

चतुर्वर्गचिन्तामणि-
दानखण्डम् ।

त्रयोदशाध्यायात्मकम् ।

श्रीहेमाद्रिणा विरचितम् ।

आसियाटिक्-सोसायिटिनामक समाजानुमत्या-साहाय्येन च
प्रचारितम् ।

श्रीभरतचन्द्रशिरोमणिना

परिमोक्षितम् ।

कलिकाता

प्रथमप्रकाशे मुद्रितम् ।

सन् १८९० ।

विज्ञापनम् ।

महामहोपाध्यायश्रीहेमाद्रिविरचितयतुर्वर्गचिन्तामणिर्नाम
यन्योऽयं, यच्च व्रतखण्ड-दानखण्ड-कालखण्ड-श्राद्धखण्ड-परिशेष-
खण्डैः पञ्चभिर्विभक्तस्तेषां दानखण्डात्मकचिन्तामणिः, आसिया-
टिकसोमाइटी सभाध्यक्षमहोदयानामनुमत्या संस्कृतविद्यामन्दि-
रस्य स्मृतिशास्त्राध्यापकचरेण मयाधुना मुद्रितः, परिशोधि-
तय, चतुर्वर्गचिन्तामणो स्मृतिनिबन्धे महाशास्त्रे ब्राह्मणादीनां
वर्णानां वृद्धाचार्यादीनामायमाणामनुलीम-प्रतिलोमज-सङ्कर-
जातीनाञ्च पद्धिधर्मा अशेषेण निर्णीताः सन्ति, यन्योऽयमतीव
विस्तरः, सर्वसाधारणैर्व्युत्पन्नव्यावायाससाध्यतया संग्रहीतुं
बहुलतया च स्वयं लेखितुमशक्यस्तेनास्य विरलप्रचारतया
सर्वधर्माः समाचार-व्यवहारसंश्रयाः साधारणैर्निःसन्देहमव-
गन्तुमशक्यन्तेऽतः कल्पया सर्वजनगोचरार्थं सुमूल्यं सुद्रादि-
करणव्यशेषयुक्तं न तु लाभायं कृत्वा मुद्रितः, अस्य तु सुद्रा-
हनेन हिन्दुजातीनां महोपकारः सम्भाव्यतेऽच्चाणुरपि संग्रयोना-
स्तीति, साम्प्रतं विज्ञाप्यते हेमाद्रिस्तु, देवगिरिस्व-यादववंशम-
हाराजाधिराजमहादेवचक्रवर्त्तिनो राज्ञो धर्माधिकरणपण्डित-
आसीत्, हेमाद्रिरपि स्वयं नृपतिः, यस्य सभापण्डितो महामहो-
पाध्यायः श्रीवोपदेव आसीत्, अनुमीयते पञ्चवंसुधरेन्दुमिते शक-
सम्बत्सरे दिवादिवत्सरन्यूनाधिक्येन समजनिष्ट । हेमाद्रिरपि
तदैव समुदयं लेभे च, पत्रेयं किंवदन्ती, एतद्व्यकर्त्ता श्रीवोपदेव

इति, वोपदेवकृतपदार्थादर्शाभिधानग्रन्थकारिकाम् अनेकस्थाने
 न्याय्यं यथातत्त्वं कारिकाव्याख्यानङ्गत्वा प्रामाण्यसम्पादनार्थं
 नूनं हेमाद्रौ चिन्त्यमित्यादिनिर्णयसिन्धुप्रभृतिसन्दर्भैषैव प्रती-
 नय, यद्यपि क्रमप्राप्तं व्रतखण्डमेवादौ मुद्रयितुं मुचितमासीत् तत्
 विहाय व्युत्क्रमेण दानखण्डमुद्राङ्कने सन्दिहानस्य जिज्ञासो-
 जिज्ञासाविनिवारणबीजमिदं । व्रतखण्डस्यादर्शभूतमेकमात्रं
 पुस्तकं लब्धं दानखण्डस्य चत्वारि पुस्तकानि परिप्राप्तानि
 अतो हेतोः क्रमप्राप्तमपि 'तत्र मुद्रितम् एकमात्रपुस्तकदर्शन-
 विज्ञानेन मुद्राङ्कनस्थानौचित्यं चतुर्णां पुस्तकानां हेतु संस्कृत-
 विद्यामन्दिरपुस्तकागारस्थिते एकन्तु शोभावाजारस्य श्रीराजेन्द्र-
 नारायण वाहादूरसदनस्य अन्यत्तु आसियाटिकसोसायिटी-
 पुस्तकसदनस्यम् एतेषामपेक्षाकृतं उत्तरराजवाटीस्यं पुस्तकं समी-
 चीनं प्रतिभाति, चतुर्णां पुस्तकानां केनचित् केनचिदंशेन
 विरोधोऽस्ति कुचचित् कतिचित् श्लोका अधिकाः क्वचिच्च न्यूनाः
 केषांचिदंशे अक्षराणि विस्तृतानौदृग्दगायां सत्यामपि बहुतर-
 परित्यगेण परस्परपाठं विचार्य मन्वादिसंहिताः स्मार्त्तादि-
 स्मृतिनिबन्धान् सामञ्जस्यार्थं समालोच्य स्थिरोक्त्य मुद्रितो
 यद्यपि तथापि ।

महारथच्छेदात् परमपि कियच्छिष्टमपरं
 ततश्चेत्तुर्दोषो नहि भवति भाव्येहि विषये ।
 वनन्यायादत्र कश्चिदपि भवेद्दृष्टमपरं
 वचः श्रम्यं याचे विनतिततिपूर्वं हि कतिनः ॥
 दृष्टमपि द्रष्टव्यम् ।

यद्यपि शिरोभागे चतुर्वर्गचिन्तामणिनामलिखनस्यौचित्येऽपि सर्वत्र ग्रन्थेषु हेमाद्रौ चिन्त्यं, हेमाद्रावभिहितमित्यादि भूरि-भूरि प्रयोगदर्शनेन प्रसिद्धमेतन्नामेति ब्रह्मावाकलय्य पुरुषस्य व्यावहारिकनामराश्याश्रितनाम्नो व्यावहारिकनाम्नः प्रसिद्धत्वमिव चतुर्वर्गचिन्तामणिसमाख्यां विहाय हेमाद्रिनामोद्धिखितमिति न किञ्चिदनुचितम् ।

श्रीभरतचन्द्रशर्मा ।

न		पृष्ठा		पृष्ठा
		४४१	पद्यभूतलक्षण	११०
नक्षत्रदानानि	...	८७५	पद्यभूतिदानम्	७८८
नन्दिकेश्वरलक्षणम्	..	१५३	पद्यभाङ्गलाख्यं दशमं महादानं	२८१
नवकङ्कणौषध्यः	..	११०	पद्यामृतम्	१०८
नवप्रहाणां लक्षणम्	...	८७३	पद्मकयोगः	७८
नवनारायणदानविधिः	...	३६०	पद्मदानविधिः	३५६
नरसिंहदानम्	...	७२८	परशदानम्	७५१
नागदानम्	..	७००	परिच्छेद्यकन्यालक्षणानि	६८१
नागदानमन्त्रः	...	७०१	परिभाषाः	१०३
नारायणदानम्	...	७७३	पापविशेषेण देयनिरूपणम्	५३
नारायणदिल्लक्षणम्	..	३८२	पात्रदानम्	८१३
नद्य नदानम्	...	८२०	पान्यशुश्रूषा	१५१
नित्यशुश्रूषादानविधिः	...	५७३	पादाभ्यङ्गदानम्	८५६
नि.भक्त्युत्प्रेषणं यदापुष्पकालाः	...	८१	पुण्याहवाचनम्	१४५
निषिद्धकालाः	...	७८	पुराणदानम्	५२८
निषिद्धस्यापि धर्मविशेषेण पुष्पकालः	...	८२	पुराणश्रवणदानम्	५४०
नै	..	८२	पुष्यदानम्	८२२
नृसिंहरूपम्	...	७२८	पूर्णलक्षणम्	९०
न्यषोधदानम्	..	१२५	पृथिवीदानविधिः पाण्डुरोगहरः	३२४
प			पृथिवीपद्मदानम्	३१८
पद्यधेनुदानविधिः	...	४०६	प्रकीर्णकालाः	७६
पद्यपद्मदानविधिः	...	३८२	प्रतिपद्योत्प्रेषणः	८४
पद्यगवम्	...	१०८	प्रतिश्रयदानम्	६७३
पद्यगव्यपूरणम्	...	२२८	प्रयुक्तलक्षणम्	२२०
पद्यदैवत्यदानम्	...	७८२	प्रपादानम्	८८७
पद्यवर्णानि	...	१०८	फ	
पद्यभङ्गाः	...	१०८	फलातिशयप्रतिपादनार्थं पाचविशेषेण देयविशेषाः	४०

	पृष्ठा		पृष्ठा
शेषशायिसूत्रिलक्षणम् ..	२१६	सर्वादिलक्षणम् ...	२०२
शेषकल्पनदत्ता विधिः ...	२४८	साध्यदानम् ..	८१९
श्वेताश्वदानविधिः ..	५८०	सावित्रीलक्षणम् ..	२४३
प		सुपायं स्यावाहनन्तः ...	२४५
पट्टरसाः ...	११०	सुरभीलक्षणम् ...	२४९
पोडगोपचाराः ...	१११	सुवर्णदानविधिः ..	४८८
पोडगसंस्काराः ..	२३१	सुवर्णधरादानविधिः ...	३०१
स		सुवर्णधेतुदानम् ..	४३६
संक्रान्तिदानानि ...	८८३	सुवर्णधेतुदानविधिः ...	४३८
संवत्सरदानानि ...	८८०	सुवर्णधेतुदानविधिः अशोपः	४९८
सङ्कर्षणरूपम् ..	२३०	सुवर्णधेतुदानविधिः पादप्रस्ते दग्धः	४४२
सद्योजातादिलक्षणम् ..	२०१	सुवर्णधेतुदानविधिः प्रमेहप्रः	४३८
सप्तद्वीपाश्वदानम् ...	२१३	सुवर्णधेतुदानविधिर्विद्युत्प्रदः	४४०
सप्तधान्यानि ..	११८	सुवर्णमयनदानविधिः ...	३६४
सप्तमहर्षयः ..	२४१	सुवर्णशुद्धदानविधिः ...	४५६
सप्तर्षिलक्षणम् ...	१४९	सूर्यमजदानविधिः ...	६९८
सप्तत्रयीधेतुदानविधिः ..	४१३	सूर्यशुद्धदानविधिर्भविष्णुपुराणोक्तः	६६४
सप्तमानुषां लक्षणम् ...	९९८	सूर्यशुद्धदानम् ...	०५०
सप्तसामरसंज्ञं चतुर्दशमहादानम्	३२०	सूर्यशुद्धदानम् ...	८१५
सप्तमवत्सुग्रीदानविधिः ...	४५८	सूर्यशुद्धदानम् ..	२२५
सप्तलक्षणम् ...	१२८	स्यालीदानम् ..	८१५
सप्तशुद्धदानम् ..	८०४	ह	
सप्तसतीदानम् ...	०२५	हलपङ्क्तिदानविधिः ..	२८१
सप्तसतीदानविधिः ..	०२६	हस्तिदानविधिः ..	६९२
सप्तशुद्धदानम् ...	१०८	हिरण्यकामधेतुसंज्ञं अष्टमं मरुदानम्	२६३
सप्तशुद्धदानविधिः	५४३	हिरण्यगर्भदानविधिः ...	२२९
		हिरण्यगर्भदानविधिर्विष्णुपुराणोक्तः	२२९

ग्रन्थानां वचनसंख्या।

—

पृष्ठा

पृष्ठा

अ

अगस्त्यः ८, १११, ७, १, ४१०,
११०८८१।

अमलिकः ११६।

अग्निपुराणम् ५१०, ८०१।

अङ्घ्रिः ५१, ५६, ४५०, ५१८, १८२।

अभिः १५४, १००, १०८, ८१०, ८५०,
८८६।

अथर्वणमोषयमाह्वयं १८१, १८८।

अम्बरीषः ४८०।

आ

आनेयः ४५१, १११।

आदित्यपुराणम् ११, ११, १०, ८१, ११०,
११८, ११०, १५५, १५५, १५६, १११,
१५१, १११, ४०५, ४१०, ४११, ४५०,
४६१, ४८१, ५१०, ५१०, ५०५, ५८०,
५८४, ११८, १८१, ०००, ८८०, ८०४,
८००, ८१६, ८१४, ८१८, ८६०, ८६१,
८८१, १००१४।

आपस्तम्बः ४०, ८१, ८४, १००।

आश्वलायकम् १२४।

आश्वलायकम् १२४।

आश्वलायनः ११।

इ

इन्द्रः ४८८, ५८०।

ई

ईश्वरः १०४।

उ

उत्तमः ५।

उट

उत्तमः १५०।

उपनिषद् १०१, १०१।

उपनिषद् ०१, १८१।

औ

औपकायनः ५१।

क

कश्यपः १४६, १०८, १८१ ०१२।

काल्याणम् १८, ४४, ४५, ४०, ५१, ५१,
१०१, १०४, १०६, १००, १०८, १०८,
११६, ११८, १४१ १५४, ४१८, ४५१,
५०५, १८४, ८१६, ८१८ ८५१।

काल्याणमूषम् १४१।

ब्रह्म

कामिकः १२५, १२४, १२०, १२१, २२८,
१५८, २०८, ४११, ६१०, ६११, ७२१,
७४०, ७७८, ७७८, ७८६, ८२२, ८२४।

कालिकापुराणम् ४२१, ५५६, ५७५,
५८८, ६६४, ६८०, ६८८, ७६८, ८२८।

कालीनरम् १२४, २५१, २७४, ६४१।

कालीनरमेशशास्त्रम् २८४।

काश्यपः ६८२, ८१०।

कुकुदः ६८८।

कूर्मपुराणम् ६, ६, ८, १०, १४, २८,
४६१, ५०२, ५०४, ५४०, ५६४, ५७२,
५८८, ५८८, ६००, ६११, ६२२, ६४१,
६४२, ६४८, ६७८, ८२८, ८२२, ८६८।

कृष्णः ११४, ७७२।

ग

गंगा १०२

गण्डवः ५८०।

गण्डपुराणम् ५५, ६४, १०८, १४०, २०४,
२२१, ४२८, ५११, ५१८, ५२२, ५८०,
६२८, ६४२, ६४८, ६८१, ८८०।

गाथा ६८५।

गण्डपुराणम् १८, ८८, ८५, ८८, ११५।

गालुषः ७२, ७४, ७४।

गण्डपरिमिटम् १०६, १०६, १।

गोपथशास्त्रम् १२०, १८५

गोभिलः २८१।

गौतमः ४१, ४०, ८२, ६१५, ६०८।

पृष्ठा

पञ्चकारः १।

च

च्यवनः ७८।

छ

चन्द्रोपपरिमिटम् १०१, १०५, ११०,
१२२, १२८, १२८।

चामलेपः ८४

ज

जातुकर्णः १०१।

जामदग्निः ८२०।

जाबालिः ७१, १४१, १४२, ४५०, ८६९,
८८८।

ज्ञानरत्नावली १२५।

ज्योतिःपराशरः ७८।

ज्योतिःशास्त्रम् ६५, ६८, ७५, ८०।

त

तैत्तिरीयबुद्धिः २१।

तैलकशास्त्रम् १४०।

द

दशः २०, ५१, ६१, ८८, १०४, १०६, १८०।

देवस्तः ८, १६, २१, ४८, ५२, ५४, ७२,
८२, ८५, १५४, ११६, ४४०, ४५५, ४७०,
४८२, ५०१, ६०८, ८०४, ८२०, ८४१,
८७८, ८८६, ८८१, ८८२।

देवोपुराणम् ४१, ६१, ६५, ७८, ८२, ८८,
१५६, २२५, ४१६, ४२८, ४८०, ४८०।

यथा

४१३, ५१८, ५४४, ५५८, ५६१, ५६८,
६६०, ६०३, ८८६, ८८८, ८०८, ८६३,
१००४, १०४४ ।

घ

घौम्यः १६, ८१, ८३ ।

न

मन्दिपुरात् ५, ४८, १०२, ४५०, ४५६,
४००, ५००, ५११, ५१२, ५३६, ५३६,
५४०, ५४८, ५४६, ५०१, ८८२, ८०४,
८००, ८०८, ८१२, ८१३, ८४१, ८५६,
८५६, ८५०, ८६०, ८८४, ८८८, १००२,
१००४, १०२२, १०४१, १०५० ।

भारतः ९०, ४१, ४३, ४६, ०८, ११६,
१०४, १४१, १४६, १२३, ६०८, ८०६,
८०४ ।

भारतीयम् ११५, ११६, ११५, ११०, ११८,
११४, ४१८, ६०६ ।

भारतीयपुराणम् १०१, ६०८, ८१०, ८१६ ।
भारतखण्डपुराणम् १६४, १६५ ।

प

पञ्चरात्रम् १०८, ११२, ११३, ११०, १०४,
११० ।

पञ्चपुराणम् १४, १६, १५, ४२, ४०, ४८,
६१, ६५, ०६०, ०१, ८१, १६५, १८१,
२६६, २०६, ४००, ८१८, ८१०, ८११,
८३८, ८३६, ८६३, ८८२, ८८८, १०२० ।

यथा

पराशरः ८०, ८१, २२१ ।

परिमिष्टः ८६, १४३ ।

पिङ्गलामतम् १३४ ।

पितरः ५८४ ।

पितामहः ५८४, ६४९ ।

पिप्पलादः ८२२ ।

पुस्तकः ३१८, ३४६, ३६०, ३६१, ३२४,
३०८, ४०८, ३८०, ३८२, ४१६, ००२ ।

द्वितीयः ८०, १४०, ५२० ६८०, ६८० ।

प्रचेताः ५०, ७८, ८०, ८४, ६८२, ६८४,
८८८ ।

प्रतिष्ठाचार्यपद्यः १३४ ।

स

साधायणः २२, २०, ८४, १०४, ११२,
६१२, ६१४, ०१५, ०१०, ०२८, ०४५,
०५५, ०१०, ०६०, ००८, ८५०, १०२५ ।

सङ्गपुराणम् ८, २५, ६०, ११८, १०८,
४४८, ४१६, ४८१, ५४०, ५८०, ६००,
००४, ८०३, ८८१, ८१०, ८११, ८६३,
८६२, ८६४ ।

सङ्गवेर्मा ४३, ११२, ४८४, १५६, ६१८,
६६९, ६६६, ८६०, ८८२, १०५२ ।

सङ्गवेर्मापुराणम् ००८, ८०१ ।

सङ्गा ४३, ७०, ८१, ८८, ११०, ४४४,
४१८, ४६०, ४०८, ४८०, ६१०, ६०२,
०११, ८०० ।

सङ्गापुराणम् ४४, ८०, १००, १०८,

पृष्ठा

१६०, १६१, १४०, १६६, २६०, २२८,
२४६, ४६६, ४०६, ६१८, ६१०, ६१८,
६४८, ६८१, ७००, ७४१, ७८१, ७८५,
७८८ ७८८, ७८२, ७८६, ७८८, ८००,
८०४, ८०६, ८१३, ८१४, ८१६, ८१०, ८११,
८२८, ८२१, ८४४, ८८२ ।

ब्राह्मणः ४८८ ।

भ

भगवद्गीता १० ।

भगवत्पुत्राणम् ६६०, ८८१ ।

भगवान् २०६ ।

भगवान्कृष्णदेवः १५० ।

भद्रहाजः ७०, ७१, ७४ ।

भविष्यत्पुराणम् ४३४, ४४४, ४६६, ४६०,
४६०, ६०४, ५२५, ५२८, ६६३, ६०१, ६०३,
६८०, ८५२, ८८१, ८०४, ८०८, ८१५, ८१८,
८२१, ८०१, ८८८, १०२१ ।

भविष्यपुराणम् १८, ११, २४, २२, ३०, ४०,
४०, ६२, ६३, ८२, ८४, ८०, ११०, १११,
११२, ११८, १२६, १२६, १२८ ।

भविष्योक्तम् ८८, ११३, २१२, २६८, ४१०,
७१०, ७१२, ८४१, ८५०, ८५१, ८६०, ८६०,
८६८, ८६८, ८१०, ८८२, ८८५, ८८८ ।

भातुः ४१०, ५८२, ५८४ ।

भीष्मः ३४६, ४८४, ५८६, ८०५, ८००, ८०५,
८०० ।

भृशः ००, ७६

पृष्ठा

म

मत्स्यः १२, १६८, ११८, २४५, २५१, २६५,
२०४, १८८, २००, २२४, २३०, २४२, २८८,
५२३, ६८६, १०१४ ।

मत्स्यपुराणम् ८, १८, १४, ६८, ८१, ८४,
१२१, १६६, १०२, १००, १८२, १८०,
२२२, २५६, २०८, २८२, २८२, २८०, २२६,
२३२, २४०, २८०, ४४६, ४६१, ४०८, ४०५,
५०६, ५३०, ५३४, ५८८, ५८०, ६८६, ६४८,
६५०, ६५३, ६६०, ६६३, ६८५, ६८८, ८४६,
१०४०, १०४८ ।

महाः १०, २२, ३०, ३५, ४०, ४१, ४४, ५१,
५६, ५६, ५८, ६०, ६०, ८६, ८८, ८०, ८१,
१०८, ११५, १५१, १६०, २४२, ५१८, ५२८,
५६०, ६००, ६८०, ६८२, ६८३, ६८४, ६८५,
८८८ ।

मनुविष्णु ३८ ।

मनु-विष्णु-भगवत्पुत्राणम् ६०५ ।

मरीचिः १०६, १२८, ६८४ ।

महाभारतः ६, १०, २५, २८, ३१, ३२, ३६,
४०, ४१, ४५, ४६, ५२, ६२, ६६, ८१, ८५,
८५, १५४, १६१, २५४, ४२५, ४४८, ४४०,
४५८, ४६८, ४००, ४८२, ५००, ५१०, ४४०,
५८८, ५८५, ५८६, ६२४, ६४४, ६४६, ६६४,
६८८, ७१८, ८६४, ८०५, ८८८, ८०८, ८०४,
८१२, ८१८, ८१८, ८२२, ८२५, ८२८, ८३८,
८४०, ८६२, ८०३, ८८८, ८८१, ८८०, १००५,
१०२८, १०२४ ।

साकेतः ८०, ४६४, ५०६

साकेतः ८३ ।

साकेतपुराणम् ८, १११, २२५, २८८,
२१०, २४६ ।

सालुह्यः ७६५, ७६४, ७८४ ।

सोमधुहोमशास्त्रम् १२४, १२५ ।

सोमधुहोमपरिशिष्टं ११९, १४०, ।

य

यमः ६, १०, २२, २५, २४, २६, २१, २६, २७,
२८, ४६, ५०, ५२, ५८, ८०, ८०, १०१, १०२,
१४६, १४९, १००, २४२, ४५२, ४९२, ५८५,
५९८, ५८८, ६०६, ६०४, ६०६, ६८४, ७०२,
८६०, ८६४, ८०४, ८८१, ८८८, ८८८, ८९२,
८९२, ८९८, ८९१, ८९१, ८८९, ८८०, १००५,
१०१६

यमशास्त्रम् १३,

याज्ञवल्क्यः ८, १२, २४, २६, ४४, ४६, ५१,
५४, ५६, ५८, ६०, ६१, ६८, ८२, ८६, ८७,
८९, १०४, १०७, ११५, १५९, ४२०, ४५०,
४६१, ४७०, ४९०, ६०८, ६०८ ।

युधिष्ठिरः ४२१, ४७७, ७८१ ।

यौदिष्याश्वलायनः ८ ।

र

राजा १४० ।

रामः १८४ ।

रामायणम् ८८, ८४० ।

स

सप्तमसुखः २२८ ।

सप्तमसुखः ८८४ ।

सप्तमसुखः ८९, १०६, ८८५ ।

सिद्धपुराणम् १०१, ११२, १५२, १४८,
२०१, ४१९, ४४४, ४६२, ६१०, ६२२, ६००,
६८०, ७२०, ७४६, ७५४, ७०८, ७८४, ८२९,
८१६, ८२२, ८२६, ८४०, ८५४, ८८२, ८८८ ।

सोमधुहोम ४६१ ।

य

यराजः ४२१ ।

यशस्तः १२, २४, २६, २५, २६, ५२, ५८,
५८, ७१, ७२, ७६, ८०, ४५२, ४५४, ४६४,
४८०, ५५६, ५६८, ५८२, ६०८, ८२० ।

यज्ञपुराणम् ६, ८, ११, ४८, ५८, ८५, ८८,
१५०, १८४, १८८, ४०१, ४२२, ४२८, ४६४,
४२५, ४४०, ४५६, ४६२, ४६५, ५०८, ६१८,
६४४, ६४८, ६६२, ६७२, ६८८, ६८९, ६९५,
६८८, ७०१, ८५२, ८९६, ८९८, ८५८,
१०१४, १०२५ ।

यज्ञवल्क्यपरिशिष्टं १९४, १९८, १४६, १०९ ।

यानुजः १२८, १११, २५८, १०८, २८०,
६२४, ७२४, ७८१ ।

यामनः ८८५ ।

यदुः ७२२, ७४९, ८१८ ।

याज्ञपुराणम् १००, ११२, १५२, १५४, १११,
६१८, ६१८, ६१९, ६२५, ६२६, ७००, ७९५,

पृष्ठा
 ०४०, ०४८, ०५१, ०४३, ०५८, ०५१, ०५२,
 ००८, ८१८, ८२१, १०३६।
 वाराणसपुराणम् ३८, ६८, ८१, १००, १०२,
 ११०, ४०४, ४०८, ५१८, ५१६, ५५०,
 ५६१, ८००, ८०१।
 विद्यामन्त्रस्तितः ... १०८
 विनीताग्नः ४३८, ४३८, ४३०।
 विष्णुकर्मा १२६, १३३, १३४, १६८, १०४,
 १०६, १०७, ११३, २४१, २३०, २३६,
 २११।
 विष्णुभक्त्याप्तुशास्त्रम् ... ११२
 विष्णुमिमः ८१, ११४, ४१४, ४२३, ४२८,
 ४४८, ४५१, ५००, ५६०, ७०८, ८०६, ८८३,
 ८८१, ८८८ ८९४, ८९१।
 विष्णुः ११, १४, १८, ५५, ५८, ०६, ०७,
 ८१, ११६, १५१, ४५०, ४००, ५६०,
 ६०१, ६०४, ६०४, ६८४, ८५१, ८६०, ८६४,
 ८८१, ८८८, ८९०, ८९८, ८५४, ८६१, ८८२,
 १००२, १०१०।
 विष्णुमंत्रः ... ११०
 विष्णुधर्मः ७, ८, ४०, ३८२, ३८४, ४०१,
 ४१०, ४१६, ४००, ४६४, ४८८।
 विष्णुधर्मोक्तम् १८, ११, २८, ३२, ३४,
 ४०, ४१, ५४, ५७, ६१, ६४, ६५, ८१, ८२,
 ८६, १०१, १०१, १११, ११८, ११९, ११८,
 ११७, ११६, १०६, ११४, ११६, ११७, ११९,
 ११६, ११०, १८६, ४६८, ४०२, ४१२, ४१२,

पृष्ठा
 ५१८, ५३८, ६८२, ७०४, ७०५, ७२१, ७१८,
 ७०५, ७०६, ७८२, ८५८, ८६०, ८६२, ८६४,
 ८७०, ८७५, ८८०, ८८२, ८८४, ८८४, ८८८,
 ८८८, ८८०, ८७३, ८७५, ८९०, ८९८, ८९०,
 ८९२, ८९४, ८९८, ८५२, ८५८, ८५२, ८६६,
 ८८१, ८८६, ८८०, ८८८, १००१, १००४,
 १००६, १००१।
 ब्रह्मगीतमः ४३८, ४०२, ६३६, ७४१, ७५४,
 ८८८, १०२७, १०२८।
 ब्रह्मभोषायमः ७००, ८०८
 ब्रह्मविष्णुः ७१, ८१, ८३, १२२, ५०५।
 ब्रह्मशास्त्रमः ... ५०
 बौधायनः १८८, ११०, ४३८, ५०८, ६१४।
 ब्रह्मसूत्रि १६, १५, २८, ५२, ५५, ५०, ८६,
 ८८, ११२, ४८१, ४८८, ५०५, ५००, ५१२,
 ५६०, ५६०, ६४६, ६५८, ६७५, ६७०, ८१४,
 ८७८।
 बौधायनः ५, ८५, ११५, ४४०, ५६०, ६४६,
 ८८८, ८९१, ८७१, ८८८।
 बौधायनः १०८, ११०, ४३८, ४०८, ६१४।
 कामः ४, ०, ८, १०, १३, ११, १२, १०, ४१,
 ५१, ५४, ६६, ८०, ८१, ८२, ८८, १०१,
 ११२, ४६१, ४०३, ४८६, ६४०, ६८८, ८८५।
 ब.प.प.विष्णुः ... ३२
 कामशास्त्रमपौ ... ३६
 ग
 म.प.प. ... १८४

सङ्केत-द्वयचनम् ।

सङ्केतः	...	अर्थः
अ०	...	अधिकरणम् ।
अ० पा० अ०	...	अध्ययि पारे अधिकरणम् ।
अ० पा० अधि०	...	" " "
आ०	...	आशङ्का वा आपत्तिः ।
आ० नि०	...	आशङ्कायाः आपत्तेर्वा निरासः
आभा०	...	आभासः ।
आश०	...	आशङ्का ।
आ० सो०	...	आधियाटिक् सोसारटी
उ०	...	उत्तरम्
उप०	...	उपसंहारः ।
उ० यु०	...	उत्तरे दुक्तिः ।
क० स०	...	कालिकाता संस्कृतकलेज् ।
का० षी०	...	काष्ठी क्रीतम् ।
का० स०	...	काष्ठीसंस्कृतकलेज्
दि०	...	द्वितीयम् ।
दि० पू०	...	द्वितीयः पूर्वपद्यः ।
नि०	...	निराकरणम् ।
पा०	...	पादः ।
पु०	...	पुस्तकम् ।
पु० पा०	...	पुस्तकस्य-पाठः ।

पू०	...	पूर्वपक्षः ।
पू० घा० नि०	...	पूर्वपक्षे आशङ्कानिरासः ।
पू० नि०	...	पूर्वपक्षनिरासः ।
पू० पू०	...	पूर्वपक्षे पूर्वपक्षः ॥
पू० यु०	...	पूर्वपक्षे युक्तिः ।
प्र०	...	प्रथमम् ।
प्र० पू०	...	प्रथम-पूर्वपक्षः ।
प्रा० पू०	...	प्राचीनपुस्तकम् ।
भा०	...	भाष्यम् ।
घा०	...	घात्या ।
सि०	...	सिद्धान्तः ।
सि० घा०	...	सिद्धान्ते आशङ्का ।
सि० घा० नि०	...	सिद्धान्ते आशङ्कानिरासः ।
सि० यु०	...	सिद्धान्ते युक्तिः ।
सि० हे०	...	सिद्धान्ते हेतुः ।
सू०	...	सूत्रम् ।
हे	...	हेतुः ।

गणेशाय नमः ।

चेमाद्रिः ।

तत्र दानखण्डं ।

प्रथमोध्यायः ।

कल्याणानि ददातु धी गणपतिर्यस्मिन्ननुष्ठे सति
क्षोदीयस्यपि कर्मणि प्रभवितुं व्रक्षापि जिह्वायते ।
जाते तच्चरणप्रणामसुलभे सौभाग्यभाग्योदये
रङ्गस्याङ्गमनङ्गुगा निविगते देवेन्द्रलक्ष्मीरपि ॥ १ ॥
शश्वत्पुण्यहिरण्यगर्भरसनासिंहासनाध्यासिनो
सियं वागधिदेवता वितरतु श्रेयांसि भूयांसि वः ।
यत्पादामलकोमलाङ्गुलिनखज्योत्स्नाभिरुदेलितः
शब्दब्रह्मसुधासुधिर्वृधमनसुच्छृङ्खलं खेलति ॥ २ ॥
रागः कृष्ण नवस्तवश्रुतिरियं चेतयमत्कारियो
सुग्धेवस्य यथा मया शुभरते वैदग्ध्यामाविष्कृतं ।
जानीते दयितैव सा शुभरते यद्यद्विधत्ते भवान्
इत्युक्त्वा मधुजिह्विरुत्तरमुखः श्लिष्यन् प्रियां पातु वः ॥ ३ ॥
संसक्तो धरणीधरेश्वरभुवि कौङ्कमृगाङ्गानन-
श्रेणीमाकलयन् गुणान्वयमिलत्पञ्चाननस्यातिमान् ।
कान्तारांगघ्निनोदिनादिजपदं मुक्तामयं दर्शयन्
भूयादित्यमनेकपापहतये योऽकण्ठकण्ठीरवः ॥ ४ ॥
ते देवस्य गभस्तथो दिनपतेरापन्नखेदाच्छिदो
निष्कृन्तन्तु हतान्तपत्तनपयप्रभ्यानदौम्यगानि वः ।

शैः सौवर्णमिवाखिलं करुणया निर्मातुमभ्युद्यतैः
कीर्णस्वर्णपरागरागघटितं दिक्चक्रं मालयते ॥ ५ ॥

अस्ति शस्तगुणस्तीमः सोमवंशविभूषणं ।

महादेव इति ख्यातो राजराजिव भूतले ॥ ६ ॥

संग्रामेष्वधमर्णता सुपगता वीराः पराःकीटयः

सर्वस्वप्रतिपादनेन विविधानाधीन्द्रिरस्य चणात् ।

स्वस्मादाददते निरत्ययसुखं तत्रैतदीयंशो

दिक्कालानिव साक्ष्यतां गमयितुंदिङ्मण्डलीं मुञ्चति ॥७॥

मैत्रीमर्जय गुर्जरव्रजपरां नेपालपालचमा-

माज्ञां पालय मालवेश्वरं भयं नीरन्ध्रमन्ध्र स्मर ।

सप्तद्वीपमहौपतीनिति हितामध्यापयन्ती धियं

यत्कीर्त्तिः सुखदायिनी रिपुकुले मानुष्यदा मन्यते ॥८॥

हेलासादितलचमार्गणगणं श्रुत्वैतदीयंगुणं

येषां श्रेणि रनुस्मरन्त्यहरहस्तुष्टाव दानाद्भुतं ।

तेषामेव महाहवेषु मिलतां प्रत्यर्धिनामर्धिना-

मप्यस्याथ भुजं व्रजन्ति विलयं सैन्यानि दैन्यानि च ॥ ९ ॥

अस्योच्चैर्भीमभूमोरुहगहनगुहागर्भगर्जनृमृगेन्द्र-

वासव्यासप्रसङ्गोच्चलनकुलकुलव्याकुलव्यालमालां ।

वारं वारं स्मृतैतद्भुजभुजगयुगस्कीतिभीतिज्वरौघां

मूर्च्छांमृच्छन्ति हन्त चितिधरधरणीं लङ्घयन्ती द्विपन्तः ॥१०॥

धोङ्गक्रतवो येन चक्रिरे चक्रवर्तिना !

अपूर्णापञ्चयन्तानां नृपाणां तेन का तुला ॥ ११ ॥

अनेन चिन्तामणि कामधेनु

कल्पद्रुमानर्थिजनाय दत्तान् ।

विलोक्य शङ्के किममुष्य सर्व्वं

गौर्वाणनाद्योऽपि करप्रदोऽभूत् ॥ १२ ॥

तस्यास्ति नाम हेमाद्रिः सर्व्वथोकरणप्रभुः ।

निजोदारतया यद्य सर्व्वथोकरणप्रभुः ॥ १३ ॥

तस्य थोकरणेशस्य कापि लेखनचातुरी ।

यशःप्रशस्तिभिस्तूर्णं येन दिग्भित्तयो भृताः ॥ १४ ॥

लिपिं विधात्रा लिखितां जनस्य भाले विभूत्या पंरिमृज्य दुष्टां ।

कल्याणिनीमेप लिखत्वथैनां चित्रां प्रमाणो कुरुते विधिया ॥ १५ ॥

संचिन्त्य संचिन्त्य तदेतदीयं धत्ते मनो विष्णय मध्यदीयं ।

प्रगजम्बविद्यास्मरणक्षमोऽयं क्षणेन तद्विष्मृतिमेति दत्त्वा ॥ १६ ॥

मन्ये तद्कृतदानवारिलहरोपूर्णाऽयमर्षानिधिः

कल्पान्तेऽपि न गोपदोषविषमां धर्त्ता कदाचिद्दृशां ।

किञ्चितं जलधिस्थितिप्रतिभुधं निधित्व दैव्यारिणा-

निधित्तेन भुजङ्गपुङ्गवतनूतस्ये सुखं सुष्यताम् ॥ १७ ॥

चित्रं तद्वनदानवृष्टिपयसस्तात्तस्य किं द्रूमहे

यस्मिन्नन्य वदान्यकोर्त्तिरतुला धत्ते त्वथ्येणितां ।

यद्भूमौ पतितं यमिन्नु जनतापदानि यथाधिनां ।

न्यस्तं हस्तगतलेपु भासफलके पापां लिपिं सुम्पति ॥ १८ ॥

तत्तर्पितो देवगणः स नूनमरीचको चन्द्रमसः सुधायां ।

चयन्तु चन्द्रम्य तदीयकीर्त्तिम्यर्षाममृद्धानि फलन्त्यघानि ॥ १९ ॥

शूराणामवधि निर्धिय यगसामेकाग्रयः मम्यदां

दातृणां प्रथमः कलाकुलगृहे वैदग्धाभाजां गुरुः ।

धैरेयश्च विपश्चितां सुकृतिनामद्वैतवादास्पदं
नैवासीन्नच वर्त्तते न भविता हेमाद्रिमूरेः परः ॥२०॥

विभक्तिं नूनं द्विजवेश मेघ स एव हेमाद्रिरिति प्रतीमः ।

उदारसन्तानवती यदस्य कल्पद्रुमं दक्षिणबाहुमाहुः ॥ २१ ॥

अथा मूना धर्मकथादरिद्रं त्रैलोक्यमालोक्य कलेर्वलेन ।

तस्योपकारे दधता नुचिन्तां चिन्तामणिः प्रादुरकारि चारुः ॥२२॥

पञ्चखण्डात्मके शास्त्रे व्रतखण्डादनन्तरं ।

दानखण्डमिदं, तत्र द्वितीय मथ कथ्यते ॥ २३ ॥

अस्मिन्ननेकदानौघरत्नरत्नाकरायिते ।

महाप्रकरणानाञ्च विज्ञेयोऽयमनुक्रमः ॥ २४ ॥

दानस्तुति स्तौतीदानस्वरूपस्य विरूपणम् ।

अङ्गप्रसङ्गो दानानां परिभाषाभिभाषणम् ॥ २५ ॥

श्रोतुः श्रद्धाभिहृद्दार्ढ्यमथदानफलावलिः ।

तुलापुरुषमुष्यानि महादानानि षोडश ॥ २६ ॥

अखर्वपर्वतयेणिविद्याणनविधिस्ततः ।

परस्तादतिदानानां विधिर्विधुतपातकः ॥ २७ ॥

ततोदशमहादानविधिवैभववर्णनम् ।

कृष्णाजिनानि दानानि देवतादानसंग्रहः ॥ २८ ॥

अथ कालविशेषेण बहुधा दानवर्णनम् ।

अनन्तफलदानानामनन्तरमुपक्रमः ॥ २९ ॥

एवं प्रकरणान्यत्र त्रयोदश महामतिः ।

व्रवीति प्राज्यराज्यादिमाधनानि मनोपिणाम् ॥ ३० ॥

अथ दानः शंभा तादृदभिधीयते ।—तत्र व्यासः ।

वर्णानामायमाणाश्च चातुर्वर्ण्ये युधिष्ठिर ।
 दानधर्मं प्रवक्ष्यामि यथा देवेन भाषितम् ॥
 नन्दिपुराणे । दानं परं प्रशंसन्ति दानमेव परायणं ।
 दानं बन्धुर्मनुष्याणां दानं कीपो ह्यनुत्तमं* ॥
 दानं † तन्त्रः परं द्रव्यं दानं माता पिता यथा ।
 दानेन न विना किञ्चित्प्रार्थितं फल माप्स्यते ॥
 अपि बालाग्रमात्रस्य तुला तस्य न विद्यते ।
 न दानशीलिनामापत्तस्माद्दानं समाययेत् ॥
 हारनूपुरसंघोषपूरितोत्तममन्दिरः ।
 लावण्यगुणसम्पत्तिर्दानादेव हि लभ्यते ॥
 सौरपुराणे । न दानादधिकं किञ्चिद्दृश्यते भुवनत्रये ।
 दानेन प्राप्यते स्वर्गः योर्दानेनैव लभ्यते ॥
 दानेन शत्रून् जयति व्याधिर्दानेन नश्यति ।
 दानेन लभ्यते विद्या दानेन युवतोजनः ।
 धर्मार्थकाममोक्षाणां साधनं परमं श्रुतम् ॥
 उग्रना । दानादृते नोपचारो विद्यते धनिनोऽपरः ।
 दीयमानं हि तत्तस्य भूय एवाभिवर्द्धते ॥
 आह वेदव्यासः । यहदासि विगिष्टेभ्यो यद्याग्रासि दिने दिने ।
 तत्ते वित्तमहं मन्ये शेषं कस्यापि रक्षति ॥
 यहदाति यद्याति तदेव धनिनो धनं ।
 अन्ये मृतस्य क्रीडन्ति दारैरपि धनैरपि ॥

* दानं कामफलदाया दानं विनाभक्तिं श्रुं शान्तिं ददायातः ।

† पुत्ररति इति शब्दः ।

बृहस्पतिः । तपोधर्मः कृतयुगे ज्ञानं त्रेतायुगे स्मृतं ।

हापरे चाध्वराः प्रोक्ताः कलौ दानं दया दमः ॥

अत्रार्थं शतपथश्रुतिः ।

तदेतत् त्वयं गिचेत् दमं दानं दयामिति ।

दानेन भोगो भवति मेधावो बृहसेवया ।

अहिंसया च दोर्घायुरिति प्राहुर्मनोषिणः ॥

यमः । यतीनान्तु यमो धर्मस्त्वनाहारो वनौकसां ।

दानमेव गृहस्थानां शूयूषा ब्रह्मचारिणां ॥

पापकर्मममायुक्तं पतन्तं नरके नरं ।

दायतेदान मेकन्तु पापभूते द्विजे क्षतं ॥

तथा न्यायेनार्जनमर्दानां वर्द्धनं चाभिरक्षणं ।

मत्पापप्रतिपत्तिय सर्व्वगास्त्रेषु पठते ॥

कृष्णपुराणं । दानधर्मात्परो धर्मो भूतानां नेह विद्यते ।

तस्माद्दिवाय दातव्यं श्रोत्रियाय द्विजातिभिः ॥

द्विजातिभिरित्युपलक्षणं दानस्य सर्व्वसाधारणत्वात् ।

महाभारते । प्रायामगतलब्धस्य प्राणेष्वपि गरीयसः ।

गतिरेकैय विश्वस्य दान मन्या विपत्तयः ॥

ब्राह्मणावाभिरुपाय यो दद्यादर्घमधिने ।

निदधाति निधि श्रेष्ठं पारलौकिकमात्मनः ॥

कृष्णपुराणे । न हि दानात् परतरमन्यदस्तीति मे मतिः ।

धनधान्यवतः क्विचिदहार्यं राजतम्हरैः ॥

वज्रपुराणे । तपःशु चैव तोषेषु प्रतेषु नियमेषु च ।

मम्यक् भोषेषु विरपे पणारानं ममानरेत् ॥

यस्य वित्तं न दानाय नीपभोगाय देहिनां ।
नापि कीर्त्तये, न धर्माय तस्य वित्तं निरर्थकं ॥
तस्माद्वित्तं समासाद्य दैवाद्वा पौरुषादथ ।
दद्यात्सम्यक् द्विजातिभ्यः कीर्त्तनानि च कारयेत् ॥

व्यासः । अहन्यहनि याचन्तमहं मन्ये गुरुं यथा ।
मार्जनं दर्पणस्येव यः करोति दिने दिने ॥
किं धनेन करिष्यन्ति देहिनी भङ्गुराश्रयाः ।
यदर्थं धनमिच्छन्ति तच्छरीरमशाश्वतं ॥
यदि नाम न धर्माय न कामाय न कीर्त्तये ।
यत्परित्यज्य गन्तव्यं तद्धनं किं न दीयते ॥
* इच्छानुरूपो विभवः कदा कस्य भविष्यति ।
अदाता पुरुषस्लागी धनं सन्त्यज्य गच्छति ॥
दातारं कृपणं मन्ये मृतोऽप्यर्थं-न मुञ्चति ।

मनुः । दानधर्मं निषेवेत नित्यमैष्टिकपौर्त्तिकं ।
परितुष्टेन भावेन पात्र मासाद्य शक्तितः ॥
इष्टे यज्ञे यद्दीयते दक्षिणादि तदैष्टिकं ।
बहिर्वेदि च यद्दानं दीयते तत् पौर्त्तिकं ।
यत् किञ्चिदपि दातव्यं याचितेनानसूयया ।
उत्पत्स्यते हि तत्पात्रं यत्तारयति सर्वतः ॥
स्वर्गायुर्भूतिकामेन तथा पापीपशान्तये ।
मुमुक्षुणा च दातव्यं ब्राह्मणेभ्य स्तथान्वहं ॥

विष्णुधर्मात् । न ददाति च ददाति स्तौत्रं तस्य धनार्जनं ।

उभ्यायोभ्याय दातव्यं ब्राह्मणेभ्यो युधिष्ठिर ॥
 वज्रपुराणे । अन्नं मूलं फलं शाकं मुद्गापात्रं तपोधनाः ।
 दानं विभवतोदृष्ट्वा नराः स्वर्यान्ति धर्मिणः ॥ तथा,
 यदयजन्ति ददन्तीह भोगान् भुञ्जन्ति नित्यशः ।
 मा मुदिश्य न ते मूढा इहैव सुखिनः परे ॥
 याज्ञवल्करः । दातव्यं प्रत्यहं पात्रे निमित्तेषु विशिषतः ।
 वाचितेनापि दातव्यं यदापूतन्तु शक्तितः ॥
 मत्स्यपुराणे । * उक्तसर्वगुणोपेतं मुक्तदोषैर्विबर्जितम् ।
 कामधुक् धेनुवदानं फलत्याक्नेप्सितं फलम् ॥
 † इह-कीर्त्तिं वदान्याख्यां-स्कीतान् भोगांस्त्रिपिष्टपे ।
 दानं यदां हृतीयेऽपि जन्मनि प्रभवोत्तमे ॥ वदान्यो बहुप्रदः ।
 दानमेव परोधर्मो दानमेव परन्तपः । ‡
 न हि दानात् परतरमिह लोके-परत्र च ॥
 दानेन भोगानाप्नोति दानेनायुश्च विन्दति ।
 नरः स्वर्गापवर्गौ च दानेनैव समश्नुते ॥
 मार्कण्डेय पुराणे । कुटुम्बं पीडयित्वापि ब्राह्मणाय महात्मने ।
 दातव्यं भिक्षयेऽन्यन्नं आत्मनोभूतिमिच्छता ॥
 देवलः । दुर्लभं भारते वर्षे जन्म तस्मान्मनुष्यता ।
 मानुष्याद्ब्राह्मणत्वञ्च दुर्लभं सुतरां मतं ॥
 विप्रत्वे सति दुष्प्रापा विद्यादिगुणयोगिता ।

* उक्तः मधुगुणोपेतं मुक्तदोषैर्विबर्जितः कश्चित्पाठः ।

† इह कीर्त्तिं-वदान्याख्या-कश्चित्पाठः ।

तत्र न्यायार्जितार्थामिस्ततो भक्त्याप्तिरिष्यते ॥
 लब्धैतद्गुणसंयोगं तीर्थं पात्रञ्च पर्व्व च ।
 दानानि ये प्रयच्छन्ति कृतार्थास्ते नरा भुवि ॥
 अगस्त्यः । गोभिर्विप्रैश्च वेदैश्च सतीभिः सत्यवादिभिः ।
 अलुब्धैर्दानशीलैश्च सप्तभिर्धार्यते मही ॥
 यैर्न भुक्तं न च द्रुतं न तीर्थैः मरणं कृतम् ।
 हिरण्यमन्नमुदकं ब्राह्मणेभ्यो न चार्चितम् ॥^१
 दीना विवसना रुचाः कपालाङ्कितपाणयः ।
 दृश्यन्ते हि महाराज जायमानाः पुनः पुनः ॥
 विष्णुधर्मात् । सीदन्ते द्विजमुख्याय योऽर्थिने न प्रयच्छति ।
 सामर्थ्यं सति दुर्बुद्धिर्नरकायोपपद्यते ॥
 कूर्मपुराणे । यस्तु द्रव्यार्जनं कृत्वा नार्चयेत् ब्राह्मणान् सुरान् ।
 सर्वस्वमपहृत्यैनं राजा राष्ट्रात् प्रवासयेत् ॥
 ब्रह्मपुराणे । सदाचाराः कुलीनाश्च रूपवन्तः प्रियंवदाः ।
 बहुश्रुताश्च धर्मज्ञा याचमानाः परात् गृह्णात् ॥^२
 दृश्यन्ते दुःखिनः सर्वे प्राणिनः सर्वदा मुने ।
 अदत्तदानाज्जायन्ते परभाग्योपजीविनः ॥
 व्यासः । अक्षरद्वयमभ्यस्तं नास्ति नास्तीति यत्पुरा ।
 तदिदं देहि देहीति विपरीतमुपस्थितम् ॥
 स्कन्दपुराणे । बोधयन्ति न याचन्ते देहीति कृपणं जनाः ।
 अवस्थेयमदानस्य माभूदेवं भवानपि ॥

१. सुतीर्थैर्मरणमिति पाठान्तरम् ।

२. परान् गृह्णानिति पाठान्तरम् ।

देहीत्येवं ब्रुवन्नर्घीं जनं बोधयतीव सः ।
 यदिदं कष्टमर्थित्वं प्राग्दानफलं हि तत् ॥
 एकेन तिष्ठताधस्तादन्येनोपरितिष्ठता ।
 दाढयाचकयोर्भेदः कराभ्यामेव सूचितः ॥
 दीयमानन्तु यो मोहान्नोविप्राग्निशुरेषु च ।
 निवारयति पापात्मा तिर्यग्ग्योनिं व्रजेत्तु सः ॥
 'दीयमानं' तदुद्देशेन त्यज्यमानमित्यर्थः ।

शातातपः । माददस्वेति यो ब्रूयात् गव्यग्नौ ब्राह्मणेषु च ।

तिर्यग्ग्योनिशतं गत्वा चाण्डालेष्वभिजायते ॥

यमः । कन्याप्रदाने यज्ञे वा यस्मिन् वा धर्मसङ्कटे ।

विघ्नमाचरते यस्तु तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥

तस्माद्विभूतिमन्विच्छन्नदाने विघ्नमाचरेत् ।

दद्यादहरहः पात्रे लोकद्वयजिगीषया ॥

महाभारते । अर्हतामनुरूपाणां नादेयं ह्यस्ति किञ्चन ।

उच्चैःस्त्रवसमप्यश्वं प्रापणीयं सतां विदुः ॥

अनुनीय यथाकामं सत्यसन्धी महाव्रतः ।

स्त्रैः प्राणैर्ब्राह्मणः प्राणान् परित्राय दिवं गतः ॥

रन्तिदेवथ साङ्ख्यो वशिष्ठाय महात्मने ।

अपः प्रदाय शीताथ नाकपृष्ठमितोगतः ॥

आत्रेयचन्द्रदमयोरर्हतोर्विधिबद्धनम् ।

दत्त्वा लोकान् ययौ धीमाननन्तान् स महीपतिः ॥

शिविरीशोनराङ्गानि पुत्रश्च प्रियमौरसम् ।

ब्राह्मणार्थमुपाकृत्य नाकपृष्ठमुपागतः ॥

प्रतर्दनः काशपतिः प्रदाय नयने स्वके ।

ब्राह्मणायातुलां कीर्त्तिमिह चामुत्र चाश्रुते ॥

दिव्यं मृष्टशलाकन्तु सौवर्णं परमर्षिं तत् ।

कृतं देवामृधो दत्त्वा सराष्ट्रोऽभ्यपतद्विवम् ॥

‘मृष्टशलाकं’ उज्ज्वलपञ्जरम् ।

सङ्घृतिश्च तथात्रियः शिष्येभ्यो ब्रह्म निर्गुणम् ।

उपदिश्य महातेजा गतो लोकाननुत्तमान् ॥

अम्बरीषो गवोर्दत्त्वा ब्राह्मणेभ्यः प्रतापवान् ।

अर्बुदानि दशैकञ्च सराष्ट्रोऽभ्यपतद्विवम् ॥

सावित्री कुण्डले दिव्ये शरीरे जननीजयः ।

रम्यमावसथश्चैव दत्त्वासुं लोकमास्थितः ॥

ब्राह्मणार्थं परित्यज्य जग्मतुर्लोकमुत्तमम् ।

सर्व्वरत्नं वृषा दर्भा युवानोऽश्वः प्रियास्त्रियः ॥

रम्यमावसथश्चैवदत्त्वासुं लोकमास्थितः ।

तिमोराष्ट्रञ्च वैदेहो जामदग्न्यो वसुन्धराम् ॥

ब्राह्मणेभ्यो ददौ चापि गयश्चोर्व्वी सपत्तनाम् ।

अवर्षिणिश्च पर्य्यन्ये सर्व्वभूतानि चासक्तत् ॥

राजा मित्रसहस्रश्च वशिष्ठाय महात्मने ।

मदयन्तीं प्रियां दत्त्वा तथा सह दिवंगतः ॥

सहस्रजिच्च राजर्षिः प्राणानिष्टान् महायथाः ।

ब्राह्मणार्थं परित्यज्य गतो लोकाननुत्तमान् ॥

सर्व्वकामैश्च सम्पूर्णं दत्त्वा वेश्म हिरण्ययम् ।

सुहलाय गतः स्वर्गं शतद्युम्नी महामतिः ॥

नाम्ना च द्युतिमान्नाम शास्त्रराजः प्रतापवान् ।

दत्त्वा राज्यमृचीकाय गतो लोकाननुत्तमान् ॥

मदिराश्वथ राजर्षिर्दत्त्वा कन्यां सुमध्वंभाम् ।

सुवर्णहस्ताय गतो लोकान् देवैर्भिष्टुतान् ॥

लीमपादश्च राजर्षिः स तां दत्त्वा सुतां प्रभुः ।

ऋष्यशृङ्गाय विपुलैः सर्वकामैरयुज्यत ॥

दत्त्वा शतसहस्रन्तु गवां राजा प्रसेनजित् ।

सवत्सानां महातेजा गतो लोकाननुत्तमान् ॥

एते चान्ये च बहवो दानेन तपसा सह ।

महात्मानो गताः स्वर्गं शिष्टात्मानो जितेन्द्रियाः ॥

तेषां प्रतिष्ठिता कीर्तिर्यावत् स्यास्यति भेदिनी ।

दानयज्ञप्रजासर्गैरेके हि दिवमाप्नुयुः ॥

दानेन भूता वशीभवन्ति दानेन वैराण्यपि यान्ति नाशम् ।

परोऽपि बन्धुत्वमुपैति दानात् दानं हि सर्वव्यसनानि हन्ति ॥ इति-

श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवस्य समस्तकरणाधीश्वरसकल-

विद्या-विशारद-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ दानखण्डे

दानप्रशंसाप्रकरणम् ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथ दानस्वरूपमुपवर्णते ॥

प्राचामाचारभाजां धुरमनुसरता येन सृष्टैर्विगिष्टै-
रिष्टापूर्त्तै रणार्हीकृतकृतिनिवहै * विंशत्तमास्यां समेति ।
सोऽयं हेमाद्रिसुरिविंविधबुधमनयित्तमैत्रीपवित्रं
नानादान-स्वरूप-प्रकरणमधुना वक्ति निर्भुक्तदोषः ॥

तत्र देवलः । अर्थानामुदिते पात्रे अहया प्रतिपादनम् ।

दानमित्यभिनिर्दिष्टं व्याख्यानं तस्य कथ्यते ॥

‘उदिते’ शास्त्रनिरूपिते । अर्थानां प्रतिपादनं नाम पात्रं प्रति-
स्वस्वामिभावापादनपर्यन्तस्यागः । ‘द्विहेतु पङ्घिष्ठानं पङ्घं
पङ्घविपाकयुक् । चतुःप्रकारं त्रिविधं त्रिनाशं दानमुच्यते’ ॥ अस्य
विवरणं तेनैवोक्तम् । तत्र द्विहेत्विति । नात्पत्वं वा ‘बहुत्वं
वा दानस्याभ्युदयावहम् । अथा भक्तिय दानानां हृद्विद्यकरे
स्मृते ॥ ‘अथा’ आस्तिक्यबुद्धिः । चेहपूर्वमभिधानं ‘भक्तिः’ ।
शक्तिरितिपाठे शक्तिरोदार्थम् । पङ्घिष्ठानमिति । ‘पङ्घ-
धिष्ठानानि’ आश्रयाः निमित्तत्वेन यस्य तत्तथा । तान्याह ।

धर्ममर्थश्च कामश्च ब्रौह्महर्षभयानि च ।

अधिष्ठानानि दानानां पङ्घेतानि प्रचक्षते ॥

तानि विविनक्ति । पात्रेभ्यो दीयते नित्यमनपेक्ष्य प्रयोजनम् ।

केवलं त्यागबुद्ध्या यद्वर्त्मदानं तदुच्यते ॥

'प्रयोजनमनपेक्ष्य' दृष्टफलाननुसन्धानेनेत्यर्थः ।

प्रयोजनमपेक्ष्यैव प्रसङ्गाद्यत्प्रदीयते ।

तदर्थदानमित्याहुर्दैहिकं फलहेतुकम् ॥

स्त्री-पान-भृगयाक्षाणां प्रसङ्गाद्यत् प्रदीयते ।

अनर्हेषु च रागेण कामदानं तदुच्यते ॥

संसदि व्रीडया स्तुत्याचार्योऽर्धिभ्यः प्रयाचितः ।

प्रदीयते च तद्दानं व्रीडादानमिति स्मृतम् ॥

दृष्ट्वा प्रियाणि श्रुत्वा वा हर्षवद्यत्प्रदीयते ।

हर्षदानमिति प्राहुर्दानं तद्वर्त्मचिन्तकाः ॥

आक्रोशानर्थहिंसानां प्रतोकाराय यद्भवेत् ।

दीयते तापकर्तृभ्यो भयदानं तदुच्यते ॥

षडङ्गमिति । दाता प्रतिग्रहोता च श्रद्धा देयञ्च धर्मयुक् ।

देशकालौ च दानानामङ्गान्येतानि षड्विदुः ॥

तानि विवृणोति । अपापरोगी धर्मात्मा दित्सुरव्यसनः शुचिः ।

अनिन्द्याजीवकर्मा च षड्भिर्हाता प्रशस्यते ॥

'अपापरोगी' राजयत्नादिरोगरहितः ।

त्रिशुक्तः कृग्रहत्तिय घृणालुः सकलेन्द्रियः ।

विमुक्ती योनिदीपेभ्यो ब्राह्मणः पात्रमुच्यते ॥

त्रिशुक्त इति ।

'त्रीणि' विद्यान्वयहृत्तानि 'शुक्तानि' विशुद्धानि यस्य स तथा ।

'घृणालुः' कृपालुः । 'सकलेन्द्रियः' अविकलेन्द्रियः ।

सौमुख्याद्यतिसम्प्रीति रर्धिनां दर्शने सदा ।
 सत्कृतियानसूया च तदा श्रुति कौर्क्ष्यते ॥
 अपराबाधमक्लेयं प्रयत्नेनार्जितं धनम् ।
 स्वल्पं वा विपुलं वापि देयमित्यभिधीयते ॥
 यद्यत्र दुर्लभं भद्रं यस्मिन् कालेऽपि वा पुनः ।
 दानार्हो देशकालौ तौ स्यातां श्रेष्ठौ न चान्यथा ॥
 अवस्था देशकालानां पात्रदात्रोश्च सम्पदा ।
 हीनं वापि भवेच्छ्रेष्ठं श्रेष्ठं वाप्यन्यथा भवेत् ॥

षड्विपाकत्वमाह । दुष्फलं निष्फलं हीनं तुल्यं विपुलमत्रयम् ।
 षड्विपाकयुगुद्दिष्टं षडैतानि विपाकतः ॥
 तानि ध्याचष्टे । नास्तिक-स्तेन-हिंसेभ्यो जाराय पतिताय च ।
 पिशुन-भ्रूण-हन्तृभ्यां प्रदत्तं दुष्फलं भवेत् ॥
 'दुष्फलं' विरीतफलम् । महदप्यफलं दानं श्रद्धया परिवर्जितम् ।
 परवाधाकरं दानं परमप्यूनतां व्रजेत् ॥
 'निष्फलं' अपक्वष्टफलम् । अत्यन्ताफलत्वे तु यदेव श्रद्धया करोति
 तदेव वीर्यवत्तरं भवतीतीतरार्थाऽनुपपन्नः स्यात् फलवचन-
 विपाकशब्दविरोधश्च । 'परं' श्रेष्ठम् । 'ऊनत्वञ्च' किञ्चिद्भ्रूणा-
 भिप्रायम् । अन्यथा पूर्वेण पीनरुक्त्वप्रसङ्गात् ।
 यद्योक्तमपि यदत्तं चित्तेन कल्पेण तु ।
 तत्तु सङ्कल्पदोषेण दानतुल्यफलं भवेत् ॥
 युक्ताङ्गैः सकलैः षड्भिर्दानं स्यात् विपुलोदयम् ॥

अनुक्रीशवगाहत्तं दानमक्षयतां व्रजेत् ॥

‘अनुक्रीशः, दया । चतुःप्रकारमाह ।

ध्रुवमाजस्रिकं काम्यं नैमित्तिकमिति क्रमात् ।

वैदिको दानमार्गोऽयं चतुर्धा वर्ण्यते द्विजैः ॥

प्रपा-राम-तडागादि सर्व्वकामफलं ध्रुवम् ।

तदाजस्रिकमित्याहुर्दीयते यद्दिने दिने ॥

अपत्य-विजयैश्वर्य्य-स्त्री-बालार्थं यद्विधत्ते ।

इच्छासंस्थन्तु तद्दानं काम्यमित्यभिधीयते ॥

कालापेचं क्रियापेचमर्थापेचमिति स्मृतम् ।

त्रिधा नैमित्तिकं प्रोक्तं सहोमं होमवर्जितम् ॥

त्रैविध्यमाह । नवोत्तमानि चत्वारि मध्यमानि विधानतः ।

अधमानीति श्रेयाणि त्रिविधत्वमिदं विदुः ॥

तदेव विविनक्ति । अन्नं दधि मधुत्राणं गो-भू-रुक्माश्व-हस्तिनः ।

दानान्युत्तमदानानि, उत्तमद्रव्यदानतः ॥

विद्यादानादनावास-परिभोगौषधानि च ।

दानानि मध्यमानीह मध्यमद्रव्यदानतः ॥

‘परिभोग इति’ परिभोगसाधनं खट्वासनादि ।

उपानत्-प्रेङ्ख-यानानि क्षत्रपानासनानि च ।

दीप-काष्ठ-फलादीनि चरमं बहुवार्षिकम् ॥

बहुत्वादर्थजातानां सहस्रा शेषेषु नेष्यते ।

अधमान्यवशिष्टानि सर्व्वदानान्यतो विदुः ॥

‘बहुवार्षिकं’ बहुनि वर्षाणि प्राप्तं पुरातनमिति यावत् ।

) एतेनोत्तममपि हस्यश्वादि, जीर्णतां प्राप्तमधमं भवति ।

विनाशत्वमाह । इष्टं दत्तमधीतं या विनश्यत्यनुकीर्त्तनात् ।

श्लाघा-नुशोचनाभ्याश्च भग्नतेजो विपद्यते ॥

तस्मादात्मकृतं पुण्यं न हथा परिकीर्त्तयेत् ।

मुक्तवानिति तत्प्राहुस्तमेव कृतवादिनम् ॥

‘श्लाघा’ प्रशंसा, ‘हथा’ रक्षादिप्रयोजनव्यतिरेकेण ।

कूर्मपुराणात् । नित्यं नैमित्तिकं काम्यं विमलश्चेति कथ्यते

अहन्यहनि यत्किञ्चिदीयतेऽनुपकारिणे ॥

अनुद्दिश्य फलं तत् स्यात् ब्राह्मणाय तु नित्यकं ।

यत्तु पापोपशान्त्यर्थं दीयते विदुषां करे ॥

नैमित्तिकं तदुद्दिष्टं दानं सद्भिरनुष्ठितम् ॥

‘पापोपशान्त्या इति’ नियतनिमित्तीपलक्षणम् ॥

अपत्य-विजयै-श्वर्यै-स्वर्गार्थं यत्प्रदीयते ।

दानं तत् काम्यमाख्यातमपिभिर्धर्मचिन्तकैः ॥

यदीश्वरप्रीणनार्थं ब्रह्मविष्णु प्रदीयते ।

चेतसा भक्तियुक्तेन दानं तद्धिमलं शिवम् ॥

मनुः । येन येन हि भावेन यद्यद्दानं प्रयच्छति ।

तेन तेन हि भावेन तत्प्राप्नोति हि पूजितः ॥

‘येन येन हि भावेन’ सात्विकराजसादिना ।

तदुक्तं भगवद्गीतासु । दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारि

देये कालेषु पात्रेषु तद्दानं सात्विकं श्रुतम् ॥

यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः ।

दीयते च परिक्रिष्टं तद्दानं राजसं श्रुतम् ॥

अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते ।

असंस्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम् ॥

विष्णुधर्मोत्तरात् ॥ कृतानि विधिहीनानि वक्ष्यन्तार्थं परस्य वा ।

क्रोधलीभाभिभूतेन-तामसानि विनिर्दिशेत् ॥

सात्विकानि भवन्तीह श्रद्धया परया द्विज ।

तामसानां फलं भुङ्क्ते तिर्यक्ते मानवः सदा ॥

वर्णसंस्कारभावेन वार्द्धके यदि वा पुनः ।

वाक्ये वा दासभावे वा नात्र कार्या विचारणा ॥

अतोऽन्यथा तु मानुषे राजसानां फलं भवेत् ।

सात्विकानां फलं भुङ्क्ते देवत्वे नात्र संशयः ॥

मत्स्यपुराणात् ॥ येषां पूर्वकृतं कर्म सात्विकं मनुजोत्तमं ।

पौरुषेण विना तेषां केषाञ्चिद्दृश्यते फलम् ॥

कर्मणा प्राप्यते लोके राजसस्य तथा फलम् ।

कृच्छ्रे ण कर्मणा विद्धि तामसस्य तथा फलम् ॥

गारुडपुराणात् । कायिकं वाचिकं दानं मानसञ्च त्रिधा मतम् ।

अर्हते यत्सुवर्णादिदानं तत्कायिकं मतम् ॥

आर्त्तानामभयं ददौत्येतद्वै वाचिकं स्मृतम् ।

विद्ययास्याद्यया योगिः तद्दानं मानसं द्विजाः ॥

हारीतः । असद्द्रव्यदान-मस्वर्गं,† यच्च दत्त्वा परितप्यते तर्ह्य-
दानमफलं, यच्चोपकारिणे ददाति तन्मात्रं परिक्लिष्टं,‡ यच्च सौपर्ध

• योगीति पाठान्तरम् ।

† अमदद्रव्यप्रदाने न स्वर्गमिति वा पाठः ।

‡ परिशिष्टमिति कश्चिपाठः ।

ददाति अभ्याचितं * मल्पफलं, यच्चापात्राय ददाति अनिष्टदानं
 यवति, यच्च दत्त्वा परिकीर्त्यते यच्च स्मयदानं आसुरं, यच्चाग्रद्वयं
 ददाति-क्रोधाद्वाचसम्, यच्चाक्रूय ददाति दत्त्वा च क्रोशति
 असत्कृतं पैशाचं, यच्चावज्ञातं ददाति दत्त्वा प्रावजानीते सुभूर्पो
 स्वामसं यच्चाप्राकृतो ददाति, एते दानीपसर्गा-यैरूपसृष्टं दानं
 असिद्धं† मसम्बद्धं-मस्वर्गं-मयशस्य-मध्रुव-मफलं वा । ‡ तर्ह्यदानम्
 तस्मिन्नेव संकल्पकाले दीयमानद्रव्यासमर्पणम् । उपकारिणे, §
 प्रत्युपकारसमीहयेत्यर्थः । 'तन्वाचं' यावद्दत्तं तावन्मात्रं । 'सोपधं'
 स्नेहाद्युपाधिसहितं, अभ्याचितम्, लोकप्रतिपत्त्यर्थं ख्यापितम् ।
 'अनिष्टदानं' शत्रवे दानं, स्मयदानं, मादृशोऽन्योदाता नास्ती-
 त्येवस्विधो भावविशेषः स्मयः, तेन यद्दानं । अप्राकृतः, भक्तादिः ।
 भविष्यपुराणे ॥ महादानानि वै विद्यादतिदानानि सर्वदा ।

पुण्यमिष्टञ्च पूर्तञ्च वृथा दानञ्च यत्नतः ॥

'महादानानि' वक्ष्यमाणानि षोडश तुलापुरुपादीनि ।

कनकाश्रुतिलानागा द्वासीरथमहोगृहाः ।

कन्याच कपिला धेनुर्गृहादानानि वै दश ॥

सामवेदोपनिषदि । वीण्याङ्गु रतिदानानि गावः पृथ्वी सरस्वती ।

नरकादुद्धरन्त्येव जपवापनदीहनात् ॥

शङ्खः । इष्टिभिः पशुबन्धैश्च चातुर्भ्रासैर्यजेत्तु यः ।

* अन्यथावितमिति वा पाठः ।

† अस्मिन्निवृत्तिति अस्मिन् शब्दः ।

‡ तर्हित्यागात्मकरकासो वक्ष्यमाणेषु तेषां दानं मसुमर्पणमिति वा पाठः ।

§ अथसोपकारिणे इति पाठात्करम् ।

अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैर्यज्ञैत च स इष्टवान् ॥

अग्निहोत्रं तपः सत्यं वेदानाञ्चैव मालनम् ।

आतिथ्यं वैश्वदेवञ्च इष्टमित्यभिधीयते ॥

एकाम्निकादौ यत्कर्म त्रेतायां यच्च ह्ययते ।

अन्तर्वेद्याञ्च यद्दानं इष्टं तदभिधीयते ॥

शङ्खः । रोगिणां परिचर्या च पूर्त्तमित्यभिनिर्द्दिशेत् ।

व्यासः । पुष्करिष्य स्तथावाप्यो, देवतायतनानि च ।

अन्नदानमथारामाः पूर्त्तमित्यभिधीयते ॥

नारदः ॥ ग्रहीपरागे यद्दानं सूर्यसंक्रमणेषु च ।

द्वादश्यादौ तु यद्दानं तदेतत् पूर्त्तमुच्यते ॥

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवस्य समस्तकरणा

धीश्वरसकलविद्याविशारद-श्रीहेमाद्रिविरचिते

चतुर्वर्गचिन्तामणौ दानखण्डे दानस्वरूप-

प्रकरणम् ॥ २

तृतीयोऽध्यायः ।

अथ दानाङ्गनिरूपणम् ।

तानि च द्रव्य-काल-यज्ञा-संज्ञकानि ।

तदुक्तं भविष्यपुराणे । प्रतिग्रहीता द्रव्यञ्च कालो दियञ्च पावनः ।

यज्ञा च सात्विकौ ज्ञेयं दानाना-मङ्गपञ्चकं ॥

तत्र पातनिरूपणम् ।

स्कन्दपुराणे देवीं प्रति ईश्वरवचनं ।

श्रुतीनामाकराद्येते रत्नानामिव सागराः ।

विप्रा विप्राधिपमुखे पूजनीयाः प्रयत्नतः ॥

विप्राधिपः, चन्द्रः तद्वन्मुखं यस्याः सा तथा देवीसम्बोधनमेतत् ।

यत्र वेदविदो विप्रा न प्राश्रम्युत्तमं हविः ।

न तत्र देवा देवेशि हविरग्रन्ति कर्हिचित् ॥

तथाच तैत्तिरीयश्रुतिः । यावती वै देवता स्ताः सर्वा वेद-

विदिं ब्राह्मणे वसन्तीत्यादि ।

वियदित्युच्यते ध्योम, प्रकारः प्रापणे स्मृतः ।

दिवं सम्प्रापयन्त्ये ते द्वाष्टृन् विप्रास्ततः स्मृताः ॥

अपि नारायणोऽनन्तो ब्रह्मा स्कन्दोऽनिलः शिखी ।

तज्ज्ञानं नाभिनन्दन्ति यत्र विप्रा न पूजिताः ॥

येषां प्रसादसुसभ-भायु-धर्मैः सुखं धनम् ।

श्री-र्यशः-स्वर्गवासञ्च तान् विप्रानर्षयेद्भुः ॥

विष्णुधर्मोत्तरे श्रीभगवानुवाच ।

ब्राह्मणैः पूजितैर्नित्यं पूजितोऽहं न संशयः ।
 निर्भत्सितैश्च निर्भत्स्ये तैरहं सर्वकर्मसु ॥
 विप्राः परा गतिर्मह्यं यस्तान् पूजयते नृप ।
 तमहं स्त्रेन रूपेण प्रपश्यामि युधिष्ठिर ॥
 काणाः कुण्डाय पण्डाय दरिद्रां व्याधिताय ये ।
 एवंरूपाय ये विप्राः पश्य रूपं ममैव ते ॥

एतत्तु ब्राह्मणजातिभावस्तुतिपरं ।

याज्ञवल्क्यः । तपस्तप्तासृजद्ब्रह्मा ब्राह्मणान् वेदगुप्तये ।

वृत्त्यर्थं पितृदेवानां धर्मसंरक्षणाय च ॥

मत्स्यः । नास्ति विप्रसमो देवो नास्ति विप्रसमो गुरुः ।

नास्ति विप्रात्परः शत्रु नास्ति विप्रात्परी विधिः ॥

वह्निपुराणात् । न जाति न कुलं राजन् न स्वाध्यायः श्रुतं न च ।

कारणानि द्विजत्वस्य वृत्तमेव तु कारणं ॥

किं कुलं वृत्तहीनस्य करिष्यति दुरात्मनः ।

कृमयः किं नजायन्ते कुसुमेषु सुगन्धिषु ॥

नैकमेकान्ततो ब्राह्मं पठनं हि विशाम्पते ।

वृत्तमन्विष्यतां तात रक्षोभिः किं न पठ्यते ॥

बहुना किमधीतेन नटस्येव दुरात्मनः ।

तेनाधीतं श्रुतंवापि यः क्रियामनुतिष्ठति ॥

कपालस्थं यथा तीर्थं स्वदत्ते च यथा पयः ।

दूष्यं स्यात् स्थानदीपेण, वृत्तहीनं तथा श्रुतम् ॥

तस्माद्विद्वि महाराज् वृत्तं ब्राह्मणलक्षणम् ।

चतुर्विदीपि दुर्बलतः शूद्रादल्पतरः स्मृतः ॥

सत्यं दम-स्यपोदान-महिमेन्द्रियनिग्रहः ।

दृग्गन्ते यत्र राजेन्द्र स ब्राह्मण इति धृतः ॥

वगिष्ठः । यं न सत्त्वं न चासत्त्वं नाशुतं न बहुशुतम् ।

न सुशुतं न दुर्भुतं वेद कथित्स ब्राह्मणः ॥

सन्, विगिष्ठः, असन्, तद्विपरीतः । अत्र चाप्नोत्कर्षप्रका-
गमं यो न करोति स पात्रमिति तात्पर्यमिति ।

यमः । अहिंसानिरतो नित्यं शुद्धानो जातवेदसम् ।

स्वदारनिरतो दाता स वै ब्राह्मण उच्यते ॥

श्रुतं प्रज्ञानुगं यस्य प्रज्ञा चैव श्रुतानुगा ।

अमन्निवार्यमर्यादः स वै ब्राह्मण उच्यते ॥

आग्निपौर्यार्यैः-पूजाश्च प्रसद्भावकरोति यः ।

निवृत्तो लोभमोहाभ्यां तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥

‘आग्निपः’ आग्नीर्वादान्, ‘पौर्यार्यैः’ धनलाभाय । ‘प्रसद्भावः’

अत्यासक्तिः ।

सत्यं दानं चमा शीलं आशुगंस्यं दया छणा ।

दृग्गन्ते यत्र लोकेऽस्मिं स्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥

यमगातातपो । तपोधर्मो दया दानं सत्यं शीलं श्रुतं छणा ।

विद्या-विज्ञान-मास्तिक्य-मेतद्ब्राह्मणलक्षणम् ॥

बोधायनः । विद्या तपय योनिष एतद्ब्राह्मणलक्षणं ।

विद्या तपोभ्यां योहीनो जातिब्राह्मण एव सः ॥

वगिष्ठः । ये चान्तदान्ताः श्रुतपूर्णकर्णा जितेन्द्रियाः

प्राणिवधे निवृत्ताः ।

प्रतिग्रहे सङ्घितायहंस्तास्ते ब्राह्मणान्तारयितुं समर्थाः ॥

यमः । विद्यावन्तश्च ये विप्राः सुव्रताश्च तपस्विनः ।

सत्य-संयम-संयुक्ता ध्यानयुक्ता जितेन्द्रियाः ॥

पुनन्ति दर्शनं प्राप्ताः किं पुनः संगतिं गताः ।

तेषां दत्त्वाच मुक्त्या च प्राप्नुयुः परमां गतिम् ॥

दत्त्वा द्विजाय शुहाय दाता याति शुभां गतिम् ।

विद्यातपःशीलवांश्च स च तारयते नरः ॥

कूर्मपुराणे ॥ स्वाध्यायवन्तो ये विप्रा विद्यावन्तोजितेन्द्रियाः ।

सत्यसंयमयुक्ताश्च तेभ्यो दद्यात् द्विजोत्तमाः ॥

श्रोत्रियाय कुलीनाय विनीताय तपस्विने ।

व्रतस्थाय दरिद्राय प्रदेयं शक्तिपूर्वकम् ॥

सम्बर्त्तः । श्रोत्रियाय दरिद्राय अर्थिने च विशेषतः !

यद्दानं दियोते तस्मै तद्दानं शुभकारकम् ॥

श्रोत्रियस्तु, यमेनोक्तः ।

श्रींकारपूर्विकास्तिस्त्रः सावित्रीर्थश्च विन्दतिः ।

चरितब्रह्मचर्य्यश्च सवै श्रोत्रिय उच्यते ॥

श्रींकारपूर्विका, महाव्याहृतीरिति शेषः ।

यान्नवल्करः । सर्वस्य प्रभवोविप्रा श्रुताध्ययनशालिनः ॥

तेभ्यः क्रियापराः श्रेष्ठास्तेभ्योऽप्यध्यात्मवित्तमाः ।

पद्मपुराणे । यथाहि सर्वदेवानां ज्येष्ठः श्रेष्ठः पितामहः ॥

तथा ज्ञानी सदा पूज्यो निर्धमोनिष्परिग्रहः ॥

मत्स्यपुराणे । शीलं संवसता ज्ञेयं शौचं संव्यवहारतः ।

प्रज्ञा संकथनात्ज्ञेया त्रिभिः पात्रं परीक्ष्यते ॥

भविश्यपुराणे । चान्ति-सृष्टा-दया-सत्यं-दानं शीलं तपः श्रुतम् ।

एतदष्टाङ्गमुद्दिष्टं परमं पात्रलक्षणम् ॥

षशिष्ठः । स्वाध्यायाद्यैः योनिमन्तं प्रशान्तं वैतानस्यं पापभीरुं बहुञ्च । स्त्रीषु चान्तं धार्मिकं गोशरण्यं व्रतैः क्तान्तं तादृशं पात्रमाहुः ॥ 'योनिमान्' प्रशस्तकुलोद्भवः । 'वैतानस्यः' अग्नि-
होत्रादिकर्मपरः । 'स्त्रीषु चान्तः' स्त्रीविषये चान्तः । 'गोश-
रण्यः, गोशुश्रूषारतः ।

यमः । विद्यायुक्ती धर्मशीलः प्रशान्तः चान्तोदान्तः सत्यवादी
कृतज्ञः । हृत्तिग्लानो गोहितो गोशरण्यो दाता यज्वा ब्राह्मणः
पात्रमाहुः ॥

स्वाध्यायवान् नियमवां स्तपस्वी ध्यानविद्य धः ।

चान्तो दान्तः सत्यवादी विप्रः पात्रमिहोच्यते ॥

महाभारते । साङ्गान्तु चतुरो वेदान् योऽधीते वै द्विजर्षभः

पद्भ्योऽनिवृत्तः कर्मभ्यस्तं पात्रमृपयोविदुः ॥

'पात्रं, पात्रतममित्यर्थः ।

षशिष्ठः । किञ्चिद्देदमयं पात्रं किञ्चित्पात्रं तपोमयम् ।

पात्राणामपि तत् पात्रं शूद्रान्नं यस्य नोदरे ॥

हृदस्यतिः । किञ्चिद्देदमयं पात्रं किञ्चित्पात्रं तपोमयम् ।

आगमिष्यति यत् पात्रं तत्पात्रं तारयिष्यति ॥

ब्रह्मचारी भवेत्पात्रं पात्रं वेदस्य पारगः ।

पात्राणामुत्तमं पात्रं शूद्रान्नं यस्य नोदरे ॥

ध्यासः । किञ्चिद्देदमयं पात्रं किञ्चित्पात्रं तपोमयम् ।

असङ्कोर्णं च यत्पात्रं तत्पात्रं तारयिष्यति ॥

'असङ्कोर्णं, योन्यादिसङ्कररहितम् ।

याज्ञवल्क्यः । न विद्यया केवलया तपसा वापि पात्रता ।

यत्र ह्यत्त मिमे चोभे तद्वि पात्रं प्रकीर्त्तितम् ॥

देवलः । सावय ब्राह्मणश्चैव श्रोत्रियश्च ततः परः ।

अनूचानस्तथा भ्रूण-ऋषिकल्प-ऋषिर्भुनिः ॥

इत्येतेऽष्टौ समुद्दिष्टा ब्राह्मणाः प्रथमं स्तुती ।

तेषां परः परः श्रेष्ठो विद्या-ह्यत्त-विशेषतः ॥

ब्राह्मणानां कुले जातो जातिमात्रो यदा भवेत् ।

अनुपेतः क्रियाहीनो मात्र इत्यभिधीयते ॥

‘अनुपेतः, उपनयनरहितः ।

एकदेशमतिक्रम्य वेदस्थाचारवानृजुः ।

स ब्राह्मण इति प्रोक्तो निभृतः सत्यवाग्दृष्टी ॥

‘एकदेशातिक्रमः, वेदस्य किञ्चिद्भ्रूणस्थाध्ययनम् ।

‘निभृतः, गान्तः ।

एकां गात्रां सकल्पाब्वा षड्भिरङ्गैरधीत्य वा ।

षट्कर्मनिरतो विप्रः श्रोत्रियो नाम धर्मवित् ॥

वेद-वेदाङ्ग-तत्त्वज्ञः शुद्धात्मा पापवर्जितः ।

शेषं श्रोत्रियवत् प्राप्तः सोऽनूचान इति स्मृतः ॥

अनूचानगुणीपेता यज्ञ-स्वाध्यायमन्वितः ।

भ्रूण इत्युच्यते शिष्टैः शेषभोजी जितेन्द्रियः ॥

वैदिकं लौकिकश्चैव सर्वं ज्ञान-मघाप्य यः ।

घायमस्यो यशो नित्यमृषिकल्प इति स्मृतः ॥

‘लौकिकम्, अर्थाज्जनादिज्ञानम् ।

ऊर्ध्वरेताम्नापस्युषे निवताशो न संशयो ।

शापा-नुपहयोः शक्तः सत्यसन्धो भवेदृषिः ॥

निवृत्तः सर्वतत्त्वज्ञः कामक्रोधविवर्जितः ।

ध्यानस्थो निष्क्रियो दान्तस्तुल्यमृत्काञ्चनो-मुनिः ॥

‘निवृत्तः’ निषिद्धकाम्यकर्मभ्यः । ‘निष्क्रियः’, अर्थार्जनादि-
क्रियारहितः ।

एवमन्वय-विद्याभ्यां वृत्तेन च समुच्छ्रिताः ।

त्रिशुक्ता नाम विप्रेन्द्राः पूज्यन्ते सवनादिषु ॥

‘सवनादिषु’ यज्ञादिषु ।

प्रतिग्रहसमर्थोऽपि कृत्वा विप्रो यथाविधि ।

निस्तारयति दातारमात्मानञ्च स्वतेजसा ॥

‘समर्थोऽपि, समर्थ एवेत्यर्थः ।

न लोके ब्राह्मणेभ्योऽन्यत् पवित्रं पुण्यमेव वा ।

अशक्यञ्च द्विजेन्द्राणां नास्ति वृत्तवतामिति ॥

योक्तव्यो हृदय-कव्येषु त्रिशुक्तो ब्राह्मणो द्विजैः ।

अभिभूतश्च पूर्वोक्तैर्दोषैः सृष्टश्च नेथते ॥

‘अभिभूतः, अपकृष्टः ।

‘पूर्वोक्तैः, कुलविद्याचारैः । ‘दोषैः, उपपातकादिभिः ।

मनुः । पात्रस्य हि विशेषेण यद्दधानस्तथैवच ।

अल्पम्वा बहु वा प्रेत्य दानस्य प्राप्यते फलम् ॥

दत्तः । समं-द्विगुण-साहस्र-मनन्तञ्च यथाक्रमम् ।

दाने फलविशेषः स्याद्विंसायामेव मेव हि ॥

शतमंब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणसुवे ।

सहस्रगुणमाचार्य्ये अनन्तं वेदपारगे ॥

‘अब्राह्मणः, राजभृतादिः ।

यदाह शातातपः ।

अब्राह्मणास्तु पट्प्रोक्ता ऋषिः शातातपोऽब्रवीत् ।

आद्यो राजभृतस्तीर्षां द्वितीयः क्रयविक्रयी ॥

तृतीयो बहुयाज्यः स्यात् चतुर्थो ग्रामयाजकः ।

बहवो यान्या यस्य स बहुयाज्यः ।

पञ्चमस्तु भृतस्तीर्षां ग्रामस्य नगरस्य वा ॥

ग्रामस्य नगरस्य भृत इत्यन्वयः ।

अनागतान्तु यः पूर्वां सादितगाच्चैव पश्चिमाम् ।

नोपासीत द्विजः सन्ध्यां स पठोऽब्राह्मणः स्मृतः ॥

‘ब्राह्मणभुवस्तु, पुरस्तादपात्रेषु व्याख्यास्यते ।

आचार्यस्तु महाभारते ।

अध्यापयेत्तु यः शिष्यं कृतीपनयनं द्विजः ।

सरहस्यञ्च सकलं वेदं भरतसत्तम ॥

तमाचार्यं महाबाहो प्रवदन्ति मनीषिणः ।

एकदेशन्तु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुनः ॥

योऽध्यापयति हृत्पथमुपाध्यायः स उच्यते ।

निषेकादीनि कर्माणि यः करोति नृपोत्तम ॥

सम्भावयति चाग्नेन स विप्रोगुरुरुच्यते ।

अग्न्याधेयं पाकयज्ञाः नग्निटोमादिकं यथा ॥

यः करोति हतोऽनूनं स तु स्यादृत्विजो द्विजः ।

● अग्निटोमादिकान् मन्त्रानिति कश्चित् पाठः ।

१ यद्य मन्त्रान्निग्निटोच्यन्ते इति कश्चित् पाठः ।

यमः । सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे ॥

प्राधीते शतसाहस्रमनन्तं वेदपारगे ।

‘प्राधीतः, प्रारब्धाध्ययनः ।

उत्पत्तिं प्रलयश्चैव भूतानामागतिं गतिम् ।

वेत्ति विद्यामविद्याञ्च स भवेद्देदपारगः ॥

वृहस्पतिः । शूद्रे समगुणं दानं वैश्ये तु द्विगुणं स्मृतम् ।

चत्रिये त्रिगुणं प्राहुः षड्गुणं ब्राह्मणे स्मृतम् ॥

श्रोत्रिये चैव साहस्रमाचार्य्ये द्विगुणं ततः ।

आत्मज्ञे शतसाहस्रमनन्तं त्वग्निहोत्रिणि ॥

विष्णुधर्मोत्तरे । अमानुषे समं दानं गोपु ज्ञेयं फलं तथा ।

द्विगुणञ्च तदेवोक्तं तथा त्रैवर्णसङ्करे ॥

शूद्रे चतुर्गुणं प्रोक्तं विप्रि चाष्टगुणं भवेत् ।

चत्रिये षोडशगुणं ब्रह्मबभौ तदेव तु ॥

द्वात्रिंशद्दत्तं स्मृतं दानं वेदाध्ययनतत्परि ।

शतघ्नं तद्विनिर्दिष्टं प्राधीते लक्षसम्भितम् ॥

अनन्तञ्च तदेवोक्तं ब्राह्मणे वेदपारगे ।

एतेषु, केषाञ्चिद्ब्राह्मणब्राह्मणब्रुवादीनामपात्राणामपि

पात्रत्वनिरूपणं मन्त्रवद्गवादिदानव्यतिरिक्तदानविषयम् ।

मन्त्रपूर्वञ्च यद्दानमपात्राय प्रदीयते दातुर्निकृत्य हस्तं

तद्गोक्तुर्जिह्वां निकृन्तति

शातातपवचनात् । उपरुदन्ति दातारं गौरश्चः काश्चनं चितिः ।

अश्रोत्रियस्य विप्रस्य हस्तं दृष्ट्वा निराकृते-

रिति वशिष्ठवचनाच्च । मन्त्रपूर्वं गवादिदानानामपात्रप्रति-

पादकानिषेधात् शूद्रादीनान्तु पात्रत्वनिरूपणम् अन्नदानविषयम् ।
 कृतान्नमितरेभ्य इति गौतमवचनात् । अन्नं सर्वत्र
 दातव्यमितिवक्ष्यमाणत्वाच्च ।

दक्षः । व्यसनापहृणार्थञ्च कुटुम्बार्थञ्च याचते ।

एवमन्विष्य दातव्यं सर्वदानेष्वयं विधिः ॥

व्यसनं, राजचौराद्युपद्रवः ।

‘आपत्, दुर्भिक्षादिपौडा । ‘आद्योऽर्थशब्दो, निवृत्तिवचनः ।

मनुः । सान्तानिकं यक्ष्यमाणमध्वगं सार्व्वेदसम् ।

गुर्व्वर्थं पितृमात्रर्थं स्वाध्यायार्थ्युपतापिनः ॥

नवैतान् स्नातकान् विद्याद्ब्राह्मणान् धर्माभिचुकान् ॥

‘सान्तानिकः, सन्तानप्रयोजनविवाहार्थीत्यर्थः ।

‘अध्वगः’ अन्न धम्मार्थं प्रचलितः ।

(सार्व्वेदसः) सर्व्वस्वदक्षिणयज्ञकृत् ।

‘उपतापी, व्याधिपोडितः ।

निःस्त्रेभ्यो देयमेतेभ्यो दानं विद्याविशेषतः । एतेभ्यो हि द्विजा-

त्रेभ्यो देयमन्नं सदक्षिणम् इतरेभ्यो बहिर्व्वेदि कृतान्नन्तु विधीयते ॥

‘विद्याविशेषतः’ इति, अल्पविद्याय अल्पं बहुविद्याय बह्वित्यर्थः ।

बोधायनः । सुत्राह्मण-श्रोत्रिय-वेदपारगेभ्यो गुर्व्वर्थ-निवेशोप-

धार्थ-वृत्तिचोण-यक्ष्यमाणाध्ययनाध्वसंयोग-वैश्वजितेषु द्रव्यविभागो

यथाशक्ति कार्यो बहिर्व्वेदि भिन्नमानेषु कृतान्नमितरेषु ॥ निवेशः,

विवाहः । ‘वैश्वजितः, सर्व्वस्वदक्षिणया कृतविश्वजिद्यागः । बहि-

र्व्वेदिग्रहणादेतेभ्यो बहिर्व्वेदपि धनमवश्यं देयम् अन्येभ्यस्तु अन्त-

र्व्वेदेय धनदाननियमः । बहिर्व्वेदि तु कृतान्नस्यैव ।

आपस्तम्बः । भिक्षमाणो निमित्त-माचार्यो विवाहो यज्ञो
शातापितृर्बुभूर्पाहंतय नियमादिलोपः । तत्र, गुणान् समीच्य
यथा देयं, इन्द्रिय-प्रीत्यर्थस्य तु भिक्षमाणमनिमित्तं न तथाद्वियेत ।
'बुभूर्पा, भरणेच्छा ॥ अहंतय नियमादिलोप इति, अधिकारिण-
आवश्यककर्मविधिलोपप्रसङ्गः ।

यमः । वेदेन्धनसमृद्धेषु हुतं विप्रमुखाग्निषु । सन्तारंयति
दातारं महतः किल्बिषादपि ॥

पद्मपुराणे । एकं वेदान्तगं विप्रं भोजयेत् अद्वयान्वितः ।

तस्य भुक्त्वा स वै कीटिविप्राणां नात्र संशयः ॥

शातातपः । वेदपूर्णमुखं विप्रं सुभुक्तमपि भोजयेत् ।

न तु मूर्खं निराहारं पद्मात्रमुपवासिनं ॥

व्यासः । यत्सिक्थं वेदविद्भुङ्क्ते पट्कर्मनिरतः शुचिः ।

दातुः फलमसंस्थेयं जन्म जन्म तदक्षयम् ॥

वेद-विद्या-व्रत-स्नाते श्रोत्रिये गृहमागते ।

क्रौडन्त्यौपधयः सर्वा यास्यामः परमां गतिम् ॥

'श्रोपधयः, अन्नानि ।

महाभारते । तद्भक्तास्तदना-राजंस्तद्गृहा-स्तद्गपाययाः ।

अर्थिनश्च भवन्त्वर्थे तेषु दत्तं महाफलम् ॥

(अत्र) तच्छब्देन पूर्वोक्ताः पितरो देवताश्च परामृष्यन्ते ।

अथवा, तदेव दीयमानं भक्तमदनीयं येषां ते तथा

एवं तदनादिशब्दा अपि ।

तस्करेभ्यः परेभ्यो वा ये भयात्तां युधिष्ठिर ।

अर्थिनो भोक्तुमिच्छन्ति तेषु दत्तं महाफलम् ॥

हतस्त्रा-हतदाराद्य ये विप्रा देगसंभवे । .

अर्थार्थमभिगच्छन्ति तेषु दत्तं महाफलम् ॥ .

चारित्रनियता राजन् ये कृशाः कृशवृत्तयः ।

अर्थिनद्योपगच्छन्ति तेषु दत्तं महाफलम् ॥

अव्युत्क्रान्ताः स्वधर्मेषु पापण्डसमयेषु च ।

कृशप्राणाः कृशाहारास्तेषु दत्तं महाफलम् ॥ .

तपस्त्रिनस्तपोनिटास्तथा भैक्षचराद्य ये ।

अर्थिनः किञ्चिदिच्छन्ति तेषां दत्तं महाफलम् ॥

आदित्यपुराणात् । अक्रोधना धर्मपराः शान्ता-दमदमे रताः । .

तादृशाः साधवो विप्रास्तेभ्यो दत्तं महाफलम् ॥

हतसर्वस्वहरणा-निर्दोषा-प्रभविष्णुभिः ।

सृहयन्ति सुभक्तानां तेषु दत्तं महाफलम् ॥

अथ शातातपपराशरौ ।

सत्रिकृष्टमधीद्यानं ब्राह्मणं यो व्यतिक्रमेत् ।

भोजने चैव दाने च दहत्यासप्तमं कुलम् ॥

भविष्यपुराणे ।

यस्त्वासन्न मतिक्रम्य ब्राह्मणं पतितादृते ।

दूरस्थं भोजयेन्नटो गुणाढ्यं नरकं व्रजेत् ।

तस्माद्भातिक्रमेत् प्राज्ञो ब्राह्मणान् प्रातिवेशिकान् ॥

‘प्रातिवेशिकान्, स्वगृहाद्दूरवर्तिगृहान् ।

सम्बन्धिनस्तथा सर्वान् दौहित्रं विट्पतिं तथा ।

भागिनेयं विशेषेण तथा बन्धून् गृहाधिप ॥

नातिक्रमेन्नरस्वेतान् समूर्खानपि गोपते । .

अतिक्रम्य महारौद्रं रौरवं नरकं व्रजेत् ॥

‘विट्पतिः, जामाता ।

‘सुमूर्खानपि नातिक्रमेदित्येतत्, अन्नदानविषयम् ।

‘हिरण्यादिदाने तु’ सन्निहितमूर्खव्यतिक्रमे दोषाभावात् ।

तदुक्तं व्यास-वशिष्ठ-बोधायन-शातातप-पराशरैः ।

यस्य चैको गृहे मूर्खो दूरे चापि बहुश्रुतः ।

बहुश्रुताय दातव्यं नास्ति मूर्खे व्यतिक्रमः ॥

ब्राह्मणातिक्रमो नास्ति विप्रे वेदविबर्जिते ।

ज्वलन्तमग्निमुत्सृज्य न हि भस्मनि ह्यते ॥

महाभारते । यदि स्यादधिकी विप्रो दूरे वृत्तादिभिर्युतः ।

तस्मै यत्नेन दातव्यमतिक्रम्यापि सन्निधिम् ॥

विष्णुः । पुरोहितस्त्वात्मन एव पात्रं स्वसु-दुहित-पुत्रजामातरयेति ।

‘यस्यैते पुरोहितादयः, तस्यैव ते अन्यगुणरहिता

अपि पुरोहितादित्वेनैव पात्राणि ।

व्यासः । मातापितृषु यदत्तं भ्रातृषु स्वसुतासु च ।

जायापत्योस्तु यदत्तं * सोऽनिन्द्यः स्वस्तिसंक्रमः ॥

पितुः शतगुणं दानं महत्त्वं मातुरुच्यते ।

अनन्तं दुहितुर्दानं सोदर्ये दत्तमश्रयम् ॥

विष्णुधर्मोत्तरात् ।

आत्मनस्तु भवेत् पात्रं नान्यस्य स्यात् पुरोहितः ।

पुरोहिते तु स्वे दत्तं दानमश्रयमुच्यते ॥

उपाध्याय-त्विजोश्चैव गुरावपि च मानवैः ।

* सोऽनिन्द्यसर्वसंक्रम इति पाठान्तरम् ।

वर्षापेक्षा न कर्त्तव्या मातरं पितरं प्रति ॥

‘उपाध्यायादयस्तु, पूर्वमेव व्याख्याताः ।

तथा । मातृष्वसा स्वसाचैव तथैव च पितृष्वसा ।

मातामही भागिनेयी भागिनेयस्तथैव च ॥

दौहित्रो-विट्पतिथैव तेषु दत्तञ्च अक्षयम् ।

श्रीभ्रष्टे यत्तथा दत्तं तदप्यक्षयमुच्यते ॥

माता-पित्रोर्गुरी मित्रे विनीते चोपकारिणि ।

दीना-नाथ-विशिष्टेभ्योदातव्यं भूतिमिच्छता ॥

अदत्तदानाज्जायन्ते परभाग्योपजीविनः ॥

‘उपकारिणि’ परोपकारपरे ।

‘विशिष्टाः’ गुणातिशयशालिनः ।

ब्रह्मपुराणे । यत् कन्यासु पिता कुर्याद्दानं पूजनमर्चनम् ।

यत्कृतं सुकृतं विद्यात्तासु दत्तं तदक्षयम् ।

यदत्तं तासु कन्यासु तद्दानं पुण्यमेव च ॥

कालिकापुराणात् । यदत्तं वेदविहिम्रे यदत्तं ब्रह्मचारिणि ।

तपोनिधेस्तु यदत्तं कारुण्येन च यत् सदा ।

तत् सर्वमक्षयं दानं वैमल्येन विधाय यत् ॥

विष्णुधर्मोत्तरात् । अन्नदाने न कर्त्तव्यं पात्रापेक्षणमणुपि ।

अन्नं सर्वत्र दातव्यं धर्मकामेन वै हिज ॥

सुदोषेऽपि तु निर्दोषं सयुक्तेऽपि शुण्ठावहम् ।

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन देयमन्नं सदैव तु ॥

विद्या-ध्ययनसत्तानामन्नदागं महाफलम् ॥

तथा । दत्त्वा नृपतिभीतानां धनिनाञ्च तथा धनम् ।

तस्करेभ्यश्च भीतानां फलमचयमुच्यते ॥

यियच्चतां तथा दत्तं ध्यसनं तर्त्तुमिच्छताम् ।

दुःखान्वितानां दीनानामक्षयं परिकीर्त्तितम् ॥

विवाह-मेखलावन्ध-प्रतिष्ठादिषु कर्मसु ।

आपन्नेषु तु यद्दत्तमक्षयं तद्ददाहृतम् ॥

सम्बर्त्तः । दानान्येतानि देयानि तथान्यानि च सर्वशः ।

दीना-न्ध-रूपणा-र्थिभ्यः श्रेयःकामिन धीमता ॥

पद्मपुराणे । दीना-न्ध-रूपणा-नाथ-वाग्विहीनेषु यत्तथा ।

विकलेषु तथान्येषु जड-वामन-पद्मेषु ।

रोगार्त्तेषु च यद्दत्तं तत्स्याद्दुःखफलं धनम् ॥

अथ अपात्रनिरूपणम् ।

तत्रमनुः । गोरक्षकान् बाणिकान् स्तथा कारु-कुशीलवान् ।

प्रेष्यान्बार्हुपिकांश्चैव विमान् शूद्रवदाचरेत् ॥

ये व्यपेताः स्वकर्मभ्यः परपिण्डोपजीविनः ।

द्विजत्वमभिकाङ्क्षन्ति तांश्च शूद्रवदाचरेत् ॥

नानृग्ब्राह्मणो भवति नवशिग्ग कुशीलवः ।

न शूद्रप्रेषणं कुर्व्यन्नस्तेनो न चिकित्सकः ॥

अन्नता ह्यनधोयाना यत्र भैक्ष्यचरा द्विजाः ।

तं पामं दण्डयेद्राजा चौरभक्तप्रदोहि सः ॥

वसिष्ठः । उदकान्वासते येषां येच केचिदनमनयः ।

कुलम्वाश्रांसियं येषां सर्वे ते शूद्रधर्मिणः ॥

‘अन्वासते’ कर्मकाले समीप इव तिष्ठति ।

विष्णुः । नादनं ययमे दद्यात्तभयासोपकारिणि ।

न नृत्य-गीतशैलेभ्यो धर्मार्थमिति निश्चयः ॥

‘उपकारिणि, आत्मोपकारपरे-प्रत्युपकारसमीहयेत्यर्थः ।

महाभारते । यस्तु प्रेष्यान् द्विजान् मूढो योजयेद्व्य-कव्ययोः ।

न भवेत्तत्फलं तस्य वैदिकीयं तथा श्रुतिः ॥

यमः । अब्रतानाममन्वाणां जातिमात्रोपजीविनाम् ।

नैषां प्रतिग्रहोदेयो न शिलातारयेच्छिताम् ॥

अपविहा-ग्निहोत्रस्य गुरोर्विप्रियकारिणः ।

द्रविणं नैव दातव्यं सततं पापकर्मणः ॥

न प्रतिग्रहमर्हन्ति ह्यपला-ध्यापका द्विजाः ।

शूद्रस्याध्यापनादिप्रः पतत्यत्र न संशयः ॥

तथा । राजधानी तथा शून्या यथा कूपथ निर्जलः ।

यथा हुतमनग्नौ च तथा दत्तं द्विजेऽनृचे ॥

वसिष्ठः । यथा काष्ठमयी हस्तीः यथा चर्ममयी मृगः †

यद्य विप्रोऽनधीयानस्तयस्ते † नामधारकाः ॥

विद्वद्भोज्यान्यविदांसो येषु राष्ट्रेषु भुञ्जते ।

अप्यनावृष्टिमिच्छन्ति महदा जायते भयम् ॥

व्यास-शातातपौ । नष्टशौचे व्रतभ्रष्टे विप्रे वेद-विवर्जिते ।

रोदित्यन्नं दीयमानं किं मया दुष्कृतं कृतम् ॥

शौचहीनास्तु ये विप्रा न च यज्ञोपवीतिनः ।

हुतं दत्तं तपस्वेभ्यः नष्टतदन्नं च संशयः ॥

‡ यथेति क्वचित्पाठः ।

† माम विभतीति क्वचित्पाठः ।

- जपरे वापि तं बीजं यच्च भस्मनि ह्यते ।
- क्रियाहीनेषु यदत्तं त्रिषु नाशीविधीयते ॥
- प्रस्तरे पतितं बीजं भिन्नभाण्डे च दीहनम ।
- भस्मन्यपि हुतं द्रव्यं तद्वदानमसाधुषु ॥

‘पूर्वत्र पात्रगुणकथने कृतेऽपि’ पुनर्हीनवचनमेवंविधदीप-
भाग्जनप्रतिषेधार्थम् ।

मनुः । पात्रभूतो हि यो विप्रः प्रतिगृह्य प्रतिग्रहम् ।
असत्सु विनियुञ्जीत तस्य देयुं न किञ्चन ॥
सच्चयं कुरुते यद्य प्रतिगृह्य समन्ततः ।
धर्मार्थं नोपयुङ्क्ते यो न तं तस्करमर्षयेत् ॥
‘असत्सु, निषिद्धेषु द्यूतादिषु ।

दक्षः । विधिहीने तथापात्रे यो ददाति प्रतिग्रहम् ।
न केवलं हि तद्याति शेषमप्यस्य नश्यति ॥

मनुः । अनर्हते यद्ददाति न ददाति यदर्हते ।
अर्हा-नर्हापरिज्ञानादनाहर्माश्च हीयते ॥

यमः । यस्तु निद्रायुगतां वृत्तिमलिङ्गेभ्यः प्रयच्छति ।
घोरायां ब्रह्महत्यायां पच्यते नात्र संग्रयः ॥

भविष्यपुराणे । नात्राक्षणाय दातव्यं न देयं ब्राह्मणाक्रिये ।
न ब्राह्मणब्रुवे चैव न च दुर्ब्राह्मणे धनम् ॥

व्यासः । ब्रह्मबीजसमुत्पद्यो मन्त्र-संस्कार-वर्जितः ।
जातिमात्रोपजीवो च भवेद्ब्राह्मणः स तु ॥
गर्भाधानादिभिर्युक्तयोपनयनेन च ।
न कर्मविषयाधीते स भवेद्ब्राह्मणाक्रियः ॥

वाराहपुराणे । अन्नतौ वैश्य-राजन्यौ शूद्रस्याब्राह्मणास्त्रयः ।

वेद-व्रतविहीनश्च ब्राह्मणो ब्राह्मणद्वयः ॥

यमः । यस्य विदथ वेदीच विच्छेद्येते त्रिपौरुपम् ।

स वै दुर्बाह्मणो नाम यथैव हृपलीपतिः ॥

कूर्मपुराणे । न वार्य्यपि प्रयच्छेत नास्तिके हेतुकेऽपि वा ।

न पापण्डियु सर्वेषु नावेदविदि धर्मवित् ॥

‘नास्तिकः, परलोकवासनाशून्यः ।

‘हेतुकः, हेतुभिः परलोकं निराकरिष्युः ।

मनुविष्णुश्च । न वार्य्यपि प्रयच्छेत बैडालव्रतिके द्विजे ।

नवकव्रतिके पापे नावेदविदि धर्मवित् ॥

त्रिष्वप्येतेषु दत्तं हि विधिनीपार्जितं धनम् ।

दातुर्भवत्यनर्थाय परत्रादातुरेव च ॥

‘अनर्थः, प्रत्यवायः ।

यथा भ्रवेनौपलेन निमज्जत्युदके तरन् ।

दाढ-प्रतिग्रहीतारौ तथैवाज्ञौ निमज्जतः ॥

यमः । यः कारणं पुरस्कृत्य व्रतचर्यां निषेवते ।

पापं व्रतेन प्रच्छाद्य बैडालं नाम तद्व्रतम् ॥

अर्धञ्च विपुलं गृह्य दत्त्वा लिङ्गं विवर्जयेत् ।

आश्रमान्तरितं रचेद्बैडालं नाम तद्व्रतम् ॥

यतीनामाश्रमं गत्वा प्रत्यवस्येत्तु यः पुनः ।

यतिधर्मविलोपेन बैडालं नाम तद्व्रतम् ॥

विष्णुः । धर्मवर्ज्जी सदालुब्धः* शूद्रिको लोकदम्भकः ।

वैडालव्रतिको ज्ञेयो हिंस्रः सर्वाभिसन्धकः ॥
 यथ धर्मध्वजो नित्यं सुराध्वज इवोच्छ्रितः ।
 प्रच्छन्नानि च पापानि वैडालं नाम तद्व्रतम् ॥
 अधोदृष्टिर्नेहृतिकः स्वार्थसाधनतत्परः ।
 शठो मिथ्याविनीतश्च बकव्रतचरो हिजः ॥
 ये बकव्रतिनो विप्रा ये च मार्जारलिङ्गिनः ।
 ते पतन्व्यश्चतामित्रेतेन पापेन कर्मणा ॥

चतुर्विंशतिमतात् ।

रोदित्यन्नं दियोमानं किं मया दुष्कृतं कृतम् ।
 अश्रोत्रियस्य विप्रस्य हस्तं दृष्ट्वा निराकृतेः ॥

कात्यायनस्वनाथाह ।

यः स्वाध्यायाग्निमालः स्याद्देवादीसैभिरिष्टवान् ।
 निराकर्त्ताभरादीनां स विज्ञेयो निराकृतिरिति ॥

शातातपः । नेष्टं देवलके दत्तमप्रतिष्टश्च वार्हुषौ ।

यश्च वाणिज्यके दत्तं न च तत्प्रेत्य नो इह ॥

दधः । धूर्त्तं बन्दिनि मन्त्रे च कुर्वेद्ये कितवे शठे ।

चाट-चारण-चौरेभ्यो दत्तं भवति निष्फलम् ॥

स्कन्दपुराणे । देव-पितृ-पिहीने यदीश्वरेभ्यश्च दीयते ।

दत्त्वा तु कीर्त्तितं यश्च वेदाग्नित्वाग्निने तथा ॥

अन्यायो-पार्जित-धनेर्दत्तमब्राह्मणे च यत् ।

गुरवेऽनृतवक्त्रे च स्तेनाय यतिताय च ॥

हृतघ्राय च यद्दत्तं सर्व्वदा ब्रह्मविहिषे ।

याजकाय च सर्व्वस्य हृपन्याः पतये तथा ॥

परिचाराय भृत्याय सर्वस्य पिशुनाय च ।
 इत्येतानि च राजेन्द्र हथादानानि षोडश ॥
 गर्भस्योऽज्ञानवालोपि भुङ्क्ते हृदो न यौवने ।
 तद्दत्तस्यैह नाशोस्ति सर्वथा रिपुसदन ॥

तदीयफलमितिशेषः ।

विशुद्धमात् । परस्थाने हथा दानं सदोषं परिकीर्तितम् ।

आरुढ़पतिते चैव अन्यायात्तैर्देनैश्च यत् ।

व्यर्थं हि ब्राह्मणे दानं पतिते तस्करे तथा ।

शुरोद्याप्रीतिजनके कृतघ्ने ग्रामयाजके ॥

वेदविक्रायके चैव यस्य चीपपति रूहे ।

स्त्रीभिर्जितेषु यद्दत्तं व्यालयाहे तथैव च ॥

ब्रह्मबन्धोच यद्दत्तं यद्दत्तं हपलीपती ।

परिचारके च यद्दत्तं हथा दानानि षोडश ॥

महाभारते । पद्मन्ध-वधिरा मूका व्याधिनीपहताय ये ।

भक्तं व्यास्ते महाराज न तु देयः प्रतिग्रहः ॥

इति प्रतिग्रहीट निरूपणम् ।

अथ द्रव्याख्यं दानाङ्गमुच्यते ।

तत्र देयनिरूपणम् ।

भविष्यपुराणे । यद्यदिष्टं विशिष्टञ्च न्यायप्राप्तञ्च यद्भवेत् ।

तत्तद्गुणवते देयमित्येतद्दानलक्षणम् ॥

वज्रपुराणे । सुभोपात्तेन यत्किञ्चित् करोति लघुना नरः ।

अनन्तं फलमाप्नोति मुहुरीऽपि यथा पुरा ॥

‘सुभोपात्तेन’ न्यायोपार्जितेन ।

‘लघुना’ स्वल्पेन द्रव्येणेतिशेषः ।

देवोपुराणे । न्यायतो यानि प्राप्तानि भाकान्यपि नृपोत्तम ।

तानि देयानि देव्यास्तु कन्यका-योषितां सदा ।

तद्भुक्तेषु च विप्रेषु अपरेषु च नित्यशः ॥

विष्णुपुराणे । यद्यदिष्टतमं लोके यच्चास्य दयितं गृहे ।

तत्तद्गुणवते देयं तदेवाचयमिच्छता ॥

महाभारते । विशेषतो महाराज तस्य न्यायार्जितस्य च ।

श्रद्धया विधिवत् पात्रे दत्तस्यान्तो न विद्यते ॥

गोतमः । स्वामी ऋक्ष-ऋय-सम्बिभाग-परियहा-धिगमेषु ब्रा-

ह्मणस्याधिकं लब्धं चत्रियस्य विजितं निर्व्विष्टं वैश्यशूद्रयोरिति ।

‘अप्रतिबन्धः’ दायः तत्र ऋक्षं । ‘सम्बिभागः’, सप्रतिबन्धी दायः ।

‘परियहः’, जलद्वणकाष्ठादेरनन्यपूर्व्वस्य स्वीकारः । ‘अधिगमः’

निध्यादेः प्राप्तिः । एषु निमित्तेषु स्वामी भवति । ‘अधिकम्’

असाधारणम् । ‘निर्व्विष्टम्’, कृपादिना दिजशूपादिना च यत्न-

थम् । निर्व्विष्टो भृतिभोगयोरिति स्मरणात् ।

मनुः । सप्त वित्तागमा धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः ।

प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च ॥

न्यायोपचयार्थं द्रव्यप्रयोगः ।

‘कर्मयोगः’, पार्लिष्यम् ।

भारद्दः । धनमूलाः क्रियाः सर्वा यत्रस्तस्यार्जने मतः ।

रक्षणं यर्हनं भोग इति तस्य विधिः क्रमात् ॥

तत्पुनश्चिद्विधं श्रेयं शक्तं शब्दमेव च ।

कृत्वाश्च तस्य विज्ञेयो विभागः समधा पुनः ॥

‘एकैकस्य शुक्लादेः सप्त सप्तभेदा भवन्तीत्यर्थः ।

श्रुत-श्रीर्थ-तपः-कन्या-याज्य-श्रिया-न्वयागतम् ।

धनं सप्तविधं शुक्लमुदयोम्यस्य तद्विधः ॥

‘आगतशब्दः, श्रुतादिभिः प्रत्येकं सम्बध्यते । ‘कन्यागतम्, आप्तविवाहे वराहृहीतं गोसिधुनादि । ‘याज्यागतं’ आत्विज्यादिलब्धम् । ‘श्रियागतम्, गुरुदक्षिणादि । अत्र च यथाधिकारं, शुक्लत्वमयधेयं । ‘उदयः’ फलं तदम्यस्य शुद्धमित्यर्थः । कुयीद-कृषि-वाण्यज्य-श्रिस्य-शुक्ला-नुवृत्तितः ।

कृतोपकारादाप्तञ्च शबलं समुदाहृतम् ॥

‘न्यायोपचयार्थं द्रव्यप्रयोगः, कुयीदं ।’ श्रिस्यं, कारुकादिकर्म ।

‘आकरादिभ्योद्रव्योदयः, शुक्लं । ‘अनुवृत्तिः, सेवा ।

पार्श्वक-द्यूत-चौर्या-र्त्ति-प्रतिरूपक-साहसैः ।

व्याजेनोपार्जितं यत्तत् सर्वेषां कृष्णमुच्यते ॥

पार्श्वकोपार्जितं, उत्कोचादिलब्धं । ‘आर्युपार्जितं, परपीडया लब्धं । प्रतिरूपकं, मणिसुवर्णादेः प्रतिरूपकरणं । ‘साहसं, स्वप्राणालययाङ्गीकारेण पश्यतीहरत्वादिकं । - ‘व्याजः’ दम्भेन तपःप्रभृति ।

तेन क्रयो विक्रयश्च दानं ग्रहणमेव च ।

विविधाश्च प्रवर्तन्ते क्रियाः सम्भोग एव च ॥

यथाविधेन द्रव्येण यत् किञ्चित् कुरुते नरः ।

तथाविधमवाप्नोति सफलं प्रेत्य चेह च ॥

‘यथाविधेन’ शुक्लेन कृष्णेण शबलेन वा दानादि कुरुते तथाविधं फलमाप्नोतीति, शुक्लेन, शुद्धं, दुःखरहितम् ।

‘शबलेन, मित्रं । कृष्येन, असुखोदयम् ।

पद्मपुराणे । शुक्लेन वित्तेन कृतं पुण्यं बहुफलं भवेत् ।

शबलं मध्यमफलं कृष्णं हीनधनं फलम् ॥

ब्रह्मप्रोक्ते । शुक्लवित्तेन यो धर्मं प्रकुर्यात् श्रद्धयान्वितः ।

तीर्थं पात्रं समासाद्य देवत्वे तत् समश्रुते ॥

राजसेन च भावेन वित्तेन शबलेन च ।

दद्याद्दानमतिथिभ्योमानुपत्वे तदश्रुते ॥

तमोष्ठत्तस्तु यो दद्यात् कृष्णवित्तेन मानवः ।

तिर्थ्यक्ते तत्फलं प्रेत्य समश्राति नराधमः ॥

नारदः । तत्पुनर्द्वादशविधं प्रतिवर्णाययात् स्मृतम् ।

साधारणं स्यात्त्रिविधं श्रेष्ठं नवविधं स्मृतम् ॥

धर्ममितिशेषः । प्रतिवर्णाययान्नवविधं साधारणं त्रिविधं

मित्येवं द्वादशविधमित्यर्थः ।

कृत्वागतं प्रीतिदायः प्राप्तञ्च सह भार्यया ।

अविशेषेण सर्वेषां वर्णानां त्रिविधं धनम् ॥

वैशेषिकं धनं त्रेयं ब्राह्मणस्य त्रिलक्षणम् ।

प्रतियहेण संलब्धं याज्यतः शिथतस्तथा ॥

त्रिविधं क्षत्रियस्यापि प्राहुर्वैशेषिकं धनम् ।

युद्धोपलब्धं काराच्च दण्डाच्च व्यवहारतः ॥

‘कारः, धत्यादिः ।

वैशेषिकं धनं त्रेयं वैश्यस्यापि त्रिलक्षणम् ।

कृषि-गौरक्ष-वाणिज्यैः शूद्रस्यैभ्यस्वनुग्रहात् ॥

‘एभ्यः’ ब्राह्मणादिभ्यः ।

सर्वेषामिव वर्णानां एवं धर्माधनागमः ।

विपर्ययादधर्मः स्यान्नचेदापहरीयसी ॥

(एवंधर्मसाधनं द्रव्यं निरुप्य तच्च कियद्देयं किं देयमित्यपेक्षायां
याज्ञवल्काः ।

स्वं कुटुम्बाविरोधेन देयं दारसुतादृते ।

नान्वये सति सर्वस्वं यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतम् ॥

‘अन्वये’ सन्ताने । ‘प्रतिश्रुतं’ प्रतिज्ञातम् ।

‘कुटुम्बाविरोधस्तु, व्याख्यातो बृहस्पतिना ।

कुटुम्बभक्त-वसनाद्देयं यदतिरिच्यते ।

मध्वास्वादो विषं पश्चाद्दातुर्धर्मोऽन्यथा भवेत् ॥

‘भक्त’, अन्नं । ‘वसनं’ यस्त्वं । (यावता द्रव्येण कुटुम्बस्य वस्त्रमन्नं
संपद्यते तदतिरिक्तं देयं, इतरत्तु न देयमित्यर्थः) ।

मनुः । शक्तः परजने दाता स्वजने दुःखजीविनि ।

मध्वापानो विषास्वादः स धर्मप्रतिरूपकः ॥

कात्यायनः । सर्वस्वं गृहवर्जन्तु कुटुम्बभरणाधिकम् ।

यच्च द्रव्यं स्वकं देयमदेयं स्यादतोऽन्यथा ॥

तथा । सप्तरात्रानृहक्षेत्रात् यद्यत् चैत्रं प्रचीयते ।

पित्रा वायु स्वयं प्राप्तं तद्दातव्यं विवचितम् ॥

(सप्तरात्रादिभ्यो यत्प्रचीयते, अधिकं भवति, तद्दातव्यमिति
विवचितमित्यर्थः) ।

शिवधर्मात् । तस्मात्त्रिभागं वित्तस्य जीवनाय प्रकल्पयेत् ।

भागद्वयन्तु धर्मार्थमनित्यं जीवितं यतः ॥

(अशेषवित्तस्य भागपञ्चकं परिकल्प्य भागद्वयं जीवनाय संरक्ष्य
भागद्वयं धर्माय कल्पयेदित्यर्थः) ।

महाभारते । एकां गां दशगुर्द्द्याद्दश दद्याच्च गोशती ।

शतं सहस्रगुर्द्द्यात्* सर्व्वं तुल्यफलाः स्मृताः ॥

(नन्वेतद्वचनद्वयोपात्तयोर्व्वित्तगोशब्दयोरुपलक्षणार्थत्वेन देय-
मात्रपरत्वादिषमभागपरिकल्पनं विरुद्धं यथाश्रुत-गो-वित्त-परत्वे-
नाविरोधे दशगुरेकां गां दद्यादितिवचनाद्दशावरगोर्द्धनिनीऽपि
गोदानानधिकारः स्यात् दशधेनुग्रहणयोग्यधनिपरत्वे तु उपलक्ष-
णपक्षाङ्गीकाराद्विरोधतादवस्थं तस्मान्नूनाधिककल्पयोः कृपणी-
दाराधिकारिविषयतयैव व्यवस्येति सुस्थम् ॥

(कुटुम्बाविरोधेन देयमितुक्तं ।) तस्यापवादमाह ।

व्यासः । कुटुम्बं पीडयित्वापि ब्राह्मणाय महात्मने ।

दातव्यं भिक्षवे चान्नमात्मनो भूतिमिच्छता ॥

(गत्यतिथ्यादिविषयमेतत्) ।

कात्यायनः । स्वेच्छादेयं स्वयंप्राप्तं बन्धाचारेण बन्धकम् ।

वैवाहिकक्रमायाते सर्व्वदानं न विद्यते ॥

‘बन्धक’ आधिः तद्बन्धाचारेणाधिरूपेणैव देयं । ‘यद्विवाहलब्धं
तत्तस्यां भार्यायां सत्यां सर्व्वमदेयं’ । ‘यच्च’ पितामहादिक्रमायातं
तत्र पुत्रे सति न देयम् ।

सौदायिकं क्रमायातं शौर्यप्राप्तञ्च यद्भवेत् ।

स्त्री-ज्ञाति-स्वाम्यनुज्ञातं दत्तं सिद्धिमवाप्नुयात् ॥

‘सौदायिकं’ विवाहलब्धं तद्भार्य्यायानुज्ञातम् ।

'क्रमायातम्' अविभक्तधनैर्घातिभिरनुज्ञातम् । भूतेन, सुता
 युद्धेन लब्धं स्वामिनानुज्ञातमित्यर्थः ।
 याज्ञवल्करः । देयं प्रतिश्रुतञ्चैव दत्त्वा नापहरेत् पुनः ।
 यमः । यच्च वाचा प्रतिज्ञातं कर्मणा नोपपादितम् ।
 तद्वनमृणसंयुक्तमिह लोके परत्र च ॥
 'ऋणसंयुक्तं' ऋणासमर्पणजन्यदोषसंयुक्तमित्यर्थः ।
 सप्ताजातावरो हन्याद्वर्त्तमानांस्तु सप्त च ।
 अतिक्रान्तान् सप्त हन्यादप्रयच्छन् प्रतिश्रुतम् ॥
 प्रतिश्रुताप्रदानेन* दत्तस्य हरणेन च ।
 जन्मप्रभृति यत्पुण्यं तत्सर्वं संप्रणश्यति ॥
 महाभारते । ब्राह्मणं स्वयमाह्वय भिक्षार्थं क्षत्रवर्त्तिनम् ।
 पद्यान्वास्तोति यो ब्रूयात्तं विद्याद्विघ्नघातकम् ॥
 तथा । संश्रुत्य यो न दिक्षेत याचित्वा यस्य नेथति ।
 उभावृत्तिकावेतौ मृधा पापमवाप्नुतः ॥
 तथा । यो न दद्यात् प्रतिश्रुत्य स्वल्पं वा यदि वा बहु ।
 आश्रास्तस्य हताः सर्वाः क्लीवस्यैव प्रजाफलम् ॥
 यं निरीचेत संक्रुड आश्रया पूर्वजातया ।
 प्रदहेत हितं राजन् कङ्कमचयभुग्यथा ॥
 तस्माद्दातव्यमेवेह प्रतिश्रुत्य युधिष्ठिर ।
 नारदः । ब्राह्मणस्य च यद्देयं सान्वयस्य † च नास्ति कः ।
 सकुल्ये तस्य निनयेत्तदभावेऽस्य बन्धुषु ॥

● दत्तस्योच्छेदनेन चेत्तिकधित्पाठः ।

† न चालि स इति क्वचिन्पाठः ।

यदा तु न सकुल्यः स्यान्नच सम्बन्धि-बान्धवाः ।
 दद्यात् सजाति-शियेभ्यस्तदभावेऽपु निचिपेत् ॥
 गौतमः । प्रतिश्रुत्याप्यधर्मसंयुक्ताय न दद्यात् ॥
 काल्यायनः । प्राणसंग्रहमापन्नं यो मासुत्तारचेदितः ।
 सर्वस्वन्ते प्रदास्यामीत्युक्तेऽपि न तथा भवेत् ॥

अथ फलातिशयप्रतिपादनार्थं पात्रविशेषेण देयविशेषाः ।
 भविष्यपुराणे । गो-भू-तिल-द्विरण्यादि दद्यान्नित्यमतन्द्रितः ।
 तथा द्रव्यविशेषांश्च दद्यात् पात्रविशेषतः ॥
 आर्त्तानामन्नदानञ्च गोदानञ्च कुटुम्बिनाम् ।
 तथा प्रतिष्ठाहीनानां चैत्रदानं प्रशस्यते ॥
 सुवर्णं याजिकानाञ्च विद्याश्चैवोर्द्धरेतसाम् ।
 कन्याश्चैवानपत्यानां ददतां गतिरुत्तमा ॥
 विष्णुधर्मोत्तरात् । युद्धोपकरणं द्रव्यं चत्रिये द्विजपुङ्गवाः ।
 पण्योपयोगि तद्वैश्ये शूद्रे शिष्योपयोगि च ॥
 यस्योपयोगि यद्द्रव्यं देयं तस्यैव तद्भवेत् ।
 येन येन च भाण्डेन यस्य वृत्तिरुदाहृता ॥
 तत्तत्तस्यैव दातव्यं पुण्यकामेन धीमता ।
 दण्डं कृष्णाजिनश्चैव तथा विप्राः कमण्डलुम् ॥
 धीरं पुण्यमवाप्नोति दत्त्वैतान् ब्रह्मचारिणः ।
 यस्तं शय्यासनं धान्यं वेश्मं येश्मपरिष्कृदम् ॥
 गृहस्थाय तु तद्वत्तं ज्ञेयं बहुफलं सदा ।
 नीवारं वल्कलं शार्कं फलं मूलञ्च गौरसम् ॥

वानप्रस्थाय यद्दत्तमनन्तं परिकीर्तितम् ।
 भिक्षाप्रदानं यतये पात्रदानं तथाहितम् ॥
 गन्ध-मङ्गल्य-ताम्बूल-रक्तवस्त्रादिकं स्त्रियः ।
 स्त्रीणां प्रदानं दातव्यं भर्तृहस्ते तु नान्यथा ॥
 प्रीक्तं संग्रहणं ह्येतद्गमं भर्तुः प्रयच्छतः ।
 अन्नं प्रतिश्रयश्चैव पान्ये दत्तं महाफलम् ॥
 विवाहादिक्रियाकाले तत्क्रियासिद्धिकारणम् ।
 यः प्रयच्छति धर्मज्ञः सोऽश्वमेधमवाप्नुयात् ॥
 आतुरेभ्यो धनं दत्त्वा दानं बहुफलं भवेत् ।
 बालक्रीडनकं दत्त्वा मृष्टमन्नं तथैव च ॥
 फलं मनोहरं वापि अग्निष्टोमफलं लभेत् ।
 मृष्टान्नं मानवो दत्त्वा मृष्टान्नानि तु काङ्क्षताम् ॥
 अक्षयं फलमाप्नोति स्वर्गलोकञ्च गच्छति ।
 श्रीविहीने तथा दत्त्वा भोजनं द्विजसत्तम ॥
 वस्त्रं शुभ्रम्वा धर्मज्ञः पुण्यं महदुपाश्रिते ।
 कृपास्थानं परं विप्रा विच्युताः पुरुषाः श्रिया ॥
 तस्यानुकम्पा कर्त्तव्या सतां वर्त्मनि तिष्ठता ।
 कार्येण सत्वदमं कृत्वा परेषां समुपस्थिते ॥
 अक्षयं फलमाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ।
 यवसानां प्रदानेन धेनुमत्सु द्विजातिषु ॥
 लवणानाञ्च धर्मज्ञाः फलमक्षयमश्रुते ।
 प्रसवेषु तु यद्दत्तं व्यसनार्त्तिभयेषु च ॥
 तद्दानमक्षयं प्रीक्तं पुरुषस्य विपश्चितः ॥

दत्त्वा ब्राह्मणसार्द्धं जलपात्रमथार्थिने ।
 फलमक्षयमाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥
 अङ्गिराः । देवतानां गुरुणाञ्च मातापित्रोस्तथैव च ।
 पुण्यं देयं प्रयत्नेन नापुण्यं नोदितं क्वचित् ॥
 नन्दिपुराणे । पापदः पापमाप्नोति नरो लक्षगुणं सदा ।
 पुण्यदः पुण्यमाप्नोति शतशोऽथ सहस्रशः ॥
 तथा पात्रविशेषेण दानं स्यादुत्तरोत्तरम् ।
 पित्र-मात्र-गुरु-ब्रह्मवादिनां दीयते तु यत् ॥
 तल्लक्षगुणितं विद्यात् पुण्यस्त्रा पापमेववा ॥
 षड्भिपुराणे । द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ ।
 दाताश्च स च दुर्भिक्षे सुभिक्षे हेम-वस्तदा ॥
 अथ अदेय निरूपणम् ॥
 देवलः । अन्यायाधिगतां दत्त्वा सकलां पृथिवीमपि ।
 अद्वावर्ज्जमपात्राय न काञ्चिद्भूतिमाप्नुयात् ॥
 षड्भिपुराणात् । अन्यायोपगतं द्रव्यं गृहीत्वा यो ह्यर्पाण्डितः ।
 धर्माभिकाङ्क्षी यजते न धर्मफलमश्नुते ॥
 धर्मवैतंसिको यस्तु पापात्मा पुरुषस्तथा ।
 ददाति दानं विप्रेभ्यो लोकविखासकारणम् ॥
 पापेन कर्मणा विप्रो धनं लब्ध्वा निरङ्गकः ।
 राग-मोहा-न्वित स्वान्तः कल्पुषां योनिमाप्नुयात् ॥
 अर्थसञ्चयवृद्धिर्हि लोभ-मोह-वशंगतः ।
 उद्देजयति भूतानि हिंसया पापचेतनः ॥
 एवं लब्ध्वा धनं लोभात् यजते यो ददाति च ।

स पापकर्म्मणां तेन न सिध्यति पुरागमात् ॥
तथा । ऐतैरन्यैश्च बहुभिरन्यायोपार्जितैर्धनैः ।

आरभ्यन्ते क्रिया यास्तुं पिशाचास्तत्र दैवतम् ॥
हृत्प्रशातातपः । द्रव्येणान्यायलब्धेन यः करोत्यौर्वदेहिकम् ।

न स तत्फलमाप्नोति तस्यार्थस्य दुरागंमात् ॥
स्कन्दपुराणे । देवद्रव्यं गुरुद्रव्यं द्रव्यं चण्डेश्वरस्य च ।

त्रिविधं पतनं दृष्टं दान-लङ्घन-भक्षणात् ॥
यमः । अपहृत्य परस्यार्थं दानं यस्तु प्रयच्छति ।

स दाता नरकं याति यस्यार्थस्तस्य तत्फलम् ॥
तथा । परिभुक्तमवज्जातमपर्याप्तमसंस्कृतम् ।

यः प्रयच्छति विप्रेभ्यस्तद्गन्धवतिष्ठते ॥

‘परिभुक्तं’ गृहीतोपयोगं वस्त्रादि ।

‘अपर्याप्तं’ स्वकार्याचरं जरद्गवादि ।

शातातपः । वेद-विक्रयनिर्दिष्टं स्त्रीषु यच्चाजितं धनम् ।

अदेयं पितृदेवेभ्यो यच्च क्लीवादुपागतम् ॥

(वेदविक्रयो निर्दिश्यते व्यपदिश्यते यत्तत्तथा) ।

(निर्विष्टमितिपाठे वेदविक्रयाल्लभ्यमित्यर्थः) ।

‘स्त्रीषु यच्चाजितमिति’ स्त्रीव्यापारोपजीवनेन-
यल्लभ्यम् । स्त्रीषु विक्रीतास्त्रिति केचित् ।

दक्षः । सामान्यं याचितं न्यास आधिर्दाराश्च तद्धनम् ।

अन्वाहितश्च निक्षेपः सर्वस्वञ्चान्वये सति ॥

आपत्स्वपि न देयानि नव वस्तूनि पण्डितैः ।

यो ददाति स मूढात्मा प्रायश्चित्तीयते नरः ॥

‘सामान्यं’ अनेकस्वामिकम् । ‘याचितं’ संव्यवहारार्थं या-
चित्वानीतं यस्मालङ्कारादि । ‘गृहस्वामिने’ अदर्शयित्वा
तत्परोक्षमेव गृहस्वामिने अर्पणीयमिति गृहजनहस्ते स्थापितं
द्रव्यं ‘न्यासः’ । ‘आधिः’ प्रसिद्धा, । ‘दाराः’ कलत्रं । ‘तत्रने’
दारधनम् । तच्च व्याख्यातं मनुना ।

अध्यग्नाध्यावाहनिकं दत्तञ्च प्रीतिकर्मणि ।

भ्रातृ-मातृ-पितृ-प्राप्तं पङ्क्तिं स्त्रीधनं स्मृतम् ॥

‘अध्यग्नि’ अग्निसमक्षं यत् स्त्रियै दत्तम् ।

‘अध्यावाहनिकं’ विवाहकाले पित्रादिदत्तम् ।

‘प्रीतिकर्मणि’ स्तोपुंसस्त्रभ्येन भर्त्तापितम्

विवाहोत्तरकालेपि भ्रात्रादिभ्यः ‘प्राप्तम्’ ।

याज्ञवल्क्योप्याह । भ्रातृ-मातृपितृ-पतिप्राप्तमध्यग्नुरपागतम् ।

आधिवेदनिकञ्चैव स्त्रीधनं परिकीर्त्तितम् ॥

‘दारान्तरमिच्छता भर्त्ता यहत्त’ ‘तदाधिवेदनिकं’ एवं प्रकारं
स्त्रीधनं न देयमिति । ‘अन्वाहितं’ यदेकस्य हस्ते निहितं
द्रव्यं तेनाप्यनु पयादन्यस्य हस्ते स्वामिने देहीति निहितम् ।
गृहस्वामि समक्षं स्थापितं द्रव्यं ‘निक्षेपः’ ।

कात्यायनः । विक्रयञ्चैव दानञ्च न नेयाः स्युरनिच्छवः ।

दाराः पुत्राय सर्वस्वमात्मनैव तु योजयेत् ॥

आपत्काले तु कर्त्तव्यं दानं विक्रय एव वा ।

अन्यथा न प्रवर्त्तन्त इति शास्त्रस्य नियमः ॥

(आपत्काले तु कर्त्तव्यं दानं विक्रय एवेति स्वकीयदान-
विक्रमेच्छुदारादिविषयम्) ।

यत्तु दाराणां, आपत्स्रपि न देयानीतिदक्षेणदेयत्वमुक्तं तत्
स्वदान-विक्रयानिच्छुदारादिविषयम् ।

वशिष्ठः । शुक्र-शोणितसम्भवः पुरुषो मातापितृनिमित्तक
स्तस्य प्रदान-विक्रय-परित्यागेषु मातापितरौ प्रभवतः नत्वेकं
पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा स हि सन्तानाय पूर्वेषां न तु स्त्री
पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा अन्यत्रानुष्ठानाद्भक्तुः ।
बृहस्पतिः । कस्मैचिद्याचमानाय दत्तं धर्माय यद्भवेत् ।

पथाच्च न तथा तत्स्यान्न देयं तस्य तद्भवेत् ॥

(धर्मं कर्तुं याचमानाय यद्दत्तं तेन चेदसौ धर्मं न कुर्या-
त्तदा तत्तस्मै न देयमित्यर्थः) ।

अङ्गिराः । बहुभ्यो न प्रदेयानि गीर्गृहं शयनं स्त्रियः ।

विभक्तदक्षिणा द्येता दातारं तारयन्ति हि ॥

एका एकस्य दातव्या न बहुभ्यः कथञ्चन ।

दातुर्विक्रयमापन्ना दहत्यासप्तमं कुलम् ॥

(विक्रेतुरेवैतद्दोषप्रदर्शनं न प्रकृतस्य दातुरिति) ।

श्रीपकायनः । कन्या-शय्या-गृहञ्चैव देयं यद्दोस्त्रियादिकम् ।

तदेकस्मै प्रदातव्यं न बहुभ्यः कथञ्चन ।

व्यासः । न व्यङ्गां रोगिणीं वन्ध्यां न कृशां मृतवत्सकाम् ।

न वामनां वेहतञ्च दद्याद्दिप्राय गां नरः ॥

‘वेहत्’ गर्भीपघातिनी ।

देवलः । विवक्षां रोगिणीं रूक्षां स्यविरां मृङ्गभीषणीम् ।

चीण-चीरशरीराङ्गां दत्त्वा दोषमवाप्नुयात् ॥

शाल्यायनः । न चीपरां न निर्द्गन्धां मर्हीं दद्यात् कथञ्चन ।

न शमयानपरोताञ्च न च पापानिषेविताम् ॥

‘पापाः’ हिंयप्राणिनो व्याघ्रादयः ।

विष्णुधर्मात्तरे । सोशीरां तस्कराकीर्णां तथा व्यालवतीं भुवम् ।

न दद्यात्तु द्विजयेष्ठो या च सन्धिषु संस्थिता ॥

स्कन्दपुराणे । पापदः पापमाप्नोति नरो लघुगुणं सदा ।

तस्मान्न दद्यान्मेधावी पातकं जातु कस्यचित् ॥

महाभारते । दुःखितेभ्यो हि भूतेभ्यो मृत्यु-रोग-जरादिभिः ।

भूयः को दुःखमपरं सृष्टणो दातुमर्हति ॥

दुःखं ददाति योऽन्यस्य भुवं दुःखं स विन्दति ।

तस्मान्न कस्यचिद्दुःखं दातव्यं दुःखभीरुणा ॥

अथ पात्रविशेषेण देयमुच्यते ।

यमः । सुवर्णं रजतं ताम्रं यतिभ्यो यः प्रयच्छति ।

न तत्फलमवाप्नोति तत्रैव परिवर्त्तते ॥

‘परिवर्त्तः’ विपर्ययः ‘एवशब्दः’ अप्यर्थः तेन ‘तत्र’ तस्मिन्
दातव्येपि परिवर्त्तते, धर्मविपरोतं धर्मं जनयतीत्यर्थः ।

तथाचोक्तं । यतये काञ्चनं दत्त्वा दातापि नरकं व्रजेदिति ॥

देवसः । पक्कमन्नं गृहस्थस्य वानप्रस्थस्य गोरसः ।

वृत्तिश्च भिबुवृत्तिभ्यो न देयं पुण्यमिच्छता ॥

‘वृत्तिः’ भिक्षातिरिक्तं वर्त्तनम् ।

तथा । न शूद्राय हविर्दद्यात् स्वस्ति चीरं तिलान् मधु ।

न शूद्रात् प्रतिगृह्णीयात्ते घामन्यन्निवेदयेत् ॥

गारसं काञ्चनं चैत्रं गास्त्रिला मधु-सर्पिणी ।

तथा सर्वान्रसांघापि चण्डालेभ्यो न दीयते ॥

‘स्वस्ति न दद्यादिति’ प्रणाममन्तरेण शूद्रस्य स्वस्तीति न
ब्रूयादित्यर्थः । ‘तेषामिति’ चोरादीनां क्रयार्थं मन्यद्भ्यं निवे-
दयेदित्यर्थः ।

शङ्खलिखितौ । कृशरं पायसं यावं दधि-मधु-कृष्णाजिनानि

शूद्रेभ्यो न दद्यात्प्रोपाकृतं किञ्चित् ॥

विष्णुधर्मोत्तरात् । भुवं धेनुमद्याश्वश्च रत्नानि कनकन्तथा ।

तिलांश्च कुञ्जरं दद्यान्नाविज्ञाय गुणागुणान् ॥

अथ ग्राह्यमुच्यते । तत्रव्यासः ।

कुटुम्बार्थं हि सच्छूद्रात् प्रतिग्राह्यमयाचितम् ।

इत्यर्थमात्मने चैव न हि याचेत कर्हिचित् ॥

स्कन्दपुराणे । दुर्भिक्षे दारुणे प्राप्ते कुटुम्बे सीदति क्षुधा ।

असाधोरपि गृह्णीयात् प्रतिग्रहमतन्द्रितः ॥

ऋणापाकरणार्थञ्च प्रतिग्राह्यं द्विजोत्तमैः ।

चिकीर्षया तु यज्ञस्य मातापितृवर्थमेव च ॥

गृह्णीयाद्वाह्मणादेव नित्यमाचारवर्त्तिनः ।

अहया विमलं दत्तं तथा धर्मो न हीयते ॥

अत्राह्मणकृतादानादिशुद्धादपि सर्व्वतः ।

ब्राह्मणेन कृतं ग्राह्यं निषिद्धमपि जानता ॥

‘निषिद्धमपि’ अनापदि निषिद्धं कृष्णाजिनादि ।

ब्रह्माण्डपुराणात् । अनापद्यतिधर्मेण याज्यतः शिष्यतस्तथा ।

गृह्णन् प्रतिग्रहं विप्रो न धर्मात् परिहीयत ॥

समा-पण्मास-मासैक-पङ्क-स्त्रिदिनक्षमम् ।

एकाङ्गिकं वा धर्माय गृह्णीयादुत्तरोत्तरम् ॥

गारुडपुराणात् । यावता पञ्चयज्ञानां कर्तुं निर्वहणं क्षमः ।
 तावदेव हि गृह्णीयात् कुटुम्बस्यात्मनस्तथा ॥
 यद्गृहीतमनिन्द्येभ्यः श्रद्धापूतञ्च यद्भवेत् ।
 दानं प्रतिग्रहीतारं तारयत्येव तद्भुवम् ॥
 द्रव्यरागिरपि श्रेयाननिन्द्यात् प्रतिगृह्णताम् ।
 निन्द्यस्य द्रव्यलेशोपि निरयायैव जायते ॥
 बृहस्पतिः । अपि पापकृतां राज्ञां प्रतिगृह्णन्ति साधवः ।
 पृथिवीं नान्यदिच्छन्ति पावनं ह्येतदुत्तमम् ॥
 ब्रह्मवैवर्त्तात् । पित्र-मातृ-गुरोरर्थं-विवाहार्यञ्च धर्मतः ।
 अध्वरार्थञ्च विदुषा ग्रहीतव्यं धनं सदा ॥
 गृह्णन् गो-भू-हिरण्यादि तथा नैव विचारयेत् ।
 कृतावन्तु ग्रहीतव्यं बहुशः सुपरीक्षितम् ॥
 सम्वत्तः । गृह्यस्यस्तु सदा युक्तो धर्ममेवानुचिन्तयेत् ।
 पोथवर्गार्थसिद्धार्थं धनमिच्छेत बुद्धिमान् ॥
 तथा । अयाचिताहृतं ग्राह्यमपि दुष्कृतकर्मणः ।
 अन्यत्र कुलटा-षण्ड-पतितेभ्यस्तथा द्विपः ॥
 याज्ञवल्काः । राजा-न्तेवासि-याज्येभ्यः सीदन्निच्छेद्द्वनं क्षुधा ।
 दम्भि-हैतुक-पापण्डि-वकहर्त्तांश्च वर्जयेत् ॥
 तथा । देवा-तिथ्य-र्चन-कृते गुरु-भृत्यादिहृत्तये ।
 सर्वतः प्रतिगृह्णीयादात्महृत्यर्धमेव च ॥
 'सर्वतः' शूद्रादेरपि । 'आत्महृत्तिः' शरीरधारणमात्रं न तु हृत्तिः ।
 तथा विष्णुः । गुरुन् भृत्यांघोर्जिहीर्षन्नर्चिष्यन् देवता-तिथीन् ।
 सर्वतः प्रतिगृह्णीयात् न तु हृष्येत् स्वयन्ततः ॥

अङ्गिराः । गुर्वर्थमतिथीनाम्वा मृत्यानाञ्च विशेषतः ।

शूद्रान्नं प्रतिगृह्णीयात् न तु भुङ्क्ते स्वयन्ततः ॥

मनुः ।* आह्वतामुद्यतां भिक्षां पुरस्तादप्रचोदिताम् ।

भेने प्रजापतिर्ग्राह्यामपि दुष्कृतकर्मणः ॥

नाश्रन्ति पितरस्तास्य दशवर्षाणि पञ्च च ।

न च हव्यं वहत्यग्निर्यस्तामभ्यवमन्यते ॥

याज्ञवल्करः । कुशाः शकं पयो मत्स्या गन्धाः पुष्पं दधि क्षितिः ।

मांसं शय्या-सनं धानाः प्रत्याख्येयं न वारि च ॥

मनुः । शय्यां गृह्णान् कुशान् गन्धान् पयः पुष्पं महीं दधि ।

मत्स्या धानाः पयो मांसं शकश्चैव † न निर्लुठेत् ॥

तथा । एधी-दकं मूल-फलमन्नमभ्युद्यतञ्च यत् ।

सर्वतः प्रतिगृह्णीयान्मधु चाभयदक्षिणाम् ॥

‘एधः’ काष्ठं । ‘अभ्युद्यतं’ अयाचितागतम् ।

अङ्गिराः । खल-क्षेत्रगतं धान्यं वापी-कूपगतं जलम् ।

अददद्गोपि तद्ग्राह्यं यच्च गोष्ठगतं पयः ॥

पक्वान्नवर्जं विप्रेभ्यो गो-धान्यं क्षत्रियादपि ।

वैश्याक्तु सर्वधान्यानि शूद्राद्ग्राह्यं न किञ्चन ॥

(अभोव्यान्नविप्रादिविषयमेतत्) ।

यत्तु क्षेत्रगतं धान्यं खले वाद्यगृहादहिः ।

सर्वकालं ग्रहीतव्यं शूद्रेभ्योऽप्यङ्गिरोमतम् ॥

* आह्वताभ्युद्यतामिति कश्चित् पाठः ।

† न निर्लुठेदिति पाठान्तरम् ।

संस्कारैः शुद्धयति ह्येतद्वान्यं तेन शुचि स्मृतम् ।
 तस्माद्दानं यहीतव्यं मृतसूत्यन्तरेष्वपि ॥
 'मृतसूत्यन्तरेष्वपीति' तदापहिपयम् ।
 आममांसं मधु-वृतं धानाः-क्षीरमधोदितम् ।
 गुडं तक्रञ्च संग्राह्यं निवृत्तिर्नापि शूद्रतः ॥
 शाक-मत्स्या-रनालानि कन्तुकाः सक्तवस्तिलाः ।
 इक्षुः फलानि पिण्याकं प्रतिग्राह्याणि सर्वतः ॥
 'कन्तुकाः' कन्याः ।

बृहस्पतिः । विवाहीत्सव-यज्ञेषु त्वन्तरामृत-सूतके ।
 सर्वं संकल्पितं ग्राह्यं न दोषः परिकीर्तितः ॥
 शङ्खः । कुमारप्रसवे नाद्यामच्छिन्नायां गुड-तिल-हिरण्य
 यस्त्र-गो-धान्य-प्रतिपद्देष्वदोषः ॥ तदह इत्येके ।
 आह प्रचेताः । सर्वेषां सकुल्यानां द्विपद्-चतुष्पद्-धान्य-वासो-
 दक्षिणाप्रतिग्रहेष्वदोषः ।
 विश्वधर्मोत्तरात् । ग्राह्यं प्राणप्रदानन्तु चण्डालात् पुङ्गसादपि ।
 जीवन् सर्वमवाप्नोति जीवन् धर्मं करोति च ।
 गरीरं धर्मसर्वस्वं रक्षणीयं प्रयत्नतः ॥

अथाग्राह्यमुच्यते ।

ब्रह्मपुराणे । ग्राह्यः प्रतिगृह्णीयात् हृत्पर्यं साधुतः सदा ।
 अथ-श्व-मणि-भातद्र-तिल-लोहाय वर्जयेत् ॥
 क्षण्डजिन तिलपाहो न भूयः पुरुषो भवेत् ।
 गव्या-सङ्घार-वस्तानि प्रतिगृह्य मृतस्य च ॥

नरकान्न निवर्त्तत धेनुं तिल-महीन्तथा ॥
 बहुशो द्विजवित्तानामपि स्त्रियं तरिष्यति ॥
 आतुराद्यद्गृहीतन्तु तत् कथं निस्तरिष्यति ॥
 'आतुरात्' सुमूर्षोः ।

यज्ञिपुराणात् । हस्त्य-श्व-रथ-धानानि मृतशय्या-सनादि यत् ।

कृष्याजिनञ्च गृह्णाति अनापत्सु गतो द्विजः ॥
 तथोभयमुखीं घोरां सशैलां मेदिनीं द्विजः ।
 कुरुक्षेत्रे च यद्दानं चण्डालात् पतितात्तथा ।
 मासिकेपि नवश्राद्धे भुञ्जन् प्रेतत्वमाप्नुयात् ॥

स्कन्दपुराणे । अजिनं मृतशय्याञ्च शृङ्गीशोभयतीमुखीम् ।

कुरुक्षेत्रे च गृह्णानी न भूयः पुरुषोभवेत् ॥

पद्मपुराणे । ब्रह्माण्डं भूमिदानञ्च श्राद्धं नैकेन तद्भवेत् ।

गृह्णन् दीपमवाप्नोति ब्रह्महत्यां न संग्रयः ॥

'भूमिदानमिति' षोडशमहादानान्तर्गतकाञ्चनमेदिनीदान-
 विषयमेतत् ।

यशिष्ठः । शस्त्रं विषं सुरा वा प्रतिग्राह्याणि ब्राह्मणस्य ॥

भिक्षाग्रहणमधिकृत्य मनुः ।

चिकित्सक-कृतघ्नानां शल्यकर्तुं च बाहुषेः ।

पण्डस्य कुलटायाश्च उद्यतामपि वर्जयेत् ॥

(भिक्षामितिशेषः) । 'चिकित्सकोऽत्र' कुर्वेद्यः ।

'पण्डः' क्लीबः । 'कुलटा' पुंस्यस्त्री ।

यमः । चिकित्सकस्य मृगयोर्व्येग्यायाः कितवस्य च ।

पण्डनक्तंकयोयैव उद्यतां परिवर्जयेत् ॥

‘मृगयोः’ मृगहन्ता ।

आह वसिष्ठः । चिकित्सकस्य मृगयोः शल्यकर्तृश्च पाग्निः ।

पण्डस्य कुलटायाश्च उद्यतापि न गृह्यते ॥

‘चिकित्सकस्य शल्यकर्तृर्मृगयोः पाग्निइति’ यत्राक्रमं
विशेषणद्वयं योजनीयमिति केचित् ।

विष्णुः । एतेष्वपि च कार्येषु समर्थः सन् प्रतिग्रहे ।

नादद्यात् कुलटा-पण्ड-पतितेभ्य स्तथा द्विपः ॥

‘एतेष्विति’ पूर्वोक्तेषु गुरु-देवता-तिथिपूजादिष्वित्यर्थः ।

मनुः । नेहेतार्थं प्रसङ्गेन न विरुद्धेन कर्मणा ।

* न विद्यमानेष्वर्थेषु नाचार्यामपि यतस्ततः ॥

याज्ञवल्करः । न स्वाध्यायविरोधार्थमीहेत न यतस्ततः ।

न विरुद्धप्रसङ्गेन सन्तोषी च भवेत् सदा ॥

तथा । प्रतिग्रहे सूनी-चक्री-ध्वजी-वेण्या-नराधिप ।

दुष्टा दशगुणं पूर्वपूर्वादेको यथोत्तरम् ॥

‘सूना’ प्राणहिंसा सा विद्यते यस्यासौ सूनी प्राणहिं-

सापरः । ‘चक्री’ तैलिकः । ‘ध्वजी’ सुरायाः कर्ता ।

सम्बर्त्तः । राजप्रतिग्रहो घोरो मध्वास्वादो विषोपमः ।

पुत्रमांसं वरं भुक्तं न तु राजप्रतिग्रहः ॥

स्कन्दपुराणे । राजप्रतिग्रहद्रुष्टः पुनर्जन्म न विन्दति ।

ब्राह्मणं यः परित्यज्य द्रव्यलोभेन मोहितः ॥

विषयामिषलुब्धस्तु कुर्याद्राजप्रतिग्रहम् ।

नरके रोरवे घोरे तस्येह पतनं भुधम् ॥

वृक्षा दावाग्निना दग्धाः प्ररोहन्ति घनागमे ।

राजप्रतिग्रहैर्दग्धा न प्ररोहन्ति कर्हिचित् ॥

तथा । राजप्रतिग्रही घोरो रौद्रः पापो भयानकः ।

नरके यातनां घोरां कः सोढुं शक्तिमान् भवेत् ॥

तथा । ब्रह्मर्षि-गालवद्याहं कुरुचेत्रे पुरा स्थितः ।

अश्वप्रतिग्रहान्नूनमश्वयोनिं समाश्रितः ॥

दावाग्निना च यो दग्ध उदकात् स प्ररोहति ।

प्रतिग्रहेण यो दग्धः स दग्धो न प्ररोहति ॥

ममुः । न यन्नार्थं धनं शूद्राद्विचुर्भिक्षेत कर्हिचित् ।

भिक्षित्वा यजमानो हि चण्डालः प्रेत्य जायते ॥

ये शूद्रादधिगम्यार्थमग्निहोत्रमुपासते ।

सर्वे ते ब्राह्मणा निन्द्या ब्रह्मवादिषु गर्हिताः ॥

तथा । हिरण्यं भूमिमश्वं गामन्नं वासन्तिलान् घृतम् ।

अविद्वान् प्रतिगृह्णानो भस्मी भवति दारुवत् ॥

अतपास्वनधोयानः प्रतिग्रहरुचिर्द्विजः ।

अभस्यश्मप्लवेनेव सह तेनैव मञ्जति ॥

तस्मादविद्वान् विभियाद्यस्मात् * कस्मात् प्रतिग्रहात् ।

स्वल्पकेनाप्यविद्वान् हि पद्मे गौरिव सीदति ॥

याज्ञवल्काः । विद्या-तपोभ्यां हीनेन न तु ब्राह्मः प्रतिग्रहः ।

गृह्णन् प्रदातारमधो नयत्यात्मानमेव च ॥

(ततश्च विद्यातपोरहितेनावसोदतापि बहुहिरण्यादिव्यति-

रेकेण कुटुम्बभरणमात्रोपयिकाल्पद्रव्यप्रतिग्रहः कर्त्तव्यो न तु तत्रातिप्रशक्तिरिति गम्यते) ।

विष्णुधर्मोत्तरात् । प्रतिग्रहसमर्थोपि प्रसङ्गं तत्र वर्जयेत् ।

प्रतिग्रहेण विप्राणां ब्रह्मतेजो विनश्यति ॥

न द्रव्याणामविज्ञाय विधिं धर्मं प्रतिग्रहे ।

प्राज्ञः प्रतिग्रहं कुर्यादवसोदन्नपि क्षुधा ॥

‘विधिः, मन्त्रेतिकर्त्तव्यताप्रकारलक्षणः ।

याज्ञवल्क्यः । प्रतिग्रहसमर्थोपि ना दत्ते यः प्रतिग्रहम् ।

ये लोका दानशीलानां स तानाप्नोति शाश्वतान् ॥

इतिद्रव्यनिरूपणम् ॥

अथ कालाख्यं दानाङ्गमभिधीयते ।

तत्र पुण्यकालस्तावत् ।

देवीपुराणे । नित्यो विभुः स्थितः कालो ह्यवस्था तस्य हेतुजा ।

निमित्तादिविशेषैः स लोके पुण्यफलप्रदः ॥

श्रीमार्कण्डेय पुराणे ।

निमेषैर्द्दशभिः काष्ठाः साष्टाभिय कला पुनः ॥

त्रिंशत्काष्ठा कलाभिय त्रिंशद्विः स्यान्मुहूर्त्तकम् ॥

अहोरात्रं मुहूर्त्तान्तु नृणां त्रिंशत्तु वै स्मृतम् ।

त्रिंशता तैरहोरात्रैः पञ्चो हो मास उच्यते ।

तैः षड्भि तुरयनं वर्षं हे ते दक्षिणोत्तरे ।

तद्देवानामहोरात्रं दिनं तत्रोत्तरायणम् ॥

‘साष्टाभिर्द्दशभिः’ अष्टादशभिरित्यर्थः ।

आहृष्टः । देवकार्येणाणि पूर्वार्हे मनुष्याणाञ्च मध्यमे ।

पितृणामपराहे च कार्याणीति विनिश्चयः ॥

अत्र तिथिकालः प्रथममुच्यते ।

भविष्यपुराणे । तिथीनां प्रवरा यच्चाद्ब्रह्मणा समुदाहृता ॥

प्रतिपादिता पदे पूर्वे प्रतिपत्तेन चोच्यते ।

स्नानदानं शतगुणं कार्तिके या तिथिर्भवेत् ॥

स्कन्दपुराणे । आश्विने मासि संग्रासे द्वितीया शुक्लकृष्णजा ।

दानं प्रदत्तं यत्तस्यामनन्तफलमुच्यते ॥

पद्मपुराणे । वैशाखमासे या पुण्या तृतीया शुक्लपक्षजा ।

अनन्तफलदा दातुः स्नान-दानादिकर्मसु ॥

भविष्यपुराणे । शिवा शान्ता सुखा राजंश्चतुर्थी त्रिविधा स्मृता ।

मासि भाद्रपदे शुक्ला शिवलोकेषु पूजिता ॥

तस्यां स्नानं तथा दानं उपवासो जपस्तथा ।

भवेत् सहस्रगुणितं प्रसादाहन्तिनो नृप ॥

माघमासि तथा शुक्ला या चतुर्थी महीपते ।

सा शान्ता शान्तिदा नित्यं शान्तिं कुर्यात्सदैव हि ॥

स्नान-दानादिकं सर्वमस्यामचयमुच्यते ।

यदा शुक्लचतुर्थ्यान्तु वारो भौमस्य वै भवेत् ॥

तदा सा सुखदा ज्ञेया सुखानामेति कीर्तिता ।

स्नान-दानादिकं सर्वमस्यामचयमुच्यते ॥

स्कन्दपुराणे । शुक्ला मार्गशिरे मासि श्रावणे याच पञ्चमी ।

स्नान-दाने बहुफला नागलोकप्रदायिनी ॥

भविष्यपुराणे । येयं भाद्रपदे मासि षष्ठी च भरतर्षभ ।

स्नान-दानादिकं सर्वमस्यामचयमुच्यते ॥

तथा । शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां सूर्यवारो भवेद्यदि ।
 सप्तमी विजया नाम तत्र दत्तं महाफलम् ॥
 शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां नक्षत्रं पञ्चतारकम् ।
 यदा च स्यात्तदा ज्ञेया जयानामिति सप्तमी ।
 स्नान-दानादिकं तस्यां भवेत् शतगुणं विभो ॥
 पञ्च तारकमिति, रोहिण्य-श्लेषा-मघा-हस्तस्य ।
 या मार्गशीर्षमासस्य शुक्लपक्षे तु सप्तमी ।
 नन्दा सा कथिता वीर सर्वानन्दकरो स्मृता ।
 स्नान-दानादिकं सर्वमस्यामक्षयं मुच्यते ॥

आदिपुराणे । रेवती यत्र सप्तम्यामादित्यदिवसे भवेत् ।
 तद्दानं शत-साहस्रमिति ग्राह्यं दिवाकरः ॥

भविष्यपुराणे । पौषे मासि यदा देवि शुक्लाष्टम्यां बुधो भवेत् ।
 तदा तु सा महापुण्या महारुद्रेति कीर्तिता ॥
 तस्यां स्नानं महादानं तर्पणं विप्रभोजनम् ।
 भद्रप्रोतये कृतं देवि शत-साहस्रिकं भवेत् ॥

महाभारते । अष्टकासु च यद्दत्तं तदनन्तमुदाहृतम् ॥

आश्वलायनः । हेमन्त-शिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमी-
 षष्टका इति ॥

तथा शातपथश्रुतिः । द्वादश प्रौर्णमास्यो द्वादशाष्टका द्वाद-
 शामावास्या इति ॥

‘द्वादशापि’ कृष्णाष्टम्य इत्यर्थः ॥

देवीपुराणे । आश्विनस्य तु मासस्य नवमी शुक्लपक्षजा ।
 जायते कीटिगुणितं दानं तस्यां नराधिप ॥

गरुड़पुराणे । ज्यैष्ठस्य शुक्लदशमी सम्बत्सरमुखी स्मृता ।

तस्यां स्नानं प्रकुर्वीत दानञ्चैव विशेषतः ॥

एकादश्यां सिते पक्षे पुण्यं यत्र सत्तम ।

तियौ भवति सा प्रोक्ता विष्णुना पापनाशिनी ॥

दानं यद्दीयते किञ्चित् समुद्दिश्य जनार्दनम् ।

होमो वा क्रियते तस्यां अक्षयं कथितं फलम् ॥

मासि भाद्रपदे शुक्ला द्वादशी श्रवणान्विता ।

महतौ द्वादशी त्रैया उपवासे महाफला ॥

फलं दत्तहुतानाञ्च तस्यां लक्षगुणं भवेत् ।

विष्णुधर्मोत्तरात् । भाग्यर्चसंयुता चैत्रे द्वादशी स्यान्महाफला ॥

‘भाग्यर्चः’ पूर्वफलगुनी ।

हस्तयुक्ता तु वैशाखे ज्यैष्ठे तु स्वातिसंयुता ।

ज्यैष्ठ्याञ्च तथापादौ मूलीपिता च वैश्रवे ॥

‘वैश्रवे’ श्रवणे मासि ।

तथा भाद्रपदे मासि श्रवणेन तु संयुता ।

श्राश्विने द्वादशी पुण्या भवत्याजर्चसंयुता ॥

‘आजर्चः’ पूर्वभाद्रपदाः ।

कार्तिके रेवतीयुक्ता सौम्ये कृत्तिकया तथा ।

‘सौम्यः’ मार्गशीर्षः ।

पौषे मृगशिरापिता माघे चादित्यसंयुता ।

‘आदित्यः’ पुनर्वसुः ।

फाल्गुने पुष्यमहिता द्वादशी पावनी परा ।

नक्षत्रयुक्तास्त्रितासु स्नानं दानमुपोषितम् ॥

दानखण्डं ३ अध्यायः ।] हेमाद्रिः ।

६५

सकृत्कृतं मनुष्याणामन्नय्यफलदायकम् ॥

स्कन्दपुराणे । यस्तु चैत्रत्रयोदश्यां स्नानं दानं समाचरेत् ।

फलं शतगुणं तस्य कर्मणि लभते नरः ॥

ज्योतिःशास्त्रे । कृष्णपक्षे त्रयोदश्यां मघास्त्रिन्दुः करे रविः ।

यदा तदा गजच्छाया आदे पुण्यैरवाप्यते ॥

चैत्रे चतुर्दशी शुक्ला आयणप्रोष्ठपादयोः ।

माघस्य या कृष्णपक्षे दाने बहुफला हि सा ॥

विशुद्धर्मात्तरात् ।

वैशाखी कार्तिकी माघी पौर्णिमा तु महाफला ।

पौर्णमासीषु सर्वासु मासर्चसहितासु च ॥

स्नानानामिह दानानां फलं दशगुणं भवेत् ।

यस्यां पूर्णेन्दुना योगं याति जीवो महाबलः ॥

पौर्णमासी तु सा ज्ञेया महापूर्वा द्विजोत्तमा ।

स्नानं दानं तथा जाप्यमन्नय्यं तत्तदा स्मृतम् ॥

महापुराणे । आग्नेयन्तु यदा ऋचं कार्तिक्यां भवति क्वचित् ।

महती सा तिथिर्ज्ञेया स्नान-दानेषु चोत्तमा ॥

‘आग्नेयऋचं’ कृत्तिका ।

यदा याम्यन्तु भवति ऋचं तस्यां तिथौ क्वचित् ।

तिथिः सापि महापुण्या ऋषिभिः परिकीर्तिता ॥

‘याम्यं ऋचं’ भरणी ।

प्राजापत्यं यदा ऋचं तिथौ तस्यां नराधिप ।

सा महाकार्तिकी प्रोक्ता देवानामपि दुर्लभा ॥

‘प्राजापत्यं, ऋचं’ रोहिणी ।

व्यासः । अमा वै सोमवारेण रविवारेण सप्तमी ।

चतुर्थी भौमवारेण विषुवत्सदृशं फलम् ॥

शङ्कोपि । अमावास्या तु सोमे तु सप्तमी भानुना सह ।

चतुर्थी भूमिपुत्रेण सोमपुत्रेण चाष्टमी ॥

चतस्रस्त्रिथयस्वेतास्तुल्याः स्युर्ग्रहणादिभिः ।

सर्व्वमक्षयमत्रोक्तं स्नान-दान-जपादिकम् ॥

महाभारते । अमा सोमे तथा भौमे गुरुवारे यदा भवेत् ।

तत् पर्व्वपुष्करं नाम सूर्य्यपर्व्वशताधिकम् ॥

शातातपः । अमावस्या सोमवारे सूर्य्यवारे च सप्तमी ।

अङ्गारकदिने प्राप्ते चतुर्थी वा चतुर्दशी ॥

तत्र यः कुरुते कर्म शुभम्वा यदि वाशुभम् ।

षष्टिवर्षसंहत्याणि कर्त्ता तत्फलमश्रुते ॥

विष्णुपुराणे । अमावस्या यदा मैत्र विद्याखात्रचयोगिनी ।

यात्ते पितृगणस्तृप्तिं तदाप्नोत्यष्टवार्षिकीम् ॥

अमावस्या यदा पुष्ये रौद्रर्चे वा पुनर्व्वसौ ।

द्वादशाब्दीन्तथा तृप्तिं प्रयान्ति पितरोर्धिताः ॥

‘रौद्रर्चं’ आर्द्रा ।

वासवा-जैकपादर्चे पितृणां तृप्तिमिच्छता ।

वारुणे वाप्यदैवत्ये देवानामपि दुर्लभा ॥

‘वासवं’ धनिष्ठा । ‘अजैकपादं’ पूर्वाभाद्रपदा । ‘वारुणं’

शततारका । ‘आष्यं’ पूर्वापादा ।

माघामिते पञ्चदशे कदाचिदुपैति योगं यदि वारुणेन ।

ऋचेण कालः स परः पितृणां नष्टप्रसूयै नृप लभ्यतेऽसौ ॥

‘वारुणं’ शततारा ।

अथ युगादिप्रभृतयः । तत्र स्कान्दपुराणे ।

नवम्यां शुक्लपक्षस्य कार्तिके निरगात् कृतम् ।

त्रेता सितवृत्तीयायां वैशाखे समपद्यत ॥

दर्शे तु माघमासस्य प्रवृत्तं द्वापरं युगम् ।

कलिः कृष्णवयोदश्यां लभस्ये मासि निर्गतः ।

युगादयः स्मृता ह्येते दत्तस्याक्षयकारकाः ॥

ब्रह्मपुराणे । युगारम्भास्तु तिथयो युगाद्यास्तेन कीर्त्तिताः ।

फलं दत्तद्वृतानाञ्च तास्वनन्तं प्रकीर्त्तितम् ॥

तथा । एताद्यतस्रस्तिथयो युगाद्या दत्तं द्रुतञ्चाक्षयमाशु विन्द्यात् ।

युगे युगे वर्षशतेन यत्तपो युगादिकाले दिवसेन तद्भवेत् ॥

तथा । सूर्यस्य सिंहसंक्रान्त्यामन्तः कृतयुगस्य च ।

तथा वृश्चिकसंक्रान्त्यामन्तस्त्रेतायुगस्य च ॥

त्रेयस्तु वृषसंक्रान्त्यां द्वापरान्तस्तु संख्यया ।

तथा च कुम्भसंक्रान्त्यामन्तः कलियुगस्य च ॥

पद्मपुराणे । युगादिषु युगान्तेषु स्नान-दान-जपादिकम् ।

यत्किञ्चित् क्रियते तस्य युगान्ताः फलसाक्षिणः ॥

आदित्यपुराणे । दिनर्चं रेवती यत्र गमनस्यैव राशिषु ।

युगान्तदिवसं विद्धि तत्र दानमनन्तकम् ॥

अहोपरागे विपुवे सौम्ये वा मिहिरोपदिः ।

सप्तमी शुक्ला-कृष्णा वा युगान्तदिवसं विदुः ॥

‘मिहिरोपदिः’ सूर्यग्रहः ।

मनुः । सहस्रगुणितं दानं भवेद्दत्तं युगादिषु ।

कर्म-श्राद्धादिकश्चैतत्तथा मन्वन्तरादिषु ॥

मत्स्यपुराणे । अश्वयुक्शुक्लनवमी द्वादशी कार्तिकस्य तु ।

चैत्रस्य तु तृतीया या तथा भाद्रपदस्य तु ।

फाल्गुनस्य त्वमावस्या पौषस्यैकादशी तथा ।

श्रावणस्याष्टमी कृष्णा तथापादस्य पूर्णिमा ।

श्रापादस्य तु दशमी माघमासस्य सप्तमी ।

कार्तिकी फाल्गुनी चैत्री ज्येष्ठे पञ्चदशी तथा ।

मन्वन्तरादयश्चैता दत्तस्याक्षयकारकाः ॥

स्नानं दानं जपो होमः स्वाध्याय-पितृतर्पणम् ।

सर्वं मेवाक्षयं विन्द्यात् कृतं मन्वन्तरादिषु ॥

(अत्रामावस्याष्टमीव्यतिरेकेण सर्वाः शुक्ला एव) । (पुरा-

णान्तरेण तु श्रावणस्यामावस्या भाद्रपदस्य कृष्णाष्टमी-मन्वन्तरा-
दिरिति प्रतिपादितम्) ।

तद्यथा । आश्विने शुक्लनवमी द्वादशी कार्तिके तथा ।

तृतीया चैत्रमासस्य तथा भाद्रपदस्य च ।

श्रावणस्याप्यमावस्या पौषस्यैकादशी तथा ।

श्रापादस्यापि दशमी माघमासस्य सप्तमी ।

नभस्यस्याष्टमी कृष्णा तथापादो च पूर्णिमा ।

कार्तिकी फाल्गुनी चैत्री ज्येष्ठी पञ्चदशी तथा ।

मन्वन्तरादयश्चैता दत्तस्याक्षयकारकाः ॥

अथ व्यतीपातादिकान्ताः ।

याज्ञवल्क्यः । शतमिन्दुचयेः दानं सहस्रन्तु दिनचये ।

विपुषे शतसाहस्रं व्यतीपाते त्वनन्तकम् ॥

वाराहपुराणे । दर्शं शतगुणं दानं तच्छतघ्नं दिनचये ।

शतघ्नं तस्य संक्रान्तौ शतघ्नं विपुषे ततः ।

युगादौ तच्छतगुणमयने तच्छताहतम् ॥

सोमग्रहे तच्छतघ्नं तच्छतघ्नं रविग्रहे ।

असंख्यं व्यतीपाते दानं वेदविदो विदुः ॥

‘शतघ्नं’ शतगुणमित्यर्थः ।

तथा । उत्पत्तौ लघुगुणं कीटिगुणं भ्रमणनाडिकायान्तु ।

अर्बुदगुणितं पतने जप-दानाद्यक्षयं पतिते ।

उत्पत्त्यादिमानमुक्तं ज्योतिःशास्त्रे ।

विंगतिर्द्वियुतीत्पत्तौ भ्रमणे चैकविंगतिः ।

पतने दशनाडास्तु पतिते सप्त नाडिकाः ॥

(व्यतीपातोत्र विश्वुभादियोगेषु सप्तदशयोगः) ।

(बृहस्पतुना तु प्रकारान्तरेण व्यतीपातो दर्शितः) ।

श्रवणा-शिव-धनिष्ठा-द्रा-नागदैवत-मस्तके ।

यद्यमा रविवारेण व्यतीपातः स उच्यते ॥

‘नागदैवतम्’ अश्लेषा । ‘मस्तकं’, प्रथमचरणाः ।

(मस्तक इति श्रवणादिभिः प्रत्येकं सम्बध्यते) ।

(शास्त्रान्तरेऽन्योपि व्यतीपात उक्तः) ।

पञ्चाननस्थो गुरु-भूमिपुत्रो मेघे रविः स्याद्यदि शुक्लपक्षे ।

पाशाभिधाना करभेण युक्ता तिथिर्व्यतीपात इतीह योगः ॥
 अस्मिन् हि गो-भूमि-हिरण्य-वस्त्र-दानेन सर्व्वं परिहाय पापम् ।
 शूरत्वं मिन्द्रत्वमनामयत्वं मन्वाधिपत्वं लभते मनुष्यः ॥
 'पञ्चाननः' सिंहः । 'गुरु-भूमिपुत्रौ' वृहस्पत्यङ्गारकौ ।
 'पाशाभिधाना' द्वादशी । 'करभम्' हस्तनक्षत्रमिति ।
 (ज्योतिःशास्त्रे तु रवि-चन्द्रयोः संक्रान्तिसाम्ये सूक्ष्मी 'वैधृत-
 व्यतीपातौ' दर्शितौ) ।

तदाह गालवः । चन्द्रार्कयोर्नयनवीक्षण जातमूर्त्तिः

कालानलद्युतिनिभः पुरुषोतिरौद्रः ।

अस्तोद्यतो भुवि पतंश्च निरीक्षमाणः

कङ्कातयेहमिति च व्यतिपातयोगः ॥

आह ऋगुः ।

क्रान्तिसाम्यसमयः समीरितः सूर्य्य पर्व्वसदृशो मुनीश्वराः ।

तत्र दत्त-हुत-जप्त-पूजनं कोटि-कोटि-गुणमाह भार्गवः ॥

(अयमर्थः सूर्या-चन्द्रमसोः क्रान्तिसाम्ये पुण्यकालद्वयं सम्भ-
 वति) । 'एकः' व्यतीपाताख्यः । 'अपरः' वैधृताख्यः ।

(तत्र संक्रान्तिसाम्यलक्षणस्य व्यतीपातस्य गण्डीत्तरार्द्धा-
 दारभ्य क्रमगः सार्द्धेषु पञ्चसु योगेषु सम्भवीस्ति वैधृत
 संज्ञस्य तु शुक्रयोगादारभ्य सार्द्धेषु संयोगेषु सम्भवीस्ति वैधृते
 व्यतीपाते दत्तमचयकृद्भवेत्) ।

भरद्वाजः । व्यतीपाते वैधृते च दत्तस्यान्तो न विद्यते ।

व्यतीपाते विगेषेण स हि सूक्ष्मः प्रकीर्त्तितः ॥

(स्यूनप्रकारेण प्रसिद्धस्तु सप्तविंशतितमो योगो वैधृत इति) ।

अथोपरागकालः ।

पद्मपुराणे । चन्द्रस्य यदि वा भानो राहुणा सह सङ्गमः ।

उपराग इति ख्यातस्तत्रानन्तफलं स्मृतम् ॥

इन्दोर्लक्षगुणं पुष्यं रवेर्द्विगुणं भवेत् ।

गङ्गातीरे तु सम्प्राप्ति इन्दोः कीटी रवेर्द्विगुणं ॥

‘रवेर्द्विगुणमिति’ लक्षगुणाद्द्विगुणमित्यर्थः ।

एवमुत्तरत्रापि ।

तथा । रविवारे रवेर्यासः सोमि सोमग्रहस्तथा ।

चूडामणिरिति ख्यातस्तत्रानन्तं फलं स्मृतम् ॥

भरद्वाजः । चन्द्र-सूर्योपरागे च यत्कर्त्तव्यं तदुच्यते ।

सर्वं हेममयं दानं सर्वं ब्रह्मसमा हिजाः ।

सर्वं गङ्गासमं तीयं राहुयस्ते दिवाकरे ॥

ऋष्यशृङ्गः । राहुयस्ते यदा सूर्यो यस्तु यादं समाचरेत् ।

तेनैव सकला पृथ्वी दत्ता विप्रस्य वै करे ॥

शातातपः । अयनेषु सदा देयं विशिष्टं स्वर्गहेषु यत् ।

पङ्गीतिमुखेचैव विमोचे चन्द्र-सूर्ययोः ॥

‘विमोचे’ वर्त्तमाने न तु विमुक्तयोरित्यर्थः ।

उपरागे तु तत्कालमिति स्मरणात् ।

तथाच विशिष्टः । नाडाः षोडश पूर्वेण संक्रान्तेस्तु परेण च ।

राहोर्द्विगुणमात्रेण पुण्यकालः प्रकीर्तितः ॥

जावालिरपि । संक्रान्तौ पुण्यकालस्तु षोडशोभयतः कलाः ।

चन्द्र-सूर्योपरागे तु यावद्दर्शनगोचरः ॥

अथ संक्रान्तिकालाः ॥

आह शतातपः ।

संक्रान्तौ यानि दत्तानि ह्यव्य-कथ्यानि दाढभिः ।

तानि नित्यं ददात्यर्कः पुनर्जन्मनि जन्मनि ॥

रविसंक्रमणे पुण्ये न स्नायाद्यो हि मानवः ।

सप्तजन्मान्तरं योगी दुःखभागी सदा भवेत् ॥

वृद्धवशिष्ठः । अयने हे च विपुवे चतस्रः षडशीतयः ।

चतस्रो विष्णुपद्यय संक्रान्त्यो द्वादश स्मृताः ॥

भूपकर्कटसंक्रान्तौ हे तूद्गदचिणायने ।

विपुवे च तुला-भेषे गोलमध्ये ततो पराः ॥

‘भूप’ मकरः । ‘गोलः’ राशिवृत्तम् ।

कन्याया मिथने मीने धनुष्यपि रवेर्गतिः ।

षडशीतिमुखा प्रोक्ता षडशीतिगुणा फलैः ॥

एष वृद्धिक कुम्भेषु सिद्धे चैव यदा रविः ।

एतद्विष्णुपदं नाम विपुवादधिकं फले ॥

गालवः । मध्ये विपुवति दानं विष्णुपदे दक्षिणायने चादी ।

षडशीतिमुखेतीति तथोद्गयनं भूरि फलम् ॥

(एतच्च फलाधिक्यप्रतिपादनार्थमुक्तम्) ।

पर्वकालस्तु संक्रान्तेः प्रागूर्ध्वं भवेदिति ।

तदाह देवलः । संक्रान्तिसमयः सूक्ष्मो दुर्ज्ञेयः पिशितचणैः ।

तद्योगयाप्यधयोर्ध्वं त्रिगन्नाद्यः पवित्रिताः ॥

आसन्नसक्रम पुण्यं दिनार्धं स्नान दानयोः ।

राशौ सक्रमणे भानोर्विपुवत्ययने दिने ॥

यायाः सनिहिता नाड्यस्तास्ताः पुण्यतमाः स्मृताः ।

(अयंमर्थः सर्वास्वपि संक्रान्तिषु अतीतत्वमनागतत्वज्ञानादृत्य अत्र दिनाहं अतीता-नागता वा संक्रान्तिः सन्निहिता भवति तत्र स्नान-दानादिकं कार्यमिति) ।

वशिष्ठस्तु विशेषमाह ।

त्रिंशत्ककटके नाड्यो मकरे विंशतिः स्मृताः ।

वर्त्तमाने तुला-मेघे नाड्यस्तूभयतो दश ॥

(अत्र वर्त्तमान उभयतइति च सर्वैरेव ककटकादिभिः सम्बध्यते) ।

पड़शीत्यां व्यतीतायां अष्टिरूक्तास्तु नाडिकाः ।

पुण्याख्या विष्णुपद्याश्च प्राक् पश्चादपि षोडश ॥

‘अष्टिः’ षोडश । ‘पड़शीत्यामतीतायामिति’ पुण्यभूयस्वाभिप्रायेणैतत् । (पड़शीतिमुखेपि पूर्वमपि पुण्यकालस्य प्रतिपादितत्वात्) ।

तदुक्तं स्मृत्यन्तरे । विष्णुपद्यां धनुर्मीन-नृयुक्कन्यासु वै यदा ।

पूर्वोत्तरगती रात्री भानोः संक्रमणं भवेत् ॥

पूर्वाह्णे पञ्च नाड्यस्तु पुण्याः प्रोक्ता मनीषिभिः ।

अपराह्णे तु पञ्चैव शीते स्मार्त्ते च कर्मणि ॥

(अनेन रात्री पड़शीत्यामतीतायामुत्तरदिने पूर्वाह्णे पञ्च-नाड्यः पुण्या भवन्ति) । भाषिन्याश्च पूर्वदिवसे अपराह्णे पञ्च-नाड्यः पुण्या भवन्तीत्युच्यते ।

‘नृयुक्’ मिथुनराशिः ।

अङ्गि संक्रमणे पुण्यमहः कर्त्तुं प्रकीर्त्तितम् ।

रात्रौ संक्रमणे पुण्यं दिनार्धं स्नान-दानयोः ॥

अर्द्धरात्रादधस्तस्मिन् मध्याह्नस्योपरि क्रिया ।

ऊर्ध्वं संक्रमणे चोर्ध्वमुदयात् प्रहरद्वयम् ॥

पूर्णे चेदर्द्धरात्रे तु यदा संक्रमते रविः ।

प्राहुर्दिनद्वयं पुण्यं मुक्ता मकर-कर्कटी ॥

अयमर्थः पूर्वरात्रसंक्रमणे पूर्वस्याह्न-उत्तरार्धे दानादि-
क्रिया । अपररात्रसंक्रमणे तु उत्तरदिवसस्य पूर्वाह्ने दानादि-
क्रिया । अयनरात्र-संक्रमे तु उत्तरदिवसस्य पूर्वाह्ने दानादि-
क्रिया । मध्यरात्रसंक्रमे तु दिनद्वयं पुण्यम् । रात्रौ स्नान-दानादि-
प्रतिषेधात् । यस्तु संश्रूयते । संक्रान्त्यादिषु रात्रावपि स्नानदाना-
दिकं कुर्यादिति तद्विधिषोत्तरायणविषयम् । अतएवोक्तम् मुक्ता
मकरकर्कटाविति । ततश्च मकर-कर्कटयो रात्रावपि स्नान-
दानानुग्रहे या याः सन्निहिता नाह्य इत्यवधेयम् । रात्रौ स्नान-
दानादिप्रतिषेधस्तु संक्रान्त्यन्तरे व्यतिष्ठत एवेति ।

विष्णुपदादिषु सूक्ष्मपुण्यकालमाह ।

गान्धवः । विषुवे षष्ठमुहूर्त्तं स्यात् षडगीतिमुखे द्वयम् ।

तथा विष्णुपदे त्रीणि पुण्यानि मुनयो विदुः ॥

फलमाह भरद्वाजः ।

षडगीत्यान्तु यद्दानं यद्दानं विषुवे द्वये ।

दृश्यते सागरस्यान्तस्तस्यान्तो नैव विद्यते ॥

विष्णुपदादिसूक्ष्मतमं पुण्यकालमाह ।

गान्धवः । स्थिरभे विष्णुपदं षडगीतिमुखं द्वितनुभे तुलामिपे ।

विषुवन्तुर्व्ये दन्नायनं गृहे सौम्यकं सूर्ये ॥

पूर्वज्ञो कौर्व्याख्यातमेतत् ।

अयनांशकतुल्येन कालेनैतत् स्फुटं भवेत् ।

सर्वविष्णुपदाद्युक्तभेदादि ह्ययनेऽन्यथा ॥

मृग-कर्कादिगे सूर्ये याम्योदगयने सति ।

तदा संक्रान्तिदाने स्युक्ता विष्णुपदादयः ॥

(अयमर्थः राशिं प्रति त्रिंशदंशका भवन्ति सूर्यय प्रति-
दिनमेकैकमंशं भुङ्क्ते तत्र यावद्द्विरंगैरयनच्युतिर्भवति तावता
सूर्यस्य भोग्यकालेन भाविनां विष्णुपदादिकानां च्युतिर्भवतीति
ततश्च यदा द्वादशभिरयनच्युतिर्भवति तदाभाविन्याः संक्रान्ते-
र्द्वादशभिर्दिनैरर्वाक् पुण्यकालो भवति तस्मिंश्च तच्छान्तिनिमित्तं
दानादि कर्त्तव्यमिति एवं न्यूनातिरिक्तेष्वपि बोद्धव्यम् । न
केवलमादित्यस्यैव संक्रमसमये पुण्यकालः किन्तु सर्वेषामपि
ग्रहाणां नक्षत्र-रागिसंक्रमे पुण्यकालो भवतीति ॥

तदुक्तं ज्योतिःशास्त्रे ।

नक्षत्र-राशौ रविसंक्रमे स्युर्वाक्-परत्रापि रमेन्दुनाडाः ।

पुण्यास्तथेन्दोस्त्रिधरापत्नैर्युगा एकैव नाडो मुनिभिः शुभोक्ता ॥

नाडायतस्रः सपला कुजस्य बुधस्य तिस्रः पलत्रिंशद्युक्ताः ।

षाडर्शनाडाः पलसप्तयुक्ता गुरोस्तु शुक्रे सपलायतस्रः ॥

दिनागनाडाः पलसप्तयुक्ता शनैरस्याभिहितः सुपुण्याः ।

षाद्ये तु मध्ये जप-दान-होमं कुर्वन्वाप्नोति सुरेन्द्रधाम ॥

अथार्थः ।

(षादित्यस्य राशि-नक्षत्रगमने पश्चात् परतश्च षोडश घटिकाः
पुण्यकालः । तथा चन्द्रस्यापि राशि-नक्षत्रगमने घटिकैका पलानि-

त्रयोदश अर्ध्याक्परतश्च पुण्यकाकः । एवं मङ्गलस्य घटिका-
 यतस्तः पलमेकश्च पुण्यकालः । तथा बुधस्य तिस्रो घटिका
 यतुर्दशपलानि पुण्यकालः । बृहस्पतेरपि सार्द्धायतस्रो घटिकाः
 सप्तपलानि पुण्यकालः । शुक्रस्य चतस्रो घटिकाः पलमेकश्च
 पुण्यकालः । शनैश्चरस्यापि द्वाशीतिघटिकाः सप्तपलानि
 पुण्यकाल इति ॥

अथ प्रकीर्णकालाः ॥

आह विष्णुः । अमावस्या व्यतीपातो ग्रहणं चन्द्र-सूर्ययोः ।

मन्वाद्यो युगादिश्च संक्रान्तिर्वैष्टतिस्तथा ।

दिनचयं दिनच्छिद्रमवमश्च तथा परम् ।

हेऽयने विषुवद्युग्मं पङ्कशीतिमुखन्तथा ।

चतस्रो विष्णुपद्यश्च पुत्रजन्मादि चापरम् ।

आदित्यादिग्रहाणाञ्च नचत्रैः सह सङ्गमे ।

विज्ञेयः पुण्यकालीयं ज्योतिर्विद्भिर्विचार्य च ।

तच्च दानादिकं कुर्यादात्मनः पुण्यवृद्धये ॥

‘अमावास्यादीनि’ प्रसिद्धानि । दिनचयसंज्ञम् पद्मपुराणे ।

हौ तिथ्यन्तावेकवारि यस्मिन् स स्याद्दिनचयः ।

वशिष्टोप्याह । एकस्मिन् सावने त्वङ्गि तिथीनां त्रितयं यदा ।

तदा दिनचयः प्रोक्तस्तत्र साहस्रिकं फलम् ॥

दिनच्छिद्रलक्षणमाह ।

भृगुः । तिथ्यर्धतिथियोगर्चक्रेदादौ शशिपर्वणः ।

सदृशो दिवसच्छिद्रसमाख्यौ प्राह भार्गवः ॥

(अयमर्थः तिथ्यर्धं कारणं कारण-तिथि-योग-नचत्राणा-

मन्ते आदौ च पर्वकालः सोमग्रहणतुल्यः स च दिनच्छिद्र
संज्ञइति) ।

कालमानमप्युक्तं तेनैव ।

छेदादिकालः कथितस्तिथिहृत्योर्घटीद्वयम् ।

नाग-वह्नि-पलोपेतं तद्भे तत्त्वपलैर्युतम् ॥

पलैः शोडशभिर्युक्तं नाडिकाद्वितयं युतेः ।

छेदादिसमयः प्रोक्तो दानेऽनन्तफलप्रदः ॥

‘कृतिः’ कारणं । ‘नागः’ अष्टौ । ‘वह्निः’ त्रयः । ‘भं’ नचत्रम् ।

‘तत्त्व’ पञ्चविंशतिः । ‘युतिः’ योगः ।

तद्यमर्थः सिद्धो भवति ।

(तिथिकरणयोरान्यन्ते घटिकाद्वयमष्टविंशत्पलानि पुष्पकालः) ।

(नचत्रस्य तु पञ्चविंशतिपलैर्युक्तं घटिकाद्वयम्) ।

(योगस्यापि शोडशभिः पलैर्युक्तं घटिकाद्वयमिति) ।

अवमलक्षणमाह ।

विष्णुः । तिथित्वयं सृष्टत्येको वारः स्याद्वमं हि तत् ।

द्विवारसृक् तिथिर्यत्र दिनसृक् च तदुच्यते ॥

(अत्र दिनत्रयावमयोरित्यान् भेदः) ।

यत्र तिथिद्वयावसाने वारावसानं स दिनत्रयः ।

यत्र तिथिद्वयावसानेपि वारानुवृत्तिः सोऽवम इति ।

ब्रह्मप्रोक्ते । एकादश्यावसावस्या-पूर्णिमा-पुत्रजन्म च ।

वैधृतिश्च व्यतोपातो भद्रा चावमवासरः ॥

युगमन्वाद्यस्तौ स्युरिन्दुपर्वसमानकाः ।

क्रान्तिसाम्यं दिनच्छिद्रं यद्दार्ष्ट्या भगमस्तथा ॥

‘भगमः’ राशिनक्षत्रेषु गमनम् ।

देवी पुराणे । व्यतीपातो विष्णुपदं षडशीतिमुखन्तथा ।

क्रान्तिसाम्यममावास्या ग्रहणं वैधृतिथयः ।

संक्रान्तिथ दिनच्छिद्रं तिथिष्वदिदिनचयः ।

इत्यादि पुण्यकालस्तु होम-दानादिकर्मणः ॥

स्कन्दपुराणे । ग्रहणं चन्द्रसूर्याभ्यामुत्तरायणमुत्तमम् ।

विषुवं सव्यतीपातं षडशीतिमुखन्तथा ।

दिनच्छिद्राणि संक्रान्तिर्त्रैयं विष्णुपदं पुनः ।

इति कालः समाख्यातः पुंसां पुण्यविवर्धनः ।

अस्मिन् दत्तानि दानानि स्नान-होम-तपांसि च ।

अनन्तफलदानि स्यः स्वर्ग-मोक्षप्रदान्यपि ॥

आह चयनः ।

अमावास्या-संक्रान्ति-व्यतीपातविषुवा-यन-षडशीतिमुख-विष्णु
पदादि-वैधृति-ग्रहणान्तं स एव पुण्यकालः ॥

अयने षडशीती च चन्द्र-सूर्यग्रहे तथा ।

युगादौ वैधृती चैव दत्तं भवति चाचयम् ॥

आह शातातपः ।

अयनेषु तु यदत्तं षडशीतिमुखेषु च ।

चन्द्र-सूर्यापरगो च दत्तं भवति चाचयम् ॥

नारदः । विशाखासु यदा भानुःक्षत्तिकासु च चन्द्रमाः ।

स योगः प्रश्नको नाम पुष्करेष्वति दुर्लभः ॥

अथ निषिद्धकालाः । तत्र शङ्खलिखितौ ।

आहारं मैथुनं निद्रां सन्ध्याकाले तु वर्जयेत् ।

कर्म चाध्ययनञ्चैव तथा दानप्रतिग्रहो ॥
 स्कन्दपुराणे । रात्रौ दानं न कर्त्तव्यं कदाचिदपि केनचित् ।
 हरन्ति राचसा यस्मात् तस्माद्दातुर्भयावहम् ॥
 विग्रेपतो निशीथे तु न शुभं कर्म गर्भणे ।
 अतो विवर्जयेत् प्राज्ञो दानादियु महानिशाम् ॥
 तथा स्नानञ्चैव महादानं स्वाध्यायन्तु न तर्पणम् ।
 प्रथमेऽप्ये न कुर्वीत महागुरुनिपातने ॥

आह ज्योतिःपराशरः ।

अग्न्याधियं प्रतिष्ठाञ्च यत्र-दानाद्यभियहान् ।
 माङ्गल्यमभिषेकञ्च मलमासे विवर्जयेत् ॥

वापी-कूप-तडागादि प्रतिष्ठीदङ्मुखे रवौ ।
 दक्षिणाशामुखे कुर्वन् न तत्फलमवाप्नुयात् ॥
 बाले वा यदि वा वृद्धे शुक्रे वास्तमुपागते ।
 मलमासद्वैतानि वर्जये • द्यवतः सदा ॥

‘मलमासः’ अधिकमासः । तल्लक्षणमाह ।
 प्रचेताः । एकराशिस्थिते सूर्ये यदा दर्शद्वयं भवेत् ।

हव्य-कव्य-क्रियाहन्ता तदा श्रेयोऽधिमासकः ॥
 पैठीनसिः । बह्वरास्तर्गतः पापी यज्ञानां फलनाशकः ।
 नैऋत्य-यातुधानानामसंक्रान्तोऽधिमासकः ॥
 मलिग्लुचमसंक्रान्तं सूर्यसंक्रान्तिवर्जितम् ।
 अधिमासं विजानीयात् सर्वकर्मसु गर्हितम् ॥

तथा । श्रौत-स्मार्त्तक्रियाः सर्वा द्वादशे मासि कीर्त्तिताः ।
 त्रयोदशे तु ताः सर्वा निष्फला इति संज्ञिताः ॥
 तस्मात् त्रयोदशे मासि न कुर्यात्ताः कथञ्चन ।
 कुर्वन्ननर्थमेवाशु कुर्याच्चात्मविनाशनम् ॥

हारीतः । इन्द्राग्नी यत्र हूयेते मासादिः स प्रकीर्त्तितः ।
 अग्नीसोमौ स्थितौ मध्ये समाप्तौ पितृसोमकौ ॥
 तमतिक्रम्य तु यदा रविर्गच्छेत् कदाचन ।
 आद्यो मलिम्बुचो ज्ञेयो द्वितीयः प्राकृतः स्मृतः ॥
 तस्मिंस्तु प्राकृते मासि कुर्याच्छ्राद्धं यथाविधि ।
 तथैवाभ्युदयं कार्यं नित्यमेकं हि सर्वदा ॥

व्यासः । भानुना लङ्घितो मासो ह्यनर्हः सर्वकर्मसु ।
 षष्टिभिर्द्दिवसैर्भासः कथितो वादरायणैः ।
 *पूर्वाह्णं तु परित्वज्य उत्तरार्हं प्रगस्यते ॥
 उपाकर्म च ह्येवञ्च कथ्यं पर्वोत्सवस्तथा ।
 उत्तरेनियतिः कुर्यात् पूर्वं तन्निष्फलं भवेत् ॥
 पाराशरः । उपाकर्म-तद्योत्सर्गः * प्रसवाही-त्सवा-ष्टकाः ।
 मासहृदौ पराः कार्या वर्जयित्वा तु पैटकम् ॥

तथा ज्योतिः शास्त्रे ।

धटकन्यागते सूर्ये दृष्टिके वायु धन्विनि ।

मकरे वायवा कुम्भे नाधिमासो विधीयते ॥

माण्डव्यः । गर्भे वारुणिके प्रेते भूते नित्ये तु मासिके ।

प्रथमे चाब्दिके चैव नाधिमासो विधीयते ॥
 अथ निषिद्धस्यापि धर्मविशेषेण पुण्यकालत्व मभिधीयते ।
 देवलः । राहुदर्शन-संक्रान्ति-विवाहा-त्यय-वृद्धिषु ।
 स्नान-दानादिकं कुप्युर्निशि काम्यव्रतेषु च ॥
 वृद्धवसिष्ठः । ग्रहणो-द्वाह-संक्रान्ति * यात्रादिप्रसवेषु च ।
 दानं नैमित्तिकं ज्ञेयं रात्रावपि तदित्यते ॥
 विष्णुधर्मोत्तरे । पूजनन्वतिथीनाञ्च पान्यानामपि पूजनम् ।
 तच्च रात्रौ तथा ज्ञेयं गवामुक्तञ्च पूजनम् ॥
 महाभारते । रात्रौ दानं प्रशंसन्ति विना त्वभयदक्षिणाम् ।
 विद्यां कान्यां द्विजश्रेष्ठा दीपमन्त्रं प्रतिश्रयम् ॥
 श्रीमार्कण्डेयपुराणे ।
 महानिशा तु विज्ञेया मध्यस्थं प्रहरद्वयम् ।
 स्नानं तत्र न कुर्वीत काम्य-नैमित्तिकादृते ॥
 विश्वामित्रः । महानिशा द्वे घटिके रात्रौ मध्यमयामयोः ।
 नैमित्तिकन्तथा कुर्यान्नित्यन्तु न मनागपि ॥
 अथ निमित्तानुरोधेन सदा पुण्यकालाः ॥
 विष्णुधर्मोत्तरे । कालः सर्वोपि निर्दिष्टः पात्रं सर्वमुदाहृतम् ।
 अभयस्य प्रदाने तु नात्र कार्या विचारणा ।
 तदैव दानकालस्तु यदा भयमुपस्थितम् ॥
 तथा । न कालनियमो दृष्टो दीयमाने प्रतिश्रये ।
 तदैव दानमस्वीकृतं यदा पान्यसमागमः ॥
 न हि कालं प्रतीचेत जलं दातुं तृपान्विते ।

* यामाप्नोति क्वचित्पात्रः ।

भविष्यपुराणे । न हीयते यत्र धर्मयतुष्यात् सकली द्विज ।

स देशः परमो नित्यं सर्वपुण्यतमो मम ॥

विद्महिः सेवितो यत्र यस्मिन् देशे प्रवर्तते ।

शास्त्रोक्तद्यापि विप्रेन्द्र स देशः परमोमतः ॥

यात्रवल्काः । यस्मिन् देशे मृगः कृष्णस्तस्मिन् धर्मात्रिवीधत ॥

श्रीमार्कण्डेयपुराणे ।

सह्यस्य चोत्तरो यस्तु यत्र गोदावरी नदी ।

पृथिव्यामपि कृतस्त्रायां स प्रदेशोऽतिपावनः ॥

व्यासः । गङ्गाद्वारे प्रयागे च अविमुक्ते च पुष्करे ।

नगरे चाट्टहासे च गङ्गासागरसङ्गमे ।

कुरुक्षेत्रे गयायाञ्च तीर्थे वामरकण्ठके ।

एवमादिषु तीर्थेषु दत्तमक्षयतामियात् ।

सर्वतीर्थमयीगङ्गा तत्र दत्तं महाफलम् ॥

स्कन्दपुराणे । वाराणसी कुरुक्षेत्रं प्रयागः पुष्कराणि च ।

गङ्गा-समुद्रतीरञ्च नैमिषामरकण्ठकम् ।

श्रीपर्वत-महाकालं गोकर्णं वेदपर्वतम् ।

इत्याद्याः कीर्त्तिता देशाः सुरसिद्धनिषेविताः ॥

सर्वे शिसीञ्चयाः पुण्याः सर्वा नद्यः ससागराः ।

गो-सिद्धमुनि-वासाश्च देशाः पुण्याः प्रकीर्त्तिताः ।

एषु तीर्थेषु यद्दत्तं फलस्थानन्वङ्गद्वयेत् ॥

पद्मपुराणे । गङ्गा चोद्भुञ्जी यत्र यत्र प्राची सरस्वती ।

तत्र क्रतुशतं पुण्यं स्नान-दानेषु सुव्रत ॥

लिङ्गं वा प्रतिमा वापि दृश्यते यत्र कुत्रचित् ।

तत् सर्वं पुण्यतां याति दानेषु च महाफलम् ॥

ब्रह्मप्रोक्ते । नदीतीरे गवां गोष्ठे ब्राह्मणानाञ्च वेश्मनि ।

दत्तं गतगुणं प्राहुर्लक्ष्मादित्यसन्निधौ ॥

शिवस्य विष्णोर्वज्रेण सन्निधौ दत्तमक्षयम् ।

तथा । अग्निहोत्रे गवां गोष्ठे वेदघोषपवित्रिते ॥

शिवायतनसंस्थाने यदल्पमपि दौयते ।

तदनन्तफलं ज्ञेयं शिवस्त्रेवानुभावतः ॥

सख्यपुराणे । शालग्रामसमुद्भूतः शैलश्चक्राङ्गमण्डितः ।

यत्र तिष्ठति वसुधे तत्क्षेत्रं योजनत्रयम् ॥

हारवत्याः शिला देवि सुद्रिता मम सुद्रया ।

यत्रापि नीयते तत्स्यात्तीर्थं द्वादशयोजनम् ॥

तथा । प्रयागादिषु तीर्थेषु पुण्येष्वायतनेषु च ।

दत्त्वा चाक्षयमाप्नोति नदी-पुण्यवनेषु च ॥

‘आयतने’ गङ्गरादिक्षेत्रे ।

तदुक्तं भविष्यपुराणे ।

क्रौञ्चमात्रं भवेत् क्षेत्रं शिवस्य परमात्मनः ।

प्राणिनान्तरं पञ्चत्वं शिवसायुष्यकारणम् ।

फलं दत्त-हुतानाञ्च अनन्तं परिकीर्तितम् ॥

मनुजैः स्थापिते लिङ्गे क्षेत्रे माननिर्दं घृतम् ।

स्ययश्नुवि सहस्रं स्यादायं चैव तदहंकम् ॥

अथ यद्वाख्यं दानाङ्गमुच्यते ।

स्कन्दपुराणे । दानं दद्यात् प्रयत्नेन अहा-पूतमतन्द्रितः ।

यद्वाहृतं स्वल्पमपि दानमानस्यमश्रुतेन ॥

अथदयापि यदत्तं सर्वस्वमपि सत्तम ।

न तत् फलाय भवति तस्माच्छ्रद्धां समाश्रयेत् ॥

देवलः । प्रदाय शाकमुष्टिम्वा यदा-भक्ति-समुद्यतम ।

महते पात्रभूताय सर्वाभ्युदयमाप्नुयात् ॥

महाभारते । यदया साध्यते धर्मो महद्भिर्नार्थराशिभिः ।

निष्किञ्चनास्तु सुनयः यदावन्ती दिवं गताः ॥

धर्मार्थ-काम-मीक्षाणां यदा परमकारणम् ।

पुंसामथद्धानानां न धर्मो नापि तत्फलम् ॥

वज्रिपुराणात् । यदापूर्वाः सर्वधर्माः यदामध्यान्तसंस्थिताः ।

यदा-निष्ठाः-प्रतिष्ठाश्च धर्माः अद्वैव कीर्तिताः ॥

शुतिमावरसाः सूक्ष्माः प्रधानपुरुषेश्वराः ।

यदामात्रेण गृह्यन्ते न वाक्येन न चक्षुषा ॥

कायक्लेशैर्न बहुभिर्न चैवार्थस्य राशिभिः ।

धर्मः सम्प्राप्यते सूक्ष्मः यदाहीनैः सुरैरपि ॥

यदा धर्मः परः सूक्ष्मः यदा ज्ञानं हुतन्तपः ।

यदा-स्वर्गय मोक्षय यदा सर्वमिदं जगत् ॥

सर्वस्वं जीवितञ्चापि दूयादयदया यदि ।

नाप्नुयात् सकलं किञ्चित् अद्धानस्ततो भवेत् ॥

वेदव्यासः । यदा वै सात्विकी देवी सूर्यस्य दुहिता वृष ।

सवित्री प्रसवित्री च जीवविष्वाप्तिनी तथा ।

वाग्वृद्धं त्वायते यदा मनोहृदञ्च भारत ॥

महाभारते । क्रियावान् अद्धानश्च दाता प्राञ्चोऽनसूयकः

धर्मा धर्म-विशेषज्ञः सर्वन्तरति दुस्तरम् ॥

स्कन्दपुराणे । अथा मातेव जननी ज्ञानस्य सुकृतस्य च ।

तस्माच्छ्रद्धां समुत्पाद्य ज्ञानं सुकृतमर्जयेत् ॥

मनुः । अह्येष्टञ्च पूर्त्तञ्च नित्यं कुर्यात् प्रयत्नतः ।

अथाकृते ह्यचये ते भवतः स्वागतैर्दनेः ॥

यान्नवल्काः । दातव्यं प्रत्यहं पात्रे निमित्तेषु विशेषतः ।

याचितेनापि दातव्यं अद्वापूतन्तु शक्तितः ॥

बृहस्पतिः । मन्त्राज्यदोषाह्नीमे तु तपसीन्द्रियदोषतः ।

न्यूनता स्यान्नदाने तु अद्वायुक्ते भवेत् क्वचित् ॥

(एतच्च देगनिरूपणञ्च पूर्वं व्रतखण्डादाविव प्रपञ्चितम्
इह तु पात्रादिदानाङ्गनिरूपणप्रतिज्ञानिर्वहणार्थं दिङ्मानमेव
प्रदर्शितम् । न चात्र भविष्यपुराणमतेन दानाङ्गपञ्चके निरू-
प्यमाणे दानाङ्गभूतस्यापि दातुः कथं पृथगनुपादनमिति शङ्क-
नीयं दानस्य दाढव्यतिरेकेणानुपपत्तेस्तेनैव तदाक्षेपात् एवं
तर्हि देग-कालादेरप्यनुपादानं स्यात्

अथ सामान्येनैव तदाक्षेपेपि ब्रह्मावर्त्तादिविशेषलाभार्थं
तन्निरूपणमिति दातापि तर्हि शुचित्वादिविशेषलाभार्थं निरू-
पणीयः स्यात् उच्यते तत्तद्विधायकवाक्यगतास्यातप्रत्ययोपात्तत्वा-
देव तदनिरूपणं नत्वाक्षेपात् शुचित्वादिविशेषलाभस्तु
याक्यान्तरादिति कर्त्तव्यमभिधानपक्षे तु प्रत्ययोपात्तभावनयै-
वासाधारण्येन तदाक्षेपात् देगादिसाम्यं । एवमादिक्लेशपर्या-
लोचनया पङ्कदानमितिषदता देवलेन तु निरूप्यतएव ।
अथाहि । दाता प्रतिग्रहीता च अथा देयञ्च धर्मयुक् ।

देग-ज्ञानौ च दानानामङ्गान्येतानि पङ्कियदुरिति ।

- (तन्नचणन्तु प्रागभिहितमिति तु न पुनराद्रियामहे ।
न तु अहादिवदितिकर्त्तव्यतापि दानाङ्गमित्यतः प्रति-
पादनीयैव) ।

यदाह याज्ञवल्क्यः । देश-काल-उपायेन द्रव्यं अज्ञासमन्वितम् ।
घात्रे प्रदीयते यत्तत् सकलं धर्मलक्षणमिति ॥

‘उपायः’ इतिकर्त्तव्यता । अत्रोच्यते ।

(इतिकर्त्तव्यताविशेषाभ्यावत्तत्र दानविशेषेष्वेव प्रतिपाद-
यिष्यन्ते तेषामिह प्रतिपादयितुमशक्यत्वात् सामान्येनेति-
कर्त्तव्यता पुनरवश्यं वक्तव्येति तदर्थमिदं प्रकरणमारभ्यते ।
इति अहा निरूपणम्) ।

अथ दानसामान्यविधिरुच्यते । तत्र दातृधर्माः ।

भविष्य पुराणे । सम्यक् संसाधनं कर्म कर्त्तव्यमधिकारिणा ।

निष्कामिन महावीर काम्य कामान्वितेन च ॥

आचारयुक्तः अहावान् प्राज्ञो योऽध्यात्मवित्तमः ।

कर्मणां फलमाप्नोति न्यायार्जितधनस्य यः ॥

‘सम्यक्’ प्रथमकल्पादिना । ‘संसाधनं’ यथाविहित-
साधनम् । ‘अधिकारिणा’ अर्थिना’ समर्थेन विदुषा च ।

‘अध्यात्मवित्तमः’ परलोकफलभागिन्यात्मनि दृढप्रत्यय-
वान् ।

‘न्यायार्जितधनः’ स्वहृत्त्यर्जितधनः ।

आपस्तम्बः । . प्रयोजयिता-नुमन्ता कर्त्तेति स्वर्गनरकफलेषु

भागिनः यो भूय आरभते तस्मिन् फलविशेषः ॥

याज्ञवल्क्यः । विधिदित्तु यत्कर्म करोत्वविधिना तु यः ।

फलं न किञ्चिदाप्नोति क्षेममात्रं हि तस्य तत्
मनुः । प्रभुः प्रथमकल्पस्य योनुकल्पेन वर्त्तते ।

न साम्परायिकं तस्य दुर्भतेर्विद्यते फलम् ॥

‘साम्परायिकं’ पारलौकिकम् ।

योगियाज्ञवल्करः । श्रद्धा-विधि-समायुक्तं कर्म यत् क्रियते तृभिः ।

सुविशुद्धेन भावेन तदानन्त्याय कल्पते ॥

विधिहीनं भावदुष्टं कृतमश्रद्धया च यत् ।

तद्वरन्त्यसुरास्तस्य मूढस्य ह्यज्ञतात्मनः ॥

भविष्योत्तरे । काम्यो दानविधिः पार्थ क्रियमाणो यथातथम् ।

फलाय मुनिभिः प्रीक्षी विपरीतो भयाबहः ॥

गारुडपुराणे । प्रशस्तदेश-काले च पात्रे दत्तं तदक्षयम् ।

कोटिजन्माजितं पापं ददतस्त्वस्य नश्यति ॥

सकलाङ्गीपि सम्भारो यस्य दानक्रियाविधौ ।

सम्भवेदपि पापीयान् स सद्यो मुक्तिमेष्यति ॥

देवीपुराणे । शुचिना भावपूर्तेन क्षान्ति-सत्य-व्रतादिना ।

अपि सर्पपमात्रोपि दातारं तारयेद्दिह ॥

दक्षः । दानञ्च विधिवद्द्वयं काले पात्रे गुणान्विते ॥

यमः । सर्वत्र गुणवद्दानं श्रद्धाकादिष्वपि स्मृतम् ।

देगे-काले विधानेन पात्रे दत्तं विशेषतः ॥

‘गुणवत्’ उत्तमफलम् ।

तथा । दानं हि बहुमानाद्यो गुणयद्दाः प्रयच्छति ।

स तु प्रेत्य धनं लब्ध्वा पुत्रपौत्रैः सहानुते ॥

परशानुपहत्येह दानं दत्त्वा विचक्षणः ।

सुखोदयं सुखोदकं प्रेत्य वै लभते धनम् ॥
 'अनुपहत्य, पीडामनुत्पाद्य, "सुखोदकं" सुखोत्तरफलम् ।
 रामायणे । नावज्ञया प्रदातव्यं किञ्चिद्वा केनचित् काचित् ।
 अवज्ञया हि यदत्तं दातुस्तद्दीपमावहेत् ॥
 शातातपः । अभिगम्य तु यद्दानं यच्च दानमयाचितम् ।
 विद्यते सागरस्यान्तस्तस्थान्तो नैव विद्यते ॥
 प्रच्छ्वानि च दानानि ज्ञानञ्च निरहंकृतम् ।
 तपांसि च सुतप्तानि तेषां फलमनन्तकम् ॥
 ब्रह्मप्रोक्ते । गुप्ताध्यायी गुप्तदाता गुप्तपूजाग्निसत्क्रियः ।
 पूज्यते सर्वलोकेषु सर्वदेवैः शतक्रतुः ॥
 व्यासः । स्वयं नीत्वा तु यद्दानं भक्त्या पात्राय दीयते ।
 तत्सहस्रगुणं भूत्वा दातारमुपतिष्ठति ॥
 बृहस्पतिः । कृते प्रदीयते गत्वा चैतायां दीयते गृहे ।
 द्वापरे च प्रार्थयति कलौ चानुगमान्विते ॥
 (प्रतिग्रहीत्वगृहं गत्वा यद्दीयते तत्कृते युगे
 दत्तं भवति) । प्रतिग्रहीतारं स्वगृहमाह्वय यद्दीयते
 तत्त्रैतायुगे दत्तं भवतीत्यर्थः । एव मुत्तरत्रापि ॥
 वज्रिपुराणे । तमोवृतस्तु योदद्याद्भयात् क्रोधात्तथैव च ।
 नृप दानन्तु तत्सर्वं भुङ्क्ते गर्भस्य एव च ॥
 ईर्ष्या-मन्युमनाथैव दम्भार्थं चार्थ-कारणात् ।
 योददाति द्विजातिभ्यः स बालत्वे तदश्रुते ॥
 देशे काले च पात्रे च योददाति द्विजातिषु ।
 परितुष्टेन मनसा यौवने तु तदश्रुते ॥

वैश्वदेवविहीनं च सन्धीपासनवर्जितम् ।

यद्दानं दीयते तत्तु वृद्धकाले समश्रुते ॥

आह मनुः । न विस्मयेत तपसा वदेदिद्वा नचानृतम् ।

नात्तौविप्रवदेहिप्रान् न दत्त्वा परिकीर्त्तयेत् ॥

यज्ञोऽनृतेन चरति तपः चरति विस्मयात् ।

आयुर्विप्रापवादेन दानन्तु परिकीर्त्तनात् ॥

यमः । आशां कृत्वा ह्यदातारं दानकाले निषेधकम् ।

दत्त्वा सन्तप्यते यस्तु तमाहुर्नृणाघातकम् ॥

हारीतः । दानं ज्ञानं तपस्यागोमन्त्रकर्मविधिक्रियाः ।

मङ्गलाचारनियमाः शौचभ्रष्टस्य निष्फलाः ॥

आह प्रचेताः । स्नातोऽधिकारी भवति दैवे पित्रे च कर्मणि ।

पवित्राणां तथा जाप्ये दाने च विधिचोदिते ॥

वायुपुराणे । क्रियां यः कुरुते मोहादनाचम्येह नास्तिकः ।

भवन्ति न तथा तस्य क्रियाः सर्वा न संशयः ॥

शाटायनः । दानमाचमनं होमं भोजनं देवतार्चनम् ।

प्रौढपादेन कुर्वीत स्वाध्यायं पिष्टतर्पणम् ॥

आसनारुढपादस्तु जान्वीर्वा जह्वयोस्तथा ।

कृतावसवधिकीयथ प्रौढपादः स उच्यते ॥

यगिष्ठः । यज्जले शृङ्खलस्येण स्थले चैवाद्र्वाससा ।

जपो होमश्चाद्या दानं तत् सर्वं निष्फलं भवेत् ॥

विष्णुपुराणे । होमदेवाग्नाद्यास्तु क्रियास्त्राचमने तथा ।

नैकवस्तः प्रवर्त्तत द्विजवाचनके जपे ॥

‘द्विजवाचनके, द्विजस्त्रस्तियाचनादौ ।

दानखण्डं ३ अध्यायः] हेमाद्रिः ।

८१

शातातपः । सव्यादंसात्परिभ्रष्टकटिदेशभृताम्बरः ।

एकवस्तन्तु तं विद्यात् दैवे पित्रे च वर्जयेत् ॥

श्लोकगौतमः । स्रानि दाने जपे होमे दैवे पित्रे च कर्मणि ।

वह्नीयाद्वासुरीं कक्षां शेषकाले यथा रुचिः ॥

याज्ञवल्करः । परिधानाद्बहिः कक्षा निबद्धा ह्यासुरी भवेत् ।

धर्मकर्मणि विद्दद्भिर्वर्जनीया प्रयत्नतः ॥

बहिः कक्षा, बहिर्निर्गता कक्षेत्यर्थः ।

मनुः । न कुर्यात् कस्यचित् पीडां कर्मणा मनसा गिरा ।

आचरन्नभिपेकन्तु कर्माण्यप्यन्यथा चरन् ॥

सन्ध्ययोरुभयोरज्ये भोजने दन्तधावने ।

पितृकार्ये च दैवे च तथा मूत्रपुरीषयोः ॥

गुरुणां सन्निधौ दाने यागेषु च विशेषतः ।

एषु मौनं समातिष्ठन् स्वर्गं प्राप्नोति मानवः ॥

पराशरः । स्राने दाने जपे होमे, दैवे पित्रे च कर्मणि ।

सव्यापसव्यौ कर्त्तव्यौ सपवित्रौ करौ द्विजैः ॥

लघुहारीतः । जपेहोमे तथा दाने स्वाध्याये पितृतर्पणे ।

अशून्यन्तु करं कुर्यात् सुवर्णरजतैः कुशैः ॥

दर्भहीना तु या सव्या यच्च दानं विनोदकम् ।

असंख्यातञ्च यज्जप्तं तत्सर्वं निष्प्रयोजकम् ॥

हारीतः । देवाद्य मितरश्चैव तपोयज्ञदानानामीयतेमन्तारः

सर्वकार्यसाधनानामार्त्तिभयोपसर्गैभ्योरचितारो भवन्ति, मन्त्रा

देवता स्तदा एषं सिद्धमन्त्रवत्करोति, देववत्करोति, यद्दाति

देवताभिरेव तद्दाति, यत्प्रतिगृह्णाति देवताभिरेव तत् प्रति-

गृह्णाति, तस्मान्नामन्ववत्प्रतिगृह्णीयात् यच्चमन्वतः प्रतिपादितं
हि देवतास्तुष्णीं प्रतिगृह्णीयुहिं शठा भवन्ति तस्मान्मन्ववदङ्घ्रि-
रवीक्ष्य दद्यादालभ्य वा ॥

‘अवीक्ष्य, प्रोक्षणं कृत्वा । ‘आलभ्य, सोदयेन पाणिना
स्पृष्ट्वा ॥

आपस्तम्बः ॥ सर्वाण्युदकपूर्वाणि दानानि, यथाश्रुति वीहारे ।
वीहारे, यत्र अन्वाहार्यदानादौ यथाश्रुति यावदेव श्रुतं तावदेव
कुर्याद्वीदकपूर्वतादिनियम इत्यर्थः ॥

वाराहपुराणे । तोयं दद्यात् द्विजकरे दाने विधिरयंस्मृतः ।

सकुशोदकहस्तश्च ददामीति तथावदेत् ॥

गौतमः । अन्तर्गानुकरं कृत्वा सकुशन्तु तिलोदकम् ।

फलान्यपिच संधाय प्रदद्यात् अदयान्वितः ॥

(पात्रासविधानेतु नारदीयपुराणे विशेष उक्तः) ॥

मनसा पात्रमुद्दिश्य जलं * भूमौ विनिक्षिपेत् ।

विद्यते सागरस्यान्तो दानस्यान्तोन विद्यते ॥

धौम्यः । दानकाले तु सम्प्राप्ते पात्रस्यासविधौ जलम् ।

अन्यविप्रकरे दत्त्वा दानं पात्रे निधीयते ॥

पट्विंशन्मतात् । पात्रं मनसि सच्चिन्त्य क्रियावन्तं गुणान्वितम् ।

देशे काले च सम्प्राप्ते देयमप्यु विनिक्षिपेत् ॥

(उभयासविधाने तु विशेषस्तत्रैवोक्तम्)

द्रव्य-पात्र-विकर्षयेत् परोक्षं दातुमुद्यतः ।

तत्प्रायाश्चै भुवं पात्रं द्रव्यमादित्यदैवतम् ॥

* भूमौ तोषामिति कश्चिन् पाठः ।

धीम्यः । परीक्षेपि तु यद्दत्तं तीर्थे स्नाने न सोदकम् ।

तद्दानं सोदकं प्राचुरनन्तफलदायकम् ॥

परीक्षे कल्पितं दानं पत्राभावे कथं भवेत् ।

गोत्रजेभ्यस्तथा दद्यात् तदभावे स्वभ्युपु ॥

परीक्षेऽपिच यद्दत्तं भावपूर्वेषु चेतसा ।

गुरु-मित्र-हिजातिभ्यस्तत्तु दानमनन्तकम् ॥

परीक्षे खलु यद्दत्तं स्वस्यचरविवर्जितम् ।

दृश्यते सागरस्यान्तस्तस्यान्तो नैव दृश्यते ॥

आपस्तम्बः । तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञ-दान-तपः-क्रियाः ।

प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनः ॥

त्रिमात्रस्तु प्रयोक्तव्यः कर्मारभेषु सर्वशः ।

तिथ्यः सार्धास्तु कर्त्तव्या मात्रास्तत्वार्यचिन्तकैः ।

देवताध्यानकाले न भ्रुतं कुर्यात् न संशयः ॥

हृदयशिष्ठः । नामगोत्रे समुच्चार्य्य सम्प्रदानस्याचात्मनः ।

सम्प्रदेयं प्रयच्छन्ति कन्यादाने तु पुंस्त्रयम् ।

(‘पुंस्त्रयमिति, प्रपितामहादिपुरुषत्रयमित्यर्थः) ।

तदुक्तं । नान्दीमुखे विवाहे च प्रपितामहपूर्वकम् ।

नामसङ्कीर्त्तयन् विडानन्यत्र पितृपूर्वकम् ॥

तथा दानहीमजपान् कुर्वन्नासीनः कुशसंस्तरे ।

एषां फलमनन्तन्तु लभते प्राङ्मुखीनरः ॥

स्मृत्यन्तरात् । नामगोत्रे समुच्चार्य्य सम्यक्प्रदान्वितो ददेत् ।

सङ्कीर्त्त्यं देशकालादि तुभ्यं सम्प्रददे इति ।

न ममेति स्वस्वत्वस्य निवृत्तिमपि कीर्त्तयेत् ॥

षट्त्रिंशन्मतात् । प्रणीते तु समिधेऽग्नी जुहुयाद्वाह्वतिचयम् ।
उदग्रेषु दर्भेषु पात्रं तेषूपपादयेत् ॥

प्रागग्रेषु स्वयंस्थित्वा दाताच्च परमेश्वरम् ।
ध्यात्वा स्वमुख्यमुद्दिश्य दक्षिणां प्रतिपादयेत् ॥
समस्ता व्याहृतीर्हृत्वा तत्रोपरि समापयेत् ।
ब्राह्मणं प्रतिपत्याथ ततः पात्रं विसर्जयेत् ॥
अनेन विधिना दानं दातव्यं होमपूर्वकम् ।
तत्कर्म्मदक्षिणावर्जं होमवर्जञ्च नार्हति ॥

एतच्च विहिताङ्गभूतहोमकेषु हीमानुवादपुरःसरमुपदर्शितं
तत्तदगुणविधिपरम्, अन्यथा ह्यतथादृष्टशिष्टाचारेषु ताम्बूलादि-
दानेष्वपि प्रसङ्गः स्यात् । अथ प्रतिग्रहीदधर्माः ।

ब्रह्माण्ड पुराणे ।

शुचिः पवित्रपाण्डिष्य गृह्णीयादुत्तरामुखः ।

अभीष्ट देवतां ध्यायन् मनसा विजितेन्द्रियः ॥

स्तोत्ररीयकोनित्यमन्तर्जानुकरस्तथा ।

दातुरिष्टमभिध्यायन् प्रह्णीयात् प्रयतः शुचिः ॥

आपस्तम्बः । आर्द्रवासास्तु यः कुर्यात् जपहीमं प्रतिग्रहम् ।

सर्वं तद्राजसं विन्देत् बहिर्जानुच यत्कृतम् ॥

बोधायनः । कापायवासा कुरुते जपहोमप्रतिग्रहान् ।

तद्देवगमं भवति हव्यकव्यं स्वधा हविः ॥

छागनेयः । हस्तमध्ये ब्रह्मतीर्थं दक्षिणाग्रहणे नतु ॥

षाह प्रचेताः । दक्षिणमध्यहस्ते ब्राह्मणस्याग्नेयं तीर्थमाग्नेयेन
प्रतिगृह्णीयादिति ।

गारुड पुराणे ।

स्नातः सम्यगुपसृश्य दधानो धौतवाससी ।

सपवित्रकरश्चैव प्रतिगृह्णीत धर्मवित् ॥

विष्णुधर्मोत्तरे । सृतके सूतके विप्रा नतु ग्राह्यः प्रतिग्रहः ।

तत्रापिच तथा ग्राह्या नरैरभयदक्षिणा ॥

कालः स एव ग्रहणे यदा भयमुपस्थितम् ।

प्रतिग्रहास्तथान्ये तु ग्राह्या नाशुचिना द्विजाः ॥

अभ्यक्तेन च धर्मज्ञास्तथा मुक्तशिखेन च ।

स्नातः सम्यगुपसृश्य गृह्णीयात् प्रयतः शुचिः ॥

प्रतिग्रहीता सावित्रीं सर्वत्रैवानुकीर्त्तयेत् ।

ततस्तु कीर्त्तयेत् सार्द्धं द्रव्येण द्रव्यदेवताम् ॥

समापयेत्ततः पथात् कामस्तुत्या प्रतिग्रहम् ।

तदन्ते कीर्त्तयेत् स्वस्ति प्रतिग्रहविधिस्वयम् ॥

‘सावित्री सविष्टदेवत्या ऋक्, देवस्यत्वेत्यादिप्रसिद्धा ।

‘द्रव्यदेवतां, अभयं सर्वदैवत्वमित्यादिवक्ष्यमाणाम्, काम-
स्तुत्या कोदात् कस्मा अदादितिमन्त्रेण, शाखान्तरे तु कामः
कामायेत्यादिप्रसिद्धा ।

आदित्यपुराणे । ओङ्कारमुच्चरन् प्राज्ञो द्रविणं स कुगोदकम् ।

गृह्णीयाद्दक्षिणे हस्ते तदन्ते स्वस्ति कीर्त्तयेत् ॥

तथा । प्रतिग्रहं पठेदुच्चैः प्रतिगृह्य द्विलोत्तमान् ।

मन्त्रं पठेत्तु राजन्ये उपांशु च तथा विशि ॥

मनसा तु तथा शूद्रे स्वस्तिवाचनमेव च ।

सौंकारं ब्राह्मणे कुर्यान्निरौंकारं महीपती ॥

उपांशु च तथा वैश्ये मनसा अस्ति शूद्रजे ।

‘प्रतिग्रहम्’ प्रतिग्रहमन्त्रः । ‘मन्त्र’ मध्यमस्वरम् ।

ब्राह्मणे दातरि सौंकारं स्वस्तिवाचनं कुर्यात् । एवं च त्रिया-
दिषु” ।

विष्णुधर्मोत्तरे । अभयं सर्वदैवत्वं भूमिर्वै विष्णुदेवता ।

कन्या दासस्तथा दासी प्राजापत्याः प्रकीर्त्तिताः ॥

तथा चैकशकं सर्व्वं कथितं यमदैवतम् ।

महिषश्च तथा याम्य उद्रो वै नैऋतो भवेत् ॥

रौद्री धेनुर्विनिर्हिष्टा ह्यागमान्यमादिशेत् ।

मेघन्तु वारुणं विन्धाहराहं वैष्णवं तथा ।

आरण्याः पशवः सर्वे कथिता वायुदेवताः ॥

जलाशयानि सर्वाणि वारिधानीं कमण्डलुम् ।

कुम्भश्च करकञ्चैव वारुणानि निबोधत ॥

समुद्रजानि रत्नानि वारुणानि द्विजोत्तमाः ।

आग्नेयं कनकं प्रोक्तं सर्व्वलोहानि चाप्यथ ॥

प्राजापत्यानि सर्वाणि पक्वान्नमपि च द्विजाः ।

त्रेयाथ सर्वगन्धाम्नु गान्धर्वा वै विचक्षणेः ॥

वाहंस्यन्तं अतं वासः सौम्या त्रेया रसास्तथा ।

पक्षिणाम्नु तथा सर्वे वायव्याः परिकीर्त्तिताः ॥

विद्या ब्राह्मी विनिर्हिष्टा विद्योपकरणानि च ।

सारथ्यतानि त्रेयानि पुस्तकादीनि पण्डितैः ॥

सर्वेषां गाल्यभाग्डानां विग्रकर्मामनुदैवतः ।

द्रुमाणां मधुपुष्पाणां गाकैर्हरितकैः सह ॥

- फलानामपि सर्वेषान्तथा ज्ञेयो वनस्पतिः ॥
- मत्स्यमांसे विनिर्दिष्टे प्राजापत्ये तथैव च ।
- छत्रं कृष्णाजिनं शय्यां रथ-भासनमेव च ॥
- उपानही तथा यानं यच्चान्यत्प्राणिवर्जितम् ।
- तत्तु चाङ्घ्रिरसत्वेन प्रतिगृह्णीत मानवः ॥
- शूरीपयोगि यत् सर्वं शास्त्र-धर्म-ध्वजादिकम् ।
- रणीपकरणं सर्वं विज्ञेयं सर्वदैवतम् ॥
- गृह्णन्तु शक्रदैवत्यं यदनुक्तं द्विजोत्तमाः ।
- तज्ज्ञेयं विश्वदैवत्यं सर्वं वा द्विजसत्तमाः ॥
- द्रव्याणामथ सर्वेषां देवसंश्रयणावरः ।
- वाचयेज्जलमादाय करेणथ प्रतिग्रहम् ॥
- दातुमत्र प्रयोगान्ते * ह्यमुकस्मै सुराय वै ।
- इदमोप्रतिगृह्णामि तदन्ते स्वस्ति कीर्त्तयेत् ॥

तद्यथा । अग्नये हिरण्यं प्रतिगृह्णामीति !

द्रव्याण्यथाव्यथादाय सृष्ट्वा तान् ब्राह्मणः पठेत् ।
 कन्यादाने तु न पठेद्द्रव्याणान्तु पृथक् पृथक् ॥
 प्रतिग्रहे द्विजा येष्ठा स्तथैवान्तर्भवन्ति ते ।
 प्रतिग्रहस्य यो धर्मो न जानाति द्विजोविधिम् ।
 द्रव्यस्तेन्यसमायुक्तो नरकं प्रतिपद्यते ॥
 विधिन्तु धर्मो विज्ञाय ब्राह्मणस्तु प्रतिग्रहे ।
 दात्रा सह तरत्येव महादुर्गाणसौ भुवम् ॥

तस्मादुक्तं विधिं कृत्वा ब्राह्मणस्तु प्रतिग्रहे ।

आत्मनः श्रेयसोयोगं कुर्याद्दानन्तयैव च ॥

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन विधिर्ज्ञेयः प्रतिग्रहे ॥

तथा । भूमेः प्रतिग्रहं कुर्याद्भूमिं कुर्वन् प्रदक्षिणम् ।

करे गृहीत्वा कन्यान्तु दासदास्यौ द्विजोत्तमः ।

करन्तु हृदि विन्यस्य धम्मर्गं ज्ञेयः प्रतिग्रहः ॥

‘प्रतिग्रहं, स्वीकारम् ।

आरुह्य च गजस्योक्तः कर्णैश्चाश्वस्य कूर्चिर्चितः ।

तथाचैकगणानान्तु सर्वेषाम्बा विशेषतः ॥

प्रतिगृहीत तान् शृङ्गे पुच्छे क्षुण्णाजिनन्तथा ।

(मामान्येनैकगणानां कर्णे प्रतिग्रहः उक्तः, यत्कैकगणाः

शृङ्गिणः, तान्विशेषतः शृङ्गे प्रतिगृहीतेत्यर्थः) ।

कर्णजाः पयवः सर्वे याद्या पुच्छे विचक्षणैः ॥

गृहीयान्महिषं शृङ्गे खरं वै पृष्ठदेगतः ।

प्रतिग्रहमथोद्गस्य यानानां चाधिरोहणात् ॥

बीजानां मुष्टिमादाय रत्नान्यादाय सर्वतः ।

वस्त्रं दशान्तादादद्यात्परिधायाथवा पुनः ॥

आरुह्योपानहौ भक्षमारुह्यैव च पादुके ।

धर्मध्वजौ च संसृष्ट्वा प्रविश्य च तथा गृहम् ॥

अवतीर्थ्य च सर्वाणि जलस्थानानि वै द्विजाः ।

द्रुपायान्तु रथो याद्यः छत्रं दण्डं तथैव च ॥

द्रुमांश्च प्रतिगृहीयान्मूलन्यस्तकरोद्विजः ।

आयुधानि समादाय तथामुच्य विभूषणम् ॥
 'ईषायां' दण्डाग्रि । 'आमुच्य' वधेत्यर्थः ।
 परिशिष्टे । परिगृहीत गां पुच्छे कर्णे वा हस्तिनं करे ।
 मूर्द्ध्नि दासीमजाच्चैव पृष्ठेऽश्वतरगर्हभी ॥
 अश्वं कर्णे शटे वापि अन्तमुद्दिश्य धारयेत् ।
 शय्या-सन-गृह-क्षेत्रं संस्पृश्यादाय काञ्चनम् ॥
 उद्गच्छ ककुदि स्पृष्ट्वा सृगांश्च महिषादिकान् ।
 गोधामखविधानेन पुच्छे संस्पृश्य पक्षिणः ॥
 दंष्ट्रिणो दंशितश्चैव तथा क्षुद्रसृगांश्च ये ।
 अजादीनांतु सत्वानामेष एव विधिः स्मृतः ॥
 छत्रं दण्डे तरुन्मूले फलं संगृह्य गौरवात् ।
 प्रगृह्योपानहौमञ्च वाचयेत् प्रतिमुच्य वै ॥
 वासस्त्वथ समादाय कन्याशीर्षेऽथवा करे ।
 ऋतौ भार्यां परपूर्वां प्रतिह्रीत चाचताम् ॥
 पुत्रमुत्सङ्गमारोप्य प्रतिगृह्णीत दत्तकम् ।
 रथं रथमुखे स्पृष्ट्वा प्रतिगृह्णीत कूवरे ॥
 'कूवरः' युगाधारकाष्ठम् ।
 युग्य-काञ्चन-वस्त्राणां नाङ्गयुक्ते प्रतियहः ॥

अथोभयधर्माः ।

गरुडपुराणे । दैवम्वा कर्म पितृम्वा नाशुचिः कर्तुंमर्हसि ।
 स्नानमेव द्विजातीनां परं शुद्धिकरं स्मृतम् ॥
 अतः स्नातोर्हता मेति दानेचैव प्रतियहे ।
 हतमस्त्रायिना कर्म राक्षसत्वाय कल्पते ॥

प्रजापतिः कर्मगुप्तेः पवित्रमसजत्पुरा ।
 रचोन्नमेतत् परमं मुनिभिः कल्पितं सवे ॥
 तस्मात्तत्करयो ह्यर्थं ददता प्रतिगृह्णता ।
 घान-हीम-जपादीनि कुर्वता च विगेषतः ॥
 संल्यज्य वैष्णवं मार्गं ब्रह्ममार्गविनिर्गतम् ।
 सकृत् प्रदक्षिणीकृत्य पवित्रमभिधीयते ॥

वायुपुराणे । दानं प्रतिग्रहो हीमो भोजनं बलिरेव च ।

साङ्गुष्ठेन सदा कार्यमसुरेभ्योऽन्यथा भवेत् ॥

'साङ्गुष्ठेन, अङ्गुलीसङ्गताङ्गुष्ठेन' ।

एतान्नेव च कार्याणि दानादीनि विगेषतः ।

अन्तर्जानु विधेयानि तद्ददाचमनं नृप ॥

वौधायनः । भोजनं हवनं दानमुपहारः प्रतिग्रहः ।

बहिर्जानु न कार्याणि तद्ददाचमनं स्मृतम् ॥

ब्रह्माण्डपुराणे । नाधिकारी मुक्तकक्षी मुक्तचूडस्तथैव च ।

दाने प्रतिग्रहे यज्ञे ब्रह्मयज्ञादिकर्मसु ॥

देवाः समेत्य वस्त्रं हि तच्च पुंसामकल्पयन् ।

ततश्च वाससा हीनमसम्पूर्णं प्रवक्षते ॥

सोत्तरीयस्ततः कुर्यात् सर्वकर्मणि भाविनः ।

अधीतं काकधीतञ्च परिदध्यान्न वाससी ।

ददानः प्रतिगृह्णंश्च दध्यादहतमेव च ॥

वाराहपुराणे । सुस्नातः सम्यगाचान्तः कृतसंध्यादिकक्रियः ।

काम-क्रोध-विहीनश्च पापखण्डस्त्वर्गवर्जितः ।

जितेन्द्रियः सत्यवादी पात्रं दाता च शस्यते ॥

दानखण्डं ३ अध्यायः ।] हेमाद्रिः ।

तथा । प्रमोते गोत्रपुरुषे सूतके वा समागमे ।

दशरात्रमनर्हः स्यात् कर्तुं दान-प्रतिग्रहौ ॥

पिण्डोदकादि मृतके दातुं प्रेताय युज्यते ।

आच्छिवायां तथा नाद्यां दानार्हौ मृतसूतके ॥

विष्णुधर्मोत्तरे । शुचिर्वाप्यशुचिर्वापि दद्यादभयदक्षिणाम् ।

शुचिनाऽशुचिना वापि आह्वोभयमुपस्थितम् ॥

कुन्दोगपरिशिष्टम्

तत्र कात्यायनः । कुशोपरि निविष्टेन तथा यज्ञोपवीतिना ।

देयं प्रतिग्रहीतव्यमन्यथा विफलं हि तत् ॥

आह जातूकर्णः । श्रीङ्गारेण दद्यात् प्रतिगृह्णीयाच्च ॥

स्कन्दपुराणे । प्रणवोजगतां बीजं वेदानामादिरेव च ।

एष एव परं ब्रह्म पवित्रमयमुत्तमम् ।

तस्मात् प्रणवमुच्चार्य कार्थ्यो दान-प्रतिग्रहौ ॥

यमः । योर्चितं प्रतिगृह्णाति योऽर्चयित्वा प्रयच्छति ।

तावुभौ गच्छतः स्वर्गं विपरीते विपर्ययः ॥

लिङ्गपुराणे । दद्याद्दानं यथा शक्त्या सदाभ्यर्चनपूर्वकम् ।

ब्राह्मणस्यापि गृह्णीयाद्ब्रह्म दत्तं प्रतिग्रहम् ॥

शातातपः । प्रश्नपूर्वन्तु यो दद्यात् ब्राह्मणाय प्रतिग्रहम् ।

स पूर्वं नरकं याति ब्राह्मणस्तदनन्तरम् ॥

‘प्रश्नपूर्वमिति’ । एतमध्यायं एतमनुवाकम्वा यदि त्वमखलितं पठसि

तदा तएतावद्दामीत्युक्ता तथा कृते यद्दीयते तत् ‘प्रश्नपूर्वकम्’ ।

व्यासः । अबमानेन यो दद्याद्गृह्णीयाद्यः प्रतिग्रहम् ।

तावुभौ नरके मग्नौ वसेतां शरदां शतम् ॥

शातातपः । कार्यलोभेन योदद्याद्दृष्टीयाद्यः प्रतिग्रहम् ।

दातायै नरकं याति ब्राह्मणस्तदनन्तरम् ॥

विष्णुधर्मोत्तरे । प्रतिग्रहोयोविधिना प्रदत्तः

प्रतिग्रही योविधिना गृहीतः ।

इयोः प्रयोगश्चरन्तु कार्यः

श्रेयस्तथाप्नोति न संशयोऽत्र ॥

अथ मिश्रधर्माः ।

नन्दिपुराणे । दाने विधिमविज्ञाय नहि तद्दातुमर्हति ।

प्रतिग्रहानभिज्ञश्च गृह्णन्निरयमश्रुते ॥

सावन्नं प्रतिगृह्णानो ग्रहीतापि पतत्वधः ॥

किन्त्व' वेत्सीति वक्तव्यो न दाता ब्राह्मणः क्वचित् ।

सोपि पृष्टः स्वयं तेन दानार्थं तं न कीर्त्तयेत् ॥

“यदि त्वमेतत् पठसि तदा तुभ्यमेतद्ददामीति साक्षात्
परोक्षणमत्र निषिध्यते, पात्रत्वबोधार्थमुपायान्तरेण परी-
क्षणत्वमनुमतमेव” ।

तदुक्तं यमेन । शीलं संवसनाज्ज्ञेयं शौचं संव्यवहारतः ।

प्रज्ञा संकथनात् ज्ञेया त्रिभिः पात्रं परीक्ष्यते ॥

‘संकथनं, शुद्धभावेन विद्याकथा ।

वाराहपुराणे । अपि सर्पपमात्रं हि नदेयं विचिकित्सता ।

मनसा ह्यननुज्ञातः प्रतिगृह्णीत नैव हि ॥

ददानः प्रतिगृह्णन् यतो लोभभयादिना ।

नाप्नोति श्रेयसा योगं निरयं चैव शकति ॥

नारदीयपुराणे । देय-काल-विधानाद्यैर्हीनं दानं भयावहम् ।

दातुः प्रतिग्रहीतुश्च गृहीतमसतः सदा ॥

पट्त्रिंशन्मतात् । नामगोत्रे समुच्चार्य प्राङ्मुखो देयकीर्तनात्

उदङ्मुखाय विप्राय दत्त्वान्ते स्वस्ति वाचयेत् ॥

(देयकीर्तनादिति, देयकीर्तनोत्तरकालं दत्त्वेत्यर्थः) ।

प्राक्प्रत्यगास्या बोधाहे दाढग्राहकयोः स्थितिः ।

दद्यात् पूर्वमुखो द्रव्यमेव एव विधिः सदा ॥

(यत्तु कीर्तयन्ति, “प्राङ्मुखस्तु गृहीयाद्विवाहे तु विपर्यय”

इति, तस्य समूलत्वे सिद्धे अनुष्ठानविकल्पः, तत्राप्यु-

दङ्मुखसंप्रदानवैशिष्यस्मृतेस्तदेवानुष्ठेयम्)

तदुक्तं स्मृत्यन्तरे ।

दद्यात् पूर्वमुखो दानं गृहीयादुत्तरामुखः ।

आयुर्विबर्धते दातुर्ग्रहीतुः चीयते तु तत् ॥

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवस्य समस्तकरणाधीश्वर-

सकलविद्याविशारद-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ

दानखण्डे दानाङ्गप्रकरणम् ।

अथ परिभाषाः ।

सिन्धौ दुर्धरकालकूटकुटिले * पीयूषशङ्खेव का

कान्तानामधुराधरासवरसम्पर्द्धा मुनिर्द्वारिता ।

इन्द्रं निन्दितमाह राहुरसनायोगो वियोगोत्तर

स्त्वनिःसोमसुधा-निधानमधुना हेमाद्रिधुरेर्गिरः ॥

अनेन सामान्यतया प्रतीयते महीतलम् ।

* सिन्धौ यन्धुरकालकूटकुटिले इति क्वचित्पाठः ।

अनेन सामान्यतया परिभाषेह कथ्यते ॥

तत्राह याज्ञवल्काः । आर्पं छन्दस्य दैवत्वं विनियोगस्तथैव च ।

वेदितव्यं प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विशेषतः ॥

अविदित्वा तु यः कुर्याद्याजनाध्ययनं जपम् ।

होममन्तर्जलादीनि तस्य चाल्पफलं भवेत् ॥

तथा । यद्य जानाति तत्त्वेन आर्पं छन्दस्य दैवतम् ।

विनियोगं ब्राह्मणञ्च मन्त्रार्थं ज्ञानकर्म च ।

एकैकस्य ऋपेः सोपि वन्द्यो ह्यतिथिवद्भवेत् ।

देवतायाश्च सायुष्यं गच्छत्यत्र नसंशयः ॥

पूर्वोक्तेन प्रकारेण ऋष्यादीन् वेत्ति यो द्विजः ।

अधिकारी भवेत्तस्य रहस्यादिषु कर्मसु ॥

तथा । येन यदृषिणा दृष्टं सिद्धिः प्राप्ता च येन वै ।

मन्त्रेण तस्य तत् प्रोक्तमपिर्भावस्तदार्पकम् ॥

छन्दसा छन्द उद्दिष्टं वाससी इव चाकृते ।

आत्मा संच्छादितो देवै र्मृत्योर्भीतिं स्तु वै पुरा ॥

आदित्वैर्वसुभौरुद्रैस्तेन छन्दांसि तानि वै ।

यस्य यस्य तु मन्त्रस्य उद्दिष्टा देवता तु या ।

तदाकारं भवेत्तस्य दैवत्वं देवतोच्यते ॥

पुराफस्ये समुत्पत्त्या मन्त्राः कर्मार्घ्येण च ।

अनेन चेदं कर्त्तव्यं विनियोगः स उच्यते ॥

नैकतं यद्य मन्त्रस्य विनियोगप्रयोजनम् ।

प्रतिज्ञानं स्मृतिर्यैव ब्राह्मणं तदिहोच्यते ॥

एवं पञ्चविधं योगं जयार्थं गृह्यनुसरेत् ।
होमे चान्तर्जले योगे स्वाध्याये याजने तथा ॥

छन्दोगपरिशिष्टम् ।

तत्र कात्यायनः । अक्रिया त्रिविधा प्रोक्ता विद्वद्भिः कामकारिणाम् ।

अक्रिया च परोक्ता च तृतीया वायथाक्रिया ॥

स्वगाखाशीपमुक्षुज्य परगाखान्यवञ्च यः ।

कर्तुमिच्छति दुर्माधा मोघन्तस्तस्य यत् फलम् ॥

यन्नाम्नातं स्वगाखायां पारव्यमविरोधि यत् ।

विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्मवत् ॥

‘अग्निहोत्रं, यजुर्वेदगाखासु विहितं, यथा छन्दोगादिभिरनुष्ठीयते ।

गृह्यपरिशिष्टकारः ।

बह्वल्पं वा स्पष्टहोक्तं यस्य कर्म प्रकीर्तितम् ।

तस्य तावति गास्तार्थं कृते सर्वैः कृतो भवेत् ॥

प्रहत्तमन्यथा कुर्याद्यदि मोहात् कथञ्चन ।

यतस्तदन्यथाभूतं तत एव समापयेत् ॥

‘प्रहत्तम्, आरथ्यम् । ‘अन्यथाभूतं, क्रमादन्यत्वेन यद्वैप-
रोत्वमापन्नम् ।

समाप्ते यदिजानीयात् । ‘न्ययैतदयथावत्तम् ।

तावदेव पुनः कुर्यान्नासृष्टिः सर्वकर्मणः ॥

(एतच्च कर्मसमाप्तावन्यथाकरणतापिपयम्) ।

प्रधानस्याक्रिया यत्र साङ्गन्तत्क्रियते पुनः ।

तदङ्गस्यान्निवायान्तु नाहत्तिर्नच तत्क्रिया ॥

“यत्र प्रधानकर्माकरणं तत्त्वाङ्गमेव पुनःकर्त्तव्यं, तदङ्गाकरणे-
पुनर्न साङ्गप्रधानाहत्तिर्नापि तावन्मात्रस्याङ्गस्य कारणं किन्तु
प्रायश्चित्तमेव कार्यम् ।

गृह्यपरिगिष्टे । दर्भाः कृष्णाजिनं मन्त्रा ब्राह्मणां हविरग्नयः ।

अयातयामान्वितानि निवोज्यानि पुनः पुनः ॥

मरीचिः । भासे नभस्यमावास्या तस्यां दर्भचयो मतः ।

अयातयामास्ते दर्भा विनियोज्याः पुनः पुनः ॥

छन्दोगपरिगिटम् ।

कात्यायनः । हरिता यज्ञिया दर्भा पीतकाः पञ्चयज्ञियाः ।

समूलाः पितृदेवत्वाः कल्पापा वैश्वदेविकाः ।

ङ्गन्नाः प्रवरणीयाःस्यः कुगा दीर्घाश्च बर्हिप्रः ॥

पञ्चयज्ञियाः पञ्चयज्ञार्हाः ।

“प्रवरणम्, अनुष्ठानम्, तदर्हाः प्रवरणीयाः” ।

सुघृहारीतः । चित्ती दर्भाः पथि दर्भा ये दर्भा यज्ञभूमिषु ।

स्तरणासनपिण्डेषु पटकुशान् परिवर्जयेत् ॥

पिण्डार्थं ये कृता दर्भा यैः कृतं पितृतर्पणम् ।

मूत्रोच्छिष्टदृष्टता ये च तेषां त्यागो विधीयते ॥

नीषोमध्येषु ये दर्भा ब्रह्मसूत्रे च ये कृताः ।

पवित्रांस्तान्विजानीयाद्यथा कायस्तथा कुगाः ॥

अनन्तागर्भिणं सायं कौगं द्विदत्तमेवच ।

प्रादेगमात्रं जिज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित् ॥

तदेव दर्भपिञ्जल्या लक्षणं समुदाहृतम् ।

आज्यस्योत्पवनार्थं यत् तदप्येतावदेव तु ॥

आपस्ताम्बः । देवागारे तथा श्वाङ्गे गवां गोष्ठे तथाध्वरे ।

सन्ध्ययोश्च द्वयोः साधुसङ्गमे गुरुसन्निधौ ॥

अग्नागारे विवाहेषु स्वाध्याये भोजने तथा ।

उद्वरेद्दक्षिणं पाणिं ब्राह्मणानां क्रियापथे ॥

(उद्वरेद्दक्षिणंपाणिमिति सव्यांशे वस्त्रं निधाय दक्षिणं

याहुमुत्तरीयादह्निः कुर्यादित्यर्थः ।)

याज्ञवल्करः । रौद्रपिशासुराश्रवांस्तथा देवाभिचारिकान् ।

व्याहृत्यालभ्यचात्मानमपः सृष्ट्वान्यदाचरेत् ॥

ऊर्न्दोगपरिशिष्टम् ।

कात्यायनः । पित्रमन्त्रप्रवरणे आत्मात्मने अवेक्षणम् ।

अधोवायुसमुत्सर्गे प्रहासेऽनृतभाषणे ॥

मार्जार-भूपिक-स्पर्शे आक्रुष्टे क्रोधसम्भवे ।

निमित्तेष्वेव सर्वत्र कर्मे कुर्वन्नपः सृजेत् ॥

“आत्मात्मने, हृदयस्पर्शे, यज्ञादौ विहिते, अवेक्षणमपि

यज्ञादिविहितमेव याद्यम्” ।

याज्ञवल्काः । यदि वाग्यमलोपः स्याज्जपादिषु कथञ्चन ।

व्याहरेद्देष्यं मन्त्रं स्मरेद्वा विष्णुमध्ययम् ॥

अज्ञानाद्यदि वा मोहात् प्रथवेताध्वरेषु यत् ।

स्मरणादेष तद्विष्णोः सम्पूर्णं स्यादिति श्रुतिः ।

तथा शतपथश्रुतिः ।

अथ यदाचंगमो व्याहरति तस्मादुद्देश्य विस्तृजो यज्ञः पराडा-

वर्तते, तत्र वैष्णवीमृचम्वा यजुर्वा जपेदित्यादि ।

कुन्दोगपरिशिष्टम् ।

कात्यायनः । यत्रोपदिश्यते कर्मकर्तुरङ्गं न सूच्यते ।

दक्षिणस्तत्र विज्ञेयः कर्मणां पारगः करः ॥

यत्र दिङ्मो नस्ति जपहोमादिकर्मणु ।

तिस्रस्तत्र दिशः प्रोक्ता ऐन्द्री सौम्यापराजिता ॥

ऐन्द्री, प्राची । सौम्या, उत्तरा । 'अपराजिता, ईशानदिक् ।

आसीन ऊर्ध्वः प्रद्वो वा नियमी यत्र नेहशः ।

तदासीनेन कर्तव्यं न प्रहेन न तिष्ठता ॥

'प्रद्वः, प्रणतजानुकः । प्रहेण, नस्त्रेण । तिष्ठता, उर्ध्वेण ।

वशिष्ठः । जपहोमोपवासेषु धीतवस्तधरो भवेत् ।

अस्तद्वृतः शुचिर्माँनी यहावान् विजितेन्द्रियः ॥

कात्यायनः । सदोपवीतिना भाष्यं सदा बडशिखेन तु ।

विशिखोऽनुपवीतश्च यत् करोति न तत् कृतम् ॥

निगमपरिशिष्टे । वामस्तन्धे यज्ञोपवीतम्, दैवे प्राचीनावीत

मितरथा पितृयज्ञे नाभ्यां द्विकण्ठासक्तमुत्सर्गं निवीतं पृष्ठ-

देगावन्नस्वि याम्यधर्मेषु ।

'याम्यधर्मः, श्लोसंयोगः ।

बोधायनः । कर्मयुक्तो लाभेरधःस्पर्गं वर्जयेत् ।

आह मनुः । चण्डालश्च यराहय कुकटः शत्रा तथैव च ।

रजस्यन्ता च षण्डश्च नेत्तेरद्वयती द्विजान् ॥

होमि प्रदाने भोज्ये च यदेभिरभियोक्षते ।

दैव्यं हविषि पित्रे या तद्गच्छत्यद्यातधम् ॥

स्कन्दपुराणे । पाषण्डिनश्च पतिता ये च वै नास्तिजा जनाः ।

पुण्यकर्म्मणि तेषां वै सन्निधिर्नैव्यते क्वचित् ॥

अथ विज्ञानललितात् ॥

पृथिव्यप्तेजसां वायोर्म्मण्डलानि क्रमेण तु ।

पीतं वक्ति चतुष्कोणं पार्थिवं शक्रदैवतम् ॥

हत्तार्थमाप्यं पद्मार्कं शुक्तं वरुणदैवतम् ।

अस्रं स्वस्तिकसंयुक्तं तैजसं वह्निदैवतम् ॥

वृत्तं विन्दवृतं वायुदैवतम् क्षुण्णमानिलम् ॥

गरुडपुराणे । कस्तूरिकाया द्वी भागौ चत्वारयन्दनस्य च ।

कुङ्कुमस्य त्रययैका शशिनः स्याच्चतुःसमम् ॥

कर्पूरयन्दनं दर्भकुङ्कुमं च समांशकम् ।

सर्वगन्धमिति प्रोक्तं समस्तसुरवह्नभम् ॥

तथा । कर्पूरमगुरुयैव कस्तूरीचन्दनं तथा ।

कक्कोलञ्च भवेदेभिः पञ्चभिर्यत्तकर्मभः ॥

शिवधर्मे । पञ्चामृतं दधि क्षीरं सिता मधु घृतं नृप ॥

स्कन्दपुराणे । शीमूषं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।

पञ्चगव्यमिति प्रोक्तं सर्वपातकनाशनम् ॥

ब्रह्माण्डपुराणे । अमृतयोदुम्बरप्लक्षत्तन्वयोधपल्लवाः ।

पञ्चभङ्गाइतिप्रोक्ताः सर्वकर्मसु गोभनाः ॥

पञ्चरात्रे । रजांसि पञ्चवर्णानि मण्डालार्थं हि कारयेत् ।

गालितण्डुलचूर्णेन शुक्तं या यवमश्वम् ॥

रक्तं कुमुभमिन्द्रगैरिकादिममुद्भवम् ।

हरितालीद्वयं पीतं रजनीसम्भवं क्वचित् ॥

दृष्ये वै हरितं पीतलण्विमिश्रितम् ॥

रजनी, हरिद्रा ।

आदित्यपुराणे । अभावे सर्वरत्नानां हेम सर्वत्र योजयेत् ।

रुद्रबीजं परं पूतं यतस्तस्यैव सर्वदा ॥

भविष्यपुराणे । मधुरोन्मथ लवणं कपायस्त्रिक्त एव च ।

कटुकघृति राजेन्द्र रसपट्कमुदाहृतम् ॥

स्कन्दपुराणे । दधि चीरमथान्यच्च मार्त्तिकं लवणं गुडः ।

तथैवचुरसथेति रसाः प्रोक्तामनीषिभिः ॥

भविष्यपुराणे । अनुक्ताद्रव्यतत्सङ्ख्यादेवताप्रतिमा नृप ।

सौवर्णी राजती ताम्बी वृक्षजा मार्त्तिकी तथा ॥

चित्रजा पिष्टलेपोत्था निजवित्तानुरूपतः ।

आमापात्पलपर्यन्तं कर्त्तव्या शाठ्यवर्जितैः ॥

सुवर्णं रजतं ताम्र-भारकूटं तथैव च ।

लोहं त्रयु तथासीसं धातवः परिकीर्त्तिताः ॥

तथा । आपःचीरं कुगायाणि दध्यक्षततिलास्तथा ।

यवाः सिद्धार्थकाथैवमर्षोऽष्टाङ्गः प्रकीर्त्तितः ॥

तथा । दूर्वा यवाङ्गराथैव बालकं चूतपल्लवाः ।

हरिद्राद्वयसिद्धार्थशिखिपत्नोरगत्वचः ॥

कङ्कणोपधयथैताः कौतुकाख्या नव स्मृताः ॥

छन्दोगपरिगिष्टे ।

कुठं मांसी हरिद्रे हे मुरा गैलेयचन्दनम् ।

• मुरामांसी तथा कुठं गैलेयं रजनीद्वयम् ।

शठो लण्वङ्गमुल्लुह सर्वोपधितलः शून्य इति श्रुताः ।

अदक्षिणन्तु यद्दानं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥

मैत्रायणीयपरिशिष्टम् ।

दक्षिणालाभे मूलानां भक्ष्याणां ददाति न त्विवं यजेत् ॥

तथाच गतपथश्रुतिः ।

तस्माद्वादक्षिणं हृदिःस्यादिति ॥

भविष्योत्तरे ॥ कास्यं यद्दीयते किञ्चित्तत्समग्रं सुखावहम् ।

असमग्रन्तु दीपाय भवतीह परत्र च ॥

तस्मान्न दक्षिणाहोत्रं विधानविकलं न च ।

देयं दानं महाराज समग्रफलकाङ्क्षया ॥

अन्यथा दीयमानं तदपकाराय केवलम् ।

प्रत्यक्षतथार्थहानिनं च तत् फलदं भवेत् ॥

आह भगवान् व्यासः ॥ सुवर्णं परमं दानं सुवर्णं दक्षिणा परा ।

सर्वेप्राप्तेवदानानां सुवर्णं दक्षिणेप्यते ॥

एतच्च, विशेषविहितगोवस्तादिदक्षिणकदानवर्जं सामान्य-
विहितदक्षिणेषु दानेषु व्यवतिष्ठते तत्रापि परायेष्ठमेति प्राशस्त्यं
दर्शयति नत्वन्यां दक्षिणां निराचष्टे आनन्वयार्थत्वाद्दक्षिणायाः
सुवर्णस्य प्रकृष्टत्वात् सर्वदानेषु सुवर्णं दक्षिणेतिवचनार्थः,
अन्यदपि पुरुषस्याहारौपयिकं तण्डुलादिकं दक्षिणार्थेन योज्यं ।
यत् श्रूयते । “अन्येषाञ्चैव दानानां सुवर्णं दक्षिणा स्मृता ।
सुवर्णे दीयमाने तु रजतं दक्षिणेप्यते” इति तदेतच्छ्रौतः स्तस्य
परिज्ञायग्रहातव्यम् ।

सुवर्णं रजतं ताम्रं तण्डुला धान्यमेव च ।

नित्यथाहं देवपूजा सर्वमेव सदक्षिणम् ॥

दानखण्डं ३ अध्यायः ।] हेमाद्रिः ।

१

स्कन्दपुराणे । देयद्रव्यद्वयोयांशं दक्षिणां परिकल्पयेत् ।

अनुक्तदक्षिणे दाने दशांशं वापि शक्तिः ॥

तुलापुरुषादिदानानि अधिकृत्य ।

लिङ्गपुराणे । दक्षिणा च शतञ्चार्धं तदर्धं वा प्रदापयेत् ।

ऋत्विजाञ्चैव सर्वेषां दश निष्कान् प्रदापयेत् ॥

भविष्योत्तरे । ज्ञेयं निष्कगतं पार्थ दानेषु विधिरुत्तमः ।

मध्यमस्तु तदर्धेन तदर्धेनाधमः स्मृतः ॥

मेषाञ्च कालपुरुषे तथान्येषु महत्स्वपि * ।

एवं वृक्षे तद्येदे च धेनोः कृष्णाजिनस्य च ॥

अशक्तस्यापि कृतोऽयं पञ्चसौवर्णिको विधिः ॥

अतोष्यत्पेन योदथान्महादानं नराधमः ।

प्रतिगृह्णाति वा तस्य दुःख-शोकाबहं भवेत् ॥

जयाभिषेकमुदाहृत्य लिङ्गपुराणे ।

अष्टमष्टिपलीन्मानं दद्याद्द्वै दक्षिणां गुरोः ।

होतृणाञ्चैव सर्वेषां त्रिंशत्पलमुदाहृतम् ॥

अध्यहृत्यां तदर्धेन हारपानां तदर्धतः ॥

एतेनान्यत्रापि, गुरोर्वृद्धऋत्विजां तदर्धं जापकानां तदर्धं
हारपालानामिति दक्षिणाविभागोऽवमन्तथ्यः ।

ब्रह्मवैवर्ते सुवाहुरुवाच ।

देवानां प्रतिमां विप्र गृहीत्वा दद्यात्तणः स्वयम् ।

आम्नीपयीगं कुरुते विक्रीत्वा वा विभज्य वा ॥

* महत्पुत्रेति ऋत्विगपाठः ।

तिलधेन्यादयथेव कथं भक्ष्या विज्ञानता ।

धेनुत्वाद्गच्छणं शस्तं न शस्तंचेति संशयः ।

विश्वामित्र उवाच ।

धर्मज्ञ मूलं प्रथमं श्रुतिं वेदविदो जगुः ।

श्रुतिर्मूलं स्मृतीनान्तु पुराणं सेतिहासकम् ॥

श्रुतिमूलं समाख्यातं तदुक्तं नैव चालयेत् ।

दानकाले तु देवत्वं प्रतिमानां प्रकीर्तितम् ॥

धेनूनामपि धेनुत्वं श्रुत्युक्तं दानयोगतः ।

दातुञ्च दानकाले तु धेनवः परिकीर्त्तिताः ।

विप्रस्य व्ययकाले तु द्रव्यं तदिति निश्चयः ॥

दानसम्बन्धिविप्रेण द्रव्यमागच्छता गृहम् ।

तत्सर्वं विदुषा तेन विक्रेयं खेच्छया विभो ॥

कुटुम्बभरणं कार्यं धर्मकार्यं च सर्वशः ।

अन्यथा नरकं यातोत्विवमाह पितामहः ॥

कथं तिलानां धेनुत्वं देवत्वं प्रतिमासु च ।

उभयोः शास्त्रतो विद्याद्धेनुत्वं देवतां तथा ॥

शास्त्रं प्रमाणं परमं प्रमाणानामिति स्थितिः ।

आगमादेव लोकस्य प्रतीतिर्नान्यतः कुतः ॥

पुराणं मानवो धर्मः साङ्गो वेदश्चिकित्सितम् ।

आज्ञासिद्धानि चत्वारि न हन्तव्यानि हेतुभिः ॥

अथ द्रव्यदानम् ।

वज्रपुराणे । धर्मशास्त्रेषु मानार्थं याः सञ्जा मुनिभिः स्मृताः ।

ताः सर्वा व्ययहारार्थं बोद्धव्याः सम्प्रदायतः ॥

मनुः । 'लोकसंख्यवहारार्थं याः संज्ञाः प्रथिता भुवि ।
 ताम्ब-रूप्य-सुवर्णानां ताः प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥
 जालान्तरगते भानौ यत् सूक्ष्मं दृश्यते रजः ।
 परमं तत्प्रमाणानां * त्रसरेणुः प्रचक्ष्यते ॥
 त्रसरेणुष्टकां † ज्ञेया लिचैका ‡ परमाणुतः ।
 ता राजसर्पपस्त्रिस्त्रस्त्रे त्रयो गौरसर्पपः ॥
 सर्पपाः षट् यवीमध्य स्त्रियवन्त्विकल्पणतः ।
 पञ्चकल्पलको मापस्ते सुवर्णस्तु षोडश ॥
 पलं सुवर्णाद्यत्वारः पलानि धरणं दश ।
 द्वे कल्पले समधृते विज्ञेयो रौप्यमापकः ॥
 ते षोडश स्याद्वरणं पुराणैव राजतः ।
 कार्पापणस्तु विज्ञेयस्ताम्रिकाः कार्पिकः पणः ॥
 धरणानि दश ज्ञेयः शतमानस्तु राजतः ।
 चतुःसौवर्णिको निष्को विज्ञेयस्तु प्रमाणतः ॥
 याज्ञवल्करः । जाल-सूर्य-मरीचिस्त्रं त्रसरेणुरजः स्मृतम् ।
 तेऽष्टौ लिखातु ताम्रिस्त्री राजसर्पप उच्यते ॥
 गौरस्तु ते त्रयः षट् ते यवी मध्यस्तु ते त्रयः ।
 कल्पलः पञ्च ते मापस्ते सुवर्णस्तु षोडश ॥
 पलं सुवर्णाद्यत्वारः पञ्च यापि प्रकीर्तितम् ।

* शयमं तत्प्रमाणमासिति कश्चित्पाठः ।
 † त्रसरेणुोऽष्टाविति वा पाठः ।
 ‡ परिमाणत इति कश्चित्पाठः ।

हे कृष्णले रूप्यमापो धरणं षोडशैव ते ॥

शतमानन्तु दशभिर्दरैः फलमेव च ।

निष्कः सुवर्णाद्यत्वारः कार्षिकस्तान्त्रिकःपणः ॥

आह विष्णुः ।

जालस्थानमरीचिगतं रजः त्रसरेणुसंज्ञं, तदष्टकं लिच्चा,
तत्रयौ राजसर्पपः, तत्रयं गौरसर्पपः, ते षट् यवः, तत्रयं
कृष्णलं, तत्पञ्चकं मापः, तद्द्वादशकमच्छादं, सचतुर्मापकं
सुवर्णः, तच्चतुःसौवर्णिकोनिष्कः, हे कृष्णले रूप्यमापकः, ते
षोडश धरणम् । तान्त्रिकः) कार्षापणः ।

कात्यायनः । मापो विंशतिभागश्च त्रैयः कार्षापणस्य तु ।

काकिणीं तु चतुर्भागी मापस्यच पणस्य च ॥

पञ्चनद्याः प्रदेशे तु संज्ञेयं व्यावहारिकी ।

कार्षापणप्रमाणन्तु तन्निबडमिहैव या ॥

कार्षापणस्यैकाज्ञेया ताद्यतस्त्रस्तु धानकः ।

ते द्वादश सुवर्णस्तु दीनारस्तु चिकः स्मृतः ॥

नारदः । कार्षापणो दक्षिणस्यां दिशि रौप्यः प्रवर्तते ।

पणैर्निबडः पूर्वस्यां षोडशैव पणस्य तु ॥

अगस्तिप्रोक्तेपि ।

यवः स्यात् सर्पपैः षड्भिर्गुञ्जा च स्यात् त्रिभिर्यवैः ।

गुञ्जाभिः पञ्चभिश्चैको मापकः परिकीर्तितः ॥

भवेत् षोडशभिर्मापैः सुवर्णस्तैः पुनः स्मृतम् ।

चतुर्भिः पलमेकस्य दशसौ धरणं विदुः ॥

अष्टभिर्भवति व्यक्तैस्तगुलो गौरसर्पपैः ।

सं वैणवी यवः प्रोक्तो गोधूमं चापरे जगुः ॥

विष्णुगुप्तः । पञ्च गुञ्जा भवेन्मापः शाणस्त्रैश्च चतुर्गुणैः ।

कण्णजो धरणं प्राहुर्मणिमानविशारदाः ॥

भञ्जाटिका कण्णजविशेषस्तौल्ये गुञ्जाद्वयं विदुः ।

मञ्जाटिकाविंशतिस्तु धरणं तद्विद्वानमतम् ॥

स्थूलमध्यातिसूक्ष्माणां सूक्ष्माणामपि स्मृतम् ।

मापकैः पद्मरागः स्यादिन्द्रनीलादिषु स्मृतम् ॥

कुङ्कुस्तत्र प्रयोक्तव्यो न यस्मिन्मानमौरितम् ।

दीनारो रौप्यकैरष्टाविंशत्या परिकीर्तितः ॥

सुवर्णस्य सप्ततिमो भागो रौप्यक इत्यते ॥

प्रकारान्तरेणाप्याह । सुचेत्रे यथावन्मध्यपाककाले निष्पन्ना धान्यमाषा दश सुवर्णमापः, पञ्च वा गुञ्जाः सुवर्णमापकः ते षोडश सुवर्णः, एवं प्रमाणसिद्धस्य द्वितीया संज्ञा कर्प इति । चतुर्धर्षं पलं, पलानां शतेन तुला, विंशतितौलिकी भारः, अस्यैव भारस्य उदतौलिक इति द्वितीया संज्ञा ।

ब्रह्मप्रोक्ते । पलानां विंशतिर्वींशः पञ्चवींशास्तुला मता ।

उदतौलिकः स एव स्यात् भारो विंशतितौलिकः ॥

विष्णुगुप्तः । रूप्यस्य सुवर्णाद्द्विभ्रमानमभिधीयते अष्टागोति गोरसर्पपा रूप्यमापकः ते षोडश धरणं निष्पावा विंशतिर्वा रूप्यपलञ्च दशधरणकं तत्पलानां गतन्तुला तत्तुलाविंशति-भार इति विंशत्या व्रीहितण्डुलैस्तुलायां विष्टतैर्ब्रह्माख्यरत्नस्य धरणं भवति । अष्टभिर्गौरसर्पपैस्तण्डुलं कल्पयेदितिकेचित् । तथा निघण्टी । मानन्तुलाद्गुलिप्रस्यैर्गुञ्जाः पञ्चाद्यमापकः ।

ते षोडशाक्षः कर्पोस्ती पलं कर्पचतुष्टयम् ॥
 सुवर्णविस्तो हेनोचे कुरुविस्तस्तु तत्पले ।
 तुला स्त्रियां पलशतं भारः स्याद्विंशतिस्तुलाः ॥
 आचितं दश भाराःस्युः शाकटो भार आचितः ।
 कार्पापणः कार्पिकः स्यात् कार्पिकस्तास्त्रिकः पणः ॥

आदित्यपुराणे । एकं दश शतञ्चैव सहस्रं चेति सत्तम ।

यथोत्तरं दशगुणं सहस्राणि दशायुतम् ॥
 शताहतं सहस्रन्तु प्रोच्यते नियुतं* बुधैः ॥
 तथा शतसहस्राणि दश प्रयुतमुच्यते ।
 शतं शतसहस्राणि कोटिरित्यभिधीयते ॥
 अर्बुदं दशकोटस्तु ह्रन्दं कोटिशतं विदुः ॥
 सहस्रं कोटयद्यापि खर्व्वमाहुय तद्विदुः ।
 दशकोटिसहस्राणि निखर्व्वमिति संज्ञितम् ॥
 शतकोटिसहस्राणां शङ्कुरित्यभिधीयते ।
 सहस्रं कोटयद्यापि पद्ममात्रन्तु तद्विदुः ॥
 सहस्रन्तु सहस्राणां कोटीनां दशधा पुनः ।
 गणितन्तु समुद्रं वै प्राहुः संख्याविदोजनाः ॥

अथ धान्यमानम् ।

शोमार्कण्डेयपुराणे । यन्निरे तानिबीजानि ग्राम्यारण्याभिधानि च ।

श्रीपध्वः फलपाकान्ताः शतं सप्तदश स्मृताः ॥
 ब्रौह्मयथ यवाश्चैव गोधूमाः कङ्ककास्तिलाः ।
 प्रियङ्गवः कोविदाराः कोरदूपाः सचीनकाः ॥

* नियुतमित्यत्र लघं प्रयुतमित्यत्रच नियुतमितिकेचिदाङ्कुरिति ।

मापा मुद्गामसूराय निष्पावाः सकुलोत्थकाः ।
 आटक्वथणकाश्चैव शणः सप्तदश स्मृताः ॥
 इत्येता ओषधीनान्तु ग्राम्याणां जातयः स्मृताः ।
 ओषधो यन्निया ज्ञेया ग्राम्यारण्याद्यतुर्दश ॥
 व्रीहयश्च यवाश्चैव गोधूमाः कङ्कुसर्पपाः ।
 मापा मुद्गाः सप्तमाय अष्टमाय कुलोत्थकाः ॥
 श्यामाकाश्चैव नीवारा जर्तिलाः स गवेषुकाः ।
 कीविदारसमायुक्तास्तथा वेणुयवाश्च ये ।
 ग्राम्यारण्याः स्मृता ह्येता ओषध्यश्च चतुर्दश ॥
 स्कन्दपुराणे । यवगोधूमधान्यानि तिलाः कङ्कुलोत्थकाः ।
 मापा मुद्गा मसूराय निष्पावाः श्यामसर्पपाः ॥
 गवेषुकाश्च नीवारा आटक्वथ सतीनकाः ।
 चणकाचीनकाश्चैव धान्यान्यष्टादशैव तु ॥
 'धान्यानि, व्रीहयः । 'गवेषुकः, कसकाः । 'नीवाराः,
 आरख्यव्रीहयः । 'सतीनका, बर्तुलकलायाः । चीनकाः, पट्टिक-
 विशेषाः ।
 पट्ट्विंशन्मतात् । यवा गोधूमधान्यानि तिलाः कङ्कुस्तथैव च ।
 श्यामाकचीनकश्चैव सप्तधान्यमुदाहृतम् ॥
 भविष्य पुराणे । पलद्वयंतु प्रसृतं द्विगुणं कुडवं मतम् ।
 चतुर्भिः कुडवैः प्रस्यः प्रस्यायत्वार आटकः ॥
 आटकैस्तैश्चतुर्भिर्य द्रोणस्तु कथितो बुधैः ।
 कुम्भो द्रोणद्वयं सूर्पखारी द्रोणास्तु षोडश ॥
 विष्णुधर्मोत्तरे । पलश्च कुडवः प्रस्य आटको द्रोण एव च ।

धान्यमानेषु बोद्धव्याः क्रमशोऽमी चतुर्गुणाः ॥
 द्रोणैःपोडगभिः खारौ विंशत्या कुम्भ उच्यते ।
 कुम्भैस्तु दगभिर्बाधो धान्यसंख्याः प्रकीर्तिताः ॥

वाराहपुराणे । पलद्वयन्तु प्रष्टतम् सुष्टिरेकं पलं स्मृतम् ।

अष्टसुष्टिर्भवेत्कुञ्चिः कुञ्चयोष्टौ तु पुष्कलम् ॥

पुष्कलानि च चत्वारि आढकः परिकीर्तितः ।

चतुराढको भवेत् द्रोण इत्येतन्मानलक्षणम् ॥

चतुर्भिः सेतिकाभिस्तु प्रस्य एकः प्रकीर्तितः ।

(सुष्टिःयजमानस्येति केचित् । सुष्टिरेकं पलं स्मृतमिति प्रोक्तं
 सेतिकेति कुडवः ।

पाद्ये । चतुर्भिः कुडवैः प्रस्यः प्रस्यैश्चतुर्भिराढकः ।

चतुराढको भवेद्द्रोण इत्येतन्मानलक्षणम् ।

अथ गोपथब्राह्मणे । पञ्चस्रणलको मापस्तैश्चतुःषष्टिभिः पलम् ॥

पलैर्हात्रिंशद्भिः प्रस्यो मागधेषु प्रकीर्तितः ।

आढकस्तैश्चतुर्भिश्च द्रोणः स्याच्चतुराढकः ॥

द्रवद्रव्यविषये स्कन्दपुराणे ।

पलद्वयेन प्रष्टतम् द्विगुणं कुडवं मतम् ।

चतुर्भिः कुडवैः प्रस्य आढकस्तैश्चतुर्गुणैः ॥

चतुर्गुणो भवेद्द्रोण इत्येतत्द्रव्यमानकम् ।

अथ भूमानम्

आदित्यपुराणे । जालान्तरगते भानौ यत्सूक्ष्मं दृश्यते रजः ।

प्रथमं तत्प्रमाणानां त्रसरिणुं प्रवक्षते ॥

त्रसरिणुस्तु विज्ञेयी अष्टौ ये परमाणवः ।

चंसरेणवस्तु तेह्यष्टौ रथरेणुस्तु स स्मृतः ॥
 रथरेणवस्तु ते ह्यष्टौ बालायं तत्स्मृतं बुधैः ।
 बालायाण्यष्ट लिखा तु यूका लिखाष्टकं बुधैः ॥
 अष्टौ यूका यवं प्राहुरङ्गुलन्तु यवाष्टकम् ।
 द्वादशाङ्गुलमात्रौ वै वितस्तिस्तु प्रकीर्तितः ॥
 अङ्गुष्ठस्य प्रदेशिन्ना नयासः प्रादेश उच्यते ।
 तालः स्मृती मध्यमया गोकर्णं चाप्यनामया ।
 कनिष्ठया वितस्तिस्तु द्वादशाङ्गुलिका स्मृता ॥
 रत्निस्रवङ्गुलपर्वणि विज्ञेयस्विकयिंशतिः ।
 चत्वारि विंशतियैव हस्तः स्यादङ्गुलानि तु ॥
 किष्कुः स्मृतो द्विरत्निस्रु द्विचत्वारिंशदङ्गुलः ।
 पञ्चवत्याङ्गुलैर्यैव धनुर्दण्डः प्रकीर्तितः ॥
 धनुर्दण्डयुगं नालि त्रैयोद्येते यवाङ्गुलेः ।
 धनुषा विंशता नखमाहुः संख्याविदो जनाः ॥
 धनुःसहस्रे दे चापि गध्यतिरूपदिश्यते ।
 अष्टौ धनुःसहस्राणि योजनन्तु प्रकीर्तितम् ॥

मार्कण्डेय पुराणे । परमाणुः परं सूक्ष्मं चंसरेणुमंहीरजः ।

बालायं चैव लिखा च यूका चाथ यवोङ्गुलम् ॥
 क्रमादष्टगुणान्याहुर्यवानष्टततोङ्गुलम् ।
 यदङ्गुलं पदं प्राहुर्वितस्तिर्हिगुणं स्मृतम् ॥
 दो वितस्ती ततोहस्तो ब्रह्मतोर्यं द्विषेटनैः ।
 चतुर्हस्तो धनुर्दण्डो नालिका तद्युगेन तु ॥
 क्रोगोधनुःसहस्रे दे गध्यति चतुर्गुणा ।

द्विगुणं योजनं तस्मात् प्रोक्तं संख्यानकोविदैः ॥
 बृहस्पतिः । दशहस्तेन दण्डेन त्रिंशद्दण्डा निवर्त्तनम् ।
 दश तान्येव गोचर्म ब्राह्मणेभ्योददाति यः ॥
 वसिष्ठः । दशहस्तेन वंशेन दशवंशान् समन्ततः ।
 पञ्चचाभ्यधिकान्दद्यादेतन्नोचर्म चीयते ॥
 विशुद्धर्माक्षरे । यदुत्पन्नमथाश्राति नरः संवत्सरं द्विजः ।
 एकं गोचर्ममात्रं तु भुवः प्रोक्तं विचक्षणैः ॥
 मत्स्यपुराणे । दण्डेन सप्तहस्तेन त्रिंशद्दण्डा निवर्त्तनम् ।
 त्रिभागहीनं गोचर्म मानमाह प्रजापतिः ॥
 बृहवसिष्ठः । गवांशतं वृषयैकी यत्र तिष्ठेदयन्त्रितः ।
 एतन्नोचर्ममात्रं तु प्राहुर्वेदविदो जनाः ॥
 अथ मण्डपादि लक्षणम् ।
 वीधायनः । मध्याङ्गुलीकूर्परयोर्मध्ये प्रामाणिकः करः ।
 चन्द्रोपपरिशिष्टे । अङ्गुष्ठाङ्गुलमानं तु यत्र यत्रोपदिशति ।
 तत्र तत्र बृहत्पर्व्वग्रन्थिभिर्मनुयाद्बुधः ॥
 अथ पञ्चरात्रे । कुर्याद्वैष्णवयोगेषु चतुर्द्वारांश्च मण्डपान् ।
 सारदारुभवांस्तंभान् दृढान् कुर्याद्दृजुन् समान् ।
 मण्डपाहोच्छ्रितान् वेदसंख्यांश्चूडान्वितांस्तथा ।
 वल्लिका-मूर्द्धतस्त्रिपां स्तम्भद्वादशकं पुनः ॥
 बाह्ये पीठप्रमाणेन तत्र सूत्रविभागतः ।
 मध्यमीत्तमयोर्वेदी मण्डपस्य त्रिभागतः ॥
 चतुर्धांशोच्छ्रितिसास्यास्त्रिसप्तपञ्चतीपि वा ।
 नवैकादशद्वारंवा द्वादशाभिः प्रकल्पयेत् ॥

कनीयान् दशहस्तः स्यान्मध्यमोद्वादशोन्मितः ।

तथा षोडशभिर्हस्तैर्मण्डपः स्यादिहोत्तमः ॥

वेदसंस्थान्, चतुःसंस्थानित्यर्थः ।

चूडा, शिखा साच स्तम्भशिरसि उपरितनसरन्ध्रयल्लिकाप्रवेश
नार्थं क्रियते ॥

बाह्य, इति अन्तर्विन्यस्त स्तम्भचतुष्टयापेक्षया बाह्यत्वम् ॥

अयमर्थः । पूर्वं मध्यस्तम्भचतुष्टयं विन्यस्य ततो बाह्यपरिधौ
स्तम्भद्वादशकं विन्यसेत एवञ्च षोडशस्तम्भो मण्डपः संप्रपद्यते ।
सूत्रविभागत इति, प्राक्पश्चिमायतस्य दक्षिणीत्तरायतस्य वा
त्रेणसूत्रस्य तृतीयांशपरिमितं अन्तरालं विहाय स्तम्भा निवेश-
नीया इत्यर्थः । कन्यमे द्विकरमिति, कन्यमे मण्डपे द्विहस्त-
विस्तारं द्वारं कार्यम् । मध्यमोत्तमयोस्तु चतुरङ्गुनाभिहृत्तम
विधेयम् ।

विश्वम्भरवास्तुशास्त्रे ।

मण्डपान्तरमुत्सृज्य कर्त्तव्यं मण्डपद्वयं । धाम्नीधाम्ना-
न्तरं त्वक्ता धामाग्रे यज्ञमण्डपः । दशद्वादशहस्तो वा कला
हस्तोयवा पुनः । यदा मण्डपद्वयं क्रियते तदा प्रथममण्डप
परिमितमन्तरं त्वक्ता द्वितीयमण्डपं कुर्यात् । यदा तु धामाग्रे
मण्डपः क्रियते तदा तद्वामपरिमाणमन्तरं त्वक्ता परतो मण्डपं
कुर्यादित्यर्थः ।

कलाहस्तः, षोडशहस्तः ।

करैः पद्भिस्तु संस्थाया विजयाद्यास्तु मण्डपाः ।

पञ्चदशो-दुग्धर-प्लव-वट-गाखाहृतानि तु ॥

मण्डपस्य प्रतिदिशं द्वााराखेतानि कारयेत् ।

पञ्चहस्तप्रमाणास्ते विस्तारेण द्विहस्तकः ॥

पङ्कजुलाभिहृदास्तु सप्तहस्ता यद्योत्तमे ।

पञ्चहस्तेति, कन्यसे मण्डपे पञ्चहस्ताः । मध्यमे पङ्कजुहस्ताः ।

उत्तमे सप्तहस्ताः द्वारशाखा विधेयाः ॥

तथाहि ।

हस्तात्प्रभृति पङ्कजुलाभिहृदा विस्तारो विधेयः ।

मस्तके द्वादशांशेन शङ्ख-चक्र-गदास्रुजम् ॥

प्रागादिक्रमयोगेन न्यसेत्तेषां सदारुजम् ।

प्रश्चमांशं न्यसेद्भूमौ सर्वसाधारणोविधिः ॥

तत्र संग्रहे । प्रतिकुण्डं पताकास्तु प्रोक्ताः शास्त्रार्थकीविदैः ।

सप्तहस्ताः पताकाःस्युः सप्तमांशेन विस्तृताः ॥

लोकपालानुवर्णेन वङ्गभीतुः* हिमप्रभा ।

पीत-रक्तादिवर्णाय पञ्चहस्ता ध्वजाः स्मृताः ।

द्विपञ्चहस्तैर्दण्डै स्तैर्विशजैः संयुता मताः ॥

द्विपञ्चहस्तैः, दशहस्तैः ।

गरुडपुराणे । पञ्चहस्ता ध्वजाः कार्या वैपुल्येन द्विहस्तकाः ।

सप्तहस्ताः पताकाःस्युर्विशत्यङ्गुलविस्तृताः ।

दशहस्ताः पताकानां दण्डाः पञ्चाशवेशिताः ।

सिन्दूराः कर्बुरा धूम्रा धूसरा मेघसन्निभाः ॥

हरिताः पाण्डुवर्णाश्च शुभ्राः पूर्वादितः क्रमात् ।

एवंवर्णाः सुभाःकार्याः पताकाः पाकशासनः ॥

* नवमी तु क्वचित्पाठः ।

भविष्यत्पुराणे । वेदिपादान्तरं त्यक्त्वा कुण्डानि नव पञ्च वा ।

वेदास्त्राण्येव तानि स्युर्बर्त्तुं लान्यथ वा क्वचित् ॥

वेदास्त्राणि, चतुरस्राणि ॥

शान्नायरहस्ये । कुण्डानि चतुरस्राणि वृत्तनालाकृतीनि वा ।

नव पञ्चाथ चैकं वा कर्त्तव्यं लक्षणान्वितम् ॥ .

नवकुण्डविधाने तु दिक्षु कुण्डाष्टके स्थिते ।

नवमं कारयेत् कुण्डं पूर्वं-शान-दिगन्तरे ।

विधाने पञ्च कुण्डानामोशाने पञ्चमं भवेत् ।

शानरत्नावल्यां । दिक्षु वेदास्त्रवृत्तानि पञ्चमं त्वीशगोचरे ।

नारदीयेऽपि । यत्रोपदिश्यते कुण्डचतुष्कन्तत्र कर्मणि ।

वेदास्त्रमर्द्धचन्द्रञ्च वृत्तं पद्मनिभं तथा ॥

कुर्यात् कुण्डानि चत्वारि प्राच्यादिषु विचक्षणः ।

कुण्डवेदान्तरञ्चैव सपादकरसम्मितम् ।

पौठवदन्तु यत्कुण्डं सुप्रमाणं सुगर्त्तकम् ॥

वद्वचपरिशिष्टे । भूक्तौ मुक्तौ तथा पुष्टौ जीर्णोदारे विशेषतः ।

सदाहीमे तथा शान्तौ वृत्तं वरुणदिग्गतम् ॥

कामिके तु तत्तद्विच्च तत्तत्फलार्थं कुण्डोक्तिर्यथा ।

ऐन्द्रां-स्तम्भे चतुष्कीणे अग्नौ भोगे भगाकृतिः ।

चन्द्रार्द्धं मारणे याम्ये नैर्ऋते द्वित्रिकोणकम् ॥

वारुणां शान्तिके वृत्तं षट्सु उच्चाटनेऽनिले ।

उदीच्यां पौष्टिके पद्मं रौद्रगामष्टास्त्रमुक्तिदम् ॥

सर्वेषु चैतेषु होमानुसारेण हस्तादिमात्रं क्षेत्रफलमुपकल्प

नीयम् ।

तदुक्तं भविष्यपुराणे । मुष्टिमानं गताईं तु शते चारत्त्रिमात्रिकम् ।

सहस्रेत्वय होतव्ये कुर्यात्कुण्डं करामकम् ॥

द्विहस्तामयुते तच्च लक्षहोमे चतुःकरम् ।

अष्टहस्तात्मकं कुण्डं कोटिहोमेषु नाधिकम् ॥

मुष्टिमानमिति, षडमुष्टिहस्तामात्रमित्यर्थः ॥

इदानीं चतुरस्रादिकुण्डानामुद्धारक्रमोऽभिधीयते ॥

चतुरस्रं तावदाह विश्वकर्मा ।

कृत्वा प्राक् सूत्रमर्द्धाद् दक्षिणोत्तरमत्स्ययोः ।

न्यस्य सूत्रं ततः कोणैरद्वितैयतुरस्रकम् ॥

पूर्वद्वेनाप्युपायेन प्राचीं निश्चित्य प्राक्पश्चिमायातां रेखा-
मालिख्य तामर्द्धभागे लाञ्छयित्वा दक्षिणोत्तरदिशोर्मत्स्यद्वयं
कुर्यात् सूत्रोपरि सूत्रान्तरनिपातनात् स्वस्तिकमध्याकृतिः
शिल्पशास्त्रेषु मत्स्य इत्युच्यते । मत्स्यद्वयनिष्पत्तिश्चानैवं कार्या ।
पूर्वोक्तरैखापरिमितस्य सूत्रस्यादिं, तस्याएव रेखाया मूले
निधाय तत्सूत्रान्तरं परिभ्रम्य वृत्तं रचयेत् तस्या एव-
रेखाया अपरप्रान्ते तस्यैव सूत्रस्यादिं निधाय तत्सूत्रान्तं परि-
भ्रम्य द्वितीयन्तं कुर्यात् एवं वृत्ते द्वये कृते दक्षिणोत्तरदिशो-
र्मत्स्यद्वयं निष्पद्यते अथ मत्स्यद्वये पूर्वोक्तरैखालाञ्छने चैकं
सूत्रं निष्पात्य दक्षिणोत्तरायतां रेखां लिखेत् । एवं दिक्षु साधि-
तासु विदिक्साधनार्थं कोणान् लाञ्छयेत् । तत्रायं प्रकारः ।
पूर्वनिष्पन्नरैखाप्रान्तचतुष्टयस्य प्रत्येकं पार्श्वद्वये चिकीर्षितपरि-
माणस्यार्द्धमर्द्धं निधाय तत्सन्धौ कोणलाञ्छनानि कुर्यात्
ततः कोणलाञ्छनेषु सूत्रचतुष्टयनिपातनात् पूर्वदिशुदक्षुखयो-

निकं चतुरस्रं कुण्डं कुर्यात् । योन्माकारादीनामुच्चारणतुरस-
प्रकृतिरुक्तं कामिहगाम्नात् ।

पश्चमांगं पुरीषाण्य मध्ये वेदांगमानतः ।

भ्रमादन्तरपश्चमं कुण्डमाग्नेयमुच्यते ॥

सेषस्य पश्चमभागं पुरप्राचा दिशि विन्यस्य मध्ये कोणशूच-
येति शेषः । वेदांगः तुरीयांगः । भ्रमात्, शूचात्परिभ्रमणेन
पश्चमपश्चाकारं कुण्डमान्नेयदिशि कुर्यादिति । तथायं
निष्पीणप्रकारः । पूर्वोक्तन्यायेन समचतुरस्रीकृतस्य चैवस्य
पश्चिमरेखामध्यात् पूर्णरेखामध्यभेदिनीं चैवस्य-पश्चमांगाभिकां
गर्भरेखामानिस्य भैरवदेगे कोणशूचान्तरीयांगीं साव्ययित्वा
तत्राव्यस्योपरि विन्यस्तादेः शूचस्य पूर्वोक्तगर्भरेखामुन्मायन्यस्तं
प्राक्तं परिभ्रम्य दक्षिणोत्तरार्धं निष्पाद्य वायव्यकोणोऽप्येवमेव
उत्तरार्धं रचयेत् । ततो गर्भरेखाप्राक्तात् हस्तद्वयप्राक्तात्पश्चि-
मशूचद्वयं निष्पाद्य विष्पन्नपश्चाकारमान्नेयदिग्मुदस्युत्तरीयोनिकं
योनिकुण्डं विदध्यात् । चतुरस्रे यद्द्वैर्भक्ते त्वक्काद्यस्तो तदंगकी-
मध्यमांगांमाने तु कुण्डं गण्डेऽनुवत् क्रमात् । चतुरस्रे चैत्रे यद्द्वै-
र्भवभिर्विभक्ते चाद्यस्तो त्वक्का अथगिटमत्तमांगमानेन सुवभ्रम-
पात् गण्डेऽनुसद्वयं कुण्डं कुर्यात् । अथैवं कृतिः । चतुरस्रं
चैत्रं नवधा विभज्य तत्र प्रथमोन्तिमयेति भागद्वयं परिभ्रज्य
अथगिटमत्तभागादिमरेखागर्भदेगे सूत्रादिं निधाय तस्यैव भाग-
सप्तकस्यान्तिमरेखागर्भदेगे सूत्रान्तं निवेश्य तत्पश्चपरिभ्रमणेन
प्रथमरेखातुल्यं विन्यासाप्राक्तात्तद्वयं विरचयेत् । अथ प्रथमरेखा-
प्राक्ताद्वयमपि उत्तरार्धं संयोज्य दक्षिणदिगवस्थितमुत्तरांगाभिमुखयो-

चतुरस्रं सम्पादयेत् । अथानन्तरोक्तपार्श्वद्वारेखासर्गिनीं दक्षिणी
 पतरायतां गभरेखां रचयेत् । ततः क्षेत्रमध्यादुत्तरपार्श्वरेखा-
 मध्याच्च पूर्वोक्तगभरेखादपरिमितमेकैकं सूत्रं निपात्य पूर्वाशा-
 नेदिशोरन्तराले मन्थ्य मुत्पाद्य तेनैवप्रकारेण पश्चिमवायव्ययोरन्त-
 राले मन्थ्यं कुर्यात् । अथ भूयोपि क्षेत्रमध्यादक्षिणपार्श्वरे-
 खामध्याच्च प्रागुक्तगभरेखाप्रान्तद्वयात् लाञ्छनचतुष्टयसर्गिसूत्र-
 चतुष्टयं निपातयेत् । एवं लाञ्छनानन्तरालस्थितसूत्रद्वयेन
 सह सूत्रपट्क प्रयोगाद्वायव्यदिशि प्राञ्चुखयोनिं पट्कोणकुण्डं
 कुर्यात् ।

चतुरस्राष्टभागेन कर्णिकास्यादिभागः ।

तद्वहिस्त्वेकभागेन केसराणि प्रकल्पयेत् ॥

तृतीये दलमध्यानि तुरीये दलकोटयः ।

भ्रमणात् पद्मदलं स्याद्दलायं दर्शयेद्दहिः ॥

चतुरस्रस्य अष्टधा विभक्तस्य मध्ये अष्टमभागेन कर्णिका-
 स्यात् कर्णिकाया वहिः परिधिस्थे द्वितीये अष्टमभागविन्यासे
 केसराणि स्युः केसराद्वहिःपरिधिस्थिते तृतीये अष्टमभागे
 विन्यासे दलमध्यानि कल्पयित्वा चतुर्थे दलकोटीं विधाय
 चतुरस्राद्वहिर्दलायाणि स्पर्शयेत् । अत्राप्यष्टमभागेनेति सम्ब-
 द्ध्यते । विभागः, विभागे विभागे सर्वदिग्भागेष्वित्यर्थः । भ्रम-
 णात्, सूत्रस्येति शेषः । एतच्च पद्मद्वयं सर्वत्र योजनीयम् ।

अयमर्थः । चतुरस्रं क्षेत्रं प्रागयाभिरुदगयाभिश्च रेखाभि-
 रष्टधा विभज्य मध्यदेशे लाञ्छयित्वा क्षेत्राद्वहियतुर्दिक्षु समन्ता-
 दपरमष्टभागं विन्यसेत् सत्येवं लाञ्छनात् परितः प्रतिदिगं

पञ्चपञ्चाष्टमभागावधिरेखा भवन्ति । ततः पूर्वोक्तलाञ्छनीपरि-
विन्यस्तादेस्तत्तद्रेखाविन्यस्तप्रान्तस्य च सूत्रस्य परिभ्रमणात्
पञ्चवृत्तानि सम्पाद्य वृत्तातिरिक्तरेखाः परिमार्जयेत् ततः प्रथमे
वृत्ते कर्णिका । द्वितीये केसराणि । तृतीये दलमध्यानि ।
चतुर्थे दलकोटयः । पञ्चमे दलायानीति कृत्वा अष्टदलं पूर्वाभि-
मुखयोनिकं पञ्चकुण्डमुत्तरदिशि कुर्यात् ।

इदानीमेतदेव कुण्डं प्रकारान्तरेणोच्यते ॥

वृत्तकुण्डं समं चान्यद्वयवान्यप्रकारतः ।

वृत्तकुण्डं पुरा कृत्वा चतुर्धा मेखलां भजेत् ॥

उत्तरेधञ्च तथा कृत्वा कर्णिका सार्द्धका भवेत् ।

अवशिष्टं दलं वेददलमष्टदलन्तु वा ॥

यथा प्रतीच्यां दिशि वृत्तकुण्डमभिहितमिहापि तथैव कृत्वा
तन्मध्ये यथाविभागं पञ्चकुण्डं कुर्यादिति । अथवेत्यादिना
तृतीयः प्रकार उच्यते । पूर्वं वृत्तकुण्डमेव आमेखलं मेखलाम-
वधीकृत्य अन्तश्चतुर्धा भजेत् । वृत्तकुण्डमध्ये अन्यस्यापि सम-
भागस्य वृत्तत्रयस्य करणाच्चतुर्थे त्रैविभागः कार्यइत्यर्थः ।
ततः क्षेत्रमध्ये सार्द्धभागेन विस्तृता कर्णिका विधेया । उत्तरे-
धञ्च तथा कृत्विति, कर्णिकाया उच्यतेमपि सार्द्धभागेन कृत्वित्यर्थः ।
अवशिष्टेन सार्द्धभागद्वयेन केसरव्यतिरिक्तानि दलान्येव कुर्यात् ।
एवञ्चतुर्दलमष्टदलत्वा पञ्चकुण्डं कुर्यात् ।

क्षेत्रात् हाद्यमं भागं चतुर्दिक्षु तदन्तरे ।

विन्यस्य तत्प्रमाणेन तुर्यांगमपरं नयेत् ॥

तस्य कर्णप्रमाणेन तद्भुजासपि सान्धयेत् ।

तत्राष्टसूत्रसंयोगादष्टास्रं कुण्डमुच्यते ॥

हादयं धा विभक्तस्य चैत्रस्य यावान् हादशो भागस्तावन्तं भागं चतुर्दिक्षु विन्यस्य, तदन्तरे, तस्य चैत्रस्य अन्तरे बहिःप्रदेशे अन्तरं बहिर्योगोपसंख्यानयोरिति ज्ञापकादन्तरशब्दोत्रबहिर्वचनः । तत्प्रमाणेनेति तस्य बहिर्विन्यस्तहादशभागस्य परिमाणेन अपरं द्वितीयं तुर्यास्रं चतुरस्रं नयेत् प्रणयेत् कुर्यात् इति यावत् । तुर्यास्रमिति, स्वार्थिकोऽत्र पूरणप्रत्ययः । तस्य कर्णप्रमाणेनेति । कोणात् कोणान्तरस्यर्शिसूत्रं शिल्पशास्त्रेषु कर्ण इति प्रसिद्धम् । इह तु चैत्रगर्भादारभ्य चतुष्कोणगामिनः पृथगेव चत्वारः कर्णा इत्यभिप्रायेण कर्णाद्विमपि कर्णशब्देनोक्तम् । तेनायमर्थः ।

बाह्यस्थितचतुरस्रस्य गर्भदेगावधिर्गावान् कर्णस्तावता मानेन तद्भुजासु तस्य कर्णस्य भुजासु लाञ्छयेत् । अत्र बाह्यचतुरस्रसूत्राख्येव कर्णाभयपार्श्ववर्तीनि निजभुजाकारतया भुजाशब्देनोच्यन्ते । अयमाशयः । बाह्यचतुरस्रसम्बन्धिन्धेकस्मिन् कोणे कर्णाद्विपरिमितस्य सूत्रस्यादिं निधाय तत्सूत्रं चतुरस्ररेखोपरि प्रसार्य सूत्रप्रान्ते लाञ्छयेत् । एवं प्रतिकोणं सूत्रादिं निधाय प्रातिलोम्यानुलोम्येन सूत्रप्रसारणात् तत्तत्प्रान्ते लाञ्छयन् प्रदिदिशं लाञ्छनद्वयकरणादिक्चतुष्टयेन लाञ्छनेषु सूत्राष्टकनिपातनादष्टास्रकुण्डं कुर्यादिति ।

अयमिह निर्माणप्रकारः ।

पूर्ववच्चतुरस्रीकृतस्य चैत्रस्य बहिद्यतुर्दिक्षु हादयमं भागं विन्यस्य तत्परिमाणेन अपरं चतुरस्रं कुर्यात् । अथ तदीय-

कर्णाद्यपरिमितस्य सूत्रस्य प्रतिकोणमादिं निधाय चतुरस्ररेखी-
परि प्रसारणात् तत्तत्प्रान्तेषु लाञ्छयन् दिक्चतुष्टयेन लाञ्छना-
ष्टकं कृत्वा तद्लाञ्छनोपरि सूत्राष्टकनिपातनादेषानदिशि
पूर्वाभिमुखयोनिकमष्टाश्रकुण्डं कुर्यात् । इदानीं दिग्नियमम-
न्तरेणैव तत्तत्कर्मोपयोगितया विज्ञानललितोपदिष्टं कुण्डद्वय-
मुच्यते ।

सप्तमांशं बहिन्यस्य कृत्वा वृत्तमिह भ्रमात् ।

चतुर्थभागान्यूनं पूर्वक्षेत्रे च सम्मितैः ॥

धनुर्ज्याकृतिभिः पञ्चसूत्रैः पञ्चाश्रकुण्डकम् ।

होमे प्रशस्यते भूतशाकिनीयहनियहे ॥

चतुरस्रस्य क्षेत्रस्य बहिःप्रदेशे चतुर्दिक्षु क्षेत्रसप्तमांशं विन्य-
सेत् । ततः क्षेत्रगर्भविन्यस्तादेः बाह्यस्थितसप्तमांशोपरि विन्यस्त-
प्रान्तस्य सूत्रस्य सर्वतः परिभ्रमणात् वृत्तं निष्पादयेत् । पूर्वं
क्षेत्रेणेति, बहिस्थितवृत्तापेक्षया पूर्वक्षेत्रशब्देन आन्तरचतुरस्र-
क्षेत्रमेवोच्यते ।

ततसायमर्थः । आन्तरचतुरस्रस्य यदैर्घ्यं तत्स्वकीय-
चतुर्थभागान्यूनं कृत्वा यन्मानं भवति तावता मानेन परिमितं
सूत्रं विधाय तादृशानि पञ्चसूत्राणि बाह्यवृत्तस्यान्तर्विन्यस्य
सूत्रमशौ कोणं कुर्यात् । तानि च पञ्च सूत्राणि प्रत्येकं
प्रान्तद्वयसंस्पृष्टवृत्तत्वात् धनुर्ज्याकृतोनि धनुरारूढमौर्वीसदृशानि
स्युः । ततः पञ्चसूत्रातिरिक्तं सर्वं परिमृज्य पञ्चाश्रकुण्डं
रचयेत् ।

तच्च ग्रहनियहादिहोमे प्रयोज्यम् ।

दशमांगं वहिर्न्यस्य कृत्वा वृत्तमिह भ्रमात् ।
 भक्ताचेत्रं चतुःपद्या तद्भागैः त्रिगता त्रिभिः ॥
 समायसूत्रं तादृचात्, समासं सूत्रसप्तकात् ।
 अभिचारोपगान्तर्यं होमकुण्डमिति स्मृतम् ॥

इहापि चतुरस्रस्य चेत्रस्य दशमभागं चतुर्दिक्षु वहिर्विन्यस्य
 पूर्ववत् वृत्तं कुर्यात् । अथ पूर्वचेत्रं चतुःपद्या विभज्य तेषां
 चतुःपष्टिसंख्यानां भागानां मध्ये त्रयस्त्रिंशत्संख्यैर्भागैः परि-
 मितं सूत्रं कृत्वा तादृगानि सप्तसूत्रानि वृत्तस्यान्ते विन्यस्य
 समासं कुण्डं कुर्यात् । अत्रापि सूत्राणां धनुर्न्याकारत्वं
 सूत्रसन्धौ कोणनिर्गमाणं सप्तसूत्रातिरिक्तपरिमार्जनंचेति पूर्ववदेव
 वेदितव्यम् ।

एतच्च कुण्डमभिचारदोषोपगमनहोमेषु प्रयोज्यम् ।

आह विश्वकर्मा ।

यावन्मात्रः कुण्डविस्तार उक्तस्तावत्खातस्यापि मानं प्रदिष्टम् ।
 यादृक् कुण्डस्याकृतिः संप्रदिष्टा तादृगुपं मेखलाया विदध्यात् ॥
 स्थापने सर्वकुण्डानां ध्वजायः सर्वसिद्धिदः ॥

सर्वेषु चैतेषु प्रोक्तमानाद्दृष्टानुलयवादि न्यूनमतिरिक्तं वा
 विधाय ज्वजायः साधनीयः ।

विस्तारे दैर्घ्यगुणिते अष्टभिर्विभक्ते यद्येकः परिगिष्यते
 तदा ध्वजाय इति ।

खातेधिके भवेद्रोगो होने धेनुधनक्षयः ।

यत्कुण्डे तु मन्तापी मरणं भिन्नमेखले ॥

मेखुलारहिते शोकोऽभ्यधिके विससंक्षयः ।

भार्याविनाशनं प्रोक्तं कुण्डे योन्या विना कृते ।

अपत्यध्वंसनं प्रोक्तं कुण्डं यत् कण्ठवर्जितम् ॥

खातहीने भवेद्दोग इत्यादिना खातादिलक्षणरहितस्य कुण्डस्या-
निष्टफलत्वदर्शनादिदानीं खातादीनामेव लक्षणमभिधीयते ।

तद्यथा मोहचूडोत्तरशास्त्रे ।

चतुर्विंशतिमं भागमङ्गुलं परिकल्प्य तु ।

चतुर्विंशत्याङ्गुलं हस्तं कुण्डानां परिकल्पयेत् ।

हस्तमात्रं खनेत्तिथ्यङ्गुलं मेखलया सह ॥

मुष्टिमानं शतार्धमित्यादिना प्रसिद्धेनैव हस्ताङ्गुलव्यवहारेण
होमानुसारात् कुण्डमानमुक्तम् । इयन्तु खातादिमान कथनार्थं
परिभाषा क्रियते । चिकीर्षितकुण्डचेतं चतुर्विंशतिधा विभज्य
यावान् चतुर्विंशतिमो भागस्तावत्परिमाणमङ्गुलं परिकल्प्य
चतुर्विंशत्या अङ्गुलैर्हस्तं परिकल्पयेत् । ततस्तेन हस्तेन परि-
मितं सर्वकुण्डानां तिथ्यक्खातमानं विधायमेखलासहितस्य
खातस्य तेनैव हस्तेन परिमितमूर्धमानं विदध्यात् । प्रथमेषु
उक्तम् । कुण्डं जिनाङ्गुलं तिथ्यङ्गुलं मेखलया सह ।

जिनाङ्गुलं, चतुर्विंशत्यङ्गुलम् ॥

प्रतिष्ठासारसंपहेपि ।

पञ्च-त्रिमेखलोच्छ्रायां ज्ञात्वा शेषमधः खनेत् ॥

विगर्भगणायुक्तम् ।

व्यासात् खातः करः प्रोक्तो निम्नस्त्रिप्यङ्गुलेन तु ।

तिथ्यङ्गुलानि, पञ्चदशाङ्गुलानि खातस्य निम्नत्वम् ।

उक्तता मा नयाङ्गुलैरिति, वक्ष्यमाणत्वान्मेखलात्रयपक्षे नया-
ङ्गुलं प्रथममेखनयोत्मेध इत्युभयोपचतुर्विंशत्यङ्गुलत्वम् ।

कण्ठमानमुक्तं कालोत्तरे ।

खाताद्वाह्येऽङ्गुलः कण्ठः सर्वंकुण्डेष्वयं विधिः ॥

खात-मेखलयोरन्तराले अङ्गुलमानेन कण्ठमीठापरपर्यायं कुर्यात् ।

सारंसमुच्चये । खाताद्वाह्याङ्गुलः कण्ठस्तद्वाह्ये मेखला क्रमात् ।
मेखलालक्षणमुक्तं कामिके ।

चेत्रार्काग्नि तस्योष्ठः स्यात्तद्देदुर्तुभागतः ।

मेखला पृथुतोच्छ्रायः कुण्डाकारा तु मेखलाः ।

सर्वेषान्तु प्रकर्त्तव्या मेखलैकात्र लाघवात् ॥

चेत्रस्य, अर्काग्नि, द्वादशाग्नि कुण्डस्योष्ठः कण्ठगण्ड्याद्यः स्यात् तद्देदभागतः कुण्डचतुर्थांशतो मेखलायाः पृथुता विस्तारः ।

तथा ऋतुभागतः षष्ठभागेन मेखलोच्छ्रायः कार्यः ॥
पिङ्गलामतेपि । खातादेकाङ्गुलं त्यज्य मेखलानां स्थितिर्भवेत् ।

मेखलैकाद्यवा तिस्रो भूतसंख्यायवा प्रिये ॥
भूतसंख्याः, पञ्चसंख्याः ।

उक्तञ्च प्रथमे । कण्ठाङ्गुलाद्दहिः कार्या मेखलैका षडङ्गुला ।
चतुस्त्रिंशद्गुला यदा तिस्रः सर्वेषु गोभनाः ॥

यदा एका मेखला तदा सा विस्तारीत्मेधाभ्यां षडङ्गुला विधेया । “एका षडङ्गुलोत्मेधविस्तारा मेखला मतेति”

पिङ्गलोक्तेः । यदा तु मेखलाषट् पञ्चसदा क्रमेण चतुस्त्रिंशद्गुलमानाः कर्त्तव्याः । मोहचूटोत्तरे । मेखलाचितयं कार्यं कीर्षरामयमाङ्गुलैः । कीर्णाः, चत्वारः । रामाः

त्रयः । 'यमौ' द्वौ । तत्र सर्वान्तिमा, द्वाङ्गुला । मध्य स्याः चतु
 ङ्गुलाः । कुण्डकण्ठसन्निहिता चतुरङ्गुला इति । सत्येवं प्रथम-
 मेखलायाः कुण्डकण्ठादारभ्य नवाङ्गुल उत्सेधः स्यात् ॥

लक्षण संग्रहेऽपि ।

प्रथमाष्टाङ्गुला व्यासादुन्नता सा नवाङ्गुलैः ।

मध्यात्तु त्र्यङ्गुला बाह्ये तृतीया तु यमाङ्गुला ।

मेखलाः पञ्चवा कार्याः षट्-पञ्चा-ध्वि-त्रि-पक्षकैः ॥

प्रथमकुण्डसन्निहिता आन्तरोत्सेधनवाङ्गुला बाह्ये तु चतुर-
 ङ्गुलैव । अष्टाङ्गुला, चतुरङ्गुला । अर्द्धयः, चत्वारः ।

पक्षौ द्वौ ॥

योनि लक्षणमुक्तं स्वायम्भवे ।

मेखला मध्यतो योनिः कुण्डार्द्धा वंशविस्तृता ।

अङ्गुष्ठमानीष्ठकण्ठा कार्याऽस्यदलाकृतिः ॥

प्राग-ग्नि-याम्यकुण्डानां प्रोक्ता योनिरुदङ्मुख्या ।

पूर्वामुखाः स्मृताः शेषा यथा शोभं समन्विताः ॥

मेखलाया गर्भदेशे कुण्डार्द्धदीर्घा कुण्डततोयांगविस्तृता
 योनिःकार्या । अत्रोष्ठशब्देन, योन्यग्रमुच्यते । कण्ठशब्देन, च
 योनिमेखला । अङ्गुष्ठशब्दः, अङ्गुलपर्यायः । एकाङ्गुलपरि-
 माणेन योनिरग्रमेखलाञ्च कुर्यादित्यर्थः । विस्तारोऽष्टाङ्गुली
 योनिरग्रमङ्गुलसंमितमितिपिङ्गलोक्तः ।

नारदीये । कुण्डत्र्यंशप्रविस्तारा योनिरुदङ्मुखताद्गुलम् ।

कुण्डार्द्धेन तु दीर्घा स्यात् कुण्डोष्ठी बोधिपत्रवत् ॥

कुण्डोष्ठीति, यथा कुण्डे दादगाग्नेन ओष्ठो विहितं एवं

योनेरपि द्वादशभागेन ओष्ठः कार्य इत्यर्थः । यथा कुण्डे प्रविष्ट-
ओष्ठो यस्या इति । 'बोधपत्रम्, अखत्यपत्रम् ।

त्रैलोक्यसारे ।

दीर्घात् सूर्याङ्गुलानाभिस्त्रांशोना विस्तरेण तु ।

एकाङ्गुलीच्छिता सा तु प्रविष्टाभ्यन्तरे तथा ॥

कुम्भद्वयसमायुक्ता चाश्वत्थदलवन्मता ।

अङ्गुलमेखला युक्ता मध्ये ॥ त्वाज्यघृतिस्तथा ॥

दक्षस्या पूर्व्याम्ये तु जलस्या पश्चिमोत्तरे ।

नवमस्यापि कुण्डस्य योनिर्दक्षदलस्थिता ॥

'सूर्याङ्गुलाः, द्वादशाङ्गुलाः । 'त्रांशोनेति, दीर्घद्वितीय-
गन्धर्वविस्तारा । 'एकेनाङ्गुलेनोच्छ्रिता तथा, एकेनाङ्गुलेन
कुण्डमध्ये प्रविष्टा । 'कुम्भद्वयसमायुक्तेति, पूर्वोक्ताग्नेयकुण्डस्य
तुल्याकृतेयोनेर्बुधदेगस्थितं हृत्तद्वयमेत गजकुम्भाकृतित्वात् कुम्भ-
शब्देनोक्तम् । तेनात्र कुम्भस्यलाकृतिर्घटद्वयं मृत्पिण्डद्वयं वा
स्थाप्यमिति तदग्राह्यं । अङ्गुलमेखलेनेति, एकाङ्गुलमानया
मेखलया परिवेष्टितेत्यर्थः । मध्ये त्विति, यथा मुचि घृत्-
धारणाय विलं क्रियते तथा योनिमध्येपि विलं कर्त्तव्यमित्यभि-
प्रायः । दक्षस्येति, पूर्व्याग्नेयस्यास्य कुण्डेषु दक्षिणभागे उत्तराभि-
मुखा योनिः कार्या नैर्ऋत्यादिकुण्डेषु तु पश्चिमभागे प्राङ्-
मुखा विधेयाः । 'नवम इति, अष्टदिक्षु कुण्डेष्वेवं विधाय पूर्व-
गानदिगोरन्तरानि यत्रवमं कुण्डं चतुर्दिक्षु वा कुण्डचतुष्टयं

कृत्वा ईशानदिशि यत्पञ्चमं कुण्डं तयोरपि दक्षिणभागेपि योनिः
कार्येत्यर्थः ॥

बह्वृचपरिशिष्टे । अथाबुधः स धूमे तु जुहुयाद्यो हुताग्ने ।
यजमानो भवेदग्नेः सपुत्र इति च श्रुतिः ॥

छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः ।

पाण्याहु तिर्द्वादश पर्वं पूर्विका रम्भादिनाचेत्*सुचि पर्वंपूरिका ।
दैवेन तीर्थेन च ह्यते हविः स्वङ्गारिणि स्वर्षिणि तच्च पावके ॥

योनिर्षिणि जुहोत्वग्नेौ व्यङ्गारिणि च मानवः ॥

मन्दाग्निरामयावी च दरिद्रयैव जायते ।

तस्मात् समिद्धे-होतव्यं नासमिद्धे कथञ्चन ॥

आरोग्यमिच्छतायुय त्रियमात्यन्तिकीं तथा ।

जुहपुय हुते चैव पाणिसूर्पसुचादिभिः ॥

न कुर्यादग्निधमनं कुर्यात्तु व्यजनादिना ।

मुखेनैव धमेदग्निं मुखाद्दिपोभ्यजायत ॥

नाग्निं मुखेनेति तु यज्ञौकिके योजयन्ति तत् ।

भविष्यत्पुराणे । भूमौ स्थितेन पात्रेण विष्टयेन च पाणिना ।

वामेन यदुर्गार्हूलं नान्तरीचे तु ह्यते ॥

धनायुर्दररेखासु सोमतीर्थं तु मध्यमं ।

लाजादिहवनं तेन कर्त्तव्यं वपनं तथा ॥

'वपनम्' व्रीह्यादिनिर्वापः ।

वायुपुराणे । कण्डनं पेपणक्षेय तथैवोम्ने श्रुतं सदा ।

सक्तदेव पितॄणां स्याद्देवानां तत्तिरुच्यते ॥

मरीचिः । प्रागयाः समिधो ग्राह्या अखर्वानौष्ठपाटिताः ।

काम्येषु वशकर्मादौ विपरोता जिघांसति ॥

विशीर्णा विदलाङ्गुला वक्रा बहुशिराः क्षगाः ।

दीर्घास्थूला घुणैर्जुष्टाः कर्मसिद्धिविनाशकाः ॥

समिदित्य तुष्टौ ब्रह्मपुराणे ।

शमी-पलाश-न्यग्रोध-प्लच-वैकडतीडवा ।

अश्वत्थीडुम्बरी विष्वयन्दनः सरलास्तथा ।

शालय देवदारुय खदिरचेति याज्ञिकाः ॥

छन्दोग परिशिष्टे कात्यायनः ।

नाङ्गुष्ठादधिका कार्या समित् स्यूनतया क्वचित् ।

न वियुक्ताजंघा चैव न सकीटा न पाटिता ॥

प्रादेगान्नाधिकान्यूना न तथा स्याद्दिग्भासिका ।

न सपर्णा समित् कार्या हीमकर्मासु जानता ॥

तथा । यथोक्तवस्त्वसम्पन्ने • ग्राह्यं तदनुकारि यत् ।

यवानामिव गोधूमा व्रीहीणामिव शालयः ॥

आज्यं द्रव्यमनादेगे जुहोतिषु विधीयते ।

मन्त्रस्य देवतायाय, प्रजापतिरिति स्थितिः ॥

'अनादेगे' अविधाने ।

मन्त्रस्य देवतायाय अनादेगे प्रजापतिः देवता प्राजापत्यो-

मन्त्रः समस्ता व्याहृतयय ।

यथ तु देयतोक्ता मन्त्राय नास्ति तत्र मूनमन्त्रोपेदित्यः ।

सचीसक्तो गरुडपुराणे ।

प्रणवादिनमोऽन्तश्च चतुर्थ्यन्तश्च सत्तम ।

देवतायाः स्वकं नाम मूलमन्त्रः प्रकीर्तितः ॥

विष्णुधर्मोत्तरे । दध्यन्ताभे पयः कार्यं मध्वन्ताभे तथा गुडः ।

घृतप्रतिनिधिं कुर्यात् पयो वा दधि वा नृप ॥

पैठीनसिः । काण्ड-मूल-पर्ण-पुष्प-फल-प्ररोह-रस-गन्धादीनां
सादृश्येन प्रतिनिधिं कुर्यात् सर्वालाभे यवः प्रतिनिधिर्भवति ॥

मैत्रायणीयपरिशिष्टे ।

दर्भाभावे काशः प्रतिनिधिः अदेष्ठाः पलाशा-श्वत्थ-खदिर-
रोहितको-दुम्बराणां, तदलाभे सर्व्ववनस्पतीनां तिलक-नीप-निम्ब-
राजहृत्-शाम्भन्य--रलूक-कपित्थ-कोविदार-विभोतक-श्लेषान्तक-
सर्व्व-कण्ठकिवर्जं । घृतमन्यार्थं प्रतिनिधिस्तदलाभे दधि-
पयो वा ।

इति मण्डपादिलक्षणम् ॥

अथ हविश्चाहम् ॥

आह शातातपः । नानिद्वा पितृयज्ञेन वैदिकं किञ्चिदाचरेत् ।

तत्रापि मातरः पूर्वं पूजनीयाः प्रयत्नतः ॥

अकृत्वा मातृयागन्तु वैदिकं यः समाचरेत् ।

तस्य क्रोधसमाविष्टा हिंसामिच्छन्ति मातरः ॥

मातृगणास्तु भविष्यपुराणे निरूपिताः ।

गौरी-पद्मा-शची-मैधा-सावित्री-विजया-जया ।

देवसेना-स्रधा-स्वाहा-मातान्या लोकमातृकाः ॥

हृष्टिः पुष्टिस्तथा तुष्टिरात्मदेवतयाहस ।

पूज्या चित्ते ऽद्यवाञ्छायां वरदाभयपाणयः ॥
 विश्वपुराणे । कन्या-पुत्रविवाहेषु प्रवेशे नववेश्मनः ।
 शुभकर्माणि बालानां चूडाकर्मादिके तथा ॥
 सोमस्तोत्रयने चैव पुत्रादिमुखदर्शने ।
 नान्दीमुखान् पितृनादौ तर्पयेत् प्रयतो गृही ॥
 जावालः । यज्ञोद्वाह-प्रतिष्ठासु मेघलावन्ध-भोचयोः ।

पुत्रजन्मदृषोत्सर्गे हृद्वित्याहं समाचरेत् ॥
 तेन वैदिकहीमाङ्गकेषु दर्शपूर्णमासादिषु अन्येषु च वचन-
 विशेषितेषु कर्मसु हृद्वित्याहमाचणीयम् ॥

तथा तुलापुरुषादीनामपि यागसंग्रहनात् लोकपाला-
 वाहनमन्त्रेषु च सर्वेषु ममाध्वरम्पाहियज्ञं रक्षेत्वादिशब्द
 प्रयोगात् सत्यपि दानरूपत्वे यागधर्मैराभवितामिति तथापि
 हृद्वित्याहं कर्त्तव्यम् । एवमेव सहोमकेषु धान्यपर्वतादिष्वपि-
 अनुसन्धेयाः ।

तस्य विधिमाह कात्यायनः ।

आभ्युदधिके प्रदक्षिणमुपचारः पूर्वार्हेपि समन्वयार्थं जपं
 ऋजवी दर्भा यवैक्षित्यार्थः सम्पत्तिमिति हृत्तिप्रश्नः, सुमम्पत्र
 मित्यनुज्ञातो दधिवदराघतमित्याः पिण्डा नान्दीमुखान्
 पितॄन् वाचयिष्ये इति पृच्छति, वाच्यतामित्यनुज्ञातो नान्दी-
 मुखान् पितॄन्वाचयिष्ये, इति पृच्छत्यावाहयेत्यनुज्ञातो नान्दी-
 मुखाः पितरः प्रीयन्तामित्यन्तच्छयस्याने नान्दीमुखाः पितरः
 पितामहाः प्रपितामहा मातरो मातामहाय प्रीयन्तामिति, न
 स्वर्धां प्रयुञ्जीत युष्मानागयेदिति ।

निगदव्यास्यातमेतत् ।

श्रीमार्कण्डेयपुराणे ।

नान्दोमुखानां कुर्वीत प्राज्ञः पिण्डोदकक्रियां ।

प्राजापत्येन तीर्थेन यच्च किञ्चित् प्रजायते ॥

अथ मधुपर्कः ।

आह जावालः । वैवाह्यमृत्विजश्चैव श्रोत्रियं गृहमागतम् ।

अर्हयेन्मधुपर्केण स्नातकं गृहमेववा ॥

विष्णामिवः । संपूज्य मधुपर्केण ऋत्विजः कर्म कारयेत् ।

अपूज्यकारयेत् कर्म किन्विषेणैव युज्यते ॥

तद्विधिस्तु कात्यायनसूत्रे ।

पङ्ख्या भवन्त्याचार्या ऋत्विग्वैवाह्या राजा प्रियः स्नातक

इति प्रतिसंवत्सरानर्हयेयुर्यच्चमाना ऋत्विजः ॥

आसनमाहार्याह । साधुभावानास्तां अर्चयिष्यामीभवन्त

मित्याहरन्ति विष्टरं पादं पादार्घ्यमुदकमर्घमाचमनीयं मधुपर्क

दधि-मधु-घृतमपिहितं कांस्ये कांस्येनान्यस्त्रिस्त्रिः प्राह विष्टरादीनि

विष्टरं प्रतिगृह्णाति वर्षोस्त्रिं समानामुद्यतामसूर्यः ॥

इमन्तमभितिष्ठामि यो माकद्याभिदा सतीत्येनमभ्युपवि-

शति पादयोरन्धं विष्टर आसीनाय सव्यं पादं प्रक्षाल्य दक्षिणं

प्रक्षालयति ब्राह्मण्येदक्षिणं प्रथमं विराजो दोहसि विराजो

दोहमशीयमयि पादायै विराजो दोह इत्यर्घ्यं प्रतिगृह्णात्या-

पस्य युष्माभिः सर्वान् कामानवाप्नुवानीति निनयन्नभिमन्त्रयते

समुद्रं वः प्रद्विषोमि स्वां योनिमभिगच्छत ।

अरिष्टा अन्नाकं वीराणामापरा सेचि मत्पथ इत्याचामत्यामागन्-

सासमीयसा सृजवर्चसां तं मां कुरुप्रियं प्रजानामधिपतिं पशू-
नामरिष्टिं तनूनामितिमित्रस्यत्वेति मधुपर्कं प्रतीक्षते देवस्यत्वेति
प्रतिगृह्णाति तत् । सव्ये पाणौ कृत्वा दक्षिणस्यानामिकया त्रिः
प्रयौति नमः स्यावास्यावान्यग्नेया विडं तत्ते निष्क्रान्तामीत्य-
नामिकाङ्गुष्ठेन च त्रिर्निरुचयति तस्य त्रिः प्राश्नानि यन्मधुनो
मधव्यं परमं श्रीं रूपमन्नाद्यन्तेनाहं मधुनो मधव्येन परमेण रूपे-
णान्नाद्येन परमो मधव्योन्नादोऽसानीति मधुमतीभिर्वा प्रत्यर्थं
पुत्रायान्ते वासिनोवान्तरत आसीनायोच्छिष्टं दद्यात् सर्वं वा
प्राश्नीयात् प्राग्वा सञ्चरेति नयेदाचम्य प्राणान् संसृगति वाङ्म-
आस्येनसोः प्राणोच्योचक्षुः कर्णयोः श्रोत्रं वाङ्मोर्वलमूर्ध्वी रोजी
रिष्टानि मेङ्गानि तनुस्तत्वामे सहेत्याचान्तोदकाय यसेमा दाय-
गौरिति त्रिः प्राह प्रत्याह माता रुद्राणां दुहितायसूनाए ।
स्वसापानामसृतस्य नाभिः प्रनुवोचं चिकितुषे जनाय मागामना-
गामदितिं वधिष्ठेति मम चामुथ पाप्मानए । हतोमीति यद्या-
लभैताव्ययद्युत्सिसृक्षेभ्रमचामुष्य च पाप्माहत भुत्सृजत तृणान्य-
त्त्विति ब्रूयान्त्वेषामाए । सौर्धः स्यादधियज्ञमधिविवाहं कुरु-
तेत्येव ब्रूयाद्यद्यसकृत्संयत्सरस्य सोमे न यजेत कृतार्घ्या एवैनं
याजयेयुर्नाकृतार्घ्या इति श्रुतेः । अस्वार्धः । आसनमाहार्येत्वन्तं
सुवीधाः । साधुभवानित्यादिमर्घ्यं प्रत्यध्येपणं । आहरन्त्यर्घ्यं पितृ-
सम्बन्धि पुरुषाभिप्रायेण बहुवचनं । विटरोच्छ्रियापपञ्चविंशति-
कुगपत्रकृतः ।

तथा च परिगिष्टे । कतिभिस्तु भवेद्दद्या कतिभिर्विटरोमतः ।

पञ्चापद्भिर्भवेद्दद्या तदर्हं न तु विटरः ॥

ऊर्ध्वकेगी भवेद्ब्रह्मा लम्बकेगस्तु विष्टरः ।

दक्षिणावर्त्तको ब्रह्मा वामावर्त्तस्तु विष्टरः ॥

प्रथमो विष्टर उपवेशनार्थम् ।

पादमिति, पादार्य्वं द्वितीयं विष्टरम् ।

पादार्य्वमुदकं सुखीष्णं । अर्घ्यं व्याख्यातः ।

आचमनीयं उदकमेव 'मधुपर्कं', दधि-मधु-घृतं कांस्य
भाजने तेनैवा पिहितम् । अर्घ्यार्घ्यपिष्टव्यतिरिक्तोन्मत्त एव विष्टरा-
दौनि त्रिस्त्रिः प्राह, विष्टरो विष्टरो विष्टरः प्रतिगृह्यतामित्येवं ॥
अर्घ्यस्तु तुष्णीमेव विष्टरं प्रतिगृह्य वष्णींसीति मन्त्रेण तत्रो-
पविगति ॥

'पादयोरन्यमिति, पादार्य्वेण बाध्यते ।

ततश्च पादप्रचालनानन्तरं द्वितीयविष्टरदानं । तथा-
चोत्तरमुखे विष्टर आसीनाय सव्यं पादं प्रचाल्य दक्षिणं
प्रचालयतीति, एकस्मिन् विष्टर आसीनस्य पादप्रचालन-
मुपदिशते । ब्राह्मण्येदर्घ्यं भवति तदा दक्षिणपादं प्रथमं
प्रचालयेत् । विराजो दीहोसीति मन्त्रेण जलं गृहीत्वा प्रचालय-
त्यर्घ्यं एव, आपस्यइतिमन्त्रेण अर्घ्यं प्रतिगृह्णाति, अर्घ्योदकं
निनयत् समुद्रं व इति जपति, आचामयन्निति मन्त्रेणाचमति
मित्रस्यस्त्रेतिमन्त्रेण, मधुपर्कमोक्षते देवम्यत्वेतिमन्त्रेण मधुपर्कं
प्रतिगृह्णाति । सर्वेषु वैतेषु त्रिस्त्रिरेतानि द्रव्याण्यभिधाय
प्रतिगृह्यतामित्यर्थमाहान्यः ।

अथार्घ्यं मधुपर्कपात्रं सत्ये पाणी कृत्वा दक्षिणस्थानामि-
कया नमःस्यावेतिमन्त्रेण मधुपर्कं त्रिः प्रयीति, मिथयतीत्यर्थः ।

अनामिकाङ्गुष्ठेन च तूष्णीं त्रिर्निरुचति निषिञ्चतीत्यर्थः ।
च शब्दात् प्रयौति च । अतश्च प्रतियुवनं, निरुचणं एवञ्च निरु-
चणव्यवधानात् समन्तकं त्रिः प्रयुवनं विधेयमिति सिद्धाति ।

यन्मधुन इति मधुमतीभिर्वा मधुपर्कं त्रिः प्राश्यात् ॥

मधुपर्कं च सोमे च नोच्छिष्टो भवतीति स्मरणात्, उच्छिष्ट
स्यैव मन्त्रपाठः । अथाचम्य वाङ्मन्त्रस्य इत्यादिभिर्गन्तैः प्राणा-
यतनानि संस्मृगन् अत्र साकाङ्गत्वादस्तौत्वध्याहारः ।

स इति च सर्व्वचानुपङ्गः ।

अरिष्टानि मेङ्गानि तनुरित्यथ, सन्वित्यध्याहारः । आचान्तो-
दकाय गासमादाय गोरिति त्रिः प्राहेति, आचान्तोदकग्रहणात्
पुनराचमनमितिकेचित् । अपरेत्वाहुः । आचान्तमुदकं येन
स आचान्तोदकः तदर्थं शस्तादानमिति तादर्थ्यं च पश्वालं
भस्य तदर्थत्वात् एतच्चार्घ्यकर्त्तव्याथम् ।

ततो माता रुद्राणामिति मन्त्रं अर्घ्यैः प्रतिव्रयात् ।

अमुथेति चार्घ्ययितुर्नाम ग्रहणं, यद्यालभेत पाप्मानं घातया-
मोक्तिप्रयोगः । अथ यद्युत्तिष्ठेन्नम्रचामुथ्य च पाप्माहतमुत्-
सृजत यणान्यत्विति व्रयात् ।

अत्राप्यर्घ्ययितुर्नामादेशः ।

ओगम्भजत यणान्यत्तीति व्रयादिति, निगदीयं ।

नत्वेवामाए मोर्षम्वादधियन्नमधिविवाहङ्कृते इत्येवं व्रयात्
शेषं सुगमम् ।

अथ पुण्याष्टपादनं । पाह वेदध्यासः ।

सम्पूजा गन्धमात्पाशैर्ब्राह्मणान् सन्ति वाचयेत् ।

धर्मकर्मणि भाङ्गत्वे संयामाहुतदर्शने ॥

यमः । पुण्याहवाचनं दैवे ब्राह्मणस्य विधीयते ।

एतदेव निरोद्धारं कुर्यात् चतियवैश्ययोः ॥

कश्यपः । लोके भूतिकर्मसु वै तदादीन्धेव वाक्यानि स्युर्यथा
पुण्याहं सुसमृद्धमिति ।

‘भूतिकर्मसु, सम्भत्कारकर्मसु, स्वस्तिवाचनादिष्विति यावत् ।

‘एतदादीनि, प्रणवादीनि ।

पुण्याहवाचनमुक्तं बहुचपरिशिष्टे ।

अवनिकृतजानुमण्डलकमलमुकुलसदृशमञ्जलिं शिरस्याधाय,
दक्षिणेन पाणिना सुवर्णं पूर्णकलशं धारयित्वा, दीर्घाः-नागा-
नद्योगिरयस्त्रीणि विष्णुपदानि च तेन आयुःप्रमाणेन पुण्याहं
दीर्घमायुरस्तु, शिवा आयुः सन्तु, सौमनस्यमस्तु, अक्षतश्चारिष्टि-
चास्तु, गन्धाः पान्तु, भाङ्गलव्यञ्चास्तु, पुष्पाणि पान्तु, सन्धियमस्तु,
अक्षतानि पान्तु, आयुष्यमस्तु, तांबूलानि, पान्तु, ऐश्वर्यमस्तुदक्षिणाः
पान्तु, आरोग्यमस्तु, दीर्घमायुः शान्तिः पुष्टिस्तुष्टिः चौर्यंशो विद्या
विनयो वित्तं बहुपुत्रश्चायुष्मञ्चास्तु, यं कृत्वा सर्ववेदोयज्ञक्रिया
करणकर्मारम्भाः शुभाः शोभनाः प्रवर्तन्ते, तमहमोद्धारमादिं कृत्वा
ऋग्यजुःसामाशौर्वचनं बहुऋषिमतं समनुज्जातभवद्भिरनुज्जातः
पुण्यं, पुण्याहं वाचयिष्ये, वाच्यतां द्रविणोदा द्रविणमस्तु, अस्य
सवितापद्याताम्रवोनवो भवति, जायमानोच्चा दिवि दक्षिणावन्ती
अस्युरित्येता ऋचः पुण्याहे ब्रूयात्, व्रतनियमतपःस्नाध्याययजु-
दमदानविशिष्टानां सर्वेषां ब्राह्मणानां मनः समाधीयतां,

स्पतयः सन्तु, शिवा आपः सन्तु, अहोरात्रे शिवे स्यातां त्रिकामे,
निकामे, नः पर्यन्तो वर्यंतु । फलवत्योऽन ओषधयः पच्यतां योग-
क्षेमो नः कल्पतां, शुक्रा-ङ्गारक-बुध-बृहस्पति-शनैशर-राहुकेतु-
सोमसहिता आदित्यपुरोगाः सर्वे यहाः प्रीयन्तां, भगवान् नारा-
यणः प्रीयतां, भगवान् पर्जन्यः प्रीयतां, भगवान् स्वामी महासेनः,
प्रीयतां पुण्याहकालं वाचयिष्ये, वाच्यतां उद्गातेव शकुने सामगा-
यसि याज्यया यजति यत्पुण्यं नक्षत्रं तद्वदकुर्वीतोपब्युषं यदा वै
सूर्य उदेति अध नक्षत्रं नैति यावति तत्र सूर्यो गच्छेत् यत्र जघन्यं
पश्येत्तावत् कुर्वीत यत्कारीस्यात्पुण्याह एवं कुरुते तानि यानि
एतानि यमनक्षत्राणि यान्येव देवनक्षत्राणि तेषु कुर्वीत यत्कारी-
स्यात् पुण्याह एवं कुरुते पुण्याहं भवन्तो ब्रूवन्तु श्रीम् पुण्याहं
स्वस्तये वायुमुपब्रुवामहे आदित्य उदितय, स्वस्तिन इन्द्रो
बृहस्पतिः स्वस्तिनः पूषा विश्ववेदाः स्वस्तिनस्तार्क्षी अरिष्टनेमिः
स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ।

अष्टौ देवा वसवः सोम्यासः चतस्रो देव्योरजसा अविष्टाः
ते यज्ञं पान्तु रजसः पुरस्तात् संवत्सरीणममृतं स्वस्ति ।

स्वस्ति भवन्तो ब्रूवन्तु ।

आयुष्मते स्वस्ति ऋद्वामस्तोमं सर्वानृद्विमृद्वाम् हव्यैर्नम-
सोपसद्यमित्रं देवं मित्रधेयत्रोअसु अनुराधान हविषा बर्हयन्तः यतं
जीवेम शरदः समीलास्त्रीणि त्रीणि वेदेवानामृद्वानि त्रीणि ह-
न्दांसि त्रीणि सवनानि त्वय इमे लोकासद्वामेव तद्दीर्घ एषु लोकेषु
प्रतितिष्ठति ऋदिं भवन्तो ब्रूवन्तु ऋद्वामं त्रिये जातः त्रिय एत्वित्तं
गस्मिन् ब्रह्माध्यजयत् सर्वमेतद्गुप्तं लोकमिदमूषसर्वन्तन्नो-

दानखण्डं ३ अध्यायः] हेमाद्रिः ।

चतुर्भिर्जिह्वित्यत्रियं दधात्वरुणीयमानं अद्बुध्नीयमन्त्रं मे
गोपाय यमृपयस्त्रयीविदो विदुः यजुः ऋचः सामानि यजूंषि सा
हि श्रीरमृतायतां श्रीरस्त्विति भवन्तो हुवन्तु अस्तु श्रीः पुण्याह
समृद्धिरस्तु भगवान् प्रजापतिः प्रीयताम् ।

इति श्रीमहाराजाधिराज श्रीमहादेवस्य समस्तकर-

णाधीश्वरसकलविद्याविशारदश्रीहेमाद्रिविरचिते

चतुर्वर्गचिन्तामणौ दानखण्डे

परिभाषा प्रकरणम् ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथ दानफलानि ।

आचारैः सृहणीयतां गमयता जन्म द्विजन्मान्वये
कीर्त्तः सर्वपथीनतां रचयता तैस्तैर्गुणानां गणैः ।
तत् किञ्चित् परमं महः कलयता मौमंशुः कन्दर्प
येनोच्चैःफलदायिदानमहिमन्त्यात्मेव दृष्टान्त्यते ॥
यो हेमाद्रिः शिवं स्तौति सर्वदानागमोदितम् ।
सोऽथ दानफलं प्राह सर्वदानागमोदितम् ॥

तत्र सामवेदोपनिषदि ।

दानेन सर्वान् कामानवाप्नोति, चिरजीवित्वं प्रह्लाचारी
रूपवानहिंस्र उपपद्यते, स्वर्गं पर्णाशनात्^० द्विविचरः पदो भक्ष-
स्थान-वीरासनादित्तवान्-पितृ-मातृ-गुरु-शुश्रूषाध्यानवान् स्वर्गीयः
काञ्चनदानेनेति ।

आह भगवान् ऋग्वेदः ।

उषा दिवि दक्षिणावन्तो अस्युर्ये अश्रुदाः सह ते सूर्येण, हिर-
ण्यदा अमृतत्वं भजन्ते, वासोदाः सोम प्रतिरन्त्य आयुरिति ।
हारीतः । आपोददत् तपमभिजयत्यात्मानं च निष्क्रीणाति ।

अन्नदानादघ्नं निष्क्रीणाति अन्नवानन्नादोऽन्नपतिय भवति ।

वस्त्रदानाद्दोनिष्क्रीणाति सुरूपोऽनग्नो वस्त्रभाक् भवति, हिरण्यप्रदानात्तेजो निःक्रीणाति सुतेजाः शोमान् हिरण्यभाग् भवति, गोप्रदानाद्वाचो निष्क्रीणाति, सुवाग्बिपाप्मा गोभाक् च भवति, अनडुत्प्रदानात् प्राणादिष्क्रीणात्वरोगो बलवान् धुर्य्-भाक् च भवति, रथप्रदानाच्छरीरदिष्क्रीणाति भृत्यविविध-विमानभाग्भवति, शय्याप्रदानात् सुखं निष्क्रीणाति यानशयना-सनविविधसुखशोभाग्भवति अपरिमितप्रदानादपरिमितयोषं-पुष्पाति अपरिमितान् कामानवाप्नोति ।

तद्विधं भवति अविज्ञातदानं च विज्ञातदानञ्च,

यदविज्ञातविदुषे तदविज्ञातं दानम्, अथ यद्विज्ञातविदुषे सन्नञ्चचारिणे वैश्वानरमाददानाय, यद्ददाति प्रतिगृह्णाति च, तद्विज्ञातदानं, तदप्येतद्यजुष्युक्तं, (इदं कस्मा अदादिति) ।

आत्मानं निष्क्रीणाति, आत्मानमेव ददातीत्यर्थः ।

अनेन प्रकारेण जलादिदानमेव स्तूयते ।

विष्णुः । तैजसानां पाचाणां प्रदानेन पात्री भवति कामानां ।

मधु-घृत-तैलदानेनारोग्यं औषधप्रदानेन च, लवणप्रदानेन 'लावण्यं, धान्यप्रदानेन तृष्टिः, सस्यदानेन च तथा, इन्धनप्रदानेन दोष्ताग्निर्भवति, संयामे सज्जयमाप्नोति, आसनदानेन स्थानं, शय्यादानेन भार्यां, उपानत्प्रदानेनाश्वतरीयुतं रथं, क्षेत्रप्रदा-नेन स्वर्गं, तालहन्त-चामरप्रदानेनादुःखित्वं, पुष्पप्रदानेन ज्यायान् भवति, अनुश्लेषनप्रदानेन कीर्त्तिमान् भवति ।

प्राह मनुः । वारिदस्तृप्तिमाप्नोति सुखमच्यमग्रदः ।

तिलप्रदः प्रजामिष्टां दीपद-यत्तुत्तमम् ॥

भूमिदः सर्वमाप्नोति दीर्घमायुर्हिरण्यदः ।

गृहदोषाणि वैश्वानि रूप्यदीरूपमुत्तमम् ॥

वासोदक्षन्द्रसालोक्य-मश्विसालोक्य-मश्वदः ।

अनङ्गदः श्रियं पुष्टां गीदीव्रधस्य विष्टपम् ॥

यानशय्याप्रदो भार्या-मैश्वर्यमभयप्रदः ।

धान्यदः शाश्वतं सौख्यं ब्रह्मदी ब्रह्मसार्ष्टिताम् ॥

‘ब्रह्मसार्ष्टितां’ ब्रह्मसमानगतित्वम् ।

याज्ञवल्क्यः । भूदोषाश्चात्रवस्त्राभस्तिल-सर्पिः-प्रतिश्रयान् ।

नैवेशिकस्रग्धुर्यान् दत्त्वा स्वर्गं महीयते ॥

गृहधान्याभयोपानकुचमाल्यानुलेपनम् ।

यानं वृक्षं श्रियं शय्यां दत्त्वात्यन्तं सुखी भवेत् ॥

‘प्रतिश्रयः’ प्रवासिनामाश्रयः ।

‘नैवेशिकं, विवाहप्रयोजनकं द्रव्यम् ।

तथा । शान्तसम्वाहनं रोगि परिचर्या सुरार्चनम् ।

पादशौचं द्विजोच्छिष्टमार्जनं शोप्रदासमम् ॥

यमः । दत्त्वा प्रतिश्रयं लोके तथादत्त्वैवचाभयम् ।

तथा दत्त्वा क्षितिं विप्रे ब्रह्मलोके महीयते ॥

कुचदोगृहमाप्नोति गृहदी नगरन्तथा ।

तथोपानत्प्रदानेन रथमाप्नोत्यनुत्तमम् ॥

इत्थनानां प्रदानेन दीप्ताग्निर्भुवि जायते ।

शवां यास-प्रदानेन सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

रुक्मदः सर्वमाप्नोति रूप्यदो रूपमुत्तमम् ।

वासोदयन्द्रसालोक्यं सूर्यसालोक्यमश्वदः ॥

राजोपकरणं दत्त्वा रत्नानि विविधानि च ।

नगरञ्च तथा दत्त्वा राजा भवति भूतले ॥

तथा । देवमाल्यापनयनं देवागारसमूहनम् ।

अथ नक्षैव विप्राणां द्विजोच्छिष्टापकर्षणम् ॥

पादगौचप्रदानञ्च प्रकल्प्य परिचारणम् ।

पादाभ्यङ्गप्रदानञ्च शान्तसम्बाहनन्तथा ॥

गवां कण्डूयनञ्चैव आसदानाभिवन्दने ।

भिक्षादीपप्रदानञ्च तथैवातिथिपूजनम् ॥

एकैकस्य फलं प्राह गोप्रदानसमं यमः ।

यस्तु सम्भृच सम्भारं ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ॥

तस्य पुण्यकृतान् लोकान् न वक्तुं प्रभवाम्यहम् ॥

‘सम्भारो’ यज्ञ-विवाहाद्युपकरणद्रव्यम् ।

फलमूलानि पानानि शाकानि विविधानि च ।

यानानि दत्त्वा विप्रेभ्यो मुदायुक्तः सदा भवेत् ॥

तथा । धान्योदकप्रदायी च सर्षिर्दःसुखमश्रुते ।

विप्रेभ्यः पादुके दद्यात्क्यनान्यासनानि च ॥

विविधानि च दानानि दत्त्वा च नृपतिर्भवेत् ।

तथा । अन्नदस्तु भवेच्छ्रीमान् सुदत्तः कीर्त्तिमानपि ॥

तैलमामलकं यच्छन् पादाभ्यङ्गन्तथैव च ।

नरः सुदत्तस्तेजस्वी सुखवांश्चैव जायते ॥

तथा । मृत्तिकां गोशुद्धभानुपवीतं तद्योत्तरम् ।

दत्त्वा गुणवते विप्रे कुले जायेत धोत्तमे ॥

सुखवासन्तु योदद्याद्दन्तधावनमेव च ।

शुचिः स्यात्सुभगोवाग्मी सुखी चैव सदा भवेत् ॥

पादशौचन्तथा यानं शौचञ्च गुदलिङ्गयोः ।

यः प्रयच्छति विप्राय शुचिः शुद्धः सदा भवेत् ॥

गन्धीपधमथाभ्यङ्गं माचिकं लवणं तथा ।

यः प्रयच्छति विप्राय सौभाग्यं स तु विन्दति ॥

अग्निः । दुर्भिक्षे अन्नदाता च सुभिक्षे च हिरण्यदः ।

पानीयदस्वरक्षे च ब्रह्मलोके महीयते ॥

देवलः । श्रान्तायात्रप्रदः स्वर्गं विमानेनाधिरोहति ।

प्राप्नोति दशगोदानफलं* रोगिप्रतिक्रियः ॥

प्रक्षाल्य पादौ विप्राय लभेत् गोदानजं फलम् ।

चन्दनं तालवृन्तञ्च फलानि कुसुमानि च ।

ताम्बूल-मासनं शय्यां दत्त्वात्वनतं सुखी भवेत् ॥

कात्यायनः । पादाभ्यङ्गैः गिरीभ्यङ्गैर्दानमानार्चनादिभिः

मृष्टवाक्त्रैर्विशेषेण पूजनीया द्विजोत्तमैः ॥

वासुपुराणे । चन्दनानां प्रदातारः शङ्खानां मौक्तिकस्य च ।

पापकर्तृनपि पितृस्तारयन्ति यथाश्रुतिः ॥

महाभारते । दासीं दासमलङ्कारं क्षेत्राणि च गृहाणि च ।

ब्रह्मदेयां सुतां दत्त्वा स्वर्गमाप्नोत्वसंगमं ॥

लभते च शिवस्थानं बलिपुष्पप्रदो नरः ।

* भोगिप्रतिक्रिय इति पाठान्तरम् ।

तथा । धुर्यप्रदानेन गवां तथाश्वैर्लोकानवाप्नोति नरो वसुनाम् ।
 कृत्रप्रदानेन गृहं वरिष्ठं यानं तथापानहसम्प्रदानात् ॥
 वस्त्रप्रदानेन फलं सुरूपं गन्धप्रदानात् सुरभिर्नरः स्यात् ।
 भिक्षान्नपानीयरसप्रदाता प्राप्नोति सर्वांश्च रसान् प्रकामान् ॥
 प्रतिययाच्छादनं सप्रदाता प्राप्नोति तान्येव न संशयोऽत्र ।
 स्वग्धूपगन्धानुविलेपनानि स्नानानि मात्स्यानि च मानवीयः ।
 दद्याद्द्विजेभ्यः स भवेदरीगस्तथाभिरूपय नरेन्द्रलोके ॥

तथा । चन्दनागुरुधूपानि विप्रेभ्यो यः प्रयच्छति ।
 ताम्बूलञ्च स्वजज्ञैव स स्वर्गं प्रव्रजेन्नरः ॥
 तिलान्ददञ्च पानीयं दीपमवप्रतिययम् ।
 सतां स्वर्गेषु नामेतत्सूतानि वचांसि च ।
 सान्त्वदः सर्व्वमाप्नोति सर्व्वशोकैर्विमुच्यते ॥
 प्रेक्षणीयप्रदानेन स्मृतिं मेधाञ्च विन्दति ॥

आदित्यपुराणे । धर्मशास्त्रप्रदातारः सन्नदानरताश्च ये ।
 तीर्थ-तडाग-कूप-पादि-नौका-सेतु-प्रदाय-ये ॥
 स्तन्वेन तारयेद्यस्तु तृपार्त्तानां जलप्रदः ।
 पक्वान् ददाति केदारान् सफलांश्चैव पादपान् ॥
 षष्टिकोटि सहस्राणि अर्बुदानां च वै त्रयम् ।
 क्रोडन्ति ते स्वर्गपुरे एतदुक्तं द्विजोत्तम ॥

तथा । अश्वम्बा यदि वा युग्यं शोभने वाथ पादुके ।
 ददाति यः प्रदानं वै ब्राह्मणेभ्यः सुसंयतः ॥
 तस्य दिव्यानि यानानि रथा ध्वजपताकिनः ।
 दुष्टः पत्न्या नचैवेह भविष्यति कथञ्चन ॥

अन्न पाना-श्व-गो-वस्त्र छत्र-शय्या-सनानि च ।

प्रेतलोके प्रशस्तानि दानान्यष्टौ विशेषतः ॥

लिङ्गपुराणे । वस्त्रं जलं पवित्रं च दत्त्वाथ शिवयोगिने ।

स महाभोगमाप्नोति अन्ते योगश्च शाश्वतम् ॥

आसनं शयनं यानं योददाति यशस्विने ।

समं सर्वेषु भूतेषु तस्य दुःखं न विद्यते ॥

कान्तिकापुराणे । अभ्यङ्गमिन्धनंनौरंशयनासनमेव च ।

दद्याद्दवाङ्गिकं चैव तमुद्दिश्य दिने दिने ॥

कायिनामन्नदानन्तु तदुद्दिश्य निवेदयेत् ।

अथवा किं प्रलापेन यत् किञ्चित् सुकृतं भुवि ॥

कुर्वंस्तत्पदमाप्नोति शिवमुद्दिश्य लीलया ।

देवीपुराणे । द्रव्यं भू हेम गो धान्यन्तिलवस्त्रघृतादिकम् ॥

विधिना चीपवासेन एकाग्रनक्तभीजनात् ।

शुचिना भावपूतेन च्यान्था सत्यव्रतादिना ॥

अपि सर्षपमात्रस्य दातारन्तारयेद्दत् ।

आदित्यपुराणे ॥ अथान्नदानाद्भूदानात् प्रीतो भवति केशवः ॥

गुह-चीर-घृतैर्वस्त्रैः प्रीतो भवति चन्द्रमाः ।

जलदानाच्च वरुणः सुप्रसन्नो भवेत् सदा ।

रजतेन च दत्तेन प्रीतः स्याच्च महेश्वरः ॥

सुवर्णेन तु दत्तेन वल्लिर्नित्यं प्रसीदति ।

हस्त्यश्वरथयानैश्च मघवानासनैस्तथा ॥

शयनैर्वेश्मभिर्धर्मशूत्रेष्वोष्णांशुरेषु च ।

उपानद्गां यमोगोभिः सौरभेयः कपर्द्दनः ॥

पादुकाभ्यां प्रदत्ताभ्यां पद्मयोनिः प्रतुष्यति ।

अलङ्कारैस्तथामान्यैर्जगन्माता च पार्वती ॥

स्कन्दपुराणे । यो गाञ्च महिषीं दद्यात् सालङ्कारां पयस्विनीं ।

कांस्यवस्त्रादिभिर्युक्तां स कामान् लभते खिलान् ॥

सौरपुराणे । कृष्णाञ्जिनञ्च महिषी मेघी च दग्धेनवः ।

ब्रह्मलोकप्रदायिन्यस्तुलापुरुष एव च ॥

वह्निपुराणे । यानमध्वमनङ्गाहं हेमरूप्यमणींस्तिलान् ।

ये प्रच्छतिन्यपापेषु निरताः सर्वदा मुने ।

न तेषां भैरवः पत्या कदाचिदपि जायते ॥

विष्णुधर्मोत्तरे हंसउवाच ।

नरस्वासनदानेन स्थानं सर्व्वं च विन्दति ।

सत्यादानेन चाप्नोति भार्यां ब्राह्मणसत्तमाः ॥

दत्त्वा द्विजाय शयनं स्वास्तीर्णं चोत्तरच्छदम् ।

कुले महति संभूतिं रूपद्रविणसंयुताम् ॥

तथापक्षवतीं भार्यां प्राप्नोति वशगां तथा ।

अनेनैव प्रदानेन भार्या पतिमवाप्नुयात् ॥

वितानकप्रदानेन सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ।

कृत्रदस्य तथा विप्रा नात्रकार्या विचारणा ॥

कृत्रं शतशलाकञ्च दृष्टेरातपवारणम् ।

सर्व्वपापविनिर्मुक्तः स्वर्ग लोके महीयते ॥

याम्यं मार्गं तथा याति सुखेन द्विजसत्तम ।

उपानहौ तथा दत्त्वा श्लक्ष्णसिंहसमन्विते ॥

रथमश्वतरीयुक्तं त्रिदिवं प्रतिपद्यते ।

सर्वपापविनिर्मुक्तोयाम्यं मार्गं सुखं व्रजेत् ॥
 तालहन्तप्रदानेन सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 तथा चामर दानेन सर्वदुखैर्विमुच्यते ।
 पादुकानां प्रदानेन गतिमाप्नोति शोभनाम् ॥
 पादपौठप्रदानेन स्थानं सर्वत्र विन्दति ।
 स्थानमेव तथाप्नोति दण्डं दत्त्वा द्विजातये ॥
 यज्ञोपवीतदानेन वस्त्रदानफलं लभेत् ।
 उष्णीषदानस्य तथा फलमेतदुदाहृतम् ॥
 दन्तकाष्ठप्रदानेन सौभाग्यं महदाप्नुयात् ।
 मृत्तिकायाः प्रदानेन शुचिः सर्वत्र जायते ॥
 शौचस्नानोदकं दत्त्वा विरोगस्वभिजायते ।
 रोगनाशमवाप्नोति तथाभ्यङ्गप्रदःसदा ॥
 तथैवौषधदानेन रोगनाशमयाच्यते ।
 स्नानीयानि सुगन्धीनि दत्त्वा सौभाग्यमच्यते ॥
 अनुलेपनदानेन रूपवानभिजायते ।
 कायाग्नि-दीप्ति-प्राकाश्याङ्गतिं चैव तद्योत्तमाम् ॥
 यस्तु संसाधनार्थाय ब्राह्मणाय प्रयच्छति ।
 स याति वङ्गिसालोक्यं शत्रुनाशं च विन्दति ॥
 तैजसानि तु पात्राणि दत्त्वा सलवणानि च ।
 तैजसानि तु पात्राणि सतैनानि प्रयच्छतः ॥
 आरोग्यमुत्तमं प्रीतिं लावण्यमपि चीत्तमम् ।
 तथा । समुद्रजानां भाण्डानां गद्गादीनां प्रदायकः ।
 पापी भवति कामानां यगस्य न संगयः ॥

कङ्कतस्य प्रदानेन परां बाधां प्रमुञ्चति ॥
 गव्याप्रदानं लोकेषु तथा स्थानकरं परम् ।
 दत्त्वानुलीपनं माल्यं परां लक्ष्मीमुपाश्रुते ॥
 तथा । नृवाह्यं पुरुषो यस्तु द्विजे सम्यक् प्रयच्छति ।
 अश्वमेधफलं तस्य कथितं द्विजसत्तमाः ॥
 गिविकायाः प्रदानेन वङ्घ्रिष्टोमफलं भवेत् ।
 स याति शक्रसालोप्यं यस्तु योधं प्रयच्छति ॥
 यस्तु कर्मकरिं दामीं ब्राह्मणाय प्रयच्छति ।
 लोकास्तु सुलभास्तस्य वसूनां समुदाहृताः ॥
 तरुणीं रूपसम्पन्नां दासीं यस्तु प्रयच्छति ।
 सोऽसुरोभिर्भुंदायुक्तः क्रीडते नन्दने यने ॥
 उद्भवा गर्हभ्यापि यः प्रयच्छति तु द्विजाः ।
 अलकाच्च समासाद्य यश्चेन्द्रैः सह मोदते ॥
 दानानामुत्तमं प्रीक्तं प्रदानं तुरगस्य च ।
 बह्ववायाः प्रदानस्तु तथा बहुफलं स्मृतम् ।
 तुरगान् यः प्रयच्छन्ति सूर्यस्तोकं व्रजन्ति ते ॥
 यावन्ति तस्य रोमाणि तावद्धर्मगतानि च ।
 शुकान्तरङ्गमन्दत्वा फलं दग्गुणं भवेत् ॥
 गौर्यथा कपिस्ता श्रेष्ठा तथैव तुरगःसितः ।
 तुरङ्गमं सुपर्वाणं मासदार प्रयच्छतः ॥
 पुण्डरीकफलं प्रीक्तं नाचकार्या विचारणा ।
 चतुर्भिस्तुरगैर्युक्तं सर्वोपकरणैर्युतम् ॥
 रथं द्विजातये दत्त्वा राजस्यफलं लभेत् ॥

प्रदाय करिणीं सम्यगेतदेव फलं लभेत् ।

कुञ्जरस्य प्रदानेन मनुष्यः स्वर्गविद्युतः ॥

राजा भवति लोकेस्मिन् यशोविक्रमसंयुतः ।

सुवर्णकच्चं मातङ्गं दत्त्वा विप्राय वै द्विजाः ॥

राजसूयाश्वमेधाभ्यां फलं विन्दत्यसंग्रहम् ।

चतुर्भिः कुञ्जरैर्युक्तं रथं दत्त्वा द्विजातये ।

समग्रभूमिदानस्य फलं प्राप्नोत्वसंग्रहम् ॥

तथा । यथोक्तविधिना दद्यात् क्रीत्वा तु कपिलां नरः ।

सर्वकामसमृद्धयः स यज्ञफलमश्नुते ॥

गवां लोकमाप्नोति कुलमुद्धरति स्वकम् ।

वारुणं लोकमाप्नोति दत्त्वा च महिषीं ततः ॥

अलंकृतान्तु तां दत्त्वा गोदानफलमाप्नुयात् ।

अजामलं कृतां दत्त्वा वज्रिलोके महीयते ॥

तमेव लोकमाप्नोति दत्त्वाजं विधिवन्नरः ।

महिषस्य प्रदानेन याम्ये लोके महीयते ॥

वारुणं लोकमाप्नोति दत्त्वा रत्नं नृपोत्तम ।

घृष्टिप्रदानाच्च तथा तदेव फलमश्नुते ॥

आरक्ष्यपशुदानेन वायुलोके महीयते ।

एतदेवफलं प्रोक्तं प्रदानेन च पक्षिणाम् ॥

ब्रह्माण्डपुराणे । लोके श्रीष्ठतमं सर्वमात्मनसापि यत्प्रियं ।

सर्वं पितृणां दातव्यं तेषां मेवाप्तयार्थिना ॥

जाम्बूनदमयन्दिष्यं विमानं सूर्यमग्निभं ।

दिव्यासरोभिः सम्पूर्णमवदी नभते चयम् ॥

आच्छादनं तु यो दद्याद्दहतं यावत्कर्मणि ।
 आयुःप्रकाशमैश्वर्यं रूपञ्च लभते शुभम् ॥
 यन्मोपवीतं यो दद्यात् पादुके यावत्कर्मणि ।
 शोभनं लभते यानं पादयोः सुखमिव च ॥
 व्यजनन्तालवृन्तञ्च दत्त्वा विप्राय सत्कृतम् ।
 प्राप्नुयात्तल्पसंयुक्तं शयनीयं सुखावहम् ॥
 याद्वेपूपानहो दत्त्वा ब्राह्मणेपु सदा भुवि ।
 दिव्यं स लभते चक्षुर्वीजियुक्तं रथं तथा ॥
 श्रेष्ठञ्च तत्र विमलं पुष्पमालाविभूषितम् ।
 प्रासादस्तूत्तमो भूत्वा गच्छन्तमनुगच्छति ॥
 शरणं रत्नसम्पूर्णं सगय्यासनभाजनम् ।
 याद्वे दत्त्वा पितृभ्यस्तु नाकपृष्ठे महीयते ॥
 मुक्ता-वैदूर्यघासांसि रत्नानि विविधानि च ।
 लवणानां सुपूर्णानि याद्वे पात्राणि यो ददेत् ।
 रसास्तमनुतिष्ठन्ति आयुः सौभाग्य मेष च ॥
 पात्रं वै तैजसं दत्त्वा मनोश्च यावत्कर्मणि ।
 पात्रं भवति कामानां विद्यानाञ्च धनस्य च ॥
 राजतं काञ्चनश्चैव दद्याच्छ्राद्धे तु कर्मणि ।
 प्रभूतं लभते दाता प्राकाम्यां धनमिव च ॥
 धेनुं याद्वेषु यो दद्याद्दृष्टिं कुम्भोपदोहनाम् ।
 शावन्तमनुतिष्ठन्ति गवां पुष्टिस्तथैव च ॥
 गन्धवन्ति विचिषाणि घानानि भुरभीणि च ।
 पूजयित्वा तु पात्राणि याद्वे सत्कृत्य दापयेत् ॥

गन्धवहा महानद्यः सुखानि विविधानि च ।
 दातारसुपतिष्ठन्ति पुनस्त्यश्चपतिव्रताः ॥
 शयना-सन-यानानिभूमयो वाहनानि च ।
 दातारसुपतिष्ठन्ति तथा स्वर्गे महीयते ।
 आह्वेषेतानि योदद्यात् सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥
 सर्थिः; पूर्णानि पात्राणि आह्वे सत्कृत्य दापयेत् ।
 कुम्भदीहनचीराणां सहस्रं लभते गवाम् ।
 रम्यानावसथान् दत्त्वा राजसूयफलार्द्धभाक् ॥
 तथाभरणसम्पूर्णां सोपधानां स्वलङ्घिताम् ।
 शय्याञ्च विविधां दत्त्वा द्विजोऽग्निष्टोमभाग्भवेत् ॥
 दासीं दासञ्च विविधं तथैवोद्भ्रमजाविकम् ।
 हस्त्य-श्व-रथ-यानञ्च आञ्जकर्मणि नित्यशः ।
 तिलांश्च विविधान् दत्त्वा लभते फलमचयम् ॥
 पितृकर्मणि युक्तस्तु शालिशोभनपुण्यकृत् ।
 घनपुष्पं फलोपेतं दत्त्वा शोभनमश्रुते ॥
 कृपा-राम-तडागानि क्षेत्र-योष-गृहाणि च ।
 दत्त्वा तु मोदते स्वर्गे नित्यमाचन्द्रतारकम् ॥
 स्वास्तीर्णं शयनं दत्त्वा आह्वे रत्नविभूषितम् ।
 पितरस्तस्य तुष्यन्ति स्वर्गे चानन्धमश्रुते ॥
 पदकौशेयपत्रोर्णं तथा प्रच्छादकम्पलम् ।
 अजिनं रौरयपदं पावनं मृगरोमजम् ॥
 दत्त्वा चैतानि विभ्रेभ्यो भोजयित्वा यथाविधि ।
 प्राप्नोति अदधानस्तु हयमेधस्य यत् फलम् ॥

कौशिय-क्षीममार्गश्च दुकूलमहतं तथा ।
 आद्वेषेतानि यो दद्यात् कामान् प्राप्नोत्वनुत्तमान् ॥
 पक्वानानि करम्भश्च मिष्टान्न-घृतशर्कराः ।
 कशरा मधुपर्कश्च पयः पायसमेव च ।
 स्निग्धमुष्णश्च यो दद्याज्ज्योतिष्टोम फलं लभेत् ॥

महाभारते । यस्माभरणदातारो भक्तपानान्नदास्तथा ।

कुटुम्बान्नप्रदातारः पुरुषाः स्वर्गगामिनः ॥
 सहस्रपरिवेष्टारः तथैव च सहस्रदाः ।
 चातारय सहस्राणां ते नराः स्वर्गगामिनः ॥
 सुवर्णस्य च दातारो गवाश्च भरतर्षभ ।
 यानानाश्च प्रदातारस्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥
 वैवाहिकानां प्रेक्षाणां प्रेक्षणाश्च युधिष्ठिर ।
 दातारो वाससाश्चैव पुरुषाः स्वर्गगामिनः ॥
 विहारा-वसधो-द्यान-कूपा-राम-सद-प्रदाः ।
 प्रपाणाश्चैव कर्त्तारस्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥
 नयेत् पातास्तथा बाधाहारिद्रगाद्गधिधर्मणात् ।
 यत्कृते प्रतिमुष्यन्ते ते नराः स्वर्गगामिनः ॥
 शूय्र्पाभिस्तपोभिय कृतमादाय भारत ।
 ये प्रतिग्रहनिषेहाम्स्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥
 सर्व्वहिंसानिहन्ताय नराः सर्व्वसहाय ये ।
 सर्व्वस्याययभूताय ते नराः स्वर्गगामिनः ॥
 प्राढाय बलवन्तय यौवनस्याय भारत ।
 ये वै जितेन्द्रिया धीरा स्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥

नारसिंहपुराणे । एकविंशत्यमी स्वर्गा निविष्टा मेरुमूर्धनि ।

अहिंसादानकर्तारो यज्जानां तपसां तथा ।

एतेषु निवसन्ति स्म जनाः क्रोधविवर्जिताः ॥

एकविंशतिस्वर्गा अनन्तरमेव वक्ष्यमाणा आनन्दप्रभृतयः ।

जलप्रवेशी चानन्दं प्रमोदं वद्विसाहसैः ।

भृगुप्रपाते सौरव्यं रणे चैवातिनिर्मलम् ॥

अनयने चाद्य सन्यासे मृतो गच्छेत्त्रिपिष्टपम् ।

ऋतुयाजी नाकपृष्ठमग्निहोत्री च निर्हतिम् ॥

‘ऋतुयाजी, सोमयागकर्त्ता ।

तडाग-कूपकर्त्ता च लभते पौष्टिकं द्विज ।

सुवर्णदायी सौभाग्यं लभते स्वर्माहातपाः ॥

शीतकाले महावह्निं प्रज्वालयति योनरः ।

सर्वसत्वहितार्थाय स स्वर्गश्चाप्सरं लभेत् ॥

हिरण्य-गो-भूदानेन निरहङ्कारमाप्नुयात् ।

भूदानेन तु शब्देन लभते शान्तिकं पदम् ॥

गोप्रदानेन स्वर्गन्तु निर्मलं लभते नरः ।

अश्वदानेन पुण्याहं कन्यादानेन मङ्गलम् ॥

द्विजेभ्यस्सर्पणं कृत्वा दत्त्वा वस्त्राणि भक्तितः ।

खेतन्तु लभते स्वर्गं यत्र गत्वा न शोचति ॥

कपिला गो प्रदानेन परमार्थे महीयते ॥

एकाग्रभोजी यो मर्त्या नक्तभोजी च नित्यशः ।

उपवासी चिरांवाद्यैरन्ते स्वर्गसुखं लभेत् ॥

‘एकान्नभोजी, एकभक्तव्रतः ।

सरित्सायी जितक्रोधो ब्रह्मचारौ इष्टव्रतः ।

निर्मलं सुखमाप्नोति तथा भूतहिते रतः ॥

विद्यादानेन मेधावी निरहंकारमाप्नुयात् ॥

ब्रह्मपुराणे । कर्पूरा-गुरु-कस्तूरी-चन्दनानि द्विजातये ।

दत्त्वा सम्यगयाप्नोति भोगमप्सरसां शुभम् ॥

रत्नालङ्कार-वासांसि शयनासनभाजनम् ।

बहुभाग्यः सुखी चैव प्रदत्त्वा जायते नरः ॥

यो ददाति महासत्वतुरङ्ग-रथ-दन्तिनः ।

स विमानवरारूढः प्रजापतिपुरं व्रजेत् ॥

उद्ग्री-रभ्रा-ज-महिषीं यो ददाति महायगाः ।

स नैव नरके वासमाप्स्यति जातुचित् ॥

नारसिंहपुराणे ।

यस्तु सर्वाणि दानानि ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।

स प्राप्य न निवर्त्तत देवं शान्तमनामयम् ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

किंस्वित्स्त्रकैः पूजनैर्ब्राह्मणानां लोकज्ञत्वा ब्राह्मणं ब्राह्मणेन्द्राः ।

देवैर्विप्रैः पूज्यमानः सुखी स्यात्तस्माद्देयं प्रार्थितं ब्राह्मणेभ्यः ॥

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवस्य समस्तकरणा-

धीश्वरसकलविद्याविगारद-श्रीहेमाद्रिविरचिते

चतुर्वर्गचिन्तामणौ दानखण्डे

दानफलप्रकरणम् ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथ दानानि प्रतिपाद्यन्ते ।

तत्र प्रथमं विशिष्टतया तुलापुरुपादिषोडशमहादानानि ।
जाताः सन्ति पुरा भवन्ति वहवो ये दानगौण्डा नरा ।
स्तान् कल्पद्रुमकामधेनुतुलया स्तोतुं समर्था जनाः ।
तां धेनुमपि तद्रुमभ्रुविमहादानच्छलाद्यच्छतः ।
हेमाद्रेरुपमानवस्तनि पुनः पुण्याति तूर्णीं न कः ॥

तुला पुरुषमुख्यनामपि येन सहासहा ।

तुलापुरुषमुख्यानां दानानां विधिमाह सः ॥

तत्र तुलापुरुषदानं तावदभिधीयते ।

मत्स्यपुराणे सूतउवाच ।

अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानानुकीर्त्तनम् ।

दानधर्मेऽपि यत् प्रीक्तं विष्णुना प्रभविष्णुना ॥

सर्वपापक्षयकरं नृणान्दुःखविनाशनम् ।

यत्तत्षोडशधा प्रीक्तं वासुदेवेन भूतले ॥

पुण्यं पवित्रमायुष्यं सर्वपापहरं शुभम् ।

श्रुजितं देवताभिश्च चन्द्र-विष्णु-शिवादिभिः ॥

आद्यन्तु सर्वदानानां तुलापुरुषसंज्ञितम् ।

हिरण्यगर्भदानञ्च ब्रह्माण्डं तदनन्तरम् ॥
 कल्पपादपदानञ्च गोसहस्रञ्च पञ्चमम् ।
 हिरण्यकामधेनुञ्च हिरण्याश्वस्तथैव च ॥
 हिरण्याश्वरथस्तद्विभक्तमहस्ति-रथस्तथा ।
 पञ्चनाङ्गलकं तद्वहारादानं तथैव च ॥
 द्वादशं विश्वचक्रञ्च ततः कल्पलतात्मकम् ।
 समसागरदानञ्च रत्नधेनुस्तथैव च ॥
 महाभूतघटस्तद्वत्पीडशः परिकीर्तितः ।
 सर्वाख्येयानि कृतवान् पुरा शम्बरसूदनः ॥
 वासुदेवञ्च भगवान् अम्बरोपोऽथ पार्थिवः ।
 कार्त्तवीर्यार्जुनो नाम प्रह्लादः पृथुरेव च ॥
 चक्रुरन्ये महीपालाः केचिच्च भरतादयः ।
 यस्माद्विभक्तसहस्रेभ्यो महादानानि सर्व्वदा ॥
 रचन्ति देवताः सर्वा एकैकमपि भूतले ।
 एषामन्यतमं कुर्याद्वासुदेवप्रसादतः ॥
 न शक्यमन्यथा कर्त्तुमपि शक्रेण भूतले ।
 तस्मादाराध्य गोविन्दसुमापति-विनायकी ॥
 महादानमखं कुर्यात् विप्रैश्चैवानुमोदितः ।
 एतदेवाह मनवे परितुष्टो जनार्दनः ।
 यथा तदनुब्रूयामि शृणुध्वमृषिसत्तमाः ॥

मनुरुवाच ।

महादानानि यानीह पवित्राणि शुभानि च ।
 रहस्यानि प्रदेयानि तानि मे कथयाच्युत ॥

मत्स्यरवाच ।

नोक्तानि यांनि गुह्यानि महादानानि शोभय ।
तानि ते सम्प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ।
तुलापुरुषयागोयं येषामाद्योभिधीयते ॥

‘आद्यः’ प्रकृतिभूतः ।

अयने विपुवे पुष्ये व्यतीपाते दिनचये ।
युगादिपूषरागेषु तथा मन्वन्तरादिषु ॥
संक्रान्तौ वैधृतिदिने चतुर्दश्यष्टमीषु च ।
सितपञ्चदशीपर्वदादशीष्वष्टकासु च ॥
यज्ञोत्सव-विवाहेषु दुःस्वप्नाद्भुतदर्शने ।
द्रव्यत्राह्वणलाभे च श्रदा वा यत्र जायते ॥
तीर्थे वायतने गोष्ठे कूपा-राम-सरित्सु च ।
गृहे वाय वने वापि तडागे रुचिरे तथा ॥
महादानानि देयानि संसारभयभीरुणा ।
अनित्यं जीवितं यस्मादसु चातीवञ्चलम् ॥
केशेष्विव गृहोतस्तु मृत्युना धर्ममाचरेत् ।
पुण्यान्तिथिमथासाद्य कृत्वा ब्रह्मणवाचनम् ॥

वक्ष्यमाणं मण्डपादिं कारयेदित्यन्वयः ।

तिथिमित्युपलक्षणम् ।

पूर्वाह्ने पुष्यमुहूर्त्तादौ चेति वेदितव्यं, ‘ब्राह्मणवाचनं’ ब्राह्मणैः
पुण्याह्लादिष्वधवाचनम्, सहिधान्तु परिभाषायां प्रागभिहितम् ।

इह चायं प्रयोगक्रमः ।

एतन्न कालान्यतमदानप्रतिपादनदिनात्पूर्वद्युः प्रातः सुस्नातः

शोभूतेऽहममुकदानं प्रतिपादयिष्ये, इति यजमानः सङ्ख्यं विधाय,
प्रलूहसमूहविघाताय शिव-विष्णु-विनायकान् सम्पूज्य, ब्राह्मणा-
नुज्ञातः कर्म समारभेत्, यद्य हृदिस्थाबं कृत्वा तदनन्तरम्-
त्विम्बरणं विधाय, तांश्च मधुपर्कविधिना सम्पूज्य, पश्चिमद्वार-
मण्डपं प्रविश्यापराह्णेऽधिवासनं विदध्यात्, मधुपर्कविधि-कुण्डम-
खण्डपादिस्तक्षणाणि परिभाषायां द्रष्टव्यानि ।

विशेषस्तु वक्ष्यते ।

षोडशारत्निमात्रञ्च दश द्वादश वा करान् ।

मण्डपं कारयेद्दिहांश्चतुर्भद्राननस्वधः ॥

यजमानस्यैकविंशत्यङ्गुलः, अरत्निः चतुर्विंशत्यङ्गुलः, करः ।

एतच्च मानत्रयमुत्तम-मध्यमा-धमभेदेन विज्ञेयम् ।

‘चतुर्भद्राननमिति, चत्वारि भद्रयुक्तानि ध्यानानि द्वाराणि
यस्य स तथा ।

यदाह दानसभामधिकृत्य विश्वकर्मा ।

द्वारैश्चतुर्भिः परिनिर्गतैर्या विभूषिता सुन्दरमूर्तिरूपा ।

रत्नोद्भवा सा कथिता सभेद्यं भद्रं ह्यनिन्द्यं करणीयमस्या इति ।

मत्स्यपुराणे । सप्तहस्ता भवेद्देदी मध्ये पञ्चकराय वा ।

तन्मध्ये तीरणं कुर्यात् सारदारुमयं शुभम्

उत्तममण्डपे सप्तकरा वेदी, इतरयोस्तु पञ्चकरेति व्यवस्थितो
विकल्पः, साचेष्टकामयी चतुर्थांगीच्छिता विधेया ।

तन्मध्ये तुलाबलम्बानार्थं तीरणाकृतित्वात्तीरणम्, सारदा-
रुणि, शाकेद्भुदीत्यादि, वक्ष्यमाणानि ।

कुर्यात् कुण्डानि चत्वारि चतुर्दिक्षु विचक्षणः ।

‘सुमेखलायोनियुतानि तद्वत्सम्पूर्णकुम्भानि महासनानि ॥
 सताम्रपात्रद्वयसंयुतानि सयज्ञपात्राणि सविष्टराणि ।
 हस्तप्रमाणानि तिला-ज्य-धूप-पुष्पो-पहाराणि सुशोभनानि ॥
 ‘चतुर्दिक्षु, वेद्या इति शेषः । सपादहस्तसंमितञ्च कुण्डवे-
 द्योरन्तरं विधेयम् । ‘पूर्णकुम्भः, जलपूर्णकलशः, ‘ताम्रपात्रद्वयं,
 हवनौयहव्याधारभूतम् । ‘यज्ञपात्राणि, सुक्सुवादीनि । ‘विष्टरः,
 छिन्नाग्रपञ्चविंशतिकुशपत्रनिर्मितः । ‘धूपः, गुग्गुलप्रभृतिः । ‘उप-
 हारः, फलाद्यादिः ।

पूर्वोत्तरे हस्तमिताय वेदी ग्रहादिदेवेश्वरपूजनाय ।

अर्चाचर्चनं ब्रह्म-शिवा-च्युतानां तथैव कार्यं फल-मात्य-वस्तैः ॥

‘पूर्वोत्तरे’ ईशानभागे ।

आयामतो विस्तारतश्च हस्तसंमिता वितस्त्रिमात्रोच्छ्रया च
 वेदी कार्य्या । तत्र मध्ये सूर्य्यं स्थापयेत् ।

आग्नेये सोमं, दक्षिणतो भौभं, ईशाने बुधं, उत्तरे गुरुं, पूर्व्वं
 भार्गवं, पश्चिमतः शनिं, नैर्ऋत्यभागे राहुं, वायव्यतः केतूनिति ।

आदिशब्दोपात्ताथैते, ईश्वर-गौरी-स्कन्द-विष्णु-ब्रह्म-शक्र-
 यम-काल-चित्रगुप्ताइत्यधिदेवताः ।

अग्नि-जल-भूमि-विष्णु-शक्र-शची-प्रजापति-मर्ष-ब्रह्माण इति
 प्रत्यधिदेवता एते स्र स्र ग्रहसंनिधौ स्थाप्याः ।

तथा । विनायको दुर्गा वायुराकाश-मश्विनोचेति शनि-सूर्य्य-
 योरुत्तरभागे राहु-केत्वोच दक्षिणे दुर्गाप्रभृतीनां स्थापनम् ।
 तथा लोकपालादीनामप्यत्र स्थापनम् । तेषामुत्तरत्र देवतात्वेना-
 भिधानात् ।

तदुक्तं स्मृत्यन्तरे । इन्द्रःपूर्वं तु संस्थाप्यः प्रेतेशं दक्षिणे तथा ।

वरुणं पश्चिमे भागे कुबेरं चोत्तरे न्यसेत् ॥

इन्द्रः पीतो यमः श्यामी वरुणः स्फटिकप्रभः ।

कुबेरस्तु सुवर्णाभो अग्निद्यापि सुवर्णभः ॥

तथैव निऋतिः श्यामी वायुर्धूम्रः प्रशस्यते ।

ईशानस्तु भवेद्भक्त एवं ध्यायेत्क्रमादिमान् ॥

इन्द्रस्य दक्षिणे पार्श्वे वसूनावाहयेद्बुधः ।

ध्रुवो-ध्वरस्तथा सोम आपयैवा^०निलोऽनलः ॥

प्रत्यूषश्च प्रभासश्च^१ वसवोष्टौ प्रकीर्त्तिताः ।

देवेशे-शानयोर्मध्ये आदित्यानां तथायनम् ॥

धाता-यमा च मित्रश्च वरुणोऽंगीभगस्तथा ।

इन्द्रोविवस्वान् पूषा च पर्जन्यो द्यमः स्मृतः ॥

ततस्त्रष्टा ततोविष्णुरजघन्योजघन्यजः^२ ।

इत्येते द्वादशादित्या नामभिः परिकीर्त्तिताः ॥

अग्नेः पश्चिमतोभागे रुद्राणामयनं विदुः ।

वीरभद्रश्च शम्भुश्च गिरीशश्च महायगाः ॥

अजैकपादद्विर्भङ्गाः^३ पिनाको चापराजितः ।

भूवनाधीश्वरश्चैव कपाली च विगाम्पतिः ।

स्थाणुर्भगश्च भगवान् रुद्रास्वेकादग स्मृताः ॥

० आपकश्चेति कश्चित् पाठः ।

१ यभातश्चेति कश्चित् पाठः ।

२ गङ्गा इति कश्चित् पाठः ।

३ बुध इति पाठान्तरम् ।

प्रेतेश-रचसोर्गन्धे मातृस्थानं प्रकल्पयेत् ॥

मातृनामानि परिभाषाप्रकरणे दर्शितानि गौरी-पद्मादीनि ।

निर्ऋतेरुत्तरेभागे गणेशायतनं विदुः ।

क्रुवेर-मरुतोर्मध्ये मरुतां स्थानमुच्यते ॥

मरुतो नाम ते देवा गणा वै सप्तसप्तकाः ।

आवहः प्रवहश्चैव उदहः सम्बहस्तथा ॥

विवहः प्रवहश्चैव तथा परिवहोऽनिल ॥ इति ।

एते सूर्यादयो ग्रहयज्ञोक्तविधिना पूजनीयाः, अनुक्तमन्त्र-
काणान्तु, प्रणवादिभिश्चतुर्थ्यन्तैर्नामभिर्नमोन्तैः स्थापनादि वि-
धेयम् ।

अथ तत्रैव ब्रह्म-शिवा-च्युतानामर्चनं प्रतिमापूजनञ्च कर्तव्यम् ।
तल्लक्षणं ब्रह्माण्डदाने वक्ष्यते ।

मत्स्यपुराणे ।

लोकेशवर्णाः परितः पताका मध्ये ध्वजः किङ्किणिकायुतः स्यात् ।

द्वारेषु कार्याणि च तोरणानि चत्वार्यपि चौरवनस्पतीनाम् ।

द्वारेषु कुम्भद्वयमत्र कार्यं स्वर्गान्य-धूपा-स्वर-रत्नयुक्तम् ॥

लोकेशवर्णाः, इन्द्रः पीतोयमः श्यामइत्यादिनिरन्तरोक्तलो-
कपालसमानवर्णाः ।

‘परितः, मण्डपस्य पूर्वादिसर्वदिक्षु । ‘किङ्किणिकाः, चुद्रघ-
गिटकाः । ‘चौरवनस्पतीनां, अश्वत्थो-दुम्बर-प्लव-न्यथोधानां पू-
र्वदक्षिण-पश्चिमोत्तरद्वारेषु यथाक्रमं मस्तके दारुमयशंख-चक्र-
गदा-पद्मचिह्नितानि तोरणानि कुर्यात् ।

‘रत्नानि’ कनकप्रभृतीनि परिभाषायामुक्तानि ।

शाके-ङ्गुदी-चन्दन-देवदारु-श्रीपर्णि-विल्व-प्रियकाञ्चनोत्थम् ।

स्तम्भद्वयं हस्तयुगावखातं कृत्वा दृढं पञ्चकरोच्छ्रितम्वा ।

तदन्तरं हस्त चतुष्टयं स्यात्तथोत्तराङ्गं चतुरस्रमेव ॥

‘शाकः, वृक्षविशेषः । महाराष्ट्रे साघइति प्रसिद्धः ॥

‘श्रीपर्णी, ‘भद्रपर्णी तरुः । ‘प्रियकः’ बोजकः ।

‘स्तम्भद्वयं चतुरश्रीकृत्य वेदिमध्ये पूर्व-पश्चिम-भागयोर्निधेयम् ।

‘उत्तराङ्गं’ स्तम्भद्वयोरुपरिकाष्ठम् । तत्र पञ्चकरोच्छ्रितयोः

स्तम्भयोर्हस्तचतुष्टयादुपरि निधेयम् । अश्रीत्तराङ्गञ्च तदङ्गमेवेति

पाठे तदीयमिति स्तम्भसजातीय काष्ठत्वर्थः ।

* समानजातिश्च तुलावलम्ब्या हैमिन मध्ये पुरुषेण युक्ता ।

दैर्घ्येण सा हस्तचतुष्टयं स्यात् पृथुत्वमस्यास्त्वं दशाङ्गलानि ॥

सुवर्णभद्राभरणा तु कार्या सलोहपाशद्वयशृङ्खलाभिः ।

युता सुवर्णेन च रत्नमाला विभूषिता माल्यविलेखनाभाः ॥

‘समानजातिः’ तोरणसमानजातिः तुलोत्तराङ्गमध्ये द्वादश-

भिरङ्गुलैरधस्तादुदगया अबलम्ब्या ।

‘पुरुषेण’ विष्णुना ।

‘शृङ्खलावलम्बितया’ सुवर्णेनिर्मितया ।

तत्प्रतिमालक्षणमुक्तं पञ्चरात्रे ।

अधश्चक्रं गदामूर्ध्वं वामयोः करयोः क्रमात् ।

ऊर्ध्वं शंखमधःपद्मं गोविन्दः कपिलाङ्गकः ॥

हस्तचतुष्टयदीर्घन्तु, प्रान्तद्वयन्यस्तयोर्लोहपाशयोर्वह्निःस्थित-

मण्डलपट्कं विहाय विज्ञेयम् ।

समस्ततुलाया अष्टोत्तरशताङ्गुलमितत्वात् पृथुत्वञ्चास्या
दशाङ्गुलपरिमितेन वलयाकृतिना सूत्रेण सम्मितं विधेयमित्यर्थः ।

स च नोहपाशद्वयशृङ्खलाभिर्युतेति, सुवर्णधारणार्थं फलक-
धारिणीभिर्लोहपाशद्वयावलम्बितशृङ्खलाभिर्युक्ता कार्येत्यर्थः ।

यङ्गिपुराणे ।

आश्वत्थीं खादिरौ वापि पालाशीं वा सुवृक्षजाम् ।

चतुर्हस्तप्रमाणेन सुवृक्षाः सुदृढां नवाम् ॥

सुवर्तुलां समान्तदत् स्निग्धां छिद्रत्रयान्विताम् ।

मौञ्जशिक्योभयोपेतां वङ्गां स्तम्भे तु यन्निये ॥

आह नारदः ।

चतुरस्रा तुला कार्या पादौ चापि तथा विधौ ।

चतुर्ध्वपि च पार्श्वेषु मानं स्याच्चतुरङ्गुलाम् ॥

मुक्ता तावत्तु कटकानन्तयोर्विन्ध्यमेदुधः ।

चतुर्हस्ताधरतुला मध्ये च शृङ्खलान्विता ।

शिक्यं हस्तवयं कुर्यात् कटकं चतुरङ्गुलमिति ॥

यदाह विश्वकर्मा ।

विशेषदानं कथितं तुलादि तन्मात्तुलालक्षणमुच्यते प्राक् ।

तुलाप्रमाणं स्मृतमङ्गुलानि दैर्घ्ये खिलेपर्णयतिप्रमाणैः ॥

प्रान्तद्वयेष्वङ्गुलपट्कमुक्तं गतन्तुलाष्टोत्तरमङ्गुलानां ।

स्युर्विगतिः पञ्च च धातुद्वया बन्धेष्वधिष्ठात्सुरां निवेग्याः ॥

इंगः शगो मारुत-रुद्र-सूर्याः स्याद्विष्णुकर्मा गुरु-रश्मिरो-म्नी ।

प्रजापतिविश्वजगदिधाता पर्जन्यगन्धू पिबदेवतार ॥

सौम्यय धर्मा-मरराज-मग्नि-जलेग मित्रा-वरुणो-मरुद्व्याः ।

धनेश-गन्धर्व-जलेश-विष्णुरेते चतुर्विंशतिरेव देवाः ॥

स्यात्पञ्चविंशः पुरुषः स एको यस्तोल्पमानस्तुलया महात्मा ।

एता विधेयास्तपनीयमध्ये रत्नाचिता दैवतभूक्तयस्ताः ॥

पङ्कजुलः स्याच्चतुरस्रपिण्डः प्रान्तद्वये विष्णुरनन्तनामा ।

तुलोर्ध्वभागे कलशद्वयं स्यात्तथाङ्कुटद्वन्द्वमधस्तुलान्ते ॥

पङ्कजुलोत्थं कटकश पिण्डोप्येकाङ्गुली विष्णुरनन्तनामा ।

पार्श्वद्वयन्तच्चतुरङ्गुलंस्यादेवं मया ते कथितं प्रमाणम् ॥

मध्याङ्कुटे सङ्कलिकाङ्गुलानि पञ्चाशताविंशतिरेवदैर्दे ।

एकाङ्गुलोऽस्या भवतीहपिण्डस्तत्राधिदेवःकिस्र वासुकिःस्यात् ॥

एकैकरज्जुलंभतेङ्गुलानि त्रिःसप्ततिः पिण्डगताङ्गुला च ।

तद्येलकद्वन्द्वमथाङ्गुलानि त्रिंशत्तथा पञ्चदशाधिका स्यात् ॥

तदानुवहं श्मशकाटघाटं पिण्डेङ्गुलद्वन्द्वमधोविधेयम् ।

आध्वाद्यर्थैस्तून्यधिदेवता स्यात् तुलान्तरे भूमिपतिर्निवेशा ।

इति ॥

इंगः शशोत्वादि । अश्वेश्वर-चन्द्र-मारुत-सूर्य-देवराजज-
लेशानां त्रघ्नाण्डदाने लक्षणं यद्यते ।

रुद्रस्य विग्रहचक्रे ।

विश्वकर्मारूपनिर्माणमुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे ॥

विश्वकर्मा तु कर्त्तव्यः श्मशुलीरस्तनाधरः ।

सन्दंगपाणिर्हिभुजस्तेजोमूर्त्तिधरो महान् ॥

गुरुसौम्ययोः मरुपं नवग्रहदाने वष्यते ।

अङ्घ्रिरोग्निमूर्त्तिमाह विश्वकर्मा ॥

कमण्डलुं सुवक्षैव गक्तिं दभंमपिक्रमात् ।

कलयन्त्यङ्गिरो नाम्ना कराग्राणि समन्ततः ॥

पाण्यथाग्निना सोपि कलयन्ति जपस्रजं ।

शक्तिञ्च पुस्तकञ्चैव क्रमादेव कमण्डलुम् ॥

एतयोश्च मिलितयोर्देवतात्वम् ।

प्रजापतिस्वरूपमुक्तं सिद्धार्थसंहितायाम् ।

यज्ञोपवीती हंसस्य एकवक्त्रयतुर्भुजः ।

अचं श्रुचं सुधं धत्ते कुण्डिकाञ्च प्रजापतिः ।

विश्वदेवलक्षणं, विश्वम्भरदाने वक्ष्यते ।

विधाटरूपं प्रजापतितुल्यमेव, किन्त्वसौ चतुर्वर्त्तोविधेयः ।

पर्जन्यलक्षणमुक्तं सिद्धार्थसंहितायां ।

पर्जन्यनाम विज्ञेयो गजवक्त्रत्रयान्वितः ।

यो धत्ते सर्वजीवात्मा वरं बीजञ्च गङ्गकम् ॥

कुठारञ्च पयोजञ्च चिन्तारत्न महाशुचिः ।

पाशञ्चक्रं किशलयं कुण्डो च दशभिः करैः ॥

गम्भुः पूर्ववत्, एतयो रपि मिलितयोर्देवतात्वम् । पितृलक्ष-
णमुक्तं मयदीपिकायाम् ।

कुशविष्टरपद्मस्याः पितरः पिण्डपात्रिणः ।

धर्ममुक्तिर्विष्णुधर्मोत्तरे ।

चतुर्वक्त्रयतुष्यादयतुर्बाहुः सिताम्बरः ।

सर्वाभरणयान् श्वेतो धर्मः कार्यो विजानता ।

दक्षिणे चाक्षमान्ना च तस्य धामि तु पुस्तकं ॥

आग्निनोमंक्षणं, हिरण्याम्बरदाने वक्ष्यते ।

मिश्रमुक्तिमाह विश्वकर्मा ॥

मित्तः कमलपाणिद्य कमलासनसंस्थितः ।

द्विभुजः श्वेतमुक्तिंघ सर्वभूतहिते रतः ॥

वरुणस्तु पूर्ववत्, अत्रापि मिलितयोर्देवतात्वम् ।

मरुद्गणरूपं, मरुद्गणदाने द्रष्टव्यम् ।

धनेशलक्षणं, धान्याचलदाने ।

गन्धर्वरूपमाह यमः ।

वरदो भक्तलोकानां किरीटी कुण्डली गद्दी ।

कार्यः सुरूपो गन्धर्वो धीणावाद्यरतस्तथा ॥

विशुलक्षणमाह विश्वकर्मा ।

प्रदक्षिणं दक्षिणाधःकरादारभ्य नित्यगः ।

विष्णुः कौमोदकी-पद्म-शङ्ख-चक्रैरलङ्कृतः ॥

पागीद्वयं लोहमयश्च चेलकद्वयश्च भूमेः

प्रादेशमात्रादूर्ध्वमवमलम्बां ।

प्रादेशस्या चतुर्माक्षं भूमिं त्यक्त्वावनम्ययेदितिलिङ्गपुराणस्मरणात् ।

अथ मत्स्यपुराणे ।

चक्रं लिखेद्दारिजगर्भयुक्तं नानारजोभिर्भुवि पुष्यकीर्णं ।

वितानकक्षीपरि पञ्चवर्षं संस्थापयेत्पुष्य-फलोपगोभम् ॥

चक्रं हादशारं वारिवारिजगर्भयुक्तं, मध्ये पद्मयुक्तम् ।

'भुवि' वेदिसध्ये ।

'नानारजोभिः' मित-पोतादिचूर्णैः ।

अथत्विंजो वेदविद्यया कार्याः सुरूपवेगान्वयगोत्रयुक्ताः ।

पिधानदद्याः षट्योऽनुकूना येचार्य्यदेशप्रभवा दिजेन्द्राः ॥

गुरुषु वेदार्थविदार्य्यदेशममुत्रवः गोत्रयुक्ताभिरुपः ।

कार्यः पुराणाभिरतोतिदत्तः प्रसन्नगन्धौरसरस्वतीकः ।
 सिताम्बरः कुण्डल-हेम-सूत्र-केयूर-करुणामरणाभिरामः ॥
 पटवो-रागरहिताः, आर्यदेशीव्याख्यातः ।

तत्राष्टौ ऋत्विजः, अष्टौ द्वारपालाः,
 जापकाश्चाष्टौ, गुरुश्चेति वरणीयाः ।

तथा मत्स्यपुराणे एवोक्तम् ।

शुभास्तत्राष्टहोतारो द्वारपालास्तथाष्ट वै ।
 अष्टौ तु जापकाः कार्या-ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
 हेमालंकारिणः कार्या द्विजा वै पञ्चविंशतिः ॥

तत्रायं प्रयोगः ।

अद्य अमुकदानस्य यज्ञेनाहं यज्ञे तत्र तदङ्गभूतहीमाद्रि
 कर्म कर्तुं अमुकसगोत्रं अमुकशर्माणं अमुकवेदाध्यायिनं ऋत्विजं
 त्वामहं वृणे ।

तथा अद्य अमुकमहादानयज्ञेनाहं यज्ञे ।

तत्र तदङ्गभूतसकलकर्म कर्तुं कारयितुञ्च अमुकसगोत्रं
 अमुकशर्माणं अमुकवेदाध्यायिनं आचार्यं त्वामहं वृणे इत्यादि
 ज्ञेयं, वृतोस्मीति सर्वत्र प्रतिवचनम् ।

तद्विनियोगश्च तत्रैव दर्शितः ।

गन्धपुष्पैः रत्नङ्कृत्य द्वारपालान् समन्ततः ।

पठध्वमिति तान् ब्रूयात् आचार्यस्वभिपूजयन् ॥

यजध्वमिति च ब्रूयात् होटकान् पुरएथ तु ।

उत्कृष्टमन्त्रजाप्येन तिष्ठध्वमिति जापकानिति ॥

पूर्वेण ऋग्वेदविदौ भवेतां यजुर्विदौ दक्षिणतश्च कार्यौ ।

स्याप्यौ द्विजौ सामविदौ च पयादायर्चनायुत्तरतथ कार्यौ ॥

विनायकादिग्रह-लोकपाल-यस्त्रष्टका-दित्य-मरुद्गणानाम् ।

ब्रह्मा-श्रुतेगा-क-धनस्यतीनां समन्वतो-होमचतुष्टयं स्यात् ।

जप्यानि सूक्तानि तथैव चैषामनुक्रमेणैव यथास्वरूपम् ॥

अथ च पूर्वादिदिग्नियमो ऋगादिवेदविदामृत्विजां द्वारपा-
त्तानां च वेदितव्यः ।

विनायकादीत्यादिग्रहेण, एकादशरूद्रा नवयहाधिदेवताः प्रत्य-
धिदेवता दुर्गा वायुराकाशाग्निर्नौचेति, स्वमन्वतः, स्व स्ववेदमन्त्रै-
र्होमचतुष्टयमिति, वेदचतुष्टयसम्यग्भात् होमानां चतुष्टयं । ततो
गुरुणाग्निस्थापने कृते खेले कुण्डे द्वौदाहृत्विजौ स्वशास्त्रोक्तमन्त्रै-
रेकैकस्य विनायकादेर्द्वादश द्वादश तिलाज्याहुतीजुंहुयाताम् ।

इह तावद्द्वित्रिंशद्विनायकादयो देवाः दशलोकपालाः यस्त्र-
ष्टकं एकादशरूद्राः द्वादशादित्याः सप्तसप्त मरुद्गणाः पञ्च ब्रह्मादय
इत्येवं पञ्चाग्नौतिसंख्येभ्यो देवेभ्यः प्रतिकुण्डं विंगत्यधिकाहुति-
नियमानुपपत्तेः । तत्रपरिभाषायां दर्शितम् ।

होमावसाने कृततूर्थनादौ गुरुर्गृहीत्वा बलि-पुष्य-धूपम् ।

आवाहयेन्नोकपतोन् क्रमेण मन्त्रैरमीभिर्यजमानयुक्तः ॥

एहोहि सर्वामर-सिद्धमाध्वैरभिष्टुतो वज्रधरा-मरेण ।

संयोज्यमानोऽस्परसाद्गणेन रक्षाध्वरं नो भगवन्नमस्ते ॥

श्रीं इन्द्राय नमः ॥

एहोहि सर्वामरहृद्यवाह मुनिप्रवीरैरभितोभिजुष्टः ।

तेजोवता लोकगणेन सार्द्धं ममाध्वरं रक्षतु ते नमस्ते ।

ओं अग्नये नमः ।

एह्येहि वैवस्वत धर्मराज सर्वाभरैरर्चितधर्ममूर्ते ।

शुभा-शुभा-नन्द-शुचामधीश-शिवाय नः पाहि मखं नमस्ते ॥

ओं यमाय नमः ।

एह्येहि रत्नोगणनायकस्त्वं विशालवेताल-पिशाचसहैः ।

ममाध्वरं पाहि शुभाधिनाथ लोकेश्वरस्त्वं भगवन्नमस्ते ॥

ओं निर्ऋताय नमः ।

एह्येहि यादोगणवारिधीनां गणेन पर्जन्यसहासरोभिः ।

विद्याधरेन्द्रा-मरगीयमानः पाहि त्वमस्मान् भगवन्नमस्ते ॥

ओं वरुणाय नमः ॥

एह्येहि यज्ञेश्वर रक्षणाय ऋगाधिरूढः सह सिद्धसहैः ।

प्राणाधिपः कालकवेः सहाय गृहाण पूजां भगवन्नमस्ते ॥

ओं वायवे नमः ।

एह्येहि यज्ञेश्वर यज्ञरक्षां विधत्स्व नक्षत्रगणेन सार्द्धम् ।

सर्वोत्थीभिः पितृभिः सहैव गृहाण पूजां भगवन्नमस्ते ॥

ओं सोमाय नमः ।

एह्येहि विश्वेश्वर नस्त्रिशूल-कपाल-खट्वाङ्गधरेण सार्द्धम् ।

लोकेन भूतेश्वर यज्ञसिद्धेय गृहाण पूजां भगवन्नमस्ते ॥

ओं ईशानाय नमः ।

एह्येहि पातालधरा-मरेन्द्र नागाङ्गना-किन्नरगीयमान ।

यक्षी-रगेन्द्रा-मरलोकसार्द्धम् अनन्त रक्षाध्वरमस्मदीयम् ॥

ओं अनन्ताय नमः ।

एह्येहि विश्वाधिपते सुरेन्द्र लोकेन सार्द्धं पितृदेवताभिः ॥

सर्वस्य धातास्यमितप्रभायो विशाध्वरत्रः सततं शिवाय ॥

श्रीं ब्रह्मणे नमः ।

त्रैलोक्ये यानि भूतानि स्यावराणि चराणि च ।

ब्रह्म-विष्णु-शिवैः सार्धं रक्षां कुर्वन्तु तानि मे ॥

देव-दानव-गन्धर्वा यक्ष-राक्षस-पद्मगाः ।

ऋषयो मुनयो गावो देवमातर एव च ॥

एते ममाध्वरे रक्षां प्रकुर्वन्तु मुदान्विताः ।

इत्यावाह्य सुरान् दद्यादृत्विग्भ्यो हेमभूषणम् ॥

कुण्डलानि च सूत्राणि हैमानि कटकानि च ।

अथाद्गुलीयं चित्राणि वासांसि शयनानि च ॥

द्विगुणं गुरवे दद्याद्गुणालादनादिकम् ।

जपेयुः शान्तिकाध्यायं जापकाः सर्वतोदिशम् ॥

उपोषितास्ततः सर्वे ह्यत्रैवमधिवासनम् ।

आदायन्ते च मध्ये च कुर्याद्वाह्यणवाचनम् ॥

'शान्तिकाध्यायः' शत्रुइन्द्राग्नी भवता मयोभिरित्यादिकः ।

उपवासाग्नौ नक्तमुक्तम् ।

पद्मपुराणे । उपवासो भवेदेव अग्नौ नक्तमिष्यत इति ।

एयं पूर्वोद्युरधिवासनं कृत्वा सर्वे तत्रैव वनेयुः ।

ततः अन्येद्युर्दानकालममीपे वाह्यणवाचनं विधाय पूर्णा-
हुतिप्रभृतिकर्म्मसमाप्तिं कुर्यात् ।

आन्वयिककार्यापत्तो मद्योवाधिवासनविधिः ।

तदुक्तं । मद्योऽधिवासनं वाद्य कुर्याद्यो विकल्पो नर इति ।

अथाथर्वणगोपथत्राघ्नये ।

ऋत्विग्यजमानो केश-श्मश्रु-नखानि वापयित्वा संभारानुकल्प-
द्रव्यन्तत्तदाज्यभागान्तं क्षत्वा अयं नो अग्निरिति महाव्या-
हृतयो ब्रह्मयज्ञानमग्ने गोभिरग्नेभ्यावर्त्तिनग्नेः प्रजातं यदावध-
न्नितिशांत्वुदकेन सम्पातमानोय स्नानकलशेषु निर्व्वपेदिदमाप
आपोहिष्ठावाहुभ्यामभिषेचयेद्यथोक्तमञ्जनाभ्यञ्जनानुलेपनं कार-
यित्वा वासो गन्धान् स्रजञ्चावध्याभिजिम्नुहर्त्ते तुलां हिरण्य-
वर्षैः पवित्रैरभ्युच्य गन्ध-पुष्प-धूपैरर्चयित्वा उपहारांश्च दत्त्वा
राजानमाह्वयार्धं दत्त्वा तुलामारोपयेत् ।

मत्स्यपुराणे । ततो मङ्गलशब्देन स्थापिती वेदपुङ्गवैः ।

त्रिः प्रदक्षिणमावृत्य गृहीतकुसुमाञ्जलिः ।

शुक्लमात्याम्बरधरो तान्तुलामभिमन्त्रयेत् ॥

स्रपनन्तु, कुण्डसमीपस्थितकलगोदकैः कर्त्तव्यम् । स्रपन-
मन्त्राय, सुरास्वामभिशिञ्चन्वित्यादयो यहयज्ञोक्ता वेदितव्याः ।

नमस्ते सर्वदेवानां शक्तिस्त्वं सर्वमायिता ।

साक्षिभूता जगदाची निर्मिता विश्वयोनिना ॥

एकतः सर्वसत्यानि तथानृतशतानि च ।

धर्माधर्मकृतां मध्ये स्थापितासि जगत्प्रिये ॥

त्वन्तुले सर्वभूतानां प्रमाणमिह कीर्त्तितम् ।

मान्तोलयन्ती संसारादुद्धरस्व नमोस्तु ते ॥

योसौ तत्त्वाधिपो देवः पुरुषः पञ्चविंशकः ।

स एपोधिष्ठितो देवि त्वयि तस्मात्तमो नमः ॥

नमो नमस्ते गोविन्द तुलापुरुषमञ्जकः ।

त्वं हरे तारयस्वात्मान् अस्मात् संसारसागरात् ॥

पुण्यकालं समासाद्य कृत्वैवमधिवासनम् ।

पुनः प्रदक्षिणं कृत्वा तुलां तामारुहेद्बुधः ॥

सखद्ग-चर्मकवचः सर्वाभरणभूषितः ।

धर्मराजभयादाय हैमसूर्येण संयुतः ।

कराभ्यां बद्धमुष्टिभ्यामास्ते पश्यन् हरेर्मुखम् ॥

धर्मराजसु, महिषारूढयतुर्भुजोदण्ड-पाश-पाणिः कर्त्तव्यः ।

सूर्योऽपि, सुवर्णमयः पद्मासनः पद्मधरः कार्यः ।

तौ च दक्षिणवाममुष्टिसौ विधाय हरेस्तुलामध्यस्थितस्य
मुखं पश्येदित्यर्थः ।

ततोपरि तुलाभागे न्यसेयुर्द्विजपुङ्गवाः ।

समादभ्यधिकं यावत् काञ्चनञ्चातिनिर्मलम् ।

पुष्टिकामस्तु कुर्वीत भूमिसंस्थं नराधिप ॥

पुष्टिकाम इति गुण फल सम्बन्धो गोदीहनेन प-

शुकामस्य प्रणयेदिति तदवगन्तव्यम् ।

इह तावदादौ राज्ञस्तुलाधिरोहणं पद्यात् सुवर्णन्यासइत्युक्ताम् ।

गोपथव्राह्मणे तु सखद्गः सशिरस्ताणः सर्वाभरणभूषणः ॥

तपनीयमग्रतः कृत्वा पद्यात्तोल्यो नराधिपः ॥

दक्षिणेन तु सुवर्णेन सुवर्णं स्यादुत्तरे च नराधिप इति ।

ततश्चेतिहासपुराणं पञ्चमी वेद इति ।

तुल्यबलत्वे अनुष्ठानधिकल्पः । ये तु मन्यन्ते स्मृतिवत्पुराणा-
नीति तन्मते पूर्वं सुवर्णारोपणम् ॥

पश्चाद्राजारोपणमिति ।

क्षणमात्रं ततः स्थित्वा पुनरेवमुदीरयेत् ॥
 नमस्ते सर्वभूतानां साक्षिभूते सनातनि ।
 पितामहेन देवि त्वं निर्मिता परमेष्ठिना ॥
 त्वया घृतं जगत् सर्वं वह्नि-स्थावर-जङ्गमम् ।
 सर्वभूतात्मभूतस्ये नमस्ते विश्वधारिणि ॥

वह्निपुराणे । कृत्वा तु विधिवद्दीपं सुस्नातस्तीर्थवारिणा ।

तुलां पूज्यविधानेन ब्राह्मीर्मन्त्रैश्च वैदिकैः ॥
 ससुषोष्यार्चयेद्देवं पीताम्बरधरं हरिम् ।
 पश्चात्तदारुहेच्छिवं प्राङ्मुखोद्भ्रुखोयवा ॥
 जाम्बूनदेन शुद्धेन पूरयित्वा तुलां पृथक् ।
 सर्वाभरणपूर्णाङ्गः सवस्त्रासनसंयुतः ॥
 तत्र स्थित्वा मुहूर्त्तं स द्रव्यात्तिष्ठेत् समुद्रतिम् ।
 जपेत् मन्त्रञ्च पीराणं पुनन्तुमिति वा चतुश्चम् ॥
 यथापवित्रमतुल्यमपत्यं जातवेदसः ।
 तथा स्वेन पवित्रेण सुवर्णं हि पुनातु मां ॥
 रुद्रस्य मुमहत्तेजः कार्तिकेयस्य सन्धवः ।
 तथा स्वेन पवित्रेण सुवर्णं हि पुनातु मां ॥
 यथाग्निदेवताः सर्वाः सुवर्णञ्च तदात्मकम् ।
 तथा स्वेन पवित्रेण सुवर्णं हि पुनातु माम् ॥
 यत्कृतं मे स्वकायेन मनसा वचसा तथा ।
 दुष्कृतं तत् सुवर्णस्यं पातु मुक्तिः परा शुभा ॥
 इत्युक्त्वा तद्वत्त्रिजे च दद्याच्छिष्यः स्वमेव हि ।

समुत्तीर्याङ्गदन्तञ्च दृष्ट्वाद्यादपरन्ततः ॥

मत्स्यपुराणे । ततोऽवतीर्थं गुरवे पूर्वमर्घं निवेदयेत् ।

ऋत्विग्भ्योऽपरमर्घन्तु दद्यादुदकपूर्वकम् ॥

गुरवे ग्राम-रत्नानि ऋत्विग्भ्यश्च निवेदयेत् ।

तत्रायं प्रयोगः ।

श्रीं अथ अमुकस्मिन् देशे अमुकस्मिन् काले अमुकसगोत्राय
अमुकशर्मणे ब्राह्मणाय अमुकसगोत्रः अमुकशर्मा इदं तुलापुरुष-
सुवर्णार्घं अमुककामस्तुभ्यमहं संप्रददे नमः, एतद्दानप्रतिष्ठार्थमिमां
दक्षिणां तुभ्यमहं सम्प्रददे नमः, एतत् उदकपूर्वकं पूर्वार्घं गुरवे
दद्यात्, ऋत्विग्भ्योऽप्येवमपरं, अदक्षिणन्तु यद्दानं तत्सर्वं निष्फलं
भवेदिति वचनादिह दक्षिणापेक्षायां गुरवे ग्राम-रत्नादीनि श्रुतं
दक्षिणात्वेन सम्बध्यते ।

अथ गोपयब्राह्मणे ।

अच्युताद्योरिति चतसृभिरवरोहयेत् तांतुलामुपसंस्कृत्य महा-
व्याहृतिसावित्रीगान्तिभिरंहोमुपयैराज्यं हुत्वा सूर्यस्यावृत्तमिति
प्रदक्षिणमावृत्त्यात्कालद्वारं कर्षे दद्यात्सहस्रं दक्षिणां ग्रामवर-
चेति ।

‘कर्षे’ आचार्याय ऋत्विजे च ।

तत्रार्द्धमाचार्यस्यार्द्धं ऋत्विजामिति, सहस्रं दक्षिणामिति, सह-
स्रशब्दस्यानुपात्तसंख्येयविशेषतया, मत्स्यपुराणे च रत्नानीत्यत्र
संख्याविशेषानुपादानात् शास्त्रान्तरे च वररत्नानां दक्षिणांस्या-
नश्रुतेः रत्नसहस्रमेव न्याय्यं । तत्तु यथाशक्ति यथा लाभं मुक्तादीना-

मन्यतमस्य सहस्रमवगम्यते, दक्षिणाधिकरणन्यायेन गवामिव
समानजातीयानामेव संख्यासम्बन्धात् ।

‘ग्रामवरं, ग्रामश्रेष्ठम् ।

केचित्तु गुरवे ग्रामरत्नानीत्यत्रापि श्रेष्ठतावचनो रत्नशब्द इति
व्याचक्षते ।

तेषां मते सर्वेषामेव दानानां सुवर्णं दक्षिणा स्मृतेति वच-
नात्, सहस्रं दक्षिणामित्यत्र सुवर्णमेव दक्षिणेत्यवगन्तव्यम् ।

सहस्रसंख्याव्यवच्छेदय तस्य कृष्णलात्प्रभृति यथाशक्ति सम्पा-
दनीय इति ।

प्राप्य तेषामनुज्ञाञ्च तथान्येभ्योपि दापयेत् ।

दीना-नाथ-विशिष्टादीन् पूजयेत् ब्राह्मणैः सह ॥

‘अत्रान्यशब्देन जापका उच्यन्ते ।’

विशिष्टा अत्राह्वयणा अपि पितृशुश्रूपादिगुणयुक्ताः,

इह तावदर्हं गुरवे, अर्हमृत्विग्भ्यः, समस्ततुलापुरुषद्रव्यं
देयमित्येकः पक्षः ।

अस्मिन् पक्षे जापकेभ्यो अन्यैव दक्षिणा दातव्या, गुर्वादी-
नामनुज्ञया अन्येभ्योपि दद्यादिति अपरः पक्षः ।

तत्र गुर्वादीनां प्रदेयद्रव्यपरिमाणानिर्देशे धरार्ह-

चतुर्भागं गुरवे विनियेदयेदिति विलुप्तिभूताष्टयिष्यादिदान-
प्रकरणश्रुतं देयद्रव्यसंख्यानियमो न्यायः ।

येन वा सुथते गुरुरिति सामान्योपदिष्टमाचरणीयं तथा

विशिष्टेभ्योऽपि देयमिति तृतीयः पक्षः ।

अथ यद्यपि विकल्पवाची शब्देनास्ति तथापि पदान्तरय-
णेनार्थाद्विकल्पः सम्पद्यते ।

मत्स्यपुराणे ।

न चिरन्वारयेद्देहे सुवर्णं प्रोक्षितं बुधः ।

तिष्ठद्भयावहं यस्माच्छोक-व्याधिकरं नृणाम् ।

शीघ्रं परस्वीकरणाच्छ्रेयः प्राप्नोति पुष्कलम् ॥

ततः प्राग्बत्पुण्याहवाचने कृते देवतावेदिसमोपं गत्वा पूर्वं च
देवतानां पूजादि यजमानः कुर्यात् ।

आचार्यस्तु यान्तु देवगणाः सर्वे पूजामादाय पार्थिवात् ।

इष्टकामप्रदानार्थं पुनरागमनाय च ॥

इत्यनेन मन्त्रेण देवतानां विसर्जनं कुर्यात् ।

अनेन विधिना यस्तु तुलापुरुषमाचरेत् ।

प्रतिलोकाधिपस्थाने प्रतिमन्वन्तरे वसेत् ॥

विमानेनार्कवर्णेन किङ्किणीजालमालिना ।

पूज्यमानोऽश्वरोभिश्च ततो विष्णुपुरं व्रजेत् ।

कल्पकोटिशतं यावत् तस्मिन्लोके महीयते ॥

कर्मक्षयादिह पुनर्भुवि राजराजः

भूपालमौलिमणिरञ्जितपादपीठः ।

अद्वान्वितो भवति यज्ञसहस्रयाजी

दीप्तप्रतापजितसर्व्वमहीपलोकः ॥

यो दीयमानमपि पश्यति भक्तियुक्तः

कालान्तरेऽस्मरति वाचयतीह लोके ।

यो वा शृणोति पठतीन्द्रमानरूपः ।

प्राप्नोति धाम स पुरन्दरदेवजुष्टम् ॥

वह्निपुराणे ।

एवं दत्त्वा सुवर्णञ्च ब्रह्महत्यादिकन्तु तत् ।

पापान्निहत्य पुरुषः स्वर्गलोकञ्च गच्छति ॥

तत्र स्थित्वा चिरं राजन् यदायाति महीतले ।

राजराजेश्वरः श्रीमान् वीतशोको निरामयः ॥

रूप-सौभाग्यसम्पन्नो नित्यं धर्मपरायणः ।

पुनर्विष्णुपदंयाति यत्र गत्वा न शोचति ॥

इति तुलापुरुषदानविधिः ।

सनत्कुमार उवाच ।

राज्ञां षोडशदानानि नन्दिना कथितानि च ।

धर्मकामार्थमुक्त्यर्थं कर्मणैव महात्मनाम् ।

तुलाधिरोहणाद्यानि शृणु तानि यथातथम् ॥

ग्रहणादिषु कालेषु शुभे देशे सुशोभने ।

विंशहस्तप्रमाणेन मण्डपं कूटमेव वा ॥

अथाष्टादशहस्तेन कलाहस्तेन वा पुनः ।

कृत्वा वेदिं तथा मध्ये नवहस्तप्रमाणतः ॥

अष्टहस्तेन वा कुर्यात् सप्तहस्तेन वा पुनः ।

द्विहस्ताध्यर्द्धहस्ता वा वेदिका चाति शोभना ॥

द्वादशस्तम्भसंयुक्ता साधुरम्याग्रमस्तका ।

परितोनव कुण्डानि चतुरस्राणि कारयेत् ॥

इन्द्र-इशानयोर्मध्ये प्रधानं ब्रह्मणः सुतः ।

अथ वा चतुरस्रञ्च योन्याकारमतः परम् ॥

स्त्रीणां कुण्डानि विप्रेन्द्र योन्याकाराणि कारयेत् ॥
 अर्धचन्द्रं त्रिकोणञ्च वर्तुलं कुण्डमुत्तमम् ।
 पङ्क्तं सर्वतोवापि त्रिकोणं पद्मसन्निभम् ॥
 अष्टास्रं सर्वमार्गेषु स्पष्टिदलं केवलन्तु वा ।
 चतुर्द्वारसमीपे तं चतुस्तोरणभूपितम् ॥
 दिग्गजाष्टकसंयुक्तं दर्भमालासमाश्रितम् ।
 अष्टमङ्गलसंयुक्तं वितानोपरि शोभितम् ॥
 तुलायाय द्रमाद्याय विल्वाद्याय विशेषतः ।
 विल्वा-श्वेत्य-पलाशा-द्याः केवलं खदिरन्तु वा ॥
 एवं स्तम्भाः कृता येन तेन सर्वन्तु कारयेत् ।
 अथ वा मियमार्गेण वेणुना वा प्रकल्पयेत् ॥
 अष्टहस्ताप्रमाणन्तु हस्तद्वयसमायतम् ।
 तुलास्तम्भस्य विष्कम्भो नाहस्तत्रिगुणो मतः ॥
 हाङ्गुलेन विहीनन्तु सुहृत्तं निर्घ्नं तथा ।
 उभयोरन्तरक्षैथ पङ्कहस्तं नृपतेः स्मृतम् ॥
 द्वयोश्चतुर्हस्तकृतमन्तरं स्तम्भयोरपि ।
 पङ्कहस्तमन्तरं ज्ञेयं तयोरुपरिसंस्थितम् ॥
 वितस्त्रिमात्रविस्तारं विष्कम्भस्तावदङ्गुलः ।
 स्तम्भयोस्तु प्रमाणेन उत्तरं द्वारसन्निभम् ॥
 पट्विंशमात्रसंयुक्तं व्यायामन्तु तुलात्मकम् ।
 विष्कम्भमष्टमात्रन्तु यवपञ्चकसंयुतम् ॥
 पट्विंशमात्रनालं प्याग्निर्घ्नं वर्तुलं शुभम् ।
 विंगहस्तैत्यादि । कूटः, मण्डपविशेषः ।

कलाहस्तेन षोडशहस्तैः, विंशतिहस्तादिमण्डलत्रये क्रमा-
त्रवादिहस्ताविस्तारस्य वेदित्वस्य द्विहस्तोऽर्धहस्तो हस्तयत्नु-
च्छयो विधेयः ।

विधाय मण्डपं तत्र तन्मध्ये वेदिकात्रयेत् ।

नवाष्ट-सप्तहस्तेन द्विहस्तार्धहस्ततः ॥

विस्तारेणोच्छ्रयेणापि द्वादशस्तम्भसंयुतामितिकामिकोक्तेः ।

साधुरभ्याग्रमस्तकेति, समचतुरस्रत्वं समतलत्वञ्चोपरिभा-
गस्य विधेयमित्यर्थः ।

अथवा चतुरस्रमिति पूर्वोदिकुण्डानां क्रमाच्चतुरस्रादयो
नव सन्निवेश्याः, स्त्रीणां तु यजमानत्वेन योन्याकाराख्येव, अथवा
यथोक्ताकारत्वेन स्थण्डिलत्वेन सर्वत्र हस्तमात्रं क्षेत्रं क्षेत्रफलं
सममेव साध्यं तच्च परिभाषायासुपपादितम् ।

वटो-दुम्बरा-श्वत्थ-प्लक्षजानि चत्वारि तोरणानि दिग्गजाष्टकं
तत्तद्विकालवर्षपताकाः, अष्टमङ्गलानि विश्वचक्रदाने वक्ष्यन्ते ।

अष्टहस्तप्रमाणं तुलास्तम्भयोरायतम् । आयामः, दैर्घ्य-
मित्यर्थः ।

'हस्तद्वयसः, हस्तपरिमाणः तुलास्तम्भयोर्विष्कम्भ इत्यन्वयः ।

तस्मात् त्रिगुणः परिणाहः ।

दृग्जुलेनहीन इति, स एव परिणाहः ।

क्रमहान्या अथ अङ्गुलद्वयहीनः सम्पादनीयः ।

कामिकेतु । सप्त-षट्-पञ्चहस्तैस्तुपार्श्वस्तम्भोच्छ्रयोमतः ।

अष्टहस्तादितयाथ द्विपञ्चद्वयसाङ्गुलः ॥

तुलास्तम्भस्य विष्कम्भो नाहस्तत्रिगुणोमुने ।

द्वयाङ्गुलविहीनन्तु सुवृत्तं निर्गमं तथा ॥

इति द्विपञ्चदशसाङ्गुलो दशाङ्गुलमानी विष्कम्भः ।

त्रिंशदङ्गुलः परिणाहः ।

स च क्रमहान्या अग्रे अष्टाविंशत्यङ्गुलइत्यर्थः ।

स्तम्भयोरन्तरं पङ्कहस्तं चतुर्हस्तम्या दृशस्तम्भोक्त्या नुरूपं विधेयम् ।

पङ्कहस्तस्तम्भयोरन्तरालं गुणदैर्घ्यस्योपलक्षणम् ।

उत्तरञ्च विस्तारीत्सेधाभ्यां द्वादशाङ्गुलम् ॥

तत्प्रान्तरन्वयोस्तम्भाग्रशिखरे प्रवेश्य तीरणं निष्याद्यम् ।

अथतुलादण्डस्य मानमाह ।

पट्त्रिंशन्मानमित्यादि । व्यायामो नाम प्रसारितसवाहुहस्त-
द्वयस्य तिर्यगन्तरालवाह्योः करसंयुतयोः, व्यायामस्तिर्यगन्तर-
न्तयोरित्यभिधानात् ।

ततः पट्त्रिंशदङ्गुलान्वितव्यायाममात्रन्तुलादण्डे दैर्घ्यं, विष्क-
म्भमष्टमात्रमिति, अष्टाङ्गुलः सपञ्चदशस्तुलादण्डप्रान्तरयोर्न्यासः ।

तत्रार्थाद्यवोनपट्त्रिंशदङ्गुलः परिणाहः । पट्त्रिंशन्मान-
मात्रमिति, तुलादण्डमध्ये पट्त्रिंशदंगुलः परिणाहः । तत्रा-
र्थात् द्वादशांगुलीन्यासः ।

अष्टांगुलेन विस्तारस्त्वये भूतयवान्वितः ।

पट्त्रिंशन्मात्रनाहस्तु मध्यमे तु विधीयते,

इति कामिकोक्तिः ।

अग्रे मूले च मध्ये च हेमपट्टेन बन्धयेत् ।

पट्टमध्ये प्रकर्त्तव्यमवनम्वनकत्रयम् ॥

ताम्ब्रेण वाप्यरूप्येण आद्यमेनैव कारयेत् ।

मध्ये चीर्द्धमुखंकार्यं अवलम्बं सुशोभनम् ।
 रश्मिभिस्तोरणाग्रे वा बन्धयेच्च विधानतः ॥
 जिह्वामिकां तुलामध्ये तोरणञ्च विधीयते ।
 उत्तरस्य तु मध्ये ऽथ गङ्गुहयमनुत्तमम् ।
 वितानेनीपरिच्छाय दृढं सम्यक् प्रयोजयेत् ॥
 सुहृदञ्च तुलामध्ये मानमङ्गुलमानतः ।
 पटस्यैव तु विस्तारः पञ्चमात्रप्रमाणतः ॥
 वधीयाच्चक्रपाशञ्च अवलम्बेन सुस्थितम् ।
 शुल्बजी च दृढी विद्वान् बन्धनेन तु कारयेत् ॥
 शिख्योऽधस्तात्प्रकर्त्तव्यौ पञ्चप्रादेशविस्तारौ ॥
 सहस्रेण तु कर्त्तव्यौ पञ्चप्रादेशविस्तारौ ॥
 सहस्रेण तु कर्त्तव्यौ पलेनाधारकावभौ ।
 गताष्टकेन वा कुर्यात्पलानां षट्शतेन वा ॥
 चतुस्तालप्रविस्तारं मध्यमं परिकीर्त्तितम् ।
 सार्द्धत्रितालविस्तारो नियमश्च विधीयते ॥
 पञ्चमात्रं चतुर्मात्रं त्रिमात्रं फलमुच्यते ।
 चतुर्हारममोपेतं द्वारमङ्गुलिनाथ वा ॥
 कुण्डलैश्च समोपेतं द्रव्यस्वच्छसमन्वितैः ।
 कुण्डले कुण्डले कार्यं शृङ्खलापरिमण्डलम् ॥
 शृङ्खलाधारवल्लयमवलम्बेन योजयेत् ।
 प्रादेशं वा चतुर्मात्रं भूमित्यक्ता वल्लब्धयेत् ॥
 धटो पुरुषमात्रौ तु कर्त्तव्यौ शोभनावुभौ ।
 द्विहस्तावानुकापूर्णे शिले तत्र विनिश्चिपेत् ॥

द्विहस्तमात्रमवटी स्थापनीया प्रयत्नतः ।

शेषं सम्पूरयेत् विहान् बालुकाभिः समन्ततः ।

येन निश्चलतां गच्छेत्तेन मार्गेण कारयेत् ॥

‘अथे मूलद्रव्यादि, अवलम्बनकीलकप्रवेशार्थवैधनिघाता-
दिना यथा तुला न शीर्येत तृथा हेमादिना पट्टबन्धस्तुलायाः
कार्यः ।

अवलम्बनं, समग्रद्रव्यादिसंश्लिष्टबलयाधारोच्छकतुण्डो-
कारोभयावलम्बनं कार्यं, अथवा तुलामध्यावलम्बनस्थाने ऊर्ध्वमुखं
ताम्रादिकीलकं निधाय तन्मूलच्छिद्रप्रोततिथ्यक्कीलकस्थितं
मध्यकीलकोभयपार्श्वस्थायिं ताम्रादिमयं तोरणं कृत्वा तदयवलय-
वन्धरश्मिभिरुत्तराधोऽवलम्बितं बलयं संयोजयेत् । जिह्वामिका-
मिति, पूर्वोक्त एव तुलामध्यवर्ती ऊर्ध्वमुखः कटकास्थः कीलकः,
जिह्वातोरणमपि प्राशक्तमेव, एतच्च सुवर्णकारादिलघुतुलासु-
दृश्यते । उत्तरस्थत्विति, उत्तरमध्यावलम्बितकुण्डलाग्रोऽयः-
गद्गुरूर्ध्वमुखस्तस्य मूले, उत्तरीपरिचितानवदिततं लोहपट्टं
निवाय तदुपरि तन्मूलं द्विधाभूतं तिथ्यग्नितत्त्व घटयेत् ।

गद्गुः सुपिरसम्पद्य इति, कुण्डनिताग्रे उत्तममध्यावलम्बितेऽ-
धोमुखगद्गो तुलामधोर्ध्वमुखान्बनगद्गोचैकं बलयमद्गुठमूलं
नियोजयेत् । गद्गुः सुपिरसम्पद्यो बलयेनसमन्वित इति कामि-
कोक्तिः । पट्टस्येति, पूर्वोक्तपट्टस्येयं मानोक्तिः, पञ्चमावं यथा-
द्रुलं वध्नीयादिति, तुलाप्रान्तावनम्बाभ्यां तत्तच्छिवाग्रद्रव्या-
धारं चक्रपागाग्रं बनयं योजयेत् । मुख्यं ‘ताम्रं’ । आधारा-

धोमयेदिति पाठाक्षरम् ।

विति, ताम्रपलानां दगाष्टपट्गतैः क्रमात् पश्चादिप्रादेश
विस्तारौ पञ्चचतुस्र्यङ्गुलोच्छ्रितप्रान्तावङ्गुलनाहचतुःच्छिद्रप्रोत
चतुर्बलयान्वितौ यजमानद्रव्यधाराधारकौ कार्यौ । तद-
लयचतुष्काश्चिष्टशृङ्गलाचतुष्कं शिखाख्यमुपरिविरचितवलयद्वयं
तुलायाधोपलम्बकौ योजयेत् । धृटाख्याधाररन्ध्रचतुष्कं मधु-
च्छिष्टेन संश्लिष्टं कार्यं, आधारौ च भूमेरुपरि, चतुरङ्गुल-
मिति, प्रादेशमात्रे चान्तरिक्षेऽवलम्ब्यौ, अवटी तु दक्षिणो-
त्तरस्तम्भनिखनार्यौ, अत्रस्तम्भयोः दक्षिणोत्तरत्वं तुलायाय
प्राक्पश्चिमायतत्वमवधेयं । स्वमेयं चैन्द्रदिग्भागे सुवर्णं तत्र
निक्षिपेदिति वक्ष्यमाणत्वात् । द्विहस्तवालुका पूर्णं तत्र शिले
पट्टशिलारथे निधाय वालुकाभिः प्रपूर्य्य हृदयेत् ।

श्रूयतां परमं गुह्यं वेदिकोपरि मण्डलम् ।
अष्टमङ्गलसंयुक्तमङ्गुलाङ्गुलशोभितम् ॥
फलपुष्पसमाकीर्णं धूपदीपसमन्वितम् ।
वेदीमध्ये प्रकर्त्तव्यं दर्पणोदरसन्निभम् ॥
पान्तिखेभ्रण्डलं पूर्वं चतुर्द्वारसमन्वितम् ।
शोभापगोभासंयुक्तं कर्णिकाकेसरान्वितम् ॥
शुद्धिजातिममीपेतं पञ्चवर्णं च कारयेत् ।
वज्रं भागुत्तरे भागे धाम्नेय्यां शक्तिमुज्वलाम् ॥
पान्तिखेदक्षिणे दण्डं नैर्ऋत्यां खट्वाभाम्निखितम् ।
पागश्च तारुणे सेव्यं घञश्च वायुगोचरे ॥
कीर्त्यां च गदां सेव्यं ईशान्यां शूलमान्तिखितम् ।
शून्यं वामदेगे तु चक्रं पश्चदक्षिणे ॥

चरुणाञ्च तथाज्यस्य शक्रादीनाञ्च होमयेत् ।

वज्रादीनाञ्च होतव्यं महस्त्राय ततः क्रमात् ॥

ब्रह्मयज्ञानमन्त्रेण ब्रह्मणे विष्णवे नमः ॥

नारायणाय विद्महे वासुदेवाय धीमहि तन्नो विष्णुः, प्रचोदयात् ।

अयं विशेषः कथितो होममार्गः सुगोभनः ।

दूर्व्याचीरसिक्तेन पञ्चविंशत् पृथक् पृथक् ॥

वाम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनं

सर्वारूकमिव ब्रह्मणो भृशो सुवीयमान्मृतात् स्वाहा ।

दूर्वाहोमः प्रशस्तोयं वास्तुहोमश्च सर्वथा ।

प्रायश्चित्तमघोरेण सर्पिपाच गतं गतं ॥

शूयतामित्यादि, पूर्वोक्तवेदिमध्ये सर्वतोभद्रास्यं मण्डलं

लेख्यं तच्च शोभोपशोभागश्चात् पञ्चसारोक्तं दीक्षामण्डलं

ग्राह्यं, एतयोर्लक्षणमुपवर्णितं परिभाषायां । वज्रमिति ।

मण्डलादहर्दिक्षु दिक्पालायुधानि लेख्यानि, गायत्रारोद्रागं

प्रधानकुण्डे होमः, तत्पुरुषाय विद्महे महादेवाय धीमहि तन्नो-

रुद्रः प्रचोदयादिति, रुद्रगायत्री ।

स्वाहा शक्रादित्यादि, प्रणवादिभिघतर्षोयुक्तैः स्वाहान्तैः

शक्रादि लाकपालनामभिः प्राच्यादिकुण्डाटके होमः ब्रह्मविष्णो

रपोगानकुण्डे होमः, कार्यः, स्वगात्राग्निमुखेन समिद्धेऽग्नौ

प्रधानहोमानन्तरमाज्येन जयाद्युपहोमाः कार्याः, उक्तं द्यापस्त-

स्येन यथा प्रदेशं प्रधानाहुतोर्हत्वा जयाभ्यातान् राद्रभृतः

प्राजापत्यास्ता व्याहृतिर्बिहिता सौविष्टकृतिमिदुपजुहोति ।

५३ जयाद्यक्तिः रुद्रगृहोपारिष्ठात् तथोपलक्षणार्था ॥

आर्ष्यायिनीञ्च संपूज्य देवं पद्मासने रविं ।
 प्रभूतं प्राक् प्रकर्त्तव्यं विमलं दक्षिणे तथा ॥
 सारं पश्चिमभागे च आराध्यं चोत्तरे यजेत् ।
 मध्ये सुखं विजानीयात् केसरेषु यथाक्रमं ॥
 दीप्तां सूक्तां जयां भद्रां विभूर्तिं विमलां क्रमात् ।
 आमोघां विद्युताञ्चैव मध्यतः सर्व्वतो सुखीम् ॥
 सोममङ्गारकञ्चैव बुधं जीवमनुक्रमात् ।
 भार्गवञ्च तथा मन्दं राहुं केतुं समन्ततः ।
 पूजयेद्वीमयेदर्घ्यं दापयेच्च विशेषतः ॥
 ब्राह्मणान् भोजयेत्तत्र वेदवेदाङ्गपारगान् ।
 विद्याध्ययनसम्पन्नान् कृत्वैवं विधिविस्तरं ॥
 होमे प्रवर्त्तमाने च पूर्व्वदिके स्थानमध्यमे ।
 आरोहवेदिधानेन रुद्राध्यायेन वै नृपं ॥
 धारयेत्तत्र यज्वानं घटिकैकाविधानतः ॥
 यजमानो जपेन्मन्त्रं रुद्रगायत्रिसंज्ञकं ।
 घटिकार्धं तदर्धं वा तत्रैवासनमारभेत् ॥
 शालीश्वरं वसन धोमान् कूर्चहस्तः समाहितः ।
 नृपय भूषणयुतः खड्गश्लिष्टकधारकः ॥
 स्वस्तिन्मन्त्रादिभिश्चादावन्ते चैव विशेषतः ।
 पुण्याह ब्राह्मणैः कार्य्यं वेद-वेदाङ्गपारगैः ॥
 जय मङ्गलगन्धादिब्रह्मण्यैः सुशोभनैः ।
 नृत्य पाद्यादिभिर्गीर्णैः सर्व्वशोभामन्वितैः ॥
 रामेय चैन्द्रदिग्भागे सुवर्णं तत्र निक्षिपेत् ।

तुलाधारौ समौ वृत्तौ तुलाभारस्तदाभवेत् ॥

ब्रह्माणमित्यादि, मध्ये ब्रह्मादिदेवतापरिवृतमीश्वरं संपूज्य
ततः सूर्यं पूजयेत् ।

मण्डलात् प्राक् कल्पितकर्णिकामध्ये ऊपादित्यौ पूज्यौ ततः
प्रभाभास्करो प्रज्ञाभानूदेवहुत्यादिमिथुनचतुष्कमग्नेयादि-
कोशेषु पूज्यं, छायादिशक्तिचतुष्टयन्तु प्राच्यादिदिक्षु पूजनीयं
विस्ताराद्यास्वाम्नेयादिष्वासनपादेषु, प्रभूतादयस्तु पूर्वादिष्वा-
सनगात्रेषु परमसुखा तु मध्ये रवेरास्तरणं स्थापनीयं
तदुपरि पूर्वात्कं रविमादित्याख्यं पद्मीपरि पूजयेत्, दौताद्या-
स्तु केसरस्याः शक्तयः तत्रापि सर्वतोमुखी कर्णिकायां
पूज्या, ततोवहिर्दलायेषु सोमाद्याः पूज्याः एवं शिवसूर्यौ
समाराध्य शिवाग्नौ शैवीक्तमग्निकार्यञ्च कृत्वा सूर्यायाधं
दत्त्वा होममुपक्रम्य ब्राह्मणान् भोजयित्वा पूर्णाहुत्याः पूर्व
पुण्याहं तुलारीहणाहं वाचयित्वा तुलारीहणं कारयेत् ।

शतनिष्काधिकं यैष्टं तदहं मध्यमं स्मृतम् ।

तस्याप्यहं कनिष्ठं स्यात् त्रिविधिं तत्र कल्पितम् ॥

वस्तुयुग्मं तयोष्णीपं कुण्डलं कण्ठभूषणम् ।

अङ्गुलीभूषणञ्चैव मणिवन्धस्य भूषणम् ॥

एनानि चैव सर्वाणि प्रारम्भे धर्मकर्मणि ।

पुरोहिताय दत्त्वाथ ऋत्विग्भ्यः संप्रदापयेत् ॥

पूर्वाक्तभूषणं सर्वं सोपानोप वस्तुसयुतं ।

दद्यादेतत् प्रयोक्तव्यः कुण्डलाच्छादनं ११ वृधः ॥

दक्षिणाञ्च शतं चार्द्धं * विप्राय प्रतिपादयेत् ।
 ऋत्विजाञ्चैव सर्वेषां दशनिष्कान् प्रदापयेत् ॥
 यागेऽपकरणं द्रव्यमाचार्याय प्रदापयेत् ।
 इतरेषां द्विजानान्तु पृथगिष्टं प्रदापयेत् ॥
 दक्षिणाञ्च पुरोहितद्विजेभ्यो दापयेत् स्वयम् ।
 आचार्य्यं प्रदातव्यं श्रोत्रियेभ्यो विशेषतः ॥
 वन्दीकृतांश्च पिसृजेत् कारागृहनिवेशितान् ।
 सहस्रकलसेनैव स्नापयेत् परमेश्वरम् ॥
 घृतेन केवलेनापि देवदेवमुमापतिं ।
 पयसा वाथ दध्ना वा सर्वं द्रव्यैरथापि वा ॥
 ब्रह्मकूर्चेण वा देयं पञ्चगव्येन वा पुनः ।
 गायत्र्याचैव गोमूत्रं गोमयं प्रणवेन च ॥
 आप्यायस्वेति वै चीरं दधिक्राव्णेति वै दधि ।
 तेजोसीत्याज्यमीशानं मन्त्रेणैवाधिपिञ्चयेत् ॥
 देवस्यत्वेति देवेश कुशाभ्य कलसैर्नवैः ।
 रुद्राध्यायेन सर्वं शं स्नापयेत् परमेश्वरम् ॥
 सहस्रकलसैः शम्भोर्नाम्नाञ्चैव सहस्रकैः ।
 विष्णुना कथितैर्व्याथ नन्दिना कथितैस्तु वा ॥
 दक्षेण मुनिमुख्येन कीर्त्तितेनापि वा बुधः ।
 महापूजा च कर्त्तव्या महादेवस्य भक्तितः ॥
 शिवार्चकाय दातव्या दक्षिणार्द्धा गुरोः शुभा ।
 देवाञ्च कानां सर्वेषां दक्षिणा च यथा क्रमं ॥

दीनान्धरूपणानाथवाल-हृह-क्षगातुरान् ।

भोजयेच्च विधानेन दक्षिणामपि दापयेत् ॥

वस्तुयुग्ममित्यादि, वस्तुयुग्मोष्णीपकुण्डलादीनि तु प्रारभ्य
एव वरणान्तरं क्षतमधुपर्कभ्यः पुरोहितब्रह्मर्त्विक्सदस्येभ्यो-
दद्यात् आचार्याय द्विगुणं । द्विगुणं गुरवे दद्यात् भूपणाच्छा-
दनादिकमितिमत्स्योक्तेः । एतत् प्रयोक्तृभ्यः गतादिनिष्कनिर्गमितं
प्रागुक्तभूपणञ्च दद्यात् । दक्षिणाञ्चेति, गतादिदक्षिणामाचार्या
य दत्त्वा ऋत्विग्भ्योस्तु दशनिष्कानि, इतरेषां परिचारकाणां तु
निष्कमात्रं । यत्र कर्मकरास्तेभ्यः पृथक्निष्कं प्रदापयेदितिका
मिकोक्तेः । तुलाधिरुद्धं द्रव्यमन्येभ्य एव दातव्यमिति कामिक-
मतम्, तुलाधिरोहितं वित्तं ब्राह्मणेभ्यः प्रदापयेत् । मङ्गलेभ्यो-
विशेषेण मदर्थं वापि कल्पयेत् । देशिकेभ्योविशेषेण दद्यात्
यहासमन्वित इति ।

अथ महाभिषेकपूजातत्कर्तृदक्षिणा च कार्येत्याह, सहस्र-
कलगेत्यादिना, सर्वद्रव्यैः सुवर्णफल्लरत्नोदकपञ्चामृताद्यैः, अर्हा
दक्षिणेति, तुलारोहणाचार्यदक्षिणाप्रमाणार्हं, शिवार्धकादिभ्यो
दक्षिणादानमिति, कामिकेतु महाभिषेकपूजानन्तरं तुलारो-
हणमुक्तं, यत् मण्डले पूजितान् सर्वान् देवानभ्यर्घ्य होमयेत् ।

पूर्णाहुत्यादिषु वैनां क्रियामत्र समापयेत् ।

सहस्रकलगाद्यैश्च संघ्राप्य परमेस्वरम् ।

महापूजा च कर्त्तव्या प्रभूतहरिपान्विता ।

पञ्चामृतैः पञ्चगव्यैः क्षीराद्यैः सपनन्तु वा ।

वाघ्राणान् भोजयेत् पश्चात्तुलारोहणमाचरेत् ॥

अथ दक्षिणादानान्तरं पूर्णाहुत्याद्युत्तरतन्त्र समापनं पूण्याह
वाचनञ्च कार्यमिति सिद्धिः सहस्रकालशैः सहस्रनामभिरीगानं
स्नापयेदित्यभिहितं तदुक्तं लिङ्गपुराणोक्तमेव, नामसहस्रमालि-
स्यते,

ऋषय ऊचुः । नाम्नां सहस्रं रुद्रस्य नन्दिना ब्रह्मयोगिना ।

कथितं ब्रह्मवेदार्थं सकलं सूत सुव्रत ।

नाम्नां सहस्रं विप्राणां वक्तुमर्हसि शोभनम् ॥

सूत उवाच । सर्वभूतात्मभूतस्य हरस्यामिततेजसः ।

अष्टोत्तरसहस्रन्तु नाम्नां सर्वस्य सुव्रत ॥

यज्जघ्राच मुनिश्रेष्ठो गणापत्यमवाप्नुयात् ।

तदहं संप्रवक्ष्यामि सर्वपापप्रणाशनम् ॥

श्रीं स्थिरः स्थाणुः प्रभुः भानुः प्रभवो वरदो वरः ।

सर्वात्मा सर्वविख्यातः सर्वकर्मकरो भवः ॥

जटो चर्मो शिखण्डी च सर्वगः सर्वभावनः ।

हरिश्च दक्षिणाख्यश्च सर्वभूतहरप्रभुः ॥

प्रहृत्तिश्च निहृत्तिश्च नियन्ता चामनोद्भवः ।

श्मशानचारी भगवान् खचरी गोवरोदनः ॥

अभिवायो महाकर्मा तपस्वी भूतधारणः ।

उन्नत्तपेयः प्रच्छदः सर्वलोकाप्रजापतिः ॥

महारूपो महाकायः सर्वरूपी महायशः ।

महात्मा सर्वभूतश्च विरूपो वामनोनतः ॥

लोकपालोऽन्तर्हितात्मा प्राभासो भवनीरुचिः ।

पवित्रश्च महाधैव नियमो नियमाश्रितः ॥

सर्वकर्मादिकर्माणा * मादिरादिकरोविधिः ।
 सहस्राक्षो विशालाक्षः सोमोदक्षः सुधाकरः ॥
 चन्द्रसूर्यासनः केतुर्ग्रहो ग्रहपतिर्मतिः ।
 आदिराज्यो भयंकर्त्ता मृगयाणार्पणो नवः ॥
 महातपोघोरतपा आदर्शनैकसाधकः ।
 संवत्सराकृतो मन्त्रः प्रमाणं परमन्तपः ॥
 योगाचार्यो महाविद्या महारेता महाबलः ।
 सुवर्णरेताः सर्वज्ञः सुवीजो वृषवाहनः ॥
 दग्धबाहुस्वनिमिषो नीलकण्ठ उमापतिः ।
 विश्वरूपस्तपयेष्ठो बलवीरो बलाग्रणीः ॥
 गणकर्त्ता गणपतिर्दिग्वासा काम्यएव च ।
 मन्त्रवित् परमो मन्त्रः सर्वभाषकरो हरः† ॥
 कमण्डलुधरो धन्वी बहुहस्तः कपालवान् ।
 अग्रनीयः शतघ्नीयः खड्गवाणायुधो महान् ॥
 अजय मृगरूपय तेजस्तेजःकरोविधिः ।
 उष्णीषो वस्तवल्कल उदङ्गो विनतस्तथा ॥
 दीर्घय हरिकेशय सुतीर्यः कृष्णएव च ।
 शृगालरूपः सर्वार्थो मुण्डः सर्वशुभहरः ॥
 सिंहशार्दूलरूपय गान्धारी च कपर्द्यपि ।
 ऊर्ध्वरेता ऊर्ध्वलिङ्गी ऊर्ध्वगायी नभस्तलः ॥
 विजटी चीरवासाय रुद्रः सेनापतिर्भवः † ।

* सर्वकर्मादिकर्माणां विधिः कृत्वात्पठः ।

† मन्त्रः सर्वभाषकरो हर इति पाठान्तरम् ।

अहोरात्रघरक्तय विह्वन्नन्युः सुवर्चसः ॥
 गन्धर्वहा दैत्यहाच कालधानीः गुणाकरः ।
 सिंहशार्दूलरूपाणामर्द्धचन्द्रधरोहरः ॥
 निशाचरः प्रेतचारी भूतचारी महेश्वरः ।
 बहुरूपो बहुधनः सर्वसारो मृतीहरः ॥
 नित्यप्रियो नित्यमृत्युर्नर्त्तनः सर्वलोलुपः ।
 सवार्मुको महाबाहुर्महाघोरो महातपाः ॥
 महासारो महापायो नित्योगिरिकरो नतः ।
 सहस्रहस्ती विजयो व्यवसायोर्थनन्दितः ॥
 अमर्षणीय धर्मात्मा वज्रहा कामनाशन ।
 दक्षहा परिचारी च प्रसह्यो मध्यमस्तथा ॥
 तेजोपहारी बलवान् विदितो भ्यत्कृतिो वरुहः ।
 गभीरघोपगभीरी गभीररबवाहनः ॥
 न्यग्रोधरूपो^१ न्यग्रोधी विश्वकर्मा विभुर्षडुः ।
 तोत्सोपायय हृद्यश्च रुद्रोयः कर्मकायवित् ॥
 विष्णुप्रसादितो यज्ञः सुमुखो बहुवामुखः ।
 हुताग्नमहायय प्रयान्तात्मा हुताग्नः ॥
 उग्रतेजा महातेजा विजयोजयकालवित् ।
 ज्योतिषोनयनः सिद्धिः सिद्धविग्रह एव च ॥
 खड्गी दण्डी जटो नानो वर्द्धनो व्यधनो वली ।
 चीनी विषण्ची नानो वली कनकदुस्तया ॥

० काणोधानेति पाठान्तरम् ।

१ म्पारक इति वा पाठ ।

शवरूपोनिनादीच सर्वथाह्यपरिग्रहः ।
 व्यालरूपोविलावासी इहा पालस्तरंगवित् ॥
 देशश्रीमालहचर्मा सर्वाबलविमोचनः ।
 बन्धनयासुरेन्द्राणां युधि शत्रुविनाशनः ॥
 सद्यः प्रमोदोदुर्वापः सर्वायुधनिषेवितः ।
 प्रस्कन्दीय विभागय अतुल्योयज्ञमानवित् ॥
 सर्ववासः सर्वधारीदुर्वासा वासवोनरः ।
 हैमी हैमकरोयज्ञः सर्वधारीधरोधमः ॥
 आकारोद्धधनिषहोमरुलङ्घः प्रतापवान् ।
 भिक्षुय भिक्षारूपीच रौद्ररूपः सुरासवी ॥
 वसुशेषवसुवर्चावसुवेगेवसुप्रदः ।
 सर्वावासीत्रयोवासोस्त्रपदेयकरोवरः ॥
 मुनिरात्मा मुनेर्लोकसभाज्यय सहस्रभुक् ।
 पत्नी च पत्निरूपय आदिदीपो विशांपतिः ॥
 समीरोदमनोद्गारोद्घर्षोद्घर्षकरोवरः ।
 वासुदेवय वामय वामदेवय वामनः ॥
 सिद्धयोगोपहारी च सिद्धः सर्वार्थसाधकः ।
 अक्षुण्णः क्षुण्णरूपय हृष्योन्मदुरव्ययः ॥
 महासेनो विद्याख्य पष्टिभागोगवांपतिः ।
 शुकहस्तास्तु विटश्रीवकस्तम्भनएव च ॥
 युताष्टतत्कलस्नातोद्भक्त्या सुकरोभवः ।
 वानस्पत्योवाजसनोऽनित्यमायमपूजितः ॥
 ब्रह्मचारी लोकचारी सर्वाचारः सचारवित् ।

ईशान ईश्वरकरोनिशाचारीह्यनेकष्टत् ॥
 निमित्तस्थोनिमित्तं च नन्दीनन्दिकरोहती ।
 नन्दीश्वरश्च नन्दीच नन्दनेमिप्रवर्द्धनः ॥
 भगहारोनिहन्ताच लोकालोकपितामहः ।
 चतुर्मुखो महालिङ्गधारुलिङ्गस्तथैव च ॥
 लिङ्गाध्यक्षोवराध्यक्षः कालाध्यक्षो युगावहः ।
 बीजाध्यक्षो बीजकर्त्ता बुद्ध्यात्मानुगतोबलः ॥
 अतिहास्य कल्पय दमनोजगदीश्वरः ।
 दम्भोदम्भकरालम्भो वंशोवंशकरः कली ॥
 लोककर्त्ता पशुपतिः महाकर्त्ताह्यधोक्षजः ।
 अक्षरं परमं ब्रह्म बलवान् शुक्र एव च ॥
 नित्योद्यमीशः शुद्धात्मा सिद्धोमानो गतिर्हविः ।
 प्रसादस्तवनोदीर्घोदर्थ्यणोहव्यमिन्द्रजित् ॥
 वेदाकारः सूत्रकारो विद्वांस्य परमर्द्धनः ।
 महामेषनिवासीच महाघोरो वशीकरः ॥
 अग्निज्वालोमहाज्वालो अभिधूम्राहृतोरविः ।
 ब्राह्मणः शङ्करोनित्योवर्चस्वीधूम्रकेतनः ॥
 नीलस्तयाङ्गनुस्य शोभनो निरवयहः ।
 स्वस्त्यस्वस्तिविभावय भाषोभागकरोलघुः ॥
 उत्तमश्च महागर्भः परायणपरायवान् ।
 कृष्णः कर्णः सुवर्णश्च इन्द्रियः सहवाणिकः ॥
 महापादो महाहस्तोऽ मायाकायोमहायशः ।

महास्पर्शो महामात्रो महानेत्रो विशालयः ॥
महास्कन्धो महाकर्णो महोष्ठय महाहनुः ।
महानामो महाकम्बुर्माहायौवः श्मशानवान् ॥
महावक्षा महातेजाः कन्दरात्मा सृगालयः ।
लवणो लवणोद्यय मामयय पयोनिधिः ॥
महादन्तो महादंष्ट्रो महाजिह्वोमहामुखः ।
महानलोमहारोमा महाकेशोमहारजाः ॥
अग्रपलप्रसाद्य प्रत्ययोगी च साधकः ।
प्रसेवना अपानय आदिकर्मा महामुनिः ॥
वृषकोवृषकेतुय अनलोवायुवाहनः ।
मृगलौ मेरुवासय देववाहनएव च ॥
अथर्वशीर्षोभोनिर्बभुक् सहस्रोजिनौकसः ।
यज्ञपादभुजोगुह्यः प्रकाशोजास्तथैव च ॥
अमोघार्थप्रमादय अन्तर्भाव्यः सुदर्शनः ।
उपहारप्रियः सर्वः कनकः काञ्चनस्थिरः ॥
नाभितुण्डकरोहिण्यः पुष्करः स्यावरः स्थिरः ।
द्वादशास्त्राधनं वाह्योयज्ञोयज्ञसमाहितः ॥
नक्तोनीलः कधिः कालो भकरः कालपूजितः ।
शुक्लः स्त्रीरूपकुतपः शुचिभूर्तनिषेवितः ॥
आश्रमस्थः कपोतस्थो विश्वकर्मा पवित्रराट् ।
विशालः शालस्ताम्बोष्ठोऽम्बुजातः सुनिन्द्यः ॥
कपिलः कलशः शूलयायुधयै वरोमसः ।
गन्धर्वो ह्यदितिस्त्वाह्यो ह्यविज्ञेयः सुसारदः ॥

परस्वधायुधो देवो ह्यर्थकारी सुवान्धवः ।
 जतुवीणो महाकोप ऊर्ध्वरेता जलेश्वरः ॥
 उग्रवंशकरो वंशीवंशवन्द्या ह्यनिन्दितः ।
 सर्वाङ्गरूपी मायावी सहृदो ह्यनिलोनलः ॥
 वन्द्यनेवन्द्यकर्ता च सबन्धनविभोचनः ।
 राक्षसादिषु कामारिमहादंष्ट्रसमायुधः ॥
 बहुत्वनिन्दितः सर्वशङ्करः स्थाय्यकोपनः ।
 अमरेशो महाघोरो विश्वदेवः सुरारिहा ॥
 अहिर्बुधातिरन्तिष्ठ चेकितानो हली तथा ।
 अजैकपात्र कामाक्षी शङ्करोजो महाधरः ॥
 धन्वन्तरिर्धूमकेतुः शून्यो वैश्रवणस्तथा ।
 धाता विष्णुश्च शङ्खुश्च त्रयी त्वष्टा धरो ध्रुवः ॥
 प्रभासः सर्वतो वायुरथ्यमा सविता रविः ।
 धृतिश्चैव विधाता च मान्धाता भूतवाहनः ॥
 तीरस्तीव्रश्च भीमश्च सर्वकर्मा गुणोद्भवः ।
 पद्मगर्भो महागर्भश्चन्द्रवक्त्रो नभोनयः ॥
 फलप्राप्तोपशान्तश्च पुराणः पुण्यकृत्तमः ।
 क्रूरकर्ता क्रूरवासी धनुरात्मा महौषधं ॥
 सर्वायुधः सर्वचारी प्राणेशः प्राणिनां पतिः ।
 देवदेवसुरोत्सिक्तः सदसत्सर्वरत्नवित् ॥
 कैलासादिगुहायासी हिमवद्भिरसंश्रियः ।
 कुलहारी कुलकर्ता बहुभिन्नो बहुप्रजः ॥
 प्राणेशो पर्वको ह्येषा वकुलयादकिस्तथा ।

सारग्रीवा महाजदुर्विलोचय महौषधी ।
 सिदान्तकारो सिदान्तखण्डेऽप्याकरणोत्तरः ॥
 सिंहनादः सिंहदंष्ट्रः सिंहकः सिंहवाहनः ।
 प्रभावात्मा जगत्कालः कालकम्पी तनूतनुः ॥
 सारङ्गो भूतवक्राङ्गः केतुमालो भवेभ्यनं ॥
 भूतालयो भूतपतिरहोरात्रो पलो मन्त्रः ॥
 अस्त्रहृत् सर्वभूतानां नियन्त्रणविदुधः ।
 अनीयः संयमो हृष्टो भोजनः प्राणधारणः ॥
 धृतिमाश्रतिमांस्यघः सहतस्तु युगाधिपः ।
 गोपालो गीयुषापामोगो चर्मवमनो हरः ॥
 हिरण्यवाहय तथा गुहावासः प्रवेगनः ।
 महामन्ता महाकालो जितकामो जितेन्द्रियः ॥
 गान्धारय सुरापय तापकर्मरती हितः ।
 महाभूतो भूतहतो ह्यस्त्रर्षो गणमदितः ॥
 महाकेतुधरो धाता नैकतानरतय सः ।
 अवेदमोय आवेद्यः सर्वग्य सुहावणः ॥
 तोरणन्तरगो धातुः परिधापक्षिर्जितः ।
 संयोगवर्द्धनो हृष्टो गुणिकीय गुणाधिपः ॥
 नित्यो धाता महाद्य घृष्ट्यान्तरपतिः पतिः ।
 अयिमुक्तय शापय सदेयोपि सुपर्वणः ॥

० भवेभ्यनमिति वा पाठः ।

† मय इति लिखित् पाठः ।

‡ भवेभ्य इति लिखित् पाठः ।

श्रापादथ सपादथ रान्दो हरिदो हरः ।
 वपुरावर्त्तमानान्यो वपुः ये षो महावपुः ॥
 शिरोहरोपि भर्षणः सर्वलक्षणलक्षितः ।
 अक्षयो रघुगीतय तर्षभोगो महावंसः ॥
 समायोज्यमहामावस्तीर्षदेवो महापथः ।
 निर्जीवो जीवनो मन्त्रः सुभगो बहुकर्त्तकः ॥
 रत्नभूतोय रत्नाङ्गी महार्णवनिनादभृत् ।
 मूली विद्याखो ह्यभृतो व्यक्ताव्यक्तस्तपोनिधिः ॥
 आरौहणोतिरीहय शीलधारी महातपाः ।
 महाकाण्ठी महायोगी युगो युगकरो हरिः ॥
 युगरूपो महारूपोयनतो गहनाञ्जनः ।
 न्यायनिर्वापणः पादः पण्डितो ह्यवलो यमः ॥
 बहुमालो महामालः शिपिविष्टः सुलोचनः ।
 विस्तारो लवणं रूपं कुसुमांशः पलोदयः ॥
 हृषभो हृषभाङ्गाङ्गी मणिविम्बो जटाधरः ।
 इन्दुर्विसर्गः सुमुखः शरसर्वायुधैः सह ॥
 निवेदनः सुधाताचः स्वर्गहारो महाधनः ।
 गन्धमाली च भगवान् वर्त्तनः सर्वलक्षणः ॥
 सन्तानद्वादुः सकलः सर्वमङ्गलवाचनः ।
 चलस्ताली करस्ताली उद्दंशः संवमी युवा ॥
 यन्दतन्तमुविख्यातो लोकमर्वाययो नृदुः ।

मुखो विरूपो विकृतो दीप्ततेजाः सहस्रपात् ॥
 सर्वभूर्धा सर्वदेवः सर्वदेवमयो गुरुः ।
 सहस्रबाहुः सर्वाङ्गः शरण्यः सर्वलीकष्टक् ॥
 काष्ठा कला मुहूर्त्तं वा मात्रा वा पक्षपक्षकः ।
 विश्वचेत्रप्रदो बीजं लिङ्गमध्यस्तु निर्मलः ॥
 सदसदात्तधीनामा माता भ्राता पितामहः ।
 स्वर्गद्वारं मोक्षद्वारं सुखद्वारं त्रिविष्टपम् ॥
 निर्वाणहृदयश्चैव ब्रह्मलोकः परा मतिः* ।
 देवासुरविनिर्माता देवासुरगणाधिपः ॥
 देवासुरगणाध्यक्षी देवासुरगणाग्रणीः ।
 देवाधिदेवी देवर्षिर्देवासुरसुधाप्रदः ॥
 देवासुरेश्वरोविष्णुर्देवासुरमहेश्वरः ।
 सर्वदेवमयोचिन्व्यो देवतात्मात्मसम्भवः ॥
 उद्गतस्त्रिभ्रमो वैद्यो विराजो वीरजो धरः ।
 द्रुडो हस्तिपुरध्याघ्नो देवसिंही मरुप्रभुः† ॥
 विबुधघ्नः सुरयेष्ठः स्वर्गदेवतपोधनः ।
 संयुक्तीगोभनी बह्ना आशायां प्रभयोव्ययः ॥
 गुरुः कान्ती निजः सर्गः पवित्रं सर्ववाहनः ।
 शृङ्गी शृङ्गप्रियो ब्रह्मूराजराजो निराग्रयः ॥
 अविरामः संश्रयोनिरामः सर्वसाधनः ।

* परामर्शिरिति वा पाठः ।

† परि प्रभुरिति वा पाठः ।

‡ विबुधाग्र इति वा पाठः ।

ललाटात्तो विश्वदेहो हरिणो ब्रह्मवर्चसः ॥
 स्वावराणां पतिश्चैव नियमेन्द्रियवर्धनः ।
 सिद्धार्थः सर्वभूतार्थो चिन्त्यसत्त्वव्रतः शुचिः ॥
 व्रताधिपः परं ब्रह्म मुक्तानां परमा गतिः ।
 विमुक्तो मुक्ततेजस्य श्रीमान् श्रीवर्धनो जगत् ॥
 यथाप्रधान भगवानिति भक्त्या स्तुतो मया ।
 भक्तिमेव पुरस्कृत्य महावज्रपतिर्विभुः ॥
 ततोभ्यनुज्ञां प्राप्यैव मृतो गतिमताङ्गतिः ।
 तस्माद्ब्रह्मन्तवः शम्भोर्नृपस्यैलोक्यविश्रुतः ॥
 अश्वमेधसहस्रस्य फलं प्राप्य महावज्राः ।
 गाणपत्यं परं प्राप्य प्रसादात्तस्य यत् प्रभोः ।
 य पठेच्छृणुयाद्वापि श्रावयेद्वा ह्यज्ञानपि ।
 अश्वमेधसहस्रस्य फलं प्राप्नोति वै द्विजः ॥
 ब्रह्मघ्नश्च सुरापश्च स्त्रियो च शरुतल्पगः ।
 शरणागतघाती च मित्तविश्रम्भघातकः ॥
 मातृहा पित्रहा चैव वीरहा स्त्रणह्य तथा ।
 सप्ततर क्रमाज्जघा त्रिसन्ध्यं गङ्गरान्यसे ।
 देवमिष्ट्वा त्रिसन्ध्यञ्च सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 इति लिङ्गपुराणोक्तम्मुनाष्टरूपदानविधिः ।

श्रीशंकर उवाच । तुलादानं प्रवक्ष्यामि सर्वपापविनाशनं
 यद्गौरां चरितं पूर्वं नक्षत्रा नारायणेन च ॥
 पुण्यं दिनमत्रासाद्य तृतीयाया विशेपत ।
 गोमयेनानुनिताया भूमौ कुर्यादट्टं शुभम् ।

दारवं शुभवृक्षस्य चतुर्हस्तप्रमाणतः ॥

सुवर्णं तत्र बध्नीयात् स्वशक्त्या घटितं घटे ।

सौवर्णं स्थापयेत्तत्र वासुदेवं चतुर्भुजं ॥

शक्त्या ह्यंतु बध्नीयात् स्थापयेत् पिटके ततः ।

तत्रारुहेत्सवस्त्रास्त्रः पुण्या-लङ्कारभूषितः ॥

अभीष्टां देवतां ऋद्धिं स्थापयित्वा घृतादिभिः ।

तुलादानस्य सर्वस्य विधिरेपः प्रकीर्तितः ॥

प्रथमा तु घृतस्योक्ता तेजोवृद्धिकरो तुला ।

माघिकेन तु सोभाग्यं तैलेन बहुलाः प्रजाः ॥

वस्तस्य दिव्यवस्त्राणि प्राप्नोति तुलया ध्रुवं ।

लक्षणस्य तु लावण्यमरोगित्वं गुडस्य तु ॥

असपत्नी शर्करया सुरुपा चंदनेन च ।

अवियुक्ताभवेद्गर्वा तुलायाः कुङ्कुमस्य च ॥

नसंतापो हृदि भवेत्क्षीरस्य तुलया सदा ।

सर्वकामप्रदाः सर्वाः सर्वपापक्षयंकराः ॥

यो ददाति तुलाः सर्वाः स गौर्यालयमाप्नुयात् ।

मन्त्रेण दद्यादभिमन्त्रितां तु सकृत्तुला निकतमां द्विजेभ्यः ।

स याति गौर्याः सदनं सुपुण्यैर्नशोक-दौर्गन्धमुपाश्रुते पुमान् ।

त्वं तुले सर्वभूतानां प्रमाणं परिकीर्त्तिता ।

मां तोलयन्ती संसारादुद्धरस्व नमोस्तु ते ।

इत्यारुद्ध चणं स्थित्वा चिन्तयित्वा हरिमियां ॥

अवरुद्ध ततो दद्यादहं पादमथापि वा ।

गुरुं संपूज्य विधिवत् सर्वालङ्कारभूषणैः ॥

विसर्जयेन्नमस्कृत्य भोजयित्वा विधानतः ।
 श्रेयं द्विजेभ्यो दातव्यं स्त्रीभ्योऽन्येभ्यस्तथैव च ॥
 इष्टवन्धुविशिष्टानामाश्रितानां कुटुम्बिनां ।
 कदलीदलसंस्थान्तु पञ्चपिण्डां हिमाद्रिजां ।
 कर्पूरस्य तुलापूज्या कुङ्कुमेनालभेत्तु तां ॥
 अवरुद्ध तुलायास्तु गुरवे तां निवेदयेत् ।
 विधिनानेन धीदद्यात् तूलादानं विमत्सरः ॥
 सन्नोक्तमेति पार्वत्याः शिष्यमानोऽप्यरीर्यैः ।
 तद्रोष्य कालं सुचिरमिहलोके नृपो भवेत् ॥

इति विश्वधर्मोत्तरोक्तौ घृतादितुलापुरुषदानविधिः ।

कृण्वता च । अनेनैव विधानेन केचिद्रूपभयं पुनः ।

कर्पूरेण तथेच्छन्ति किञ्चिद्वाङ्मण्युद्भवाः ॥

अनेनेति, मुख्यतुलापुरुषदानकथितेनेत्यर्थः ।

तथा सितवृतीयायां नार्थः सोभाश्वदर्पिताः ।

कुङ्कुमेन प्रयच्छन्ति लवणेन गुडेन वा ।

तत्र मन्त्रा न होमा वा एवमेव प्रदाप्रयेत् ॥

आह विश्वामित्रः ।

आदित्ये राहुणा ग्रस्ते सुवर्णस्तोत्रवेत्तनुं ।

सोमप्रहेतु रूप्येण यथादानं तथा शृणु ॥

प्रवर्ग्यस्य मुखेयुक्त उत्वन्नपत्रदेहतः ।

सर्वपापहरायैतद्वदामि प्रीयतां विधुः ॥

इत्युद्यार्थं जलं त्वष्ट्रं निधिपेत् द्विजसत्तमः ।

प्रीयन्ते पितरः काम्ये ताम्ने चैव पितामहाः ।

लवणे सिन्धुजे लक्ष्मीः प्रीयते पार्यती गुडे ।
 गन्धैर्गुडो वा वासोभिः सौभाग्यं लवणे परं ॥
 प्रीयतां विश्वधाप्रीतिर्दानमन्त्रोभिधीयते ।
 तुलापुरुषतो राजन् याहि तत् परमं पदं ॥
 सर्वपापविशुद्धात्मा मुक्तिं यान्त्यपुनर्भवां ।
 हत्वा तु ब्राह्मणं भूयस्तोलयेद्दात्मनस्तनुं ।
 सुवर्णेनात्मतुल्येन ब्रह्महत्या व्यपोहति ॥
 इति रूप्यादि तुलापुरुषः ।

अथ गारुडपुराणे । सनत्कुमार उवाच ।
 तुलापुरुषदानन्तु शृणु मृत्युञ्जयोद्भवम् ।
 अटलोहं प्रदातव्यं सर्वरोगोपशान्तये ॥
 कांस्यञ्च यज्ञणे देयन्तपु चाशीं विकारके ।
 अपस्मारे च मीसं स्यात् ताम्रं कुष्ठे सुदारुणे ॥
 पैत्तलं रक्तपित्ते च रूप्यं प्रदरमेहयोः ।
 सोवर्णं सर्वरोगेषु प्रदद्यात्कृत्फलोद्गमम् ॥
 फलोद्भवं तथा दद्याद्दृग्दृष्टे दीर्घदारुणे ॥
 गौहं भस्मकरोगेषु योगन्तु गण्डमालके ॥
 जाङ्गलश्चाग्निनां मान्द्ये रोमोत्पाते तु पीप्लवम् ।

जाङ्गलं काष्ठजमिति ।

मधुद्भवं तथा देयं काश-श्वास-जलोदरे ।
 घृतोद्भवं तथा देयं हृदि रोगोपशान्तये ॥
 क्षीरं पित्तविनाशाय दाधिकं भगदारुणे ।

लावणं बलनाशाय पैष्टं दद्दुविनागने ॥
 अत्रश्च सव्वरोगस्य नागने स्मृतमेव च ।
 अधिदेवतं लोहे च महाभैरव उच्यते ॥
 कांस्ये तु पूषाश्विनौ च वायुश्च सैसके स्मृतः ।
 ताम्ब्रे सूर्यस्तथा प्रोक्तः पैत्तले च कुजस्तथा ॥
 रूप्ये च प्रितरो ज्ञेयाः सुवर्णे सर्वदेवताः ।
 फले सोमो गुढे चापस्तामूले तु विनायकाः ॥
 गन्धर्वाः कुसुमे, चैव जाङ्गलेग्निस्तथा स्मृतः ।
 मधौ यक्षाः प्रयत्नेन घृते मृत्युञ्जयः स्मृतः ॥
 क्षीरे तारागणाः सर्वे दध्नः सर्पाः प्रकीर्त्तिताः ।
 पिष्टे प्रजापतिर्देवो अत्रे सर्वाश्च देवताः ॥
 आर्त्तो यदा स्यात्पान्नं वा प्राप्नुयात्पृथ्थदेशतः ।
 मृत्यु मृत्युञ्जयप्राप्तविधिना यत्प्रदीयते ।
 तदेव सर्वशान्त्यर्थं भवतोह न संशयः ॥
 मृत्युञ्जयप्राप्तविधिना, मृत्युञ्जय पूजयेदित्यर्थः ॥

मृत्युञ्जयपूजाविधिश्च देवोपुराणे ।

श्रीं जुंस, इति मन्त्रेण देवीयञ्चतुर्भुजस्त्रिनेत्रकः ।
 अक्षमालाधरो देवो दक्षिणेन तु पाणिना ॥
 वामेनामृतकुण्डी च धारयन्नमृतान्वितां ।
 यरदाभयपाणिश्च दिव्याभरणभूषितः ॥
 शक्रः सनीलवासायपद्मस्योपरिसंस्थितः ।
 जातो तस्य गिराज्ञेयं जत्रंवाञ्छ गिखा स्मृता ॥
 यो वीषहिति कायचं जैनेत्रे च प्रकीर्त्तिताः ।

जःफडस्त्रं भवेत्सदा । श्रीङ्गारः, थावाहनमन्त्रः ।
 श्रीङ्गारी वै विसर्जने, अष्टशक्तयः, पञ्चाक्षरसंमिताः ।
 जया च विजया चैव अजिता चापराजिता ।
 भद्रकाली कपाली च चैम्यामृतपराजिता ॥
 श्रीं जुंसमन्त्रप्रयोगेन पूज्योमृत्युञ्जयः शिवः ।
 गन्धादिभिर्गन्धान्धार्यं यथा ब्राह्मणपूजनम् ।
 मृत्युञ्जयोक्तदानेषु सर्वेष्वेवं विधिः स्मृतः ॥

‘जप्तव्यः’ ।

श्रीं जूंस् इति वै दातुं कामीघं साधयेत्सदा ।
 लोहे तदा मन्त्रममुं ग्रहीतुर्हृदि रोपयेत् ॥
 शिरो-ललाटदेशे च जिह्वामूले च गण्डयोः ।
 नाभौ च ब्रह्मगुह्ये च एतदङ्गाष्टकं न्यसेत् ॥
 अरबिहस्तमात्रञ्च सारं तस्य प्रकीर्तितम् ।
 यथेच्छया प्रयोगेण यथावत् कर्त्तुरिच्छया ॥
 यष्टिपलैः सङ्घटितमज्ञातपलिकं भवेत् ।
 लोहञ्च निष्पन्नमेव तत्र अन्नेन मिश्रितम् ॥
 पञ्चाशत्पलसंयुक्तं दण्डं वायससंज्ञकम् ।
 वस्त्रैराच्छाद्य दानेन यमदण्डो न विद्यते ॥

इति नानारोगघ्नतुलापुरुषदानविधिः ।

आत्मानं तोलयित्वा तु दद्यात्कोहञ्च तत्समम् ।
 द्विजाय शिवभक्त्या यद्वान्यस्मै द्विजातये ॥
 पादुको-एनह-कृत्-चाभरा-स्रनसंयुतम् ।
 अयने विपुवे पुण्ये व्यतीपातादिपर्वसु ॥

अढायुक्तः शुची देगे विशेषादुत्तरायणे ।
 पञ्चामृतेन संस्त्राप्य देवदेवसुमापतिम् ॥
 कौवलेन घृतेनाथ प्रस्यमात्रेण धूर्जटिम् ।
 सुगन्धिचंदनजलैस्तंतः संस्त्रापयेद्दिभुम् ॥
 चन्दना गुरु-कर्पूर कङ्काल मृगनाभिभिः ।
 विलिप्य परमेष्ठानं सुसनीभिरयार्चयेत् ॥
 भक्त्या निवेद्य नैवेद्यमनवद्येन चेतसा ।
 ततः प्रणम्य जगतामीश्वरं प्रार्थयेदिति ॥
 देवदेव जगन्नाथ कृपाली परमेश्वर ।
 मामुत्तरम्ब संसारपङ्कसङ्कोचदुःस्थितम् ॥
 इति सप्रार्थ्य योदद्यात्क्षीरमाख्यसमन्वरः ।
 स याति शिवसालोप्यं यावदिन्द्राच्चतुर्दश ।
 ततः पुनरिहायातः पृथिव्यामेकाराड्भवेत् ॥
 सर्वेषु चैतेषु सुवर्णं दक्षिणा, अनुक्तदक्षिणेषु दानेषु तस्य यथा
 शक्तिं विहितत्वात् ॥

इति स्कन्दपुराणोक्तो लोहतुलापुरुषदानविधिः ।
 अथ हिरण्यगर्भाख्यं द्वितीयं महादानमुच्यते ।
 मत्स्यपुराणे मत्स्य उवाच ।

अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानममुत्तमम् ।
 हेम्ना हिरण्यगर्भाख्यं महापातकनाशनम् ॥
 पुराणन्दिनमयासाद्य तुलापुरुषदानवत् ।
 ऋत्विग्मण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम् ॥
 धुष्यादुपोषितस्तद्वस्त्रोकेग्रावाहनं धः ६।

पुराहवाचनं कृत्वा तद्वत् कृत्वाधिवासनम् ॥

अत्र देश-काल-वृत्तिश्राद्ध-गिवादिपूजा-ब्राह्मणवाचन-गुरु-
ऋत्विग्वरण-मधुपर्कदान-कुण्ड-मण्डप-वेदिसंभार-होमाधियास-
नादि सर्वं हिरण्यगर्भादिपञ्चदशमहादानप्रकृतिभूतं मत्स्य-
पुराणोक्ततुलापुरुषदानविहितं वेदितव्यम् ।

ब्राह्मणैरानयेत् कुण्डन्तपनीयमयं शुभम् ।

हामसप्रद्वूलोच्छ्रायं हेमपद्मजगर्भवत् ।

त्रिभागहीनविस्तारं प्रगस्तं सुरजाकृति ॥

कुण्डमिति, हिरण्यगर्भाख्यं पात्रं, तपनीयमयं, सणमयं
हेमपद्मजं अटदलं तदेव नाभिगद्वाच्यं, त्रिभागहीनविस्तार-
मिति, अष्टाचत्वारिंशदङ्गुलविस्तारमित्यर्थः । सुरजाकृति, मृद-
प्राकृति । आज्यघोराभिपूरितमिति क्वचित्पाठः । तत्र घृत-
घोरे तुल्यपरिमाणे, यद्यपि चातिपूरितमित्युच्यते तथापि यज-
मानप्रवेशेन यथा तत्र वह्निरुच्छलति तथा पूरणीयम् ।

दशान्याणि सरदानि दात्रं सूचीं तथैव च ।

हेमनालं सपिटकं वह्निरादित्यसंयुतम् ॥

तथैवावरणं नाभेरुपवीतस्य काञ्चनम् ।

पार्श्वतः स्यापयेत्तद्वहेमदण्डं कमण्डलुम् ॥

दशान्याणि, दशखण्डानि, अभ्राणीति क्वचित्पाठः । तानि
काञ्चनानि अभ्राकारतया, अभ्राणीति । अभ्रं स्युनिवृत्ति
केचित्, रत्नानि पञ्च प्रमिठानि, सपिटकं, मञ्जूपान्वितं, वह्निरिति,
हेमकूण्डादाद्यप्रदेशे पार्श्वतः स्यापयेदित्यनेन सम्यग्धः ।

वह्निरादित्यसंयुतमिति च पाठान्तरम् ।

वह्निभास्करयोर्लक्षणं ब्रह्माखण्डनिवच्यते ।

वह्निमप्यवसंयुतमिति, तदा अथयः, वरुणः ।

तल्लक्षणमपि तत्रैव, नाभिरावरणमिति, नाभ्यावरणार्थं सौवर्णं
वस्त्रं दात्रादीन्यपि सुवर्णमयान्येव कार्याणि ।

पद्माकारं विधानं स्यात् समन्ताद्द्रुलाधिकम् ।

मुक्तावलीसमोपेतं पद्मरागदलान्वितम् ।

तिलद्रीणीपरि गतं वेदीमध्ये ततीर्चयेत् ॥

द्रीणः परिभाषायां व्याख्यातः ।

इह खलु हिरण्यगर्भनिर्माणसुवर्णपरिमाणस्थानान्नानात्
यावता यजमानस्य प्रवेशधारणोपायिकां कुण्डं भवति तावता
घटनीयं, तच्च वेदिकामध्ये लिखितचक्रस्योपरि तिलद्रीणं निधाय
तदुपरि संस्थाप्य पूजयेत् । अथ तुलापुरुषदानतदधिवासनदि-
नादन्येद्युर्नाह्यण्यचनं विधाय पूर्णाहुतिप्रभृतिकर्मशेषममाप्तिं
कुर्यात् । ततश्च कुण्डसमीपवर्तिजलगजलैः पूर्ववदभिषेकः,
तदुच्यते ।

ततो मङ्गलगन्धेन ब्रह्मघोपरवेण च ।

सर्वोपधोदकस्नानं स्नापितो वेदपुङ्गवैः ।

सर्वोपधः, व्याप्याता,

शुक्लमान्वास्यरधर सर्वाभरणभूषितः ।

दमसुधारयेन्मन्त्रं गृहीतकृत्सुमाञ्जलिं ॥

नमो हिरण्यगर्भाय हिरण्यवयवाय च ।

समनोक्तसुराध्यक्ष जगदाने नमो नमः ॥

भूर्लोकप्रमुखा लोकाम्नायगर्भे व्यवस्थिताः ।

ब्रह्मादयस्तथा देवा नमस्ते विश्वधारिणे ॥

नमस्ते भुवनाधार नमस्ते भुवनायय ।

नमो हिरण्यगर्भाय गर्भे यस्य पितामहः ॥

यतस्त्वमेव भूतात्मा भूतमूले व्यवस्थिताः ।

तस्मात् मामुदरार्शेपदुःखसंसारसागरात् ॥

एवमामन्त्रा तस्मध्यमाविश्यास्तत्तदद्गुणः ।

मुष्टिभ्यां परिसंश्लक्ष्य धर्मराजचतुर्मुखी ।

जानुमध्ये शिरः कृत्वा तिष्ठे दुच्छासपञ्चकं ॥

धर्मराजोऽत्र सुवर्णभयः, तल्लक्षणञ्च तुलापुरुषेऽभिहितं
चतुर्मुखोपि सौवर्णः, तल्लक्षणं ब्रह्माण्डदाने वक्ष्यते, तत्र दक्षिण-
मुष्टौ धर्मराजः, वाममुष्टौ चतुर्मुख इति ।

गर्भाधानं पुंसवनं सीमन्तीव्रयनं तथा ।

कुर्यात् हिरण्यगर्भस्य ततस्ते द्विजपुङ्गवाः ॥

अनवलोभनमप्यत्र विज्ञेयं, एतेषु, गर्भादानादिषु वक्ष्यमाणेषु
जातकर्मादिषु, मन्त्रयुक्तमनुधानमात्रमत्राचरणीयं ।

गौतमङ्गलघोषिण गुरुं संन्तोषयेत्ततः ।

जातकर्मादिकाः कुर्यात् क्रियाः षोडश चापराः ॥

तायाभिधीयन्ते । जातकर्म १ नामकरणं २ निष्क्रमणं ३
अन्नप्रागणं ४ चूडाकरणं ५ उपनयनं ६ प्राजापत्यं ७ ऐन्द्रं ८
आग्नेयं ९ सौम्यं १० इति, चत्वारि वेदव्रतानि गोदानं केगान्त-
येति द्वादश, पूर्वायतस्त्रदत्तुभयेषु षोडशत्वं ।

स्रव्यादिकञ्च गुरवे दत्त्वा मन्त्रमिमं जपेत् ।

नमो हिरण्यगर्भाय विश्वगर्भाय ते नमः ।

चराचरस्य जगतो गृहभूताय वै नमः ॥
 मन्त्रोऽहं जनितः पूर्वं मर्त्यधर्माद्विजोत्तमः ।
 त्वद्गर्भसंभवाद्येषु दिव्यदेहो भवाम्यहं ।
 चतुर्भिः कलशैर्भूर्यस्ततस्ते द्विजपुङ्गवाः ।
 स्नानं कुर्युः प्रसन्नाय सर्वाभरणभूषिताः ।

कलशैः कुण्डसमीपस्थितैरेव, स्नानं कुर्युर्जमानस्येतिशेषः
 देवस्यत्वेतिमन्त्रेण स्थितस्य कनकासने ।

अद्यजातस्य तेजानि अभिपेक्षामहे ययम् ॥
 दिव्येनानेन वपुषा चिरञ्जीव सुखीभव ।
 ततो हिरण्यगर्भं तं तेभ्यो दद्याद्विचक्षणः ॥

अत्र दानवाक्यादिप्रयोगो द्रव्यविभागश्च ऋत्विगाचार्याणां
 तुलापुरुषवद्देदितव्यः ।

ते पूज्याः सर्वभविन महवो वा तदाज्ञया ।
 तत्रोपकरणं सर्वं गुरवे विनिवेदयेत् ॥
 पादुको पानह छत्र-चामरा-सनभाजनम् ।
 ग्रामंवा विषय वापि यच्चान्यदपि सभवेत् ॥

विषयः, ग्रामसमूहः ।

अन्यत्, रत्नादि ।

अत्राप्यात्मानंकारं गुरवे दद्यात् ग्रामादयश्च दक्षिणात्वेनै
 संबध्यते, प्रकृतो तथा दर्शनान्, ततः पूर्ववत् सुखाह वाचने
 कृते देवतापूजाविसर्जनादि विधेयं ।

अथ हिरण्यगर्भविधि व्याख्यामः ।

सर्वपापापनोदन उद्दमयनप्रापूर्यमाणे पक्षे श्वःपुष्टे नक्षत्रे

ऋत्विग्यजमानो हृत्प्रश्मशुरोमनसौ स्यातां अथ कुत्विक्-
 प्रागस्तं गमनादाश्रय्यावरस्था वादाय जायस्वाग्नेऽश्रय्यादिति
 द्वाभ्यां मथ्यमानमनुमन्त्रयते तृतीयया जातं चतुर्थोपसमादधाति
 शुचि दूरिशं परिधाप्य यथोक्तमाञ्जनाभ्यञ्जनानुलेपनं कारयित्वा
 वासोगन्धान् हिरण्यस्त्रजय आवध्याग्निमुपसमाधायालभ्याज्यं
 जुहुयात्, हिरण्यगर्भाय स्वाहा, वृद्धणे स्वाहा विष्णवे स्वाहा प्रजा-
 पतये स्वाहा परमेष्ठिने स्वाहा कर्मै स्वाहेति च आवयित्वा तैरे
 वापस्थाय अग्नेः प्रजातं परियद्विरण्यं यदा बध्नन्नितिहिरण्य
 स्त्रजमायथ रक्षन्तुवा अग्नय इति चतसृभीरचां कृत्वा दर्भान्
 संस्तीर्याधःशय्यासनी स्यातां श्वोभूतेभिजिन्मुहर्त्तं हिरण्यमयं
 मण्डलाकृतिनाभिमात्रं पात्रमाधाय सापिधानं शुचाज्यस्था-
 ल्युदकपात्राण्याम्बालङ्कारश्चेति हिरण्यमयानि राजानं हिरण्य-
 वतीभिः स्नापयित्वा हिरण्यजलसैस्तस्मिन्पात्रे पयोगणेन पयथा-
 सीभ्यां होमुचेन शान्ती तीयेन हिरण्यगर्भसूक्तेण पञ्चभिश्च नामभिः
 संपातानानीय सदस्यावृत्विजापयेद्राजा हिरण्यगर्भत्वमीषति
 तस्मै भगवन्तो मनुजानीपेति तैरनुज्ञातात्तु देहिवाजिन्निति
 द्वाभ्यां प्रवेशयेत् त्रयस्त्रिंशद्देवाइत्यपिधाय तमनुपिधाय त
 मनुशास्ति वाचं नियम्य प्रति संहृतेन्द्रियाणि विशेषेभ्यो मनसा
 च भगवन्तं हिरण्यगर्भं परमेष्ठिनं ध्यायन्नास्तेति तथेति
 तत् प्रतिपद्यते सप्तदशमात्रान्तरमास्ते सप्तदशोवै प्रजापतिः
 प्रजापतेराहतमित्युद्धरेद्द्वेनेनमिति च तैरनुज्ञाप्य तमुद्धरेत्
 तथैव सदस्याननुज्ञाप्योद्धरेद्विरण्येन चक्रेणेत्यपाहृत्य माते प्राण-
 श्रुत्युद्धरेदुद्धतं हिरण्यनाम्ना प्रतिमुच्यस्वामृत्युरित्युपस्येत्संप-

श्रमानादत्यवेक्षितावेक्षितो ब्राह्मणान् स्वस्तिवाच्य नमस्कुर्यात्
 हिरण्यगर्भाद्येवमादिभिरेते वै हिरण्यगर्भस्य प्रीतमानास्तं
 ब्राह्मणाव्युत्तिष्ठ हिरण्यगर्भानुगृहीतोऽसीत्यप्रतिरघेनेति हुत्वा-
 संस्थाप्य अमुं ते राजावरुणइति वरुणमभिष्टयावभृद्यमुपेत्य
 स्रात्वा पवित्रैरभ्युक्ष्यालंकृत्यादित्यमुपतिष्ठेत् ।

हिरण्यं तव यद्गर्भो हिरण्यस्यापिगर्भजः ।

हिरण्यगर्भस्तस्मात्त्वं माम्पाहि महतो भयादिति ॥

सूर्यस्यावृतमिति, प्रदक्षिणमावृत्य अहा नौमीति ग्रहान्
 प्रतिपद्य त्वमग्ने प्रभिनिरित्यग्निमुपस्थाप्योत्सृजेद्विजेभ्यः शत-
 सहस्रं दक्षिणा-ग्रामवरश्च सुक्-शुवा-ज्यस्थाण्यु-दकापात्रा-त्काल-
 क्षारं वेहद्यात्सदस्येभ्यो यावद्वा तुष्येरंस्तावद्वा देयं यथा काम-
 मन्त्रेण ब्राह्मणान् परिचरेत् ।

तत्रश्लोकाः ।

वेदानां पारगा यत्र चतुर्णां ब्रह्मवित्तमाः ।

तुष्टा यस्याशिपो भ्रूयुस्तस्यैज्या सकला भवेत् ॥

ब्राह्मणानां प्रसादेन सूर्यो दिवि विराजते ।

इन्द्रोऽप्येषां प्रसादेन देवानतिविराजति ॥

हिरण्यदानस्य फलममृतत्वमिति श्रुतिः ।

श्रूयते ह्यस्य दाता यः सोमृतत्वं समश्नुते ॥

य इच्छाकुप्रमृतयः पुरा राजर्षयोऽमलाः ।

दत्त्वा हिरण्यं विप्रेभ्यो ज्योतिर्भूत्वा दिवि स्थिताः ॥

य एवं संस्कृतो राजा विधिना ब्रह्मवादिना ।

प्रजानामिह साम्राज्यं ज्यैष्ठ्यं श्रेष्ठं स गच्छति ॥

अमुस्मिन् ब्रह्मणा सार्द्धमानन्दमनुभूय वै ।
ज्योतिर्मयात् सत्यलोकाश्चेहावर्तते पुनः ॥

इति ब्राह्मणम् ।

मत्स्यपुराणे । अनेन विधिना यस्तु पुण्येद्भि विनियेदयेत् ।

हिरण्यगर्भदानं स ब्रह्मलोके विधीयते ॥
पुरेषु लोकपालानां प्रतिमन्वन्तरे वसेत् ।
कल्पकोटिशतं यावद्ब्रह्मलोके महीयते ॥
कलिकलुपविमुक्तः पूजितः सिध्यसाध्यैः ॥
रमरचरममालावीज्यमानोऽपरोभिः ।
पितृशतमथवन्तून् पुत्र-पौत्र-प्रपौत्रान्
अपि नरकनिमग्नांस्तारयेदेक एव ॥
इति पठति य इत्थं यः शृणोतीह सम्यक्
भधुपुररिपुलोके पूज्यते सोऽपि सिद्धैः
मतिमपि च जनानां यो ददाति प्रियार्थं
विबुधपतिजन्तानां नायकः स्यादमोघम् ॥
इति हिरण्यगर्भदानविधिः ॥

श्रीभगवान् उवाच ।

दानधर्मेषु यद्दानं दानधर्मोत्तरं शृणु ।
यत् कृत्वा पातकैः सर्वैर्भुञ्जन्ते जन्तवः सदा ॥
यो ददाति च विप्रेभ्यस्तस्य स्वर्गोऽप्यदूरतः ।
हिरण्यगर्भं तं कुर्याद्विरण्याष्टतुलाकृतं ॥
सप्तपट्पञ्चसत्वारि तुलाया हृदिरेकतः ।

श्रातकुम्भभयं कुण्डं कृत्वारत्नित्रयोव्रतम् ॥
 द्वाङ्गुलं वर्तुलं भद्रं नानारत्नैरलंकृतम् ।
 शुचिदेशे समे देशे सौवर्णं पद्मजं लिखेत् ॥
 चतुरस्रं चतुर्हस्तं चतुर्द्वारञ्च मण्डलम् ।
 मध्ये पद्मं समानिष्य रत्नकोर्णन्तु कारयेत् ॥
 पद्मे संस्थापितं कुण्डं हेमगर्भन्तु संच्रितम् ।
 प्रादेशद्वयविस्तीर्णं चतुः प्रादेशमायतम् ॥
 चारु कृत्वा तु सौवर्णं नाभिं कनकसूत्रितम् ।
 कृत्वा हस्तप्रमाणन्तु कुण्डस्याभ्यन्तरे यदि ॥
 तत् कुण्डं पूरयेत् क्षीरैर्गन्ध पुष्पैः समर्चयेत् ॥
 कुण्डस्थोपरिपार्श्वे[†] च ब्रह्म विष्णु-महेश्वरान् ।
 सूर्यं ग्रहांश्च सौवर्णान् लोकपालांश्च कारयेत् ॥
 शुचिः स्नात्वा नरः सम्यक् पूजयेत् सर्वदेवताः ।
 स्वण्डिलं तत्र कुर्वीत होमयेयुर्दिजातयः ॥
 क्रतुसंवेशनं कृत्वा तत् कुण्डं परिवेष्टयेत् ।
 वासोभिः परितः सर्वं यावत्कर्म समाप्यते ॥
 गर्भाधान पुंसवन सीमन्तोदयनादि च ।
 कृत्वा पद्यादिनिष्क्रम्य तत्कुण्डान्तरसंवृतम् ॥
 नाभि नाभिप्रदेशे च कण्ठे कनकसूत्रिकाम् ।
 गृहीत्वा कर्षयेद्विप्रान् दाता स्वर्गान्महीं व्रजेत् ॥
 गृह्णतूर्थनिनादोच्चैरुच्छित्वा कर्मसुदीरयेत् ।

● संस्थाप्येति क्वचित् पाठः ।

† कण्ठस्थोत्तरदिक्पार्श्वे इति वा पाठः ।

नमो हिरण्यगर्भाय मन्त्रमेतमुदाहरेत् ॥
 यावत् घोड्यसंस्कारान् जातकर्मादि कारयेत् ।
 यद्योक्तं वेदिकं कर्म मन्त्रवित् कारयेद्विजान् ॥
 तत्क्षीरपायसं सिद्धं भोजयेद्विजस्तदा ।
 तदेवात्मनि युञ्जीयात् भक्तशेषं द्विजोत्तमैः ॥
 हिरण्यगर्भचारुञ्च नाभिं सौवर्णिकान्वितम् ।
 तत् सर्वं दद्याद्दृष्टापूर्त्तानि ऋत्विजे ।
 नरो वा यदि वा नारी एवं ब्रह्मात्मसंभवम् ॥
 यः कारोति महापुण्यं तस्यापि शृणु यत्फलम् ।
 मृतो ब्रह्मत्वमाप्नोति हंसयानं रविप्रभम् ।
 ब्रह्मकन्याभिः संसेव्यो ब्रह्मलोकं स गच्छति ॥
 ब्रह्म वत् क्रीडते तत्र ब्रह्मसंवत्सरत्रयम् ।
 ब्रह्मलोकावतीर्णश्च इन्द्रलोके महीयते ॥
 इन्द्रलोके रमित्वा तु वर्षकोटिशतत्रयम् ।
 ब्रह्मणस्तु पुरे रभ्ये क्रीडित्वाथ तदोपमम् ॥
 विद्याधरोथ गान्धर्वां वर्षकोटिं पृथक् पृथक् ।
 इह लोके तु संप्राप्ते राजराजोत्तमः प्रभुः ॥
 शतयोजनविस्तीर्णं त्रिगुणे वाथ मण्डले ।
 रूप-सौभाग्यवान् वीरो जायते हि न संशयः ॥
 यावद्वर्षशतं राज्यं सुसम्पन्नमकण्ठकम् ।
 तेजस्वी सुखभाग्नित्यं धर्मवान् विजितेन्द्रियः ॥
 इति विष्णुधर्मोक्तो हिरण्यगर्भदानविधिः ।

सप्ततृतीया उवाच । तुलैका कथितास्त्रिपामाद्यामासाद्य रूपिणी ।

हिरण्यगर्भं वक्ष्यामि द्वितीयं सर्वसिद्धिदम् ॥

अधःपात्रं सहस्रेण हिरण्येन विधीयते ।

ऊर्ध्वपात्रं तदर्धेन मुखसंवेशमात्रकम् ॥

फलामेवं शुभां कुर्यात् सर्वालङ्कार संयुतां ।

अधः पात्रे स्मरेद्दिव्यां गुणत्रयसमन्विताम् ॥

चतुर्विंशतिकान्देवीं ब्रह्म-विष्णु-ग्निरूपिणीम् ॥

ऊर्ध्वपात्रे गुणातीते षट्त्रिंशत्कमुमापतिम् ।

आत्मानं पुरुषं ध्यायेत् पञ्चविंशत्कमलकम् ॥

पूर्वोक्तस्थानमध्ये तु वेदिकोपरिमण्डले ।

शान्तिमध्ये चिपेन्नीत्वा नववस्त्रैश्च वेष्टितम् ॥

मापकक्लेन चानिष्य पञ्चगव्येन पूरयेत् ।

इशानाद्यैर्वचान्यायं पञ्चभिः परिपूजयेत् ।

पूर्ववच्चैव पूजा च होमश्चैव यथाक्रमम् ॥

आद्या, हिरण्यगर्भादिदानानां प्रकृतिभूता-

तुला पुरुषोक्त क्रिया, अतः सानान्यरूपिणी, हिरण्यगर्भादौ

प्रातिम्विकविशेषैः सह तुलापुरुषोक्तं भण्डपादिकृत्वग्दक्षिणान्तं

सामान्य समुच्चयमित्यर्थः, सहस्रेणा कर्षणमित्यवधेयं ।

कुर्यात् सहस्रकर्षेण अधः पात्रं हिरण्यतः ।

तदर्धेनोर्ध्व पात्रन्तु सहस्रेण ह्यन्तु वा ॥

द्विपादं वा त्रिपादं वा सपादं माहमेय वा ।

द्विगुणं वा प्रकर्षेयं यथा लाभन्तु वा भवेत् ।

महत्तजं या तं कृत्वा स्वर्गपट्टैस्तु वेष्टयेत्

इतिकामिकोक्तिः ।

एतच्च स्वल्पदानाधिकारिविषयम् ।

आद्याविषये तु तुम्हातन्त्रोक्तं यथा ।

चत्वारिंशत् षडधिकैः सहस्रैर्गर्भमुत्तमम् ।

पञ्चविंशसहस्रैस्तु मध्यमं समुदाहृतम् ।

तद्वादशसहस्रैस्तु सुवर्णैरधम भवेदिति ॥

देवीसुमापतिञ्च स्मरेदिति, तयोः प्रतिमं कृत्वित्यवधेयं ।

वातुलेपि ।

अधः पात्रे तु कर्त्तव्यमुमारूपं प्रसन्नकम् ।

ऊर्ध्वपात्रे तु कर्त्तव्यो महेशस्य तु विग्रहः ॥

अथवा शक्तिभागे तु लक्ष्मी वै तत्र कारयेत् ।

ऊर्ध्वपात्रे तु कर्त्तव्यं विष्णुरूपं परं शुभम् ।

एतेषां लक्षणं, ब्रह्माण्डदाने वक्ष्यते । आत्मानमिति, यजमान मीश्वरेण निषिक्तं गर्भस्थं पुरुषत्वेन स्मरेत् ततोमण्डलान्तस्थपद्मं कर्णिकामध्ये धान्यराशौ स्तिरस्यगर्भसंज्ञां फलाच्चेन्निक्षिपेत् ।

मापकल्कः अयःफलकसम्बन्धोनीरभृतार्थः ।

पञ्चगव्य पूरणमुक्तं वातुले ।

गोमूत्रं द्विगुणं क्षीरात् क्षीरार्द्धं दधि कथ्यते ।

तदर्द्धं गोमयं त्रैयं गामयार्द्धं घृतं भवेत् ॥

हिं कृणुतीत्यं च तत्र गोमूत्रन्तु विनिक्षिपेत् ।

शकमयमित्यूचा तत्र गोमयं परिकल्पयेत् ॥

आप्यायस्वेति मन्त्रे ण क्षीरं तत्र प्रकल्पयेत् ।

दधिक्रावूति मन्त्रेण दधि तत्र प्रयेजयेत् ।

घृतमिमिक्षे मन्त्रे ण घृतं तत्र विमौडयेत् ॥

एवमापूरयेत् यत्नात् जानुदघ्नन्तु टेशिकः ।

सम्यगापूरयेद्विद्वान् ब्रह्मजज्ञानकेन वै ।

प्रविशेत् प्राङ्मुखो विद्वानांविश्वास्त उदङ्मुख इति ॥

इंगानादिमन्त्रास्तु तैत्तिरीयकश्रुती ॥

इंगानः सर्वविद्यानामीश्वरः सर्वभूतानां ब्रह्माधिपतिर्ब्रह्मणी-
धिपतिः ब्रह्माशिवो मेऽस्तु सदाशिवीं सद्योजातं प्रपद्यामि सद्यो-
जाताय वै नमः, भवेभवे नाति भवे भजस्व मां भवोद्भवाय नमः,
यामदेवाय नमः, ज्येष्ठाय नमः, ज्येष्ठाय नमः, रुद्राय नमः, कालाय
नमः, कलविकारणाय नमः, वक्त्राय नमः, बलविकारणाय नमः, बल-
प्रमथनाय नमः, सर्वभूतदमनाय नमः, मनोन्मनाय नमः अघो-
रेभ्यो घोरिभ्यो घोरघोरतरेभ्यश्च सर्वतः सर्वसर्वदेवेभ्यो नमस्ते-
स्तु रुद्ररूपेभ्यः, तत्पुरुषाय विद्महे महादेवाय धीमहि तन्नोरुद्रः
प्रचोदयादिति, पूर्ववदिति लिङ्गपुराणोक्ततुलापुरुषदानवदित्वर्थः

गौरीगायत्रिकां जप्त्वा प्रविशेत् प्राङ्मुखः स्वयं ।

सुभगायै विद्महे यगोमालिन्यै धीमहि-

तन्नो गौरी प्रचोदयादिति गौरीगायत्री ।

विधिनैवततः पद्याद्गर्भाधानादिकाः क्रियाः ।

कृत्वा षोडशमार्गेण विधिना ब्राह्मणोत्तमः ॥

दूर्वारसेन कर्त्तव्यं मेघनं दक्षिणे पुटे ।

ऊदुम्बरफलैः सार्द्धमकथिंशत्कुशांस्तदा ॥

गक्त्याय तावदेवात् कुर्यात् सोमन्तकर्मणि ।

उदाहे कन्यकां कृत्वा त्रिंशन्निष्केन शोभनम् ॥

अनंशत्वं तथा हुत्वा गियाय विनिवेदयेत् ।

अन्नप्राशनकै विद्वान् भोजयेत् पायसादिभिः ।

एवं विश्वजिदन्ताद्य गर्भाधानादिकाः क्रियाः ॥

शक्तिवीजेन कर्त्तव्या द्वाह्नैर्वेदपारगैः ।

शेषं सर्वं च विधिना तुलादानवदाचरेत् ॥

विधिनेत्यादि, गर्भाधान-पुंसवन-सौमन्तोन्नयन जातकर्म-
नामकरणोप-निष्क्रमणा-न्नप्राशन-चौडोपनयन वेदव्रतचतुष्क-गो-
दान-समावर्त्तन विवाहाख्याः षोडशक्रियाः, तत्र निषेकपुंसवने
यजमानस्य मातापितृस्थानीयमिधुनमानीय तत्र पुंसा स्त्रिया वा
च उपरिपात्रनासारन्वस्थापनीये छिद्रद्वये, दक्षिणपुटे दूर्वारसं
सेचयेदाचार्यः ।

कर्त्तारं भार्यया युक्तं सर्वालङ्कारशोभितम् ।

आनीय कुर्यात् तत्स्थस्य गर्भाधानादिकाः क्रियाः ।

भार्यादक्षपुटे दूर्वारससेचनमाचरेदिति कामिकोक्तेः ॥

प्रजावज्जीवपुत्राभ्यां सेचनं तत आचरेत् ।

दूर्वारसेन कर्त्तव्यं ध्याह्नत्या च घृताहुतिः ॥

इति वातुलोक्तेय ।

उदुम्बरफलैः सह एकविंशत् कुशान् हृदाहुत्तेष्वस्थेन शक्ति-
वीजेन सौमन्तकर्म कुर्यात् ।

एकविंशति संख्यातानुदुम्बरफलान्वितान् ।

कुशानानीय शक्त्याथ कुर्यात् सौमन्त कर्म चेति कामिकोक्तेः ॥

निषेकाद्वयञ्च, गर्भान्तःस्थे कार्यं, निष्कान्ते त्वितराणीति,
एवमेताः षोडशक्रियाः, तदुपरि पञ्चमहायज्ञधर्मा अर्थमान्ता-
चतुर्विंशतिः, एवं चत्वारिंशत्संस्कारकर्माणि गीतभादिष्मृतानि

विश्वजिद्व्यागसहितानि कार्याणि इत्यर्थः, शेषमिति, ऋत्विगा-
चार्यदक्षिणादिकं सर्वेभ्यो हिरण्यगर्भद्रव्यदानं तदनुमत्याचान्ये-
भ्योपि त्रिविद्यादिभ्योदानमिति लिङ्गपुराणोक्ततुलापुरुषदान-
वदनुविधेयम् ॥

इति श्रीलिङ्गपुराणोक्ती हिरण्य गर्भदानविधिः ।

अथ ब्रह्माण्डाभिधानं तृतीयं महादानं लिख्यते ।

मत्स्यपुराणे । अथातः संप्रवक्ष्यामि ब्रह्माण्डं विधिपूर्वकम् ।

यच्छ्रेष्ठं सर्वभूतानां महापातकनाशनम् ॥

पुण्यं दिनमथासाय तुलापुरुषदानवत् ।

ऋत्विग्मण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम् ॥

लोकैगावाहनं तद्दधियासनकं तथा ॥

तुलापुरुषदानपदिति, काल-दिग्-हृदियाह-गिवादिपूजा-ब्राह्मण-
वाचन गुरु-ऋत्विग्वरण-मधुपर्कदान-कुण्ड-मण्डप-वेदिकासम्भार-
लोकैगावाहनाधिवासनादिसर्वं मत्स्यपुराणोक्ततुलापुरुषदान-
विहितं वेदितव्यमित्यर्थः ॥

कुर्व्यादिगतपलाद्रुहमासहन्नाथ गतितः ।

शकलद्वयसंयुक्तं ब्रह्माण्डं काश्चनं बुधः ॥

शकलद्वयं, खण्डद्वयं ।

तत्र चणन्तु ब्रह्माण्डपुराणे

कुम्भप्राया भवेद्यादृक् प्रतीक्षां दिग् चन्द्रमाः ।

उदितःशुक्लपक्षादौ यपुरण्डम्य ताहमिति ॥

कुम्भप्राया इति, कुम्भप्राया शोषाहीनकुम्भादित्यवधिषुम् ।

दिग्गजाटकमंयुक्तं षट्दशममन्त्रितम् ।

लोकपालाष्टकोपेतं मध्यस्थितचतुर्मुखम् ॥

शिवा-च्युतार्क-शिखर-मुमालक्ष्मीसमन्वितम् ।

वस्त्रा-दित्य-मरुद्गर्भं महारत्नसमन्वितम् ॥

अथैतेषां दिग्गजप्रभृतीनां क्रमेण लक्षणान्युच्यन्ते ।

आदित्यपुराणे । शुभ्राभ्रश्च चतुर्दंष्ट्रः श्रीमानैरावती गजः ।

पुष्पदन्ती बृहत्साम्नः पङ्क्तः पुष्पदन्तवान् ।

सामान्यगजरूपेण शेषा दिक्कारिणः स्मृताः ॥

तत्रामानि शास्त्रान्तरे ।

ऐरावतः पुण्डरीको वामनः कुमुदोच्चनः ।

पुष्पदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः ।

वेदाङ्गानि स्कन्दपुराणे ।

शिवा-कल्पो व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषाश्चितिः* ।

छन्दश्चेति षडेतानि वेदाङ्गानि प्रचक्षते ॥

मूर्त्तानि ब्रह्मणो लोके साध्वस्त्राणि तानि तु ।

द्विजातिषु शुभास्यानि वामे दधति कुण्डिकाम् ॥

तानि च पश्चिमदिशि वेदसन्निधौ निवेशनीयानि । दिग्वि-
शेषानाम्नानात् प्रधानं नीयमानं हि तत्राङ्गान्यपकर्षतीति-
न्यायात्, वक्ष्यते च, पश्चिमे चतुरोवेदानिति ।

लोकपालरूपाण्याह विश्वकर्मा ।

चतुर्दन्ती गजारूढी वक्षपाणिः पुरन्दरः ।

प्राचीपतिः प्रकर्त्तव्यो नानाभरणभूषितः ॥

* गतिरिति पाठान्तरम् ।

पिङ्गभू-शमशु-केगा-चः पीनाङ्गजठरोरुणः ।
 छागस्यः साचसूत्रस्य सप्तार्चिः शक्तिधारकः ॥
 ईपत्पीनो यमः कार्यो दण्डहस्तो विजानना ।
 रक्तहृक् पागष्टक् क्रुडो निर्वर्ततिर्विकृताननः ।
 पुंस्थितः खड्गहस्तश्च भूतवान् राक्षसाहतः ॥
 वक्षः पाशभृत् सौम्यः प्रतीच्यां मकराश्रयः ।
 धावन् हरिणपृष्ठस्यो ध्वजधारी समीरणः ।
 दशाश्वरधगः सोमो गदापाणिर्धरप्रदः ॥

शशकवाह इत्यागमान्तरं ।

पूर्वोत्तरे त्रिनेत्रश्च हृषभस्यः स्निग्धभृत् ।
 कपालपाणियन्द्रार्द्धभूषणः परमेश्वरः ॥

चतसृंशुरूपन्तु विष्णुधर्मोत्तरे ।

पद्मपचासनस्यश्च वृद्धा कार्य्यवतसुंशः ।
 अन्नमानास्त्रजं विभ्रत् पुस्तकश्च कमण्डलुम् ।
 वासः कृष्णाजिनं तस्य मान्ने हंसस्तथैव च ।

शिवलक्षणमुक्तं वायुपुराणे ।

पद्मपत्नी हृषारूढः प्रतिवक्तुं त्रिलोचनः ।
 कपाल शूल-गुट्टाङ्गी चन्द्रमोनिः सदाशिवः ॥
 विशुलक्षणमुक्तं तुलापुरुषदाने ।
 सूर्य्यलक्षणमुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे ।
 रविःकार्य्यः शुभशमशुः सिद्धराक्षणसुप्रभः ।
 पद्माननः पद्मकरो भूपितो रगनाधरः ॥
 उमान्तोसमन्वितमित्यत्र, शिवायुतयोः

सन्निहिते उमालक्ष्मणी विधेयौ ।
 उमालक्षणमुक्तं देवीपुराणे ।
 गौरीं शङ्खेन्दुवर्णाभां शर्वरीशनिषेविताम् ।
 वृत्तपद्मासनासीनां साक्षसूत्रकमण्डलम् ॥
 वरदीयतरूपाढ्यां सर्व्वमाल्यफलप्रियाम् ।
 वरदीयतरूपाढ्यां, वरदाभयपाणिकामित्यर्थः ॥

लक्ष्मीलक्षणमुक्तं पञ्चरात्रे ।

पद्मासगस्यां लुब्ध्वीति श्रियं त्रैलोक्यमातरम् ।
 गौरवर्णां सुरूपाञ्च सर्व्वालङ्कारभूषितां ॥
 रौक्मपद्मकरव्यग्राः श्वरदां दक्षिणेन तु ।

वस्त्रादिरूपाणि, नारदीये,

प्रसन्नवदनाः सौम्या वरदाः शक्तिपाणयः ।
 पद्मासनस्था द्विभुजाः कर्त्तव्या वसवः सदा ॥
 पद्मासनस्था द्विभुजाः पद्मगर्भान्तकान्तयः ।
 करादिस्करव्यपर्थ्यन्तनालपद्मजधारिणः ॥
 अधःसंस्थितमेपादिराशयः प्राहताङ्घ्रिकाः ।
 इन्द्राद्या द्वादशादित्यास्तेजोमण्डलमध्यगाः ॥

तथा । वायुतुम्प्रेन रूपेण मरुतीनाम देवताः ।

कर्त्तव्या इति शेषः, वस्त्रादिनामानि, तुलापुरुपोक्तानि
 वेदितव्यानि, महारत्नसमन्वितमिति, महारत्नानि परिभाषाया-
 मुक्तानि, अनन्तमिद्युनान्वितमिति क्वचित्पाठः ।

फणासप्तान्वितोनन्तः पृथ्वी स्त्रीरूपधारिणीत्यनन्तमिद्युनम् ।
अथ प्रकृतमुच्यते ।

वितस्तेरङ्गुलशतं यावदायामविस्तरम् ।
कौशियवस्त्रसम्बीतं तिलद्रोणोपरि न्यसेत् ।
तथाष्टादशधान्यानि समन्तात्परिकल्पयेत् ॥

वितस्तेरङ्गुलशतमिति, षाडशाङ्गुलमारभ्याङ्गुलशतं याव
च्छतत्रनुसारेण कार्यमित्यर्थः । द्रोणमानमष्टादशधान्यानि च
परिभाषायां द्रष्टव्यानि, सच तिलद्रोणो वेदिकायां लिखित-
चक्रस्योपरि स्थापनीयः ।

पूर्वेषानन्तशयनं प्रद्युम्नं पूर्वदिशिणे ।
प्रकृतिर्दक्षिणे देशे संकर्षणमतः परम् ॥
पश्चिमे चतुरोवेदाननिरुद्धमतः परम् ।
अग्निमुत्तरतो हैमं वासुदेवमतः परम् ॥
समन्ताद्गुणपीठस्थानर्चयेत् काञ्चनान् बुधः ।
स्थापयेदस्त्रसंवीतान् पूर्णकुम्भान् दशैव तु ॥
पूर्वेष्वेत्वादि, ब्रह्माण्डात् पूर्वदेशे अनन्तशयनं
शेष शायिनं गुणपीठे स्थापयेत्, तन्मूर्त्तिलक्षणं
विष्णुधर्मोत्तरोत् ।

देवदेवस्य कर्त्तव्यः शेषसुप्तद्युत्तुर्भुजः ।
एकापादीस्य कर्त्तव्यो लक्ष्युत्सङ्गतः प्रभुः ॥
तस्यापरस्य कर्त्तव्यः शेषभोगाद्भुसंस्थितः ।
एकोभुजोऽस्य कर्त्तव्यस्तत्र जानी प्रसारितः ॥
कर्त्तव्यो नाभिदेशस्यस्तथा तस्यापरः करः ।

तथैवान्यःकरः कार्यो देवस्य तु शिरीधरः ॥
 सन्तानमञ्जरीधारी तथावास्य करः परः ।
 नाभिसम्भूतकमले सुखासीनः पितामहः ॥
 नाललग्नी तु कर्त्तव्यी पद्मस्यौ मधुकैटभौ ।
 शंख-चक्र-गदादीनि मूर्त्तानि परितो न्यसेदिति ।

प्रद्युम्नलक्षणं पञ्चरात्रादिषु ।

दक्षिणोर्ध्वकरे पद्मं दद्याच्छंखमधः करे ।

चक्रमूर्ध्वे ततो वामे गदां दद्यात् तथा द्विज ।

चापेपुष्ट्वा प्रद्युम्नो रूपवान् विश्वमीहक इति ॥

अत्र यद्यपि प्रकृतेरव्यक्तरूपतया विधानमशक्यं तथापि लक्षा-
 दिशब्दव्यपदेशं सुकरमस्ति तद्रूपमित्यतस्तदन्यतमरूपनिर्माण-
 मेव न्यायं ।

तदुक्तं मार्कण्डेयपुराणे ।

सर्वस्याद्या महालक्ष्मीस्त्रिगुणा परमीश्वरी ।

मातुलिङ्ग-गदा-खेटं पानपात्रञ्च विभ्रती ।

नागयोनिञ्च लिङ्गञ्च विभ्रती नृप मूर्धनोति ॥

संकर्षणरूपम्-

विष्णुधर्मोत्तरे । वासुदेवस्य रूपेण कार्यः संकर्षणः प्रभुः

स तु शुक्लवपुः कार्यो नीलवासा यदूत्तमः ।

गदास्थाने च मुगलश्चक्रस्थाने च लाङ्गलमिति ॥

वेदमूर्त्तयो भूतघटे वक्ष्यन्ते । अनिरुदरुपं नारदीये ।

लक्ष्णं चतुर्भुजं दक्षे गरं खड्गं तदुत्तरे ।

धनुः खेटधरं वीरमनिरुदं प्रचक्षते ॥

अग्निलक्षणमुक्तं ।

वासुदेवरूपमपि नारदीये ।

वासुदेवः शिवः शान्तः सिताब्जश्च चतुर्भुजः ।

योगमूर्धोर्दशहस्तश्च हृद्देशार्पितहस्तकः ।

धारयेदुत्तरे चक्रं करे वै दक्षिणे गदामिति ॥

एते च देवतानि शेषा, ब्रह्माण्डनिर्माणवत्कृतमसुवर्णात् पृथक् सुवर्णेनैव घटनीया ब्रह्माण्डस्य किल विंशतिपलात्प्रभृति पल-सहस्रावधिरिह नियमः, पुराणेषु दृश्यते ततोवक्तव्यमाणकाञ्चने तस्मिन् न्यूनसंख्यत्वाद्यथावद्विहितत्वमापद्यते नच दिग्गजाष्टक-संयुक्तं लोकापालोपेतमित्यादिना एक एव तावद्भिरंगैरङ्गी निष्पा-द्यत इति ब्रह्माण्डवत् कृतमसुवर्णेणैव दिग्गजादिप्रतिमानिर्मिती न कश्चिद्वाधइति वाच्यं, काश्च नान् कारयेदिति पुनः काञ्चनोप-देशानार्थक्यापत्तेः अयूयमाण परिमाणानां प्रतिमानामङ्गुष्ठ-पर्वप्रभृतिवितस्तिपर्यग्तं यथाशक्ति परिमाणं कल्पनीयं ।

पूर्णकुम्भान् स्थापयेदित्यत्र समतादिति योज्यं ।

दशैव धेनवी देवा सहैमाम्बरदोहनाः ।

पादुकोपानहृत्त्रयक्षामरासनदर्पणैः ॥

भक्ष-भोज्या-अदीपेक्षु-फल-मान्यानुलेपनैः ।

होमाधिवासनान्ते च स्थापितो वेदपुङ्गवैः ॥

इत्यमुञ्चारयेन्नन्दं त्रिःशतवार्य प्रदक्षिणम् ।

सहैमाम्बरदोहनाइति, हेनवृन्द्यः ताम्बरदोहनाः भयन्ताः पार्श्वतो दक्षिणार्धमुपकल्पनीयाः तत्राचार्याय द्वे ऋत्विग्भरोऽग्याः

संप्रदेया, जापकादीनां अन्यैव यथाशक्ति दक्षिणेति, भविष्यो
त्तरे तु ज्ञेयं निष्कशतं पार्थिव्यादिना सुवर्णमेव दक्षिणार्थमुपकल्प-
नीयमित्युक्तं, आढ्याधिवासनदिनादन्येद्युरग्निकुण्डेषु ऋत्विगुप-
वेशनादिकर्मशेषसमाप्तौ तुलापुरुपदानवद्विहितायां पूर्ववदेव स्वा-
पितः शक्तमाख्यां वरधरो गृहीतकुसुमाञ्जलिर्यजमानो ब्रह्माण्डं
त्रिःप्रदक्षिणीकृत्यमंत्रमुच्चारयेत् ।

मन्त्रः । नमोस्तु विंशेश्वरविश्वधामजगत्सवित्रे भगवन्नमस्ते ।

सप्ताधिलोकामरमूतलेण गर्भेण साष्टं वितराभिरक्षां ॥

ये दुःखितास्ते सुखिनो भवन्तु प्रयान्तु पापानि चराचराणां ।

त्वद्दानशस्त्राहतपातकानां ब्रह्माण्डदीपाः प्रलयं व्रजन्तु ॥

एवं प्रणम्यामरविश्वगर्भं दद्याद्विजेभ्योदशधा विभज्य ।

भागद्वयं तत्र गुरोः प्रकल्प्य समन्त्रजेक्षेपमतः क्रमेण ॥

दानवाक्यं तुलापुरुपवद्देदितव्यं तच्च दशधा विभज्य गुरो-
र्भागद्वयं प्रकल्प्य अवशिष्टाष्टभागानामेकैकं भागं त्रिधा विभज्य
चतुर्विंशतिसंख्येभ्य ऋत्विगादिभ्यः समन्दद्यात्, तदनुत्तरान्ये-
भ्योपि ब्राह्मणेभ्योदद्यात् ।

स्वल्पहोमं गुरुरेका एव कुर्यादथैकाम्निविधानयुक्त्या

स एव संपूज्यतमोऽल्पवित्तैर्यद्योक्तवस्त्राभरणादिकेन ॥

विंशतिपलादारभ्यपलसहस्रावधिद्रव्ये

ब्रह्माण्डे सहस्रतदर्जादित्युत्तममध्यमादिवैविध्यकल्पनायां
कनीयोभागस्याल्पत्वमवधेयं, विंशतिपलनिर्मितस्यैवाल्पत्वमित्येके,
उक्तं विंशतिपलादर्वाक् यथाशक्ति विधाने स्वल्पत्वमवगन्तव्य-
मिति केचित्, एकाम्निविधानं एकस्मिन्नेव कुण्डे होमकरणम्,

कुण्डमपि वरुणदिग्भागे स्थितं वृत्ताकारञ्च कार्यं, तदेतत्परि-
भाषायामुपपादितं, अथ पुण्याहवाचने कृते देवतावेदीसमीपं
गत्वा पूर्ववद्यजमानेन देवतापूजायां विहितायामाचार्यो विस-
र्जनं विदधात् ।

इत्थं य एतदखिलं पुरुषोत्र कुर्व्या-
ब्रह्माण्डदानमधिगम्य महहिमानं ।
निर्वृतकल्मषविशुद्धतनुर्भुरारे-
रानन्दकृत् पदमुपैति सहाप्सरोभिः ॥
सन्तारयेत् पितृपितामहपुत्रपौत्र
वन्दु-प्रिया-तिथि-कलत्र-शताष्टकं यः ।
ब्रह्माण्डदानशकलीकृतपातकौघ-
मानन्दयेच्च जननीकुलमध्यशेषं ॥
इति पठति शृणोति वा य एत-
त्सुरभवनेषु गृहेषु धार्मिकाणां ।
मतिमपि च ददाति मोदते सा
भरपति भवने सहाप्सरोभिः ॥

इति मत्स्यपुराणोक्ती ब्रह्माण्डदानविधिः ।

राजोवाच ।

विधिं ब्रह्माण्डदानस्य कृत्वायं मोक्षभाग्भवेत् ।
कालं देशं द्विजन्तीर्थं सर्वमेतद्ददस्व मे ॥
कृतेन येन सर्वस्य फलभागी भवाम्यहं ।
कुक्षितस्यास्य भावस्य मोक्षः स्यादचिराच्च मे ॥

वशिष्ठ उवाच ।

एवं श्रुत्वा ततो राजन् पुरोधस्तास्य तं द्विजः ।
 ब्रह्माण्डं कारयामास सौवर्णं सर्वधातुभिः ॥
 पीठं निष्कसहस्रेण पद्मन्तव प्रकल्पयेत् ।
 तत्र ब्रह्मा तस्य मध्ये पद्मरागैरलङ्कृतः ॥
 सावित्र्या चैव गायत्र्या ऋषिभिर्मुनिभिः सह ।
 नारदाद्यैःसुतैः सर्वैरिन्द्राद्यैश्च सुरैस्तथा ॥
 सौवर्णविग्रहाः सर्वे ब्रह्मणस्तु पुरःसराः ।
 वाराहरूपो भगवान् लक्ष्म्या सह सनातनः ॥
 नीलान्मरकतांबैव भूपायान्तस्य कारयेत् ।
 रजतस्य विशुद्धस्य देहं रुद्रस्य कारयेत् ॥
 यो मौक्तिकैस्तस्य शोभाह्वारयेदत्र बुद्धिमान् ।
 मौक्तिकैश्चापि सोमस्य शोभां वल्कैर्हिषाकरैः ॥
 सावित्रीगायत्र्यो तु, ब्रह्मणः पार्श्वभग्नि स्थापनीयो ।

तदाह नारदः ।

सावित्री दक्षिणे पार्श्वे गायत्री नाम वामतः ।
 विलोकयन्त्यौ ब्रह्माणं साक्षसूत्रकमण्डलुम् ॥
 ऋषयः सप्त, गौतमाद्याः ।

तदुक्तमादित्यपुराणे ।

गौतमश्च भरद्वाजो विश्वामित्रश्च काश्यपः ।
 जमदग्निर्वशिष्ठोऽपि सप्त वैवस्वतोऽन्तरे ॥

सप्तर्षिलक्षणमाह ।

यमः । सप्तर्षयस्तु जटिलाः कमण्डल्वचसत्रिणः ।

ध्याननिष्ठा वशिष्ठस्तु कार्योभार्यासमन्वितः ॥

'मुनयो' वानप्रस्थाः, नारदाद्यैरिति तेषां विशेषणं ।

तानाहमनुः ।

अहं प्रजाः सिसृक्षुस्तु तपस्तया सुदुस्तरम् ।

पतौन् प्रजानामसृजं महर्षीनादितोदय ॥

मरोचिमत्राङ्गिरसं पुलस्त्यं पुलहं क्रतुं ।

प्रचेतसं वशिष्ठञ्च भृगुञ्चारदमेव च ॥

तल्लक्षणमाह विष्णुकर्मर्षा ।

जटिला. श्मश्रुलाः शान्ता दयाधमनिसन्तताः ।

कुसुम्भाक्षधराः कार्यो मुनयो द्विभुजाः सदा ।

तेषु सव्यभुजामूलश्लिष्टधीरस्तु नारदः ॥

कपूर् रगौरदेहद्य साक्षसूत्रकमण्डलुः ।

इन्द्रादिरूपाण्यपि प्रागभिहितानि ।

वाराहरूपं विष्णुधर्मोत्तरे ।

वाराहरूपः कार्यस्तु शेषोपरिगतः प्रभुः ।

शेषयतुर्भुजः कार्यं चारुरत्रफणान्वितः ॥

कर्त्तव्यो शोरमुग्नौ करयोन्नाम्य यादव ।

सर्पक्षय कर्त्तव्यस्तौघैव रचिताञ्जलिः ॥

धाम्नीटमग्नसंभ्यन्तस्तत्पृष्ठे भगवान् भवेत् ।

यान्ता रविगता तस्य योषिद्रूपा यमुन्धरा ॥

नमस्कारपरा तस्य कर्त्तव्या द्विभुजा शुभा ।

यस्मिन् भुजे धरा देवी तत्र गङ्गः करे भवेत् ॥

अन्ये तस्य कराः कार्याः पद्म-चक्र-गदा-धराः ।

पद्मासनस्थां कुर्वीत शिथं त्रैलोक्य मातरम् ॥

गौरवर्णां सुरूपाञ्च सर्वालङ्कारभूषिताम् ।

रौक्मपद्मकरव्यां धरदां दक्षिणेन तु ॥

रुद्ररूपं प्रागभितं, ग्रहलक्षणानि तद्वर्णाश्च नवग्रहदाने वक्ष्यन्ते,
'सर्ववर्णानि, ग्रहसमानवर्णानि, रत्नानि भूषणार्थं दापयेदित्यर्थः ।
सर्वधातुभिः ब्रह्माण्डं कर्तव्यमित्युक्तं, तत्र सुवर्णस्थ पीठनिर्मा-
णादिविनियोगमभिधायेदानीं धात्वन्तरैः कर्तव्यं, तदुच्यते ।

पीठात्सप्तगुणं रौप्यं रौप्यात्ताम्रं तथा विधम् ।

ताम्रात्सप्तगुणं कार्यं कांस्यमत्र नराधिप ॥

वपुणः परतःसीसं तावत्तोहं च कारयेत् ।

सप्तद्वीपाः समुद्राय समैव कुलपर्वताः ॥

अनया संख्यया ज्ञात्वा निपुणैः शिल्पिभिः कृता ।

तथाविधं सप्तगुणमित्यर्थः सप्तद्वीपा इत्यादि एतेषामेकैक-
धातुना एकैकं द्वीपं समुद्रं कुलाचलञ्च रचयेदित्यर्थः ।

यादृशानि च भूतानि राजतान्येव कारयेत् ।

अरश्नानि च सत्वानि सौवर्णानि च कारयेत् ॥

वृक्षान् वनस्पतींश्चात्र दृणवह्नीः सवीरुधः ।

'यादृशानि, जलसम्भयानि, पुष्पफलवन्ती वृक्षाः,

'अपुष्पाः, फलिनोपनस्पतयः, वीरुधीगुञ्जगुल्मादयः ।

सर्वं प्रकल्प्या विधिवत्तीर्थे देयं विचक्षणैः ।

कुश्चेत्त्रे गयायां च प्रयागेऽमरकण्ठके ॥

द्वारवत्यां प्रभासे च गङ्गाद्वारे च पुष्करे ।
 तीर्थेष्वेतेषु वै देयं ग्रहणे सोमसूर्ययोः ॥
 दिनच्छिद्रेषु सर्वेषु अयने दक्षिणोत्तरे ॥
 व्यतीपाते बहुगुणं विपुवे च विशेषतः ।
 दातव्यमेतद्राजेन्द्र विचारं नैव कारयेत् ॥
 बालाग्निहोत्रिणं विप्रं सुरूपञ्च गुणान्वितम् ।
 सपत्नीकं च संपूज्य भूपयित्वा विभूषणैः ॥
 पुरोहितं मुख्यतमं कृत्वान्यांश्च तथर्त्विजः ।
 चतुर्विंशद्गुणोपेतान् सपत्नीकान्निमित्तान् ॥
 अहताम्बसुच्छद्रान् स्रग्विनः सुविभूषितान् ।
 अङ्गुलीयकरत्नानि कर्णवेष्टांश्च दापयेत् ॥
 एवं विधांश्च संपूज्य तेषामग्रे स्वयंस्थितः ।
 अष्टाङ्गप्रणिपातेन प्रणम्य च पुनः पुनः ॥
 पुरोहिताय पुरतः कृत्वा वै करसंपुटम् ।
 यूयं वै ब्राह्मणा धात्रा मैत्रत्वेनायुगृह्यते ॥
 सौमुख्येनेह भवताम्भवेत् पूतो नरः स्वयम् ।
 भवतां प्रीतियोगेन स्वयं प्रीतः पितामहः ॥
 ब्रह्माण्डेन तु दत्तेन तेषां मतिजनार्दनः ।
 पिनाकपाणिर्भगवान् शक्रश्च त्रिदशेश्वरः ॥
 एते वै तोषमायान्ति अनुध्याता द्विजोत्तमैः ।
 एवं स्तुत्वा ततो राजा ब्राह्मणान् वेदपारगान् ॥

ब्रह्माण्डं गुरवे प्रादात् सविधानं पुनः पुनः ।
 सर्व्वकामैस्ततस्तप्ती सययी स्वर्गं नराधिप ॥
 तेनापि गुरुणा तच्च विभक्तं ब्राह्मणैः सह ।
 दत्तस्त्रैरपि चान्येभ्यो ब्रह्माण्डांगोनराधिपः ॥
 ब्रह्माण्डं भूमिदानं च ग्राह्यं नैकेन तद्भवेत् ।
 गृह्णन्दीपमयाप्नोति ब्रह्महत्यां न संशयः ॥
 सर्व्वेषाञ्चैव प्रत्यक्षदातव्यं तं नराधिपः ।
 दीयमानश्च पश्यन्ति तेषिपूताभवन्तिहि ॥
 दर्शनादेवतेपूता भवेयुनात्रसंशयः ॥
 भोमहादशी वात्रोक्ता स्वर्गनाभिमृगाजिनम् ।
 एतानि गत्वा पश्येत्तु दृष्टैरेतैः क्रियाफलम् ।
 अथवादेव लभ्येत कर्तुं यैव सलोकताम् ॥
 इति पद्मपुराणोक्ती ब्राह्मण्डदानविधिः ।
 अथ कल्पपादपसंज्ञं चतुर्थं महादानमारभ्यते ॥

मत्स्य उवाच ।

कल्पपादपदानाख्यमतः परमगुणमम् ।
 महादानं प्रवक्ष्यामि सर्व्वपातकनाशनम् ॥
 पुण्यं दिनमयामाद्य तुलापुरुपदानपत् ।
 पुण्याहपाचनं कुर्व्यान्नेकेयावाहनं तथा ।
 ऋत्विग्मण्डपसम्भारभूषणाष्टादनादिकम् ॥

आदिगन्धेन कालदेगहृदियादगिवादिपूजागुरुऋत्विग्चतु-
 टयपरण-मपुपर्क-दान-होम-वेदिकोपरिचक्र-लेखनपञ्च-वर्ण

वितानपताकातोरणादि, मत्स्यपुराणोक्ततुलापुरुषदानय, द्वेदि-
तव्यम् ।

काञ्चनान् कारयेद्दृक्षान् नानाफलसमन्वितान् ।

नानाविहारवस्त्राणि भूषणानि च कारयेत् ॥

नानाफलानि, स्त्री-पुरुष-गौ-गज-वाजि-मणि-वज्र कनक-रजत-
भक्ष्यफलादीनि ।

शक्तिस्तपलादूर्ध्वमासहस्रात् प्रकल्पयेत् ।

अर्धात् क्लृप्तसुवर्णस्य कारयेत् कल्पपादपम् ॥

गुडप्रस्योपरिष्ठाच्च सितवस्त्रयुगाहतम् ।

ब्रह्मविष्णुशिवोपेतं पञ्चशङ्खं सभास्करम् ।

कामदेवमधस्ताच्च सकलत्रं प्रकल्पयेत् ॥

अर्धात्क्लृप्तसुवर्णस्येति, यथाशक्तिदानवक्लृप्तसुवर्णस्यार्धेन ब्रह्मा-
दिप्रतिमासहितं कल्पपादपं कुर्यात्, द्वितीयमर्घ्यं चतुर्धाविभज्य
एकैकांशेन यक्ष्यमाणस्त्र्यम्भदेवतासहितान् सन्तानादीन् विदध्यात्
गुडप्रस्योत्रं द्वात्रिंशत्पलपरिमितं, तथाचोक्तं, 'द्वात्रिंशत्पलकः
प्रस्यः पुराणे परिकीर्तित इति, ब्रह्मादिलक्षणमुक्तं ब्रह्माण्डदाने,
कामदेवरूपन्तु विष्णुधर्मोत्तरात् ।

कामदेवस्तु कर्त्तव्यो रूपेणाप्रतिमो भुवि ।

अष्टबाहुः प्रकर्त्तव्यः शङ्खपद्मविभूषणः ॥

चापवाणकरथैव भद्रादश्चितलोचनः ।

रतिः प्रीतिमृगायागक्तिर्भाष्यीयैतास्तथोज्वलाः ॥

षतस्रस्तस्य कर्त्तव्याः पद्मगौरूपमनोहराः ।

षत्वारण्यकरास्तस्य कार्याभार्यास्तनोपगाः ॥

केतुश्च मकरः कार्यः पञ्चवाणमुखीमहानिति ।

अधस्तादिति ब्रह्मादिभिरपि सम्बध्यते । अथ प्रकृतौ परि-
माणाभावात् पुरुषेक्षया प्रतिमादिपरिमाणनियमः । सन्तानं
पूर्ववत्तद्दहूरीयांशिन कल्पयेत्,

‘तुरीयांशिन, द्वितीयाईचतुर्थांशिनेत्यर्थः ।

तद्वत्कल्पवृक्षवत्, पञ्चशाखं गुहप्रस्थोपरिगतं ब्रह्मादिप्रति-
मान्वितं कुप्यादित्यर्थः, केचित्तु कामदेवमधस्तात् प्रकल्पयेदिति-
सन्तानवृक्षे धीजयन्ति, तन्नते तत्प्रतिमैष कर्त्तव्या ।

मन्दारं दक्षिणे पार्श्वे त्रियया सार्धं घृतोपरि ।

पश्चिमे परिभद्रन्तु सावित्रा सह जीरके ॥

सुरभिसंयुतं तद्वहिलेप्य हरिचन्दनम् ।

तुरीयांशिन कुर्वीत सौम्येन फलसंयुतम् ॥

शीलक्षणमुक्तं ब्रह्माण्डे, सावित्रीलक्षणमाह नारदः ।

पद्मासना च सावित्री साक्षसप्तकमण्डलुः ॥

सुरभिलक्षणं ब्रह्माण्डपुराणे ।

सवक्त्रा सुरभो, धेनुरागता प्रस्रुतस्तनीति,

‘सौम्येन, उत्तरेण ।

घृतादीनामपि परिमाणापेक्षायां तद्वदिति वचनात्-
सन्निधानाद्य प्रत्यपरिमाणत्वमवधेयम् ॥

कौशेयवस्त्रसंयुक्तानिचुमात्यफलान्वितान् ।

तथाष्टौ पूर्णकलशान् पादुकासनभाजनम् ।

दीपकोपानहृद्येषामरासनसंयुतम् ।

फलमाश्रयुतं तद्वदुपरिष्ठाहिनायकम् ।

तथाष्टादशधान्यानि समन्तात् परिकल्पयेत् ॥

अशनभाजनं, भोज्यान्वितभाजनं वितानं पञ्चवर्णं ।

अथ पूर्ववत् पूर्वैद्युरधिवासनं विधाय श्लोभूते ब्राह्मणवाचनादिपूर्णाहुतिपर्यन्तं कर्मशेषं समापयेत् ।

होमाधिवासनान्ते च स्नापितो वेदिपुङ्गवैः ॥

त्रिःप्रदक्षिणमाहृत्य मन्त्रमेतमुदीरयेत् ॥

नमस्ते कल्पवृक्षाय चिन्तितार्थप्रदायिने ।

विश्वम्भराय देवाय नमस्ते विश्वमूर्त्तये ॥

यस्मात् त्वमेव विश्वात्मा ब्रह्मा स्याणुर्द्दिवाकरः ।

मूर्त्तामूर्त्तं परं वीजमतः पाहि सनातनः ॥

त्वमेवामृतसर्वस्वमनन्तः पुरुषोऽव्ययः ।

सन्तानाद्यैरुपेतः सन् पाहि संसारसागरात् ।

अमृता, देवाः तेषां सर्वस्वं, अमृतसर्वस्वम् ॥

एवमामन्त्रा तं दद्यात् गुरवे कल्पपादपम् ।

चतुर्भ्योऽपि ऋत्विग्भाः सन्तानादीन् प्रकल्पयेत् ॥

दानवाक्वमत्र, तुलापुरुषोक्तमूहनोयं, चतुर्भ्यः प्रकल्पयेदित्येकैकस्मै दद्यादित्यर्थः, चतुर्भ्य इतिवचनादथ चतुर्णामेवर्त्तिनां वरणमिति गम्यते, ऋत्विगटकपक्षेऽपि ऋत्विग्भा इति ऋत्विक्क्युग्मेभ्य इत्यर्थः, एतस्मिंश्च पक्षे जापकादिभ्यो अन्येषु दक्षिणा दातव्याः वेदपुस्तक्यापेक्षयायां चतुःसंख्यत्वमिदं ऋत्विजामिति फेचित् इहापि । प्राप्य तेषामनुज्ञाञ्च तद्यान्वेष्योपि दापयेदिति योऽव्ययं, दक्षिणानिर्णयत्, पूर्ववत्, सन्पेक्षेकाग्निवत् कुर्यादगुरुवे याभि

० वेदपुस्तक्यापेक्षया ।

दिव्यैर्भरकतैश्चैव चाद्गुराणि प्रविश्यसेत् ॥

दिव्यैः, उत्कृष्टैरित्यर्थः ।

प्रवालद्वारयेदोमान् प्रवालिन द्रुमस्य च ।

प्रवालिन प्रवालद्वारयेदिति, द्रुमैर्बालपल्लवान् कारयेत्वर्थः ।

फलानि पद्मरागैश्च पारिजातस्य शीभनम् ।

मूलदण्डश्च नीलेन वज्रेण स्कन्धमुत्तमम् ॥

वैदूर्येण द्रुमाद्यश्च पुष्परागेण मस्तकम् ।

स्कन्धादूर्ध्वभागा मस्तकं, तदूर्ध्वं, द्रुमाद्यम् ।

गोमिदकेन वै स्कन्धं सूर्यकान्तेन सुव्रतः ।

चन्द्रकान्तेन वा वेदिं द्रुमस्य स्फटिकेन वा ॥

वितस्तिमात्र आयामो वृक्षस्य परिकीर्तितः ।

शाखाष्टकसमानश्च विस्तारश्चोर्ध्वतस्तथा ॥

शाखाद्यतिरिक्तस्य वृक्षस्य वितस्तिमात्र, उच्छ्रायः कार्यः, उर्ध्वतस्तथेति, स्कन्धादूर्ध्वमुखी नवमी या मध्यमशाखा तस्या-
अपि वितस्तिमात्र उच्छ्रायः, शाखाष्टकसमानं विस्तारमिति,
अष्टदिग्मुखीनामष्टशाखानां विस्तारं तिर्यग्व्याप्तिवितस्ति
मात्रमेव कुर्यादित्यर्थः ।

तन्मूले स्थापयेत्क्षिप्रं लीकपालसमाहृतम् ।

व्वर्षोक्तवेदिमध्ये तु मण्डले स्थाप्य पादपम् ॥

पूजयेद्देवमोगान लीकपालांश्च यत्रतः ।

पूर्ववज्जपहोम्याद्यन्तुत्तरभारवद्दर्चयेत् ॥

निवेदयेद्द्रुमं शम्भोर्ब्राह्मणायाथवा नृप ।

वाङ्मणेभ्योऽथवा राजा सार्वभौमो भविष्यति ॥

तुलाभारवदाचरेदित्यत्र लिङ्गपुराणोक्ततुलापुरुपदानविहितं
विधिमाचरेदित्यर्थः ।

कालोत्तरे । पलानान्तु सहस्रेण कल्पयेत् कल्पपादपम् ।

समूलदण्डपत्रञ्च फलपुष्पसमन्वितम् ॥

पञ्चस्कन्धन्तु संकल्प्य पञ्चानां स्थापयेत् सुधीः ।

सद्योजातेन मन्त्रेण देयं ग्राह्यं शिवाग्रतः ॥

दिव्यैर्विमानैर्देहान्ते शिवलोके महीयते ।

पितरस्तस्य मोदन्ते सत्यलोके महीयते ॥

इति शैवकल्पतरुदानविधिः ।

अथ गौसहस्राख्यं पञ्चमं महादानमुच्यते ।

मत्स्य उवाच ।

अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तम् ।

गौसहस्रप्रदानाख्यं सर्वपापहरं परम् ॥

पुण्यं तिथिमथासाद्य युगमन्वन्तरादिकम् ।

पयोव्रतस्त्रिरात्रं स्यादेकरात्रमथापि वा ॥

लोकेशावाहनं कुर्यात् तुलापुरुपदानवत् ।

पुण्याहवाचनं कुर्याद्भोमः कार्यस्तथैव च ॥

ऋत्विग्मण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम् ।

वृषं लक्षणसंयुक्तं वेदिमध्ये ऽधिवासयेत् ॥

गौसहस्रादिनिष्कृत्य गवां दशकमेव च ।

० यामैरितिपुस्तकान्तरे पाठः ।

† दशासुखमिति कश्चित्पाठः ।

पयोव्रतस्तिरावमिति, दानदिनात् पूर्व^१ चिरात्रं पयोव्रतः-
 स्यादित्यर्थः, अत्रादिशब्देन देशकाल-वृद्धिश्चाह-शिवदिपूजा-
 गुरु-ऋत्विग्वरण-मधुपर्कदान कुण्डवेदिकावितान-चक्रलेखन-पता-
 कादीनि मत्स्यपुराणोक्ततुलापुरुपदानविहितानि गृह्यन्ते, ह्यं
 लक्षणसंयुक्तं, ह्यलक्षणानि, उन्नतस्कन्धककुदं उज्वलायत
 कम्वलमित्यादीनि ह्योत्सर्गप्रकरणे मत्स्यपुराणोक्तान्येव वेदि-
 तव्यानि, गोसहस्रादिनिष्क्रम्येति दशोत्तरगोसहस्रादिति वेदि-
 तव्यम्, अथे दशाधिकगोसहस्रविनियोगदर्शनात्, यद्यपि गवां
 दशकमित्वत्र गोमात्रप्रतीतिः. तथापि उत्तरत्र ऋत्विग्भ्यो धेनु-
 मेकैकां दशकादिनिवेदयेदिति, धेनुसंशब्दनात्, पुराणान्तरे
 गोसहस्रादिनिष्क्रम्य सवत्सं दशकं गवामिति श्रवणाच्च धेनुदशक
 मेवाधिवासनीयम् ।

इतरासु पुनर्नाविश्यं धेनुरूपत्वाद्दरः ।

गोसहस्रं वह्निः कुर्याद्दस्रमाल्यविभूषितम् ।

सुवर्णं शृङ्गाभरणं रौप्यपादसमन्वितं ॥

अतः प्रविश्य दशकं वस्त्रमान्यैस्तु पूजयेत् ।

सुवर्णं घण्टिकायुक्तं ताम्रदीहनिकान्वितम् ॥

सुवर्णतिलकीपितं हेमपट्टैरलङ्कृतम् ।

कौशेयवस्त्रसम्बन्धितं माल्यगन्धसमन्वितम् ॥

हेमरत्नयुतैः शृङ्गैश्चामरैश्चापि गोभितं ।

पादुकीपानहृत्त्रभाजनासनः संयुतम् ॥

‘दशसौवर्णिके ऋद्धे, खुराः, पञ्चपलाः ।

पञ्चाशत्पलदोहनकः अन्यत्र तथाभिधानात् घण्टिकादि-
सुवर्णशब्दोऽत्र षोडशमापपरिमितहिरण्यवचनः, सकृदुच्चरित-
सुवर्णशब्दावगतपरिमाणपरित्यागानुपपत्तेः । पादुके, काष्ठमथ्यौ,
चर्मकृते उपानहाविति भेदः ।

गवां दशकमध्ये स्यात् वाञ्छनो नन्दिकेश्वरः ।

कौशेयवस्त्रसंवीतो नानाभरणभूषितः ॥

लवणद्रोणशिखरे-माल्येक्षुफलसंयुतः ।

कुर्यात् पलशतादूर्ध्वं सर्वमेतदशेषतः ॥

भक्तितः पलसाहस्रत्रितयं यावदेव तु ।

गोशते वै दशांशेन सर्वमेतत् प्रकल्पयेत् ॥

लवणद्रोणशिखरे, लवणद्रोणोपरीत्यर्थः ।

नन्दिकेश्वरलक्षणं ललितविजयात् ।

ऊर्ध्वस्त्रिनेत्रो द्विभुजः सौम्यास्थीनन्दिकेश्वरः ।

वामे तु शूलशूद्रे चाचमालासमन्वित इति ॥

ऊर्ध्व इति, अशयानानुपविष्ट इत्यर्थः ।

पलशतादूर्ध्वं पलसाहस्रत्रितयं यावदिति, साभरणनन्दिके-
श्वरविषयमेतत् आनन्तर्यात्, गोशते वै दशांशेनेति, गोशते
देये गामेकामेकञ्च ह्यपभं वेदिमध्येऽधिवासयेत् पलदशका-
दूर्ध्वं पलशतत्रयं यावदितिसाभरणनन्दिकेश्वररचनादिकं कुर्या-
दित्यर्थः ।

पुण्यकालमथासाद्य गौतमङ्गलनिःस्वनैः ।

सर्वोपभ्युदकस्नानस्त्रापितो वेदिपुद्गवैः ॥

इममुच्चारयेन्मन्त्रं गृहीतकुसुमाञ्जलिः ।

अत्रापि पूर्ववत् पूर्वैद्युरधिवासनं विधाय द्वितीयदिवसे
ब्राह्मणवाचनानन्तरमग्निकुण्डेषु ऋत्विगुपवेशनादिपूर्णाहुतिप-
र्यन्तं कर्मशेषं गुरुः समापयेत् ततः पुण्यकालं आत्मानु-
कूललग्नमुहूर्त्तादिलक्षणमासाद्य कुण्डसमीपस्थितकलगोदकेन
ब्राह्मणैः स्नापितः शुक्लमाल्याम्बरधरो यजमानो वक्ष्यमाण
मन्त्रानुदीरयेत् ।

नमो षो विश्वमूर्त्तिभ्यो विश्वमात्मभ्य एव च ।
लोकाधिवासिनीभ्यश्च रोहिणीभ्यो नमो नमः ॥
गवामङ्गेषु तिष्ठन्ति भुवनान्येकविंशतिः ।
ब्रह्मादयस्तथा देवा रोहिण्यः पान्तु मातरः ॥
गायो मे अग्रतः सन्तु गायो मे सन्तु पृष्ठतः ।
गावः शिरसि मे नित्यं गवां मध्ये वसाम्यहम् ॥
यग्नात् त्वं हृपरूपेण धर्म एव सनातनः ।
षट्मूर्त्तिरधिष्ठानमतः पाहि सनातनः ॥
इत्यामन्वा तु यो दद्याद्गुरवे नन्दिकेगरम् ।
गर्वोपकरणोपेतं गीयुगश्च विषक्षणः ॥
षट्त्विग्भ्यो धेनुभिकैकां दगकादिनिवेदयेत् ।
गवां गतमघैकैकं तद्वदं चाथ विंशतिः ॥

दगपञ्चागदाधिकम्नादनुष्ठया ।

दानवाच्यमथ तुनापुरुष वदेदित्यं, एते च गतप्रवृत्ति पञ्च-
पदेस्ता विक्रम्या षट्त्विग्विपयाः तदानन्तर्यात्, ततपायमर्थः सिद्धी
भयति गोदगक्रमध्यायश्चिकेगरगुतं गीयुगं गुरवे प्रतिपाद्या

शेषाणामष्टानाङ्गवानिकैकामिकैकस्मै ऋत्विजे दद्यात्, तथा गो-
सहस्रमध्यात् शतद्वयं गुरवे प्रदाय एकैकं शतमृत्विग्भ्यो दद्यात्,
अथवा शतं गुरवे पञ्चाशतं ऋत्विग्भ्यः अथ वा चत्वारिंशतं गुरवे
विंशतिं विंशतिमृत्विग्भ्यः विंशतिं, वा गुरवे दश दश ऋत्विग्-
भ्यः, दशवा गुरवे पञ्च पञ्च ऋत्विग्भ्यो दद्यात् शेषा गास्तदनुज्ञया
अन्येभ्योपि दद्यात् । दक्षिणाञ्चान्न पूर्व्ववदेव दद्यात् । अनुक्त-
दक्षिणापु सुवस्व दक्षिणेति वचनात् यथाशक्ति सुवर्णं वा, ततः
पूर्व्ववदेव पुण्याहवाचन-देवतापूजन-विसर्जनादि कुर्यात् ।

नैका बहुभ्यो दातव्या यतो दीपकरी भवेत् ।

बह्व्रथैकस्य दातव्या श्रीमदारोग्यवृद्धये ॥

पयोव्रतः पुनस्तिष्ठेदेकाहं गोसहस्रदः ।

इदञ्च पयोव्रतानुष्ठानं, यत्तद्यापिञ्चयम् ।

अशक्ती नक्तमिथत इति वचनात् ।

थावयेत् शृणुयाद्वापि महादानानुकीर्त्तनम् ।

तद्दिनं ब्रह्मचारी स्थायदीर्घेदिपुलां त्रियम् ।

आथर्वणगोपथब्राह्मणे । अथाती गोसहस्रविधिर्गोह उदकान्ते

शुची देशे प्राञ्चमिधमपसमाधाय अन्वालभ्याथ जुहुयात्, आगा-

वसूक्तेनाद्यं जुहुयात्, महानीहीणामैन्द्रचरुं सौम्यञ्च सहस्रं

तस्याः पयसि अपयित्वा गाव इति, एवमुभय इत्येतेन जुहुयात्

पथादग्नेस्तीर्थोदकपूर्णकलशमवस्थाप्याहिसंयोगं हेनेति दशगाः

स्नापयेत् त्वरमाणोन्धाः समभ्युक्ष्य सहस्रं तस्याः खानोदकेनेम

मिन्द्रं वद्वयं चतुर्यं म इति, राजानमभिपिचेमात्राप इति,

पङ्क्तिर्भ्यथोक्तमञ्जनाभ्यंजनानुलेपनं कृत्वा सहस्रतमीं प्रथमामलं-

कृत्य गावो मामुपतिष्ठत प्रजावती स्यवासादिति च सूर्यासवेत्
 प्रियमशनन्दत्वा द्विलग्नमघ्नाइतिसहस्रतमीमालभ्य जपेत् मया
 गावोपतिना सवदमिति मन्तेणानेनार्धं दत्त्वा सहस्रतमीं पुनरुप
 संगृह्य भूमिद्वा प्रतिगृह्णात्विति जपेत् सहस्रं तस्याः पृष्ठतो व्रजन्
 सर्वाः प्रदक्षिणीकृत्य नमस्कृत्य स्वस्ति वाच्य ब्राह्मणेभ्यो निवेद्य
 दशगा दक्षिणा कर्त्रे सहस्रतमां वस्तयुग्मञ्च तदपि ।

श्लोकाः ।

सप्तजन्मानुगं पापं पुरुषैः सप्तभिः कृतं ।
 तत्क्षपात् विधिनानेन नायवेद्गोप्रदोनरः ॥
 सर्वेषामिह दानानां फलं यत् परिकीर्तितम् ।
 तद्वाप्नोति विप्रेभ्यो गोसहस्रप्रदोनरः ॥-
 अश्वमेधं हपोत्सर्गंगोसहस्रवयन्तु यः ।
 दद्यान्मादायइत्याहुः परितः*स्तर्पयन्ति हि ॥
 अस्मादनेन विधिना गोसहस्रन्तु योनरः ।
 प्रदद्यात् स विशुद्धात्मा याति तत् परमं पदमिति ॥

मत्स्यपुराणे ।

अनेन विधिना यस्तु गोसहस्रप्रदो भवेत् ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तः सिद्धचारुणमेवितः ॥
 विमानेनार्कवर्णेन किद्विणीजालमानिना ।
 सर्वेषां लोकपालानां लोकैः संपूज्यते नरैः ॥

प्रतिमन्वन्तरे तिष्ठेद्राजराजो भवेत् पुनः ।
 अश्वमेधशतं कुर्याच्छिवध्यानपरायणः ॥
 वैष्णवं लोकमास्थाय* ततो मुचेत् बन्धनात् ।
 पितरद्याभिनन्दन्ति गोसहस्रप्रदं शुभम् ॥
 अपि स्यात्सकुलेऽस्माकं पुत्रोदौहित एव च ।
 गोसहस्रप्रदो भूत्वा नरकादुद्धरिष्यति ॥
 तत्कर्मकरो वा स्यादपि द्रष्टा तथैव च ।
 संसारसागरादध्मायोऽन्मान् सन्तारयिष्यति ॥

इति पठति य एतद्गो-सहस्र-प्रदानम्
 सुरभुवनमुपेयात्संस्मरेद्वापि पश्येत् ।
 अनुभवति सुखं वा वाचमानो निकामम्
 प्रहतकलुषदेहः सोऽपि यातीन्द्रलोकम् ॥

इति गोसहस्रदानविधिः ।

सनत्कुमार उवाच ।

गोसहस्रप्रदानञ्च वदामि शृणु सिद्धये ।
 गयां सहस्रमादाय सयत्नं सगुणं शुभम् ॥
 तायाभ्यर्च्य यथाशास्त्रमष्टौ सम्यक् प्रयत्नतः ।
 तासां शृङ्गाणि हेम्याय प्रतिशृङ्गेण बन्धयेत् ॥
 सुरांश्च राजतेनैव बन्धयेत् कण्ठदेगतः ।
 प्रतिनिष्केण कर्णव्यं कर्णं वज्रेण गोभनम् ॥
 गयां सहस्रमादायेति, षट्प्राधिकं गोसहस्रमिति ज्ञेयम् ।

ताद्यान्याय महाभाग श्रष्टौ संशुद्धा यत्नतः ।

इति वातुलोक्तेः ।

बन्धयेत् कण्ठदेशतइत्यत्र, यस्त्वमिति शेषः ।

वस्तुं वध्वा गले गात्र विप्रेभ्यो दापयेत् क्रमात् ।

निष्कं स्वर्णमयं कृत्वा षट् कण्ठे च बन्धयेत् ॥

इति कामिकोक्तेः ।

विप्रेभ्यो दापयेद्गावो दक्षिणाञ्च पृथक् पृथक् ।

दशनिष्कं तदर्धं वा तदर्धाहमघापि वा ॥

यथाविभयविस्तारं निष्कमानमघापि वा ।

वस्तुयुग्मञ्च दातव्यं पृथक् विप्रेषु शोभनम् ॥

गावयाराधयत्नेन दातव्याः सुमनीरमाः ।

एवं दत्त्वा विधानेन शिवमभ्यर्च्य शङ्करम् ॥

जपेदग्रे यथान्यायं गवां स्वायमनुत्तमम् ।

गावोममाप्रती नित्यं गावो मे सन्तु पृष्ठतः ॥

हृदये नः सदा गावो गवां मध्ये वसाम्यहम् ।

एव स्तुत्वा हिजापेभ्यो दत्त्वा गास्ताः सदक्षिणाः ॥

तद्गोमर्गंशायर्षाणि अर्गनोके महीयते ।

पूर्वयदधियामन शिवस्य महस्त्रकलगायभिषेचनं कृत्वा गो-
स्तायमुपायं प्रत्येकं गोदानं कार्यं, आचार्यादिदक्षिणा च
प्राप्यत् ।

इति निद्रपुराणीतो गोसहस्रदानविधिः ।

पत.परं श्रुतं दानं ते न रोहन्ति देहिनः ।

दुर्मभं तापरन्यास यता कामैरशेषतः ॥

सहस्रान्तु सयत्नानां धेनूनां यः शिष्याय वै ।
 स्नानार्थं विधिवद्दद्यात्कोपि तत्पदमाप्नुयात् ॥
 तद्गोसहस्रचीरेण तथा दध्ना च शङ्करम् ।
 सर्पिषा च समग्रैश्च स्नाप्य वाद्यादिमङ्गलैः ।
 दद्यात् सरसिजं रौक्मं लिङ्गं सम्पूज्य यत्नतः ।

रौक्मं, सीवर्णं ।

तदग्रे वायु पुष्पैस्तु आपोठान्तं सुगोभनम् ।
 पितानहेमघण्टादीन् युग्मं चैव निषेदयेत् ॥
 आपोठान्तं पुष्पैः पूरयेदिति शेषः ।
 दीपदर्पणनैवेद्यं हेमदण्डश्च चामरम् ।
 अग्निं सन्तर्ष्यचान्द्येन मन्त्रविच्छेपियेण च ।
 हेमवस्त्रयुगेनैव भूमितेन द्विजेन वै ॥
 आन्धनेत्यादि, आन्धनेन द्रव्येण श्रोत्रियेण ऋत्विग्युक्तेन
 सन्तर्ष्ययेदित्यर्थः ।

हेमवस्त्रयुगेनेति हेमना गोभनवस्त्रयुग्मेनेत्यर्थः ।
 ततो ब्रह्मरक्षेणैव शुक्ला गौस्तत्र या शुभा ।
 वितानश्चीच्छयेत्तस्या गच्छेत् प्राग्दक्षिणं पुनः ॥
 हराय चापराः सर्वा गास्तास्तदनुचालयेत् ।
 मण्डिता हेमवस्त्रार्थमहावादिवनिःस्वनैः ॥
 प्रदक्षिणं ततोदेवं कृत्वा गावस्तदग्रतः ।
 स्थापयित्वा तु ताः सर्वा यजमानः प्रदक्षिणम् ॥
 सुरभीया च या मुख्या तस्यास्त्वये च कारयेत् ।

सर्वं तत्गोसहस्रं तु महाब्रह्मरवेण वै ॥
 ततस्तु पुच्छमादाय तिलहीमयवाचतैः ।
 सपुष्पोदकाहस्ताभ्यां शङ्कराय निवेदयेत् ॥

यवाचतैः, अक्षतयवैः ।

ततस्त्रैकादशभ्यस्तु ब्राह्मणेभ्यस्तायापराः ।
 गायीवसान्विता दद्यात्तेभ्यो देयं विचिन्त्य च ॥
 अत्रतान् सुव्रतांस्तत्र ब्राह्मणांश्च विशेषतः ।
 दीनान् सुदुःखितांश्चैव भोजयेदनियारितान् ॥
 विधिनानेन ये भक्त्या सर्जिता गोसवेन तु ।
 उद्दिश्य शङ्करन्देवं मुच्यते भवबन्धनात् ॥

सर्जिहोसवो हृष्टान्तः ।

अथ वान्यत् प्रकारेण दद्याद्गोयतमुत्तममिति ॥
 यतशब्दो बहुवाची स चात्र सहस्रपरः
 अग्रे सहस्रविनियोगदर्शनात् ।
 एकादशाधिकं रुद्रे चिच्छक्तये मिताय च ।
 संपूर्णं पूर्ववत् कृत्वा विधिमादौ प्रवद्वत ॥
 हीमपूजादिसंयुक्तं दद्यात्तत्रैव शम्भवे ।
 दीक्षितानां शतं ह्येकमाहृत्य शिवमन्दिरे ॥
 ततः पूज्य यथा न्यायं दद्यात्तेभ्यो यथा शृणु ॥
 दशकं दशकं चैव एकैकस्य पृथक् पृथक् ।
 हृदि शम्भुं गवां चैव ध्यात्वा तेषां निवेदयेत् ॥
 अधिकं दशकं यत्र नीलकण्ठेन्दुशेखरे ।

दद्यात् पूर्वविधानेन धेनूनाञ्च सवत्सकम् ॥

दीक्षितानां शतमित्यादि शम्भुप्रीतये शम्भूं ध्यात्वा दीक्षितानां सम्प्रदानभूतानां दद्यादित्यर्थः ।

पूर्वविधानेन, स्त्रपनप्रकारेण ।

अथ वा श्रोत्रियान् विप्रान् वेदवेदाङ्गपारगान् ।

आहृत्य द्विगुणन्तेभ्यः पञ्च पञ्च ददेत् सुधीः ॥

कृत्वा विधिमिमञ्चन्तुः न शीघ्रः स्यात् कदाचन ।

गर्भगारज्वरेभ्यः परिक्रामति नैव सः ॥

‘गर्भगारज्वरे’ गर्भवासक्लेशे ।

इति कालिकापुराणोक्तत्रिःप्रकारगोसहस्रदानविधिः ।

• अगस्त्य उवाच ।

दानमन्त्रं प्रवक्ष्यामि गोसहस्राख्यमुत्तमम् ।

यत्कृत्वा नर्भदातीरे सुच्यते भवन्न्यनात् ॥

शैवानां वैष्णवानाञ्च सहस्रं भोजयेत्तया ।

ततः सहस्रं दोग्द्रीणां शुक्लानाञ्च गवां तथा ॥

गर्भिणीधेनुसंमिश्रं वृषभैर्दशभिर्धृतम् ।

अर्चितं गन्धपुष्पाद्यैर्ह्रैमवस्त्रैरलङ्कितम् ॥

प्रदक्षिणमुपक्रम्य मन्त्रेणानेन भक्तितः ।

ओं नमो भगवते वासुदेवायेति मन्त्रः ।

वेदविद्धिः समाकीर्णं विष्णोरायतने शुभे ।

नर्भदातीयमासाद्य दीपमालां * प्रवन्धयेत् ॥

गावो भमायती नित्यं गावसृष्टत एव च ।

गावो मे हृदये चापि गवां मध्ये वसाम्यहं ॥
 गवां मन्त्रं समुच्चार्य जपेदासां पुरस्थितः ।
 गन्धतोयाच्च वैर्युक्तं गृहीत्वा ताम्रभाजनम् ॥
 गवां पुच्छाम्भसा स्नातः शुक्लपत्रसमन्वितः ।
 सर्वकल्पनिर्मुक्तः शुद्धःशुचिमनास्ततः ॥
 स्नापयित्वा तु गास्तत्र ताविप्रानर्मदाजले ।
 पञ्चदशां पूर्णचन्द्रे राहुसीमसमागमे ॥
 तैरेव सार्धं विप्रेन्द्रैरभिपूज्य हरिं स्मरेत् ।
 भृत्यपुत्रकलत्राद्यैर्युक्तः स्वजनबान्धवैः ॥
 निवेदयेत्तु विप्रेभ्यो मन्त्रेण यदयान्वितः ।
 याहे दाने च होमे च विवाहे मङ्गले तथा ॥
 गोमातरस्थिता नित्यं विष्णुलोके शिवप्रिया ।
 शिवायैता मया दत्ता विष्णवे च महात्मने ॥
 एवं विप्राय यो दद्यात् यज्ञार्थं समलंकृताः ।
 विनिवेद्य च शर्वाय गोसहस्रमलङ्कृतम् ॥
 प्राप्नोति परमं स्थानं यद्गत्वा न निवर्त्तते ।
 कुलानि चिशुद्धान्त्यं नरकाद्भवत्वान्धवान् ॥
 स्थापयेद्दैष्णवे लोके शिवस्य च महात्मनः ।
 सर्वज्ञः परिपूर्णश्च शुद्धः सर्वगतः प्रभुः ॥
 संसारसागरान्मुक्तो हरितुल्यः प्रजायते ।
 अनेनैव विधानेन गृहस्था मोक्षमाप्नुयुः ॥
 विनापि ज्ञानयोगेन गोसहस्रप्रदानतः ।
 तस्मात्त्वमपि राजेन्द्र गोसहस्रप्रदो भव ॥

देवदिवि मोदन्ते येन ते पितरः सदा ।

इति स्कन्दपुराणोक्ता गोसहस्रदानविधिः ।

आदित्यपुराणे ।

अथ प्रयच्छे द्विप्रेषु गोसहस्रं महामुने ।

अर्घ्येद्रन्ध्रपुष्यै स्तु पट्टैः सर्वाः समर्चयेत् ॥

पट्टैः, वस्त्रैः,

सर्वाः कनकशृङ्गास्ताः सर्वा रौप्यपुरोर्ध्विताः ।

हीनांगा न ददेत् गायः कृशा वृद्धातुरास्तथा ॥

एकाङ्गामर्चयेत्तासां शिपाणां च विधिं शृणु ।

तिलानां तु शतं, द्विपां दद्याद्विप्रेषु दक्षिणाम् ॥

पाद्वेन विधिना चैव तर्पयित्वा द्विजांस्तथा ॥

तिलानां शतं, तिलानान्द्रोणशतमित्यर्थः ।

‘पाद्वेन, पादार्घ्यादिना ।

शुचिः शुद्धमना भूत्वा योऽर्चयेच्च जनार्दनम् ।

प्रणम्य गिरसा देवं दत्त्वा गावश्च सत्वरम् ।

तेन ता अर्चिताः सर्वा भविष्यन्ति न संगमः ॥

वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञाः संहिताध्यापका द्विजाः ।

अग्निहोत्ररता ये च स्वाध्यायनिरताय ये ॥

एतान् विप्रान् परीक्षेत गोप्रदाने महामुने ।

इन्द्रशानान्तु वदत्तं तथानन्तमिहोच्यते ॥

अनन्तस्य तदा दानमिति सत्यं महामुने ।

उपोष्य विधिवर्षेण प्रसन्नमनासेन्द्रियः ॥

उपेत्य ब्राह्मणेभ्यश्च दद्याद्गावश्च सत्वरः ।
स्वर्गयित्वा तु तां गावः सुमनाः सुसमाहितः ॥

‘स्वर्गयित्वा दत्त्वा,

न चैतास्ताडयेद्दण्डैर्न हस्तेन न लेष्टुना ।

यथोक्तं गोसहस्रन्तु यः प्रयच्छति वै द्विजः ॥

सर्वक्लेशान् परित्यज्य विष्णुलोके महीयते ।

तथा । तिलानान्तु शतं यस्तु विना गोभ्यः प्रयच्छति ॥

पलमेकं सुवर्णस्य गोसहस्रादिशियते ।

यथोक्तं गोसहस्रन्तु प्रयच्छेत्तु द्विजातिषु ॥

तत्फलं लभते दाता सद्यः पापात् प्रमुच्यते ॥

यस्तु पश्यति पापात्मा सोऽपि पापात् प्रमुच्यते ॥

एकविंशतिमुद्धृत्य ये च पूर्वं व्यवस्थिताः ।

तारयन्ति नराः क्षिप्रं कुलान्येकोत्तरं शतम् ।

अलाभे गोसहस्रस्य सुवर्णं दातुमर्हति ॥

सहस्रार्धं शतं नूनं द्विजानां च तिलैः सह ।

तथा च लभते नित्यं संपूर्णं द्विजसत्तम ॥

अर्चितानां सहस्राणां फलं प्राप्नोति मानवः ।

संपूर्णदक्षिणं विप्र गोसहस्रं प्रकीर्तितम् ॥

तिलानान्तु शतं द्वैकं गवां दानेन तत्समम् ।

सहस्रार्धं सुवर्णस्य, षोडशमापपरिमितस्येति शेषः ।

महाभारते । गवां सहस्रदः प्रेत्य नरकं नैव पश्यति ।

सर्वत्र विजयञ्चापि लभते मनुजाधिप ।

दशगोसह स्वदोनित्यं शक्रेण सह मोदते ।
 अक्षयान् लभते लोकान् नरः शतसहस्रगः ॥
 सुवर्णशृङ्गैस्तु विराजितानां
 गवां सहस्रस्य पुनः प्रदाता ।
 प्राप्नोति पुण्यं दिवि शक्रलोक-
 मित्येव माहुर्मुनिवेदसहाः ॥
 इति गोसहस्रदानविधिः ।

अथ हिरण्यकामधेनुसंभ्रं पठं महादानमुच्यते ।

मत्स्य उवाच ।

अथातः सम्प्रश्यामि कामधेनुविधिं परं ।
 सर्वकामप्रदं नृणां महापातकनाशनम् ।
 लोकेशावाहनं तद्वहोमः कार्योऽधिवासनम् ॥
 तुलापुरुषवत् कुर्यात् कुण्डमण्डपवेदिकाः ।
 स्वल्पेष्वाग्निवत्कुर्यात् गुरुरेव समाहितः ॥
 कुण्डमण्डपवेदिका इत्युपलक्षणम् ।

इह हि देव-काल-हृद्वियाह-श्रियादिपूजा-त्राघ्नणवाचन-गुरु
 ऋत्विग्वरण-मधुपर्कदान-वेदिकोपरिचक्रलेखन-पञ्चवर्णवितान-
 तोरण-पताकादि-सर्वमुक्तं मत्स्यपुराणोक्ततुलापुरुषदानविहितं
 वेदितव्यं । स्वल्पेऽप्येकाग्निवदिति, एकाग्निवत् करणं व्याख्यातं ।

काश्चनस्यातिशुद्धस्य धेनुं यत्नश्च कारयेत् ।
 उत्तमा पलसहस्रैस्तद्वेन तु मध्यमा ॥
 कनीयसी तद्वेन कामधेनुः प्रकीर्त्तिता ।
 शक्तिमन्निपलादूर्ध्वमग्नौपोह कारयेत् ॥

अत्र यद्यपि वस्त्रपरिमाणमनुक्तं तथापि कामधेनुविधान-
यत् तप्तकाञ्चनचतुर्घांशेन वस्त्रःकल्पनीयः, समस्तधेनुपरिमित-
द्रव्यनिष्कृष्टवस्त्रनिर्माणव्याप्तिदर्शनादिहापि धेनुदानत्वाविशिषात्
तथैव निधीयते । तथा च गुडधेन्वादिषु तच्चतुर्घांशेन वत्संस्था-
दिति तत्र तत्र वक्ष्यते ।

वेद्यां कृष्णांजिमं तस्य गुडप्रस्थसमन्वितम् ।

न्यसेदुपरि तां धेनुं महारत्नैरलंकृताम् ।

कुम्भाष्टकसमीपेतां नानाफलसमन्विताम् ॥

कल्पतरुदाने, प्रस्थो व्याख्यातः । 'महारत्नानि, पद्मराग
प्रभृतीनि, वस्त्रन्दत्ते तु विन्यसेदिति क्वचित्पाठः, 'नानाफलानि,
गोगजवाजिस्त्रीपुरुषप्रभृतीनि, सोवर्णानि, कल्पतरुदानोक्तानि ।

तथाष्टादशधान्यानि समन्तात् परिकल्पयेत् ।

द्रक्षुदण्डाष्टकं तद्वन्नानाफलसमन्वितम् ।

भाजनं चासनं तद्वत् ताम्रदोहनकं तथा ॥

अष्टादशधान्यानि परिभाषायां द्रष्टव्यानि 'नानाफलानि,
मातुलिङ्गादीनि ।

कौशेय वस्त्रहयसंप्रयुक्ताम्

दीपातपत्राभरणाभिरामां ।

स चामरां कुण्डलिनीं सघण्टां

गणित्तिकापादुकरीष्यपादाम् ॥

रसैश्च सर्वैः परितोभिजुष्टां

हरिद्रया पुष्पफलैरनेकैः ।

अजाजिकुस्तुम्बुरुशर्कराभिः

दानखण्डे ५ अध्यायः ।] हेमाद्रिः ।

वितानकं क्षीपरि ॥ पञ्चवर्षं ॥

क्षातस्ततो मङ्गलवेदधोपैः

प्रदक्षिणीकृत्य समुष्महस्तः ।

आवाहयेत्ताडुङ्घेनुमन्तैः

द्विजाय दद्यादथ दर्भपाणिः ॥

सघण्टागणत्रिकेत्यादि घण्टागणत्रिकापादुकाभिः सह वर्त्तत
इतिसघण्टागणत्रिकापादुका साचासौ रौघ्यपादाचेति विग्रहः ।
गणनासाधनत्वाद्गणत्रिका, अक्षमालागणत्रिकेति, क्वचित्पाठः ।
तत्र गणत्रिका कण्ठभूषणं केचित्, केचित्तु गलन्तिकेति पठित्वा
जलपूर्णाकर्करोति व्याचक्षते । रसाः परिभाषायामुक्ताः अजा
जीरकं, कुस्तुभ्युरुहान्यकं, एवमुपकल्पितसम्भारः पूर्व्ववदधिवासनं
विधाय तदन्यदिवसे प्रातः कृतपुण्याहवाचनोऽग्निकुण्डेषु ऋत्वि-
गुपवेशनादिपूर्णाहुतिपर्यन्तकर्मशेषसमाप्तिं कृत्वा सर्व्वोपधिजल-
स्नातः शुक्लमाल्यांबरो गृहीतकुसुमाञ्जलिर्यजमानस्त्रिःप्रदक्षिण-
माहृत्य गुडधेनुमन्तैस्तामावाहयेत् । गुडधेनुमन्ताः । या
लक्ष्मीः सर्व्वभूतानामित्यादयः, तत्प्रकरणे द्रष्टव्याः, आवाहना-
नन्तरं वक्ष्यमाणमन्त्रेषामन्त्रयेत् ।

त्वं सर्व्वदेवगणमन्दिरसङ्गभूता

विश्वेश्वरत्रिपयगोदधिपर्व्वतानां ।

त्वहानशस्त्रसकलीकृतपातकौघः

प्राप्सोस्मिनिर्द्वंतिमतीव परां नमामि ॥

लोके यथेष्टितफलार्द्धं विधायिनीं त्वा

मासाद्य कोहि भवदुःखमुपैति मर्त्यैः ।
 संसारदुःखशमनाय यतस्व कामं
 त्वां कामधेनुरिति देवगणा वदन्ति ॥
 ग्रामन्त्र्य शीलकुलरूपगुणान्विताय
 विप्राय यः कनकधेनुमिमां प्रदद्यात् ।
 प्राप्नोति धाम सपुरन्दरदेवजुष्टं
 कन्यागणैः परित्ततं पदमिन्दुमौलिः ॥

दानवाक्यमत्र तुलापुरुपोक्तमूहनीयं, विप्रायेत्येकवचनमेका
 ग्निविधानपक्षे, अनेकाग्निविधानपक्षे तु प्रकृतिभूततुलापुरुष
 दानवदाचार्यादीनां विभागव्यवस्था तदनन्तरं पुण्याहवाचन
 वेदिस्थितदेवतापूजनविसर्जनानि कुर्यात् दक्षिणाविचारय
 पूर्ववत् ।

इति मत्स्यपुराणीको हिरण्यकामधेनुदानविधिः ।

व्यासउवाच ।

राजन्निहैकामपि कामधेनुं
 दद्यात् समुद्दिश्य तु केशवंत्वाम् ।
 विप्राय वै सर्वगुणोपपन्नां
 कृत्वा व्रत कृच्छ्रमनोहरैस्तु ॥
 सम्यक् प्रदत्तैस्तु गवां सहस्रैः
 सयत्सयस्रैः सहितैश्च हेमरा ।
 काले फलं यत्नभते मनुष्यो
 न कामधेनीय समं द्विजेभ्यः ॥
 गतैः सहस्रैश्च तथा हयानां

सम्यक् प्रदत्तैश्च महाद्विपानां ।
 कन्यारथैर्वा करवाजियुक्तैः
 शतैः सहस्रैः सततं द्विजेभ्यः ॥
 दत्तैः फलैर्यत्नमते मनुष्यः
 समं तथा स्यावतु कामधेनोः ।
 यो जाह्नवीतीरगतो हिमाद्रौ
 सन्तप्यतेऽतीवतपः सदा वै ॥
 ब्राह्मं पदं गन्तुमना द्विजेन्द्रो
 नैतत् फलं तच्च हि कामधेनोः ।
 चान्द्रायणैः कृच्छ्रमहापराकैः
 संशुद्धयते पापयुतो मनुष्यैः ॥

कार्तिके कृष्णपक्षे तु नरः प्रयतमानसः ।
 एकादश्यामुपीष्याद्य नरो दिनचतुष्टयम् ॥
 घृतेन स्नापयेद्द्विष्णुं गन्धेन पयसापि वा ।
 नक्ताग्नी गौरसैर्हृद्यैः पूजयेन्नाधुसूदनम् ।
 गन्धपुष्पैः सुनैवेद्यैर्ब्रह्माभरणकुण्डलैः ॥

शङ्खासिचक्रोद्यतबाहुविष्णो
 गंदाजहस्तस्य तु शार्ङ्गपाणेः ।
 अर्घं प्रयच्छामि जनाहंनस्य
 त्रियया युतस्यापि धराधरस्य ॥
 त्रियः पतिं श्रीधरमेककान्तं ॥

श्रियः सखायं हि श्रियोमुकूलम् ।

नमाम्यहं श्रीधरसन्निपासम्

समर्चितो मे प्रददातु कामान् ॥

एवं पूज्य विधानेन श्रियायुक्तैस्तु नामभिः ।
 पृथक् जागरणं कुर्यात् श्रिया सार्द्धं जगत्पतेः ॥
 या देवी भार्गवं भेजे कुलं सर्व्वत्रपूजिता ।
 आयातु सा गृहे नन्दा सुप्रीता वरदा मम ॥
 याद्भिरसं सदा देवी सुनन्दा प्रत्युपस्थिता ।
 आयातु मे गृहे सा तु सुप्रीता वरदा सती ॥
 सुरभी या भरद्वाजं कामधेनुः सुकामदा ।
 सदा भजेद्गृहं सात्र ममायातु सुरार्चिता ॥
 सुशीला कश्यपं या तु भेजे सर्व्वत्र कामदा ।
 सा मे भवतु सुप्रीता कामधेनु गृहे सदा ॥
 सुमना या वशिष्ठन्तु सम्प्राप्य सुमुदे शुभा ।
 सा मे गृहं सदायातु कामदा वरपूजिता ॥
 एवं पूज्य विधानेन प्रभाते विमले शुभे ।
 शुक्लाम्बरधरःस्नातः शुक्लमाल्यानुलेपनः ॥
 कृतनित्यक्रियो हृष्टः कुण्डलाङ्गदभूपितः ।
 अनुलिप्ते महीपृष्ठे छण्णाजिनसुसंस्तृते ॥
 तिलप्रस्थेनवाकीर्णे चतुःवर्णविभूपिते^१ ।
 द्यौमवस्तान्विते शुभे मध्वान्यपात्रसंयुते ॥

१ कामधेनुः प्रपूजिता इति पुस्तकान्तरेः ।

१ चतुर्वर्णं प्रपूजिते इति कश्चिन् पाठः ।

शुभवस्त्रैः समाहृत्य सर्वैरक्षरलंकृताम् ।
 सुवर्णशृङ्गी-सखुराञ्चतुष्कर्पां मनोरमाम् ॥
 चीराब्धिपयसोपेतां धेनुमन्त्रैस्तु पूजयेत् ।
 या धेनुः सर्वदेवानामृषीणां भावितात्मनाम् ॥
 चीराब्धिनिर्गता या च सा मे भवतु सुखिरा ।
 हृतचीराभिषेकं च कृत्वा विष्णोः प्रयत्नतः ॥
 समभ्यर्च्य यथा त्रियं गन्धपुष्पादिभिः क्रमात् ।
 गावो ममाग्रतः सन्तु गावः पार्श्वे तु वृष्टतः ॥
 गीवो मे हृदये नित्यं गवांमध्ये वसाम्यहम् ।
 प्राङ्मुखोद्मुखीं वापि सितयज्ञोपवासिनीं ॥
 इमान्त्वं प्रतिगृह्णीष्व देव देव जंगल्पते ।
 सवत्सालंकृतां धेनुं गोविन्दः प्रीयतामिति ॥
 एवं विप्राय तान्दद्यात् कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।
 अनुव्रजेच्च गच्छन्तं पदान्यष्टौ नराधिप ॥
 अनेन विधिना यस्तु कामधेनुं प्रयच्छति ।
 सर्वकामसमृद्धार्थः स्वर्गलोके स गच्छति ॥
 यदृत्वा सकलां पृथ्वीं राहुग्रस्ते दिवाकरे ।
 तत्फलं प्राप्यते राजन् कामधेन्वा न संशयः ॥
 चिन्तामणिः कामधेनु स्तथा भद्रघटो वृष ।
 त्रीणि समफलान्याहुर्दानानि मुनिसत्तमाः ॥
 समावरान् सप्तपरान् आत्मानं चैव मानवः ।
 शतजन्मकृतात्पापान्नीचयत्यवनीपते ॥
 पदे पदेऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोति मानवः ।

दानानामिव सर्वेषामुत्तमं परिकीर्तितम् ॥
 सर्वकामप्रदम्यन्त्रं पापघ्नं सर्वदं शुभम् ।
 सर्वेषामिव पापानां जातानां महतामपि ॥
 प्रायश्चित्तमिदं शस्तं कथितं ब्रह्मणा नृप ।
 ब्रह्मविट्-चक्र-शूद्राणां कर्त्तव्या यत्नतो नृप ॥
 सर्वकामफलार्थाय कामधेनुरियं सतां
 वृषाज्य-तिल-होमिन कामधेनुं-प्रयत्नतः ।
 संकल्पं प्रतिपाद्येह सर्वपृथ्वीप्रदो भवेत् ॥
 इति वज्रिपुराणोक्तकामधेनुदानविधिः ।

अथ लिङ्गपुराणे ।

सनत्कुमार उवाच ।

अथातः संप्रवक्ष्यामि हेमधेनुविधिं क्रमात्* ।
 सर्वपाप-प्रशमनं देशदुर्भिक्षनाशनम् ॥
 उपसर्ग-विनाशञ्च सर्वव्याधिनिवारणम् ।
 निष्कारणान्तु सहस्रेण सुवर्णेन तु कारयेत् ॥
 तदर्द्धेनापि वा सम्यक् तदर्द्धाह्नेन वा पुनः ।
 शतेन वा प्रकर्त्तव्यं सर्वकार्येषु सुव्रतः ॥

सर्वकार्येष्विति अव्यक्तेषु अनुक्तमानेषु सौवर्णसम्प्रदेयेषु
 सहस्रादिशतावरमानत्वमवधेयमिति द्रयं चोक्तिः प्रासङ्गिकी वा-
 तुलेमानान्तरमुक्तं । विपलादिसहस्रान्तं हेन्ना धेनुं प्रकल्पये-
 दिति ।

शिवाय कामधेनुन्तु पत्नानां पञ्चभिःशतैः ।
यो ददाति महासेन राहुयस्ते दिवाकरे ।
तेन दत्तं भवेत्सर्व्वमात्रह्यभुवनान्तिकम् ।

इति कालोत्तरमतम् ।

गौरूपं सखुरन्दिव्यं सर्व्वलक्षणसंयुतम् ।
खुराग्रे विन्द्यसेद्वयं शृङ्गे वै पद्मरागकम् ॥
भुवोर्मध्ये न्यसेद्व्यं मौक्तिकं मुनिसत्तम ।
वैदूर्य्येण स्तनान् कुर्यात्पद्मलं नीलनिर्मितम् ॥
दन्तस्थाने प्रकर्त्तव्यं सर्व्वरत्नविभूषितम् ।
पशुवत् कारयित्वा तु वत्सं कुर्यात् सुगोभनम् ॥
दशांगकेन कर्त्तव्यं सर्व्वरत्नविभूषितम् ।

कामिकेतु, तुरोयांगेन वत्सकद्रव्युक्तम् ।

पूर्वींक्तवेदिकामध्ये मण्डलञ्च प्रकल्पयेत् ॥
तन्मध्ये सुरभिं स्थाप्य सर्व्वतः सर्व्वरत्नकाम् ।
सवक्षां सुरभिं तत्र वस्त्रयुग्मेन वेष्टयेत् ॥
संपूजयेत्तु गायत्र्या सवक्षां सुरभिं पुनः ।
अथैकाग्निविधानेन होमं कुर्यात् यथा विधि ॥
समिदन्त्वाज्यभागेन पूर्व्ववत्शेषमाचरेत् ।
शिवपूजां प्रकर्त्तव्या लिङ्गं स्नाप्य हृतादिभिः ॥
गामालभ्य च गायत्र्या विप्रेभ्यो दापयेच्च तां ।
दक्षिणा च प्रदातव्या विंशन्निष्कं महामते ॥

‘गायत्र्या’ गोसावित्रीराख्यस्तीव्रमन्त्रेणेत्यर्थः ।

गोसावित्रीतिमन्त्रेण मन्त्रयीत विचक्षणः ।

इति वातुलोक्ते,
कामिकेतु ।

दृताद्यैः पूजयेद्देवं सहस्रकलशादिभिः ।

गामाराध्य तु गायत्र्या विप्रैभ्यो दापयेच्च ताम् ॥

आचार्यं पूजयेत् पूर्वं केयूरकटकादिभिः ।

वस्त्रयुग्मञ्च दत्त्वा तु विज्ञाप्य विधिपूर्वकम् ।

दक्षिणा तु प्रदातव्या त्रिंशन्निष्का महातपः ॥

त्रिंशन्निष्कदक्षिणादानन्तु, एकाग्निपक्षविषयं, अनेकाग्नि
पक्षे तुलापुरुषवद्दक्षिणा ।

तदुक्तं शैवे ।

अथैकाग्निविधानं वा समिदाज्यं हविष्ययुक् ।

त्रिंशन्निष्कावरा देया गुरोरेकाग्निकल्पत इति ॥

एकाग्निपक्षश्च स्वल्पवित्तविषयः ।

पूर्ववत् छेपमिति, शेषमनुक्तं किञ्चित् तदखिलं लिङ्गपुराणीत
तुलापुरुषविहितमाचरेदित्यर्थः ।

कालोत्तरे । एतस्यास्तु प्रदाता यस्त्रेण दत्तं चराचरम् ।

त्रिःसप्तकुलसंयुक्तो विमानैर्दिव्यवर्चसैः ॥

शिवलीक मवाप्नोति यावदिन्द्रायतुर्दृश्य ।

तदन्ते चक्रवर्ती स्यात् ज्ञानवांस्तु शिवं व्रजेत् ॥

इति नानाशास्त्रीयकामधेनुदानम् ।

अथ हिरण्याश्वविधानं सममं महादानमालिख्यते ।

मत्स्य उवाच ।

अथातः संप्रवक्ष्यामि हिरण्याश्वविधिम्परम् ।

यस्य प्रसादाद्भुवन मनन्तफलमश्रुते ॥

पुष्यं तिथिमथासाद्य कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ।

लोकेगावाहनं कुर्यात्तुलापुरुपदानवत् ॥

ऋत्विग्मण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम् ।

स्वल्पेष्वेकाग्निवत् कुर्याद्देमवाजिमखं बुधः ॥

अत्रादिशब्देन देश-काल-दृष्टियाद-शिवादिपूजा-गुरुऋत्विग्-
रण-मधुपर्कदान-वेदिकोपरिचक्रलेखन-वितानतोरणपताका-धि-
वासनादि मन्त्रपुराणोक्ततुलापुरुपदानविहितं संगृह्यते, स्वल्पेष्वे-
काग्निं वदिति, व्याख्यातं, स्थापयेद्देदिमध्ये तु कृष्णाजिनतिली-
परि, कृष्णाजिननिहितद्रोणपरिमिततिलीपरीति विज्ञेयम् ।

कौशेयवस्त्रसम्बोधितं कारयेद्देमवाजिनम् ।

शक्तितस्त्रिपलादूर्ध्वमासहस्रपलाद्बुधः ॥

पादुकोपानहस्तचामरासनभाजनैः ।

पूर्वकुम्भाष्टकोपेतं माल्येक्षुफलसंयुतम् ।

गव्यां सोपस्करान्तद्वेदममार्त्तण्डसंयुताम् ॥

शय्योपस्करा विविधास्तरणोपधानवस्त्रफलपुष्पकुङ्कुमकर्पूरा-
गुरुचन्दनतांबूलदर्पणकङ्कतिकाचामरव्यजनासन एतदग्रस्थित
पात्राऽसि मुद्रिकोपानहयुगलताम्रघटिकादिजलपात्रदीपिका
वितानादयः, मार्त्तण्डसंयुतमिति, उपर्यारूढसौवर्णं सूर्याश्वं
कुर्यादित्यर्थः ।

सूर्यलक्षणमुक्तं ब्रह्माण्डे ।

ततः सर्वोपधिस्नानस्त्रापितो वेदपुङ्गवैः ।

इमं सुचारयेन्मन्त्रं गृहीतकुसुमाञ्जलिः ॥

इहापि पूर्वोद्युरधिवासनं विधाय द्वितीयदिवसे पूर्ववत्
पुण्याहवाचनादि-पूर्णाहुतिपर्यन्तं कर्म, गुरुः समापयेत् ।

अथ सर्वोपधिजलस्नातः शुक्लाम्बरो यजमानस्त्रिःप्रदक्षिणी-
कृत्य वक्ष्यमाणमन्त्रमुदीरयेत् ।

नमस्ते सर्वदेवेश वेदाहरणलम्पट । .

याजिरूपेण मामस्मात् पाहि संसारसागरात् ॥ ;

त्वमेव सप्तधा भूत्वा छन्दोरूपेण भास्करम् ।

यस्मात् भ्रामयसे लोकानतः पाहि सनातनः ॥

एव मुच्चार्य गुरवे तमग्रं विनिवेदयेत् ।

दत्त्वा पापक्षयाज्ञानोर्लोकमध्येति शाश्वतम् ॥

गोभिर्विभयतः सर्वान् ऋत्विज्याभिपूजयेत् ।

सर्वधान्योपकरणं गुरवे विनिवेदयेत् ॥

सर्वं गव्यादिकं कृत्वा भुञ्जीतातैलमेव हि ।

पुराणग्रयणं तद्वत् कारयेद्भोजनादनु ॥

दानवाक्यमत्र पूर्ववदनुसन्धेयं, अनुक्तदक्षिणेषु सुवर्णं
दक्षिणेति, यथा शक्तिसुवर्णदक्षिणा, विभवतां स्वविभवानुसारेण
सर्वान् सदस्यादोऋत्विजय गोभिः पूजयेत्, सर्वधान्योपकरण-
मिति, विनियोगात् पूर्व धान्यसादनं गम्यते, गुरवे निवेदयेदिति,
स्वम्पद्रव्यदाने आचार्यायैव अग्रं प्रदाय ऋत्विग्भ्यो यथाशक्ति
सुवर्णादि दद्यात् सहस्रपनादिद्रव्यदाने तु प्रकृतियद्वायस्या,

स्रत्पतरेष्वेकाग्निपक्षेऽपि द्रष्टव्या ततश्च पूर्ववत् पुण्याहवाचन
देवतापूजनविसर्जनानि कुर्यात् ।

इमं हिरण्याश्वविधिं करोति यः
संपूज्यमानो दिवि देवतेन्द्रैः ।
विमुक्तपापः स पुरं सुरारिः
प्राप्नोति सिद्धैरभिपूजितः सन् ॥
इति पठति य एतद्धेमवाजिप्रदानम्
सकलकल्पमुक्तः सोऽश्वमेधेन भूपः ।
कनकमयविमानेनाकालोकं प्रयाति
त्रिदशपतिवधूभिः पूज्यते योऽथ पश्येत् ॥
यो वा शृणोति पुरुषोऽल्पधनः स्मरेद्वा
हेमाश्वदानमभिनन्दयतीह लोके ।
सोपि प्रयाति हतकल्मषशुद्धदेहः
स्थानं पुरन्दरमहेश्वरदेवजुष्टम् ॥

इति मत्स्यपुराणीकौ हिरण्याश्वदानविधिः ।

सनत्कुमार उवाच ।

हिरण्याश्वप्रदानं च वदामि विजयादहम् ।
अश्वमेधायुतयेष्टं रहस्यं शृणु सुव्रत ॥
अष्टोत्तरसहस्रेण अष्टोत्तरशतेन वा ।
कृत्वा श्वलक्षणैर्युक्तं सर्वालङ्कारसंयुतम् ॥

शतसहस्रशब्दो, विहितोपलक्षणपरो ।

शक्तितस्तिपलादूर्ध्वमासहस्रपलावधि ।

अन्ये त्वेकाग्निवत् कुर्यात् हेम वाजिमखंबुध ॥

इति वातुलोक्तेः ।

पञ्चकल्याणकं सम्यक् रजतेन तु कारयेत् ।

चतुर्षु पदेषु सुखे च श्वेतीहयः पञ्चकल्याणका उच्यते ॥

सर्वलक्षणसंयुक्तं सर्वाङ्गैश्च समन्वितम् ।

सर्वायुधसमीपेतं द्रन्द्रवाहनमध्यगम् ॥

तं मध्यदेशे संस्थाप्य तुरङ्गं सहस्रगन्धितम् ।

उच्चैःश्रवःसमं ज्ञात्वा आनीयैव समर्चयेत् ॥

मध्यदेशसंस्थाप्येति, एतद्दानप्रकृतिभूतलिङ्गपुराणोक्ततुला

पुरुषदानविहितवेदिकामण्डलमध्ये तिलोपरि तमखं संस्थाप्य
उच्चैःश्रवसमनुध्यायन् पूजयेत् ।

तस्य पूर्वदिशिभागे ब्राह्मण वेदपारगम् ।

सुरेन्द्रबुद्ध्या सम्पूज्य पञ्चनिष्कान् प्रदापयेत् ॥

तमखं ब्राह्मणे भ्यर्च्य प्रदद्याद्विधिर्नैव तु ।

सुवर्णाखं प्रदद्यात्तु आचार्यमथपूजयेत् ॥

यथा विभवविस्तार पञ्चनिष्कैरथापि वा ।

दीनान्ध कृपणा नाथ वाल वृद्ध कृपा तुरान् ।

तोषयेदन्नदानेन ब्राह्मणाय विशेषतः ॥

घृतेन स्नापयेद्देवं लिङ्गंमूर्त्तिमहेश्वरम् ।

सङ्ख्यापलगतं तस्य पयसात्वेवमेव हि ॥

ब्रह्मकृत्त्वेन संस्थाप्य विनेम्यागुरुचन्दनैः ।

सम्पूज्य प्रणियत्याद्य देवदेवं क्षमापयेत् ॥

एतद्य कुरुते भक्त्या दानमगम्य मानवः ।

इन्द्रनीलेन कुम्भेन * ध्वजरूपेण संयुतम् ।

लोकपालाष्टकोपेतं पञ्चरागदलान्वितं ॥

अत्र तिलानां रघस्य च परिमाणपिचायां पुरुषेक्षया नियमः प्रकृतो परिमाणात्रयणात्, केचित्तु सन्निधानात् सुवर्णहस्ति रघादिदानस्थितं तिलानां द्रोणपरिमाणत्वमिह यदन्ति । 'कूवरी, युगाधारकाष्ठं । ध्वजो 'दण्डः, स च रघस्य सौवर्णत्वात्सौवर्णएव तथा चोपरिस्थितेन इन्द्रनीलमणिमयेन कलशेन युक्तः कर्त्तव्यः ।

लोकपाललक्षणमुक्तं ब्रह्माण्डे,

चत्वारः पूर्णकालशा धान्यान्यष्टौदशैव तु ।

कौशेयवस्त्रसंयुक्तमुपरिष्ठाद्वितानकम् ॥

माल्ये चुपलसंयुक्तं पुरुषेण समन्वितम् ।

यो यज्ञक्तः पुमान् कुर्यात् शतनाम्नाधिवासनम् ।

वितानमत्र पञ्चवर्णं, पुरुष इष्टदेवताकारः सौवर्णरथे स्थापनीयः, वस्त्रोपानहपादुकाः ।

गोभिर्विभवतः सार्धं दद्याच्च शयनासनम् ।

आभारात्त्रिपलादूर्ध्वं शक्तिः कारयेद्दुधः ॥

'भारः, पलसहस्रद्वयं, एतच्च सुवर्णमानं ध्वजपुरुषलोकपालाश्चक्ररत्नसहितस्य वेदितव्यं ।

अष्टभोरथसयुक्तं चतुर्भोरथवाजिभिः ।

द्वाभ्यामथयुतं दद्याद्धेमसिंहध्वजान्वितम् ॥

हेमेन सिंहाद्वितेनयु क्तमिति अष्टाश्वपक्षे, चतुरश्वपक्षे च इन्द्रनीलमयकुम्भो ध्वजे कार्यः, अश्वद्वयपक्षे हेमसिंहइति व्यवस्था ।

चक्ररक्षावुभौ तस्य सुरगस्यावथाश्विनौ ।

पुण्यं कालं ततः प्राप्य पूर्ववत् स्नापितो द्विजैः ।

शुक्लमाख्याम्बरो दद्यादिमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥

चक्ररक्षी चक्रसमीपे अश्वारूढावशिनीकुमारी कार्थी ।

तल्लक्षणमाह गोभिलः ।

द्विभुजो देवभिषजो कर्त्तव्यावश्ववाहनौ ।

तयोरोपधयः कार्थ्यादिव्या दक्षिणहस्तयोः ।

धामयोः पुस्तकी कार्थी दर्शनीयौ तथा द्विजेति ॥

‘पुण्यकालं यजमानानुकूलं लग्नमूहर्त्तादिकम् ।

अत्रापि पूर्ववदधिवासनदिनादन्यदिवसे पुण्याहवाचनादि
सकालकर्म्मसमाप्तौ सर्वौषधिजलस्नातो गृहीतकुसुमाञ्जलिः यज-
मानस्तिःप्रदक्षिणीकृत्य वक्ष्यमाणं मन्त्रं सुदाहरेत् ।

नमो नमः पापविनाशनाथ

विश्वाम्बने वेदतुरङ्गमाय ।

धाम्नामधीशाय भयाभवाय

पापघदावानल देहि शान्तिम् ॥

वस्त्रशुद्धादित्यमरुद्गणानाम्

त्वमेव धाता परमं निधानम् ।

यतस्तातोमे हृदयं प्रयातु

धर्म्मैकितानस्त्वमधीघनाग्रात् ॥

इहापि दानप्रयोगसुवर्णदक्षिणादानऋत्विगाचार्यद्रव्यविभा-
गस्रल्पैकाम्निविधानादि पूर्ववदनुसन्धेयम्, ततः पुण्याहवाचन-
देवतापूजन-विमर्जनादिकुर्यात् ।

अथाथर्वणगीपथ ब्राह्मणे ।

ओं अथातो अश्वरथविधिमनुकमिष्यामः ।

सर्वपापापनोदन उदगयन आपूर्यमाणपक्षेऽश्वःपुण्ये नक्षत्रे-
थहापेरितोग्रहयुक्ती ग्रहणकाले वा अथ ऋत्विक् प्रदानकालात्
सुवर्णं रथमानीय सर्वं शान्त्यदकेनाभ्युक्ष्य यथोक्तमाञ्जनाभ्यञ्ज-
नानुलेपनं कारयित्वा, वासोगन्धान् स्रजधावध्य अग्निमुपसमा-
धाय अन्वालभ्याघ जुहुयादुदेहि वाजिनिति हाभ्यां, सूर्यं चरुं
अपयित्वा विपासहिं सहमानमित्यभिमन्त्रान्वालभ्याघ जुहुयात्
रथं योक्तं युगमश्नौच सर्वशान्त्यदकेनाप्लाव्य वा तुरङ्गम् वाजि-
नित्यश्वयोर्मूर्ध्नि सम्पातान् स्थालीपाकाद्यजेत् । उदयते नम-
इति नवभिर्मन्त्रैः नमस्कृत्य द्विजानन्ते तर्पयेत् ।

तत्र श्लोकी ।

सर्वेषामिव दानानां फलं यत्तत् प्रकीर्तितम् ।

तत्तदाप्नोति विप्रेभ्यो विधिनाश्वरथन्ददत् ॥

अनामयं स्थानमवाप्य देवैः

रसङ्गनीय सुसूतं हिरण्यम् ।

सुवर्णतेजाः प्रथमुक्तपापो

रथैश्वरन् दिव्यति सूर्यलोके ॥

मध्यपुराणे ।

इति तुरगरथ प्रदानमेत

ब्रह्मभय सूदन मन्त्र यः करोति ।

सकलकलुषपटलैर्विमुक्तदेहः

परममुपैति यदं पिनाकपाणेः ॥

देदीप्यमानवपुषा विजितप्रभाव-
 माक्रम्य मण्डलमखण्डलचण्डभानीः ।
 सिद्धाङ्गनानयनपट्पदपीयमानो
 वक्त्राम्बुजाम्बुजभवेन चिरं सहास्ते ॥
 इति पठति शृणोति वा य इत्यम् ।
 कनकतुरङ्गमरथप्रदानमेव ।
 न स नरकपुरं व्रजेत् कदाचि
 चरकरिपोर्भवनं प्रयाति भूयः ॥
 इति हिरण्याम्बरथदानविधिः ।

अथ हेमहस्तिरथाभिधानं नवमम् महादानमारभ्यते ।

मत्स्यपुराणे मत्स्य उवाच ।

अथातः संप्रवक्ष्यामि हेमहस्तिरथं शुभम् ।
 यस्य प्रदानाङ्गवनं वैष्णवं धाति मानवः ॥
 पुण्यां तिथिमघासाद्य तुलापुरुषदानवत् ।
 विप्रवाचनकं कुर्यात्लोके शावाहनं बुधः ॥
 ऋत्विगमण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम् ।
 अत्राप्युपोषितं तद्दद्याद्दणैः सह भोजनम् ॥

इहाप्यादिशब्देन देश-काल-वृत्तिशाब्दादि-सर्वमनुक्तं मत्स्य-
 पुराणोक्ततुलापुरुषस्थितं वेदितव्यं । उपोषित इति, उपवासा-
 शक्तौ नरुमपि वेदितव्यम् ।

कुर्यात् पुष्यरथाकारं काचनं मणिमण्डितम् ।
 चलभोभिर्विचित्राभिद्यतुयकसमन्वितम् ॥
 लोकपालाष्टकोपितं शिवाकीर्तनसंयुतम् ।

मध्ये नारायणोपेतं लक्ष्मीपुष्टिसमन्वितम् ॥

‘पुष्परथः, क्रीडार्थो रथः, सचतुष्पिकाकारेणोपर्याच्छादितो भवति वलयेभ्यो लोकपालाश्रयः, लोकपालब्रह्मशिवाकलचण-सुक्तं ब्रह्माख्ये, मध्यशब्दः पूर्वापराभ्यां सम्यध्यते, शिवादीनामपि स्थानापेक्षायास्तेनैव निवृत्तेः ।

नारायणादिलक्षणं पञ्चरात्रात् ।

नारायणो चतुर्बाहुः शङ्खं चक्रं तद्योत्तरे ।

दक्षिणे तु महापद्मं मीलञ्च्रीमूतसन्निभे ।

वामे त्र्योर्बलकीहस्ता मुष्टिः पद्मकरा परेति ॥

कृष्णाग्निनि तिलद्वैणं कृत्वा संस्थापयेद्रथम् ।

तथाष्टादशधाभ्यानि भाजनासनचन्दनैः ॥

दीपिकोपानहृत्पदादुकादर्पणान्वितम् ।

ध्वजेतु गरुडं कुर्यात् कूबराद्ये विनायकम् ॥

नानाफलसमायुक्तं उपरिष्ठाद्वितानकम् ।

कौशेयं पञ्चवर्णं च चम्बलानकुसुमान्वितम् ॥

चतुर्भिः कलशैः सार्धं गोभिरष्टाभिरन्वितम् ।

चतुर्भिर्हयमातङ्गैर्मुक्तादाम विभूषितैः ॥

स्वरूपतः करिभ्याञ्च युक्तं कृत्वा निवेदयेत् ।

कुर्यात् पञ्चपलादूर्ध्वमाभारादपि शक्तितः ॥

ध्वजेतु गरुडं कुर्यादित्यादि, ध्वजोदण्डः ।

गरुडलक्षणमुक्तं नारदीये ।

ओं ऐन्द्रस्यायतः पक्षो गुडाफेयः कृताञ्जलिः ।

सम्यजानुगतो भूमौ मूढीच फणि मण्डितः ॥

पञ्चिजङ्घी नरं ग्रीवस्तुङ्गनां सो नराङ्गकः ।

द्विबाहुः पञ्चयुक्तश्च कर्त्तव्यो विनतासुतः ॥

अथ विनायकस्य ।

चतुर्भुजस्तिनेत्रश्च कर्त्तव्योऽत्र गजाननः ।

नागयज्ञोपवीतश्च शशाङ्कस्तशिखरः ॥

दन्तं दक्षकरे दद्याद्वितीये चाक्षसूत्रकम् ।

द्वितीये परशुं दद्याच्चतुर्थे मीदकं तथा ॥

उपर्यधो हस्तयोर्दन्तादि, देयमिति, कूवरीव्याख्यातः ।

‘अन्तान् कुसुमं, पुष्पविशेषः ।

रुद्रियोगिकमुपहरतीति न्यायात् ।

महासहेति प्रसिद्धमेव गृह्यते भारो व्याख्यातः ।

ध्वजगतदेवताश्च पञ्चपलादिपरिमितेन रघवत् सतसुवर्णे-
नैव निष्पादनीयाः एवं सम्भारानुपकल्प्या पूर्व्ववदधिवासनं
विधाय दिवसेषु पुण्याहवाचनादिसफलं कर्मकाण्डं समाप्य
सर्व्वोपधिजलैराचार्य्यो यजमानस्य सपनं कुर्यात् ।

ततो मङ्गलशब्देन स्नापितो वेदपुङ्गवैः ।

त्रिःप्रदक्षिणमाहृत्य गृहीतकुरुमाञ्जलिः ।

इममुच्चारयेन्मन्त्रं ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् ॥

नमो नमः शङ्करपद्मजार्कलोकेशविद्याधरवासुदेवैः ।

त्वं सेव्यसे देव पुराण यज्ञतेजोमयस्यन्दन पाहि यस्मात् ॥

यत्तत्पदं गुह्यतमं सुरारिरानन्द हेतुगुणरूपमन्तः ।

योगैकमानसहृद्यो मुनयः समाधौ पश्यन्ति तत्त्वमसि नाथ रघे-

ऽधिरुद्रः ।

यस्मात्त्वमेव भवसागरसञ्चिताना
मानन्दभाण्डभृतमध्वरपानपात्रं ।
तस्मादधौघशमनेन कुरु प्रसादं
चामीकरेभरथसाधवसम्प्रदानात् ॥

मन्त्रे णानेन प्रणम्य यथा शक्तिं सुवर्णदक्षिणा सुपकल्पापूर्ववत्
प्रयोगमुच्चार्य तं गजरथं प्रत्यक्षगजसंयुतं ब्राह्मणेभ्यः प्रतिपादयेत्,
आचार्यादीनामर्द्धचतुर्भागादिव्यवस्था तदनुज्ञयाचान्तेभ्योपि दानं,
दीनानाथपूरणं चेति, प्रकृतिवदाचरणीयं, ततः पुण्याहवाचने
कृते यजमानो वेदिसमीपं गत्वा देवतापूजां विदध्यात् । आच-
र्यस्तु विसर्गयेच्च, आघर्वगगोपथब्राह्मणे, अथातो हस्तिरथदान-
विधिं वक्ष्ये ।

जातरूपमयं कृत्वा रथं चक्रसुशीभनम् ।

हस्तिभिः सप्तभिर्यत्नमर्चयित्वा यथाविधि ॥

अथवा चतुर्भिर्युक्तं हैमं राजतमेव वा ।

असृष्टं दारुजं वापि सर्वसम्भारपूरितम् ॥

हस्तियुग्मेन सम्वीतं सौरभेययुगेन वा ।

मुङ्क्ते सप्तैव जन्मानि सप्तडोपां वसुन्धराम् ॥

हस्तियुक्ते चन्द्रमसि यौर्णमास्यमावास्ययोरन्यस्मिन् पुष्येतिथौ
ऽह्नि हस्ति वा शुची देशे तन्वमित्युक्तं प्राञ्चमिधमग्निमुपसमा-
धायान्वारभ्याय जुहुयात् । सविने स्वाहा, पतङ्गाय स्वाहा, पाव-
कायस्वाहा, सहस्ररश्मये स्वाहा, मार्त्तण्डाय स्वाहा, विष्णवे
स्वाहा, प्रजापतये स्वाहा परमेष्ठिने स्वाहेतिहुत्वा हस्तिवर्चसप्रयतां-

वृहस्पति इति कलशे सम्पातानानीय युगं योक्तं रथमिति
सर्वं सम्प्रोच्य यज्ञस्थत्वामनसायुनज्मीति योजयेत् ।

अथान्तस्य त्वामनसा युनज्मि प्रथमस्य च उक्तमुहहो ।

भवीदुह्य धावतां युक्तायार्घं दद्यात् स्यार्वैर्युक्तः सितपाहिर-
रथयो यस्य रथः पथिभिर्नर्त्तते शिवैः शन्तीअग्ने वसुविदा हिरण्य-
कहिरण्यपाणिः सविता नोऽभिरत्ततु ।

वृहस्पतिरथंयुक्तं हस्तेन तुददन्तरः ।

सवितु स्थानमाप्नोति दिव्यां कामजवां शुभाम् ॥

मत्स्यपुराणे । इत्थं प्रणम्य कनकेन रथप्रदानं ।

यः कारयेत्कलपापविमुक्तदेहः ।

विद्याधरामरमुनीन्द्रगणाभिलुष्टम् ॥

प्राप्नोत्यसौ पद्मतीन्द्रियमिन्दुमौलिः ॥

कृतदुरितवितानप्रोज्ज्वलहृष्टिजाल

यतिकरकृतदाहोद्देगभाजोपि बभूवुः ।

नयति च पितृपौत्रान् रौरयादप्यशेषान्

कृत गजरथदानः शाश्वतं सद्य विष्णोः ॥

इति हेम इस्ति रथदानविधिः ।

अथ पञ्चलाङ्गलायं दगमं महादानमुपपाद्यते ।

मत्स्य उवाच ।

अघातं सम्प्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमं ।

पञ्चलाङ्गलकं नाम महापातकनाशनम् ॥

पुण्यां तिथिमघासाद्य युगादिग्रहणादिकाम् ।

भूमिदानं नरोदद्यात् पञ्चलाङ्गलकाम्बितम् ॥

कवटं खेटकं वापि ग्रामं वा सस्यगालिनम् ।
 निवर्त्तनं शतं वापि तद्वर्द्धं वापि शक्तिः ॥
 सारदारुमयान् कृत्वा हलान् पञ्च विचक्षणः ।
 सर्वोपकरणैर्युक्तांस्तथान्यान् पञ्च काञ्चनान् ॥

कवटादिस्वरूपं मार्कण्डेयपुराणे ।

सोत्सैधवप्राकार सर्वतः खातकावृतम् ।
 योजनादर्धाद्विष्कम्भमष्टभागायतं पुरम् ॥
 तद्वर्द्धेन तथा खेटं तत्पादेनञ्च कवटम् ।
 तथा शुद्धजनप्रायाः सुसमृत्तकृपीपलाः ॥
 क्षेत्रोपभागभूमध्ये दसति ग्रामसंज्ञितेति ।
 निवर्त्तमानन्तु समहस्तेन दण्डेनेत्यादि वक्ष्यति ॥

‘सारदारुणि’ शाकेद्भुदीचन्दनप्रभृतीनि, ‘उपकरणानि’ युग-
 योक्तफालरज्जुप्राजनादीनि ।

वृषान् लक्षणसंयुक्तान् दशैव च धुरन्वरान् ।
 सुवर्णशृङ्गाभरणान् सुक्तालङ्गूलभूषणान् ॥
 रौप्यपादाग्रतिलकान् रक्तकौशेयभूषितान् ।
 स्रग्दामचन्दनयुतान् * शालायामधिवासयेत् ॥

वृषलक्षणानि सुशीलत्वं त्वरुणत्वम् इन्द्रियत्वम् अरीगित्वम्
 क्लेशसहत्वमित्यादीनि ।

‘अग्र’ ललाटदेशः, ततश्च रौप्यपादान् रौप्यललाटतिलका इति ।
 पर्जन्यादित्यरुद्रेभ्यः पायसत्रिर्वपे चरुम् ।
 एकस्मिन्नेव कुण्डे तु चरुमस्मै निवेदयेत् ॥

पलाशसमिधस्तद्वदान्यं कृष्णतिलांस्तथा ॥

इहापि पूर्ववदधिवासनादि विधाय तदन्यदिवसे पुण्याह-
वाचनं कृत्वा अग्निकुण्डेषु ऋत्विगुपवेशनादिकर्मशेषं समापयेत्,
किन्त्यपरीतायं विशेषः, तुलापुरुषोक्तहोमे विहितशेषाणां ऋत्वि-
जामन्यतमं गुरुरादिशेत् स एक एव ऋत्विगेकस्मिन्नेव कुण्डे
पर्जन्यादित्यरुद्रेभ्यस्तस्त्रिहमन्त्रैः पायसंचरुप्रभृतिद्रव्येणाष्टौत्तर-
सहस्रं जुहुयात् ।

तुलापुरुषवत् कुर्यात्लोकेगावाहनं बुधः ।
ततो महलशब्देन शुक्लमाख्याम्वरोबुधः ॥
आह्वय द्विजदम्पत्यं हेमसूत्राङ्गुलीयकैः ।
कौशियवस्तकटकैर्मणिभिश्च विभूषयेत् ॥
गय्यां सोपस्करान्दद्यात्तुमेकां पयस्विनीम् ।
तथाष्टादशधान्यानि समन्तादधिवासयेत् ॥
ततः प्रदक्षिणोत्तल्य गृहीतकुसुमाञ्जलिः ।
इममुच्चारयेन्मन्त्रमथ सर्वं निवेदत् ॥

लोकेशावाहनमित्युपलक्षणम् ।

अत्र हि देव-काल-वृत्त्याद-गिवादिपूजा-ब्राह्मणवाचन-गुरु-
ऋत्विग्वरण-मधुपर्कदान-कुण्डमण्डपवेदिकापितान-चक्रलेखन-तो-
रणपताकादि मध्यपुराणोक्ततुलापुरुषविहितं गृह्यते ।

तत इति, होमानन्तरं सर्वोपधिजलस्रातः शुक्लाम्वरधरोदद्या-
दित्यन्वयः, आह्वय द्विजदम्पत्यमिति, सकलकर्मनियुक्तस्य गुरो-
र्दक्षिणान्तराप्रतीतेः सविहितपरित्यागे कारणाभवात् द्विज-
शब्दस्याधिरोधाच्च सकलस्य गुरोरेव दातव्यमिति गम्यते,

तदनुज्ञयाचान्येभ्योपि देयमिति, स्वल्पेवैकाग्निविधानमपि बोद्धव्यं,
शय्योपस्करा हिरण्याश्वदाने व्याख्याताः ।

अथ मन्त्रः ।

यस्माद्देवगणाः सर्वे स्यावराणि चराणि च ।

धुरन्धराङ्गे तिष्ठन्ति तस्मात् भक्तिः शिवेऽस्तु मे ॥

यस्माच्च भूमिदानस्य कलानाहंन्ति षोडशीम् ।

दानान्यन्यानि मे भक्ति धर्म एव दृढा भवेत्

इति मन्त्रमुच्चार्य यथाशक्ति दक्षिणामुपकल्प्य पूर्वप्रयोगेण
प्रतिपादयेत्, ततश्च पुण्याहवाचन-देवतापूजन-विसर्जनानि ।

दण्डेन समहस्तेन त्रिंशद्दण्डा निवर्त्तनम् ।

त्रिभागहीनं गोचर्ममानमाह प्रजापतिः ॥

सानेनानेन यो दद्यान्निवर्त्तनगतं बुधः ।

विधिनानेन तस्याश्च चोयते पापसंहतिः ॥

तद्वदमपि वा दद्यादपि गोचर्ममात्रकम् ।

भवगस्थानमात्रम्वा सोऽपि पापैः प्रमुच्यते ॥

यावन्ति लाङ्गलकमार्गमुखानि भूमे-

र्भापाम्पतेर्दुहितुरङ्गजरोमकाणि ।

तावन्ति शङ्करपुरे स समा हि तिष्ठे

ङ्गमिददानमिह यः कुरुते मनुष्यः ॥

गन्धर्व-किन्नर-सुरासुर-सिद्ध-सङ्घे

राधूतचामरमुपेत्य महद्भिमानम् ॥

संपूज्यते पितृ-पितामह वन्द्य-युक्तः

- शम्भोः पुरं व्रजति चामरनायकः सन् ॥
 इन्द्रत्वमप्यधिगतं क्षयमभ्युपैति
 गो-भूमि-लाङ्गल-धुरन्धरसम्प्रदानात् ।
 तस्माद्घौघपटलक्षयकारि भूमे
 दानं विधेयमप्यतिभूतिभवेद्गवाय ॥

इति श्रीमत्स्यपुराणोक्तः पञ्चलाङ्गलकदानविधिः

श्रीभगवानुवाच ।

अतःपरं प्रवक्ष्यामि दानमप्यद्भुतं तव ।
 येन दत्तेन राजेन्द्र सर्वदानप्रदो भवेत् ॥
 सर्वपापप्रशमनं सर्वसौख्यप्रदायकम् ।
 संयुक्तहलपंक्त्याख्यदानं सर्वफलप्रदम् ॥
 पंक्तिर्दशहला प्रोक्ता हलस्य स्वाच्चतुर्युगम् ।
 सारदारुमयान्याहुर्दलानि दश पण्डिताः ॥
 सोवर्णपट्टनहानि रत्नवन्ति शुभानि च ।
 युवानो वलिनीभव्यान्नाङ्गहीनान् खलङ्कतान् ।
 “वस्त्रकाञ्चनपुष्पैस्तु चन्दनादिग्धमस्तकान् ।
 भद्राङ्गान्योजयेत्तेषु लाङ्गलेषु वृषान्” सुमान् ॥
 योक्ताणि युगस्तनानि सहपाणि च कारयेत् ।
 प्रतीदकीलिकाबन्धसर्वोपकरणानि च ॥
 एवंविधैर्हलैः कुर्यात्संयुक्तां दशपंक्तिकां ।
 खेटकं कर्बुटं वापि ग्रामं वा सस्यशालिनं ॥

निवर्त्तनम्रतं वापि तदर्थं वापि कल्पयेत् ।
 एवं विधां पर्वकाले दद्यात् प्रयतमानसः ॥
 कार्त्तिक्यां वाद्य वैशाख्यामुत्तरेत्वयने तथा ।
 जन्मर्त्तो ग्रहणे वापि विपुवे चाद्य दापयेत् ॥
 ब्राह्मणान् वेदसम्पन्नान्यद्भ्राह्मणान् स्वलस्कृतान् ।
 श्रोत्रियांश्च विनीतांश्च दत्तसंख्यान्निमन्वयेत् ॥
 दशहस्तप्रमाणेन कारयेन्मण्डपं बुधः ।
 पूर्वोद्युः कुण्डमेकञ्च हस्तमात्रञ्च शोभनम् ॥
 तत्र व्याहृतिभिर्होमं कुर्युस्ते द्विजसत्तमाः ।
 पञ्चान्यादित्यरुद्रेभ्यः पायसत्रिर्ध्वपेषकरुम् ॥
 पलाशसभिधस्तद्वदाज्यं कृष्णतिलांस्तथा ।
 आवास्य च ततः पंक्तिं धान्यमध्यगतां शुभाम् ॥
 ततः सर्वसमीपे तु स्नातः शुक्लाम्बरः शुचिः ।
 हलपंक्तिं योजयित्वा ब्रजमानः समाहितः ॥
 शङ्खतूर्यनिनादैश्च वज्रघोषैः सपुष्कलैः ।
 इममुच्चारयेन्मन्त्रं शृहीतकुसुमाञ्जलिः ॥
 यस्माद्देवगणाः सर्वे हले तिष्ठन्ति सर्वदा ।
 वृषस्कन्धे सन्निहितास्तस्माद्भक्तिः शिवेऽस्तु मे ॥
 यस्माच्च भूमिदानस्य कालां नार्हन्ति पीड्यमान् ।
 दानान्यन्यानि मे भक्तिर्दमे चास्तु सदा वृदा ॥
 एदमुक्ते ततः पंक्तिं प्रेरयेद्योद्विजोत्तमः ।
 बीजानि सर्वैरत्नानि सुवर्णै रजतं तथा ॥

यायात्रिवर्त्तनं यावत्ततस्तु विरभेद्बुधः ।
प्रदक्षिणं ततः कृत्वा विप्राणां प्रतिपाद्य च ॥
सदक्षिणविधानेन प्रणिपत्य विसर्जयेत् ॥
अनेन विधिना यस्तु दानमेतत् प्रयच्छति ।
एकविंशत्कुलोपेतः स्वर्गलोके महीयते ॥
सप्तजन्मानि दारिद्र्यं दौर्भाग्यं व्याधयन्तथा ।
न पश्यति च भूमेय तथैवाधिपतिर्भवेत् ॥
दृष्ट्वा तु दीयमानस्तु दानमेव युधिष्ठिर ।
आजन्मनः कृतात् पापात् मुच्यते नात्र संग्रयः ॥
दानमेतत् पुरा दत्तं दिलीपेन ययातिना ।
शिविना निमिनाचैव भरतेन च धीमता ।
तेऽद्यापि दिवि भोदन्ते दानस्यास्य प्रभावतः ॥
प्रयत्नेन महीपाल दानमेतन्नृपोत्तमः ।
दातव्यं भक्तियुक्तेन स्त्रिया वा पुरुषेण वा ॥
यदि पंक्तिर्न विद्येत पञ्चचत्वारि वा नृप ।
एकमप्युक्तविधिना ह्यलं देयं विचक्षणैः ॥
यावन्ति लाङ्गलमुखीत्यसृदां रजांसि
यावन्ति चात्र सुधुरन्धररोमकाणि ।
तावन्ति शङ्करपुरे स युगानि तिष्ठेत्
पङ्क्तिप्रदानमिह यः कुरुते मनुष्यः ॥
युक्तां वृषै-रतिवलै-र्ह्यलपंक्तिमेनाम्
पुर्येऽङ्घ्रि भक्तिसहितां द्विजपुङ्गवानां ।

इच्छन्ति चे सुकृतिनोऽसुधासमेता

स्तेभूभुजामुखमुपेत्य भवन्ति भव्याः ॥

इति भविष्योत्तरोक्तोऽहलपंक्तिदानविधिः ।

अथैकादशधरादानसंज्ञं महादानमुपवर्ण्यते ।

श्रीमत्स्यपुराणे सत्स्य उवाच ।

अथातः सस्रवक्ष्यामि धरादानमनुत्तमम् ।

पापक्षयकरं नृणाममङ्गल्यविनाशनम् ॥

कारयेत् पृथिवीं हैमो जम्बुद्वीपानुकारिणीम् ।

मर्यादापर्वतवतीं मध्ये मेरुसमन्विताम् ॥

लोकपालाष्टकोपेतां नववर्षसमन्विताम् ।

नदीनदशतीपेतामन्ते सागरवेष्टिताम् ॥

अनुकारिणीम्, सदृशीमित्यर्थः ।

इह हि जम्बुद्वीपसदृशीं कुर्यादित्युक्ते निखिलनगनगरसरोवरव-
नाद्यन्वितमहीसादृश्यप्राप्तौ मर्यादापर्वतवतीमित्यादिना तावन्ना-
चान्वितधरस्वनुकार इति गम्यते । इतरथा सामान्येनैव तदव-
गतेर्विशेषानर्थक्यप्रसङ्गात्, तदयमर्थः हैमो पृथ्वीं कुर्यादित्युक्ते सप्त-
द्वीपवत्याः* प्रसङ्गे जम्बुद्वीपानुकारिणीमित्युच्यते तत्रापि नाना-
पर्वतान्वितानुकारप्रसङ्गे मर्यादापर्वतवतीमिति" तथासति मेरो-
रनुकरणप्राप्तौ मध्ये मेरुसमन्वितामिति नानादेवगणानिहत्त्यर्थं
लोकपालाष्टकोपेतामिति, एवं च संख्येयपचाश्वयणौ† पुराणा-

* सप्तद्वीपवत्याः करणप्रसङ्गे इति क्वचित् पाठः ।

† सचेपचाश्वयणे इति वा पाठः ।

न्तरोपदर्शितवर्षचतुष्टयादिपक्षपरियहशङ्कानिहृत्यत्यर्थं नववर्ष-
समन्वितामित्युच्यते ।

तत्र जम्बुद्वीप सुपवर्णितं विष्णुपुराणे ।

नववर्षन्तु मैत्रेय जम्बुद्वीपमिदं मथा ।

लक्षयोजनविस्तारं संचेपात्कथितं तव ॥

जम्बुद्वीपं समाहृत्य लक्षयोजनविस्तरः ।

मैत्रेय वलयाकारः स्थितः क्षीरोदधिर्वह्निः ॥

जम्बुद्वीपः समस्तानां द्वीपानां मध्यतः स्थितः ।

तस्यापि मेरुमैत्रेय मध्ये कर्नकपर्वतः ॥

चतुरगोतिसाहस्रयोजनैरस्यचीच्छ्रयः ।

प्रतिष्ठा षोडशसाहस्राद्वाविंशन्मूर्ध्नि विस्तृतः ॥

मूले षोडशसाहस्रो विस्तारस्तस्य सर्व्वतः ॥

पुराणान्तरे तु, अष्टषष्टियोजनोच्छ्रय इत्युक्तं ॥

तथा । मेरोर्यतुर्द्विगन्तत्र नवसाहस्रविस्तृतम् ।

इलाहृतं महाभागयत्वारयानुपर्व्वताः ।

विष्कम्भा रचिता मेरोर्योजनायुतमुच्छ्रिताः ॥

पूर्व्वेण मन्दरोनाम दक्षिणे गन्धमादनः ।

यैभ्राजः पश्चिमे पार्श्वे सुपार्श्वयोत्तरेऽमृतः ॥

मर्यादापर्व्वतास्तु, ब्रह्माण्डे पुराणे दर्शिताः ।

जाठरोट्टेयकूटय पूर्व्वस्यान्दिगि पर्व्वती ।

तो दक्षिणोत्तरायामावानीलनिपधायतो ॥

कैलासोहिमवांश्चैव दक्षिणे वरपर्वतो ।
 पूर्वपद्यायतावेतावर्णवान्तव्यवस्थितौ ॥
 त्रिशृङ्गीजारुधियैव उत्तरो वरपर्वतो ।
 पूर्वपथायतावेतावर्णवान्तव्यवस्थितौ ॥
 निपधः पारिजातश्च पश्चिमौ वरपर्वतो ।
 तौ दक्षिणोत्तरायामावानीलनिपधायतौ ।

नीलनिपधपर्वतो तु, अग्रे वक्ष्येते ।

लोकपालाष्टकोपेतामिति, लोकपाला इन्द्रादयोऽष्टौ, तेषां
 लक्षणं पूर्वमुक्तं ब्रह्माण्डदाने, तत्सन्निवेशाच्च मेरीरुपरि प्रद-
 क्षिणक्रमेण पूर्वादिदिक्षु कर्त्तव्याः,

नववर्षसमन्वितामिति ।

वर्षापवर्णनञ्च, ब्रह्माण्डपुराणे ।

उत्तरं यत्समुद्रस्य हिमाद्रिश्चैव दक्षिणम् ।
 एतद्वै भारतं नाम भारती यत्र सन्ततिः ॥
 भारतं प्रथमं वर्षं ततः किंपुरुषं स्मृतम् ।
 हरिवर्षं तथैवान्यं मेरीर्दक्षिणतोद्भिज ॥
 रम्यकं चोत्तरेवर्षं तस्यैवानु हिरण्यमयम् ॥
 उत्तराः कुरवश्चैव यथा वे भारतं तथा ।
 मेरीः पूर्वेण भद्राश्च केतुमालं च पश्चिमे ॥
 वर्षेदे तु समाख्याते तयोर्मध्यमिलावृतम् ।
 नवसहस्रमेतेषामेकैकं द्विजसत्तमाः ॥

तथा । हिमवान् हेमकूटश्च निपधचैव दक्षिणे ।

नीलः खेतश्च शृङ्गीच उत्तरे वर्षपर्व्वन्ताः ॥

सहस्रद्वितयोच्छ्रयास्तावद्विस्तारिणश्च ते ।

लक्षप्रमाणी द्वौ मध्ये दशहीनास्तथापरे ॥

लक्षप्रमाणावित्यादि, इलाहृतस्योभवपाश्र्ववर्त्तिनौ नीलनिपधौ द्वौ पर्व्वतौ दैर्घ्येण लक्षगुणौ* विज्ञेयो, तद्वाह्यवर्त्तिनौ खेतहेमकूटौ नवतिसहस्रयोजनप्रमाणी विज्ञेयो, तथा तद्वाह्यस्थितौ शृङ्गीहिम-
यन्तौ अशीतिसहस्रयोजनप्रमाणावित्यर्थः । अत्र युक्तिरुक्ता
मत्स्यपुराणे, द्वीपस्य मण्डलीभावात् ज्ञासद्विद्विः प्रकीर्त्तितेति ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

मिरोस्तु पश्चिमे भागे नदसाहस्रसम्मिते ।

चतुस्त्रिंशत्सहस्राणि गन्धमादनपर्व्वतः ॥

चत्वारिंशत्सहस्राणि परिवृद्धो महोत्तलात् ।

सहस्रमवगाहे तु सति द्विगुणविस्तरः ।

पूर्व्वेण माल्यवान् शैलस्तत्प्रमाणः प्रकीर्त्तितः ॥

अत्र शतसहस्रादियोजनपरिमाणानां पृथिव्यादीनां कर्तुमश-
क्यत्वात् योजनसहस्रस्थाने अर्द्धाङ्गलादिमानं परिकल्प्य यथोक्त
संख्यातारतम्यमनुष्ठेयं । नदीनदगतोपेतमिति, नद्यो भागीरथो-
प्रभृतिकाः, नदाः शोणादयः, तेषां साकल्येन विधातुमशक्यत्वात्
यावच्छक्यमनुकारः कर्त्तव्यः । अन्ते सागरवेष्टितामिति, यद्यपि
यावत्परिमाणा पृथो तावानेव सागरः तथा अनुकारमाधोपदेगात्
शक्यानुकारमात्रमाचरणोयं ।

* लक्षप्रमाणाविति पुलकान्तरे ।

महारत्नसमाकीर्णां वसुरुद्रार्कसंयुतां ।
 हेमः पलसहस्रेण तदर्द्धं वाद्य शक्तितः ॥
 गतत्रयेण वा कुर्याद्विशतेन गतेन वा ।
 कुर्यात्पञ्चपलादूर्द्धमशक्नोपि विचक्षणः ॥
 तुलापुरुषवत् कुर्यात् लोकेशावाहनम्बुधः ।
 ऋत्विङ्गण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम् ॥
 वेद्यां कृष्णजिनं कृत्वा तिलानामुपरि न्यसेत् ।
 तथाष्टादश धान्यानि रसांश्च लवणादिकान् ॥
 तथाष्टौ पूर्णकलशान् समन्तात्परिकल्पयेत् ।
 वितानकञ्च कोशियं फलानि विविधानि च ॥
 तथांशुकानि रम्याणि त्रींखण्डशकलानि च ।
 इत्येवं रचयित्वा तामधिवासनपूर्वकम् ॥
 शुक्लमाल्याम्बरधरः शुक्लाभरणभूषितः ।
 प्रदक्षिणं ततः कृत्वा गृहीतकुसुमाञ्जलिः ॥

महारत्नेत्यादि, महारत्नानि, माणिक्यप्रभृतीनि. परिभाषायां
 दर्शितानि, वसुरुद्रार्करूपमुक्तं ब्रह्माण्डदाने, आच्छादनादिकमि-
 त्यादिकशब्देन देश-कान्तवृद्धिआङ्ग-शिवादिपूजा-ग्राह्यवाचनां-
 धिवासनादिसर्वं तुलापुरुषोक्तमनुष्ठेयं, पूर्णकलशान् स्रग्गन्धपञ्च-
 रत्नदूर्वांकुरचूतपल्लवान्वितानित्यवधेयं, वितानं पञ्चवर्णमिति,
 प्रदक्षिणं कृत्वेति, त्रिःप्रदक्षिणमाहृत्येत्यर्थः, प्रदक्षिणादिकं च
 द्वितीयदिवसे पूर्णाहुत्यन्तकर्मशेषसमाप्तौ सर्वोपधिसत्त्वानानन्तर-
 मनुसन्धेयम् ।

पुण्यकालनयासाद्य मन्वानेतानुदाहरेत् ॥

नमस्ते सर्वदेवानां त्वमेकं भवनं यतः ।
 धात्री च सर्वभूतानामतः पाहि वसुधरे ॥
 वसून् धारयसे यस्मात् वसुधातीव निमलं ।
 वसुधरा ततो जाता तस्मात्पाहि भयादलम् ॥
 चतुर्मुखोपि नोगच्छेयस्मादन्तं तवाचले ।
 अनन्तायै नमस्तस्मात् पाहि संसारकर्ममात् ।
 त्वमेव लक्ष्मीर्गोविन्दे शिवे गौरीति संस्थिता ।
 गायत्री ब्रह्मणः पार्श्वे ज्योत्स्ना चन्द्रे रवौ प्रभा ॥
 बुद्धिर्जृहस्यती ख्याता नीधा मुनिषु संस्थिता ।
 विश्वं व्याप्य स्थिता यस्मात्ततो विश्वम्भरा मता ॥
 पृथ्विः चित्तिः क्षमा चौणी पृथ्वी वसुमती रसा ।
 एताभिर्गूर्त्तिभिः पाहि देवि संसारसागरात् ॥
 एव सुचार्यं तां देवीं ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् ॥
 धराई वा चतुर्भागं गुरवे प्रतिपादयेत् ॥
 शेषश्चैवाय ऋत्विग्भ्यः प्रणिपत्य विसर्जयेत् ॥

अत्रापि पूर्ववदानवाक्यसुचार्यं जलपूर्वं दानमाचार्यानुज्ञया
 अन्येभ्योपि दानं दीनानाघपूरणं, स्वल्पेत्वेकाग्निविधानं, भूमि-
 पतिकर्त्तव्यं कर्मणि यामादिदक्षिणादानं अग्रज्ञकर्तृके यथागति
 सुवर्णदक्षिणादानमित्यगुसन्धेयं, अथ ब्राह्मणवाचनानन्तरं देव-
 तापूजनविसर्जनानि कुर्यात् । आथर्वणगोपथब्राह्मणे, अथ
 रोहिण्यां स कल्पामुपोषितो ब्रह्म यथाबीजरसरत्नगन्धावकीर्ण-

तीर्थोदकपूर्णकलगमभिमृष्टाभिषेकमन्त्रैयंघोक्तेर्दातारमभियञ्चति
 व्रतेन त्व व्रतपत इति व्रतमुपैत्यावाचिताशनावधःशायिनी
 भवतो व्रतोपचारं यथागक्तेकरावं पञ्चरावं वा षादशरावं
 व्रतश्चरित्वा श्चीभूते तन्त्रमाज्यभागान्त कृत्वान्वारभ्याद्याव्यं
 जुहुयात् कामसूक्तं कालसूक्तं पुरुषसूक्तमित्यथ सुवर्णमयीं भूमिं
 भूमेः प्रतिष्ठति गोचर्ममात्रां कृत्वानीय वेद्युत्तरतोऽस्यां वेदिमि-
 त्युपस्थाप्य गिरयस्ते पर्वता इति पर्वतानवस्थाप्य हिरण्यरज
 तमणिमुक्ताप्रवालकादिभिरुपशीभयेद्यदहः संप्रयतीरिति साम-
 न्दसानेति नदीः कल्पयित्वा रसैश्च परिपूरयेत् अपरमयमसि समु-
 द्रन्वाभ्यवसृजामीति समुद्रान् वनस्यतिः सह देवैः नयायगन्निति
 वृहस्पतिर्नेति वनस्पतीनन्वांघ यज्ञे त्वा मनसा सङ्कल्पयेन्ननसा
 सङ्कल्पवतीह भवति निधी विभ्रतीति नमस्कारयित्वा सत्यं वृह
 स्पत्यनुवाकोये देवासोदिश्येकादशस्येति पुण्याहं वाचयेत् संस्थाप-
 येन्न च दि वो देवज्ञतेनेत्यभिमन्वा ब्राह्मणेभ्यो दद्यादातुरेपास्त्रै-
 रोहिणीकामं निकामं वा दुःख इति ।

यथा रोहन्ति बीजानि हलाकृष्टे महीतले ।

एवं कामाः प्ररोहन्ति प्रेत्य हि मनसा सदा ॥

सर्वेषामेव दानानां यत्फलं समुदाहृतं ।

तत् प्राप्नोति च विप्रैर्भ्यो दत्त्वा भूमिं यथाविधि ॥

अथ मत्स्यपुराणे ।

अनेन विधिना यस्तु दद्याद्देमधरां शुभाम् ।

पुण्यकालेति संप्राप्ते स पदं याति वैष्णवं ॥

विमानेनाकर्षणं किङ्किणीजालमालिना ।
 नारायणपुरङ्गत्वा कल्पत्रयमथो वसेत् ॥ ११ ॥
 पुत्रपौत्रप्रपौत्राद्य तारयेदेकविंशतिम् ॥ १२ ॥
 इति पठति य इत्थं यः शृणोति प्रसङ्गात् ॥ १३ ॥
 दपि कल्पविमानैर्मुक्तदेहः समन्तात् । ॥ १४ ॥
 दिवममरवधूभि र्याति संप्रार्थमानः । ॥ १५ ॥
 पदममरसहस्रैः मेवितं चन्द्रमीलेः ॥ १६ ॥

इति धरादानविधिः ।

लिङ्गपुराणे, सनत्कुमार उवाच ।

सुवर्णमेदिनीदानं प्रवक्ष्यामि समासतः ।
 पूर्वोक्तदेशकालेतु कारयेन्मुनिभिः सह ॥
 लक्षणेन यथापूर्वं कूपे वा मण्डपेऽथवा ।
 मेदिनीं कारयेद्विद्यां सहस्रेणापि वा पुनः ॥
 एकहस्तेन कर्त्तव्या चतुरस्रा सुगीभना । ॥
 सप्तदोषसमुद्राद्यैः पर्वतैरपि संयुता ॥
 सर्वतीर्थनगोपिता मध्ये मेरुसमन्विता ।
 अथवा मध्यतो द्वीपं नवखण्डं प्रकल्पयेत् ॥
 पूर्वत्रिखिलं कृत्वा मण्डले वेदिमध्यतः ।
 सप्तभागेकभागेन सहस्रादिधिपूर्वकम् ॥
 ब्राह्मणेभ्यः प्रदातव्या दक्षिणा पूर्वचोदिता ।
 सहस्रकलशाद्यैश्च शङ्करं पूजयेच्छिवम् ॥
 सुवर्णमेदिनी प्रोक्ता लिङ्गेऽस्मिन् पर्वतं मतम्
 'मुनिभिः, नियतात्मभिर्विप्रैः सहेत्यर्थः ।

सहस्रेण, पलानामिति ज्ञेयं, हेमः पलसहस्रेणेत्यादि पञ्चप-
लादूर्ध्वं कुर्यादिति मत्स्योक्तेः, सा च एकहस्तमिता चतुरस्रा सप्त-
होपवती कार्या, अथपेति पञ्चान्तरं, स्वल्पद्रव्याभिप्रायं तदेवाह
सप्तभागैकभागेन, सहस्रादिति सहस्रसप्तभागेन, नवखण्डं
जम्बूद्वीपभागां कल्पयेदित्यर्थः, ब्राह्मणेभ्य इति, बहुत्वमनेकाग्नि
पञ्चविषयं, पूर्व्वदिति, निद्रपुराणोक्ततुलापुरुषदानवदित्यर्थः
कालोत्तरे, पृथिवीदानमेवात्र शृणु लेशेन पणमुख ।

उत्तमा मध्यमा कन्या पृथिवी त्रिविधा मता ॥

शतार्धकोटिविस्तारात्तूत्तमा परिकीर्त्तिता ।

सप्तहोपावसानात् मध्यमा समुदाहृता ॥

जम्बूद्वीपावधिः कन्या त्रिविधां परिकल्पयेत् ।

उत्तमाः पञ्चभिर्भारैः काञ्चनेन प्रकल्पयेत् ॥

सहस्रद्वितयेनैव कन्या द्वादशपर्वताः ।

तदर्जात्तारजङ्गमं तथा पद्मं समादिशेत् ॥

द्वादशपर्वतास्तु कालोत्तरोत्तरजमेरुदाने द्रष्टव्याः, तारजं-
रूप्यकृत, उत्तमा कथिता पृथ्वी त्र्यंशेन मध्यमा मता । कन्यकात्
त्रिभागेन त्रिहान्या कूर्मपद्मजे ॥ ऋग्यजुःसामगानान्तु शिव-
भक्तेषुः निक्षिपेत् ।

चतुष्पादपट्पदार्थसंहितापाठकायच ।

तस्य पादः प्रदातव्यः पृथ्वी कूर्मकजेषु च ॥

शेषेषु च ययान्यायं ज्ञानं ज्ञात्वा निवेदयेत् ।

सूर्यस्य ग्रहणे दत्तं शिवभ्याग्ने निवेदयेत् ॥

मीरुवत् कल्पयेत्तत्र पर्वताय त्रयोदश । १० ॥
 सहस्रेण पलानान्तु तत्र मीरुं प्रकल्पयेत् ॥ ११ ॥
 सहस्रद्वितयेनैव कल्प्याद्वादशपर्वताः । १२ ॥
 चतुःशतसमायुक्ताः प्रत्येकान्तु ग्रहाः स्मृताः ॥
 तथैव राशयः कल्प्या नक्षत्राणि तदर्द्धतः । १३ ॥
 द्वीपाश्च ग्रहवत्कल्प्या जम्बुसंज्ञादिकास्ततः ॥
 चाराद्यस्तु तथा सप्त देवयोन्यष्टकं तथा ।
 मृगाद्याश्च यथा यद्बहुवो ब्रह्मादयस्तथा ॥
 पातालसप्तकं कल्प्यां भूर्भोका दिवसप्तकं ।
 सहस्रखण्डं कूर्मश्च नवखण्डं कजोद्धवं । १४ ॥
 एवं कल्प्यां शिवस्थाये शिवविप्रेषु दापयेत् ॥
 सुव्रतैश्चहताङ्गेषु वेदसिद्धान्तवेदिषु ।
 दातव्या पृथिवी तेषां बहुरूपं स्मरंस्तथा ॥ १५ ॥

बह्वनि अघोरघोरतराणि रूपाणि यस्यासौ बहुरूपी अघोर-
मन्त्रः ।

अघोरेभ्योऽथघोरिभ्यो घोर घोरतरिभ्यः

सर्वतःशर्वसर्वेभ्योनमन्त्रो अस्तरुद्ररूपेभ्यः

राहुणा गृह्यमाणेतु सूर्यविम्बेतु निर्वपेत् ।

एवं सङ्कल्प्या विधिवच्छिवस्थाये प्रदापयेत् ॥

परमाणुवोयावन्तो ब्रह्माण्डस्य भवन्ति हि ।

तावत्कल्पसहस्राणि शिवलोके महीयते ॥

पितरस्तस्य नन्दन्ति बलन्ति च यथासुखम् ।

रुद्रायुर्वीषदन्ते च रुद्रलोके वसन्ति च ॥ १६ ॥

महीभुजस्राटस्ते तु शिवभक्त्या भवन्ति हि ।

माघः प्रजायते तेषां शिवभावानुदीचया ॥

इति सुवर्णपृथिवीदानविधिः ।

सूत उवाच ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि युष्माकं मुनिसत्तमाः ।

जम्बुद्वीपप्रदानाख्यं दानानामुत्तमोत्तमं ॥

यस्य प्रदानान्मनुजो वैष्णवं लोकमाप्नुयात् ।

सर्वपापक्षयकरं सर्वमङ्गलकारकम् ॥

आरोग्यश्रीकरश्चैवमायुर्वर्द्धनमुत्तमम् ।

भुक्तिदं मुक्तिदन्वृणामभोटफलदं शुभं ॥

यथाह भगवान् शम्भुः पृष्टः पर्वतकन्यया ।

तथेदं संप्रवक्ष्यामि युष्माकं मुनिसत्तमाः ॥

इंशमासीनमेकान्ते कैलासे हिमवत्सुता ।

प्रणिपत्य जगन्नाथं पथ्येष्टच्छत मादरा ॥

भगवन् किं नरैः कार्यं सर्वदुःखनिवारणम् ।

अनायासेन देवेश सर्वमङ्गलकारकं ॥

इत्येवमुक्तः पार्वत्या पिताको हृषभध्वजः ।

यथाह भगवान् देव्यै तत्सर्वं कथयामि वः ॥

इंश्वर उवाच ।

शृणु देवि महादानं जम्बुद्वीपाह्वयन्तु तत् ।

यथाह भगवानथ पद्मयोनिर्जनार्दनः ॥

पुण्येऽङ्गिं पुण्यनक्षत्रे पुण्यकाले तु सर्वतः ।

विपुवत्ययनादौ च ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥

व्यतीपातेऽथ वा कुर्याज्जन्मर्जं वा विगेषतः ।
 अष्टम्यां पञ्चदश्यां वा नित्यं वा दानमाचरेत् ॥
 पुण्यदेशेषु सर्वेषु नदीदेवालयदिषु ।
 दानं गृहे वा दातव्यं यज्ञा वा यत्र जायते ॥
 विप्रन्तु वेदविदुषं गुरुं सम्पूज्य यत्नतः ।
 भूलेपनादि यत्कार्यं सर्वं विप्रेण आचरेत् ॥
 विलेपयेत्सर्वभूमिं गोमयेन सवारिणा ।
 तत्र विंगतिहस्तान्तु छेपयेत्परिमण्डलम् ॥
 स्वर्णेनीदधिं तत्र परितः परिवारयेत् ।
 प्रादेशमात्रं विस्तारादष्टद्वीणेन पार्ष्णि ॥
 तत्राचतान्निर्विकिरेत् श्वेतपुष्पैः समन्ततः ।
 तन्मध्ये कारयेत्मेरुं धान्यभारश्च येन वै ॥

मेरुमहाघोहिमयस्तु मध्ये
 सुवर्णकल्पद्रुमसंयुतः स्यात् ।
 पूर्वेषु मुक्ताफलवज्रयुक्ती
 याम्येन गोमेदकपुष्परगैः ॥
 पश्चात् गारुमतनीलरत्नैः
 सौम्येन वैदूर्यमरीचरगैः ।
 त्रीखण्डपण्डैरभितः प्रवान-
 लतान्वितः शुक्तिगिनातलः स्यात् ॥
 शुकाम्बर, एवमुधरावली स्यात्
 पूर्वेषु पीतानिच दक्षिणे तु ।
 वासांसि पद्मादय कर्पूरानि

रत्नानि चैवीत्तरतोघनाली ॥
 व्रद्धातुं मध्ये कमलासनस्थ-
 यतुर्मुखः काञ्चननिर्मिताङ्गः ।
 चतुर्भुजयात्र निवेशनीयो
 दधत् सुचं चात्र कमण्डलुञ्च ॥
 तथाञ्चसूत्रं जपसाधनञ्च
 कृष्णाजिनं चोपरितय विभ्रत् ।
 गङ्गां चतुर्धा पतितात्रिधाय
 चतुर्दिशं चोदकपूर्णरूपाम् ॥
 रौप्यान्महेन्द्रप्रभृतीन्वाष्टौ
 संस्थाप्य लोकाधिपतीन् क्रमेण ।
 नानाद्विजौघानि च राजतानि
 मृगाश्च सर्वत्र निवेशनीयाः ॥
 पूर्वेण मन्दरगिरिर्यवतण्डुलाभ्याम्
 शुकाम्बरेण परितः परिवेष्टितान्तः ।
 मूलेण काञ्चनमयेन हृषेण तद-
 द्रौप्येण वृक्षमृगपच्चियुतो विधेयः ॥
 याम्येन गन्धमदनोत्र गिरिस्तु, कार्यो
 मुद्गेय जम्बुतरुणा च हिरण्यमयेन ।
 हैमेन यक्षपतिना च विराजमानः
 पीताम्बरेण परितः परिवेष्टितश्च ॥
 पश्चात्तिलाचलमयोपरि कर्बुराभम्
 वासः सपिप्पलहिरण्यहंसयुक्तम् ।

आकारयेद्विपुलमन्द्रसुगन्धपुष्पम्
 रौप्येण शक्तिघटितेन विराजमानम् ॥
 संस्थाप्य तं विपुलशैलमथोत्तरेण
 शैलं सुपाश्र्वंमपि मापमयं सुवस्तं ।
 न्वयोधत्तमपि हेममयं सुधेनुम्
 रौप्येय शक्तिघटितैय सुभं विधाय ॥
 मेरोय पुष्पाभरणञ्च कार्यम्
 घृतोदकं प्रश्रवणञ्च दिक्षु ।
 क्षीराज्यदध्ना मधुना/सरांसि
 प्रागादि तेषां च यथाक्रमेण ॥
 हिम हेमकूटनिपधाःक्रमय याग्ये
 सौम्ये च नीलमितशुद्धयुताः क्रमेण ।
 प्रादेशमात्रं परिनिस्ततास्ते
 प्रागायता ह्युपरि* वस्तयुताय सर्व्वे ॥
 प्रत्येकमत्र वर्षञ्चदपर्वतानाम्
 भारेण धान्यपरिमाणमुगन्ति सन्तः ।
 शक्त्याच रौप्यकृतपत्नियुताय सर्व्वे
 सौगन्धिपुष्पफलवस्तयुगा विधेयाः ॥
 आनीलनिपधायामो माल्यवद्भन्धमादनौ ।
 तेषां मध्यगतो मेरुस्तौ च धान्यविनिर्मितौ ॥
 निपधः पारिजातय मर्यादापर्वतादिभौ ।
 मेरोः पश्चमभागेन यथा तौ गन्धमादनौ ॥

गन्धमादनशैलोऽसौ पूर्वपथाद्यद्याविधौ ।
 खेततण्डुलनिर्माणौ दक्षिणोत्तरतः स्थितौ ॥
 मितान्तःप्रमुखाः सर्वे दक्षिणे ककुभादयः ।
 शंखकूटादयश्चैव उत्तरे परिकीर्त्तिताः ॥
 तांस्तीन् केशरशैलांश्च कृत्वा धान्यमयान् शुभान् ।
 वस्त्रैरावेष्ट्य शैलेन्द्रं मेरुमन्यांश्च वेष्टयेत् ॥
 दक्षिणं भारतं वर्षं तत् किंपुरुषसम्भृतम् ।
 हरिवर्षं ततः प्रोक्तं मेरोर्दक्षिणतस्ततः ॥
 इलाहृतं हृतं मेरोश्चतुर्थं हृषभं तथा ।
 रम्यं हिरण्यं तस्मात् कुरवेत्येति चोत्तराः ॥
 भद्राश्वः केतुमालश्च पूर्वपश्चिमतः स्थितौ ।
 प्रोक्तानि नववर्षाणि जम्बुद्वीपे तु नामतः ॥
 हिमाद्रिमध्ये देवेशं त्रियञ्च विनिवेशयेत् ।
 प्रासादाभिमुखावेतौ काञ्चनेन विनिर्मितौ ॥
 शङ्ख-चक्र-गदा-पाणिं पीतवाससमभ्युतम् ।
 किरीट-केयूर-धरं शीवत्साङ्घितवचसं ॥
 पद्मासने समासीनां पद्महस्तां सुलोचनाम् ।
 प्रसन्नवदनां देवीं तस्य दक्षिणतोऽन्यसेत् ॥
 कैलासमध्यतो माञ्च त्वां चैव विनिवेशयेत् ।
 मां च शङ्करनामानं त्वां च गौरीं वरानने ॥
 चतुर्भुजं हृषस्यञ्च जटिलं चन्द्रमीलिनम् ।
 खट्वाङ्गशूल-वरदाभय-हस्तञ्च मां न्यसेत् ॥
 मदुत्तङ्गगतां त्वां च दर्पणे दीवरान्विताम् ।

भद्रासने भगवन्तं हयरूपमुखं हरिम् ॥
 सौवर्णं स्थापयेद्देवं भारते कूर्मरूपिणम् ।
 वाराहं केतुमालं वै मत्स्यं कुरुपु चीत्तरे ॥
 सौवर्णावथवा रौप्यान् स्थापयेत्तु यथाक्रमम्
 एवं जम्बाद्वयं ॥ हीपं कृत्वा चैव यथाविधिं ॥
 अर्घपाद्यासनं स्नानं यथायत् स्थापनं क्रमात् ।
 ब्रह्मादयस्तथादेवाः शैलाः कल्पद्रुमास्तथा ॥
 स्वनाममन्त्रैः पूजार्हा नमस्कारान्तदीपितैः ।
 गन्ध-पुष्प-नमस्कार-धूप-दीप-फलै-स्तथा ॥
 तथोपहरणाद्यैश्च पूजयित्वा प्रयत्नतः ।
 भद्राश्ववर्षे होमन्तु सर्पिषा च समाचरेत् ॥
 स्वनाममन्त्रैर्होतव्यं स्वाहाकारममायुतैः ।
 दशोत्तरगतं हुत्वा ब्रह्मणे मेरवे तथा ॥
 इतरेषाञ्च सर्वेषामष्टोत्तरगताहुतीः ।
 स्नानार्थं यजमानस्य पुरतः कलगश्चमेत् ॥
 आढकीदरपूर्णन्तु सकूर्चं वस्तुवेष्टितम् ।
 गन्धाः सुमनसस्तस्य कुमाग्रान्विनिवेगयेत् ॥
 याय त्रैलोक्यास्यन्ति तायात्वावाहयेत्ततः ।
 गङ्गाद्याः सरितः सर्वाः समुद्राय सरांसि च ॥
 प्रायान्तु यजमानस्य दुरितक्षयकारकाः ।
 इत्यावाह्यततस्तस्य कालगं विमलोदकम् ॥

अभ्यर्च्य गन्धपुष्पाद्यैः स्थापयेत् प्रीतिपूर्वकम् ।
 स्नापयेत् प्राङ्मुखं तत्र दातारं कलशोदकैः ॥
 ऋग्भिर्ब्रह्मण्यदेवोभिः पावमानीभिरेव च ।
 दानकाले च सम्प्राप्ते दाता नारी नरोऽथवा ॥
 स्नापितो गुरुणा तेन सार्द्धं दानं समाचरेत् ।
 त्रिः प्रदक्षिणमाहृत्य गृहीतकुसुमाञ्जलिः ॥
 प्रत्येकं पर्वतान् सर्वान् प्रणिपत्य पुरःसरम् ।
 मध्यमं गुरवे दद्यादिसं मन्त्रमुदीरयेत् ।
 अन्यस्मै वा प्रदातव्यं तस्यानुज्ञा भवाप्य च ॥

यथाच भूरादिसमस्तलीका
 स्वयि स्थिता भूधरराज नित्यम् ।
 अभीक्षुरा असुरा लीकनाद्या
 ब्रह्मादयो देवगणाश्च नित्यं ॥
 त्वत्संप्रदानादहमप्यशेषैः
 पापैर्विमुक्तस्तु यथाभवेयम् ॥
 श्रेयस्तथापर्वतराजमह्यं
 कुरु प्रभो देववरैश्च सार्द्धं ॥
 इतो-दमुक्त्वा प्रददेषु मेरुं
 मकाक्षनं राजतवस्त्रयुग्मम् ।
 प्रत्येकमेकं द्विजपुद्गवानाम्
 प्रागादि दद्यादितरान् क्रमेण ॥
 सुरासुराणाममृतार्थकृत्यै
 त्वया कृतं मन्दरशैल सत्य ।

तथा च मां रक्ष च सर्वतस्त्वं ।
 तव प्रसादाद्विरजा यथाहं ॥
 शब्दाद्रिमादन इतीरितभूधरेन्द्र
 वेदे तवापि गरुडाय नमोस्तु तुभ्यं ।
 त्वत्सम्प्रदानहतपापसमस्तदीपं
 च्छायाधिशैलवर रक्ष च मामजस्रम् ॥
 देवालयाय विपुलाय नमोऽचलाय
 हंसाय वेदपुरुषाय नमोऽच्युताय ।
 युष्मत्प्रदाननिहताखिलपापराशिं
 हंसेन सार्द्धममराचल पाहि मां त्वं ॥
 वन्दे सुपार्श्वममराचलमप्रमेय-
 न्धेनुञ्च देवसुरभिं प्रणतोऽस्मि नित्यम् ।
 त्वद्दानभक्तियुतसत्क्रिययाहमद्य
 त्वामेव यामि शरणार्थमवैहि मां त्वं ॥
 त्रीवल्लवक्षस-भनादि-मजंसमंस्त-
 लोकाधिपं सकलकारणमच्युतञ्च ।
 नारायणं शरणमेभि धराधरेन्द्रैः
 सार्द्धं त्रियया हिमवतःस्थितिमादिमीडे
 देवाय देवगणपूजितपादपद्म-
 युग्माय भक्तजनदुःखविनाशनाय ।
 कैलाशशैलनिलयाय भवाय नित्यं
 गौरौप्रियाय वरदाय नमः शिवाय ॥
 चक्री त्वनादिनिधनः शरणागतं मां ।

भद्राग्ननामनिगतो हरिरच्युतोऽसौ ।
 आस्ते ह नाथ न वपुःसनकादियोगि-
 पूगैरभिष्टुतपुरातनकीर्तियुक्तः ॥
 मध्ये महार्णवहिंसाचलतो निर्पण-
 कूर्माक्षति गरणमेमि भवाभवाय ।
 पारावरं मधितमत्र सदा दधाति
 यस्त्वं नमामि सुरपूजितमप्रमेयम् ॥
 वाराहरूपिणमनन्तमनन्तकेतुम्
 लोकस्वरूपिणमनेकगिरोक्षिपादम् ।
 वन्दे महीधरममेयमपारकीर्तिं
 यज्ञेशमेमि शरणं हर मीशितारम् ॥
 देवस्तधीत्तरकुरुष्वपि नित्यमास्ते
 भक्त्यः सुरेन्द्रगणपूजितपादपद्म ।
 रचत्वगेषजगतां पतिरच्युतोऽसौ
 ससारदुःखचलितं शरणागत मां ॥
 उद्यौवमात्र मथनाशनदानमन्त्रं
 प्रत्येक-मेक द्विजपुङ्गवानाम् ।
 भुक्त्वा शुभानि मनसेच्छति यानि वासो
 गच्छेश यत् न निरर्त्तयतीह मर्त्यः ॥
 गुरवे दक्षिणां दद्यात् सुवर्णंशैव यासमी ।

यागापकारणं मर्त्यं गुरवे विनिवेदयेत् ॥

इत्याह भगवान् प्रीतः पावत्वा परमेश्वरः ।

अहमप्ययुवै मर्त्यं युष्माकं मुनिभक्तमा ॥

इति ब्रह्माण्डपुराणीकौ जम्बुद्वीपदानविधिः ।

ब्रह्मा उवाच ।

शृणु देव मुने दानं सप्तद्वीपाह्वयञ्च तत् ।

तत् कृत्वा पृथिवीदानफलं सर्वमुपायुते ॥

पुण्यकालेषु सर्वेषु चन्द्रसूर्यग्रहादिषु ।

देवागारादिदेशेषु पुण्येष्वायतनेषु च ॥

विप्रं गुरुं वेदविदञ्च दत्तं

विद्याप्रदं वृणुयात्तत्र पूर्वम् ।

स कारयेच्छैवतदङ्गकार्यम्

ऋते दानं गुरुणानेन सर्वं ॥

समाभूमिं लिम्पयेद्गोमयेन

सवारिणा शचि तत्रापि मध्ये ।

कृत्वा द्वीपं जम्बुसंज्ञं यथावत्

तद्वाह्ये च भूचनामा निवतः ॥

जम्बुप्रचाह्वयो द्वीपो शाकल्लय तथापरः ।

कुशः क्रौञ्चश्च शाकश पुष्करश्चैव सप्तमः ॥

एते द्वीपाः समुद्रैश्च सप्तसप्तभिराहताः ।

लवणे-क्षु सुरा-सर्पि-दंधि-दुग्ध-जलैः सप्तम् ॥

जम्बुद्वीपः समस्तानामितीषां मध्यमः स्मृतः ।

तस्यापि मेरुर्देवर्षे मध्ये कनकपर्वतः ॥

भूचद्वीपस्य विस्तारः षोडशाङ्गुल इष्यते ।

पादाधिकस्तथान्येषामुत्तरीत्तरमुच्यते ॥

षोडशद्रोणधान्यैश्च भूचद्वीपं प्रकल्पयेत् ।

ततः पादाधिकं प्रोक्तमन्येषामुत्तरोत्तरम् ।
 विस्तार एष द्वीपानामुदधोनाञ्च सर्वगः ॥
 प्रचादिपञ्चद्वीपेषु वर्षभूधरनिम्नगाः ।
 प्रत्येकं सप्तसप्त स्युः श्वेततण्डुलनिर्मिताः ॥
 पुष्करे भूधरं त्वेकं मध्यतो वलयाहतिं ।
 वर्षद्वयं तथाचान्यन्नामतः श्रूयतां सुने ॥
 प्रचे शान्तमयं वर्षं गिगिरं सुखदं तथा ।
 आनन्दश्च गिरं चैव क्षेमकृत् सुखमेव च ॥
 गोमेदपर्वतघान्द्रो नारदोदुन्दुभिस्तथा ।
 सोमकः सुमनाद्यैव वैभ्राजः सप्त पर्वताः ॥
 अनुतप्ता शिवाचापि अम्बिका त्रिदिवी क्रमात् ।
 अमृता सुकृताचैव सप्तैतास्तत्र निम्नगाः ॥
 प्रचक्षु प्रथमे वर्षे मध्यतो विनिवेगयेत् ।
 पत्नेन वा यथाशक्ति तदर्धेन विनिर्मितं ॥
 तत्पार्श्वे देवदेवेशं सर्व्वलोकगुरुं हरिं ।
 सोमरूपधरन्देवं सोयर्णं विनिवेगयेत् ॥
 श्वेतौ हरितजोमृतौ रोहितो वैद्यतस्तथा ।
 नर्मतः रुपभः सप्त यर्पास्थिते च पर्वताः ॥
 कुमुदशोटनगैश्च तृतीयश्च वनाजकः ।
 फण्डश्च महिषश्चैव ककुभान् सप्तजोगिरिः ॥
 योनिस्तोया विलम्बा च चन्द्रा शक्ता च मोचनी ।
 विव्रलिः सप्त नद्यश्च गान्धर्वे परिकीर्तिताः ॥
 उद्दिष्टो वेणुमाद्यैव गुरुर्यो नवणो धृतिः ।

प्रभाकरश्च कपिलः पर्वतान् शृणु नारद ॥

मण्डित्मोहैमशैलो द्युतिमान् पुष्पवांस्तथा ।

कुशीघमश्च हरितो मन्दरः सप्तमस्तथा ॥

धूतपापा शिवा चापि पवित्रा शमिता तथा

द्युदम्भा महिषीचैव सर्वपापहरा तथा ॥

कुशस्तम्बं कुशहीपे क्रीञ्चे चैतान्निबोध मे ।

वर्षाणि भूधराश्चैव विष्णुश्च परएव च ॥

अश्वकारो मुनीश्चैव दुन्दुभिः सप्तमस्तथा ।

क्रीञ्चश्च वामनश्चैव अश्वकारोऽथ पञ्चमः ॥

पुण्डरीको दुन्दुभिश्च सप्तैते स्युरिहाचलाः ।

गौरी कुमारी सभ्याश्च राविश्चैव मनीजवा ॥

यक्षादिः पुण्डरीकश्च सप्तसप्त उदाहृताः ।

शाकमध्ये शाकहृत्तौ वर्षाश्चैव निम्नगाः ॥

सप्तसप्त च देवर्षे अधृतां गदतो मम ।

जलदश्च कुमारश्च सुकुमारी मणीचकः ॥

कुसुमीत्तममोदश्च सप्तमश्च महाद्रुमः ।

उदयो जलधारश्च रैवतयानुपर्वताः ॥

पञ्चमोऽभ्रगिरिः शैलो अश्विका केसरी तथा ।

सुकुमारी कुमारीश्च नलिनी वेणुका तथा ॥

द्रुका रेणुकाश्चैव गभस्तिः सप्तमी तथा ।

पुष्करेतु महापद्मो धातकीति प्रकीर्त्तितौ ॥

मध्यतो वलयाकारौ मानसोऽत्र च पर्वताः ॥

न्यग्रोधश्च पूर्वतु ब्रह्मणः स्थानमुच्यते ॥

सप्तमः पुष्करद्वीपः तद्वदेव समाहृतः ।
 एवं द्वीपाः समुद्रेद्य सप्तसप्तभिराहताः ॥
 द्वीपैश्चैव समुद्रेद्य समाना द्विगुणाः परे ।
 द्वीपमानान् द्रुमान् सर्वान् राजतान्विनिवेशयेत् ॥
 तथापचिन्मृगान्मत्स्यान् पर्वतोदधिषु क्षिपेत् ।
 जम्बुद्वीपाधिपं विष्णुं तत्र चैव निवेशयेत् ॥

प्रचे सोमं गास्मले वायुरूपं
 कुशद्वीपे ब्रह्मरूपं पुराणं ।
 क्रौञ्चे रुद्रं शाकसंज्ञेऽथ सूर्यं
 ब्राह्मं रूपं पुष्करे देव देवं ॥
 कृत्वा चैकं बहुधा चारुमूर्त्तिं
 हिरण्यजं जगतामीशमाद्यं ।
 प्रक्षाल्य पूतेन जलेन मन्त्रैः
 संप्रोक्ष्य दर्भेद्य निधाय देवान् ॥ ५
 संवेष्ट्य वस्त्रेद्य धराधरेन्द्रान्
 ममन्ततो विकिरेत् पुष्पहृष्ट्या ।
 अर्षादिभिर्हव्ययुतैश्चहस्तैः
 सम्पूज्य मिरुं प्रमथाद्य सर्वान् ॥
 स्वनाममन्त्रैश्च नमोयुतैश्च
 स्वाहायुतैः पूर्ववद्वीममन्तः ।
 यथा पुरा तत्र तथैव कुर्यात्
 देवाधिगैलेन्द्रवनस्पतीनां ॥
 पूर्वदुरेव विधिना समाप्य

गुरुय तत्राधिवसेत्रिंशयां ।
निगासु वेदानुमेतस्तथैव ।
वस्त्रादिदानञ्च ततः क्रमेण ॥
ततः प्रभाते विमले तु दान्-
काले तदा स्रापितो धौतवस्त्रः ।
यथा पूर्वं जम्बुसंज्ञस्य चीत्तं ।
तथादानं सादरं ह्यारयित्वा ॥
ततो विप्रान् पूज्य तेषां क्रमेण
तां दापयेन्मन्त्रपूर्वन्तथैव ।
सोमं वायुं ब्रह्मरूपञ्च चन्द्रं
तथा सूर्यं ब्रह्मणोरूपमाद्यं ॥

वीरुधौपधिष्ठचाणां मृगाणां जगतां प्रभोः ।
आह्लादजननो यस्मात् तस्मात्त्वं पाहि मां सदा ॥
अन्तर्बहिर्धे तत्त्वव' व्याप्य योजगति स्थितः ।
सदागतिरमेयात्मा रच त्वं व्याहृतस्तु मां ॥
यः कर्त्ता जगतां धाता ब्रह्मलोकपितामहः ।
त्वत्सम्प्रदानाद्देवेश श्रेयधाम्भू सदा मम ॥
रक्षार्थं देवदेवानां जगतामपि शङ्कर ।
त्वया तु त्रिपुरन्दग्धं सदा मे संप्रसीद तत् ॥
उदेत्यस्तमनं याति नित्यं पाति जगत्रयं ।
प्रत्यक्षं सर्वलोकानां योऽसौ मे संप्रसीदतु ॥
मृष्टिस्थितिविनाशानां कारणञ्जगतामसौ ।
हिरण्यगर्भा भगवान् सदा मे संप्रसीदतु ॥

इत्वेवमेव विधिभिर्द्विज पुद्गवानाम्

प्रत्येकमेकञ्च यथा क्रमेण ।

दद्यात्तदा गुरवे दक्षिणौ

वासः सुवर्णादधिकं सुवर्णं ॥

कृत्वा समद्वीपपर्यन्तभूमिं

दत्त्वा देवान् जातरूपान् क्रमेण ।

दद्यात्तस्मै गुरवे दानशेषं

साद्वीपांगन्धान्यवस्तादि सर्व्वं ॥

आदावन्ते पञ्चभिर्विप्रवर्यैः

पुण्याहञ्च स्वस्तिमृदिञ्च वाच्यं ।

दद्यात्तेभ्यो दक्षिणां जातरूपं

वासोधान्यं भोजयेद्वाह्यणांश्च ।

सप्तद्वीपाह्वयं दानमेवं कृत्वाय नारद ।

नारी वा पुरुषोवाच वैरिञ्चिं लोकमाप्नुयात् ॥

उवाच नारदायैवं भगवान् लोकभावनः ।

यथा मया पि तत्सर्वं प्रोक्तं वै मुनिसत्तमा ॥

इति ब्रह्माण्डपुराणोक्तं सप्तद्वीपदानविधिः ।

पुलस्त्य उवाच ।

तत्रासीना मुनयः शौनकाद्या-

स्तेचारथ्ये नैमिषे सत्रयागे ।

सखासीन सृतसनुन्तदानीम्

गत्वापृच्छन् यत्रकर्मावसाने ॥

उग्रस्तवः परिपृच्छामहे त्वाम्

किं कृत्वासौ पुरुषोवाच नारी ।
 आयुश्च मर्त्यं लभतेऽथ रोगै
 र्बिमुच्यते भूतिमुपैति चाद्यां ॥
 दुःखप्रनाशं च ह्यभीतिनाशम्
 दृष्टं तत्रा त्रिविधे चाहुते वा ।
 अथान्यथा भयदीपप्रशान्ति-
 मभीष्टसिद्धिं प्रददाति कर्तुः ॥
 दानं व्रतं देवताभ्यर्चनं वा
 किं तत् कृत्वा कृतकृत्यो भवेत्ताः ।
 शशुषवस्तववाक्यञ्च यत्तु
 वदास्माकं सूतदानातिविहन् ॥
 इत्येवमुक्त्वा मुनिभिस्तदानी-
 मुग्रश्रवाः प्रत्युवाचाथ तेषां ।
 शृणुध्वं वः कथयिष्याम्यहन्त-
 त्वेवं भूतं पृथिवीपद्मदानं ॥
 देवागारि नन्दनद्योस्तु तोरे
 गृहेऽन्यस्मिन् पुण्यदेशे च कुर्यात् ।
 तडागे वा नन्दने वाथ कुर्या-
 दारामे वा रमते यत्र चेतः ॥
 विप्रं गुरुं वेदपुराणदत्त
 सङ्गृह्य वैतानि क्रमादरेण ।
 दद्यात् तस्मै गुरुवेऽथ वासो

युगं शुभं काञ्चनभूषणानि ॥
 अलङ्कृतोऽसौ प्रकरोति सर्व-
 सुतेदानं किञ्चिदिहास्ति कार्यं ।
 यद्येन भूमिं शक्यता जलेन
 चानेपयेद्दिग्गतिहस्तमात्रां ॥

कूटस्वर्पातपत्राणां समं प्राक्प्लवमेव वा ।
 षोडशारत्निमात्रन्तु चतुरस्रं प्रकल्पयेत् ॥
 यथेष्टं तत्र कुर्याद्वै स्तम्भान्च परिकल्पयेत् ।
 चतुर्द्वारसमायुक्तं चतुस्तोरणभूपितं ॥
 दर्भमालापरिवृतं मङ्गलाङ्कुरगोभितं ।
 वितानेनोपरिच्छन्नं शुभेन सितरूपिणा ॥
 परितो लोकपालानां ध्वजाद्य परिकल्पयेत् ।
 वस्तैरावेष्टयेत् स्तम्भान् चतुर्दिक्षु विचक्षणः ॥
 नम्रयेत् पुष्पमालाद्य सर्वतस्तम्भसन्धिषु ।
 प्रागुदक्प्रवणां भूमिं गोमयेनोपलेपयेत् ॥
 एवंकूटप्रपाञ्चाद्य षट् वा परिकल्पयेत् ।
 मध्ये घ्रीहिमयं गैलं महामेरुं प्रकल्पयेत् ॥
 मध्यमं दशभारेण* तुरीयांशिन चित्तान् ।
 मन्दरं पुरतः कृत्वा दक्षिणे गन्धमादनं ॥
 विपुलं पश्चिमे गैलं सुपार्वश्वोत्तरेऽचलं ।
 विष्कम्भपर्यन्ती द्यौस्तु पूर्वपश्चिमभागयोः ॥
 परित्तयान्तरे वर्षपर्यन्ताः समुदाहृताः ।

विश्वम्भपर्वतो, मन्दरगन्धमादनावेवाभिधैतौ, वर्षपर्वतास्तु
धरादानोपदिष्टा द्रष्टव्याः ।

जम्बूज्जाह्वयी द्वीपौ शास्त्रलय तथापरः ।

कुशं कौशथ गाकथ पुष्करसैव सप्तमम् ॥

लवणेक्षुसुरासर्पिर्दधिदुग्धजलैः समम् ।

एवं द्वीपाः समुद्रैश्च सप्तसप्तभिराहताः ॥

एवं ब्रह्मिभवाञ्छैलान् पतिणः कारयेत्तथा ।

भारार्द्धेनाथवा शैलानितरान् परिकल्पयेत् ॥

इतरान्, वर्षपर्वतानित्यर्थः ।

सम्बिष्ट्य शैलान् वासोभिः सर्वानिव महीदधीन् ।

चतुरथतुरः पात्रान् तत्तद्रथेण संविशेत् ॥

मन्दारं पारिजातश्च सन्तानं हरिचन्दनम् ।

मेरोरुपरि सौवर्णान् चतुर्दिक्षु निवेशयेत् ॥

तन्मध्ये कल्पवृक्षश्च सौवर्णं कमलासनम् ।

ब्रह्माणं द्विभुजं देवं प्राङ्मुखं विनिवेशयेत् ॥

मेरुशृङ्गाणि चत्वारि राजतानि प्रकल्पयेत् ।

सौवर्णं मादनं प्लक्षं मन्दरे विनिवेशयेत् ॥

हिरण्यं गरुडं जम्बूगन्धमादनपर्वते ।

सौवर्णंश्च पुरोहंसमग्रत्थं परिकल्पयेत् ॥

सुपार्श्वं सुरभीं हैमीं न्ययोधश्च निवेशयेत् ।

राजतानपि सर्वेषु मृगपक्षिमहीरुहः ॥

इक्षुचन्दनखण्डानि सर्वेषु विनिवेशयेत् ।

दारेषु कुम्भो जलवस्तयुक्तौ

फलैर्वृतौ चन्दनखण्डयुक्तौ ।
 कोणेषु पूर्णं कलयन्त्येव
 चतुर्दिशमिच्छुरसं निधाय ॥
 कृत्वैव मद्रिप्रवरांश्च देवा-
 नाराधयन् चन्दनपुष्पधूपैः ।
 स्वनाममन्त्रैश्च नमोन्तरूपै-
 रभ्यर्च्य सर्वानथ विप्रमुखात् ॥
 सार्धं तथा गुरुणा पञ्चभिस्तैः
 पुण्याहकं स्वस्तिमृष्टिं च वाच्यं ।
 ततोऽब्रह्मं गुरुरेव कुर्यात्
 पूर्वोत्तरस्वान्दिशि भूधराणाम् ॥
 अग्निं समाधाय हृतेन दध्ना
 जुहोति देवाय च नामघोक्ता ।
 तथा गिरीणामपि नाममन्त्रै-
 र्द्दशाहृतीरधिकसैवमेवान् ॥
 पूर्वोद्वरेषं गुरुरेव कृत्वा
 निशां तथा जागरणं च कुर्यात् ।
 रक्षीघ्नमन्त्रांश्च जपन् स आस्ते
 ततः प्रभाते विमले प्रकर्त्ता ॥
 प्राप्ते पुण्ये दानकामे प्रदत्ता
 कुमोदकैर्द्विजमित्रैश्च विद्वान् ।
 खात्वा गृध्रिर्गुरुणा प्राक्षितोऽमौ
 तथा मत्स्यैर्व्याकृणैः पापमानैः ॥

दद्यात् पुष्पाञ्जलिं तत्र मेरोः कृत्वा प्रदक्षिणम् ।
 सम्पूज्य दद्याद्दिप्राय गुरवे बाहिताग्नये ॥
 यस्मात्त्वं लोकपालानां ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।
 आवासः सर्वदेवानां तस्मात्त्वां पाहि सर्वतः ॥
 यस्मात्त्वं क्षितिपद्मस्य कर्षिकारं महीधर ।
 तस्मात्त्वं सर्वदा ह्यस्मच्छ्रेयांसि प्रददस्व वै ॥
 इति दद्यान्महामेरुं विप्राय विदुषे ततः ।
 प्रागाद्यत्तरपर्यन्तान् विप्रेभ्यः प्रतिपादयेत् ॥
 प्रत्येकमेकं विदुषां चतुर्णां प्रतिकल्पयेत् ।
 दद्यात् पुष्पाञ्जलिञ्चैव कृत्वाचामि प्रदक्षिणम् ॥
 यस्मात्त्वं मदनावासो देवानामपि पर्वतः ।
 सम्प्रीयतां मे भगवान् मन्दरः पर्वतोत्तमः ॥
 यस्मात्त्वं गरुडावासः सदा देवालयचलः ।
 सम्प्रीयताम्भे भगवान् गन्धमादनपर्वतः ॥
 यस्मिन्नश्वत्थवृक्षस्थी हंसरूपी सदा वसेत् ।
 तस्मात् सम्प्रीयतां मह्यं विपुलः पर्वतोत्तमः ॥
 सुरभिस्तिष्ठते नित्यं न्यग्रोधीमस्तके तव ।
 आरामो देवतानां त्वं सुपाश्वं प्रीतिमान् भवे ॥
 इत्येव पृथिवीपद्मदानं दानोत्तमं तथा ।
 दत्त्वा भुङ्क्तेऽधिकान् भोगान् ब्रह्मसालोक्यमाप्नुयात् ॥
 पुण्याहं स्वस्तिमृदिच्च वाचयेद्गुरुणा सह ।
 विद्वद्भिः पञ्चभिर्विप्रैर्दद्यात्तेषान्तु दक्षिणाम् ॥
 दानोपदेष्टुं गुरवे दक्षिणां प्रतिपादयेत् ।

उपदेष्टात्र पशोभिप्रेतो वैतानिकस्य तु
 गुरोस्तेषाञ्च दद्यात्तु दक्षिणामित्वनेन च
 दक्षिणादानसिद्धेः ।

दानमानसमं निष्कं जातरूपं विधानतः ।
 आसनं शयनं वस्त्रं पात्रं भोजनसाधनम् ।
 पानीयसाधनङ्गांस्यं गुरवे प्रतिपादयेत् ॥

एतद्दानेऽप्युपयुक्तं समस्तम्
 दद्यात्तस्मै गुरवे वस्त्रजातम् ।
 स्वयं भुङ्क्ते स घृतं पाणिनोक्तं
 गुरुन् विप्रान् भोजयेद्देष्टवर्गान् ॥
 एवं पुरा ऋषये नारदाय
 जगत्कर्त्ता वाववीत्पद्मयोनिः ।
 मयाचोक्तं पृथिवीपद्मदानम्
 ततः किञ्च प्रवर्षामि द्विजेन्द्राः ॥

इति ब्रह्माण्डपुराणोक्तः पृथिवीपद्मदानविधिः ।

शौनक उवाच ।

अन्त्यजागमने मर्त्यैः पाण्डुरोगी प्रजायते ।
 वक्ष्यामि तत् प्रतीकारं दानहीमादिकर्मणा ॥
 पलत्रयेण कुर्वीत राजतेन वसुन्धराम् ।
 तदर्देनाद्यथा कुर्याद्विस्तृताकारयेत् ॥
 सपर्वतवनां छात्रां समुद्रपरिवेष्टिताम् ।
 नवरत्नानि निक्षिप्य श्वेतवस्त्रेण वेष्टयेत् ॥
 कांस्यपात्रे विनिक्षिप्य पलायकविनिर्मिते ।

देवीमावाहयेत्तत्र सर्वाधारां हरिप्रियाम् ॥
 एहोहि देवि धात्री त्वं रूपेस्मितम्यगाविश ।
 सहिता पर्वतैर्दीपः समुद्रैः सुमना भव ।

आवाहनमन्त्रः ।

एवमावाह्यतां देवीं गन्धमाल्यैःसमर्पयेत् ।
 उपचारैः प्रोङ्गशभिराचार्यैः सर्वशास्त्रवित् ॥
 होमञ्चापि प्रकुर्वीत समिदाज्यतिलैरथ ।
 भूमिभूमौति मन्त्रेण समिहोमः प्रकीर्त्तितः ॥

तथा । भूमिभूमिमगात्माना मातामातरमित्यपि ।

मन्त्रः प्रकीर्त्तितयाग्नौ तिलाज्याहुतिभिर्हुनेत् ॥
 अग्नेरुत्तरतद्यापि कुम्भं वस्त्रेण वैष्टितम् ।
 स्थापयेद्व्रणं शुभ्रमखस्थानादिमृत्तिकाः ॥
 प्रक्षिपेच्च ततः शुडवारिणा परिपूरिते ।
 पवमानादिभिर्मन्त्रैरभिषेकञ्च कारयेत् ॥
 शन्नोदेव्यनुवाकेन शान्तिं चापि प्रकल्पयेत् ।
 अभिमिक्षस्यचाङ्गानि वस्त्रेण परिमार्जयेत् ॥
 अक्षीभ्यमनुवाकेन यथालिङ्गं सदर्भकम् ।
 आचार्याय च तां पृथ्वीं दद्याद्रोगी समाहितः ॥
 मन्त्रेणानेन विधिवत् प्राञ्चु खाय ह्युदङ्मुखः ।
 धात्री धरित्री भूतानां वराहेणोद्धृता प्रिया ॥
 रत्नगर्भसमुद्रैकवसना सर्वशोभना ।
 दानेनानेन सुप्रीताः पाण्डुरोगं व्यपोहसु ॥
 दानमन्त्रः । अनेन विधिना दत्त्वा पृथ्वीदानं प्रयत्नतः ।

यद्दानं वै कृतं मर्त्ये अन्यजागमनेन तु ॥

तत्सर्वं नाशमायाति पाण्डुरोगादिकं महत् ।

शान्त्यर्थं ब्राह्मणैः मार्जं कुर्यात् पुण्याहवाचनं ॥

इति पद्मपुराणोक्तः पाण्डुरोगहरः पृथिवीदानविधिः ।

अथ विश्वचक्रशुद्धितं द्वादशं महादानमाश्लायते ।

मत्स्यपुराणे मत्स्य उवाच ।

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् ।

विश्वचक्रमितिर्यातं सर्वपापप्रनाशनम् ॥

तपनीयस्य शुद्धस्य विपुवादिषु कारयेत् ।

ज्येष्ठं पलसहस्रेण तदर्द्धेन तु मध्यमम् ॥

तस्यार्द्धेन कनिष्ठं स्यात् विश्वचक्रमुदाहृतं ।

अन्यद्विंशपलादूर्ध्वमशक्नोपि निषेदयेत् ॥

षोडशारन्ततश्चक्रं भ्रमन्नेम्यष्टकाहृतम् ।

नाभिमध्ये स्थितं विष्णुं योगारूढं चतुर्भुजम् ।

शङ्खचक्रेऽस्य पार्श्वे तु देव्यष्टकसमाहृतं ।

‘श्रोत्रोनाम, नाभ्यन्तोपक्रमान्तगाभिगलाकाकृतिरवयवविशेषः

‘नेमयः, प्रधयः भ्रमन्त्वोवलयाकारेणावस्थिताः

तासामष्टकेन तुल्यान्तरालेनाहृतम् ।

वेष्टित, नाभिपद्मे स्थितमिति

अष्टदलपद्माकारा नाभिः तत्कण्ठिकायां योगारूढमिति
हृद्देशावस्थापितहस्तद्वयं पार्श्वस्थितशङ्खचक्रं विष्णुं विन्ध्यस्य दला-
ष्टकपूर्वादिक्रमेण शङ्खचक्रं प्रतिष्ठापयेत् । तल्लक्षणं तु नार-
दीये ।

विमलीत्कपिणी ज्ञाना क्रिया योगा तथापरा ।
 प्रज्ञा सत्या तथेगाना नवमो वाप्यनुग्रहेति ॥
 सर्वा दक्षिणहस्तेन वरदेन विराजिता ।
 सव्येन चक्रे धारिण्यः स्त्रीरूपायास्तभूषणा इति ॥
 अत्र देव्यष्टकसमाहतमितिवचनान्नवम्या अनुपयोगः ।
 द्वितीयावरणे तद्वत् पूर्वतो जलगायिनः ।
 अत्रिभृगुर्वगिष्ठय ब्रह्मा कश्यप एव च ॥
 मत्स्यः कूर्मोविराहय नरसिंहोऽथ वामनः ।
 रामोरामय कृष्णय बुधः कल्कीति च क्रमात् ॥
 जलगायिप्रभृतीनां, लक्षणमुक्तं ब्रह्माण्डदानद्वये ।

मत्स्यादीनान्तु पञ्चरात्रे ।

वामे गङ्गां गदां दक्षे द्विभुजोमत्स्यरूपधृक् ।
 नराद्भिर्मत्स्यरूपो वा मत्स्यरूपी जनार्दनः ॥
 एतदेव कूर्मलक्षणं मत्स्यपदस्थाने कूर्मपदप्रयोगे सति ।
 मधुपिङ्गलवर्णश्च चतुर्बाह्यायुधैर्युतम् ।
 नराङ्गं शूकरास्यं च मनाक्षपीनं सुभीषणम् ॥
 श्रीर्षामकूर्परस्था तु धरानन्ती पदानुगौ ।
 एतद्रूपधरं देवं वराहं भुक्तिमुक्तिदम् ॥
 ज्वलदग्निगमाकारं सिंहवक्त्रं नराङ्गकम् ।
 दंष्ट्राकरानवदनं ललज्जिह्वं सुभीषणम् ॥
 वृषाक्षं जटिनं क्रुद्धं चालीट पीनवक्षसम् ।
 अभेद्यतोन्नमखर वामोरुकृतदानवं ॥
 तद्वत्तोटावयनं च कराभ्यां नगरैर्भृङ्गं ।

गदाचक्रधरं दाम्भ्यां नरसिंहं जगत्प्रभुम् ॥
 कुण्डीच्छत्रधरोद्विदोर्ध्वामनः परिकीर्तितः ।
 चत्रान्तकरणं घोरमुद्वहन् परशुं करे ॥
 जामदग्नाः प्रकर्त्तव्यो रामो रोषारुणेक्षण ।
 युवा प्रसन्नवदनः सिंहस्कन्धो महाबलः ॥
 आजानुबाहुः कर्त्तव्यो रामो बाणधनुर्धरः ।
 शङ्खचक्रधरः कार्थ्या नीलोत्पलदलच्छविः ॥
 कृष्णो दीर्घद्विबाहुश्च सर्वदैत्वचयद्भरः ।
 कापायवस्त्रसंवीतः स्कन्धसंसक्तचीवरः ॥
 पद्मासनस्थो द्विभुजो ध्यायी* बुद्धः प्रकीर्तितः ।
 खड्गोद्यतकरः क्रुद्धो हयारूढो महाबलः ॥
 स्नेहोच्छेदकरः कल्की द्विभुजः परिकीर्तित इति ।
 तृतीयावरणे गौरी मातृभिर्वसुभिर्युता ॥

गौरीः लक्षणमुक्तं, ब्रह्माण्डपुराणे ।

ब्रह्माण्डाद्याः सप्तमातरः ।

तासाञ्च, लक्षणमुक्तं लक्षणसंग्रहे ।

गौरी चतुर्मुखी वीरा अचमाला सुचान्विता ।

कुण्डाल्यपाविणी वामे ब्रह्माणो हंससंस्थिता ॥

गौरी, गौरवर्णा ब्रह्माणोविशेषणमेतत् ।

विनेत्रा शूलहस्ता च जटाखण्डेन्दुमण्डिता ।

कपालमानिनो शुक्ला रुद्राणी वृषसंस्थिता ॥

रक्ता शक्तिधरा देवी रक्तमान्याम्बरान्विता ।

शिखिपृष्ठसमारूढा कौमारी स्कन्दरूपिणी ॥
 गङ्ग-चक्र-गदा-गार्ङ्ग-खड्गहस्ता च तार्चगा ।
 श्यामा चतुर्भुजा देवी वैष्णवी वनमालिनी ॥
 कृष्णा पीनोदरा क्रूरा शूकरास्यानुकारिणी ।
 स्रवस्ता यौवनोद्भिन्ना नार्याभरणभूषिता ॥
 वाराहो महिषस्या तु मदिरा दण्डधारिणी ।
 खड्ग खेटकसंयुक्ता अथवापि चतुर्भुजा ॥
 सहस्राक्षा गजारूढा हेमाभा वक्त्रधारिणी ।
 इन्द्राणी सर्वसिद्धार्था सर्वाभरणभूषिता ॥
 गर्त्ताक्षी क्षीणदेहा तु क्षामकुक्षिभयद्वरी ।
 विवृतास्या च दंष्ट्रोया शिवे वा कौशिके स्थिता ॥
 लेलिहाना विमुक्ताक्षी ज्वलत्केशाहिमण्डिता ।
 क्षीपिचर्माम्बरा क्रुद्धा चामुण्डा मुण्डमालिनी ॥
 जटिना वर्तुला चाक्षा चतुर्बाहुषु विभ्रती ।
 कपानकर्त्तरी याम्ये पाशं शूनञ्च वामत इति ॥

वम्बष्टकलक्षणमुक्तं ब्रह्माण्डदाने* ।

चतुर्थे द्वादशादित्या वेदासत्वार एव च ।
 पञ्चमे पञ्चभूतानि रुद्राद्यैकादशैव तु ॥
 लोकपालाष्टकं पञ्चे दिशातद्वाप्त्यैव च ।
 सप्तमेऽस्ताणि सर्वाणि मङ्गल्यानि च कारयेत् ।
 अन्तरान्तरतो देवान् विन्यसेदष्टमे पुनः ॥

आदित्य-लोकपालादि-गजानां, नक्षत्रमुक्तं, ब्रह्माण्डदाने ।

वेदस्वरूपाणि, महाभूतघटदाने वक्ष्यन्ते ।

पञ्चभूतानि, पृथिव्यादीनि ।

तल्लक्षणमुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे ।

शुभवर्णा मही कार्या दिव्याभरणभूयिता ।

चतुर्भुजा सौम्यवपुश्चन्द्रांशसदृशाम्बरा ॥

रत्नपात्रं सस्यपात्रं पात्रमौषधसंयुतम् ।

पद्मं करे च कर्त्तव्यं भुवी यादवनन्दन ॥

दिग्गजानां चतुर्णां सां कार्या पृष्ठगता तेषां

सर्वौषधियुता देवी शङ्खवर्णा ततः स्मृता ॥

। 'अपां रूपमुक्तं, स्कन्दपुराणे ।

। 'तस्य ध्यानवत पूर्वमायः प्रत्यक्षतां ययुः ।

। 'स्त्रीरूपाः शुभ्रवर्णाश्च द्विभुजाः खेतवाससः ।

दधानाः पाशकलशौ करयोर्मकरासना ॥

तेजस्वग्निः, तस्य रूपमुक्तं ब्रह्माण्डदाने ।

वायोश्च, आकाशरूपमुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे ।

नीलीत्पलाभं गगनन्तहर्षाम्बरधारि च ।

चन्द्रार्कहस्तं कर्त्तव्यं द्विभुजं सौम्यदर्शनम् ।

द्विरष्टवर्षाकारश्च स्त्रीपुंसव्यञ्जनोत्थितम् ॥

रुद्रलक्षणमुक्तं, विश्वकर्मणा ।

रक्तवर्णा स्निग्धना द्विभुजा चन्द्रमौलयः ।

जटिलाद्य प्रकर्त्तव्या रुद्रा वाणधनुर्द्वेरा इति ॥

सप्तमेऽस्ताणि, सर्वाणीति, अत्र सत्यपि सर्वशब्दे षोडशकोष्ठ-

सर्विवेशोपयोगित्वाद्दष्टावस्त्राणि मङ्गल्यानि चाष्टावित्थितावतामेव परियही न्याय्य' ।

अस्त्राण्युक्तानि, मरुडपुराणे,

खड्ग-शूल-गदा-शक्ति-कुन्ता-द्गुण-धनूँषि च ।
स्वधितियेति शस्त्राणि तेषु चापं प्रशस्यत इति ॥

मङ्गल्याख्याह पराशरः ।

दक्षिणावर्त्तमङ्गल रोचना चन्दनन्तया ।
मुक्ताफलं हिरण्यञ्च च्छत्रश्चामरमेव च ।

आदर्शयेति विधेयं मङ्गल्य मङ्गलावहम् ॥

अन्तरान्तर इति पूर्वोक्तिः, सर्वैरेव सम्बध्यते अन्तराणाम-
न्तरी मध्यदेश इत्यर्थः. अष्टमावरणे तु पूर्वोक्तान् ब्रह्मादीन् षोड-
शदेवान् विन्यसेदिति दानविवेककारः अभीष्ट देवान्विन्यसेदिति
केचित् एते च देवताविशेषा विश्वचक्रनिर्माणार्थमवकृतस्यैव
सुवर्णस्य मध्यतश्चक्रारूढा निष्पादनीयाः न पृथक् सुवर्णेन तथा-
विध स्यैव चक्रस्य कार्यतयोपदेगात् ।

तुलापुरुषवच्छेषं समन्तात्परिकल्पयेत् ।

ऋत्विङ्गण्डपसम्भार-भूषणाच्छादनादिकम् ॥

विश्वचक्रं ततः कुर्यात् छण्णाजिनतिलोपरि ।

तथाष्टादश धान्यानि रसांश्च लवणादिकान् ॥

पूर्णकुम्भाष्टकश्चैव वस्त्राणि विविधानि च ।

माल्येषुफलरत्नानि वितानं वापि कारयेत् ॥

अत्रादिगन्धेन, इति-श्राद्ध-शिवादिपूजा-

ब्राह्मणवाचनाधि-वासनादोनि संगृह्यन्ते ।

भविष्योत्तरे ।

अधिवास्य ततश्चक्रं पद्याडोमं समाचरेत् ।

चातुशरणिक्कासूत्रब्राह्मणायतुरोऽष्ट वा ॥

होमं कुर्युर्यत्तात्मानो वस्त्राभरणभूषिताः ।

होमद्रव्यसमोषिताः सुक्स्तुवैस्ताम्ब्रभाजनैः ॥

चक्रप्रतिष्ठितानान्तु सुराणां होम इष्यते ।

तल्लिङ्गैर्जुहुयाग्मन्त्रैः सर्वोपद्रवशान्तये ॥

मत्स्यपुराणे ।

ततोमङ्गलशब्देन स्नातः शुक्लाम्बरो गृही ।

होमाधिवासनान्तेषु गृहीतकुसुमाञ्जलिः ॥

इममुच्चारयेन्मत्वं त्रिः कृत्वा तु प्रदक्षिणम् ।

नमो विश्वमयायेति विश्वचक्रात्मने नमः ॥

परमानन्दरूपी त्वं पाहि संसारकर्ममात् ।

तेजोमयमिदं यस्मात् सदा पश्यन्ति योगिनः ॥

हृदि तत्त्वं गुणातीतं विश्वचक्रं नमाम्यहम् ।

वासुदेवे स्थितं चक्रं चक्रमध्ये च माधवः ॥

अन्योन्याधाररूपेण प्रणमामि स्थिताविह ।

विश्वचक्रमिदं यस्मात् सर्वपापहरं परम् ॥

आयुवञ्चाधिवासस्य भवादुहर मामतः ।

इत्यामन्त्र्य च योदद्यात् विश्वचक्रं विमक्षरः ॥

विमुक्तः सर्वपापिभ्यो विष्णुलोके महीयते ।

वैकुण्ठलोकसामांय चतुर्बाहुः सनीतनः ॥

सेव्यते ऽम्बरसां सङ्घैस्त्रिष्टेत् कल्पशतत्रयं ।

अत्रापि पूर्ववद्दानवाक्यमभिधाय-

यथाशक्ति सुवर्णदक्षिणासहितंजलः

पूर्णमाचार्यादिभ्यः सम्प्रदानं प्रतिपादनं तदनुष्ठयान्तेभ्योपि

दानम् दीनानाद्यतर्पणम् स्वल्पत्वेकाग्निविधानमृत्विगाचार्याणां

विभागव्यवस्था चेति सर्व्वं प्रकृतिवदनुष्ठेयं, ततः पुस्त्राहवाचन-

देवतापूजनविसर्जनानि कुर्यात् ।

प्रणमेद्वा स्वयं कृत्वा विश्वचक्रं दिने दिने ॥

तस्यायुर्वर्द्धते नित्यं लक्ष्मीश्च विपुला भवेत् ।

इति सकल जगत्सुराधिवासम्

वितरति यस्तपनीयपीडगारम् ।

हरिभुवनमुपागतः ससिद्धै

थिरमधिगम्य नमस्यते शिरोभिः ॥

असुदर्शनतां प्रयाति शत्रो

र्मदनसुदर्शतांश्च कामिनीनां ।

ससुदर्शनकेशवानुरूपः

कनकसुदर्शनदानदग्धपापः ॥

कृतगुरुदुरितानिपीडगार

प्रवरसुदर्शनदानता निरस्य ।

ब्रजति च समुरारिधाम भित्वा

भवमत्तित्य भुवने भत्वाह भूयः ॥

इति मत्स्यपुराणीकौ विश्वचक्रदानविधिः ।

अथ कल्पलताभिधान त्रयोदश महादानमुपवर्ण्यते ।

। ।

मत्स्यउवाच ।

अथात सम्प्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् ।

महाकल्पलता नाम महापातकनाशनम् ।

पुण्या तिथिमयासाद्य कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ।

। ऋत्विग्मण्डपसन्धारभूषणाच्छादनादिकम् ।

तुलापुरुषवत् कुर्यात् लोकेयावाहनादिकम् ॥

• आदिशब्दव्याख्यान पूर्ववत् ।

चामीकरमयी कुर्यात् दशकल्पलताः शुभा । ११

नानापुष्पफलीपेता नानाशकविभूषिता ॥

विद्याधरसुपर्णानां मिथुनैरुपशीभिता ।

हरीनादिसुभिः* सिद्धैः फलानिच विद्महे ॥

चामीकर सुवर्ण कल्पलतास्तुलाकारा विधेया ,

नानाफलानि, पुस्तोगोगजवाजिप्रभृतीनि, स्वरूपपुष्पफलानां
तुलनार्थत्वेनैवोपपत्ते ।

‘अशुकानि, वस्ताणि । सुपर्णाः, पक्षिण ।

एव दशकल्पलता विधाय वेदिकयाम् लिखितचक्रस्योपरि
मध्ये हय पूर्वादिदिक्षु चाष्टौ म्यापयेत् ।

लोकपालानुसारिणः कर्त्तव्यास्तासु देवताः ।

ब्राह्मीमनस्तशक्तिश्च लवणस्योपरि न्यसेत् ।

अधस्ताच्च तयोर्मध्ये पद्मगङ्गकरे शुभे ॥

लोकपालानुसारिणी देवता, लोकपालगणय इत्यर्थः ।

अधस्ताच्च तयोरिति, मध्यस्थापितयोः कल्पनतयोरधस्तात्
पद्माकारां ब्राह्मीं, गङ्गधरामनन्तशक्तिं च स्थापयेत् ।

लवणादिपरिमाणश्च, परिमाणविशेषा-

निर्देशात् पुरुषेच्छया नियम्यते । लवणं स्तूपयोर्न्यस्येदिति
कचित्पाठः तत्र स्तूपो राशिः द्विवचनं राशिद्वयापेक्षयेति ।

इभासनस्यातु गुडे पूर्वतः कुलिशायुधा ।

रजन्यजस्थिताग्नेयोस्तुहोपाग्निरथानले ॥

पाथ्यामहिपमारुद्रागदिनी तन्दुलोपरि ।

घृतेन नैऋती स्थाप्या सखद्रा दक्षिणापरे ॥

वारुणे वारुणी क्षीरे भूपस्या नागपाणिनी ।

पताकिनी च वायव्ये भृगस्या गर्करोपरि ॥

सौम्या निलेषु संस्थाप्या शक्तिनी निधिसंस्थिता ।

माहेश्वरी वृषगता त्वीशपाणिः त्रिशूलिनी ॥

इभो-गजः स च चतुर्दन्तीविधेयः, कुलिगं, वज्रं, रजन्यजस्थि-

तेति, रजनो, हरिद्रा, अजः, छागः, हरिद्रोपरिस्थापिता, छाग-

वाहनेत्यर्थः अनले, आग्नेयदिग्भागे, दक्षिणापरे नैऋतदिग्भागे

नैऋतीप्रेतवाहनेत्यवधेयं भूपस्यामकरवाहनेत्यर्थः ।

निधिसंस्थितेतिनिधिरूपं कलगाणुकारि ।

मौलिन्गोवरदास्तदत् कर्त्तव्या यालिकान्विताः ।

गत्र्या पञ्चपनादूर्ध्वमामदस्तात् प्रकल्पयेत् ॥

सर्वामासुपरिष्टाच्च पञ्चवर्णं वितानकम् ।

धेनवो दग्धुभाप वप्रायुग्मानि चैव हि ॥

मौलिन्यो, मुकुटधरा., वरदा इति, यद्योक्तायुधधारिणः करा-
दितरेण करेण वरदमुद्रान्विताईत्यर्थः । 'वालिका, कर्णभूषणं
बालकान्विता इति क्वचित्पाठः तदा वामोत्सङ्गस्थितबालकाइति
व्याख्या एतच्च पञ्चपलादिपरिमितकल्पलताकरणोपलक्षसुवर्ण-
नैव विभज्य सर्वं कर्त्तव्यं, पृथक्द्रव्येण कर्त्तव्यानुपदेशात् ।

मध्यमहे तु गुरवे ऋत्विग्भ्योन्यास्तथैव च ।

ततो मङ्गलशब्देन स्नातः शुक्ताश्वरी बुधः ।

त्रि प्रदक्षिणमाहृत्य मन्त्रानेतानुदीरयेत् ॥

तत इति होमाधिवासन पुण्याहवाचनादि पूर्वोक्त कर्मकला-
पानन्तर्यमुच्यते, स्नात इति कुण्डसमीपवर्त्तिकलशस्थितसर्वोपधि-
जलेन ऋत्विग्भिः स्नापितः, गृहीतकुसुमाञ्जलिरित्यपि ज्ञेयं ।

अथ मन्त्रः ।

नमोनमः पापविनाशिनीभ्यो

ब्रह्माण्डलोकेश्वरपालनीभ्यः ।

आशंसिताधिक्यफलप्रदाभ्यो

द्विभ्यस्तथाकल्पलतावधूभ्यः ॥

अथ पूर्ववत् प्रयोगमुच्चार्य मध्यमे द्वे देवतादिसहिते कल्पलते
गुरवे प्रतिपाद्य श्रेया ऋत्विग्भ्यः प्रतिपादयेत् ।

तदनुज्ञया अन्येभ्योपि दानं दीना नाथ पूरणं, स्वल्पेत्वेकाग्नि
विधान चेति पूर्वोक्तमनुसन्धेयं । तत पुण्याहवाचनदेवतापूजन-
विसर्जनानि कुर्यात् ।

इति सकलदिगङ्गनाप्रदानं

भवभय सूदनकारि यः करोति ।

अभिमतफलदे स नाकलोके
 वसति पितामहवत्सराणि त्रिंशत्
 अभिमतफलदे, इष्टफलदायिनि ।
 पितृशतमवतारयेद्भवाब्धेः
 स च दुरितौघविनाशश्च हृद्देहः ।
 सुरपतिवनितासहस्रसंख्यैः
 परिहृतमम्बुजसंसदाभिवन्द्यः ॥
 इति विधानमिदं सदिगङ्गना-
 कनककल्पलताविनिवेदने ।
 पठति यः स्मरतीह तदीक्षते
 स पदमेति पुरन्दरसेवितम् ॥

इति मत्स्यपुराणोक्तः कल्पलतादानविधिः ।

अथ समसागरसंज्ञं चतुर्दशं महादानमाख्यायते

मत्स्य उवाच ।

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमं ।
 समसागरकं नाम महापातकनाशनं ।
 पुण्यं दिनमथासाद्य कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ॥
 तुलापुरुषवत् कुर्यात् लोकेशावाहनं बुधः ।
 ऋत्विग्मण्डपसम्भारभूयणाच्छादनादिकं ॥
 आदिगण्डेन, हृदियाह-पुण्याहवाचनादि ।
 कारयेत् ममकुण्डानि काष्ठनानि विचक्षणः ।
 प्रादेशमात्राणि तद्यारत्निमात्राणि वा पुनः ॥

कुर्थाक्षसपलादूर्द्धमासहस्राच्च शक्तिः ।

संस्थाप्यानिच सर्वाणि कृष्णाजिनतिलोपरि ॥

कुण्डानि, भाण्डानि, प्रादेशादिपरिमाणं, तिर्यग्ूर्द्धपरिज्ञेयम् ।

एकविंशत्यङ्गुष्ठपर्वपरिमितोरत्निः तदर्द्धं प्रादेशः, तिला,
द्रोणपरिमाणाः सौवर्णसंप्रदेयाश्रयाणां कृष्णाजिनसम्पन्निनां
तेषां तथाव्याप्तिदर्शनात् ।

प्रथमं पूरयेत् कुण्डं लवणेन विचक्षणः ।

द्वितीयं पयसा तदत्तृतीयं सर्पिषा पुनः ॥

चतुर्थं तु गुडेनैव दध्ना पञ्चममेव च ।

षष्ठं शर्करया तद्वत्सप्तमं तीर्थवारिणा ॥

स्थापयेन्नवणस्यान्ते ब्रह्माणं काञ्चनं शुभं ।

केगवं चीरमध्ये तु घृतमध्ये महेश्वरं ॥

भास्करं गुडमध्ये तु दधिमध्ये सुराधिपं ।

शर्करायां न्यमेत्तस्मीं जलमध्ये तु पार्वती ॥

सर्वेषु सर्वरत्नानि धान्यानि च समन्ततः ।

ब्रह्मादिप्रतिमालक्षणमुक्तं, ब्रह्माण्डदाने सर्वरत्नानि सर्व
धान्यानिच परिभाषायां ।

तुलापुरुषवक्षेपमन्त्रापि परिकल्पयेत् ।

ततो वारुणहीमान्ते स्नापितो वेदपुङ्गवेः ।

त्रि प्रदक्षिणमावृत्य मन्वानेतानुदाहरेत् ॥

शेषशब्देन पुण्याहवाचनमाचार्यादिभ्यो जलपूर्वोक्तं दानं ।
तदनुज्ञयाचान्तेभ्योऽपि दानं दीनानाद्यतर्पणं, स्वल्पेष्वाग्नि
विधानमित्याद्यनुसन्धेयं । अयं विशेष, द्वितीयदिवसे तुलापुरु

पीतकर्मशिपसमाप्तौ पूर्णाहुतेः पूर्वमाज्यतिलैस्तृप्तिद्रुमन्त्रेण सहस्र
संख्योवारुणहोमः कर्त्तव्यः ।

नमोयः सर्वसिन्धुनामाधारिभ्यः सनातनः ।

जन्तूनां प्राणदेभ्यश्च समुद्रेभ्योनमोनमः ॥

सीरोदकाज्यदधिमाधवलायणे तु-

सारागृतेन भुवनत्रयजीवसदान् ।

आनन्दयन्ति वसुभिश्च यतो भवन्त-

स्तस्मान्ममाप्यघविनाशमलंविद्धं ॥

यस्मात् समस्तभुवनेषु भवन्त एव

तीर्थामरासुरसुवह्मणिप्रतानं ।

पापक्षयाम्बरविलेपनभूषणाय

लोकस्य विभ्रति तदस्तु ममापि लक्ष्मीः ।

ततो, यथा शक्तिदक्षिणासहितसंप्रदानान्ते पूर्ववत् पुण्या-
हवाचन-देवतापूजनविसर्जनानि कुर्यात् ।

इति ददति रसामरसंयुतान्

सुचिरविस्मययानिह सागरान् ।

अमलकाञ्चनवर्णमयानसौ

पदमुपैति हरेरमरावृतः ॥

सकलपापविघातविराजितः

पितृपितामहपुत्रकलत्रकं ।

नरकलोकसमाकुलमप्यलं

ऋगिति सोऽर्पयति शिवमन्दिरं ॥

इति मत्स्यपुराणोक्तः सप्तसागरदानविधिः

अथ रत्नधेनुसमाख्य पञ्चदशमहादान प्रतिपाद्यते ।

मत्स्यपुराणे मत्स्य उवाच ।

अथात सप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् ।
 रत्नधेनु इति ख्यातं गौलीकफलद्वय्याम् ॥
 पुण्या तिथिमयासाद्य तुलापुरुषदानवत् ।
 लोकेशावाहनं कृत्वा ततोधेनुं प्रकल्पयेत् ॥
 भूमौ कृष्णाजिनं कृत्वा लवणद्रोणसयुतम् ।
 धेनुरत्नमयीं कुर्यात् संकल्प्य विधिपूर्वकम् ॥

लोकेशावाहनमित्युपलक्षणं

अथ हि देव-काल वृद्धिश्चाह शिवादिपूजा ब्राह्मणवाचन
 गुरुऋत्विग्वरणं मधुपर्कदान-कुण्डमण्डप-वेदिका चक्रलेखन-वि
 तान तोरण पताकादिकं मत्स्यपुराणोक्ततुलापुरुषविहितं सद्य
 ह्यते धेनुं प्रकल्पयेदिति लवणाद्रोणोपरि प्राङ्मुखीमुदक्यादा
 रेखाभिः सवत्साङ्गवाक्यमिदं रचयेदित्यर्थः ।

स्थापयेत्पश्चाराणांमेकाशीति मुखे बुधः ।

पुष्यरागशतन्तइहोणाया परिकल्पयेत् ।

ललाटे हेमतिलकं मुक्ताफलशतं दृशो ॥

घोणाया, नासिकाग्रभागे, हेमतिलकादिषु, सारतः, परिमाणं
 तस्य फलविशेषे इति न्यायात् ज्ञायते, यथाशक्त्यनुष्ठानं मुक्ताफल
 शतत्रैत्रहये विभज्य स्थापनीयम् ।

भ्रूयुगे विद्रुमशतं शुक्रीं कर्णहये स्थिते ।

काञ्चनानि च शृङ्गाणि शिरी वज्रशतान्कम् ॥

शृङ्गाणीति, वस्तुशृङ्गापेक्षया बहुवचनम्

श्रीवायां नेत्रपट्टकं गोमेदकशतात्मकम् ।

इन्द्रनीलशतं पृष्ठे वैदूर्यशतपार्श्वके ॥

स्फटिकैरुदरन्तहत्वीगन्धिकशतात्कंठिम् ।

खुरा हेममयाः कार्श्याः पुच्छं मुक्तावलीमयम् ॥

स्फटिकैरित्यत्र, साहचर्यात् तद्वदितिवचनाच्छतसंख्यैरित्यव-
धेयं, सौगन्धिकं भाणिक्यविशेषः, मुक्ताफलानामपि शतसंख्यत्वम-
वधेयं ।

सूर्यकान्तेन्दुकान्तौ च घ्राणे कर्पूरचन्दनम् ।

कुङ्कुमानि च रोमाणि रौप्यां नाभिञ्च कारयेत् ॥

गारुत्मतशतं तद्वदपाने परिकल्पयेत् ।

तथान्यानि च रत्नानि स्थापयेत्सर्वसन्धिषु ॥

अन्यानि, भाणिक्यादीनि यथाशक्ति यथास्वाभं स्थापयेत् ।

कुर्व्यात्शर्करया जिह्वां गोमयञ्च गुडात्मकम् ।

गोमूत्रमाज्येन तथा दधिदुग्धं स्वरूपतः ॥

पुच्छाग्रे चामरन्दद्यात् समीपे ताम्रदीहनम् ।

कुण्डलानि च हेमानि भ्रूषणानि च शक्तिः ।

कारयेदेवमेवन्तु चतुर्थांशेन वत्सकं ॥

एव मेवमिति, एतैरेव धेनूत्तरत्नादिद्रव्यैरित्यर्थः ।

तथासर्वाणि धान्यानि पादाद्येक्षुमयाः स्मृताः ।

नानाफलानि सर्वाणि पञ्चवर्णवितानकम् ॥

एवं विरचनां कृत्वा तद्वह्नीमाधिवासनम् ॥

ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां दत्त्वा धेनुमामन्त्रयेद्बधः ।

गुडधेनुवदामन्त्रा इदञ्चोदाहरेत्ततः ॥

तद्वदिति, मत्स्यपुराणोक्ततुलापुरुपदानवदित्यर्थः ।

सर्वोपधिसन्नानादिकमपि तद्वदेव ज्ञेयं दक्षिणां दक्ष्वेति क्रमो-
ऽत्राविवक्षितः, दक्षिणाचात्र यथाशक्ति सुवर्णं, नृपकर्तृके तु दाने
ग्रामरत्नादयः इति गुडधेनुवत् यालक्ष्मीरित्यादिमन्त्रैः ।

त्वा सर्व्वदेवगणधाम यतः पठन्ति

रुद्रेन्द्रविष्णुकमलासनवासुदेवाः । । । ।

तस्मात् समस्तभुवनत्रयदेवयुक्ता

माम्पाहि देवि भवसागरपीड्यमानम् ॥ ।

ग्रामन्त्रा वेत्थ मभित परिहृत्य भक्त्या

दद्यात् द्विजाय गुरवे जलपूर्व्वकन्तां । ।

यः पुण्यमाप्य दिनमत्र कृतोपवासः

पापैर्विमुक्ततनुरेति पदं मुरारैः ॥

परिहृत्य, प्रदक्षिणीकृत्य गृहीतकुसुमाञ्जलिरित्यपि ज्ञेयं ।
कृतोपवासत्वमधिवासनदिने, अशक्ती तु नक्तमित्युक्तं गुरवे द
द्यादित्येकाग्निपक्षविषयः । अनेकाग्निपक्षे तु तुलापुरुपवद्वा
वम्या दानानन्तर पूर्व्ववत्पुण्याहवाचन देवतापूजन-विसर्जनानि
कुर्यात् ।

इति सकलविधिज्ञो रत्नधेनुप्रदानम्

वितरति स विमान, प्राप्य देदीप्यमानम् ।

सकलकल्पमुक्त्वा बन्धुभिः पुत्रपौत्रैः

सहमदनसुरूपः म्यानमध्येति शशोः ॥

इति मत्स्यपुराणोक्तोरत्नधेनुदानविधिः ।

अथ महाभूतघटगण्डित षोडश महादानमिह निरूप्यते ।

मत्स्य उवाच ।

अथातः सम्यक्स्यामि महादानमनुत्तमम् ।

महाभूतव्रतं नाम महापातकनाशनम् ॥

पुण्यान्तिथिमथासाद्य कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ।

ऋत्विग्मण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम् ।

तुलापुरणपत्रत् कुर्यात् लोकेशावाहनादिकम् ॥

आदिशद्भक्तुः पूर्ववदेव व्याख्येयः ।

कारयेत् काञ्चनं कुम्भं महारत्नाचितं बुधः ।

प्रादेशाद्ब्रह्मलगतं यावत् कुर्यात् प्रमाथतः ॥

चीराज्यपूरितं तद्वत्कल्पवृक्षसमन्वितम् ।

चीरघृते गव्ये, समपरिमाणे च स्थापनीये कल्पवृक्षलक्षणं
पञ्चशाखत्वादिकल्पतरुदाने द्रष्टव्यम् ।

पद्मासनगतांस्तद् इन्द्रविष्णुमहेश्वरान् ।

वराहेणोद्भूतां तद्वत् कुर्यात् पृथीं सपद्मंजाम् ॥

वरुणश्चासनगतं काञ्चनं सकरोपरि ।

हुताशनं मेघगतं वायुद्भूतस्रगासनम् ॥

तथाकाशाधिपं कुर्यात् सूपकस्यं विनायकम् ।

विन्ध्यमेघटमध्ये तान् वेदपञ्चकसंयुतान् ॥

ब्रह्मादिलक्षणं, वरुणादिलक्षणञ्च मत्स्यपुराणीकब्रह्माण्ड-
दानविहितम् वेदितव्यं, वराहलक्षणं तु पद्मपुराणीकब्रह्माण्डे ।

विनायकस्वरूपं हस्तिरथ इति ।

ऋग्वेदस्याचसृचन्तु यजुर्वेदस्य पद्भजं ।

सामवेदस्य वीणा स्याद्दीणां दक्षिणतोत्पसेत् ॥

अथर्ववेदस्य पुनः स्रुक् स्रुवी कमलं करे- ।
 पुराणवेदोवरदः साक्षसूत्रकमण्डलुः ॥
 परितः सर्वधान्यानि चामरासनदर्पणम् ।
 पादुकोपानहच्छत्रदीपिकामूपणानि च ॥
 शय्या च जलकुम्भाय पञ्चवर्णवितानकम् ।
 स्नात्वाधिवासनान्ते तु मन्त्रमेतमुदीरयेत् ॥

पादुका, काष्ठकृता, जलकुम्भाः,

पोडग, प्रकृती तथादर्शनात् ।

अधिवासनान्ते स्नात्वेति पूर्वस्मिन् दिने अधिवासनं विधाय
 द्वितीयदिवसे पुण्याहवाचनादिपूर्णाहुतिपर्यन्तं कर्मशेषं समाप्य
 सर्वाधिजलैः पूर्ववद्वृत्तिग्भिः स्नापितो यजमानस्त्रिः'प्रदक्षिण-
 मावृत्य गृहीतकुसुमाञ्जलिः' वक्ष्यमाणं मन्त्रमुदाहरेत् ।

नमो वः सर्वदेवानामाधारेभ्यश्चराचरे ।

महाभूताधिदेवेभ्यः शान्तिरस्तु शिवं मम ॥

यस्मात् किञ्चिदप्यस्ति महाभूतैर्विना कृतम् ।

ब्रह्माण्डे सर्वभूतेषु तस्मात् शीरक्षयास्तु मे ॥

इत्युच्चार्य महाभूतघटं यो विनिवेदयेत् ।

सर्वपापविनिर्मुक्तः प्रयाति परमां गतिं ॥

विमानेनाकवर्णेन पितृबन्धुसमन्वितः ।

स्तूयमानोऽमरस्त्रीभिः पदमध्येति वैष्णवम् ॥

अत्र क, जलपूर्वः ब्राह्मणेभ्यः प्रदेवे

प्रतिपादिते तुलापुरुषवह्निभागव्यवस्था तदनुज्ञयाचान्येभ्योऽपि
 दान दौनानाद्यपूरणं च कर्त्तव्यं अदक्षिणस्य कर्मणोनिष्फलत्वात् ।

अथ षष्ठाध्याय ।

अथ पर्वतदानविधि ।

अथ लोकालोक परमहिमवान् शश्वदुदय
सुपार्श्वस्थायियो कलितविपुलाभोगसुभग* ।
इतिप्रत्यक्षेऽपि स्फुरदखिलशैलेन्द्रविभव*
परं हेमाद्रित्व प्रकटयति वियान्तविबुध ॥
धान्यशैलादिदानानामिह हेमाद्रिसूरिणा ।
विचित्रविधिविस्तार प्रस्ताव क्रियतेऽधुना ॥
तत्र धान्यपर्वतदान तावदुच्यते तदेव पद्मपुराणे ।

भीष्मउवाच ।

भगवन्श्रीतुमिच्छामि दानमाहात्म्यमुत्तमम् ।
यदक्षय परे लोके देवर्षिगणपूजितम् ॥

पुलस्त्य उवाच ।

मेरो प्रदानं वक्ष्यामि दशधा मुनिसत्तम ।
यत प्रसादान्नरो लोकानाप्रीति सुरपूजितान् ॥
पुराणेषु च देवेषु यज्ञेष्वायतनेषु च ।

न तत् फलमधीतेषु कृतेष्विह यदश्रुते ॥

पुराणेषु वेदेषु यज्ञेष्वायतनेषु च, कृतेषु न तत् फलमिति
सम्बन्धः ।

तस्माद्विधानं वक्ष्यामि पर्वतानामनुत्तमम् ।

प्रथमो धान्यशैलः स्यात् द्वितीयो लवणाचलः ॥

गुहाचलस्तृतीयस्तु चतुर्थो हेमपर्वतः ।

पञ्चमस्तिलशैलः स्यात् षष्ठः कार्पासपर्वतः ॥

सप्तमो घृतशैलय रत्नशैलस्तथाष्टमः ।

राजती नवमस्तद्दशमः शर्कराचलः ॥

वक्ष्ये विधानमेतेषां यथावदनुपूर्वशः ।

अयने विपुत्रे चैव व्यतीपाते दिनक्षये ॥

शुक्लपक्षे कृतीयायां उपरागे शशिक्षये ।

विवाहोत्सवयज्ञे वा द्वादश्यामथवा पुनः ॥

शुक्लायां पञ्चदश्यां वा पुण्यर्षे च विधानतः ।

धान्यशैलादयो देया यथाश्रद्धं विधानतः ॥

तीर्थे वायतने वापि गोष्ठे वापि भवाङ्गणे ।

मण्डपं कारयेद्भक्त्या चतुरस्रमुदङ्मुखम् ॥

प्रागुदक्प्रवर्णं तद्वत्प्राङ्मुखीया विधानतः ।

मण्डपलक्षणन्तु, परिभाषायां प्रतिपादितं ।

अत्र चायं विधानक्रमः दानदिवसात् पूर्वेषुः पूर्वाह्ने कृत
आतादिक्रियो यजमानो अमुकपर्वतदानमहं श्रुः करिष्ये इति-
कृतमंकात्पो वृद्धिश्राद्धमाभ्युदयिकं विधाय पूर्व्वत् पुण्याहवाचनं
कुर्व्यात्, तदनन्तरं तु अथ अमुकस्मिन् देगे अमुकस्मिन् काले

अमुकपर्वतदानेनाह यद्ये तत्र तदङ्गभूतहोमादिके अमुकशर्माणं
अमुकवेदाध्यायिन ऋत्विज त्वामहं हृषे इति ।

पुराणवेदविदाञ्चतुर्णामृत्विजांवरणं, तथा ओम् अद्य
अमुकस्मिन् देशे अमुकस्मिन् काले 'अमुकपर्वतदानेनाहं यद्ये
तत्र तदङ्गभूतानि कर्माणि कर्तुं कारयितुं च अमुकसर्गात्रं
अमुकशर्माणं अमुकवेदाध्यायिनं गुरुं त्वामहं हृषे इत्याचार्यं
हृणुयात् हृतीस्मीति सर्वत्र प्रतिवचनं तत्र तावत् मधुपर्केणार्चये
दितिसर्वपर्वतदानसाधारणोऽयं विधिः ।

गोमयेनोपलितायां भूमावास्तोर्य वै कुशान् ।

तन्मध्ये पर्वतं कुर्यात् विष्कम्भपर्वतान्वितम् ॥

धान्यद्रोणसहस्रेण भवेद्भिरिरिहोत्तमः ।

मध्यमः पञ्चगतिकः कनिष्ठः स्यात् त्रिभिः शतैः ॥

द्रोणलक्षणमुक्तं, परिभाषायां ।

प्रमाणस्यकरचरणस्य पुंसो हादशभिः प्रसृतिभिः कुडयो
भवति अनेन कुडवेन चतुर्गुणोत्तरं प्रस्थाढकद्रोणा भवन्ति अतः
चतुःद्रोपद्या कुडयैः णो भवतीति कल्पतरुणा व्याख्यातं ।

मेरुमहाप्रीहिमयस्तु मध्ये

सुवर्णहृत्त्रयसंयुतः स्यात् ।

पूर्वेण मुक्ताफलवज्रयुक्तो

याम्येन गोमेदकपुष्परागेः ॥

पद्याय गारुततनीमरद्वैः

गोम्येन वैदूर्यमरोजरागैः ।

श्रीखण्डखण्डैरभितः प्रवाल . . .
 लतान्वितः शुक्तिशिलातलः स्यात् .
 ब्रह्माथ विष्णुभगवान् सुरारि .
 १. दिवाकरोऽप्यत्र हिरण्यमयः स्यात् ।
 सूर्हव्यवस्था गतमक्षरेण . . .
 कार्याः सुवर्णेन तथा द्विजौघाः ॥
 चत्वारि शृङ्गाणि च राजतानि .
 नितम्बभागेष्वपि राजतः स्यात् ।
 आर्द्धेक्षुवंशावृतकन्दरस्तु . . .
 हृतोदकः प्रयवण्य दिक्षु ॥
 शुक्लाश्वराखम्बुधरावली स्यात् .
 पूर्वेण पीतानि च दक्षिणेन ।
 वासांसि पद्मादय कर्षुराणि .
 रक्तानि चैवोत्तरतो घनाली ॥
 रौप्यान्महेन्द्रप्रमुखानघाटौ .
 संस्थाप्य लोकाधिपतीन् क्रमेण ।
 नानाफलाली च समन्ततः स्यात्
 मनोरमं माण्यविलेपनं च ॥
 दितानकं चोपरि पञ्चवर्णं
 मन्त्रानपुष्याभरणं सितञ्च ॥

मेरुः इत्यादि, महाव्रीहयो, राजावगास्यः, एष च यमं युत,
 इति दक्षिणे मन्दारः, उत्तरे पाण्डिताती, मध्ये कल्पतरुः इति हस्त-
 चयं, तथा पूर्वतो हरिचन्द्रमं, पश्चिमे गस्तान इति तरुद्वयं च

कुर्यात्, एते सर्वपर्वतेषु कर्त्तव्या इति शर्करार्चले वक्ष्यमाणत्वात्
सर्वेषाञ्च पञ्चगाखत्वमवधेयमिति ।

वज्रं, होरकं । गारुक्तं, मरकतं । सरोजरागः, पद्मरागः ।
सुक्ताफलादीनि च यथादिशं वक्ष्यमाणराजतशृङ्गेषु निवेशनी-
यानि । पुरारिः, महेश्वरः ।

ब्रह्मादिलक्षणमुक्तं ब्रह्माण्डदाने ।

‘मूर्ध्वव्यवस्था’ उपरिदेशस्थिता ।

गतमक्षरेण वित्तयाठारहितेन ।

द्विजौघाः, पक्षिसमूहाः ।

दिवीशा इति क्वचित्पाठः ।

तत्र आदित्यावसवीरुद्रादिवीशाः तेषु, वस्त्रादिलक्षणमुक्तं
ब्रह्माण्डदाने, रुद्रलक्षणं विश्वचक्रे, इक्षुरेव वंशः, घृतमेवीदकं,
वस्त्राण्येव मेघसमूहाः कर्बुराणि, चित्राणि ।

लीकपालनक्षत्रमुक्तं ब्रह्माण्डदाने ।

इत्यंनिवेश्यामरशैलमग्रं ।

मेरोथ विश्वम्भगिरीन् क्रमेण ।

तुरीयभागेन चतुर्दिशन्तु

संस्थापयेत् पुष्पविलेपनाटान् ॥

पूर्वेषु मन्दरमनेकफलैश्च युक्तं

युक्तं गणैः कनकभद्रकदम्बचिह्नं ।

कामेन काञ्चनमयेन विराजमान

माकारयेत् कुसुमवस्त्रविलेपनाटान् ॥

चीगरुणोदसरगाय वनेनचैव

द्रौप्येण शक्तिघटितेन विराजमानं ।
 यास्येन गन्धमदनय निवेशनीयो
 गोधूमसञ्चयमयः कलधीतजम्बा ॥
 हेमेन यद्यपतिना दृढमानसेन
 वस्त्रैश्च राजतवनेन च संयुतः स्यात् ।
 पयाक्षिलाचलमनेकसुगन्धिपुष्प-
 सौवर्ण-पिप्पल-हिरण्य-हंसयुक्तम् ॥
 आकारयेद्रजतपुष्पवनेन तद्-
 दृष्टान्वितं दधिसितीदरसस्तथाग्रे ।
 संस्थाप्य तं विपुलशैलमग्रेऽजरेण
 शैलं सुपाश्वर्यमपि मापमयं सयस्त्रं ॥
 पुष्पैश्च हेमवटपादपगोखरस्त-
 माकारयेत्कनकधेनुविराजमानं ।
 माघीकभद्रसरसाच वनेन तद्-
 द्रौप्येण भास्करवता च युतं विधाय ॥

इत्यग्निवेश्येत्यादि, एवं मेरुं निवेश्य तच्चतुर्थभागपरिमितेन
 पृथक्द्रव्येण एकैकं विष्कम्भगिरिं कुर्यात् न तु चतुर्थभागेन
 चतुरोपीति, तथाच लवणाचले वक्ष्यति चतुर्थांगेन विष्कम्भपर्व-
 तान् कारयेत्, पृथगिति, पूर्वेण मन्दरमिति, सन्निधानाम्मन्दरो-
 ऽपि व्रीहिमय एव, गणैर्युक्तमिति, पुरुपाकृतिगणत्वयान्वित-
 मित्यर्थः ।

अनेकफलाली युक्तं यवैरिति क्वचित्पाठः ।

तस्य सभूलत्वे यवानुष्ठानमपि कार्यं ।

कनकघटितेन भद्रकदम्बाख्येन हृत्केण लक्षितं ।

कामलक्षणमाह विश्वकर्मा ।

चाप बाणधरः कामो रतिप्रेयान् सुमध्यमः ।

आलोढो नन्दनो राजी रूपवान् विश्वमीहक इति ॥

चीरपूरितेन, अरुणोदसंज्ञिकेन रूप्यघटितेन सरसा वने-
नापि रूप्यघटितेन विराजमानमिति सम्बन्धः ।

याम्येनेत्यादि, गन्धमदनी, गन्धमादनः,

कलधोतजम्बेति, सुवर्णजम्बुवृक्षेण ।

यक्षपतिरूपमुक्तं श्रीप्रश्ने ।

ह्रस्वमापिङ्गनेत्रश्च गदिनं पीतविग्रहं ।

पुष्पकस्थम्बनाध्यक्षं ध्यायेत् शिवसखं सदेति ॥

दृढमानसेनेति दृढपूरितेन मानसाभिधानेन राजतेन
सरसा । पद्यादिति, पश्चिमदेशे दक्षिणपूरितसितीदं नाम रजत-
निर्मितं सर इति, विपुलग्रैलं, विपुलं नाम पर्वतं माक्षीकभद्रस-
रमेति, माक्षिक, मधु मधुपूरितेन रजतमयेन भद्राभिधानेन
सरसा युतमित्यर्थः ।

अत्र च कामदेवस्य प्रत्यङ्मुखत्वं हंसस्य प्राङ्मुखत्वं कन-
कधेनोर्दक्षिणामुखत्वं च शर्कराचलस्थितदिव्येशपसापेक्षं देव-
तेषु सब्दगोलेषु वेदितव्यं, चरमव्यवस्था कुतोपि शास्त्राद्भवति
रिति । एते च कामदेवादय कदम्बादीनां निजपर्वीतहृत्ताणा-
मधस्तात्कर्त्तव्याः ।

होमैशतुर्भिरघवेदपुराणविद्भि

दानैरनिन्दापरिताकृतिभिर्द्विजैः ।

पूर्वेण हस्तमितमत्र विधाय कुण्डं
कार्यस्त्रिलैर्यवष्टेन समित्कुशैश्च ॥
रात्रौ च जागरमनुव्रतगीततूयै-
रावाहनञ्च कथयामि शिलीचयानां ॥

पूर्वेणेत्यादि मण्डपस्य पूर्वभागे हस्तमात्रं कुण्डं विधाय तस्य
पूर्वात्तरदिग्दिग्भागे तुलापुरुषोक्तलक्षणां देवतावेदिं कृत्वा तत्र
विनायकादिदेवताभ्यः पूज्यं वत् पूजां विदध्यात् अनन्तरमृत्विजो-
ऽग्निस्थापनान्ते ग्रहाणां लोकपालानामित्यादिविद्यमानदेवता-
भ्यस्तिलिङ्गमन्त्रैस्तिलदिद्रव्येण होमं कुर्यात् । सहस्रेत्वय होतव्ये
कुर्यात् कुण्डं करात्मकमित्युक्तेरत्र हस्तपरिमितकुण्डोपदेशादा-
हुतिसहस्रं होतव्यमिति दानविवेककारः ।

अत्र विनायकादयो षात्रिंशद्देवा, षादशादित्याः, एकादश-
रुद्राः, दशलोकपालाः, अष्टौ वसवः, वृहस्पति-विष्णु-शिव-सूर्याद्यत्वारः
काम-धनद-हंस-कामधेनव-द्यत्वारः । इत्येवमेकाशीतिसंख्येभ्यो
देवेभ्यः ग्रहाणां प्रतिदेवतं त्रयोदशाहुतिहोमं विपश्चाद्दधिकं-
माहुतिसहस्रं सम्पद्यते अष्टशतन्तु होतव्यमिति ब्रह्माण्डपुराणे
वक्ष्यति तिलादीनिचत्वार्येव । हविर्द्रव्याणि घृताक्लानीत्यव-
गन्तव्यं समिधः, साधारण्यादुदुम्बरस्य होमानन्तरं पुष्पीपंहारा-
नादाय वक्ष्यमाण मन्त्रैर्यथाक्रमं पर्वतानावाहयेत्, तत्र मेरी-
रावाहनमन्त्रः ।

त्वं सर्वदेवगणधामनिधिर्विरुह

ममदृष्टहेप्यमत्पर्वत नाशयाशु ।

चेमं विधत्स्व कुरु शान्तिमनुत्तमायः । ।

सम्पूजित परमभक्तिमता मया हि ॥
 त्वमेव भगवानीशो ब्रह्मा विष्णुर्द्विवाकर ।
 मूर्त्तामूर्त्तपर बीजमत पाहि सनातन ॥
 यस्माच्च लोकपालाना विश्वमूर्त्तेश मन्दिरम् ।
 रुद्रादित्यवसूनाञ्च तस्माच्छान्तिं प्रपच्छ मे ॥
 यस्माद्गून्धममरैर्नारीभिर्य समस्तथा ।
 तस्मान्मानुदराशेषदुःखससारसागरात् ।
 एवमभ्यर्च्य त मेरु मन्दरश्चाभिपूजयेत् ॥

अथमन्दरस्य ।

यस्माच्चैत्ररथेन त्वं भद्राश्विनवर्षेण च ।
 शोभसे मन्दर चिप्रमल पुष्टिकरो भव ॥

अथ गन्धमादनस्य ।

यस्मान्मूढामण्डिर्जम्बुद्वीपे त्व गन्धमादन ।
 गन्धर्व्ववनशोभावानत कीर्त्तिर्दृढास्तु मे ॥

अथ विपुलपर्व्वस्य ।

यस्मात्त्वं केतुमालेन वैभ्राजेन वनेन च ।
 हिरण्यशश्वत्यशिखस्तस्मात् पुष्टिर्धुवास्तु मे ॥

अथ सुपार्श्वस्य ।

उत्तरै कुरुभिर्यस्मात् सावित्रेण वनेन च ।
 मृपार्श्वं राजसे नित्यमत्र श्रीरत्नव्यास्तु मे ॥
 एवमामन्त्र्य तान् सर्वान् प्रभाते विमले पुन ।
 स्यात्साथ गुरवे दद्यात् मध्यम पर्व्वतीत्तमम ॥

विष्कम्भपर्वतान् दद्याद्वल्गुभ्यः क्रमशो नृप ।

गावोदद्याच्चतुर्विंशदद्य वा दश पार्थिव ॥

शक्तिः सप्त वाष्टी वा पञ्च दद्यादशक्तिमान् ।

एकां वा गुरवे दद्यात् कपिलाश्च पयस्विनीम् ॥

एवमामन्त्राति, दानदिनात् पूर्वदिवसे सर्वमिदमामन्त्रणादि विधाय गीतवादित्रादिभिर्निर्गामतिवाह्य ततः प्रभाते गुरुप्रभृतयो विहितस्नानादिक्रियाः पूर्णाहुतिपर्यन्तं सकलकर्मशेषं समाप्य कुण्डसमीपस्थापितकलशजलेन पूर्वं वक्ष्यमानं स्नापयेयुः ।

यजमानोऽपि शुक्ताम्बरपरिधानः प्रदक्षिणीकृत्य वक्ष्यमाण-मन्त्रेण यथाक्रमं पर्वतान् प्रतिपादयेत् ।

तत्र प्रयोगः ।

श्रोम् अद्य अमुकस्मिन् काले अमुकसगोत्राय अमुकशर्म्भे ब्राह्मणाय एतममुकपर्वतं सोपस्करं अमुकसगोत्रोऽहं अमुकशर्म्भा अमुककामस्तुभ्यमहं सम्प्रददे नमः, अमुकसगोत्राय अमुकशर्म्भे ब्राह्मणाय एतत् पर्वतदानप्रतिष्ठार्थमिमां दक्षिणां तुभ्यमहं सम्प्र-ददे, अत्र च दक्षिणापि क्षायामश्रुतदक्षिणान्तरकल्पनात्तुपपत्तेर्गा-वोदद्यादिति श्रुतमेव दक्षिणात्वेन सम्बध्यते विनापिदक्षिणा संग्रहं नमस्त्येव दक्षिणात्वमिति केचित्, सहस्रदक्षिणां सत्येत्यादि ब्रह्माण्डपुराणे वक्ष्यमाणदक्षिणाग्रहणन्तु युक्तमिति ।

पर्वतानामशेषाणामेव एव विधिः स्मृतः ।

त एव पूजने मन्त्रास्तएवोपस्कराः स्मृताः ॥

ग्रहाणां लोकपालानां ब्रह्मादीनाञ्च सर्व्वगः ।

स्वमन्त्रेष्वैव सर्वेषु होमः शैलेषु पठते ।

उपवासो भवेन्नित्यमशक्तोनक्तमिषते ॥

सर्ववाचारलक्षणमश्रीयादिति वक्ष्यमाणत्वादचारलक्षणं नक्तं
वेदितव्यम् ।

विधानं सर्वशैलानां क्रमशः शृणु पार्थिव ।

दानकालेषु ये मन्त्राः पर्वतेषु च यत्फलम् ॥

अथ मन्त्रः ।

अन्नं ब्रह्म यतः प्रोक्तमन्त्रे प्राणाः प्रतिष्ठिताः ।

अन्नाद्भवन्ति भूतानि जगदन्नेन वर्त्तते ॥

अन्नमेव यतोलक्ष्मीरन्नमेव जनार्दनः ।

धान्यपर्वतरूपेण पाहि तस्मान्नमोनमः ॥

एवमाचार्यादीन्, सम्पूज्य तदनुज्ञया अन्येभ्योपि दद्यात्

ततो यजमानो वेद्यां पूर्ववद्देवताः सम्पूज्य नमस्कुर्यात् ।

गुरुस्तान्विसर्जयेत्, ततो यथाशक्ति ब्राह्मणभोजनम् कृतीप-
वासस्य यजमानस्य दानदिने चारुलणवर्जनं सर्वपर्वतोपस्करा-
णाञ्च ब्राह्मणगृहप्रापणं शर्कराचलोक्तं सर्वत्र द्रष्टव्यम् ।

अनेन विधिना यस्तु दद्याद्धान्यमयङ्गिरिम् ।

मन्वन्तरशतं सार्धं देवलोके महीयते ॥

अप्सरोगणगन्धर्वैराकीर्णैः विराजितः ।

विमानेन दिवः पृष्ठमायाति सुरसेवितः ॥

कर्मक्षयाद्वाजराज्यं प्राप्नोतीह न संशयः ॥

अथ ब्रह्माण्ड पुराणात्

श्रीभगवानुवाच ॥

अतः परं प्रवक्ष्यामि धान्यपर्वतमुत्तमम् ।

यं दत्त्वा सर्वदानानां फलं प्राप्नोति मानवः ॥

नद्यास्तोरि गृहे वापि देवतायतने तथा ।

मण्डपं कारयित्वा च विधानं परिकल्पयेत् ॥

कार्त्तिक्यामयने चैव ग्रहणे वापि कृत्स्नगः ।

अन्येष्वपि च कालेषु यदा अदाभिजायते ॥

महाप्रीतिकरङ्गुर्यात् पर्वतं शुभलक्षणम् ।

साहस्रिको भवेच्छे षस्तद्वेन तु मध्यमः ॥

त्रिभिः शतैः कनिष्ठस्तु द्रोणानां नृपसत्तम ।

अलाभे वा यथागत्या कारयेच्छ्रद्धयान्वितः ॥

मध्ये प्रकल्पयेन्मरुं महाप्रीहिमयं शुभम् ।

विष्कम्भपर्वतश्चैव यवैः कुर्यात्तु पूर्वतः ॥

दक्षिणेनाथ गोधूमैस्तिलैः पश्चिमतस्तथा ।

माषैश्चैवोत्तरं कुर्यात्तुरीयांशेन पर्वतान् ॥

सौवर्णशिखरोपेतान् सर्वान् कारयेद्बुधः ।

सर्वरत्नविचित्राङ्गान् केतुश्चैरलङ्कृतान् ॥

नानाद्रुमलतोपेतान् सुरभिञ्जाप्यलङ्कृतान् ।

वस्त्रैः प्रच्छादितान् कृत्वा गन्धैर्मान्यैस्तु पूजयेत् ॥

एवं विधं गिरिं कृत्वा नानाभक्ष्यैः समन्ततः ।

पूजयेत् फलमूलैश्च रसैर्नानाविधैस्तथा ॥

ग्राम्यारण्यैस्तथाधान्यैः पूरयेत् सर्वतस्तथा ।

ब्रह्मविष्णुगिवांस्तु च सौवर्णान्विनियोजयेत् ॥

पूर्वतः कारयेत् कुण्डं हस्तमात्रं सुशोभनम् ।
 ब्राह्मणास्तत्रहीतारो अष्टौ चत्वार एव च ॥
 गृहस्थाः साधवो दान्ताः सम्पूर्णवयवास्तथा ।
 आधोतयासमयैव कटकादिभिरन्विताः ॥
 चन्दनादिग्धगात्राय तथापुष्पैरलङ्कृताः ।
 एवं विधास्तथाविधा होमं कुर्युरतन्द्रिताः ॥
 इन्द्राद्या लोकपालाय तेषां होमो विधीयते ।
 तल्लिङ्गैश्चैव मन्त्रैश्च समिद्धिरथ वा तिलैः ॥
 पौरुषेण तु सूक्तेन ब्रह्मादोनां विधीयते ।
 तथा व्याहृतिभिर्होमं तिलैराज्येनचैव हि ॥
 अष्टगतं तु होतव्यं सर्व्वकामसमृद्धये ।
 पूजयेत् पर्व्वतं पश्चात् यजमानः प्रसन्नधीः ॥
 खात्वा शक्ताम्बरी भूत्वा कामक्रोधविदर्ज्जितः ।
 अन्नं प्राणा हि भूतानां बलन्तेजस्तथैव च ॥
 जङ्गमाजङ्गमं सर्व्वं जगदग्ने प्रतिष्ठितम् ।
 अन्नाद्भवन्ति भूतानि अन्नाद्भवन्ति चैव हि ॥
 तच्चधान्याधिकारेण अन्नं बहुविधं भवेत् ।
 अतो धान्यगती मेरुः करोत्वभिमतं मम ॥
 नमस्ते सर्व्वलोकानामाधारः सुरपूजितः ।
 वित्तहीनो मम कुले सा भवत्विह कथं न ॥
 अत्युच्छिन्नं तथैवान्नं मम जन्मनि जन्मनि ।
 मा यातु सत्तयं चैव दीयमानमहर्निशम् ॥
 एवं सम्पूज्य पूर्व्वदूगात्री कुर्यात् महोत्सवम् ।

शङ्खतूर्यनिनादैश्च गेयमङ्गलपाठकैः ॥
 ततः सर्वसमीपे तु वाङ्मणाय निवेदयेत् ।
 सहस्रदक्षिणं कृत्वा शक्त्या च विभवस्य च ॥
 दक्षिणारहितो यज्ञः शङ्खत्वायाभिजायते ।
 तस्मात् स दक्षिणं देयं यत् किञ्चिद्दानसञ्चितम् ॥
 हीतारस्तत्र ये तेषां दद्याद्विष्कम्भवान् बुधः ।
 आचार्यं पूजयेत् पयाद्गोभिरखैर्गजैस्तथा ॥
 अलङ्कारैस्तथा मुग्धैर्वस्त्रैः पुष्पानुलेपनैः ।
 आचार्यं पूजयेत्तं च भोजयित्वा यथा विधि ॥
 गावशालङ्कता देया बहुचीरा गुणान्विताः ।
 रूपवत्यस्तरुण्यश्च तुष्टार्थं जुह्वतां नृप ॥
 अनेन विधिना यस्तु दद्याद्दान्यमयं गिरिम् ।
 उहृत्य चात्मना साईं स्वर्गमारीपयेत् परम् ॥
 मन्वन्तराणि षड्विंशन्मोदते विद्युधैः मह ।
 दिव्यं विमानमारुह्य नारी वा पुरुषोऽपि वा ॥
 पुण्यत्रयादिहाप्येत्य समदीपपतिर्भवेत् ।
 दशजन्मानि राजेन्द्र दापरे जायते युगे ॥
 दशवर्षसहस्रायुः पुत्रपौत्रसमन्वितः ।
 यथेदं शृणुयाद्दानं कीर्त्त्यमानं समाहितः ॥
 दरिद्रः परया भक्त्या सोऽपि सद्गतिमाप्नुयात् ॥

भविष्योत्तरात् ।

अतःपरं प्रवक्ष्यामि धान्यपर्वतमुत्तमम् ।

व्रीहिभिः कारयेत्तन्तु गोधूमैरथ वा यजैः ॥
 सहस्रेणोत्तमं कुर्यात्तदर्द्धेन तु मध्यमम् ।
 तस्याप्यर्धात् कनिष्ठन्तु कुर्याद्विभवसारतः ॥
 तेषां पूर्वविधानेन सर्वं कुर्यात् यथाक्रमम् ।
 फलं वापि तदा राजन् पूर्वमेव समश्रुते ॥
 धान्याचलं कनकहस्तविराजमानं
 विश्वम्भपर्वतयुतं सुरसिद्धजुष्टं ।
 यच्छन्ति ये सुमतयः प्रणिपत्य विप्र
 ते प्राप्नुवन्ति परमेष्ठिपदास्युरमं ॥
 इति धान्यपर्वतदानविधिः ।
 अथ लवणाचलदानविधिः ।

पुलस्त्य उवाच ।

अथातः सप्रवक्ष्यामि लवणाचलमुत्तमम् ।
 यत्प्रदानान्नरीलोके प्राप्नोति शिवसंयुतम् ॥
 उत्तमं षोडशद्रोणैः कर्त्तव्यो लवणाचलः ।
 मध्यमः स्यात्तदर्द्धेन चतुर्भिरधमः स्मृतः ॥
 वित्तहीनो यथा शक्त्या द्रोणादर्द्धं तु कारयेत् ॥
 चतुर्थांशेन विश्वम्भपर्वतान् कारयेत् पृथक् ॥

द्रोणलक्षणमुक्तं ।

चतुर्थांशेनेति मुख्यगैललवणात् पृथक् प्रत्येकं चतुर्थांशपरि-
मितेन लवणेनेत्यर्थः ।

विधान पूर्ववत् कुर्यात् ब्रह्मादीनां च सर्वदा ।

तद्वेमतरून् सर्वान् लीकपालनिवेशनम् ।
सरांसि कामदेवादीन् स्तद्वञ्चाव निवेशयेत् ॥

तद्वदितिधान्यपर्वतवदित्यथः ।

कुर्व्याज्जागरमत्रापि दानमन्त्रान्विबोधत ।
सौभाग्यरससम्भूतो यतो यं लवणीरसः ।
तदात्मकत्वेन च मां पाहि पापाश्रयोत्तम ॥
यस्मादन्नरसाः मर्ब्वं नेत्कटा लवणं विना ।
प्रियञ्च शिवयोर्नित्यं तस्माच्छान्तिं प्रयच्छ मे ॥
विष्णुदेहसमूहूतं यस्मादारोग्यवर्द्धनम् ।
तस्मात् पर्वतरूपेण याहि संसारसागरात् ॥
अनेन विधिना यस्तु दद्यात्तद्वपर्वतम् ।
उमान्तोके वसेत्कल्पं ततो याति पराङ्गतिम् ॥
इति मद्मपुराणोक्तो लवणाचलदानविधिः ।

अथ गुडपर्वतदानविधिः ।

पुनस्त्य उवाच ।

अथातः सम्भवामि गुडपर्वतमुत्तमम् ।
यत्प्रदानाद्वरः स्वर्गमाप्नोति सुरपूजितम् ॥
उत्तमो दशभिर्भारैर्मध्यमः पञ्चभिर्भूतः ।
त्रिभिर्भारैः कनिष्ठः स्यात्तदर्हनाल्पवित्तवान् ॥
भारः, परिभाषायां व्याख्यातः ।

तद्वदामन्त्रणं पूजा होमव्रतसुरार्चनम् ।
विश्वभ्रपर्वतांस्तद्वत्सरांसि यत्तदेवताः ॥

हीमं जागरणं तद्वल्लोकपालाधिवासनम् ।
 धान्यपर्वतत्रत् कुर्यादिमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥
 यथा देवेषु विश्वात्मा प्रवरोऽयं जनाह्ननः ।
 सामवेदस्तु वेदानां महादेवस्तु योगिनाम् ॥
 प्रणवः सर्वमन्त्राणां नारीणां पार्वती यथा ।
 तथा रसानां प्रवरः सदैवेक्षुरसोमतः ॥
 मम तस्मात् परां लक्ष्मीं ददस्व गुडपर्वत ।
 यस्मात् सीभाग्यदायिन्या भ्राता त्वं गुडपर्वत ।
 निवासयार्पि पार्वत्यास्तस्मान्नां पाहि सर्वदा ॥
 अनेन विधिना यस्तु दद्यात् गुडमयं गिरिम् ।
 पूज्यमानः स गन्धर्वगौरीलोके महीयते ॥
 पुनः कल्पशतान्ते तु समहीपाधिपो भवेत् ।
 आयुरारोग्यसम्पन्नः शत्रुभिर्द्यापराजितः ॥
 इति पद्मपुराणोक्तो गुडपर्वत दानविधिः ।

श्रीभगवानुवाच ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि गुडपर्वतमुत्तमम् ।
 सर्वपापहरंपुण्यं सीभाग्यजननं परम् ॥
 पुष्टिदं शान्तिदञ्चैत्र सुखदं दिव्यभोगदम् ।
 भारैस्तं दशभिः कुर्याद्यथाशक्त्यापि वा भवेत् ॥
 पूर्ववत् मण्डपं कृत्वा सर्वोपकरणानि च ।
 पूर्ववदिति, ब्रह्माण्डदानोक्तधान्यपर्वतवदित्वर्थः ।
 लोकपालममीपेतं तथाकाञ्चनशृङ्गिणम् ।

मुक्ताफलविचित्राङ्गं वसालङ्गतविग्रहम् ॥
 प्रवालकलतोपेतं* इक्षुखण्डोपवेणुकम् ।
 नितम्बं राजतन्तस्य मेखलाकारसंस्कृतम् ।
 कुर्यात्तान्त्रमयं स्कन्धं नानाधातुविभूषितम् ॥
 कृत्वा तमोदृशं शैलं सर्वधान्यसमाहृतम् ॥
 सर्वोपधिसमोपेतं सृष्टुङ्गं समहाद्गुमम् ।
 कल्पयित्वा विधानेन सवितानं विचक्षणैः ॥
 कुण्डमेकं ततः कृत्वा चतुःकोणं खलङ्गतम् ।
 नियोज्यास्तत्र विहांसो ब्राह्मणाःशंसितव्रताः ।
 पञ्चमो गुरुरचीकृत्मान् सर्वान् पूजयेत्ततः ।
 पूजितास्ते यथान्यायं होमं कुर्युरतन्द्रिताः ॥
 लोकपालान् ग्रहांश्चैव ब्रह्मादींश्च विधानतः ।
 खलिङ्गोक्तैश्च मन्त्रैश्च होमयेयुर्हिजोत्तमाः ॥
 महाव्याहृतिभिश्चैव अयुतं तत्र होमयेत् ।
 आचार्यः सह विप्रैस्त्रैर्मैत्रिणैश्च सुसमाहितः ॥
 ब्रह्मघोषरतस्त्रिभुक् कारयित्वा महोत्सवम् ।
 एवं विधिं तदा कृत्वा पूर्वद्युः प्रयडयान्वितः ॥
 दद्यात्तं माघमासस्य तृतीयायां विशेषतः ।
 चैत्रस्य वा विधानेन तृतीयायां प्रदापयेत् ॥
 अन्येष्वपि च कालेषु ग्रहणादिषु कारयेत् ।
 त्वं रसानां वरोनित्यं देवानाञ्च सदा प्रियः ॥
 सुखं प्रयच्छ मे नित्यं नमस्ते पर्वतोत्तमं ।

यावद्गुः सागरा नद्यो यावच्चन्द्रार्कतारकाः ।
 तावन्नेत्वं सुखं यच्छ सौभाभ्यमतुलन्तथा ॥
 एवं सम्पूजयित्वा तं ब्राह्मणानां निवेदयेत् ।
 आचार्यं पूजयेत्पद्यादीनान्वक्तृपणानपि ॥
 विस्तृत्य ब्राह्मणांस्तांस्तु कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।
 तस्मिन्दिने च भीक्षुभ्यं मधुरं क्षारवर्जितम् ॥
 अनग्नालेपनञ्चैव कृतकृत्योभवेन्नरः ।
 तस्माद्देयमिदं दानं फलमुत्तममिच्छता ॥
 गतिञ्च शाश्वतीं लोके सौभाग्यं रूपमेव च ।
 अनेन विधिना चैव दातव्यो गुडपर्वतः ॥
 विंशद्भारस्तु कर्त्तव्यः शेषं पूर्व्वं वदाचरेत् ।
 दानमेतत् प्रशस्तं स्यात् स्त्रीणां राजन्विशेषतः ॥
 सौभाग्यराजकामस्य सर्व्वस्यापि विधीयते ।
 पूर्व्वोक्तञ्च फलं प्राप्य कृतकृत्योहि जायते ॥
 इति ब्राह्मण्डपुराणीको गुडपर्व्वत दानविधिः ।

अथ सुवर्णाचलदानविधिः ।

पुलस्त्य उवाच ।

अथ पापहरं वक्ष्ये सुवर्णाचलमुत्तमम् ।
 यस्य प्रदानाद्भवन्नं विरिञ्चिर्याति मानवः ॥
 उत्तमः पलसाहस्रो मध्यमः पञ्चभिः शतैः ।
 तदर्होनाधमस्तद्दशविंशोऽपि शक्तितः ॥
 दद्यादेकपलाद्दूर्ध्वं यथाशक्त्या विमत्तरः ।

धान्यपर्वतवत्सर्वं विदध्याद्राजसत्तम ।
 विष्कम्भगैलास्तद्वच्च ऋत्विग्भः प्रतिपादयेत् ॥
 नमस्ते ब्रह्मबीजाय ब्रह्मगर्भाय वै नमः ।
 यस्मादनन्त फलदस्तस्मात् पाहि गिलोच्चयः ॥
 यस्मादग्नेरपत्यं त्वं यस्मात्पुण्यं जगत्पते ।
 हेमपर्वतरूपेण तस्मात्पाहि नरोत्तमः ॥
 अनेन विधिना यस्तु दद्यात् कनकपर्वतम् ।
 स याति परमं ब्रह्मलोकमानन्दकारकम् ॥
 तत्र कल्पगतस्तिष्ठेत्ततो याति पराङ्गतिम् ॥

अथ यद्यपि गुरवे मध्यगैलं दद्यात् ऋत्विग्भ्यो विष्कम्भा-
 चलानीत्युक्तं, नापि तुलापुरुषवदित्यादि श्रूयते, तथापि यत्स-
 हस्रादिपरिमितसुवणदानार्हस्य एकस्यासुलभत्वात् अन्येष्वपि च
 बहुसुवर्णकेषु बहुभ्यांदानदर्शनात् अत्रापि तुलापुरुषवद्वेषतुष्टं-
 भागादि गुरवे प्रदाय, तदनुष्ठया अन्येभ्योऽपि दद्यादिति गम्यते,
 प्रकृतावदर्शनासैधमितिचेत् माभूत् प्रकृतौ तुलापुरुषादिमितमे-
 व गृह्यत इति कोविरोधः, एकय विध्यन्तो भवतीत्येकस्य
 प्रकृतिद्वयानुपपत्तिरिति चेत् अथ प्रकृतावप्येधमेष ध्यवस्येति
 श्रूमः । सवणाचलादिसकलगैलदानप्रकृति भूतस्य धान्यपर्वतस्य
 कथमन्यधर्मसंप्रह इति चेत् न प्रकृतेरप्यङ्गाङ्गिमापेक्षतया
 धान्यपर्वतेऽपि कुण्डमण्डपाचार्यलक्षणादितुलापुरुषधर्मसंप्रहण-
 दर्शनात् ।

ततश्च द्रव्यबहुत्वे बहुभ्यो, द्रव्याल्पत्वे ब्राह्मणपञ्चकाय स्वल्पत-
 मत्वे अष्टाव्यप्यैव द्रियमितिमिह ।

इति पद्मपुराणोक्तः सुवर्णाचलदानविधिः ।

अथ तिलशैलदानविधिः ।

पद्मपुराणात्

पुलस्त्य उवाच ।

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि तिलशैलं विधानतः ।

यत्प्रदानान्नरोयाति विष्णुलोकमनुत्तमम् ॥
 उत्तमोद्गभिर्द्रोणैः पञ्चभिः मध्यमोमतः ।
 त्रिभिः कनिष्ठोविप्रेन्द्र तिलशैलः प्रकीर्तितः ॥
 पूर्वञ्चापरं सर्वं हृत्तयिष्कम्भकादिकम् ।
 दानमन्त्रान् प्रवक्ष्यामि यथावद्राजसत्तम ॥
 यस्मात् मधुवने विष्णो देहस्त्रेदसमुद्भवाः ।
 तिलाः कुशाश्च माषाश्च तस्माच्छुचौ भवत्विह ॥
 हृद्यकव्येषु यस्माच्च विलैरेवाभिलक्षणम् ।
 भवादुद्धर शैलेन्द्र तिलाचल नमोस्तु ते ॥
 इत्यामन्त्रश्च यो दद्यात्तिलाचलमनुत्तमम् ।
 स वैष्णवं पदं याति पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥
 दीर्घायुष्यमवाप्नोति इह चासुत्र मानवः ।
 पिष्टभिर्देवगन्धर्वैः पूज्यमानो दिव व्रजेत् ॥
 अथ ब्रह्माण्ड पुराणात् भगवानुवाच ।
 अतः परं प्रवक्ष्यामि तिलपर्वतमुत्तमम् ।
 यद्दानं सर्वदानानां परत्र फलदायि च ॥

तिलाः पवित्रमतुलं पवित्राणाञ्च पावनाः ।
 विष्णोर्देहसमुद्भूतास्तस्मादुत्तमताङ्गताः ॥
 तिला भवन्ति रक्षार्थं जगतां तिस्रणामपि ।
 शुकपत्रे तु देवानां प्रदद्याद्यस्तिलोदकम् ॥
 कृष्णपत्रे पितृणान्नु स्यात्वा यद्वासमन्वितः ।
 तिलैः मत्पाटभिर्वापि समवेतं तिलाञ्चलिम् ॥
 तस्य देवाः सपितरः तृप्ता यच्छन्ति वाच्छितम् ।
 श्रकाकोपहतं यत् पतितादिभिरेव च ।
 तिलैः रभ्यन्तितं सर्वं पवित्रं स्यान्नसंगयः ॥
 एवं विधैस्त्रिलैर्यस्तु कृत्वा पर्वतमुत्तमम् ।
 प्रदद्याद्विजमुख्याय पुण्यन्तस्याद्यं भवेत् ॥
 विधानं तस्य वक्ष्यामि माहात्म्यमपि चोत्तमम् ।
 व्यतीपातिऽयने चैव ग्रहणे शंशुर्त्ययोः ।
 जन्मर्षे विपुत्रे चैव देयं माघे विगेषतः ॥
 तिलैर्यत्क्रियतेमाघे दानहोमादिकं तथा ।
 तदद्यं भवेन्नोके तर्पणादिकमिव च ॥
 तथा नद्यां गृहे वापि कृत्वा मण्डपमुत्तमम् ।
 पूर्वाङ्गेन विधानेन कुर्यात्पर्वमग्रेषतः ॥
 पूर्वाङ्गेनेति, ब्रह्माण्डपुराणीकधान्यपर्वतस्थिते नैत्यर्थः,
 गतत्रयेन द्रोणानां शक्रा वापि प्रकल्पयेत् ।
 पर्वतस्य चतुर्थेन भागेन परिकल्पयेत् ॥

दिग्वाचलान्मन्दरादीन्स्तिलैरेव विचक्षणः ।
 ब्रह्मादिभ्योऽपलांश्च सौदर्षान् कारयेत्तथा ॥
 इक्षुदण्डैः समन्तात्तु भूपयद्यागमण्डपम् ।
 कुण्डमेकं चतुष्कोणं पूर्वंतः कारयेद्बुधः ॥
 हस्तमात्रप्रमाणेन मेखलानाभिसंयुतम् ।
 सस्थापयेद्द्विजांस्तत्र चातुश्चरणिकान् शुचीन् ॥
 पूर्वोक्तेन विधानेन तत्र होमो विधीयते ।
 पूजयेत् पर्वतश्चैव माख्यवस्त्रविभूषणैः ॥
 मणिरत्नप्रवालैश्च प्रथमेऽहनियत्नतः ।
 विष्णुदेहसमुद्भूतै तिलैस्त्रि कारितो मया ॥
 देवालय महामैरो नमस्ते भूभृतां वर ॥
 सप्त जन्मानि यत्किञ्चिन्मया पापमनुष्ठितम् ।
 क्षयं प्रयातु तत्क्षयं त्वत्प्रसादान्नगोत्तम ॥
 एवं सपूजयित्वा तु प्राप्य चैवाग्निधं शुभाम् ।
 रात्रौ महोत्सवं कृत्वा पर्वतस्यसमीपतः ।
 पूजयित्वा द्विजान् सम्यक् सोपाध्यायान् सहाहितः ॥
 सहस्रं दक्षिणां दद्याच्छक्त्या वापि प्रदापयेत् ।
 अत्रापि गावोदातव्या अष्टौ चत्वार एव च ॥
 प्रदक्षिणं ततः कृत्वा पर्वतं ब्राह्मणांस्तथा ।
 शिरसा पण्डित्याद्य आहावांसु मनुव्रजेत् ॥
 अनेन विधिना यस्तु दानमेतत् प्रयच्छति ।
 स गच्छेत् पितृभिः साहं विष्णुलोकमलौपमम् ॥
 विमानवरमारुह्य किद्विणीजानमण्डितम् ।

अस्मरोगणसम्बीतं गन्धर्वैरतिगोभितम् ॥
 दशकोट्यस्तुवर्षाणां भुङ्क्ते भोगान् यथेष्टितान् ।
 पुण्यक्षयादिहागत्य राजा भवति धार्मिकः ॥
 नारी वा तस्य पत्नी वा सुभगा रूपसंयुता ।
 दत्त्वा कुलोद्दहा चैव पुत्रपौत्रसमन्विता ॥
 क्षते युगेऽभिजायेत पद्याम्नोक्षमवाप्नुयात् ।
 सगरेण ककुत्स्त्रेण धुशुमारेण वै पुरा ॥
 मान्वाचा यवनाश्चैन कार्त्तवीर्येण चैव हि ।
 दानमेतत् पुरा दत्तं तत्पत्नीभिस्तथैव च ॥
 प्राप्तमैश्वर्यमनुलं कीर्त्तिलोके च गाश्रती ।
 तस्माद्दियं सदा दानं एतद्वाजधरोत्तमाः ॥
 विधानमिदमाकर्ण्य निर्देनः यदयान्वितः ।
 कपिलादानपुण्यस्य समं फलमवाप्नुयात् ॥

इति तिलपर्वतदानविधिः ।

सनत्कुमार उवाच ।

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि तिलपर्वतमुत्तमम् ।
 पूर्वाह्नम्यानकाले तु कृत्वा संपूजयेत्ततः ॥
 अत्र पूर्वशब्देन लिङ्गपुराण/कृतुलापुरणदानमवगम्यम् ।
 सुममे भूतले रम्ये बल्लोकादिविवर्जिते ।
 दशतालप्रमाणेन दण्डं संस्थाप्य वैमुने ।
 अद्रिः सम्प्राप्य पद्यादि तिलाम्नाम्निन् यिनिचिपेत् ॥

तालः स्मृतो मध्यमया गीकर्णं चाप्यं नामयेत्यादिना ताल-
मानमुक्तं परिभाषायां ।

प्रोक्षयेत्पञ्चगव्येन तन्देशं ब्राह्मणोत्तमः ।

मण्डलं कल्पयेद्विद्वान् पूर्ववत्सुसमाहितः ॥

नववस्त्रैश्च संस्थाप्य द्रोणपुष्पं विकीर्य च ।

तस्मिन्स्तु पर्वतं कुर्यात् तिलभारैर्विशेषतः ॥

दण्डात् प्रादेशमुत्सेध उत्तमे परिकीर्तितः ।

चतुरङ्गुलहीनस्तु मध्यमे परिकीर्तितः ॥

दण्डतुल्यः कनिष्ठे स्याद्दण्डहीनेन कारयेत् ।

वेष्टयित्वा नवैर्बस्त्रैः परितः पूजयेत् क्रमात् ॥

सद्यादीनि प्रतिन्यस्य पूजयेद्विधिपूर्वकम् ।

अष्टदिक्षु च कर्त्तव्या देवानां मूर्त्तयः क्रमात् ॥

त्रिनिष्केण सुवर्णेन प्रत्येकं कारयेत्ततः ॥

सद्यादीनि, सद्योजातप्रभृतीनि, देवानां, लोकपालानां ।

दक्षिणा विधिना कार्या तुलापुरुषदानवत् ।

होमश्च पूर्ववत्प्रोक्तो यथावन्मुनिसत्तमः ॥

तुलापुरुषोऽत्र लिङ्गपुराणोक्त एवेति विज्ञेयम् ।

अर्चयेद्देवदेवेशं लोकपालसमाहृतम् ।

तिलपर्वतमध्यस्थं तिलपर्वतरूपिणम् ॥

शिशार्चना च कर्त्तव्या महस्रकलशादिभिः ।

दर्शयेत्तिलमध्यस्थं देवदेवमुमापतिम् ॥

पूजयित्वा विधानेन क्रमेण च विमर्जयेत् ।

शोचिष्याद्य दरिद्राय दापयेत्तिलपर्वतम् ॥

एवं तिलमयं प्रोक्तं दानं सर्वाधिकं परम् ।

यत्कृत्वा मानवी नूनं स्वर्गं मोक्षञ्च विन्दति ॥

अत्रैवं कृतिः, प्रागुक्तमण्डपवेदोमण्डले गव्यैः प्रोक्ष्य दर्भान्

द्रोणपुष्पादिचावकीर्य च वस्त्रैराच्छाद्य यजमानो दग्गतालमितं

दण्डं निधाय यवाक्षतशुद्धतिलैर्दण्डमाच्छादयन् शैलाकृतिं कुर्यात्

उत्तमे दण्डात् प्रादेशाधिक्यं, मध्यमे अष्टाङ्गलाधिक्यं, कनिष्ठपक्षे तु

दण्डसाम्यं, तिलराशेरिति । ततो वस्त्रैराच्छाद्य तं मेरुरूपं

ध्यात्वा तदुपरि शिवं पलत्रयावरक्षणं निर्मितं संस्थाप्य सदा-

दीनि न्यसेत्, तत्र प्रथमावरणे पञ्च ब्रह्माण्डाणि, तद्बाह्ये सर्वादिमूर्त्तिं

संस्थाप्य, तद्बाह्ये भूम्यादिमूर्त्तिः, तद्बाह्ये लोकपाला इति, एते च

सर्वे निष्कत्रयपरिमितेन हिरण्येन विधाय तत्तन्मन्त्रैः पूज्याः, तत्र

शिवलक्षणमुक्तं ब्रह्माण्डदाने ।

सद्योजातादिलक्षणमुक्तं मयदीपिकायाम् ।

सद्योजातं सितं कुर्याद्वरदाभयहस्तकम् ॥

सोम्यं मौलीन्दुसम्पन्नं बालाकारं त्रिलोचनम् ।

वामदेवं सुरक्ताङ्गं माल्यवस्त्रोपवीतकम् ॥

तुङ्गनासं च खट्वाङ्गं खड्गखेटकपाणिनम् ।

बभ्रुभ्रूश्मश्रूमौलीन्दु दंष्ट्रालम्बिकृताननम् ॥

पाशखेटेषुखट्वाङ्गकाययुक्तं चतुष्टये ।

शूल-दण्ड-कुठारा-सीन् दद्यादक्षेपु पाणिषु ॥

पोताम्बरं सुसोम्यञ्च नरं कुङ्कुमसन्निभम् ।

कुर्यान्मौलीन्दुसम्पन्नं पाशशूलधरं हयोः ॥

स्फटिकाभजगद्धेतुं त्रिनेत्रं चन्द्रमौलिनम् ।

ईशानं पञ्चमं कुर्यात् विशूलाभयपाणिनिति ॥

सर्वादिनक्षत्रमाह विश्वकर्मा ।

सर्वो भोमी महादेवो रुद्रः पशुपतिर्भवः ।

उशेगानाविति ह्यष्टौ मूर्त्तिणाः शिवसन्निभाः ॥

मगाङ्गचूडामणयो जटामण्डलमण्डिताः ।

त्रिनेत्रा वरखट्वाङ्गविशूलाभयपाणय इति ॥

मूर्त्यष्टकमध्ये तु पृथिव्यप्तेजोवायुकाशानां रूपाणि पञ्च-
महाभूतघटदाने निरूपितानि, चन्द्रार्कयोस्तु वरदानप्रकरणे
वक्ष्यन्ते, यजमानमूर्त्तिस्तु विगेषानुक्तेरितरपुरुषतुल्यैव वेदितव्याः
लोकपाललक्षणमुक्तं ब्रह्माण्डदाने, ततः पूजानन्तरतत्तन्मन्त्रैः
समिदादि हुत्वा पृथक्स्थस्य शिवस्य महस्रकनशाभिषेकं कृत्वा
यजमानाय तिलपर्वताग्रस्य शिवं प्रदर्शयेदाचार्यः ।

यजमानस्तु शिवादीनभ्यर्थं तं शैलं त्र्योत्रियाय प्रदापयेत् ।

आचार्यादिदक्षिणादि पूर्व्ववत् ।

अत्रायै यजमानमधिकृत्य कान्तिोत्तरतन्त्रे पु ।

अथ वा परमेशानमष्टोत्तरगतैरपि ।

कनगैः स्रपयित्वा तु समभ्यर्थं यथाविधि ॥

कुर्यात् प्रदानमन्त्रेण गुरुरष्टोत्तरं सुधीः ।

महादेवो महारुद्रः गङ्गरो नीलनीहितः ॥

ईशानो विजयो भोमी टैयटैवो भवोद्भवः ।

कपालो गद्य धिजेयो रुद्रा एतादृशस्त्वमे ॥

समस्ताः सकनेगस्य पूजनोया यथाक्रमम् ।

कृष्णाजिने संप्रपूज्य तिलानां षोडशाधिकैः ॥

सुवर्णत्रयसंयुक्तं वस्त्रयुग्मेन वेष्टितं ।

शोभितं पुष्पमालाभिः फलैश्च समलङ्कृतम् ॥

रुद्रानिकादश ध्यात्वा क्रमेण परिदांपयेत् ।

शिवभक्त्या शान्ताय श्रीद्विषाय द्विजन्मने ।

एवं यः कुरुते भक्त्या विधिनानेन संयुतः ।

आयुःश्रियं जयद्द्वीर्त्तिमनुभूय शिवं व्रजेत् ॥

इति लिङ्गपुराणीकस्तिलपर्वतदानविधिः ।

अथातः संप्रवक्ष्यामि तिलपर्वतसुत्तमम् ।

यस्य प्रदानात्सकलं क्षयमेष्यति पातकम् ॥

सप्तजन्मान्तरे यस्यात्पापं भ्रूणवधादिकम् ।

तत्सर्वं क्षयमभ्येति तिलपर्वतदानतः ॥

पुण्यकालेषु सर्वेषु उपरामे विशेषतः ।

पुण्यदेशे प्रयत्नेन दातव्यं तिलपर्वतम् ॥

देवालयस्य पुरतो मण्डपं कारयेद्बुधः ।

प्रविभक्तचतुर्धरं चतुस्तोरणसंयुतं ॥

दशहादशहस्तं वा चतुरस्रं सुसंस्थितम् ।

वितानोपरिसंछन्नं दिग्वितीर्णवितानकं ॥

द्वारेषु पूर्णकलगान् स्थापयित्वा द्वयं द्वयं ।

पूर्वस्मिन् दिवसे प्रातः कुर्यात् पुण्याहवाचनं ॥

ततःसङ्कल्पयित्वा तु गुरुं वेदाङ्गपारगं ।

वगिनं पुण्यचरितं युवानां क्षतलक्षणम् ॥

ऋत्विजयाष्ट संग्राह्या वेदवेदाङ्गपारगाः ।

तेषां निवेदयेत् कार्यं श्व प्रदास्ये तिलाचलम् ॥
 ततो गुरुं महादेवं पूजयित्वा विधानतः ।
 विनायकमुमां चैव ततः सूत्रं प्रपातयेत् ॥
 मण्डपे नवकोष्ठानि कल्पयित्वा समन्ततः ।
 अष्टौ कुण्डानि कार्याणि द्देशानि नवमं भवेत् ॥
 मध्यकोष्ठं प्रविस्तीर्य सितवस्त्राणि सर्व्वतः ।
 तिलैः शुद्धैर्महामेरुं मध्ये कार्य्यं प्रयत्नतः ॥
 उत्तमस्त्रिपलेभारैर्द्वादकाभ्यां मध्यमाधमौ ।
 पङ्क्त्यां ततः कार्याः समन्ताद्दर्पपर्व्वताः ॥
 माल्यधानिषधश्चैव हिमवान् हेमकूटकः ।
 गन्धमादनशैलश्च शृङ्गवान् श्वेतशैलकौ ॥
 ऐन्द्रादिषु निधातव्या वासोभिच्छादयेद्दहिः ।
 कल्पद्रुमस्तु सौवर्णः सर्व्वरत्नोपशोभितः ॥
 सर्व्वपुष्पफलोपेतो न्यस्तव्यो मेरुमूर्धनि ।
 हेमान् सृगान् खगांश्चापि दुर्मांश्चापि विनिर्दिशेत् ॥
 सर्व्वशैलेषु मन्दारसृगपत्त्रादिकञ्च यत् ।
 निधातव्यं प्रयत्नतः तुरीयांशिन मेरुतः ॥
 सुमेरोर्द्वादशपल दशाष्टौ वाप्यनुक्रमात् ।
 सुवर्णस्य प्रमाणम्यादुत्तमाधममध्यमं ॥
 अधस्तात् कल्पसृक्षाणां सौवर्णकमले हरम् ।
 सुष्पासिन चतुर्धाहुं जटामुकुटमण्डितम् ॥
 विनेत्रं मोम्ययदनं सौवर्णं न्यम्य पूजयेत् ।
 गिघनामा तु मध्ये व्याज्वलः गन्धु म्बिलोचनः ॥

स्थाणुरीशो महादेवः शङ्करः चन्द्रशेखरः ।
 पूर्वादिषु महादेवमेभिर्नामभिरर्चयेत् ॥
 दिवाहविष्यभोजीस्यात् सगुरुस्ते च ऋत्विजः ।
 स्नेन स्नेन विधानेन गृह्योक्तेन विशेषतः * ॥
 हुत्वाज्यमागौ जुहुयाद्यथोक्तं सर्वमाचरेत् ।
 वस्त्रैः प्रपूजयेत्सर्वांश्चत्विजो गुरुमेव च ॥
 द्विगुणं गुरवे दद्यात् कुण्डलीरङ्गलोक्यकैः ।
 उपानष्टच्छत्रशय्याभिरासनैः पादुकेन च ॥
 ततो विमूलश्रादित्ये पुण्यकाल उपस्थिते ।
 अनुज्ञातस्तु तैर्विप्रैर्यजमानः प्रसन्नधीः ॥
 सर्वोपधिजलस्नातः क्षौमवासाः स्रलङ्कृतः ।
 प्रदक्षिणं गिरिं कृत्वा विप्रानाह्वय यत्नतः ॥
 ज्ञानिनो गुणसम्पन्नानात्मनिष्ठानलोलुपान् ।
 वेदवेदाङ्गविदुमस्तच्च देवं प्रकल्प्य च ॥
 तस्य तस्य गिरेः पार्श्वं तत्तन्नाम्ना प्रपूजयेत् ।
 मेरुं सत्प्रथमं दद्यात्क्विव संप्रीयतामिति ॥
 गुणोत्कृष्टाय विप्राय भावयित्वा तु तं शिवम् ।
 एवं पूर्वादिशैर्नाम्नु तत्तन्नाम्ना प्रदापयेत् ॥
 प्रीयतामिति तान् विप्रान्स्तत्तद्देवं प्रकल्प्य च ।
 सर्वं क्रियाकलापञ्च निवेद्य परमेष्ठिनम् ॥
 पूजयित्वा द्विजानथे दीनान्यकृपणांस्ततः ।
 आशोमङ्गलसंयुक्तस्ततो बन्धुसमन्वितः ॥

अनेन विधिना यस्तु दद्यात्तिलमयं गिरिम् ।
 न तस्य विद्यते किञ्चित्पापं समजनोद्भवम् ॥
 विमानेन शिवं गच्छेन्निः कामो यः समाचरेत् ।
 सकामो लभते कामान् यं यमिच्छति चेतसा ॥
 इति प्रथोत्तरतन्त्रोक्ततिलशैलदानविधिः ।

अथ कर्पासपर्वतदानविधिः ।

पद्मपुराणात् ।

कर्पासपर्वतस्त्राद्विंशद्द्वारैरिहोत्तमः ।
 दशभिर्मध्यमः प्रोक्तः कनिष्ठः पञ्चभिः स्मृतः ॥
 भारेणाल्पधनो दद्याद्विंशतांशविजितः ।
 धान्यपर्वतवत्सर्वमासाद्यं राजसत्तम ॥
 प्रभातायान्तु गर्वथां दद्यादिदमुदीरयेत् ।
 त्वमेवाचरणं यस्मात्प्रोक्तानामिह सर्वदा ॥
 कर्पासाचल तस्मात्त्वमघोषध्वंसनो भव ।
 एवं कर्पासशैलेन्द्रं यो दद्यात् पर्वसन्निधौ ।
 रुद्रलोके वसेत्कल्पं ततो राजा भवेदिह ॥

ब्रह्माण्डपुराणात् भगवानुवाच ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि कर्पासाचलमुत्तमम् ।
 परमं सर्वदानानां प्रियं सर्वदिवोकमाम् ॥
 देगकालो ममासाद्य धनं यदाश्च यत्नतः ।
 देवमेतन्महादानं तारणार्थं कुलस्य च ॥

पर्वतं कल्पयेत्तत्र कार्पासिन विधानतः ।

पूर्वाक्षेण विधानेन कृत्वा सर्वं विधानतः ॥

विशद्वारस्तु कर्त्तव्य उत्तमः पर्वतो बुधैः ।

मध्यमं दशभिः कुर्याज्जघन्यं पञ्चभिस्तथा ॥

सर्वधान्यसमूहस्य मध्ये ह्योपधिभिर्हृतम् ।

रसैरद्वैय संयुक्तं लोकपालाहतं तथा ।

ब्रह्मादयस्तथा शृङ्गे काञ्चनेन विनिर्मिताः ॥

कुलाकुलांश चत्वारयतुर्भागेन कल्पयेत् ।

सौवर्णशिखरान् सर्वान् सर्वरत्नोपशोभितान् ॥

नानाधातुविविधाङ्गान् भक्ष्य-भोज्यसमाहृतान्

कुण्डे वा स्थण्डिले वापि तत्र होमो विधीयते ॥

ऋत्विजश्च तथाचाष्टौः कारयेद्देवित्तमान् ।

होमोव्याहृतिभिश्चैव अग्नी तद्देवतैरपि ॥

गन्धेन सर्पिणा तत्र तथा कृष्णतिलैरपि ।

अयुतं हामसंख्या च पालाशसमिधस्तथा ॥

शृङ्ग-तूर्यमिनादैश्च तथामङ्गलपाठकैः ।

उत्सवं कारयेत्तत्र दिनमेकमतन्द्रितः ॥

पञ्च काले ततो दद्यात् पूजयित्वा विधानतः ।

गमः सर्वाभिरावास भूतसहैरभिष्टुतः ॥

ब्रह्मादयो मे वरदा भवन्तु विबुधाः मदा ।

इत्युच्चार्य नरी दद्यान्नारी वा विधिपूर्वकम् ॥

पूजयित्वा द्विजान् सम्यक् वासीभिर्भूषणैस्तथा ।

अग्नेन विधिना यस्तु दानमेतत् प्रयच्छति ॥

स गच्छेत्त्रिदशायासं विमानोपरि संस्थितः ।

अप्सराराणसंघोतो गन्धर्व रभिसंस्थितः ॥

तत्र मन्वन्तरं यावदुपित्वा विबुधालये ।

पुण्यक्षयादिहाभ्येत्य महोम्भङ्क्ते ससागराम् ॥

रूपवान् सुभगीवाग्मी श्रीमानतुलविक्रमः ।

पञ्चजन्तानि नावी वा जायते नात्रसंशयः ॥

भूयश्च शृणु राजेन्द्र दिव्यं कर्पासपर्वतम् ।

तच्च भारयतेनैव कुर्याद्दहनं वा पुनः ॥

शेषं पूर्वं विधानेन सर्वं कुर्याद्यथाक्रमम् ।

फलं पूर्वोदितञ्चैव जायते नृपसत्तम ॥

इति कर्पासपर्वतदानविधिः ।

अथ घृताचलदानविधिः ।

पुलस्त्य उवाच ।

अघातः सम्प्रवक्ष्यामि घृतग्रीलमशुत्तमम् ।

तेजोऽमृतमयन्दिव्यं महापातकनाशनम् ॥

विंशत्या घृतकुम्भानामुत्तमः स्यात् घृताचलः ।

दशभिर्मध्यमः प्रोक्तः पञ्चभिरधमः स्मृतः ॥

अथवित्तः प्रशुर्वीर्यं ह्यभ्यां मेरुविधानतः ।

त्रिकक्षपञ्चं तांस्तद्वज्रभूमांसेन कथयेत् ॥

नानितण्डुलपात्राणि कुम्भापरि निवेशयेत् ।

कारयेत् संहतान् सर्वान् यथाशोभ विधानतः ॥

ध्विष्टयेत् शुक्रयासोभिरिष्टदण्ड फलान्दिकैः ।

धान्यपर्वतव शेषविधानमिह पठते ॥

अधिवासञ्च कुर्वीत तद्दोमं सुरार्चनम् ।

अत्र पलसहस्रपरिमितङ्घृतं घृतकुम्भः प्रसिद्धः कुम्भग्रहणे तस्या-
नियतपरिमाणत्वाद्नवस्थितं शास्त्रार्थप्रसङ्गात् तच्च द्रवद्रव्यत्वा-
दाधारमपेक्षत इति । शालितण्डुलपात्राणि कुम्भोपरि निवेशये-
दित्यनेन तस्य कलशाधारत्वात् प्रतिपाद्यते 'तन्दुलपात्राणीति'
पर्व्यं तपञ्चकापेक्षया बहुवचनम् ।

प्रभातायान्तु शर्व्वर्यां गुरवे विनिवेदयेत् ।

विष्कम्भपर्वतांस्तद्दृष्ट्वित्तरभ्यः शान्तमानसः ॥

संयोगात् घृतमुत्पन्नं यस्माद्घृततेजसः ।

तस्माद्घृताच्चिञ्चिंश्चात्मा प्रीयतामन्न शङ्करः ॥

यस्तु तेजोमयं ब्रह्म घृते तच्च व्यवस्थितम् ।

घृतपर्व्वतरूपेण तस्मात्तत्रः पाहि भूधरः ॥

अनेन विधिना दद्याद्घृताचलमनुत्तमम् ।

महापातकयुक्तोऽपि लोकमायाति शङ्करम् ॥

हंससारसयुक्तेन किञ्चिन्नीजालमालिना ।

विमानेनाप्सरोभिश्च सिद्धविद्याधरैर्हृतः ।

विहरेत् पितृभिः साङ्गं यावदाहृतसंप्लवम् ॥

इति पद्मपुराणोक्तो घृतपर्व्वतदानविधिः ।

अथ रत्नाचलदानविधिः ।

मुलस्य उवाच ।

अतः परम्प्रवक्ष्यामि रत्नाचलमनुत्तमम् ।

मुक्ताफलसहस्रेण पर्व्वतस्यादिहोत्तमः ॥

मध्यमः पञ्चशतिकस्त्रिंशतेनाधमः स्मृतः ।
 चतुर्थांशेन विष्कम्भपर्वताः स्युःसमन्ततः ॥
 पूर्वेण वज्र गोमेदैर्द्दक्षिणे इन्द्र-नीलकैः ।
 पुष्परागयुतैः कार्य्या विहङ्गिर्गन्धमादनः ॥
 वैदूर्यविद्रुमेः पथात् सन्निथो विपुलाचलः ।
 पद्मरागैः ससौपर्णैरुत्तरेण तु विन्यसेत् ॥

‘वज्रगोमेदैः’ समसख्यैः, सम स्यादश्रुतत्वादिति न्यायात् एव
 मुत्तरत्रापि विज्ञेयं ॥

सौपर्णः गरुडात्मजः ।

सौपर्णे रिति क्वचित्पाठः ।

धान्यपर्वतवत् सर्व्वं मन्त्रापि परिकल्पयेत् ।
 तददावाहनदुर्य्याहृष्टान् देवांश्च काञ्चनान् ॥
 पूजयेत् पुष्पपानीयैः प्रभाते च विसर्जनम् ।
 पूर्व्वं बहुरुक्तत्विग्भा इमान्मन्त्रानुदीरयेत् ॥
 यथा देवगणाः सर्व्वे सर्व्वरक्षेष्पि म्यिताः ।
 त्वञ्चरद्रमयो नित्यमतः पाहि महाचलः ॥
 यन्माद्रद्रप्रदानेन हृष्टि प्रकुरुते हरिः ।
 महारद्रप्रदानेन तन्मात्रः पाहि पर्व्वत ॥
 अनेन विधिना यस्तु दद्याद्रद्रमय गिरिम् ।
 स याति वैष्णव लोक अमरेज्वरपूजितः ॥
 यावत्कल्पगतं साई वनेट्टिह नराधिप ।
 रूपारोग्यगुणोपेतः सप्तद्वीपाधिपी भवेत् ॥

ब्राह्मणादिकं किञ्चिदप्यनुत्तमं वा कृतम् । १
 तत्सर्वं नागमायाति गिरिवंजहती यथा ॥ १
 इति पद्मपुराणीकौ रत्नपर्वतदानविधिः ।

अथ रुष्याचनदानविधिः । २

पुस्तक्य उवाच । १

अतः परम्पवक्ष्यामि रुष्याचनमनुत्तमम् । १
 यत्प्रदानान्नरोयाति सीमलोकं द्विजोत्तमः ॥
 दग्भिः पत्तसाहस्रैरुत्तमो राजताचलः । १
 पञ्चभिर्गन्धमः प्रोक्तस्तद्वेनाधरः स्मृतः ॥
 अगतौ विंगतेरुर्द्धं कारयेच्छक्तिः सदा ।
 विष्कम्भपर्वतान्स्तद्वत्तुरीयागेन कल्पयेत् ॥
 पूष्ववद्राजतान् कुर्यात् मन्दरादीन् विधानतः ।
 कलधौतमयांस्तत्र लीकेगानर्षयेद्बुधः ॥ १

‘कलधौतं, काञ्चनम् । १

ब्रह्मविष्णुकंवान् कार्योन्नितम्बोश्च हिरण्यमयः ।
 राजतंस्याद्यदन्येषां सर्वं तदिह काञ्चनम् ॥
 गेयञ्च पूष्ववत्कुर्यात् होमजागरणादिकम् ।
 दद्यात्तद्वत् प्रभाते तु गुरवे रौप्यपर्वतम् ॥
 विष्कम्भगैलान् ऋत्विग्भाः पूष्ययस्त्रविभूपणैः
 इमं मन्त्रं पठन् दद्याद्द्विभूषणविमलकरः ॥
 पितृणां वल्लभं यन्महाहर्म्यस्य शङ्करस्य च ।
 रजतं पाहि तस्मात्तः शोकसंसारसागरात् ॥
 इत्थं निवेश्य यो दद्याद्द्राजताचलमुत्तमम् । १

गवायुतसहस्रस्य फलम्प्राप्नोति मानवः ॥
 सोमलोके स गन्धर्वैः किन्नरोपरसाङ्गणैः ।
 पूज्यमानो वसेद्विद्वान् यावदाहृतसंग्रवम् ॥
 इति पद्मपुराणोक्तो रूष्याचलदानविधिः ।

अथ शर्कराचलदानविधिः ।

पुलस्त्य उवाच ।

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि शर्कराचलमुत्तमम् ।
 यस्य प्रदानाद्विष्णुर्कारुद्रास्तुष्यन्ति सर्वदा ॥
 अष्टभिः शर्कराभारै रत्तमः स्यान्महाचलः ।
 चतुर्भिर्मध्यमः प्रोक्तो भाराभ्यामधरः स्मृतः ॥
 भारेण वार्षभारेण कुर्याद्यः स्वल्पवित्तवान् ।
 विष्कम्भपर्वतान् कुर्यात् तुरीयांशेन मानवः ॥
 धान्यपर्वतवत्सर्वमासाद्यामरसयुतम् ॥
 मेरीरुपरि तद्वच्च स्थाप्य हेमतकचयम् ।
 मन्दारः पारिजातश्च तृतीयः कल्पपादपः ॥
 एतद्वृक्षत्रयं मूर्द्ध्नि सर्वेष्वपि निवेशयेत् ।
 हरिचन्दनसन्तानौ पूर्वं पश्चिमभागयोः ॥
 निवेश्यौ मूर्ध्नि शैलेषु विशेषात्शर्कराचले ।
 मन्दारे कामदेवश्च प्रत्यग्वक्तः सदा भवेत् ॥
 गन्धमादनश्चैव धनदः स्यादुदङ्मुखः ।
 प्राङ्मुखो वेदमूर्त्तिश्च हसः स्याद्विपुलाचले ॥
 ह्येमी सुपाश्वे सुरभी दक्षिणाभिमुखी भवेत् ।
 धान्यपर्वतवत् सर्वमावाहनमष्टादिकम् ॥

कृत्वाथ गुरवेदद्यान्मध्यमं पर्वतोत्तमम् ।
 ऋत्विग्भाषतुरःशैलानिमाग्नान्वानुदीरयेत् ॥
 सोभाग्यामृतसारोऽयं परमं शर्करा यतः ।
 तन्ममानन्दकारी त्वं भव शैलेन्द्र सर्वदा ॥
 अमृतं पिवतां ये तु निपेतुर्भुवि सौकराः ।
 देवानां तक्षमं सोमं पाहि नः शर्कराचलः ॥
 मम भवतु मध्या यदुद्धताशर्करा यतः ।
 तन्मयोमि महाशैल पाहि समारसागरात् ॥
 यो दद्याच्छर्कराशैलमनेन विधिना नरः ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तः प्रयाति शिवमन्दिरम् ॥
 चन्द्रादित्यप्रतोकाशमधिरुद्धानुजीविभिः ।
 सहैव यान्मातिष्ठेत् स तु विश्वप्रचोदितः ॥
 ततः कल्पगतान्ते तु सप्तद्वीपाधिपो भवेत् ।
 आयुरारोग्यसम्पन्नो वादञ्जन्मायुतद्वयम् ॥
 भोजनं शक्यतः कुर्यात् सर्वशैले विमतसरः ।
 सर्वत्राचारलवण मश्रीयात्तदनुज्ञया ॥

भोजनं कुर्यादिति, दानानन्तरं यथा शक्तिब्राह्मणेभ्यो भोजन-
 दानं कुर्यादित्यर्थः । स्वयमपि अचारलवणमश्रीयादिति ।

पर्वतोपस्करान् सर्वान् प्रापयेद्ब्राह्मणालयम् ।

पथ्येदिमानप्यधनोऽपि भक्त्या

स्पृशेत् मनुष्यैरिह दीयमानान् ।

शृणाति भक्त्याथ मतिं ददाति

निःदानमपः सोऽपि दिवं प्रयाति ॥

दुःस्वप्न प्रशमयति पठमानैः

शैलेन्दैर्भवभयभेदनैर्भ्रानुयः ।

यः कुर्यात्किमु सुनिपुणवेह सम्यक्

सत्त्वात्मा सकलगिरीन्द्र सम्प्रदानम् ॥

इति पद्मपुराणोक्तः शंकराचलदानविधिः ।

अथ शैवानि द्वादशमेरुदानानि निरूप्यन्ते ।

* तेन कालोत्तरशैवशास्त्रात् ।

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि मेरुदानं यथाक्रमम् ।

आकार्तिकात्समारभ्य मेरुव्रतं समाचरेत् ॥

कार्तिकायां रवमेरुय द्वादशस्तु शिवायतः ।

सर्वेषाञ्चैव मेरुणां प्रमाणं क्रमशः शृणु ॥

वञ्च पद्म-महानीलनील-स्फटिकसङ्घकः ।

पुष्पं मरकतं मुक्ता ग्राह्याः स्वविभवेन तु ॥

प्रस्थमात्रास्तु संयाह्याः प्रस्थादर्हाहिमेव वा ।

यथाशक्त्याथ वा देया वित्तगाठां विना सुत ॥

मेरोर्विभागं वक्ष्यामि शिवस्यापि यथार्थयेत् ।

कर्णिकायां न्यसेन्मेरुं ब्रह्मण्डिभूषितम् ।

तत्सर्वं मान्यवान्नाम पञ्चतं पूजयेत्तदा ॥

तत् पूर्वं भद्रसंज्ञन्तु अश्वत्थजास्ततः परम् ।

मेरुतः पूर्वं दिग्भागे पूर्वं पूर्वोत्तरद्वयम् ॥

कश्चित् स त्रिशेपेण दक्षिणम्यान्ततः परम् ।

निपथो हेमकूटश्च हिमवाश्च तथा त्वयम् ॥

एव मुत्तरभागे तु नील श्वेतश्च शृङ्गवान् ।

वादित्रैर्विधेयान्यै रान्दीनैर्विधैरपि ॥
 जागरद्धारयेत्तत्र प्रार्थयेत्तु तथाक्रमम् ।
 स्वभृत्यपुत्रदारैश्च तथा सम्पन्निवान्यवैः ॥
 सार्वं प्रदक्षिणं कृत्वा प्रार्थयेत्त्रिङ्गमैश्वरम् ।
 द्रव्यहीनैः क्रियाहीनैः श्रद्धाहीनैः सुरेश्वर ॥
 कृतं वाप्यकृतं वापि घन्तुमर्हसि शङ्कर ।
 इत्युक्त्वा चैव रुद्रञ्च त्वरितं गान्तिमेव च ॥
 मं इत्येव महावीजं तथा पञ्चाक्षरस्य वै ।

भैरोरनुमन्वणमन्त्रास्तु कालोत्तरएवीक्ताः ।
 नमः काञ्चनदेवाय धराधराय वै नमः ।
 ब्रह्मविष्णोशशुद्धाय धरानाभिस्थिताय च ॥
 नगद्वादगनाथाय सर्वपापापहारिणे ।
 शिवभक्ताय शुद्धाय त्राणं मे कुरु सर्वदा ॥
 निष्पापःपितृभिः सार्वं शिवं गच्छामि हं नमः ।
 त्वं शिवस्तु शिवस्याग्निं शिवोहञ्च शिवाय च ॥
 निवेदयामि भक्त्या तु पितृणां तारणाय चेति ।
 'तथा वस्त्राश्वसहितो भैरुस्तत्रपुण्यफले शृणु ।
 लक्षयोजनमानस्य भैरोर्यै परमाणवः ॥
 तावत्कल्पसहस्राणि शिवलोके महोयते ।
 उद्धरेन्नरकाक्षीपि विसप्तकुलसन्ततिम् ॥
 तदन्वयगता ये तु डिम्भाडिम्भहता नराः ।
 महापातकिनश्चान्ये तथा विश्वासघातकाः ॥
 गुरुद्रोहकृता ये तु भ्रूणहाः पितृघातकाः ।

प्रसवे तु मृता नारी कुमारी शीलदूषिता ॥
 तां वा रुद्रस्य सामीप्यं स नयेन्नेरुदानकृत् ।
 नेरुदानञ्च मनसा यः स्मरेत्तु शिवाग्रतः ॥
 यात्यसौ शिवलोकन्तु देहान्ते धौतकिल्बिषः ।
 हेमनेरुप्रमाणन्तु फलञ्चैव शृणुष्व तत् ॥
 पलानान्तु सहस्रेण मध्ये मेरुं प्रकल्पयेत् ।
 शृङ्गत्रयसमायुक्तं ब्रह्मविष्णुहरान्वितम् ॥
 एकैकं पर्वतं तस्य शतैकैकेन कारयेत् ।
 नेरुणा सह पूर्व्येण विख्यातास्तु त्रयोदश ॥
 एवं शिवाग्रतो मेरुं दातव्यस्तु प्रयत्नतः ।
 अयनेषु च सर्वेषु ग्रहणेषु विशेषतः ॥
 आचार्याय प्रदातव्यः संहितापारगाय च ।
 पूर्वोक्तस्य महामेरोः सनगस्य महात्मनः ॥
 शिवलोके वसेत्सोपि यावत्तत्परमाणवः ।
 पिष्टुन् पितामहांश्चैव तथैव प्रपितामहान् ॥
 पुत्रान् पौत्रान् प्रपौत्राञ्च तारयेत्किमतः परम् ।
 भोगान् भुञ्जा महीं क्वास्त्रां भुङ्क्ते च शिवभाविनः ॥
 दरिद्रो रूप्यमेरुन्तु हेममानेन कारयेत् ।
 पर्वता इादग तथा सङ्कल्पा रचनान्विताः ॥
 उत्तरे ह्ययने देयं देयं वा ग्रहणद्वये ।
 प्रागुक्तन्तु फलन्तस्य भवत्यत्र न संशयः ॥
 भूमिमेरुप्रमाणन्तु कथ्यमानं शृणुष्व तत् ।
 विषयं मण्डलज्ञाय यामं वा पर्वतं स्मरेत् ॥

शेषास्तदष्टमांशेन नगाःस्यूरविसंख्यया ।
 भूमिपर्वतपुण्यन्तु कोवा वर्णयितुं क्षमः ॥
 परमाणुत्रजोयावत् चित्तेशो भवति ध्रुवम् ।
 तावत्कोटिसहस्राणि शिवलोके महीयते ॥
 भोगान् भुक्त्वा ततोराजा जायते योगिनां कुले ।
 ज्ञानं प्राप्य तदा तस्य पुनर्जन्म न विद्यते ॥
 हस्तिमेरुं ततोयद्ये संचेपात् पार्वतीसुत ।
 न हृद् न तथा बालं रत्नपुच्छसुगोभितं ॥
 शूरं सर्वगुणोपेतं घण्टाचामरभूपितं ।
 नक्षत्रमालासंयुक्तं शस्त्रध्वजविभूषितं ॥
 दिव्यवस्त्रसमायुक्तं सुवर्णरचनायुतं ।
 सूर्यस्य ग्रहणे देयं गुरवे तं शिवाग्रतः ॥
 तेन दत्तेन दत्तं तु सचयोजनपर्वतं ।
 पुरुषत्रयसमायुक्तं पर्वतद्वादयान्वितं ॥
 मुच्यते सर्वपापेभ्यः शिवसायुज्यतां व्रजेत् ॥
 पितरस्तास्य मोदन्ते रुद्रलोके समन्ततः ।
 एतत्तत्र समाख्यातं हस्तिदानं समासतः ॥
 अथाश्वमेरुर्वा देयो योदन्तो रविणा पुरा ।
 श्वेतैर्विनीतेः सुवर्णैः प्रत्यग्रैः पञ्चसंख्यया ॥
 मध्ये मेरु कल्पितव्योरविसंख्यास्तु पर्वताः ।
 सवस्तहेमदारैश्च सप्त वा ध्वजभूषिताः ॥
 वैशाख्यां वायु कार्त्तिक्यां दातव्यस्तु शिवाग्रतः ।
 विप्राय शिवभक्ताय सहितापारगाय च ॥

तस्मै देयो यथोक्तस्तु हयमेरुर्विधानतः ।
 संपूज्य परया भक्त्या हेमकङ्कण-कुण्डलैः ॥
 रसनामुकुटेनैव अङ्गुलीयद्वयेन च ।
 सर्वेषां चैव दाने तु भूपणैर्भूपयेत्तदा ॥
 अक्षविमैर्भूपणैस्तु राजा मेरुं विभूपयेत् ।
 अश्वमेरुप्रदानेन रुद्रलोके महीयते ॥
 यावन्व्यञ्जे पु रोमाणि तावद्वर्षायुतानि च ।
 महाकल्पसहस्राणि रुद्रलोके महीयते ॥
 अश्वालाभे दरिद्रस्तु गोमेरुम्भा प्रकल्पयेत् ।
 अश्वसंख्याप्रमाणेन फलं चैतत् समं भवेत् ॥
 अथ वा वस्त्रमेरुय दातव्यस्तु शिवाग्रतः ।
 भारमानेण पद्मैस्तु नानावर्णैः सुपर्वतः ॥
 मध्ये मेरुः कल्पनीयो वस्त्रैः शेषांस्तु कल्पयेत् ।
 मेरुवस्तस्य मानेन नानावर्णैः सुशोभितैः ॥
 प्रत्येकं पर्वताः कल्पया हेमशृङ्गाः सुवर्णकाः ।
 शिवभक्ताय विप्राय दातव्यास्तु शिवाग्रतः ॥
 दिव्यैश्चर्य्यपदं याति सहस्रक्रतुसम्भवं ।
 दिव्यं वर्षागतं सम्यक् कुर्याद्दीगं यथेष्टया ॥
 चक्रवर्त्तित्वमभ्येति ज्ञानवान् जायते तदा ।
 शिवालयं ततो याति न भूयो जन्म चाप्नुयात् ॥
 अथ वा दृप्तमेरुस्तु दातव्यः कथ्यते मया ।
 मेरुः पलानां मध्येतु सहस्रैः पञ्चभिर्हितः ॥
 शतैः पञ्चभिरेकैकं पर्वतं तत्र कल्पयेत् ।

त्रिशुङ्गं त्रिपलं मेरोः काञ्चनं देवताञ्जनं ॥
 एकैकपलिकं शेषपर्वते वस्त्रभूषिते ।
 कृत्वा पूजां विशेषेण शिवस्याग्ने प्रकल्पयेत् ॥
 शिवभक्ताय विप्राय दातव्यः शिवमिच्छता ।
 कुलमुद्धरते सोऽपि पैतृकं मातृकं तथा ॥
 दिव्यं वर्षगतं सार्द्धं * रुद्रलोके महीयते ।
 भारते पृथिवीखण्डे पतिर्भवति नान्यथा ॥
 एवं वै खण्डमेरुन्तु सितखण्डेन कल्पयेत् ।
 रुद्रलोकपदं याति पितृभिः सह मोदते ॥
 अथ वा धान्यमेरुन्तु शिवस्याग्ने प्रकल्पयेत् ।
 पञ्चखारोमितं मध्ये मेरुन्धान्येन कल्पयेत् ॥
 एकैकं खारिमात्रेण पर्वतं शेषमादिशेत् ।
 पूर्ववदेमशुङ्गन्तु सवस्त्रं परिकल्पयेत् ॥
 शिवपूजावसाने तु शिवविप्राय दापयेत् ।
 कल्पकोटिसहस्राणि शिवलोके महीयते ॥
 पितरस्तस्य मोदन्ते ब्रह्मलोके तथा चिरं ।
 एतदष्टांशमानेन तिलमेरुं प्रकल्पयेत् ॥
 शृङ्गाणि पूर्ववत्तस्य तथात्तान्यनगेषु च ।
 तिलमेरुः प्रदातव्यः शिवस्याग्ने गुरोः सदा ॥
 प्रयाति शिवसायुज्यं बन्धुभिः सहितानरः ।
 दशकोटिसहस्राणि भुक्त्वा भोगान् यथेच्छया ॥
 समस्तमेदिनीं भुङ्क्ते शिवे पश्चात् प्रलीयते ।

इति द्वादशसंख्याताः पर्यन्ताः कथितास्तुव ॥
 अथ मन्त्रं तथाकालं ज्ञात्वा मेरुं प्रदापयेत् ।
 अयनेषु च सर्वेषु ग्रहणेषु विशेषतः ॥
 मेरुप्रदानं कर्त्तव्यमुपोथ सुचिरं सदा ।
 इति शैवद्वादशमेरुदानानि ।

हंस उवाच ।

भूय एव महाबाही शृणु दानं महाफलं ।
 यद्दत्त्वा पुरुषोराजन् नेह संजायते पुनः ॥
 मेरुर्हेममयश्चैव त्रिशुङ्कोराजतोऽपि वा ।
 पलत्रयेण सौवर्णे विंशत्या राजतैः पलैः ॥
 ताम्बैः पञ्चाशता प्रोक्ता पलानां कांस्यकस्तथा ।
 लोहय भारमात्रस्तु सीसकस्य तथा स्मृतः ॥
 लवणस्याप्येव मेव व्रीहीणामेव मेव च ।
 भारद्वयेन खातस्तु गौडः स्यात्पञ्चभारकः ॥
 कास्तूरिकः पञ्चपलः कार्पूरः पलविंशतेः ।
 कौङ्कमः स्याच्छतपलः कार्पासः षड्विंशभारकः ॥
 एवं द्रव्यविशेषैस्तु मेरुः कार्योविजानता ।
 यथा गमं तथा कार्यं नात्र कार्या विचारणा ॥
 विचारे क्रियमाणे च हेतुकत्वं प्रसज्यते ।
 हेतुप्रतिष्ठे विज्ञेयः पुरुषोरागदूषितः ॥
 रागादिदोषदुष्टस्तु पुरुषो नात्र संगमः ।
 तस्मान्मेरोः प्रमाणन्तु भाषितं ब्रह्मणा स्वयं ॥

आस्तिकाय विनीताय प्रोच्यते कृपया विभो ।
 नास्तिकाय न वक्तव्यं वाक्यं धर्मं विजानता ॥ ३ ॥
 कृत्वा मेरुं त्रिशुङ्गन्तु सौवर्णं राजतादिकं ।
 अर्चयेत् पीतकुसुमैर्जागरं कल्पयेत्ततः ॥
 ब्राह्मणं पात्रभूतन्तु काले तु ग्रहणादिके ।
 आह्वय प्रक्षाल्य पादौ आसने तूपवेशयेत् ॥
 मेरुं पर्वतराजन्तु शृहाण त्वं द्विजोत्तम ।
 ममानुकम्पया ब्रह्मन् वराहः प्रीयतामिति ॥
 कोदादिति तु मन्त्रेण ग्रहःकार्यो विजानता ।
 मेरुं समर्थं विप्राय द्रव्येण स्वेच्छया कृतं ॥
 तावद्वर्षसहस्राणि कोटिं वापि महीयते ।
 वसन्ति स्वर्गलोकेषु यावदिन्द्रायतुर्दृश्य ॥
 इति विष्णुधर्मोक्तो मेरुदानविधिः ।

अथ पञ्चपर्वतदानविधिः ।

तिलपर्वतदानञ्च तथा लवणपर्वतः ।
 कार्पासगुड़योश्चैव तथा सर्पपर्वतः ॥
 धान्यपर्वतदानस्य विधिरत्रापि कीर्तितः ।
 फल पुण्यं प्रमाणं च तत् प्रवक्ष्याम्यग्रेपतः ॥
 चापाटे कार्तिके चैव माघ-वैशाखयोरपि ।
 पूर्णमास्यां तु दातव्यं दानमेतद्युधिष्ठिर ॥
 भूपदेशे तु लिप्तेषु पुण्यकोर्णे सुशोभिते ।
 तिलानां बड्ढवर्णानां कुम्भं कुम्भार्चमेववा ॥

विंशतिद्रोणमथवा षोडशद्रोणमेव वा ।

तिलद्रोणाष्टकैर्वापि चतुर्भिरथ वा पुनः ॥

त्रिभिर्द्रोणैरलाभि तु कुर्वीत तिलपर्वतम् ।

कुम्भोऽत्र विंशतिद्रोणपरिमाणः तच्च द्रोणैः षोडशभिः खारी
विंशत्या कुम्भ उच्यते इत्यादिना परिभाषायामुपदर्शितं, कुम्भो
द्रोणद्वयमिति गृह्यमाणे विंशतिद्रोणादिकम् प्रथमकल्याणदनुक-
ल्पमनुकल्प्य न समञ्जसं स्यात् इतरत्र तु सादृक्कुम्भेन प्रथमकल्पः
विंशतिद्रोणादिरनुकल्प इति युक्तं स्यात् ।

सुवर्णैरजतैस्ताम्रैः कांस्यैः शौक्लैश्च मौक्तिकैः ।

इक्षुदण्डसमाकीर्णान्वनखण्डांश्च कारयेत् ॥

गुडेन विविधान् कुर्यात् पापाणश्छिन्नांस्तथा ।

ताम्बूलफलपुष्पाद्यैरलङ्काराद्यनेकधाः ॥

कुर्यात् मृगपशुपक्षिणस्ताम्रसौवर्णराजतान् ।

हादश पूर्णकुम्भांश्च फलशाखादिशोभितान् ॥

स्थापयित्वा तु सर्वत्र पूजां कृत्वा विधानतः ।

कृत्वा प्रदक्षिणञ्चैव जानुभ्यां धरणीं व्रजेत् ॥

सवणस्य सर्षपाणां तटप्रमाणं तथैव च ।

कार्पासपर्वतश्चापि सुख्यसंख्यं तथैव च ॥

पुण्यकालेषु लभते नात्र कार्या विचारणा ।

पर्वतस्योत्तरे पार्श्वे ब्रह्म-विष्णु-महेश्वरान् ॥

स्थापयेत् लोकपालांश्च दिशासु त्रिदिशासु च ।

अर्चयेदर्वापादौ च गन्धपुष्पादिभिः क्रमात् ॥

● इत्यन्य मनुकल्प इति पुस्तकान्तरे ।

तोरणैश्च पताकाभिः शोभयित्वा चतुर्दिशम् ।
 अग्निकार्यञ्च कुर्वीत तिलाद्यैः पञ्चवारुणैः ॥
 एवं यः कुरुते भक्त्या शैलदानमनुत्तमम् ।
 क्रीडाशैले महारम्ये क्रीडित्वा कालमीप्सितत् ॥
 धर्मेण पूज्यमानोऽथ शक्रलोकं स गच्छति ।
 शक्रलोकं नयेदन्ते कुलकोटिशतत्रयम् ॥
 पद्यान्महोदये रम्ये सोमराजपुरोत्तमे ।
 रमित्वा वर्षकोटिन्तु द्विगुणं परिसंख्यया ॥
 भूयो जन्मत्रयं राज्यं भुङ्क्ते निहतकण्टकम् ।

इति विष्णुधर्मोक्तः पञ्चपर्वतदानविधिः ।

अथ शिखरदानविधिः ।

राम उवाच ।

शिखराणां ममाचक्ष्व दानन्त्रिपुरनाशनम् ।
 यानि दत्त्वा तु दौर्भाग्यं दौर्गत्यं न प्रजायते ॥

शङ्कर उवाच ।

शृणु राम प्रवक्ष्यामि शिखराणां यथाक्रमम् ।
 दानं देयं यथा येन तत् शृणुष्व सनातनम् ॥
 माघशुक्लतृतीयायां मार्गशीर्षस्य वा पुनः ।
 तृतीया वाद्य वैशाखे शुक्ला या रोहिणीयुता ॥
 प्रौष्ठपद्यां तृतीयायां विशेषेण तु मार्गव ।
 गुडे-क्षु वस्त्र-लवण-धान्यका-जाजि-शर्कराः ॥
 खर्जूरतन्दुलद्राघाघौद्रैर्मलयजेन च ।

फलैर्मनीहरैःरम्यैः शिखराणि प्रदापयेत् ॥

एषामन्यतमं दद्याद्यथाशुद्धं विधानतः ।

आत्मप्रमाणं कुर्वीत प्रादेशाभ्यधिकं शुभं ॥

सुवि गोमयलिप्तायामिच्छुपत्राणि संस्तरेत् ।

ततः कुर्वीत शिखरं गौरीस्थानमनुत्तमम् ॥

द्विहस्तं मूलं कर्त्तव्यं हस्तमात्रं शिरस्तथा ।

भित्तिरिच्छुदलैः कार्या वेष्टयेद्रक्तवाससा ॥

दानद्रव्येण तन्मध्यं पूरयेद्भृगुनन्दन ।

इच्छुपत्रकटे गौरीं तस्योपरि निवेदयेत् ॥

चतुर्भुजां हेममयीं पूजयेत् कुङ्कुमेन तु ।

गौरीरूपमुक्तं ब्रह्माण्डदाने ।

वेष्टयेत् सूक्ष्मवस्त्रेण देवीं-शिखरमेव च ।

अष्टाङ्गं पूजयेद्गौरीं मन्त्रैरेतैस्तु भक्तितः ॥

नमो भवान्यै पादौ तु कामिन्यै जानुनी ततः ।

वामदेव्यै तथाचौरु नाभिञ्चैव जगत्प्रिये ॥

आनन्दायै तु हृदयं नन्दायै पूजयेत् स्तनी ।

सुभद्रायै मुखं पूज्यं ललितायै नमः शिरः ॥

एवं पूज्य महादेवीं शिखरानभिमन्त्रयेत् ।

यस्मान्निवासः पार्वत्याः शिखर त्वं सुरैर्हृतः ॥

तस्मान्नाम्पाहि भगवंस्त्वं गौरीशिखरः सदा ।

एवमामत्रा शिखरं तृतीयायां यतव्रतः ॥

ततः श्राव्या प्रभाति तु दद्यात्सन्धेः भक्तितः ।

यस्मात्त्वं सर्वभूतानामुपरिष्ठादवस्थितः ॥

तस्माच्छिवः प्रीयतां मे तव दानात्सदानघः ॥
 अर्द्धभागं चतुर्थं वा पञ्चमं वा ततो गुरोः ।
 दत्त्वा शेषन्तु वभूनां शिष्टानां स्वजनस्य च ॥
 अनुजीविस्वभृत्यानां दुर्गतानां च कामतः ।
 एवं दत्त्वा तु शिखरं गौर्या भुञ्जीत वाग्यतः ॥
 स मुक्तकेशः सम्प्राश्य चीरं घृतमद्यापि वा ।
 विधिनानेन योदद्यात् गौर्याः शिखरमुत्तमम् ॥
 स वसेद्भवने देव्याः कल्पकोटिशतत्रयम् ।
 पुण्यक्षयादिहागत्य जायते पृथिवीपतिः ॥
 अनेन विधिना देयं विधिहीनं न कारयेत् ।
 विधिहीनं कृतं सर्व्वं न दातुः फलदम्भवेत् ॥
 इति विष्णुधर्मोत्तरे शिखरदानविधिः ।

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमहादेवस्य समस्तकारणाधीश्वर
 सकलविद्याविशारदश्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्व्वर्गचिन्ता-
 मणौ दानखण्डे पर्व्वतदानप्रकरणम् ।

दानखण्डम् सप्तमोऽध्यायः ।

—*—*—*—

अथातिदानविधानमुच्यते ।

अथातिदानानि सतां हिताय
हेमाद्रिसूरिः प्रकटी करोति ।
दानेन येषां सहस्रदयनस्य
कल्यान्तसाक्षी वरभोगयोगः ।

कानि पुनस्तानीत्यपेक्षायां भविष्यत्पुराणे ।

घोष्याहुरतिदानानि गावः० पृथुी मरस्वती ।

नरकादुद्धरन्त्वेष जपवापनदीहनैरिति ॥

अत्र यद्यपि धेनुशब्देन स्वरूपतो गौरेवाभिधीयते

तथापि धेनुशब्दसाधारण्यादिऽप्रकरणे गुडधेन्वादीनामपि

सन्निवेशो युक्तः तासु च क्रमेण निरूप्यमाणसु दशमी स्यात्

स्वरूपत इति स्वरूपधेनोरन्ते म्यितत्वात् गुडधेन्वादय एव

प्रथमतो निरूप्यन्ते ।

तदुक्तं मत्स्यपुराणे ।

याम्नु पापविनाशिन्यः पठन्ते दशधेनवः ।

तामां स्वरूपं वक्ष्यामि नामानि च नराधिप ॥

प्रथमा गुडधेनुः स्यात् पृतधेनुस्तथापरा ।
 तिलधेनुन्तृतीया तु चतुर्थी जलसंज्ञिता ॥
 क्षीरधेनुश्च विख्याता मधुधेनुस्तथापरा ।
 सप्तमी शकरा धेनुः दधिधेनुरथाष्टमी ॥
 रसधेनुः नवमी स्वाद्गमी स्यात् स्वरूपतः† ।
 एतावत्तु विधानञ्च स्तमाचक्ष्व जगत्पते ॥
 किं रूपं केन मन्त्रेण दातव्या तदिहीच्यताम् ।

मत्स्य उवाच ।

गुडधेनुविधानस्य यद्रूपमिह यत्फलम् ।
 तदिदानीं प्रवक्ष्यामि सर्वपापविनाशनम् ॥
 कृष्णाजिनं चतुर्हस्तं प्राथीवं विन्द्यसेद्भुवि ।
 गोमयेनीपलिप्तायां दर्भानास्तीर्थं सर्वतः ॥
 लघ्वे णकाजिनन्तद्वत्सस्य परिकल्पयेत् ।
 प्राङ्मुखीं प्रापयेद्देनुमुदक्पादां सवत्सकाम् ॥
 एणकाजिनं, कृष्णाजिनं, प्राङ्मुखीं प्राक्शिरसमित्यर्थः ।
 तदुत्तरेण वत्साऽपि तथैव परिकल्पनीयः ।
 उत्तमा गुडधेनुः स्यात्सदाः भारमनुत्तमम् ।
 वत्सभारेण कुर्वीति भाराभ्यां मध्यमः स्मृतः ॥
 अर्धभारेण वत्सः स्यात् गृहवित्तानुसारतः ।

● नवणस्याष्टमी तथेति पुस्तकान्तरे ।

† कार्पासधेनुरिति पुस्तकान्तरे ।

‡ भारमनुत्तममिति पाठ पुस्तकान्तरे ।

भाराः 'परिभाषायां व्याख्यातः' गृहवित्तानुसारत इति
इयमुत्तममध्यप्रादिकल्पना निजवित्तानुसारतः कर्त्तव्येत्यर्थः ।

धेनुवत्सौ घृतास्यौ तौ सितसुधाम्बराहतौ ।
शक्तिकर्णविष्णुपादौ शुचिमुक्ताफलेक्षणौ ॥
सितसूत्रसिरालौ तौ सितकम्बलकम्बलौ ।
ताम्रकद्रुकपृष्ठौ तौ सितचामररीमकौ ॥

गद्रुकं, ककुत्प्रदेशः ।

पिष्टमभ्रयुगीपेतौ भवनीतस्तनान्वितौ ।
घोमपुच्छौ कांस्यदीहाविन्द्रनीलकतारकौ ॥
सुवर्णशृङ्गाभरणौ राजतखुरसंयुतौ ।
नानाफनमयैर्दन्तै घ्राणगन्धकरण्डकौ ॥

'अथ च सारतः परिमाणतय फलविशेष इति
यथागति सुवर्णशृङ्गादित्वमवधेयम्' ।
इत्येवं रचयित्वा तु धूपदीपै रथार्चयेत् ।

अथामन्त्रणमन्तः ।

श्रीं या लक्ष्मीः सर्वभूतानां या च देवेष्ववन्तिता ।
धेनुरूपेण सा देवी मम पापं व्यपोहतु ॥
देहस्या या च रुद्राणी गहरस्य सदा प्रिया ।
धेनुरूपेण सा देवी मम पापं व्यपोहतु ॥
विष्णोर्यक्षसि या लक्ष्मीः स्वाहा या च विभावसोः ।
चन्द्रार्कगङ्गगङ्गिष्यां धेनुरूपास्तु सा त्रिये ॥

चतुर्मुखस्य या लक्ष्मी र्यालक्ष्मीर्धनदस्य च ।
 लक्ष्मीर्या लोकपालानां सा धेनुर्वरदास्तु मे ॥
 स्वधा त्वं पितृमुख्यानां स्वाहा यज्ञभुजान्तथा ।
 सर्वपापहरा धेनुः तस्माच्छान्तिं प्रयच्छ मे ॥
 एवमामत्र तां धेनुं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।

अत्रैष दानवाक्यप्रयोगः ।

त्रेयां अद्य अमुकस्मिन् काले अमुकसगोत्राय अमुकशर्मणे
 ब्राह्मणाय इमां गुडधेनुं यद्योक्तसर्वोपकरणवतीं यद्योक्तसप्तवत्स-
 हितां विष्णुदैवतां अमुकसगोत्रोऽहं अमुकशर्मा अमुककामस्तु
 भ्यमहं सम्प्रददे मम अमुकसगोत्राय अमुकशर्मणे ब्राह्मणाय
 एतद्गुडधेनुदानप्रतिष्ठार्यं सुवर्षं दक्षिणा इदं तुभ्यमहं सम्प्रददे
 न ममेति दक्षिणा तु त्रेयोनिष्कगतं पार्थत्यादिना परिभाषया
 मुक्ता ब्राह्मणस्तु पुच्छदेशे प्रतिगृह्य स्वस्ति कुर्यात् ।

विधानमेतद्देनूनां सर्वासामिह पठ्यते ।

‘सर्वासाम्प्रत्यक्षधेनुव्यतिरक्तानामित्ववगन्तव्यं ।

तथा एतदेव विधानं स्यात्त एवोपस्कराः स्मृताः ।

मन्द्रावाहनसंयुक्ताः सदा पर्वणि पर्वणि ॥

यथाश्वं प्रदातव्या भुक्तिमुक्तिफलप्रदाः ।

अशेषयज्ञफलदाः सर्वपापहरा शुभाः ।

अयने विपुवे पुण्ये व्यतीपातेऽथवा पुनः ॥

गुडधेन्वादयो देया उपरागादिपर्वसु ॥

‘अत्र घृतादिधेनुद्रव्यपरिमाणमपि गुडधेनूक्तमेव ।

विधानमेतद्देनूनां सर्वासामपि पठ्यते

इति सामान्येनातिदेगात् ।

कुम्भाः स्युर्द्रवधेनूनामितरासान्तु रागय इति तु भारचतु-
ष्टयादिपरिमितस्य द्रवद्रव्यस्य कुम्भाधारतयावस्थापनप्रकारकथनं ।

यत्तु पद्मपुराणादावेकेनैव घटेन घृतादिधेनुकथनं द्रोण-
मात्रेण च तिलधेनुकथनं तदेतद्देनुप्रकारात् प्रकारान्तराभि-
प्रायेणेति कल्पतरुः । दानविधेकेन तु पलसहस्रपरिमाणः कुम्भ-
इति निर्णीतं, केचित्तु हादयपलाधिकानि पञ्चपलगतानि कुम्भ-
माहुः । तच्च पलद्वयन्तु प्रसृतिमित्वादिना परिभाषायां दर्शितं ।

ततश्च यथाधिकारं व्यवस्येति, वज्रपुराणे तु 'प्रथमा गुडधेनुः
स्वादित्वादिक्वमभिधाय सप्तमी स्रवणधेनुस्तु दधिधेनुरघाष्टमी ।

नयनीतेन तैलेन गन्धैः प्रोक्ता तथापरा ।

रत्नैथान्ये महर्षय इति क्वचित् पाठः ।

कुम्भाः स्युरद्रधेनूनां द्रोणेनैव हि रागयः ।

सर्वाः समफलाः प्रोक्ता मध्यमीत्तमकन्यसाः ॥

स्वगक्तितो नृपयेष्ठ दरिद्रस्य चतुर्गुणाम् ।

कन्यसा मेघराणान्तु दरिद्राणां सदोत्तमा ॥

एतदेव विधानं स्यात् सर्व्वगय दशस्कृतः ।

गुडधेन्वाद्योदेया उपरागादिपर्व्वसु ॥

कार्त्तिक्यान्तु तथा माघ्यां गुगादिषु च पर्व्वसु ।

समुपोष्य नरोदद्यात् सप्तम्यान्तु दिने रवेः ॥

दिनप्रथमं तदाहारो याति विष्णोः परं पदम् ।

इह श्लोकेऽपि मौभाग्यमायुरारोग्यमित्य च ॥

वैश्वानरं श्लोकमाप्नोति मरणे मरणं हरेः ।

दशाव्युदसहस्राणि दश चाष्टौ च धर्मवित् ।
 न शोफदुःखमाप्नोति दौर्गत्यं जायते न च ॥
 इति गुडधेन्वादिदानविधिः ।

अथ तिलधेनुदानम् ।

विष्णुधर्मात् ।

वशिष्ठ उवाच ।

तिलधेनुं प्रवक्ष्यामि केशवप्रीणनाय च ।
 दत्त्वा भवति यस्याश्च नरेन्द्र विधिरुत्तमः ॥
 यान्दत्त्वा ब्रह्महा गोध्नः पितृघ्नो गुरुतल्पगः ।
 अगारदाही गरदः सर्वपापयुतोऽपि वा ॥
 महापातकयुक्तश्च संयुक्तशोपपातकैः ।
 मुच्यते ह्यखिलैः पापैर्विष्णुलोकश्च गच्छति ॥
 अनुलिप्ते महीपृष्ठे वस्त्राजिनकुशावृते ।
 धेनुं तिलमयीं कृत्वा सर्वरत्नैरलङ्कृताम् ॥
 धेनुं द्रोणेन कुर्वीत आढकेन तु वत्सकम् ।
 सुवर्णशृङ्गीं रूप्यखुरीङ्गान्धवाणवतीं तथा ॥
 कुर्याच्च शर्कराजिह्वां गुडास्यामविकम्बलाम् ।
 इक्षुपादां ताम्रपृष्ठां शुचिमुक्ताफलेक्षणाम् ॥
 प्रशस्तपत्रश्रवणां फलदन्तवतीं शुभाम् ।
 स्रग्दामपुच्छां कुर्वीत नवनीतस्तनान्विताम् ॥
 सितसूत्रशिरालाच्च सितसर्पपरोमिकाम् ।
 फलैर्मनोहरैर्भक्ष्यैर्भूषणमुक्ताफलान्विताम् ॥

सितावस्त्रयुगच्छयां घण्टाभरणभूषिताम् ।
 ईदृक्संस्नानसम्पन्नां कृत्वा श्वासमन्वितः ॥
 कांस्योपदीहनां दत्त्वा केगवः प्रीयतामिति ।
 या लक्ष्मीः सर्वदेवानां या च देवेष्ववस्थिता ॥
 धेनुरूपेण सा देवी मम पापं व्यपोहतु ।
 देहस्या या च रुद्राणी गङ्गरस्य सदा प्रिया ॥
 धेनुरूपेण सा देवी मम पापं व्यपोहतु ।
 विश्वोर्ब्वचसि या लक्ष्मीः स्वाहा या च विभावसोः ॥
 चन्द्रार्कगक्रगक्तिर्या धेनुरूपाम्नु सा शिवे ।
 चतुर्मुखस्य या लक्ष्मीर्या लक्ष्मीर्दनदस्य च ॥
 या लक्ष्मीर्लोकपालानां सा धेनुर्यरदास्तु मे ।
 स्वधा त्वं पिष्टमुष्यानां स्वाहा यज्ञभुजान्तया ॥
 सर्वपापहरा धेनुरग्नाच्छान्तिं प्रयच्छ मे ।

यद्भिपुराणित्वयं मन्त्रः ।

तिन्नाय पिष्टदेवत्या निर्गमितायेह गोमये ।
 ब्रह्मणा तन्मयी धेनु रक्षा प्रीणातु केगवमिति ॥
 ततः प्रदक्षिणं कृत्वा पूजयित्वा प्रणम्य च ।
 सदक्षिणा मया तुभ्यं दत्तेत्युक्त्वा विसर्जयेत् ॥
 अनेन विधिना दत्त्वा तिस्रधेनुं नराधिपः ।
 सर्वपापत्रिनिर्मुक्तः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥
 यय गृह्णाति विधिवदीयमानां प्रमोदयेत् ।
 दीयमानां प्रपन्नान्ति येन मद्ब्रह्ममानसाः ॥

तेऽप्यशेषाघनिर्मुक्ताः प्रयान्ति परमाङ्गतिं ।
 प्रशान्ताय मुशीलाय वेदव्रतधराय च ॥
 धेनुं तिलमयो दत्त्वा न शोचति क्षताकृति ।
 तिरात्रं यस्त्रिलाहारस्त्रिलधेनुप्रदो भवेत् ॥
 एकाहमद्य तानस्ति तद्भतेनान्तरात्मना ।
 दानाद्भिःशुद्धपापस्य तस्य पुण्यकृतो नृपः ॥
 चान्द्रायणादप्यधिकं कथितं तिलभक्षणम् ॥

वाराहपुराणे ।

होता उवाच ।

तिलधेनुं जलधेनुं रसधेनुञ्च पार्थिव ।
 देहि शोघं येन भवान्क्षुत्तृपावर्जितो दिवि ॥
 रमते यावदादित्यस्तप्यते दिवि चन्द्रमाः ।
 एवमुक्तस्ततीराजा विधानं पृष्टवानिदम् ॥
 यथा भवेत्तिलधेनोस्तच्छृणुष्व नराधिप ।
 चतुर्भिः सेतिकाभिस्तु प्रस्थ एकः प्रकीर्तितः ॥
 ते षोडश भवेद्धेनुश्चतुर्भिर्वत्सको भवेत् ।
 द्वादशदण्डमयाः पादा दन्ताः पुष्पमयाः शुभाः ॥
 नासा गन्धमयी तस्या जिह्वा शुद्धमयी तथा ।
 पुच्छे स्रक्कल्पनीया स्यात् घण्टाभरणभूयिता ॥
 ईदृशो कल्पयित्वा तु स्वर्णशृङ्गीं प्रकल्पयेत् ।
 कांस्यदोहां रूप्यखुरां पूर्वधेनुविधानतः ॥
 तिलधेनुं ततो दत्त्वा हादृशान्नियतः शुचिः ।

आत्मानन्तारयेद्गर्गावरकात्कामभाग्भवेत् ॥

'सेतिका कुडवः, सच हादशप्रसृतिपरिमितः ।

महाभारते ।

सुदक्षिणां काञ्चनचारुशृङ्गीं

कांस्योपदोहान्द्रविणोत्तरीयां ।

धेनुं तिलानान्ददतो द्विजाय,

लोका वसूनां सुलभा भवन्ति ॥

तथा । धेन्वाः प्रमाणेन समप्रमाणं,

धेनुं तिलानामपिच प्रदाय ।

तथा । पानीयवापीञ्च यमस्य लोके,

न यातनां काचिदुपैति मर्त्यः ॥

तथा । गोमत्या विद्यथा धेनुं तिलानामभिमन्त्रय यः ।

रसरत्नमयीं दद्यान्नापि शोचेत् कृताकृते ॥

गोमतीविद्यापि तत्रैव ।

तद्यथा । गावोमासुपतिष्ठन्तु हेमशृङ्गः पयोमुचः ।

सुरभ्यः सौरभेय्यश्च सरितः सागरं यथा ॥

गावः पश्याम्यहन्नित्यं गावः पशन्तु मां सदा ।

गावोस्माकं वयन्तासां यतीगावस्ततोवयम् ॥

एवं रात्रौ दिवा वापि समेषु विषमेषु च ।

महाभयेषु च नरःकीर्त्तवन्मुच्यते भयादिति ॥

आदित्यपुराणे ।

दरिद्रः खलु योदद्यात्तिलधेनुं विधानतः ।

गोमयेनोपलिप्साय तत्र धेनुं समालिखेत् ॥

तिलैराकीर्य सर्वाङ्गं तिलधेनुं प्रकल्प्य च ।
 खुरेषु चैव शृङ्गेषु देयं कनकमेव च ।
 सचेलां दक्षिणां चैव ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
 तिलधेनुं प्रयच्छेत्तु स्वर्गलोकञ्च गच्छति ।
 पापैः सर्वैः प्रमुच्येत कर्मणा मनसा कृतैः ॥
 तिलसंख्या च यावद्दे तावान् कोटिशतानि च ।
 मोदते तत्र वर्षाणां वसुलोके न संशयः ॥
 अथ मानुष्यमायाति कदाचित् कालपर्ययात् ।
 धनधान्यसमृद्धे वै जायते महतां कुले ॥

इति तिलधेनुदानविधिः ।

पुनस्त्यउवाच । विधानं तिलधेनोर्यत्तच्छृणुष्व नराधिप ।
 षोडशाटकमयीधेनुश्चतुर्भिर्वत्सको भवेत् ॥
 इक्षुदण्डमयाः पादाः दन्ताः पुष्पमयाः शुभाः ।
 नासा गन्धमयी तस्या जिह्वा गुडमयी तथा ॥
 पुच्छे स्रक् कल्पनीया स्यात् घण्टाभरणभूषिता ।
 इंद्रगीः कल्पयित्वा तु स्वर्णशृङ्गीं प्रकल्पयेत् ॥
 रौप्यशुरां कांस्यदीक्षां पूर्वधेनुविधानतः ।
 एयंविधानां तां कृत्वा ब्राह्मणाय तु दापयेत् ॥
 कृष्णाजिनस्थितां धेनुं वासोभिर्भूषितां शुभैः ।
 सूषेण सूषितां कृत्वा पञ्चरत्नसमन्विताम् ॥
 सर्वोपधिममायुक्तां मन्त्रपूतान्तु दापयेत् ।
 अन्नं मे जायतां मद्यः पानं सर्व्वरसांस्तथा ॥
 कामान् सम्पाद्याग्नाकं तिलधेनोर्द्विजार्पिता ।

षट्क्षामि देवि त्वां भक्त्या कुटुम्भार्थं विशेषतः ॥
 भरस्र कामैर्मां सर्वैस्त्रिलधेनो नमोस्तु ते ।
 एवं विधानतो दत्ता तिलधेनुर्नृपोत्तमः ॥
 सर्वकामसमावाप्तिं कुरुते नात्र संगयः ।
 जलधेनुस्तथैवेह कुम्भे धेनुः प्रकल्पिता ॥
 दत्ता तु विधिना कामान् सद्यः सर्वान् प्रयच्छति ।
 धेनुष तत्त्वतोदत्ता पौर्णमास्यां नराधिप ॥
 पितृंस्तारयते दुर्गान्नरकात् कामदा भवेत् ।
 घृतधेनुस्तथा दत्ता विधानेन विचक्षणैः ॥
 सर्वकामं समाप्नोति कुरुते कामिदा भवेत् ।
 रसधेनुं तथा दत्त्वा कार्तिके मामि पार्थिव ॥
 सर्वान् कामानवाप्नोति नित्यं सुगतिभाग्भवेत् ॥

इति पद्मपुराणोक्तः पञ्चधेनुदानविधिः ।

अगस्त्य उवाच । तिलधेनुं प्रवक्ष्यामि दुर्गा येन प्रसीदति ।
 अपि दुष्कृतकर्मापि यान्दत्त्वा निर्वर्तणी भवेत् ॥
 प्रत्यक्षा येन देवी स्यात् राज्यपुत्रसुखावहा ।
 भवति न चिरेणैव तां शृणुष्व नृपोत्तम ॥
 देवदेवीमनुज्ञाप्य सुखातो विजितेन्द्रिदः ।
 पूजयेत् पुष्यगन्धाद्यैर्दीपिधूपविचित्रकैः ।
 हुत्वा हुताग्ने देवीं तथा द्रोणमंयीं कुरु ॥

‘हुत्वा हुताग्ने देवी इति पूर्वोक्तहोमप्रकारेण देवीं प्रीणयित्वा’ ।

षाटकेन भवेदहत्स सर्वैरद्रविभूपिता ।

हेमशृङ्गीं रूप्यसुराङ्गन्यघ्राणां सुशोभनां ।
 मुखं गुडमयं कार्यं, जिह्वामन्नमयीं तथा ॥
 कम्पला सूक्ष्मसूत्रन्तु पादा इक्षुमयास्तथा ।
 ताम्रपृष्ठं, भवेत्तस्या ईक्षणे मणिमौक्तिकैः ॥
 चारुपत्रमयी कर्णौ दन्ताः फलमयास्तथा ।
 नवनीतस्तनीं कुर्यात् पुष्पमालामयीं कुरु ॥
 पुच्छन्तु मणिमुक्ताभिः फलैस्ताच्च समर्चयेत् ।
 सुभगन्म्युगच्छन्नां चारुवस्त्रविभृषितां ॥
 द्रष्टृक्सस्यानसम्पन्नां कृत्वा त्रिदासमन्वितः ।
 कांस्योपदोहनां दद्याद्देवी मे प्रीयतामिति ॥
 मन्वाभिमन्त्रितां कृत्वा तद्भक्त्या निवेदयेत् ।
 यावन्ति तिलवस्त्राणां धातुमूलफलस्य च ॥
 विद्यन्ते च रजोविन्दून् तावत् स्वर्गं वसेन्नरः ।
 पिटृन् विगतपापांश्च कृत्वाधस्ताद्गतानपि ॥
 प्राप्य देव्याः शुभान् लोकान् स्थापयेद्विचारणात् ।
 तस्मिंस्तु रमते वत्स यावदाचन्द्रतारकी ॥
 तथा कालादिहायातो जायते पृथिवीपतिः ।
 इहैव तेजःसम्पन्नो बहुपुत्रः सुखान्वितः ॥
 पुनर्देव्यां रतीनित्यं, पूजयेद्विधिनाचलं ।
 प्राप्य योगशतैर्यत्तत् प्राप्नोति परमं पदं ॥

इति देवीपुराणोक्तमित्तिलधेनुदानविधिः ।

सनत्कुमार उवाच ।

अतः परंप्रवक्ष्यामि तिलधेनुविधिं क्रमात् ।

पूर्वोक्तमण्डलं कुर्याच्छिवपूजाञ्च पश्चिमे ॥
तस्याग्रे मध्यतो भूमौ पद्ममालिख्य शोभनं ।
वस्त्रैराद्यादितं पद्मं तन्मध्ये विन्यसेद्बुधं ॥

पूर्वोक्तमण्डलं, लिङ्गन्तुलापुरुपदानविहितमण्डलं तस्य
मण्डलस्य पश्चिमे प्राङ्मुखः शिवः पूज्यः शिवस्य पुरतो मण्डलस्य
मध्यभागे शालिचूर्णादिना पद्मं विलिख्य वस्त्रैराद्याद्य तत्र तिल-
पुष्पं न्यसेदित्यन्वयः ॥

तिलपुष्पन्तु कृत्वा तु हैमं पुष्पं विनिक्षिपेत् ।
त्रिंशद्विक्षेण कर्त्तव्यं तदर्द्धाद्देन वा पुनः ॥
पञ्चद्विक्षेण कर्त्तव्यं-तदर्द्धाद्देन वा पुनः ।

तिलपुष्पं, द्रोणादिपरिमिततिलराशिमयं,
पद्मिनी पुष्पं कृत्वा तत्र वस्त्राद्याच्छत्रे हेमपद्मं न्यसेत्
तस्याग्रे कारये द्विद्वान् पद्मं तिलमयं शुभं ।

अलं द्रोणेन कर्त्तव्यमथ भारेण कारयेत् ॥
वस्त्रैराद्याद्य तन्मध्ये स्वर्णपद्मं विनिक्षिपेदितिकामिकीर्तिः ।

तमाराध्य विधानेन गन्धपुष्पादिभिः क्रमात् ।
पद्मस्योत्तरदिग्भागे विप्रानेकादश न्यसेत् ॥
तानभ्यर्च्य विधानेन गन्धपुष्पादिभिः क्रमात् ।
आच्छाद्य उत्तमं शृङ्गं विप्रेभ्यो दापयेत् क्रमात् ॥
उष्णीषं च प्रदातव्यं कुण्डलैश्च विभूषयेत् ।
हेमाङ्गुलीयकन्दत्वा वाङ्मण्डलेभ्यो विधानतः ॥
एकादशैव वस्त्राणि तेषामग्रे प्रकीर्त्य च ।

तेषु वस्तेषु निक्षिप्य तिलखारीं पृथक् पृथक् ॥

कांस्यपात्रं शतपलं विभियैकादशांगकं ।

इक्षुदण्डाय दातव्यास्तत्र तत्र पृथक् पृथक् ॥

गोशृङ्गे च हिरण्ये च द्विनिष्केण तु कारयेत् ।

राजतेन तु कुर्वीत खुरं निष्कहयेन तु ॥

एवं पृथक् पृथक् दत्त्वा तत्तिलेषु विनिक्षिपेत् ।

‘षोडशद्रोणा खारी, कांस्यपात्रं दोहनम् शतस्यैकादशांगकं-
प्रत्येकं प्रत्येकं नवपलमित्यर्थः, तत्तिलेषु विनिक्षिपेदिति,

एवंहेमशृङ्गादीनि प्रत्येकं तिलखार्यां, निक्षिप्य स्वर्णशृङ्गा-
द्युपेतास्तिलमध्ये धेनवः कल्पनीया इति रुद्रैकादशकमन्त्रैर्विप्रे-
भ्योदापयेत् ।

तथा पद्मस्य पूर्वदिग्भागे रवीन् द्वादश पूजितान् ।

एतेनैव तु मार्गेण तांश्च श्रद्धासमन्वितः ॥

द्वादशादित्यमन्त्रेण दापयेद्देवमेव च ।

पूर्वदक्षिणदिग्भागे द्विजान् षोडश सखितान्

मूर्त्तिविद्येशैर्मन्त्रैश्च दापयेत् पूर्ववत् पुनः ।

अत्र पद्मोत्तरदिग्भागे एकादश विप्रा रुद्ररूपाः पूज्याः तभ्यः
प्रागुक्तमेकादशधा स्थितं तिलखार्यादि देयं ।

मन्त्रस्तु ये देवासोदिव्यैकादशस्येत्यादिः ।

तथा पद्मस्य पूर्वदिग्भागे द्वादश विप्रानादित्यरूपानर्चयेत् ।
तभ्योऽपि कांस्यपात्रं शतपलं द्वादशधा विभज्य पूर्ववत् सुवर्ण
शृङ्गादियुतां प्रत्येकं तिलखारीं दद्यात् ।

मन्त्रश्च, यज्ञोदेवानामित्यादित्यलिङ्गकः ।

तथा पद्मस्य दक्षिणे भागे षोडश विप्रान् मूर्त्तिविघ्नेग्रूपानर्चयेत् ।

मूर्त्तयोभवादिका अष्टौ ।

तद्यथा । भवः शर्व्वथ रुद्रश्च पशुपत्युग्रसंज्ञकौ ।

महादेवश्च भीमश्च ईशानश्चाष्टमः स्मृतः ॥

‘विघ्नेग्रनामानि तु गणेशदाने वक्ष्यन्ते ।

तेभ्योऽपि शतपलं कांस्यपात्रं षोडशधा विभज्य पूर्व्वं वत् प्रत्येकं सुवर्णशृङ्गाद्युपेतां तिलखारीन्दद्यात् ।

मन्त्रस्तु भवाय देवायेत्यादि-

प्रणवादिनमोन्तेन नाम्ना कर्त्तव्यः ।

यजमानेन कर्त्तव्यं सर्व्वमेतदयथाक्रमम् ।

केवलं रुद्रदानं वा आदित्येभ्योऽथवा पुनः ॥

मूर्त्यादीनाञ्च वा देयं यथाविभवविस्तरम् ।

पद्मं विन्यस्य रजसा शेषं वा कारयेद्वृषः ॥

दक्षिणा च प्रदातव्या पञ्चनिष्केण भूषणम् ।

एतच्च पद्मद्वारादि विघ्नेशदानान्तं सर्व्वं रुद्राद्यन्यतमोद्देश्यकं वा दानं मध्यपद्ममेकमेव वा कार्य्यं ।

सर्व्वत्र च मध्यपद्मं गुरवे देयम् ।

एवं कृत्वा विधानेन हेमाञ्जं गुरवे ददेदितिवातुलोक्तेः ।

सर्व्वेष्वपि पक्षेण भूषणं पञ्चनिष्कहेम्ना कार्य्यं शिवार्चा स्रपनं हीमादि च प्राग्बत् ।

दक्षिणाचार्य्यत्विगादेः । तदुक्तं कामिके ।

पूर्ववम्भण्डपं कृत्वा कुर्याद्वै मण्डलान्वितं ।
 तद्वत् पूजाञ्च द्यौमञ्च स्रपनाद्यं तथैव च ॥
 पञ्चाङ्गभूषणं पञ्चनिष्केणात्र प्रकल्पयेत् ।
 दक्षिणां पूर्ववद्दद्यादनुक्तं पूर्ववद्भवेदिति ॥

इति लिङ्गपुराणोक्तः तिलधेनुदानविधिः ।

सप्तब्रीहिमयाःसप्त धेनवः परिकीर्त्तिताः ।
 यथा तिलमयी धेनुस्तथैवैतास्तु कारयेत् ॥
 यच्च ब्रीहिमयी धेनुर्गोधूमा सतिला परा ।
 मापमुद्गमयी चैव सप्रियङ्गुश्च सप्तमी ॥
 उपस्करन्तु सर्वासु तिलधेनुवदौरितं ।
 एतासामेव धेनूनामङ्गानि तिलधेनुवत् ॥
 सप्तब्रीहिमयाः सप्त योददातीह मानवः ।
 स याति परमं स्थानं वायुभूतः खमूर्तिमान् ॥
 ब्रह्महा च सुरापय तस्करो गुरुतल्पगः ।
 धेनुदानेन पूतोऽसौ याति विष्णोः परम्पदं ॥
 इति विश्वामित्रप्रोक्तः सप्तब्रीहिधेनुदानविधिः ।

अथ दृढधेनुदानविधिः ।

वशिष्ठ उवाच । तिलाभावे तथा दद्यात् दृढधेनुं यतव्रतः ।
 येन भूप विधानेन तदिहैकमनाः शृणु ॥
 वासुदेवं जगन्नाथं दृढधीराभिषेचनात् ।
 संपूज्य पूर्ववत् पुष्यैर्गन्ध पुष्पादिभिर्नरः ॥
 अहोरात्रोपितोनाम्ना अभिष्टूय दृढार्चिषं ।
 'दृढार्चिषे जगन्नाथाय देवाय नम इति मनुः ।

गव्यस्य सर्पिषः कुम्भं पुष्यमालादिभूपितं ।

कांस्यापिधानसंयुक्तं सितवस्त्रयुगेन च ॥

हिरण्यगर्भसहितं मणिविद्रुममौक्तिकैः ।

अत्र पलसहस्रपरिमाणः कुम्भः ।

द्वादशपलाधिकानि पञ्चपलशतानीति केचित् ।

तदेतत् परिभाषायामुपवर्णितं ।

कांस्यापिधानसहितं, कांस्यापात्रापिहितं ।

हिरण्यगर्भसहितं, मध्यवर्तिना हिरण्येन सहितमित्यर्थः ।

मणिविद्रुममौक्तिकैः सहितमिति शेषः ।

इक्षुयष्टिमयान् पादान् खुरान् रोष्यमयांस्तथा ।

सौवर्णे चाचिणी कुर्यात् शृङ्गे चागुरुकाष्ठजे ॥

अत्र, सुवर्णादेरनुदितसंख्यतया यथा गति विधानं ।

सप्तधान्यमये पाखे पत्तोर्णेन च कम्बलं ।

कुर्यात्तुरुष्ककर्पूरैर्घ्राणं फलमयांस्तु तान् ॥

तद्वृक्षकैरया जिह्वां गुह्यचीरमयं मुखं ।

पत्तोर्णं धीतकीशियं, तुरुष्कः, सिद्धकः,

धौमसूषेण लाङ्गूलं रोमाणि सितसर्पपैः ।

ताम्रपात्रमयं घृष्टं कुर्याच्छृङ्गासमन्वितः ॥

इंद्रकृस्वरूपां सद्दत्त्या घृतधेनुं नराधिप ।

तद्वत् कल्पनया विद्वान् घृतवत्सं प्रकल्पयेत् ॥

तद्वहेनुवत्, खुरशृङ्गादियुक्तमित्यर्थः ।

सच धेनोयतुर्थभागेन कर्त्तव्यः ।

तच्च विप्रं महाभाग गनसैव घृतादिपं ।

कल्पयित्वा ततस्तस्मै प्रयतः प्रतिपादयेत् ॥
 एतां ममोपकाराय गृह्णीष्व त्वं द्विजोत्तम ।
 प्रीयतां मम देवेशो घृताक्षिः पुरुषोत्तमः ॥
 इत्युदाहृत्य विप्राय दद्याद्धेनुं नराधिप ।

स्कन्दपुराणे ।

अयं मन्त्रः । घृतद्गावः प्रसूयन्ते घृतं भूम्यां प्रतिष्ठितं ।
 घृतमग्निथ देवाय घृतं मे सम्प्रदीयतां ॥
 विश्वामित्रः । घृतमग्निघृतं सोमस्तन्मयाः सर्वदेवताः ।
 घृतधेनुप्रदानेन सर्वास्तुष्यन्ति देवता इति ॥
 घृतरत्नं सुवर्णानां सम्यक् कल्पनया कृतं ।
 दत्त्वैकरात्रं स्थित्वा तु घृताहारी नराधिपः ॥
 मुच्यते सर्वपापेभ्यस्तथा दानफलं शृणु ।
 घृतघ्नीरवहा नदो यत्र पायसकर्द्धमाः ॥
 तेषु सर्वेषु लोकेषु सुमुखेषूपजायते ।
 पितरूर्ध्वं नचेत् सप्त पुरुषास्तस्य वेऽप्यधः ॥
 तांस्तेषु नृप लोकेषु स नयत्यस्तकल्मषः ।
 सकामानामियं व्यष्टिः कथिता नृपसत्तम ॥
 विष्णुलोकं नरा यान्ति निष्कामा घृतधेनुदाः ।
 घृतमग्निघृतं सोमस्तन्मयाः सर्वदेवताः ॥
 घृतं प्रयच्छता दत्ता भवन्त्यखिलदेवताः ।
 सुवर्णमत्र दक्षिणा ।
 अनुक्तदक्षिणेषु तस्य यथाशक्ति विहितत्वात् ।
 इति विष्णुधर्मोक्ती घृतधेनुदानविधिः ॥

अगस्त्य उवाच । तिलाभावे प्रदातव्या सर्पिर्धेनुर्विजानता ।

स्नापयित्वा भवानीं च घृतक्षीरैर्यथाविधि ॥

पूजयेत् पुष्पमालाभिर्नैवेद्यैः सुमनीहरैः ।

आहरेत् सर्वद्रव्याणि उपकल्पेत् तत्र तां ॥

गव्यस्य सर्पिषः कुम्भे पुष्पमालाविभूषिते ।

कांस्थपात्रा तथा वस्त्रैश्छादयेत् विधाय तां ॥

हिरण्यगर्भसहितां मणिविद्रुममौक्तिकैः ।

पादानिचुमयान् कुर्यात् कुर्याद्रौप्यमयान् शफान् ॥

हैमं चक्षुस्तथा शृङ्गे कृष्णागुरुमये शुभे ।

सप्तधान्यैश्च तत्पात्रे पत्तोरणेन च कम्बलं ॥

घ्राणं त्वगुरुकर्पूरैस्तनाः फलमयाः शुभाः ।

मुखञ्च गुडक्षीरेण सितां जिह्वां प्रकल्पयेत् ॥

‘सिता’ शर्करा । पुङ्गुलोममयं कार्यं रोमाणि सितसर्पिषैः ।

ताम्रपृष्ठं विचित्रन्तु ईदृश्रूपां मनोरमां ॥

विधिना घृतवत्सश्च कुर्यात्तत्रणलक्षितं ।

एतैः कृत्वा तथा नत्वा पूजयित्वा विधानतः ॥

तद्वक्त्राय प्रदातव्या मङ्गला शास्त्रपारगे ।

इमां ममोपकाराय गृह्णीष्व मदनुग्रहात् ॥

प्रीयतां नन्दिनी देवी मङ्गला चर्चिका उमा ।

इत्युक्त्वा चार्चयेद्देनुं कृत्वा नन्दां मनोनुगां ॥

अनेन विधिना देया सर्पिषो धेनुरुत्तमा ।

हिरण्यरत्नधेनुश्च प्रदेया विधिनामुना ॥

मुच्यते सर्वपापेभ्यः सर्वान् कामानवाप्नुयात् ।

यत्र क्षीरवहा नद्यो यत्र सर्पिर्वहा ऋदाः ॥
 पायसाः कर्दमा यत्र तस्मिन्लौके महोयते ।
 तेषां स्वामित्वमाप्नोति मुदा परमया युतः ॥
 दश पूर्वापरांस्तार्थ्य आत्मानं त्वेकविंशकं ।
 भूयः पृथ्वीगतां याति इह लोके स मानवः ॥
 सकामानामियं व्युष्टिर्देवी स्तावदुदाहृता ।
 देव्यालीकमवाप्नोति निष्कामो घृतधेनुदः ॥

इति देवोपुराणोक्ती घृतधेनुदानविधिः ।

गदाभावे तथा दद्यात् घृतधेनुं प्रयत्नतः ।
 येन कार्या विधानेन तदिहैकमनाः शृणु ॥
 आदित्यन्तु जगन्नाथं घृतक्षीराभिषेचनैः ।
 संपूज्य पूर्ववत् पुष्पैर्गन्धपुष्पादिभिर्नरः ॥
 अहोरात्रोपितो भूत्वा अभिषुत्वा घृतार्चिषा ।
 गव्यस्य सर्पिषः कुम्भं पुष्पमालाविभूषितं ॥
 कांस्थोपधानसंयुक्तं सितवस्त्रयुगेन च ।
 हिरण्यगर्भसहितं मणिविद्रुममौक्तिकैः ॥
 इक्षुयष्टिमयाः पादाः खुरा रौप्यमयास्तथा ।
 सौवर्णे चाक्षिणी कुर्यात् शृङ्गे चागुरुकाष्ठजे ॥
 सप्तधान्यमये पार्श्वे पक्षोर्णेन च कम्बलं ।
 कुर्यात्तुरुष्कपूर्वं घ्राणं फलमयांस्तनान् ॥
 तद्वच्छर्करया जिह्वां गुडक्षीरमयंमुखं ।
 घौमसूत्रेण लाङ्गूलं रोमाणि सितसर्पपैः ॥
 ताम्रपात्रमयं पृष्ठं कुर्याच्छ्रद्धासमन्वितः ।

इदं क मरुपां सङ्कल्प्य घृतधेनुं नराधिपः ।
 तद्वत्कल्पनया धेनोघृतवत्सं प्रकल्पयेत् ॥
 तच्च विप्रं महाभाग मनसैव घृताचिपं ।
 कल्पयित्वा ततस्तस्मै प्रयतः प्रतिपादयेत् ॥
 इमां ममोपकाराय गृह्णीष्व त्वं द्विजोत्तम ।
 प्रीयतां मम देवेशो घृताचिर्मिहिरोत्तमः ॥
 इत्युदाहृत्य विप्राय दद्याद्विभुं नरोत्तम ।
 दत्त्वैकरात्रं स्थित्वा च घृताहारीनराधिपः ॥
 मुच्यते सर्वपापेभ्यस्तस्य दानफलं शृणु ।
 घृतघोरवहा नद्यो यत्र पायसकर्हमाः ॥
 तेषु लोकेषु नित्यं स सुमुखेषु प्रमोदते ।
 पितुरुर्ध्वं नयेत्सप्तपुरुषांस्तस्य येऽप्यधः ॥
 इति श्रीमादित्यपुराणोक्तो घृतधेनुदानविधिः ।

भविष्योत्तरे ।

घृतधेनुविधानेन नवनीतमयीशभा ।
 दातव्या नृपते धेनुर्नूनाधिक्यविषर्जिता ॥
 मन्त्रः स एष निहिंष्टो घृतधेनौ च यः स्मृतः ।
 शृणु पार्थ महाबाहो प्रदानफलमुत्तमं ॥
 घृतघोरवहा नद्यो यत्र पायसकर्हमाः ।
 घृतधेनुप्रदोषाति तत्र कामैः प्रपूजितः ॥
 पितुरुर्ध्वं नयेत्सप्त पुरुषास्तस्य येऽप्यधः ।
 तान्त्रेष्ठेष्विह लोकेषु स नयत्सक्तकल्पाम् ॥

सकामानामियं व्युष्टिः यथिता नृपसत्तम ।
निष्कल्लपं पदं यान्ति निष्कामास्तत्प्रदायिनः ॥

आह कात्यायनः ।

अलाभे योगवां दद्यात् घृतधेनुं यथाविधि ।
दुर्गाणि तारितोषेन्वा देवनद्यां प्रमोदते ॥
घृतालाभे तु यो दद्यात्तिलधेनुं समाहितः ।
सर्वकामवहा नद्यः स्तं सेवन्ते दिवि स्थितं ॥
तिसालाभे तु यो दद्याज्जलधेनुं समाहितः ।
सर्वान् कामानवाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥
घृतधेनुं नरो दद्यात्तिलधेनुं यथाक्रमं ।
जलधेनुं यथा योवै शशन्नव्यवते दिवः ॥
जितेन्द्रियाय शान्ताय वैष्णवाय यथाविधि ।
धेनुं दत्त्वा घृतमयीं विष्णुसालोक्यमश्रुते ॥
पितरं चैव धर्मात्मा पितामहमथापि वा ।
घृतधेन्वा परित्नाति सप्त सप्त च सप्त च ॥

इति घृतधेनुदानविधिः ।

अथ जलधेनुदानं

वशिष्ठ उवाच ।

जलधेनुं प्रवक्ष्यामि प्रीयते दत्तया यया ।
देवदेवो ह्यपोकेशः सर्वगः सर्वभावनः ॥
जलकुम्भं नरव्याघ्र सुवर्णरजतान्वितम् ।
रत्नगर्भमशेषैस्तु ग्राम्यैर्दानैः समन्वितम् ॥

सितवस्त्रयुगच्छन्नं दूर्वापल्लवशोभितम् ।
 कुष्ठ-मांसी-मुरी-शीर-वालका-मलकै-र्युतम् ॥
 प्रियङ्गुपतसहितं सितवस्त्रोपवीतिनम् ।
 सच्छत्रं स उपानत्कं दर्भविष्टरसंस्थितम् ॥
 चतुर्भिः संहतं भूप तिलपात्रैश्चतुर्दिशम् ।
 स्थापितं दधिपात्रेण घृतचीद्रवता मुखे ॥
 उपोषितः समभ्यर्च्य वासुदेवं जलेश्वरम् । *
 पुष्पधूपोपहारैस्तु यथाविभवमादृतः ॥
 सङ्कल्प्य जलधेनुञ्च कुम्भन्तमभिपूज्य च ।
 पूजयेद्वत्सकन्तद्वत् कुम्भं जलमयं बुधः ॥
 एवं संपूज्य गोविन्दं जलधेनुं सवत्सकां ।
 सितवस्त्रधरः शान्ती वीतरागोविमत्सरः ॥
 दद्यात् द्विजाय राजेन्द्र प्रीत्यर्थं जलशायिनः ।
 जलशायी जगद्योनिः प्रीयतां मम केशवः ॥
 इति चोच्चार्य्य भूनाथ विप्राय प्रतिपाद्यतां ।
 अपक्वान्नाशिना स्त्रियमहोरात्रमतःपरं ॥

जलकुम्भमित्यादि, कुम्भोऽत्र कलशः ।

सुवर्णरजतयोरनियतपरिमाणतया यथाशक्ति विधानं पञ्च-
 रत्नानि धान्यानि च परिभाषायामुक्तानि अथ यद्यपि सामान्येनो-
 पदेशः तथापि तत्कामान्यादितरेषु तथात्वमितिन्यायादितर-
 धेनुवदविरुद्धधर्मानुष्ठानं वेदितव्यं ततश्च सुवर्णस्य शृङ्गाकृतित्वं

रजतस्य खुराकृतित्वं, तिलपात्राणां ताम्रपात्रमयत्वं, दधिपात्रस्य
कांस्यपात्रमयत्वं, चानुसन्धेयं तथा ध्यान्यानि पार्श्वद्वये, कुष्ठादीनि
घ्राणदेशे, प्रियङ्गुपत्रं श्रवणे, यज्ञीपवीतं शिरःस्थाने स्थापयेत् ।
वत्सोऽपि चतुर्थांशेन घेनुवत् कार्यः ।

क्वचित्तु पूजयेद्वत्सकं तद्वत् कृतं घृतमयं बुध इति पाठात्
घृतजलयो विकल्पोऽवगम्यते, दानवाक्यन्तु पूर्ववत् दक्षिणा चात्र
यथाशक्ति सुवर्षमिति ।

अनेन विधिना दत्त्वा जलधेनुं नराधिप ।
सर्वान् कामानवाप्नोति ये दिव्या ये च मानुषाः ॥
शरीरारोग्यमावाधाप्रशमः सार्व्वकामिकः ।
नृणां भवति दत्तायां जलधेन्वां न संग्रयः ॥
इति विष्णुधर्मोक्ती जलधेनुदानविधिः ।

भानुरुवाच ।

जलधेनुं प्रवक्ष्यामि प्रीयते दत्तया यया ।
देवदेवो मयूखेगः सर्व्वगः सर्व्वभावनः ॥

जलकुम्भं समानीयेत्यादि विष्णुधर्मतुल्यार्थं, विशेषस्तु ।
ततःसंपूज्यचादित्यं जलधेनुं सवत्सकाम् ॥
दद्याद्विप्राय देवाग्रे प्रीत्यर्थं मिहिरस्य तु ।
आदित्यस्य जगद्योनिः प्रीयतां मिहिरः सदा ॥
इति चोच्चार्य्य तां गान्तु विप्राय प्रतिपादयेत् ।
अनेन विधिना यस्तु जलधेनुं महासुने ॥
सर्व्वार्थादानवाप्नोति यांय ध्यासति मानवः ।

सर्वपापविनिर्मुक्तः पितरं सपितामहं ।
 प्रपितामहं यथापूर्वपुरुपाशां चतुष्टयं ॥
 आत्मानं तनयं यौत्रं तदधस्ताच्चतुष्टयं ।
 तारयेत् स मुनीन्द्रेह जलधेनुप्रदीनरः ॥
 यद्य गृह्णाति विधिवत् तस्याप्येवम्बिधाः कुले ।
 चतुर्दश तथा चैव ददतद्यानुमीदतः ॥
 दीयमानां प्रपश्यन्ति जलधेनुं च ये नराः ।
 तेष्यशेषाघनिर्मुक्ताः प्रयान्ति परमां गतिं ॥
 इति आदित्यपुराणोक्तो जलधेनुदानविधिः ।

अगस्त्य उवाच ।

तोयधेनुं शृणु इत्थं यथादेवी प्रसीदति ।
 कुम्भं तोयसुसंपूर्णं रत्नवस्त्रयुगान्वितं ॥
 समस्तबीजसंयुक्तं दूर्वापल्लवशोभितं ।
 समस्तबीजानि, सर्वधान्यानि ।
 दूर्वाघतदधिगङ्गकुष्ठामलकचन्दनैः ।
 माल्यह्वसमायुक्तं तिलपात्रैश्च संयुतं ॥
 दधिचीरहृतं पात्रं विधानेनोपकल्पयेत् ।
 वत्सकं कल्पयेत्तस्यास्तदहोयमयंबुधः ॥
 देवीमभ्यर्च्य विधिवत् सीपवासोऽथ नक्तवान् ।
 देवीभक्ते प्रदद्याद्यः सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥
 जयारिसूदनी देवी देवानां भयनाग्निनी ।
 वेदमातर्बरे दुर्गे सर्वगं सुभगे नमः ॥

अनेन वत्समन्त्रेण नन्दानाम्नाभिमन्त्रयेत् ।
 देवी मे प्रीयतां नित्यं यथोदितफला शिवा ॥
 इति देवीपुराणोक्तो जलधेनुदानविधिः ।

स्कन्दपुराणे ।

जलधेनुं च योदद्यात्तस्य दानफलं शृणु ।
 प्रपां सत्रं तडागं वा कूपं वापि सुपुष्कलं ।
 कृत्वा कुम्भान् सुवर्णांश्च गन्धमाल्यैरलंकृतान् ॥
 'प्रपा' पानीयशाला । 'सत्रशाला' सभाजनसमाश्रया ।
 'सुवर्णान्, शोभनवर्णान् ।
 पुष्पैश्च विविधाकारैरभ्यर्च्य द्विजसत्तमान् ।
 भक्ष्यभोज्यैः सुदृप्तानां तिलपात्राणि दापयेत् ॥
 दक्षिणां पुष्कलां दद्यादेभ्यस्त्वागंसयेत्ततः ॥

एभ्यः द्विजेभ्यः ।

आयः शिवास्तु, सौम्याय तर्पयन्तु पितृन्मम ।
 कामदाः कामदानाय भवन्त्विति च वै वदेत् ॥
 एवं दत्त्वा तु तां धेनुं पुनः कृत्वा च वै तदा ।
 आवाहयेत् प्रपां देवीं ब्रह्मलोकसमर्पिणीं ॥
 तिलपात्राणि दत्त्वा च तयावस्त्रपुगं शुभम् ।
 सुवर्णस्य च सान्निध्यं फलानि विविधानि च ॥
 ततोदद्याद्गुचिःघातो ब्राह्मणेभ्यो यथाविधि ।
 एवंविधानतोदत्त्वा ब्रह्मलोके महीयते ॥

विश्वामित्रः,

शरीरारोग्यमावाधाप्रशमः सार्वकालिकः ।
नृणां भवति दत्तायां जलधेन्वां न संशयः ॥

इति जलधेनुदानविधिः ।

अथ क्षीरधेनुदानं

विनीताश्च उवाच ।

क्षीरधेनुं प्रवक्ष्यामि तान्निबोध नराधिप ।
अनुलिप्ते महीपृष्ठे गोमयेन नरोत्तम ॥
गोचर्ममात्रमानेन कुशानास्तीर्य सर्वतः ।
तत्रोपरि महाराज न्यसेत् कृष्णाजिनं बुधः ॥
तत्रोपरि कुण्डलीकां गोमयेन कृतामपि ।
क्षीरकुम्भं ततः स्थाप्य चतुर्थांशेन वत्सकं ॥
सुवर्णमुखशृङ्गाणि चन्दनागुरुकाणिक ।
प्रशस्तपत्रयवणां तिलपात्रोपरि न्यसेत् ॥
मुखं गुडमयं तस्या जिह्वा शर्करया तथा ।
फलप्रशस्तदन्ताच्च मुक्ताफलमयेक्षणां ॥
इक्षुपादां दर्भरोमां सितवम्बलकं वलां ।
ताम्रपृष्ठां कांस्यदीहां पट्टसूत्रमयी तथां ॥
पुच्छञ्च नृपशार्दूल नवनीतमयस्तनीं ।
स्वर्णशृङ्गां रौप्यपुरां पद्मरत्नमयां भुवि ॥
चत्वारि तिलपात्राणि चतुर्दिक्ष्वपि स्थापयेत् ।
सप्तवीहिसमायुक्तां दिक्षु सर्वासु प्रक्षिपेत् ॥

एवं लक्षणसंयुक्तां चीरधेनुं प्रकल्पयेत् ।
 आच्छाद्य वस्त्रयुग्मेन गन्धपुष्पैः समर्चयेत् ॥
 धूपन्दोपादिकं कृत्वा ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
 आच्छाद्यालक्ष्कृतं कृत्वा मुद्रिकाकर्णमात्रकैः ॥
 पादुकोपानहं कृत्वा दत्त्वा दानं समर्पयेत् ।
 अनेनैव तु मन्त्रेण चीरधेनुं प्रकल्पयेत् ॥
 या लक्ष्मीः सर्वभूतानामित्यादि नरपुङ्गव ।
 आप्यायस्वेति मन्त्रेण चीरधेनुं प्रसादयेत् ॥
 ऋहामि त्वां देवि भक्त्या ग्राहको मन्त्रमुच्चरेत् ।
 एवंधेनुं प्रदायाद्य चीराहारोदिनं चरेत् ॥
 विरात्रन्तु पयोभक्षो ब्राह्मणो राजसत्तम ।
 दीयमानां प्रपश्यन्ति ते यान्ति परमां गतिं ॥
 एतां हेमसहस्रेण शतेनाथ स्वशक्तितः ।
 शताहंमथवाप्यहं, तथैवाहं यथेच्छया ॥
 दत्त्वा धेनुं महाराज शृणु तस्यापि तत्फलं ।
 दिव्यं वर्षसहस्रन्तु रुद्रलोके महीयते ॥
 पितृपितामहैः साहं ब्रह्मणीभवनं व्रजेत् ।
 दिव्यं विमानमारूढो दिव्यगन्धानुलेपनः ॥
 क्रोडित्वा सुविरं कालं विष्णुलोकं स गच्छति ।
 द्वादशादित्यसङ्घाशैर्विनानैर्वरमण्डितैः ॥
 गीतवादित्रनिर्घोषैरप्सरोगणसेवितैः ।
 तत्रोपविष्टोऽसौ राजा विष्णुसायुज्यतां व्रजेत् ॥
 य इदं शृणुवाद्राजन् पठेद्वा भक्तिभावितः ।

सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोकं स गच्छति ॥

इति स्कन्दपुराणोक्तः क्षीरधेनुदानविधिः ।

अथ दधिधेनुदानं ।

विनीताश्व उवाच ।

दधिधेनोर्नमो हाराज विधानं शृणु साम्प्रतं ।
 अनुलिप्ते महीभागे गोमयेन नराधिप ॥
 गोचर्ममाजन्तु पुनः पुष्पप्रकरसंयुतं ।
 कुमैरास्तोर्थ्य वसुधां कृष्णाजिनकृतास्तराम् ॥
 दधिकुम्भञ्च संस्थाप्य सप्तधा न्यस्य चोपरि ।
 चतुर्थांगिन वक्षन्तु सौवर्णसुखसंयुतम् ॥
 प्रयस्तपत्रयवर्णां मुक्ताफलमवेक्षणाम् ।
 चन्दनागुरुशृङ्गा च मुखं वै गन्धमालिम् ॥
 जिह्वा शर्करया राजन् प्राणं श्रीखण्डकं तथा ।
 फलमूलमथा दन्ताः सितसूत्रस्य कम्बला ॥
 ताम्रपृष्ठा दर्भरोमा पुच्छं सूचमयं तथा ।
 स्वर्णशृङ्गी रोष्यसुरा नवनीतमयस्तनी ॥
 शृङ्गुपादां सुसंस्कृत्य सर्वाभरणभूषिताम् ।
 आक्ताद्य वस्त्रयुग्मेन पुष्पगन्धैस्तु पूजिताम् ॥
 ब्राह्मणाय कुलीनाय साधुहृत्ताय धीमते ।
 समाधियमयुक्ताय तादृगाय प्रदापयेत् ॥
 पुण्ड्रेशोपविष्टाय मुद्रिकाकर्णमात्रकैः ।
 पादुकोपानहौ क्वचं दत्त्वा मन्त्रमनुष्मरेत् ॥

दधिक्लावे तिमन्त्रेण दधिधेनुं प्रदापयेत् ।
 एवं दधिमयीं धेनुं दत्त्वा राजर्षिसत्तम ॥
 एकाहारो दिनं तिष्ठेद्भ्रा च नृपनन्दन ।
 यजमानो वसेद्राजन् त्रिदिनं च द्विजोत्तम ॥
 दीयमानां प्रपश्यन्ति तेऽपि यान्ति परां गतिम् ।
 दशपूर्वान् दशपरानात्मानञ्चेकविंशकम् ॥
 विष्णुलोकमवाप्नोति यावदाहृतसंप्लवम् ।
 दाता च दापकश्चैव तेऽपि यान्ति परां गतिं ॥
 यत्र मधुवहा नद्यो यत्र पायसकर्हमाः ।
 मुनयो ऋषयः सिद्धाम्त्र गच्छन्ति धेनुदाः ॥
 य इदं शृणुयाद्भक्त्या आवयेद्वापि मानवः ।
 सोऽश्नमेधफलं प्राप्य विष्णुलोकं स गच्छति ॥

इति स्कन्दपुराणोक्तो दधिधेनुदानविधिः ।

अथ मधुधेनुदानं ।

मधुधेनुं प्रवक्ष्यामि सर्व्वपापप्रनाशिनीम् ।
 अनुन्ति महीपृष्ठे कृष्णाजिनकुयोत्तरे ॥
 धेनुं मधुमयौकत्वा संपूर्णघटपूरिताम् ।
 तदधत्तुर्धभागेन यत्मक परिकल्पयेत् ॥
 सीवर्णं तु सुखं कृत्वा शृङ्गास्त्रगुरुचन्दनम् ।
 पृष्ठं ताम्रमयं तस्य पुच्छं स्रवमयं तथा ॥
 पादास्त्रिधुमयाः कार्याः गितकम्बलकम्बलाम् ।
 सुखं गुडमयं कृत्वा जिह्वा शर्करयान्विता ॥

मौक्तिकं नयने तस्या दन्ताः फलमयास्तथा ।
 दर्भरोमधरा देवी रूप्यसुरविभूषिता ॥
 अश्वत्थपत्रश्रवणां नवनीतमयस्तनीम् ।
 सर्वलक्षणसंयुक्तां सप्तधान्यानि दापयेत् ॥
 चत्वारि तिलपात्राणि चतुर्द्दिक्षु च पिब्यसेत् ।
 आद्याद्य वस्त्रयुग्मेन घण्टाभरणभूषिताम् ॥
 कांस्योपदोहनीन्दत्वा गन्धपुष्पैस्तु पूजिताम् ।
 अयने विपुषे पुण्ये व्यतीपाते दिनक्षये ॥
 संक्रान्तावुपरागे च सर्वकालमतन्द्रिता ।
 द्रव्यब्राह्मणसम्पत्तिर्दृष्टमात्रेण दापयेत् ॥
 ब्राह्मणाय दरिद्राय श्रोत्रियाय कुटुम्बिने ।
 आर्यावर्त्तसमुत्पन्ने वेदवेदाङ्गपारगे ॥
 तादृशाय प्रदातव्या मधुधेनुर्नरोत्तम ।
 पुच्छदेशोपविष्टाय गन्धधूपादिपूजिताम् ॥
 आद्याद्य वस्त्रयुग्मेन मुद्रिकाकर्णमात्रिकाम् ।
 स्वशक्त्या दक्षिणां दत्त्वा विचाराठाविवर्जितः ॥
 उदकपूर्वन्तु कर्त्तव्यं पद्याहानं समर्पयेत् ।
 रसज्ञा सर्वदेवानां सर्वभूतहितैरता ॥
 प्रीयन्तां पिबेदेवाय मधुधेनो नमोऽस्तु ते ।
 एवमुच्चार्य तां धेनुं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
 अहं गृह्णामि त्वां देवि कुटुम्बार्थं विग्रेपतः ।
 कामहामदुषे कामान् मधुधेनीनमोस्तु ते ॥
 मधुघातेति मन्त्रेण प्रदाप्या यतचेतसा ।

दत्त्वा धेनुं महाराज छत्रकोपानहौ तथा ॥
 एवं यः कुरुते भक्त्या मधुधेनुं नराधिप ।
 दत्त्वा दानं पायसेन मधुना च दिनत्रयेत् ॥
 ब्राह्मणोऽपि त्रिरात्रन्तु मधुपायससंयुतः ।
 एवं कृते तु यत्पुण्यन्तं निबोध नराधिप ॥
 यत्र मधुवद्वा नद्यो यत्र पापसकटर्माः ।
 ऋपयोमुनयः सिद्धास्तत्र गच्छन्ति धेनुदाः ॥
 तत्र भोगान् वरान् भुङ्क्ते ब्रह्मलोके स तिष्ठति ।
 क्रीडित्वा सुचिरद्दालं पुनर्भ्रत्वमुपागतः ।
 स भुक्त्वा विपुलान् भोगान् विष्णुलोकञ्च गच्छति ॥
 दग्पूर्वान् दगपरानात्मानञ्चैकविंशकम् ।
 नयेत् विष्णुसायुज्यं मधुधेनुप्रसादतः ॥
 य इदं शृणुयाद्भक्त्या त्रावयेद्वापि मानवः ।
 सर्व्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोकं स गच्छति ॥
 इति स्कन्दपुराणोक्त्वा मधुधेनुदानविधिः ।

अथ रसधेनुदानं ।

विनीताग्र उवाच ।

रसधेनुं महाराज कथयामि समासतः ।
 अनुलिप्ते मञ्जीष्टष्टे रुष्णाजिनकुगोक्षरे ॥
 रमस्य तु घटं राजन् गुम्फूर्णमैघवस्य च ।
 तद्वत् सद्भस्पयेत् प्राञ्जयतुर्थ्यांगिन यत्सकम् ॥
 इक्षुदण्डमयाः पादा राजतस्तुरसंयुता ।
 गुण्यंशुद्राभरणा वस्त्रापुच्छा घृतस्तनी ॥

पुष्पकम्बलसंयुक्ता शर्करामुखजिह्विका ।
 दन्ताः फलमयास्तस्याः पृष्टन्ताम्रमयं शुभम् ॥
 पुष्परोमा तु राजेन्द्र मुक्ताफलकृतेचणां ।
 सप्तत्रोहिसमायुक्तां चतुर्दिक्षु सदीपिकाम् ॥
 सर्वोपस्करसंयुक्तां सर्वगन्धविभूषितां ।
 चत्वारि तिलपात्राणि चतुर्दिक्षु निवेशयेत् ॥
 ब्राह्मणे वेदविदुषे श्रोत्रियायाहिताग्नये ।
 पुराणज्ञे विशेषेण साधुवृत्ताय धीमते ॥
 तादृशाय प्रदातव्या रसधेनुः कुटुम्बिने ।
 दाता स्वर्गमवाप्नोति सर्वपापवियर्जितः ॥
 दाता वा ग्राहकोवापि एकाहं रसभोजनः ।
 सोमपानं भवेत्तस्य सर्वंएवफलं भवेत् ॥
 दीयमानान्तु पश्यन्ति तेऽपि यान्ति परां गतिम् ।
 धेनुं च पूजयित्वाग्ने गन्ध-धूपस्रगादिभिः ॥
 पूर्वोक्तायै च मन्त्राद्य तानिव प्रयतः स्मरेत् ।
 एवमुक्त्वा रथित्वा तु दीयते वैह्विजोत्तमे ॥
 दशपूर्वान् परां यैव आत्मानं चैक विंशकं ।
 नयेत परमं स्थानं यस्मान्नावर्त्तते पुनः ॥
 एषा ते कथिता राजन रसधेनुरनुत्तमा ।
 ददस्व च महाराज पुण्यश्लोकानवाप्नुहि ॥
 य इदं पठते नित्यं शृणुयाद्वापि भक्तितः ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुसायुज्यतां व्रजेत् ॥
 इति स्कन्दपुराणोक्तोरसधेनुदानविधिः ।

अथ शर्कराधेनुदानं ।

विनीताश्च उवाच ।

तद्वच्च शर्कराधेनुं राजन् कुर्यात् यथार्थतः ।

अनुलिप्ते महोष्टष्ठे कृत्वाजिनकुशोत्तरे ॥

धेनुः शर्करया राजन् सदाभारचतुष्टयम् ।

उत्तमा कथ्यते सद्भिद्यतुर्थांशेन वत्सकः ॥

तदर्धं मध्यमा प्रोक्ता चतुर्थांशेन कन्यसा ।

तद्वत्सकं प्रकुर्वीत चतुर्थांशेन मानवः ॥

अथवाधेनुतः कुर्यादष्टांशेन तु वत्सकम् ।

स्वशक्या कारयेद्देनुं यथात्मानं न पीडयेत् ॥

सर्व्वभोजानि संस्थाप्य चतुर्दिक्षु समन्ततः ।

सौवर्णमुखशृङ्गाणि मोक्तिकैर्नयनानि च ॥

गुडेन च मुखं कार्य्यं जिह्वा पिष्टमयो तथा ।

कम्बलं पटसूत्रेण घण्टाभरणभूपिता* ।

इक्षुपादा रौप्यखुरा नवनीतमयस्तना ॥

प्रगस्तपत्रत्र्यवणा सितचामरभूपिता ।

पञ्चरत्नसमायुक्ता दर्भरोमसमन्विता ॥

कांस्योपदोहना सम्यक् गन्धपुष्पैःसमन्विता ।

इष्टक्विधानसंयुक्ता वस्त्रैराच्छादितोपरि ॥

गन्धपुष्पैरलङ्कृत्य ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।

श्रोत्रियाय दरिद्राय साधुवृत्ताय धीमते ॥

वेदवेदाङ्गविदुषे विप्रिषेणाग्निहोत्रिणे ।

अनुसूयवे प्रदातव्या न मत्सरयुताय वै ॥
 अयने विपुवे पुण्ये व्यतिपाते च पणमुत्तु ।
 येषु पुण्येषु कान्त्येषु यदृच्छावापि दापयेत् ॥
 सत्पात्रन्तु द्विजं दृष्ट्वा स्वागतं त्र्योत्रियं गृहे ।
 तादृगाय प्रदातव्या पूच्छदेशे निवेदयेत् ॥
 पूर्वसुखस्थितोदाता अथवा तु उदङ्मुखः ।
 धेनुं पूर्वसुखीकृत्वा यत्नमुत्तरतो न्यसेत् ॥
 दानकाले तु ये मन्त्रास्तान् पठित्वा समर्चयेत् ।
 आच्छाद्य चैव तं त्रिप्रं मुद्रिकाकर्णपेटकैः ॥
 स्वगत्या दक्षिणां दद्यात् गन्धपुष्पं सचन्दनम् ।
 धेनुं समर्पयेत्तस्य मुखञ्च न विलोकयेत् ॥
 एकाहं गर्कराहारी ब्राह्मणमिदिनं वसेत् ।
 सर्वपापहरा धेनुः सर्वकामप्रदायिनी ॥
 सर्वकाममगृहस्तु जायते नात्र संगयः ।
 दीयमानां प्रपश्यन्ति तेऽपि यान्ति पराङ्गतिम् ॥
 य इदं शृणुयाद्भक्त्या पठति वापि मानवः ।
 मुच्यते सर्वपापेभ्यो विष्णुनोक्तं मगच्छति ॥
 इति स्कन्दपुराणोक्तः गर्कराधेनुदानविधिः ।

अथ कार्पासधेनुदानविधिः ।

यराह उवाच ।

अतःपरं प्रवक्ष्यामि धेनुं कार्पासकीं शुभाम् ।
 विप्रस्य शुद्धगुण्यर्धं ब्रह्मणा वांशुककृतम् ०

कार्पासमूलन्तश्चापि तेनासायुत्तम स्मृतः ।
 साच कार्पासभारेण धेनुःश्रेष्ठा प्रकीर्तिता ॥
 मध्यमा च तदर्द्धेन तस्याप्यर्द्धेन कन्यसा ।
 पूर्ववद्वस्त्रधान्यञ्च हिरण्यञ्च तथैव च ॥
 वत्सवान्तु चतुर्धांशे दानमन्त्रोविधीयते ।
 कुर्वीत पूर्ववद्वत्सं वस्त्रधान्याद्यूपस्करम् ॥
 पूर्ववदिति, वराहपुराणोक्ततिलधेनुवदित्यर्थः ।
 हेम कुन्देन्दुदेवेय घोराणव समुद्भवे ।
 सोमप्रिये सुधेन्वाख्ये सौरभेयि नमोऽस्तुते ॥
 दत्तेयमिन्द्रनाथाय गशांकायामृताय च ।
 अत्रिनेत्रप्रजाताय सोमराजाय वै नमः ॥

दानमन्त्रः ।

यस्त्वेवं परया भक्त्या ब्राह्मणाय प्रयच्छति ।
 स याति सोमलोकन्तु * सोमेन सह मोदते ॥
 नरोगी न ज्वरी कुष्ठी कुले तस्य प्रजायते ।
 पुत्रदारसमोपेतो जीवेच्च शरदांशत ॥
 इति वराहपुराणोक्तः कार्पासधेनुदानविधिः ।

अथ सवणधेनुदानम् ।

युधिष्ठिर उवाच ।

कृष्ण कृष्ण महाबाहो सर्वशास्त्रविशारद ।
 कथयस्व हि दानानामुत्तम यत् प्रकीर्तितम् ॥

येन दत्तेन दत्तानि सर्वाण्यपि भवन्त्युत ।
 सर्वकामसमृद्धयः सर्वपापक्षयो भवेत् ।
 प्रायश्चित्तविशुद्धयः तन्मे कथय सुव्रत ॥

श्रीकृष्ण उवाच ।

शृणु राजन् प्रवक्ष्यामि लवणस्यैव कल्पितां ।
 गोमयेनोपलिप्ते तु दर्भसंस्कारसंस्थितां ॥
 षाविकसर्भं विन्यस्य पूर्वोशाभिमुखं स्थिताम् ।
 यस्तेषाञ्छादितां कृत्वा धेनुं कुर्वीत मध्यगां ॥
 आढकेनैव कुर्वीत बहुवित्तोऽल्पवानपि ।
 स्वर्णशुद्धीं रौप्यखुरां इक्षुपादां फलस्तनीं ॥
 कार्या शर्करया जिह्वा गन्धघ्राणयतो तथा ।
 समुद्रोदरजां शक्तिं कर्णौ च परियेष्टयेत् ॥७॥
 शृङ्गे चन्दनकाष्ठाभ्यां मौक्तिके चाक्षिणी शुभे ।
 कपोलौ सङ्गुपिण्डाभ्यां यवानास्ये प्रदापयेत् ॥
 कम्बलं पट्टरुचेण शोवायां छत्रिका तथा ।
 घृष्टे वै ताम्रपाचन्तु अपाने गुडपिण्डकाम् ॥
 स्नाङ्गुले कम्बलं दद्यात् रसान् क्षीरप्रदेगतः ।
 योनिप्रदेशे च मधु सञ्चितस्तु फलान्वितां ॥
 एवं सम्यक् परिस्थाप्य लवणस्य कृतां च गां ।
 स्थापयेत् यत्सकञ्चापि चतुर्भागेन मानयः ॥
 एवं धेनुं समभ्यर्च्य मात्स्यस्यस्यिभूपणैः ।

स्रात्वा देवार्चनं कुर्याद्ब्राह्मणानभिपूज्य च ॥
 कृत्वा प्रदक्षिणङ्गान्तु पुत्रभार्यासमन्वितः ।
 ब्राह्मणाय सुशीलाय वृत्तयुक्ताय वै नृप ॥
 दद्यात् पर्वसु सर्वेषु मन्त्रेणानेन मानवः ।
 लवणे वै रसाः सर्वे लवणे सर्वदेवताः ॥
 सर्वदेवीमयि देवि लवणाख्ये नमोऽस्तु ते ।
 एवमुच्चार्य मन्वान्ते त्रिप्राय प्रतिपादयेत् ॥
 सम्यक् प्रदक्षिणं कृत्वा दक्षिणासहितं नृप ।
 प्रदक्षिणा मही तेन कृता भवति भारत ॥
 सर्वदानानि दत्तानि सर्वर्त्तकफलानि च ।
 सर्वे रसाः सर्वमन्त्राः सर्वमेतच्चराचरं ॥
 सौभाग्यञ्च परां वृद्धिं शरीरारोग्यसम्पदः ।
 नृणां भवति दत्त्वा तु रसधेनुं न संशयः ॥
 स्वर्गं च नियतं वासी यावदाहृतसंप्लव ॥
 पत्तीर्णकाम्बलगलां लवणोदकेन
 कृत्वा फलस्नानवतीमविचर्मं पृष्ठे ।
 दत्त्वा द्विजाय विधिवद्रसधेनुमेतां
 लोक गवां सकलसौख्ययुत प्रयाति ॥
 इति भविष्यत्पुराणोक्तौलवणधेनुदानविधिः ।

अथ कर्पूरादिधेनुदानं ।

कर्पूरधेनुं वक्ष्यामि सर्वगन्धमयीं शुभां ।
 यान्दत्त्वा सर्वगन्धास्तु प्रदत्ताः स्वर्गमहीपते ॥

चन्द्रग्रहे वाथ भानोः कार्तिक्यां विषुवत्यथ ।
 द्वादशामयने पुण्ये दद्यात् कर्पूरगां विभो ॥
 ब्राह्मणाय दरिद्राय गोलहृत्तपराय च ॥
 भूमावास्तीर्य नेषन्तु शङ्खशुक्लाश्वरं शुभं ॥
 कार्या चतुष्पत्ता धेनुः पलमात्रस्तु वत्सकः ।
 अथवा पलिका धेनुर्वत्सः कार्य्यस्तु कार्पिकः ॥
 सुवर्णशृङ्गा रोप्यसुरा पुच्छं कुङ्कुमसम्भयम् ।
 गृहनाभिमया दन्ता यन्त्रिपणमयं सुखं ॥
 अक्षिणो सिद्धकमये कर्णो चागुरुकाष्ठजो ।
 देवदारुमयं पुच्छं सुदं शुग्मुन्नसम्भयं ॥
 कुष्ठं कपोलकं प्रोक्तं उशीरं चम्पं चैव तु ।
 उदरे चन्दनं दद्यात् सुराये नखमेव च ॥
 एयं संकल्प्या कर्पूराश्विनं वन्ते ण पूजिताः ।
 विप्रं संपूज्य कर्पूरां वस्त्रायुग्मेन चैव हि ॥
 कर्पूरधेनुं विप्रेण गृह्णाण मां सुपूजितां ।
 पुष्यगन्धस्थिता सा मे कमन्ता प्रीयतामिति ॥
 अनेनैव तु मन्त्रेण दानं विप्राय दापयेत् ।
 दत्त्वा धेनुमिमां राजन् गन्धर्वाणां समीभवेत् ॥
 कल्पत्रयं धमेत् स्वर्गं राजराजो भवेदिह ।
 सर्वान् कामानवाप्नोति गौरीलोके महीयते ॥
 तथा स्वर्षकामप्रदा धेनुः गर्करायाः प्रकीर्तिता ।
 मर्षपापहरा चैव तस्माद्दद्यात्तमाहितः ॥

गुहधेनुवदत्रापि मन्त्रावाहनपूजनं ।
 दत्त्वा फलमयीं धेनुं कामानां फलभाग्भवेत् ॥
 तथा कासूरिकां धेनुं श्रद्धावित्तसमन्वितः ।
 पात्रे दद्यान्नृपयेष्ठ मन्त्रमेतमुदीरयेत् ॥
 इति विष्णुधर्मोक्तः कर्पूरादिधेनुदानविधिः ।

अथ सुवर्णधेनुदानं ।

श्रीभगवानुवाच ।

कथयामि रहस्यन्ते दानधर्मोपसंहित ।
 सुवर्णधेनुसम्बन्धि सर्व्वपापोपशान्तिदे ॥
 यद्ब्रह्मणापि राजेन्द्र विहितं विष्णुणा पुरा ।
 तत्ते विस्तरतो राजन् कथयाम्यनुपूर्व्वशः ॥
 सुवर्णस्य सुवर्णस्य शुद्धस्य परिकल्पितां ।
 एकं सुवर्णशब्द , हिरण्यवचनः, परः परिमाणवचनः ।
 रौप्यवत्सकसशुक्लां सुक्ताफलविभूषितां ।
 प्रवालशृङ्गोपयुतां पद्मरागाक्षिशानिनीं ॥
 घृतपात्रस्तनवतीं कर्पूरागुरुनासिकाम् ।
 शर्करारसनोपेतां शृष्टान्नमुखसंमितां ॥
 शङ्खशृङ्गान्तरां शुकिललाटस्थानकल्पितां ।
 फलदन्तां वस्त्रयुग्मपाश्वीं चोमशुकम्बलां ॥
 इक्षुपादां नालिकेरयवणां गुडजानुकाम् ।
 पञ्चगव्यापानवतीं कांस्यपृष्ठसमन्विताम् ॥
 सुपट्टसूत्रलाङ्गूलां समधान्यसमोन्विताम् ।

फलपुष्पसमीपेतां छत्रोपानत्समन्विताम् ।
 सुवर्णधेनुं विप्राय प्रतिपाद्येदृशौचरः ॥
 हिरण्यरेताः पुरुषः पुराणः ह्यप्यपिङ्गलः ।
 तप्तहेमच्छविः स्रष्टा पिशात्मा प्रीयतामिति ॥
 अग्नेनैव तु मन्त्रेण धेनोर्दानं प्रकीर्तितं ।
 अश्वमेधसहस्रस्य फलमाप्नोत्वसंगमम् ॥
 कुलानान्तु महस्रन्तु स्वर्गं नयति तदुधः ।
 किमन्यैर्व्वहुभिर्दानैः पर्याप्तं हेमधेनुना ॥
 सुवर्णधेनुं दत्त्वा हि हतलाल्यो भयेश्वरः ।
 हिरण्यगर्भो भगवान् प्रीयतामिति कीर्त्तयेत् ॥
 उपवासविशुद्धात्मा दद्यात् मोमरपियहे ।
 रचः पिशाचाम्बुद्देहं न पश्यन्ति नराधिप ॥
 कार्त्तिक्यां प्रयतो दद्याद्वादस्यां कार्त्तिकस्य तु ।
 दत्त्वा तत्पदमाप्नोति यत्र गत्वा न शोचति ॥
 इति विष्णुधर्मोक्तः सुवर्णधेनुदानविधिः ।

अगस्त्य उवाच ।

मनुना यं विधिं कृत्वा प्राप्ता लोका अमुत्तमाः ।
 व्रवीमि तदहं हेमधेनुदानविधिं नृप ।
 शुभां हेमयोद्गाञ्च कारवेद्राजतान् सुरान् ॥
 शुभां शुद्धसुवर्णम्, घटितान्, च च सुवर्णपरिमाणचतुर्दश
 वक्रनिर्माणादिरनुष्णाहोपसंहारः, पूर्वोक्तसुवर्णधेनोरयगन्तव्यः ।
 तां यस्तुपाहतां कृत्वा प्राप्नुयात्तोऽमुत्तमम् ।

विचित्रचित्रपुष्यैश्च गन्धधूपविलेपनैः ।
 तथा क्षमापयेद्देवो ताङ्गान्तत्र समर्पयेत् ॥
 देवि त्वदीयादादेशात्तवभक्तेषु दीयते ।
 पुनस्तां विप्रराजाय दापयेद्विवभाविने ॥

शिवभाविने, शिवध्यायिने ।

अक्षय्यफलकामेन प्रायश्चित्तविशुद्धये ।
 मनुना चीर्षमेतद्दे सम्पतेयु नराः किल ॥
 सप्तपूर्वापरान्वंशान् रुद्रकिल्बिषसंस्थितान् ।
 उद्धत्य वानयेद्वत्स देवीलोकमनुत्तमम् ॥
 इति देवोपुराणोक्तो हेमधेनुदानविधिः ।

षड्भिपुराणात् । सुवर्णधेनुश्चाप्यत्र सुवर्णाश्च चतुर्दश ।
 सुनिर्णिक्तसुवर्णैश्च सप्तभिर्मध्यमा स्मृता ॥
 चतुर्भिः कन्यसा प्रोक्ता चतुर्थांशेन वत्सकः ।
 गुडधेनुविधानेन दत्ता सर्व्वफलप्रदा ॥

विश्वामित्रः ।

हिरण्यरेताःपुरुषः पुराणः कृष्णपिङ्गलः ।
 रत्नहेमद्वयः स्रष्टा विश्वात्मा प्रीयतामिति ॥
 हिरण्यगर्भोभगवान् प्रीयतामिति कीर्त्तयेत् ।
 सुवर्णधेनुन्दत्त्वा च क्षतकाल्योभवेन्नरः ॥

इति सुवर्ण धेनुदानविधिः ।

अथाह बृहद्गौतमः ।

धेनुं स्वर्णमयीं कुर्यात् पूर्वेण विधिना ततः ।

सुवर्णशृङ्गीं रत्नाढ्यां तथारौप्यसुरामपि ॥
 तथा च तर्णकं कुर्यादष्टभागेन पूर्ववत् ।
 ब्राह्मणं श्रुतसम्पन्नं वैष्णवं च कुटुम्बिनं ॥
 आचारवन्तं धर्मिष्ठं द्विजशुश्रूषणोद्यतं ।
 गृहमाह्वयं विधिवत् पूजयेत् पूर्ववच्च तं ॥
 यथा विभवतोभक्त्या हेमः पूर्ववदेव हि ।
 मन्त्रैस्तु वैष्णवैः सम्यक् पालाशसमिधस्तथा ॥
 होमान्ते तां प्रदद्याच्च मन्त्रेणानेन मेहवान् ।
 चक्रं सुदर्शनं यस्य राजतेजस्तथैव हि ॥
 प्रमेहं हरतु क्षिप्रं विष्णुर्गुरुडवाहनः ।

दानमन्त्रः । दानं प्रमेहरोगघमेतत्कार्यं मनोयिभिः ।

कृतेनानेन शाम्यन्ति प्रमेहा दारुणा अपि ॥

अत्र पूर्ववदिति राजतद्वपभदानवदिति श्रेयं ।

इति प्रमेहप्रसुवर्णधेनुदानविधिः ।

अथाह बीहायनः ।

सोवणीं गां प्रकुर्वीति पलेनार्हेन वा पुनः ।
 विस्रगाठं न कुर्वीति कुर्वन्नैवं फलं भवेत् ॥
 रत्नशृङ्गीं रौप्यसुरां नानावस्त्रैरलङ्कृतां ।
 ग्रहाणामुपरि स्थाप्य नव धान्यानि विन्यसेत् ॥
 होमस्तु पूर्ववत्कार्यो गोविन्दप्रीतये हितः ।
 एवं विष्णुप्रतद्विष्णुर्विष्णोर्नुकमितिक्रमात् ॥
 समिदान्यचरुं इत्वा पूर्णाहुत्यन्तएव हि ।

ततस्तांशु शुची रोगी ब्राह्मणं वेदपारगं ॥
 श्रुतवृत्तीपसम्पन्नं कुलीनं धर्मवादिनं ।
 वृद्धं ज्ञानीपसम्पन्नमनुष्टेगफरं नृणां ॥
 भक्त्या स्वयं समानोय पूजयेत् प्रीतिपूर्वकं ।
 अद्भु लोयकपात्राद्यै रूपानच्छत्रकैरपि ।
 मन्त्रेणानेन तां पात्रे दद्याद्द्रीगी यतात्मवान् ॥
 गोविन्दं मनसा ध्यायन् गवां मध्ये स्थितं शिशुं ।
 वर्हापोडकसंयुक्तं वैशुवादनतत्परं ॥
 गोपीजनैः परिहृत वन्यपुष्पावतंसकं ।

गोविन्द गोपीजनवक्षभेश
 कंसासुरघ्न त्रिदशेन्द्रवद्य ।
 गोदानदत्तः कुरु मे दद्यात्सो
 अर्शोविनाश क्षयितारिवर्गः ॥

दानमन्त्रः । दानेनानेन नियतमर्गसां जायते क्षयः ।
 तस्मात् कुर्यात् प्रयत्नेन सुखार्थं ह्येतदर्शसो ॥ '

इत्यर्शोघ्नसुवर्णधेनुदानविधिः ।

अथ वायुपुराणे ।

चतुर्विधा च या वन्द्या भवेद्दत्सवियोजनात् ।
 यच्चै तस्याः प्रतीकारन्तत्स्वरूपं निबोध मे ॥
 हिरण्येन यथा शक्त्या सवत्सां कारयेद्दृढां ।
 धेनुं पलेन वत्सञ्च पादेन गुरुरन्नवीत् ॥
 धेनुं रौप्यसुरां रत्नं तस्याः पुच्छे नियोजयेत् ।

घण्टाङ्गले च वधोयात्तवसां प्राङ्मुखः शुचिः ॥
चन्दनागुत्कपूरैर्गन्धमालैः सुगोभनैः ।
उपचारैः षोडशभिर्नैवेद्यं पायसम्भवेत् ॥
मोदकं च तथा पुष्पं गुडं लवणमेव च ।
जीरकं तु सुविस्तीर्णं मूषं वेणुमते दृढे ॥
धेनोरिकं प्रदातव्यं ब्राह्मणस्त्रोपु चैव हि ।
यदृष्टो दश वा दद्यात् तदनन्तरमेव च ॥
ब्राह्मणं सर्वशास्त्रार्थकुशलं धर्मवेदिनं ।
विद्याविनयसम्पन्नं शान्तं चैव जितेन्द्रियं ॥
अश्लोक्षुषं सर्वजनप्रियं कल्पप्रवर्द्धितं ।
आह्वय भक्त्या सम्पूज्य यस्माद्यैर्गन्धपुष्पकैः ॥
तेनैव कारयेत् पूजामाहतो धेनुवत्सयोः ।
होमं च कारयेत् तत्र समिदाज्यचरत्कटम् ॥
सोमोधेनुमिति मन्त्रं समुच्चार्य ततः पुनः ।
प्राङ्मुखोऽपविष्टाय प्रदद्यात्तामुदङ्मुखः ॥
मन्त्रेणानेन विधियत् पुच्छे हस्तं विधाय च ।
धेनुर्याङ्गिरसः सा तु यगिष्ठे सुरभी च वा ॥
दुहिता या तथा भानोरग्नेयं यरुणस्य च ।
शाय गावः प्रवर्त्तन्ते यनेषूपवनेषु च ॥
प्रीणन्तु ता मम मदा पुत्रपौत्रप्रदाः सुखं ।
प्रयच्छति दिवाराधमविच्छेदश्च मन्ततेः ॥
दानमन्तः । एवं दत्त्वा तु तदानं प्रणिपत्य विसर्जयेत् ॥
इति बभ्यास्वहरसुवर्णधेनुदानविधिः ।

तथा । प्रन्विन्नपाणिपादः स्यात् यो हरेत् रसादिकं ।
 वक्ष्यामि तत् प्रतीकारं दानहीमादिकर्मणा ॥
 पलाहेन तदर्धेन तदर्धेनाथवा पुनः ।
 कुर्याद्धेनुं सुवर्णेन वत्सस्तत्पादतो भवेत् ॥
 एवं कृत्वा तु तां धेनुं वस्त्रेणवेष्ट्य शोभनां ।
 गुडस्योपरि संस्थाप्य पूजयेद्गन्धधूपकैः ॥
 गुडस्य च परीमाणं चत्वारिंशत्पलं भवेत् ॥
 यद्वा तदर्धमेव स्याद्यथाविभवमेव वा ।
 हृद्यकव्यादि च घृतदधिचौरचतुष्टयं ॥
 पादेष्वेकैकशः स्थाप्य पूर्वदक्षिणतः क्रमात् ।
 शृङ्गाणि च पुनस्तस्याः कुङ्कुमेनानुलेपयेत् ॥
 एवं विधाय तां धेनुं आचार्य्यः स्वर्णरूपिणीं ।
 हीमं समारभेत् कुण्डे स्थण्डिले वाथ पूजिते ॥
 अग्निप्रणयनं कृत्वा ह्याचार्य्यः सर्व्ववेदवित् ।
 धर्मज्ञो यज्ञवेदस्तु कुशलः क्रोधवर्जितः ॥
 अनुद्देशकरो नृणां पुराणार्थविदङ्गवित् ।
 समिदाज्यतिलैश्चापि मन्त्रैरेभि क्रमेण तु ।
 आयंगौरितिमन्त्रेण समिद्धीमः प्रशस्यते ॥
 शीमेद्येवदिमन्त्रेण आज्यहीमोबुधैः सह ।
 तिलहीमोव्याहृतिभिरष्टोत्तरसहस्रकं ॥
 एवं हीमं च निर्घर्त्तं निर्यातस्याभिषेचनं ।
 अग्निः पूर्वीत्तरे देशे स्थापयेत् कुम्भमद्रणं ॥
 ज्वेतेन वाससा चैव शक्तिकां गुग्गुलुं तथा ।

गोरोचना सम्भवे च पञ्चभङ्गसमिद्धते ॥
 मन्त्रै रथापोहिष्टेति तिस्रभिस्तन्तुं रोगिणं ।
 हिरण्यवर्णंइति च पावमानेन चैव हि ॥
 शशीवातामुषाकेन शान्तिं प्रथममेव हि ।
 कृत्वाभिप्रेचनं कुर्यात् शक्लान्वरधरस्य तु ॥
 आङ्गुलीनां च सम्पातैः पाणिपादौ च लेपयेत् ।
 ततस्तां पूजयेद्देतुं रोगी गन्धाद्यतादिभिः ।
 गावएव सुरभय इतिमन्त्रे ण भक्तिः ॥
 आचार्यायाय तां दद्यात् प्राङ्मुखाय ह्युदङ्मुखः ।
 मन्त्रे स्थानेन विधिवत्पूजितायां न संग्रहः ॥
 आदित्यस्य सुता यान्तु देवानां याय धेनवः ।
 पितृणामपि यद्याणां गन्धर्वाणां च सर्व्वगः ॥
 यद्याणां गुह्यकानां तु यश्चिह्नसुरभिस्तया ।
 एतास्तुष्टा मम क्षिप्रन्वेनोरस्याः प्रदानतः ॥
 रमचौर्येण यज्जातं वैरुष्यं पाणिपादयोः ।
 तत्सर्व्वं नागयन्त्याशु धेनवः सर्व्वतोपिताः ॥
 दानमन्त्रः । अनेन विधिना स्वर्णधेनुदानं करोति यः ।
 पूर्व्वकर्मविपाकोत्थं दुःखं सर्व्वं प्रणश्यति ॥
 दक्षिणां दद्यात्प्राग् दद्याद्यथागन्तवाद्य भक्तिः ।
 दद्यात्प्राग् भोजयेद्यापि बन्धूनपि च भोजयेत् ॥
 स्वयं घ्रात्वा च भुञ्जीत मृष्टाहारैस्तु संग्रहः ।
 दानेनानेन नियतं पादप्रक्षेपदजां रुजं ।
 जयन्ति रोगिणः कार्यं पादप्रक्षेपदिना ततः ॥

इति पादप्रस्त्रेदघ्नसुवर्णधेनुदानविधिः ।
 अथ स्वरूपतो गौदानं महाभारते ।
 दानानामिह सर्वेषां गवां दानं विशिष्यते ।
 गावःश्रेष्ठा पवित्राश्च पावना जगदुत्तमाः ॥
 ऋते दधिष्टताभ्यां च नेह यज्ञः प्रवर्त्तते ।
 तेन यज्ञमशेषं हि गोमूलं सम्प्रचक्षते ॥
 गावोघिकास्तपस्विभ्यः सदा सर्वेभ्य एव च ।
 तस्मान्महेश्वरोदेवस्तदेताभिः सह स्थितः ॥
 पयसा हविषा दध्ना शकृताप्यथ चर्मणा ।
 अस्त्रिभियोपकुर्वन्ति घालैः शृङ्गैश्च भारत ॥
 गोभिस्तुल्यं न पश्यामि धनं किञ्चिदिहाच्युतं ।
 कीर्त्तनं श्रवणं दानं दर्शनं चापि पार्थिव ॥
 गवां प्रशस्यते वीर सर्वपापहरं परं ।
 गावोलक्ष्म्याः सदा मूलज्ञोपु पाप्मा न विद्यते ॥
 स्वाहाकारवपट्कारौ गोषु नित्यं प्रतिष्ठितौ ।
 गावो यज्ञप्रणेत्रोवै तथा यज्ञस्य गोमुखं ॥
 अमृतं ह्यक्षयं दिव्यं रक्षन्ति च वहन्ति च ।
 अमृतायतनं चैताः सर्वलोकनमस्कृताः ॥
 न गोदानात्परं दानं किञ्चिदस्तीति मे मतिः ।
 सा गोन्यायाज्जिता दत्त्वा हृत्क्षन्तारयते कुलं ॥
 अमृतं वै गवां क्षीरमित्युवाच प्रजापतिः ।
 तस्माद्दाति यो धेनुममृतत्वं स गच्छति ॥

निष्पुराणे । अग्न्यागाराणि विप्राणां देवतायतनानि च ।

पूज्यन्ते यज्ञता यासां किं देयमधिकं ततः ॥
 देवलः । विमानवरमारूढो दिव्याभरणमूपितः ।
 योगन्तु वाञ्छति स्वर्गं स गोदानं प्रयच्छतु ॥
 दानमप्यधिकं धेनीर्विद्यते वा समभुवि ।
 नियतं विदशैर्वांसः कल्पितोऽस्यास्तु विग्रहे ॥

भविष्यत् पुराणे ।

ब्रह्मीवाच ।

आदित्यदुहिता गौर्हि पृथीयं परिकीर्त्तिता ।
 त्रियोऽर्थे सर्वलोकानामुत्पन्ना क्रतुसिद्धये ॥
 ब्राह्मणायैव गावश्च कुलमेकं द्विधा कृतं ।
 एकत्र मन्वास्तिष्ठन्ति हविरैकत्र तिष्ठति ॥
 गोभ्यो यज्ञाः प्रवर्त्तन्ते गोभ्यो देवाः समुत्थिताः
 गोभ्यो वेदाः समुद्गीर्णाः सपङ्कपदक्रमाः ॥
 शृङ्गमूले गवां नित्यं ब्रह्मविष्णुसमाश्रितौ ।
 शृङ्गायै सर्वतीर्थानि स्यावराणि चराणि च ॥
 शिरोमध्ये महादेवः सर्वभूतमयः स्थितः ।
 ललाटायै स्थिता देवो नामावंगी च पङ्मुखः ॥
 काञ्चलेऽत्रतरो नागो नामापुटसुपालितौ ।
 कर्णयोरग्निनी देवो चक्षुषोः शशिभास्करौ ॥
 दन्तेषु घायवः सर्वे जिह्वायां वरुणः स्थितः ।
 सरस्वती च हंकारे यमयज्ञौ च गण्डयोः ।
 सन्ध्याद्वयं तयोठाभ्यां ध्रुवामिन्द्रः समाश्रितः ॥

रक्षांसि कक्षदेशे तु माध्याधीरसि संस्थिताः ॥
 चतुष्पात् सगलोधर्मः स्वयं जङ्घासु संस्थितः ।
 खुरमध्ये तु गन्धर्वाः खुराग्रेषु च पन्नगाः ॥
 खुराणां पश्चिमाग्रेषु गणाङ्गपरसां स्थिताः ।
 रुद्राद्यैकादश पृष्ठे वसवः सर्व्वसन्धिषु ॥
 त्र्योणीतटस्थाः पितरः सोमोलाङ्गूलमाश्रितः ।
 आदित्यरश्मयोवालाः पिण्डीभूता व्यवस्थिताः ॥
 साक्षाद्गङ्गा च गोमूत्रे गोमये यमुना स्थिता ।
 क्षीरे सरस्वती देवी नर्मदा दधिसंस्थिताः ॥
 हुताशनः स्वयं सर्पिर्ब्राह्मणानां गुरुः परः ।
 अष्टाविंशतिदेवानां कोटगोरोमसु संस्थिताः ॥
 उदरे पृथिवी त्रेया सशैलधनकानना ।
 चत्वारः सागराःपूर्णा गवां ये तु पयोधराः ॥
 एतद्भिः कथितं सर्व्वं यथा गोषु प्रतिष्ठितं ।
 जगद्वै देवशार्ङ्गल सदेवासुरमानवं ॥

स्कन्दपुराणे ।

दृष्टानि खादन्ति वसन्त्यरण्ये
 पिवन्ति तीयान्यपरिश्रहाणि ।
 दुहन्ति वाहन्ति पुनन्ति पापं
 गवां रसैर्जीवति जीवलोकः ॥
 तुष्टास्तु गावः शमयन्ति पापं
 दत्तास्तु गावस्तिदिवन्नयन्ति ।

संरक्षिताधीपनयन्ति वित्तं
 गोभिर्न तुल्यं धनमस्ति किञ्चित् ॥
 शय्यंसमश्राति ददाति नित्यं
 पापापहं मित्रविषईनं च ।
 स एव चार्थः परिभुज्यते च
 गोभिर्न तुल्यं धनमस्ति किञ्चित् ॥
 तृणानि शुष्कानि यने चरित्वा
 पीत्वापि तोयान्यमृतं श्वन्ति ।
 यज्ञोमवाद्याय पुनस्ति लोकान्
 गोभिर्न तुल्यं धनमस्ति किञ्चित् ॥

हारीतः । बहुक्षीराय योगा वै ब्राह्मण्यायोपपादयेत् ।
 उत्तारयेत् आत्मानं सप्त सप्त कुलानि च ॥
 देवलः । सुग्रीलां लक्षणवतीं युवतिं यत्नसंगुतां ।
 बहुदुग्धवतीं सिग्धां धेनुं दद्याद्द्विचक्षणः ॥
 वेदव्यासः । यथात्मविक्रयं कृत्वा गाः क्रीत्वा संप्रयच्छति ।
 आत्मविक्रयतुल्यास्ताः गास्वतीः हृडकीगिकः ॥
 तथा । संप्राप्तेष्वर्जयित्वा तु यो वै गाः मम्यच्छति ।
 यावतीः स्वर्ग्येद्वापः स तावत्फलमयुते ॥
 तावदिति पूर्वोक्ततावद्दोरोमसम्भित ।
 'संवत्सरं' स्वर्गफलमित्यर्थः ।
 यो वै द्यूते धनं जित्वा क्रीत्वा गाः संप्रयच्छति ।
 स दिव्यमयुतं शक्यं वर्षाणां फलमयुते ॥
 'यन्तर्जाताः', सुकृतज्ञानसंध्याः

पणक्रीता निर्जिताशौकजाश्च ।

स्रच्छोत्सृष्टाः पीपणाभ्यागताश्च द्वारैरेतैर्गोविशेषाः प्रगस्ताः ॥

अन्तर्जाता गर्भिष्ण इति भारतपदप्रकाशकारः ।

सुकूपलब्धाः यथामून्यक्रयप्राप्ताः, पणक्रीताः सृतिलब्धाः,
निर्जिता युद्धादिना शोकजाः, गृहजाताः स्रच्छोत्सृष्टाः पीप-
णाभ्यागता इति, व्याध्यादिस्रच्छ्राक्रान्ताः सत्यः स्वामिना यास्य-
क्ताः स्वयं च पीपणं कृत्वा लब्धाः ।

रुष्टा दुष्टा दुर्वला व्याधिताश्च

न दातव्या याच मूलैरदत्तैः ।

क्लेशैर्विप्रंथा फलैः संयुनक्ति

तस्यावीर्याशाफलाद्यापि लोकाः ॥

मूलैरदत्तैः स्वीकृतेति शेषः ।

तथा । न कृशां पापवत्सां वा बन्ध्यांरोगान्वितां तथा ।

न व्यंगामपरित्यान्तां दद्याद्वा ब्राह्मणाय वै ॥

योदद्यादुपयुक्तार्थां जीर्णान्धेनुञ्च निष्फलाम् ।

तम' संप्रविशेद्वाता द्विजं क्लेशेन योजयेत् ॥

ब्रह्मपुराणे ।

पीतोदकां जग्धट्ठणां दुग्धचोपां निरिन्द्रियाम् ।

उन्मत्तामङ्गहीनाञ्च स्रुतवत्सां महाशनां ॥

केयबालपुरोपास्यिक्त्वाद्यादां सन्धिनीं खलाम् ।

पुटधेनुं यमलसुन्नित्यं व्रणयितस्तनीं ॥

न दद्याद्ब्राह्मणेभ्यश्च सदोषं हृषभन्तथा ।

पीतोदकां जग्धट्ठणामिति, हृदत्वोपलक्षणपराम् ।

दुग्धचीमां, स्वकीयस्तनपायिनीं, महाशनाम्
बहुभक्षां, पुटधेनुं वाव्यायस्यैव वा गर्भिणी

विश्रामित्रः ।

नैकशृङ्गाश्च निष्कृष्टां स्फुटिताचीं चलत्सुराम् ।
न दद्यात् विस्तनीसैव गां शुभामेव दापयेत् ॥

महाभारते ।

यम्वरीषीगयां दत्त्वा ब्राह्मणेभ्यः प्रतापवान् ।
अर्घुदानि दशैकञ्च मराट्टीभ्यपतद्विवम् ॥
दत्त्वा शतमहस्रन्तु गवां राजा प्रमेनजित् ।
सवत्सानां महातेजा गतीलोकाननुत्तमान् ॥

तथा । प्रासादा यत्र सीवर्णाः शय्या रत्नैर्वज्रलास्ताथा ।

धरायाः परसो यत्र तत्र गच्छन्ति गोप्रदाः ॥
गोप्रदीनरकद्वैति पयः पीत्वाभ्युज्ज्वलन् ।
विमानेनार्कवर्णेन दिवि राजन् विराजते ॥
तश्चारुवेपाः सुस्त्रीण्यः शतशीघरयोपितः ।
रमयन्ति विमानस्य दिव्याभरणभूयिताः ॥
येषूनां यज्ञजोनाश्च नूपुराणाश्च निःस्रनैः ।
हासैश्च हरिणाक्षीणां सुतः सन् प्रतिबुध्यते ॥

यावन्ति रोमाणि भयन्ति धेन्या
स्तावन्ति वर्षाणि महीयते स्यः ।
स्वर्गाद्युतथापि ततस्त्रिलोके
कुने समुत्पत्स्यति गोमतां सः ॥

(१०)

विष्णुः । गोप्रदानेन स्वर्गमाप्नोति दशधेनुप्रदोगोलोकं शत-
प्रदय ब्रह्मलीकं ।

जाबालः ।

होमार्थमग्निहोत्रस्य योगान्दद्यादयाचिताम् ।
तिर्वित्तपूर्णां पृथिवी तेन दत्ता न संशयः ॥

याज्ञवल्काः ।

यथाकथञ्चिद्दत्त्वा गां धेनुं वाधेनुमेव वा ।
अरोगामपरिक्लिष्टां दाता स्वर्गं महीयते ॥

अङ्गिराः । गौरेकस्यैव दातव्या त्र्योत्रियस्य विशेषतः ।

सा हि तारयते पूर्वान् सप्त सप्त च सप्त च ॥

नन्दिपुराणे ।

अपात्रे सा तु गौर्दत्ता दातारन्नरकं नयेत् ।

कुलैकविंशत्यायुक्तं यहीतारञ्च तारयेत् ॥

विधिना च यदा दत्ता पात्रे धेनुः सदक्षिणा ।

तदा तारयते जन्तून् कुलानामयुतैः शतैः ॥

पात्राण्याध्यात्मिका मुग्धा सुशुद्धाग्निहोत्रिणः ।

देवताश्च तथा मुग्धा गोदानं ह्येतदुत्तमं ॥

महाभारते ।

वृत्तिग्लानं सोदति चाति मात्रम्

कथ्यार्थं चाहोमहेतोः प्रसुत्वां ।

गुर्वर्थं वा बालसदृशे वा

धेनुन्द्याटिपकाली विगिष्टः ॥

पात्रं मनसि सञ्चिन्त्य तोयमप्सु विनिक्षिपेत् ॥
जलगायी ब्रह्मपिता पञ्चनाभः सनातनः ।
अनन्तभोगशयनः प्रीयतां परमः पिता ॥

गोमतीमाह यमः ।

गावः सुरभयोनित्यं गावोगुग्गुलगन्धिकाः ।
गावः प्रतिष्ठा भूतानां गावः स्वस्वयनं महत् ॥
अन्नमेव परं गावो देवानां हविरुत्तमं ।
पावनं सर्वभूतानां रक्षन्ति च वहन्ति च ॥
हविषा मन्त्रपूतेन तर्पयन्त्यमरान्दिवि ।
ऋषीणामग्निहोत्राणां गावो होमप्रतिष्ठिकाः ॥
सर्वेषामेव भूतानां गावः शरणमुत्तमम् ।
गावः पवित्रं परमं गावो मङ्गलमुत्तमम् ॥
गावः सर्वस्य लोकस्य गावोधन्याः सवाहनाः ।
नमोगोभ्य श्रीमतीभ्यः सौरभेयीभ्य एव च ॥
नमो ब्रह्मसुताभ्यश्च पवित्राभ्यो नमो नमः ।
ब्राह्मणाथैव गावश्च कुलमेकं द्विधा कृतम् ॥
एकत्र मन्त्रास्तिष्ठन्ति हविरेकत्र तिष्ठति ।
अन्यापि गोमती, महाभारतोक्ता तिलधेनुदाने दर्शिता ।
ततश्चानयोर्विकल्पानुष्ठानमिति ।
सर्वगोदानसाधारणं मन्त्रमाह वशिष्ठः ॥
घृतक्षीरप्रदा गावो घृतयोन्या घृतोज्जवाः ।
घृतनद्या घृतावर्त्तास्ता मे सन्तु सदा गृहे ॥

घृतं मे हृदये नित्यं घृतं नाभ्यां प्रतिष्ठितं ।
 घृतं मे सर्व्वतश्चैव घृतं मे मनसि स्थितम् ॥
 गावोममायतो नित्यं गावः पृष्ठत एव च ।
 गावोमे सर्व्वतश्चैव गवां मध्ये वसाम्यहम् ॥
 इत्याचम्य जपन् सायं प्रातश्च पुरुषः सदा ।
 यद्दत्ता कुरुते पापं तस्मात्सपरिसुच्यते ॥

दक्षिणाचात्र सुवर्णं ।

यदाह षशिष्ठः ।

सुवर्णं दक्षिणामाहुर्गोप्रदाने महाफले ।
 सुवर्णं परमं द्वायुर्दक्षिणार्थं न संगमः ॥
 गोप्रदानन्तारयते सप्त पूर्व्वान् नरांस्तथा ।
 सुवर्णं दक्षिणां दत्त्वा तावद्दिगुणमुच्यते ॥
 सुवर्णं परमं दानं सुवर्णं दक्षिणा परा ।
 सुवर्णं पावनं प्राहुः परिमाणं परन्तथा ॥

अत्र सुवर्णशब्दस्य हिरण्यपर्यायत्वे यथागन्तयानुष्ठानं अपरे-
 त्वाहुः सक्तदुश्चरितसुवर्णशब्दावगतपरिमाणार्थपरित्यागानुपपत्तेः
 सुवर्णशब्दस्य प्राहुरित्यादिक्रियाकर्मभूततया द्वितीयान्तत्वेन लि-
 ङ्गविशेषनिर्द्धारणाच्च परिमाणार्थतैव न्यायेति एवं च सत्य-
 नियतानुष्ठानप्रसङ्गभङ्गः तथापरिमाणपरन्तथेत्येतदपि समञ्जसं
 स्यात् ।

अत्र केचित्तुशोदयन्ति ।

एतदेव विभामं स्यात्तण्योपस्कराः गृताः ।

विधानमेतद्धेनूनां सर्वासामपि पठ्यते ।

इति वचनात् प्रत्यक्षधेनोरपि सकलगुडधेनुधर्मप्राप्तौ शुक्ति-
कर्णेक्षुपादादित्वमाचरणीयमिति तदसत् दशमी स्यात् स्वरूपत
इति स्वरूपशब्द एव सवत्साङ्गोरूप धारिणीमुपकरणादिविहीना-
न्धेनुमवगमयन् शक्त्यादिमयीं कर्णादिप्रतिक्रतिक्रतिं निवारयति
सर्व्यशब्दश्च प्रकृतापेक्षोपि स्वरूपधेनुवर्जमवतिष्ठते तस्मात् तत्
स्वरूपधेन्वागुडधेनोरितिकर्तव्यता कर्तव्येति घट्यमाणसुवर्णशृ-
ङ्गिकाविधिस्तु भिन्न एवेति सर्वमनवद्यं ।

इति गोदानविधिः ।

अथ स्कन्दपुराणे ।

सवत्सां कांस्यदोहनां हेमशृङ्गीं रूप्यखुराम् ।
दुकूलचौमयासितां शय्यास्तरणसम्पदाम् ॥
वहूपूप्यफलैर्युतां ब्राह्मणान् तर्पयित्वात् ।
यो नरोगां प्रयच्छेत्तु गन्धमाल्यैरनद्धृतां ।
देवैरध्यासितां तां तु सर्वैस्तद्दृष्ट्वेन तु ॥
मृदुवन्धेन यध्नीयात्ततः सङ्घेन रज्जुना ।
कुगान् सुवर्णवीजानि तिनाः सिद्धार्थकास्तथा ॥
प्रदद्यात्तान्ततोद्विष मन्त्रेणानेन सुव्रत ।
सर्वदेवमयीं दीरधीं सर्वभोकमयीं तथा ॥
सर्वभोकनिमित्तान्तां सर्वदेवनमस्कृतां ।
प्रयच्छामि महामत्प्रामथयाय शुभामिति ॥

एवं स दत्त्वा योगान्तु यत्र यत्र प्रजायते ।
 तत्र तत्र गता सा तान् जन्तुं स्तारयते भयात् ॥
 सर्वलोकान्तरे गत्वा रमते च यथानरः ।
 स तथा मानवीजातो गीसहस्री महाबलः ॥
 रूपवान् धनवांश्चैव बहुपुत्रश्च जायते ।

काल्यायनः ।

गीसोपपत्रां सवनोत्तरीयां
 कांस्योपदोहां कनकान्तशृङ्गीं ।
 विषाय दत्त्वा भगवन् प्रियाय
 प्रयाति लोकान्मृतान् सुपुत्रान् ॥
 संवत्सः । यो ददाति शफैरौष्यैर्हेमशृङ्गीमरोगिणीं ।
 सयक्षां वस्तसंयुक्तां सुशीलां गां पयस्विनीं ॥
 यावन्ति तस्या रोमाणि सवक्ष्याया दिवङ्गतः ।
 तावन्ती वत्सरामास्ते स नरो ब्रह्मणोन्तिके ॥
 देवतः । चामीकरमये शृङ्गे कृते रौष्यमयाः खुराः ।
 कांस्यजं दोहनं पृष्ठं ताम्रं यद्भयुगान्विता ॥
 पुष्पमालाहता धूपघण्टाचामरमण्डिता ।
 दीयते पुच्छदेगेन श्रद्धया दक्षिणान्विता ।
 दत्त्वेवं दत्ताभीगादगोदिव्यस्तोहृन्दसंहतः ।
 गोवत्सरोमतुष्यानि वर्षाणि दिवि मोदते ॥
 इति हेमशृङ्गीदानविधिः ।

नन्दिपुराणे ।

योगां सुपरिपूर्णाङ्गीं हेमशृङ्गीमकोपनां ।
सुशीलां राजतैः पादैश्चित्रवस्त्रसुसंभृतां ॥
सलोहपात्रां कुतपे निविष्टचरणां तथा ।

कुतपोऽत्र नेपालकम्बलः ।

म दक्षिणां प्रदद्याद्वा सोऽक्षयं स्वर्गमाप्नुयात् ॥
गवि रोमाणि यावन्ति प्रसूतिकुलसंस्थितः ।
तावन्त्यद्दानि घमति स्वर्गे दाता न संशयः ॥

इत्यपर हेमशृङ्गीदानविधिः ।

एतच्छतगुणं पुण्यं कपिलादानतः स्मृतम् ।

अथ मत्स्यपुराणे ।

दृगमौवर्णिके शृङ्गे सुराः पञ्चपलान्विताः ।
पञ्चागत्यनिकं कांस्यन्ताम्ब्रं वापि तथैव च ॥
दाता स्यात् स्वर्गमाप्नोति यावदाहूतमञ्जवं ।

‘पञ्चपलानि’ रौप्यस्येति विज्ञेयं ।

ताम्ब्रं पृष्ठे कांस्यं दीहनं ।

आच्छादनार्थं वासोयुगं सुवर्णदक्षिणेत्यपि बोद्धव्यं ।

इति कानकशृङ्गीदानविधिः ।

अथ पुराणे ।

गान्ध्यादिदपूर्णाय विप्राय गृहमेधिने ।
सुवर्णान्द्रुतशृङ्गी यन्मघण्टाममन्वितां ॥

प्रत्ययां त्रिसृष्ट्यां तु ललाटतटतर्पणां ।
 राजतक्वचरणां मुक्तालाङ्गुलभूपितां ॥
 कांस्थोपदोहां-वृषाञ्च लवणादितृणोदकैः ।
 गवां पुच्छं गृह्यत्वा च मसुवर्णेन पाणिना ॥
 गृह्यस्योवेदविहिप्रोदापयेत् तत्प्रतिग्रहं ।
 भोगसौख्यप्रदायैता गोमाता पापनाशिनी ॥
 कृष्णा स्वर्गप्रदा ज्ञेया गौरी च कुलवर्द्धनी ।
 रक्ता रूपप्रदा ज्ञेया पीता दारिद्रघातिनी ॥
 पुत्रप्रदा कृष्णसारी नीला धर्मविवर्द्धनी ।
 कपिला सर्वपापघ्नी नानायर्णा च मोक्षदा ॥

प्रत्यया नववयस्का, त्रिसृष्ट्या गोलक्षीरप्रसवगुणयुक्ता, लव-
 णादितृणोदकैस्तृमेति सर्वदा लवणादिषु तुष्टेत्यर्थः ।

इति सुवर्णशुद्धीदानविधिः ।

आदित्यपुराणे ।

कृष्णाङ्गान्ददते यस्तु पृथक्कृत्वा स्वलङ्कृतां ।
 घण्टामालाकुलां कृत्वा पुष्पैर्वाप्यरक्ततां ॥
 विधिवच्च द्विजातिभ्यो यमलोकं न पश्यति ।
 आयगरीग्यमैश्वर्यं दाता कामांश्च मानमान् ॥
 ज्वेताङ्गान्ददते यस्तु दिव्यं रत्नैरलङ्कृतां ।
 घण्टामालाकुलां कृत्वा पुष्पैर्वाप्यङ्कृतां ॥
 मुञ्चि धूपः प्रदातव्यो घृतेनास्यञ्च पूरयेत् ।
 सुवर्णशुद्धाभरणा तथा रौप्यसुरा शभा ॥

पट्टञ्चा शुभाच्चैव दातव्या ध्यानयोगिने ।
 यस्तु दद्याच्च गां श्वेतां तस्य पुण्यफलं शृणु ॥
 जन्मप्रभृति यत् पापं मातृकं पैतृकं च यत् ।
 कुनोद्धतस्य हस्तस्य तत्क्षणादेव नश्यति ॥
 गान्ददानोह इत्येव वाचा पूयेत सर्व्वशः ।
 पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ॥
 नरकस्थाः प्रमुच्यन्ते सोमलोकं व्रजन्ति ते ।
 गौरीं चैव प्रयच्छेत्त, यस्तु गां वै नरः शुचिः ॥
 अहोरात्रोपितयै व कृतशौचीनरः सदा ।
 सुवर्णशृङ्गो रोष्यगुरां मुक्तानाङ्गुलभूषितां ॥
 घण्टामानाकुलां चैव गन्धपुष्पैरनस्कृतां ।
 कुतपश्चास्तरेत् प्राज्ञो मुखे धूपं प्रदापयेत् ॥
 भक्षभोज्यान्नपानेन ब्राह्मणान् भोजयेत्कुमान् ।
 गान्ददानोह इत्येव वाचा पूयेत सर्व्वशः ॥
 मातृक पैतृकं चैव यश्चान्यद्दकृतं भवेत् ।
 पापञ्च तस्य तत् सर्व्वं दहत्यग्निरिवेन्धनम् ॥
 वर्षकोटिमहस्रन्तु पुमान् स दिशि मोदते ।
 दासोदासैरनद्वारैस्तूयते सर्व्वजन्तुभिः ॥
 अरोगयै व जायेत तेजसो च भवेन्नरः ।
 नोनवर्णाश्च गान्दद्याद्दोग्धीं शीलगुणान्विताम् ।
 सुवर्णशृङ्गो रोष्यगुरां मुक्तानाङ्गुलभूषिताम् ॥
 पट्टपद्मं शुभां मोम्यां घण्टादामैरनदृताम् ।
 पञ्चरत्नेण सुयेण गणधेटनगोभिताम् ॥

रुद्रस्य प्रमुखे देया विष्णोश्च ब्रह्मणश्च ह ।
 गां ददानीह इत्येववाचा पूयेत सर्व्वशः ॥
 पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।
 नरकस्थाः प्रमुच्यन्ते नीलां गां ददते तु यः ॥
 वर्षकोटिसहस्राणि लोके तिष्ठति वारुणे ।
 दधिघोरवहा नद्यो वर्त्तन्ते मर्च्चतः सदा ॥
 घृतगैलाः प्रपद्यन्ते नवनीतस्य पर्व्वताः ।
 कृपिभागी बहुधनो दुर्भक्षश्च न पश्यति ॥

इति नानागोदानविधिः ।

महाभारते । समानवत्सां कपिलां धेनुं दत्त्वा पयस्विनीम् ।

सुव्रतां वभ्रसम्पन्नां ब्रह्मलोके महीयते ॥

समानवत्सां समानवर्णवत्सां ।

रोहिणीन्तुल्यवत्सां च धेनुं दद्यात्पयस्विनीं ।

सुव्रतां वभ्रसम्पन्नां इन्द्रलोके महीयते ॥

समानवत्सां श्वलां धेनुं दत्त्वा पयस्विनीं ।

सुव्रतां वभ्रसम्पन्नां सोमलोके महीयते ॥

‘श्वला, कर्बुरा ।

समानवत्सां कृष्णान्तु धेनुं दत्त्वा पयस्विनीं ।

सुव्रतां वभ्रसम्पन्नां अग्निलोके महीयते ॥

वातरिणुसुवर्णान्तु सद्यत्सां कामदोहिनीं ।

प्रदाय यभ्रसम्पन्नां वायुलोके महीयते ॥

समानवत्सां धूम्रान्तु धेनुं दत्त्वा पयस्विनीं ।

सुव्रतां वस्त्रसंयुक्तां यमलोके महीयते ॥

अर्घ्यां हेमसघर्णान्तु सवत्सां कामदोहनाम् ।

प्रदाय वस्त्रसंवीतां वारुणं* लोकमश्रुते ॥

अर्घ्या, गौः, कामदोहनां अनायासदोहाम् ।

हिरण्यवर्णां पिङ्गाचीं सवत्सां कामदोहनाम् ।

प्रदाय वस्त्रसंवीतां कौवेरं लोकमाप्नुयात् ॥

पलालधूमवर्णान्तु सवत्सां कामदोहनाम् ।

प्रदाय वस्त्रसंवीतां पितृलोके महीयते ॥

सवत्सां पीवरीन्दत्त्वा सितकण्ठीमलङ्कृताम् ।

वेश्मदेवमसम्याधं स्थानं श्रेष्ठं प्रपद्यते ॥

सितकण्ठीं कृष्णगलां ।

समानवत्सां गोरीन्तु धेनुन्दत्त्वा पयस्विनीं ।

सुव्रतां वस्त्रसंवीतां वसुनां लोकमश्रुते ॥

*सुव्रता, सुखदोह्या ।

पाण्डुकम्बलधर्णान्तु सवत्सां कामदोहनाम् ।

प्रदाय वस्त्रसंवीतां साध्यानां लोकमश्रुते ॥

वत्सोपपत्राश्रीलाङ्गीं सर्व्वरत्नसमन्विताम् ।

गन्धर्याम्बरमां लोकान् दत्त्वा प्राप्नोति मानवः ॥

ग.प्रदानरतीयाति पीत्वा जलदसखयान् ।

प्रिमानेनार्कवर्णेन दिवि राजन् विराजते ॥

तत्रारुवेपाः सुश्रोण्यः सहस्रं वरयोपितः ।

रमयन्ति नरश्रेष्ठं गोप्रदानरतवरम् ॥

इति समानवत्सगोदानविधिः ।

आदित्य पुराणे ।

कपिलां ये प्रयच्छन्ति चेलच्छत्रां खलङ्कताम् ।

सुवर्णशृङ्गीं रौप्यखुरां मुक्तानाङ्गूलभूषिताम् ॥

श्वेतवस्त्रपरिच्छत्रां घण्टास्वनरवैर्युताम् ॥

घण्टास्वनरवैः, घण्टाशब्दकोलाहलैः ।

सहस्रं योगवान्दत्त्वा कपिलाद्यापि सुव्रत ।

सममेव पुरे प्राह ब्रह्मा ब्रह्मविदावरः ॥

यावन्ति रोमकूपाणि कपिलाङ्गे भवन्ति हि ।

तावत्कोटिसहस्राणि वर्षाणां दिवि मीदते ॥

रुक्मशृङ्गीं रौप्यखुरां मुक्तालाङ्गूलभूषिताम् ।

कांस्योपदोहनां धेनुं दत्तच्छत्रामलङ्कृताम् ॥

दत्त्वा द्विजेन्द्राय नरः स्वर्गलोके महोयते ।

दशधेनुप्रदानेन सुत्थैका कपिला मता ॥

याज्ञवल्काः ।

हेमशृङ्गी शफैरौप्यैः सुशीलां वस्त्रसंयुतां ।

सकांस्यपात्रा दातव्या चीरिणी गौः सदक्षिणा ॥

दातास्याः स्वर्गमाप्नोति वत्सरान् रोमसंमितान्

कपिलाश्वेत्तारयति भूयस्वामत्तमं कुलम् ॥

व्यामः । रुक्मशृङ्गी रौप्यखुरां वस्त्रकांस्योपदोहनाम् ।

सवत्सां कपिलान्दत्त्वा वंशान् सप्त समुद्धरेत् ॥
 यावन्ति तस्या रोमाणि सवत्साया भवन्ति हि ।
 सुरभीलोकमासाद्य रमते तावतीः समाः ॥

लोकोत्तरे ।

घण्टाचामरसंयुक्ता किङ्किणीजालमण्डिता ।
 दिव्यवस्त्रसमायुक्ता हेमदर्पणभूषिता ॥
 पयस्विनी सुशीला च तरुणी वत्सकान्विता ।
 कपिलैषं प्रदातव्या शिवस्थायै त्रिधानतः ॥

दानमन्त्रस्तु मत्स्यपुराणे ।

कपिले सर्वभूतानां पूजनीयासि रोहिणि ।
 तोर्यदेवमयो यस्मादतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

इति कपिलादानविधिः ।

कूर्मपुराणात् ।

दशसौवर्णिके शृङ्गे खुराः पञ्चपलान्विताः ।
 पञ्चाशत्पलिकन्ताम्ब कांस्यं चैतावदेव तु ॥
 वस्तान्तु त्रिगुण्येन्वा दक्षिणा च चतुर्गुणा ।
 एतैरलङ्कृतां धेनुं घण्टाभरणभूषिताम् ॥
 कपिलां विप्रमुष्याय दत्त्वा मोक्षमवाप्नुयात् ।
 द्विगुणोपस्करोपेता महती कपिला स्मृता ॥
 दत्त्वा भा विप्रमुष्याय न्मर्गमोक्षफलप्रदा ।
 मत्तज्जलतात्पापान्मुच्यते दगमंयुतान् ॥

यानन्यान् प्रार्थते कामांस्तांस्तान् प्राप्नोति मानवः ।

अन्ते स्वर्गापवर्गौ च फलमाप्नोत्यसद्यः ॥

इति कपिलादानविधिः ।

अथ देवतोद्देशेन गोदानं ।

लिङ्गपुराणे ।

देवदक्षिणदिग्भागे धेनुः कार्या उदङ्मुखी ।

प्राङ्मुखं वत्सकं कृत्वा ब्राह्मणं च उदङ्मुखम् ॥

प्राङ्मुखो यजमानस्तु पूजयेद्ब्राह्मणं ततः ।

कोदादितिचमन्त्रेण गृह्णीयाद्ब्राह्मणः स्वयम् ॥

देवोऽथ महेश्वरः ।

एवंविधानतो दत्त्वा याति दाता शिवालये ।

तत्र भुक्त्वाक्षयान् भोगानन्ते ब्रह्मेति शास्त्रतम् ।

देवीपुराणे ।

नोलां वा यदि वा खेतां पाटलां कपिलामपि ।

सदुग्धां बत्सलाञ्चैव सुखदोहां सुगावृष ॥

आदाद्य विधिवद्देवीं पूजयेच्छुभपङ्कजैः ।

धूपन्तु पञ्चनिर्यासन्तुरुष्कागुरुचन्दनम् ॥

दत्त्वा तु मन्त्रपूर्वन्तु नैवेद्यमुपकल्पयेत् ।

पायसं घृतसंयुक्तं घामयेच्च तथा तु ताम् ॥

द्विजाय शिषभक्ताय सवत्साङ्गां निवेदयेत् ।

सहेमवस्तकांस्याच्च महापुण्यमवाप्नुयात् ॥

यावत्तद्गोमसंख्यानं तावद्देव्या पुरम्बसेत् ।

इहैव गतपापोऽसौ जायते नृपसत्तम ॥

विष्णुधर्मो माध्याता उवाच ।

ब्राह्मणं प्रीणनार्थाय केशवस्य शिवस्य च ।

यानि दानानि देयानि तान्याचक्ष्व हिलोत्तम ॥

येन चैव विधानेन दानं पुंसः सुखावहम् ।

ऐहिकामुष्णिकामिच्च करोति न विहन्ति ॥

वसिष्ठ उवाच ।

गोदानमादौ वक्ष्यामि प्रलक्ष्मक्रमयोगतः ।

यिनचेव विधानेन धेनुं नाधिकविस्तरम् ॥

पुण्ड्रिन्दनमथासाद्य स्नात्वातर्प्यं पितृभ्यथा ।

कृतोपवासः सम्प्राग्य पञ्चगव्यं नरेश्वर ॥

घृतचौराभिपेकञ्च कृत्वा विष्णोः शिवस्य च ।

तमभ्यर्च्य यथान्यायं पुष्पादिभिरनुक्तमात् ॥

उदग्मुखो प्राङ्मुखो वा गृष्टिं कृत्वा पयस्विनो ।

'गृष्टिः' सकृत्प्रसूतेत्यर्थः ।

सपुत्रां यस्तसंघोतां सितयज्ञोपयोतिनोम् ।

स्यर्णशृङ्गो रौप्यपुरां सुवर्णोपरि सन्धिताम् ॥

गङ्गितोदक्षिणायुक्तां ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।

गावो ममागतः मनु गावो मे मनु पृष्ठतः ॥

गावो मे हृदये मनु गवां मध्ये वमाभ्यहम् ।

प्रदक्षिणं ततः कृत्वा धेनुं द्विजवरञ्च तम् ॥
 इमां नः प्रतिग्रहीष्व धेनुर्दत्ता मया तव । ।
 स मे पापापनोदाय गोविन्दः प्रीयतामिति ॥

वङ्गपुराणे तु

अयमधिको मन्त्रः ।

या धेनुः काश्यपस्यासीद्वेर्वा गीतमस्य च ।
 साभिकामफला देवि इह लोके परत्र चेति ॥
 एषमुच्चार्य तं विप्रं गोविन्दं नृप कल्पयेत् ।
 अनुव्रजेत्तु गच्छन्तं पदान्वष्टौ नराधिप ॥
 अनेन विधिना धेनुं यो विप्राय प्रयच्छति ।
 सर्वकामसमृद्धात्मा विष्णुलोकं स गच्छति ॥
 सप्तावरान् सप्तपरानात्मानश्चैव मानवः ।
 सप्तजन्मकृतात्पापान्भीचयत्ववनीपते ॥
 पदे पदे ऽश्वमेधस्य गोसवस्य च मानवः ।
 फलमाप्नोति राजेन्द्र दद्यादैवञ्चगौ हरिः ॥
 सर्वकामदुघा सम्यक् सर्वकालेषु पार्थिव ।
 भवत्वघो पापहरा यावदिन्द्रायतुर्दृश ॥
 सर्वपामेव पापानां कृतानामविजानता ।
 प्रायश्चित्तमिदं प्रोक्तमनुतापोपहंसितम् ॥
 सर्वपामेव देवानामेकजन्मानुगं फलम् ।
 हाटकक्षितिगौरीणां सप्तजन्मानुगं फलम् ॥
 ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्वैः शूद्रैर्यान्यैश्च मानवैः ।

लोकाः कामदुघाः प्राप्ता दत्त्वैतद्विधिना नृप ॥
 गोभ्योऽधिकं जगति नापरमस्ति किञ्चि-
 द्दानम् पवित्रमिति शास्त्रविदोवदन्ति ।
 ताः सम्प्रदैः सुरसदृश समीहमानै-
 र्देया सदैव विधिना द्विजपुङ्गवैभ्यः ।

इति देवतोद्देशेन गोदानविधिः ।

अथ देवताभ्यो गोदानम् ।

स्कन्दपुराणे ।

शिवाय विष्णवे चापि यस्तु दद्यात्पयस्विनीम् ।
 धेनुं स्नानोपहारार्थं स परं ब्रह्म गच्छति ॥

भविष्यत्पुराणे ।

सौरीं सूर्याय योदद्यात्तरुणीञ्च पयस्विनीम् ।
 तेन दत्तं भवेत्सर्वं जगत् स्यावरजङ्गमम् ॥

‘सौरी, सूर्यसुता धेनुरित्यर्थः ।

स्नानाग्निकार्यमुद्दिश्य सुरूपां सुपयस्विनीम् ।
 कुलीनां कपिलान्दत्त्वा दत्तं भवति गोगतम् ॥
 य एवं गामलङ्कृत्य दद्यात् सूर्याय मानवः ।
 सोऽश्वमेधस्य यज्ञस्य फलमष्टगुणं लभेत् ॥

तथा । योदद्यादुभयमुखो सौरभेयी दिवाकरे ।
 सप्तहोपां महीं दत्त्वा यत् फलं तदवाप्नुयात् ॥
 पादद्वयं शिरोर्ध्वं यदा श्यादेव निर्गतम् ।
 तदा सा पृथिवी ज्ञेया सगौलयनकानना ॥

अथ हृषभैकादशीदानम् ।

शिवधर्मात् ।

दश गावः स हृषभा हृषभैकादशी क्षृता ।

शिवाय विनिवेद्यैवं विशुद्धेनान्तरात्मना ॥

रुद्रैकादशतुल्यात्मा वसभोगादिभिर्गुणैः ।

शिवादिसर्वलोकेषु यथेष्टं मोदते वशी ॥

भविष्यत्पुराणे ।

दश गावः स हृषभा हृषभैकादशय ताः ।

सूर्याय विनिवेद्यैह यत्फलं लभते शृणु ॥

द्वादशादित्यतुल्यात्मा अणिमादिर्गुणैर्युतः ।

सौरादिसर्वलोकेषु यथेष्टं मोदते दिवि ॥

अथ हृषभाधिकगोगतदानं ।

शिवधर्मात्तरात् ।

हृषभं गोगतं दद्याच्छिवायातीव शोभनम् ।

त्रिःसप्तकुलजैः सार्द्धं शृणु यत् फलमाप्नुयात् ॥

सूर्यकोटिप्रतीकागैर्विमानैः सार्वकामिकैः* ।

अनेकयानसंख्यानैरसुरासुरपूजितैः ॥

शतरुद्रयलोपेती वीरभद्र इषापरः ।

गत्वा शिवपुरन्दिव्यमशेषाधिपतिर्भवेत् ॥

भविष्यत्पुराणे ।

महर्षं गोगतं दत्त्वा भास्कराय नराधिप ।

त्रिः सप्तकुलजैः सार्द्धं शृणु यत्फलमाप्नुयात् ॥
 सूर्यकोटिप्रतीकाशैर्दिवाकर इवापरः ।
 गत्वादित्यपुरं रम्यं क्रीडते सूर्यवद्रूपः ॥
 भुक्त्वा तु विपुलान् भोगान् प्रलये सर्व्वदेहिनाम् ।
 मोहकञ्चुकमुत्सृज्य विशत्यादित्यमण्डलम् ॥
 सर्व्वज्ञः सूर्यपरमः शुद्धस्वात्मनि संस्थितः ।
 सर्व्वगः परिपूर्णत्वात् सूर्यवद्दीप्तिमान् भवेत्* ॥

इति देवतागोदानविधिः ।

अथ त्रिरात्रगोदानविधिः ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

हेमशृङ्गीं रौप्यखुरां मुक्तालाङ्गूलभूषणाम् ।
 अहताम्बरसंवीतां तथाकांस्योपदीहनाम् ॥
 त्रिरात्रं स्थण्डिले सुप्ता त्रिरात्रं गोरसाशनः ।
 दत्त्वा तन्तु तर्पिते दत्त्वा वाससा संहते द्विजे ॥
 सदक्षिणा महाभाग त्रिरात्रं गोरसैस्ततः ।
 प्राणसन्धारणद्वृत्वा शिवलोके^१ महीयते ॥
 यावन्ति धेनीगोमाणि तावदुर्पाणि मानवः ।
 दत्त्वा^२ कपिलां विप्राः प्राप्नोत्वभ्याधिकं फलम् ॥

महाभारते ।

तिस्रोरात्रीस्वद्विरूपोप्य भूमौ
 तृप्ता गावः स्तर्पितेभ्यः प्रदेयाः ।
 वक्षैः पीताः सुप्रजाः सोपचारा
 स्यहं दत्त्वा गोरसैर्वर्त्तितव्यं ॥

तथा । द्विजातिभिसत्कृत्य श्वःकल्पमुपवेद्य च ।

प्रदानार्थं नियुञ्जीत रोहिणोः नियतव्रतः ॥

श्वःकल्पमुपवेद्य प्रातःकाल उपस्थानं कर्त्तव्य इति ज्ञापयित्वा,

आद्यानञ्च प्रयुञ्जीत समङ्गे बहुले इति ।

प्रविश्य च गत्रां मध्यमिमां श्रुतिमुदाहरेत् ।

गौर्मे माता वृषभस्य पिता मे

दिवं गर्भं मे प्रतिष्ठा प्रपद्ये ।

प्रपद्ये कां सर्वरीमुस्यगोषु

मुनिर्वाणीमुत्सृजे गोप्रदाने ॥

समतामिति वै गोभिः समसख्यः समव्रतः ।

एकात्पगमनात्सद्यः कल्पपात् द्विप्रमुच्यते ॥

उक्तदृष्टपवक्ता हि प्रदेया सूर्यदर्शने ।

उक्तदृष्टो त्यक्त्वा वृषभस्यो यया सा तथा,

ऊर्जस्विन्य ऊर्जमेधाद्य यज्ञो

गर्भोऽमृतस्य प्रतिष्ठा चित्तौ

प्रवाहाः पुण्यभावाः प्राजापत्याः

सर्वमित्यर्थयादः श्रुतोहि सः ॥

गाधोममैः प्रमुदन्तु सौर्या

स्तथा सौम्याः स्वर्गयानाय सन्तु ।

आहता मे ददतद्याययन्तु ।
 तथा मुक्ताः सन्तु सर्वाग्निषो मे ॥
 शेषोत्सर्गं कर्मभिर्देहभोचे
 सरस्वत्यः श्रेयसि सम्प्रवृत्ताः ।
 यूयन्नित्यं पुण्यकर्म्मोपवत्यः ।
 दिश त्वं मे गतिमिष्टां प्रपन्नाः ॥
 या वै यूयं सोऽहमाद्यैकभावो ।
 युष्मान् दत्त्वा चाहमात्मप्रदाता ॥
 नमस्कृता मन एवोपपन्नाः ।
 संरक्षध्वं सौम्यरूपोपरूपाः ॥
 एवन्तस्याग्रे पूर्वमर्हं वदेहै ।
 गवां दाता विधियत् पूर्वदृष्ट्या ॥
 प्रतिभूयाच्छेषमर्हं द्विजातिः
 प्रतिगृह्यन् गोप्रदाने विधिज्ञः ॥

पूर्वमर्हं, यावैयूयमित्यादिकं ।

गां ददानीति वक्तव्यमर्घ्यं सुश्रावसुप्रदत् ।
 उधस्या नमितव्याच वैष्णवीतिच चोदनात् ।
 नाम संकीर्त्तयेत्तस्या यथासंख्यं ययोत्तरं ॥
 फलषट्त्रिंशदष्टौ च सहस्राणि च विंशति ।

एयमेतान् गणान् बुद्ध्वा गवादीनां यथा क्रमं ॥

गोप्रदाता समाप्नोति समस्तानष्टमेक्रमे ।

‘अर्घ्यं’ अर्घाहं, ‘उश्रावसु, गोधन प्रदत्,

प्रददत् उधष्यं क्षीरं तद्युक्ता उधष्या

अष्टमे क्रमे, गवि दत्तायां गच्छन्त्यामष्टमे पदे ।

गोदः शोलां निर्भयघार्धदाता

नस्यीती वै वसुदाता च कामी ।

उपस्योढाभारं नयथ विद्वान् ।

विख्यातास्ते वैष्णवाद्यन्द्रलोकाः ।

गां वै दत्त्वा गोव्रती स्याच्चिरात्वं

निशां चैकां सम्यसेतेह ताभिः ॥

काम्याष्टम्यां वर्त्तितव्यं त्रिरात्वं

गवां रसैर्वा गृह्यता प्रस्रयैर्वा ।

वेदव्रती स्याद्दृषभप्रदाने

वेदावाप्तिर्गोयुगस्य प्रदाने ॥

तथा, गवां विधि मासाद्य यज्वा

लोकानपगान् विन्दते नाविधिभः ।

वसुदा द्रव्यदाः ।

‘कामी, काम्यफलवान् ।

‘उपस्योढा, उपस्थावाहयिता गायत्र्या इत्यर्थः ।

‘काम्याष्टमी, रोहिण्युक्ताष्टमी । रसैर्दध्यादिभिः ।

‘प्रस्रयैः, क्षीरैः ।

‘वेदव्रती, वेदव्रतफलवान् ।

‘गवांयज्वा, गोप्रदाता ।

कामान् सर्वान् पार्ययानेकसंस्थान् ।

शोषे दद्यात् कामदुग्धाद् धेनुं ।

सम्यक्तास्यर्हव्यकव्यौघवत्य
 स्तासामुक्तं आयसं संप्रदानं ॥
 न चाशियायात्रतायोपकुर्त्यात्
 नाशान्ताय नच वक्रवुहये ।
 गुह्योह्ययं सर्वलोकस्य धर्मा
 नेमान् धर्मान्यत्र तत्र प्रकल्पयेत् ॥

इति त्रिरात्रगोदानविधिः ।

अथाह हृदगौतमः ।

धेनुं पयस्त्रिणीं हृद्यां घण्टाभरणभूषितां ।
 हेमशृङ्गीं रौप्यसुरां वासोभिर्वेष्टितां नरः ॥
 नवधान्यैः समायुक्तामेकैकं द्रोणपञ्चकं ।
 सहिरस्यां तु तां दद्यात् ब्राह्मणाय कुटुम्बिने ॥
 अन्नोलुपाय शान्ताय धर्मज्ञाय विगेषतः ।
 होमय पूर्ववत् कार्यः समिदाज्यचरुत्कटं ॥

पूर्ववदिति रूप्यहृदपभदानवदित्यर्थः ।

तस्मै हुतव्रतो दद्यात् पूजितायांगुलीयकैः ।
 गां कृष्णां कृष्णरूपायमन्त्रेणानेन रोगवान् ॥
 देवकीपुत्र चाणूरकंमारिष्टविनाशनः ।

● नागय ग्रहणीं कृष्ण गोपीजनमनोत्सवः ॥

दानमन्तः । कृतेनानेन दानेन ग्रहणीशान्तिमृच्छति ।

तस्मादेतत्तु कर्त्तव्यं ग्रहणीरोगिणा मदा ।

इति ग्रहणीहरधेनुदानविधिः ॥

तथा । धेनुं पयस्विनीं दाता लोहितां हेमशृङ्गिकां ।
 तथा रूप्यसुरां रक्तवस्त्रेण समस्रष्टृतां ।
 ब्राह्मणायान्निवर्णाय दद्यात्सत्कृत्य मानवः ॥
 पलेन वा पलाडेन तदर्धेनाथया पुनः ।
 सुवर्णेन युतां शुभ्रां यदा स्वविभवेन तु ॥
 द्विजोत्तमाय श्रेष्ठाय सर्वशास्त्रार्थवेदिने ।
 धेनुन्तामतिसंहृष्टो मन्त्रेणानेन भक्तितः ॥
 गावोमे हृदये सन्तु गावोमे सन्तु पृष्ठतः ।
 देवानायातु सुरभी क्षपयासृग्दरं मम ॥

दानमन्त्रः ।

विनाशयत्वदोदानमपि दीर्घमसृग्दरम् ।
 तेनेदं यत्नतः कुर्यादसृग्दरगदाहितः ॥
 इति असृग्दरनाशनधेनुदानविधिः ।

अथ वैतरणीगोदानं ।

आह व्यासः ।

शामयन्त्युना देया गौः सयक्ता तु पूर्णवत् ।
 तदभावे तु गौरेव गरकोढरणाय वै ॥
 पूर्ववत्, सुवर्णशृङ्गिकाविधिना ।
 तदा यदि न शक्नोति दातुं वैतरणीं तु गां ।
 शक्नोऽन्यो ऽरुक् तदा दद्याच्छ्रेयोदद्यात् सृतम्य च ॥
 अरुक्, रोगरहितः ।

अथ दानमन्त्रः ।

यमहारे महाघोरे* कृष्णा वैतरणी नदी ।
तां तर्तुं गां ददाम्येतां तुभ्यं वैतरलीमिति ॥

ब्रह्मवैवर्ते युधिष्ठिर उवाच ।

यमहारे महाघोरे या सा वैतरणी नदी ।
किंरूपा किंप्रमाणा सा कथं सा गर्हिता किल ॥
कथं तस्याः प्रमुच्यन्ते केपां वासस्तु सन्ततं ।
केपां तथानुकूला सा एतद्विस्तरतोवद् ॥

श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

या सा वैतरणी नाम यमहारे महानदी ।
तस्याः प्रमाणं रूपं च शृणु सर्वभयावहं ॥
शतयोजनविस्तीर्णा पृथुत्वे सा महासरित् ।
अगाधानन्तरूपा सा दृष्टमात्रात् भयावहा ॥
पूयशोणिततीया सा मांसकर्द्दमनिर्मिता ।
कृमिभिः सहस्रं भयं वक्ष्यतुण्डैरयोमुखैः ॥
शिशुमारैश्च भकरैर्वज्रकर्त्तरिसंयुतैः ।
अन्यैश्च जलजैर्घोरैर्युक्ता सा मर्मभेदिभिः ॥
पतन्ति तत्र वै मर्त्यास्क्रन्दमानाः सुदारुणाः ।
हा भ्रातः पुत्र तातेति प्रलपन्तो मुहुर्मुहुः ॥
चिरमस्तर्निमज्जन्ति ग्लानिं गच्छन्ति देहिनः ।
चतुर्विधैः प्राणिगणैर्द्रष्टव्या सा महानदी ॥

तरन्ति तस्या दानेन अन्यथा तु पतन्ति ते ।
 धार्मिका दानशीलाश्च तां तरन्ति नरोत्तम ॥
 सानुकूलो भवेद्येन नदी वैतरणी नृणां ।
 तत् शृणुष्व नरव्याघ्र कथ्यमानं युधिष्ठिर ॥
 अयने विपुवे पुष्ये व्यतीपाते दिनस्रये ।
 अन्येषु पुण्यकालेषु दीयते दानमादरात् ॥
 पाटलामथवा कृष्णां कुर्याद्वैतरणीं शुभां ।
 सुवर्णशृङ्गो रौप्यखुरां कांस्यपात्रसुदीहनां ॥
 कृष्णवस्त्रयुगच्छवां सप्तधान्यसमन्वितां ।
 कार्पासद्रोणशिखरे आसोनां ताम्रभाजने ॥
 यमं हैमं प्रकुर्याद्वै लोहदण्डसमन्वितं ।
 महामहिषमारूढमूढपाशहरे परे ॥
 श्चन्द्रदण्डमयं बद्धा उडुपं पट्टबन्धनैः ।
 उडुपीपरि तां धेनुं सूर्यदेहसमुद्भवां ॥
 कृत्वा प्रकाशयेद्विद्वान् कृत्वापानहसंयुतां ।

सप्तधान्यानि द्रोणय, परिभाषायां व्याख्यातानि उडुपं चन्द्र-
 नौका ।

इममुच्चारयेत् मन्त्रं संगृह्णीदकमण्डलं ।
 यमहारे महाघोरे दृष्ट्वा वैतरणीं नदीं ॥
 तर्त्तुकामोददाम्येनां तुभ्यं वैतरणीं च गां ।

अधिवासनमन्त्रः ।

श्रीं विष्णुरूप दिजश्रेष्ठ भूदेवपंक्तिपावन ।

सदक्षिणा मया तुभ्यं दत्ता वैतरणी नदी ॥
दानमन्त्र । धर्मराजं च विप्रं च धेनुं वैतरणीं तथा ।
सर्वं प्रदक्षिणीकृत्य ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
पुष्टं संगृह्य तत्तेनोरग्रे कृत्वा च ब्राह्मण ।
धेनुके त्वं प्रतिचम्ब यमद्वारे महालये ।
उत्तितोर्ध्वरहं देवि वैतरण्यै नमो नमः ॥

अनुव्रजनमन्त्रः ।

अनुव्रजेच्च गच्छन्तं सर्वं तस्य गृहे नयेत् ।
एवं कृते महीपाल सा रसरित् सुखदा भवेत् ॥
तरते च तथा धेन्वा सा सरिज्जनवाहिनी ।
सर्वाह्नादानवाप्नोति वै दिव्या ये च मानुषाः ।
रोगी तु रोगनिर्मुक्तः तद्यैवोपरमेत् स्मृतिः ॥
इतीदमुक्तं तव धर्मसूनोः
पुण्यं मया वैतरणीप्रदानं ।
शृणोति भक्त्या पठती ह सम्यक्
स याति विष्णोः पदमप्रमेयं ॥
इति वैतरणीधेनुदानविधिः ।

अथोभयतोमुखीदान ।

स्तम्बपुराणे ।

प्रमूयमानां योगां च दद्यादुभयतोमुखीं ।
यद्योक्तेन विधानेन स जातिस्मरतां लभेत् ॥

नन्दिपुराणे ।

यद्योभयमुखीं दद्याद्वा विप्रे वेदवादिनि ।
 देवाय क्षीप्यभीष्टाय स कुलान्येकविंशतिः ॥
 समुद्धृत्य नरस्तिष्ठेन्नरकात् ब्रह्मणोऽन्तिके ।
 युगानि रोमतुल्यानि यदि श्रद्धापरोनरः ॥

याज्ञवल्काः । सवत्सारोमतुल्यानि युगान्युभयतोमुखीं ।

दत्त्वा स्वर्गमवाप्नोति पूर्व्वेण विधिना ददत् ॥
 पूर्व्वेण विधिना, हेमशृङ्गीशफैरौम्यैरित्यादिना प्रत्यक्षधेनुः
 विष्णुः ।

अथ प्रसूयमाना गौः पृथिवी भवति तामलङ्कृत्य ससुवर्णां
 विप्राय दत्त्वा पृथिवीदानफलमाप्नोति ।

अत्र गाथा भवति ।

सवत्सारोमतुल्यानि युगान्युभयतोमुखीं ।
 दत्त्वा स्वर्गमवाप्नोति श्रद्धधानः समाहितः ॥

महाभारते ।

यावद्वर्षप्रसूता गौस्तावत्सा पृथिवी ऋता ।
 पृथिवी तेन दत्ता स्यात्तादृशीं गां ददाति यः ॥

देवलः । यावद्वत्समुखा योनौ नयायाद्भनिष्कृतिः ।

यावन्न जायते धेनुस्तावद्गूः सचराचरा ॥
 अलङ्कृत्योक्तविधिना सुवर्णत्रिपलान्विता ।
 दातव्या द्विपला मध्या पलाख्या कन्यसा मता ॥
 दत्त्वेमां पुरुषः स्वर्गे बसत्यमरपूजितः ।

गोवत्सरोमतुल्यानि युगानीक्षितभीगभाक् ॥

मत्स्यपुराणे ।

रुक्मशृङ्गीं रौप्यखुरां मुक्तालाङ्गूलभूषितां ।

कांस्योपदोहनां राजन् सवत्सां द्विजपुङ्गवे ॥

प्रसूयमानां योदद्याद्धेतुं द्रविणसंयुतां ।

द्रविणं अत्र दक्षिणारूपं, तच्च भूरिदक्षिणा इत्यग्रेऽभिधाना-
दनन्त्यं प्रदेयं ।

यावद्दत्सोयोनिगतोयावद्गर्भं न मुञ्चति ।

तावद्गौः पृथिवीं त्रैधा सगैलवनकानना ॥

प्रसूयमानां योदद्याद्धेतुं द्रविणसंयुताम् ।

ससमुद्रगुहा भूमिः सगैलवनकानना ॥

चतुरन्ता भवेद्दत्ता पृथिवी नात्र संशयः ।

यावन्ति धेनुरीमाणि घत्सस्य च नराधिप ॥

तावत् संख्यान् युगगणान् देवलोके महीयते ।

पितृन् पितामहांस्यैव तथैव प्रपितामहान् ॥

उदरिथत्वसन्देहो नरकाद्भूरिदक्षिणः ।

घृतघोरवहाः कुल्याः दधिपायसकर्दमाः ॥

यत्र तत्र गतिभ्रतस्य भवेच्चेषितकामदा ।

गोलोकः सुलभस्तस्य ब्रह्मलोकस्य पार्थिवः ॥

स्त्रियय त चन्द्रसमानवक्ता

प्रतप्तजांबूनदतुल्यवर्णाः ।

महानितम्बस्तनमध्यहृत्ता ॥

भजन्यजस्रं नलिनाभानिवाः ॥

धराह पुराणे ।

सुवर्णशुद्धीं यः कृत्वा रौप्ययुक्तां खुरेऽथ वा ।

ब्राह्मणस्य करे दत्त्वा सुवर्णं रौप्यमेव वा ।

कपिलाया स्तर्दापुच्छं ब्राह्मणस्य करेन्यसेत् ।

उदकञ्च करे दत्त्वा वाचयेत् अहयान्वितः ॥

ससमुद्रवना तेन सशैलवनकानना ।

रत्नपूर्णा भवेद्दत्ता पृथिवी नात्र संशयः ॥

पृथिवोदानतुल्येन दानेनैतेन मानवः ।

तारितैर्याति पितृभिर्विष्णुाख्यं पदमव्ययं ॥

ब्रह्मस्वहारको गोघ्नाभ्रूणहा पाकभेदकः ।

महापातकयुक्तोऽपि वञ्चको ब्रह्मदूषकः ॥

निन्दको ब्राह्मणानां च तेषां कर्माभिदूषकः ।

एवं पातकयुक्तोऽपि गवां दानेन शुद्ध्यति ॥

यद्योभयमुखीं दद्यात् प्रसूतकनकाहतां ।

तद्दिने पायसाहारः पयसा वापि वाहयेत् ॥

सुवर्णस्य सहस्रेण तदर्द्धेनापि तामिति ।

तस्याप्यर्द्धं गतं वाथ पञ्चाशच्च ततोऽर्धकं ॥

यथा शक्त्या प्रदातव्यं वित्तगाठविवर्जितं ।

इमां गृहाणोभयमुखीं भवां स्नाता-ममास्तु वै ॥

मम वंशविशुद्धस्य सदा स्वस्तिकरी भव ।

इरावती धेनुमती च जप्त्वा देवस्योनात्तुं दनन्तरं ॥

प्रतिगृह्णामि त्वां धेनुं कुटुम्बार्थे विशेषतः ।

स्वस्ति भवतु ते नित्य रुद्रमातर्नमोनमः ॥

द्योस्ते प्रतिददामि पृथिवी ते प्रतिगृह्णामि ।

क इदं कस्माद्देति जपेन्नन्त्रं वसुन्धरे ॥

विस्तजेत् ब्राह्मणं देवि गाञ्च तस्य गृह नयेत् ।

उभयशिरस दद्यादित्यनुवृत्तौ च वनः ।

तस्याः प्रदानकाला प्रसवकालीनान्यं कालं प्रतीक्षति

व्यतीपात-विषुवा यन-षडशीति-मुख-यिष्णुपदी-ग्रहणान्ताः

सर्वेषु पुण्यकालाः तदैव यत्र चार्हप्रसूता तत्र स्नाती ब्राह्मणं

ब्रूयात्श्रुत शैल-सत्य शौच वृत्त-जातिक्रिया-द्वैर्गुणैरूपेत च कालेन

प्रणिपत्य ब्रूयाद् दहमतोवार्त्तोभीतोऽस्माद्गाधादपारात् संसा-

रार्णवात्समुत्तारयामि दशापरान् दशपरानात्मानञ्च च स्वामिन्

भवन्तं दानपात्रमासाद्य स चानुयच्छुद्धा नार्घलिप्सवा गृह्णीत

दाता च तामनुमन्त्रयेत् त्वं महोमवनि विश्वहेतुः क इदं कस्माद्

इति गृहीतायां दक्षिणेन पाणिना वत्समाकर्षयेत् गर्भेणु सत्वे-

यामवेदमिति जपेत् निःशान्तिःग्निमुपसमाधाय देवान् पितृन्-

नदीः पर्वतान् वनस्पतीन् दधोत्रागानोपधोस्तर्यंभेस्त्रैक्षन्त्रैस्तेषां

मन्त्रपदानि भवन्ति येदेवामो दिव्येजादगम्याः उग्रस्त्वानिधो

अहि इम मे गङ्गेयमुने मरुत्यति अर्द्धिभिः सुतोमतिभिश्च नोहिते

वनस्पते शतपत्नो विरोह ममुद्रज्येष्ठाः सलिनस्य मध्यादहिरिन-

भोगैः पर्य्येति राहुं मधुयाताञ्जतायत इति मन्त्राः तदनु पार्थि-

योभिः पृथिवीं तर्पयेद्वैर्वावापृथिवीं पूर्य चिदा ये मही द्यौ

पृथिवी च नः उर्व्यं पृथ्वी मह्ये दरे अन्ते गोरोर्मिमाय मन्त्रानि

सप्ततीत्यादिभिरतुरगीत्याज्याहुतीर्जुहीति ब्राह्मणान् भोजयेत्

स्वस्वयनं वाचयति अथास्य कर्मणो व्युत्तिमुदाहरन्ति अभक्ष्य-
भक्ष्यमपेयपायिनं ब्रह्मघ्नं पितृघ्नं सद्यएव पुनाति उपाध्यायिनीं
सुतां मित्रभार्यां मातरं मातृश्वसारं मातुलानीं भगिनीं
भागिनेयीं शिष्यजायां धात्रीमन्यामप्यगम्यां गत्वोभयशिरसंस-
परिकरां ब्राह्मणाय दद्यात् परिकरोस्याः सुवर्णं रूष्यं रत्नादि
चेत्राणि ग्रामाणि वा धान्यानि वस्त्राणि श्वणाद्याद्यन्दनाद्या
गन्धाः शतं गवां तदर्द्धमर्द्धं वा सर्वस्वस्या सहतया ब्राह्मणाय
दद्यात् महापातक मुक्तये, विमुक्तये ।

इति उभयतो मुखीदानविधिः ।

अथ गोदानप्रसङ्गेन हृषभदानमप्यभिधीयते ।

तत्र स्कन्दपुराणे ।

उत्पाद्य सस्यानि तृणश्चरन्ति
तदेव भूयःसकलं यहन्ति ।
नभारखिन्नाः प्रवदन्ति किञ्चित्
अहो हृषैर्जीवति जीवलोकः ॥

ब्रह्मपुराणे ।

पुरा निर्मितवान् ब्रह्मा हृषभं धर्मरूपिणं ।
श्वेतवर्णं चतुष्पादं सत्त्वैकगुणधारणात् ॥
धर्म इत्याह धर्मः स धर्मेण विधृताः प्रजाः ।
प्रजा धरत्वयं भूमौ धर्ममूर्त्तिर्हपो यतः ॥
अतो हृषभदानेन दत्तं स्यात्कचराचरं ।
कृत्वा तत्पार्श्वतस्तत्र हृषोपानहकम्वलं ॥

द्वयं संपूज्य पुण्याद्यैर्विस्तृताद्युत्ते नरः ।
 श्रद्धया चैव यो दद्यात्तत्र मुञ्चति धर्मराट् ॥
 सर्वसस्यैः सुखैश्चैव दातारं योजयत्वसौ ।

आदित्यपुराणे ।

यो वै ददात्यनङ्गाहं सुशीलं साधुवाहिनं ।
 उभयोः पार्श्वयोर्दत्त्वाच्छत्रोपानहकम्बलं ॥
 शीलवेदाङ्गसम्पन्ने हृष्टे शिष्टे द्विजे नरः ।
 पुष्येच जन्मनक्षत्रे अयने विपुषेषु च ॥
 दत्त्वा तस्य अनङ्गाहं सर्वैरत्नैरलङ्कृतं ।
 दत्त्वा तस्य अनङ्गाहं तस्मिन् स्थाने महामुने ॥
 क्षुत्पिपासाह्निहृतस्याग्निं अग्रतः प्रतिपद्यते ।
 दत्त्वा प्रजापतेर्लोकान्विशोकः प्रतिपद्यते इति ॥

कण्ठं प्रलम्बगलकम्बलं तथा
 अनङ्गाहं ब्राह्मणायै धुर्यं
 दत्त्वायुवानं वसिनं विनीतं ।
 हलस्यबोद्धारमनन्तवीर्यं
 प्राप्नोति लोकान्दशधेनुदस्य ॥

स्कन्दपुराणे ।

निवेद्य सहस्रोपेतमनङ्गाहं शिवाय चैव ।
 दशधेनुप्रदानस्य फलं गोभनमाप्नुयात् ॥

बृहस्पतिः ।

वेदप्रतीत्याहृषभप्रदाने वेदावाप्तिर्गोयुतस्य प्रदाने ।

देवलः ।

वृषयुग्मं वृषं वापि दत्त्वा गच्छेत् सुरालयं ।
 भुङ्क्ते मन्वन्तरं भोगान् द्विगुणान् युग्मलाङ्गुली ॥
 अनद्वाहौ तु शीदद्याद्विजे मीरेण संयुतौ ।
 अलङ्कृत्य यथा शक्त्या सुवाहौ शुभलक्षणी ॥
 सर्वपापविशुद्धात्मा सर्वकामसमन्वितः ।
 वर्षाणि वसति स्वर्गं रोमसंख्याप्रमाणतः ॥
 यो ददाति वलीवहंसुक्तेन विधिना शुभं ।
 अथङ्गं शीप्रदानाच्च भुङ्क्ते दशगुणं फलं ॥

सहाभारते ।

युवानमिन्द्रियोपेतं शक्तेन सह यूपं ।
 गवेन्द्रं ब्राह्मणेन्द्राय भूरिशृङ्गमलङ्कृतं ॥
 ऋषभं ये प्रयच्छन्ति श्रोत्रिषाय परन्तप ।
 ऐश्वर्यन्तेऽभिजायन्ते जायमानान् पुनः पुनः ॥

शक्तेन, स्त्रीगवीनामिति शेषः ।

भूरिशृङ्गं, सुवर्णशृङ्गं ।

यमः ।

दान्तन्धुरन्धरं दत्त्वा कृत्रोपानहसंयुतं ।
 दशधेनुप्रदानाच्च यत् फलन्तत्समश्रुते ॥
 भविष्योत्तरात् युधिष्ठिर उवाच ।
 युष्मत्वाक्यास्तमिदं शृण्वानोऽहं जनार्दन ।
 न तृप्तिमधिगच्छामि जातङ्गीतूहलंहि मे ॥

१ गोपतिः किल गोविन्दस्त्रिपुलोकैषु विद्युतः ।

गौवृषस्य प्रदानेन त्रैलोक्यमभिनन्दति ॥

२ तस्मै वृषभदानस्य फलं वैकथयाच्युत ॥

श्रीकृष्णउवाच ।

वृषदानफलं दिव्यं शृणुष्व कथयामि ते ।

पवित्रं पावनं चैव सर्वदानोत्तमन्तथा ॥

दशधेनुसमोऽनद्वानेकश्चैव धुरन्धरः ।

दशधेनुप्रदानाद्दि ह्यपएकी विशिष्यते ॥

ह्यपभयापि पुष्टाङ्गो ह्यरोगः पाण्डुनन्दन ।

युवा भद्रः सुशीलश्च सर्वदोषविवर्जितः ॥

धुरन्धरः स्थापयति एकएव कुलं महत् ।

ताताऽभवति संसारेनात्र कार्या विचारणा ॥

अलङ्कृत्य ह्यमं गान्तं पुण्ये ऽङ्गि समुपस्थिते ।

रोष्यलाङ्गूलसंयुक्तं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥

मन्त्रेणानेन राजेन्द्र तं शृणुष्व वदामि ते ।

धर्मस्त्वं ह्यपरूपेण जगदानन्दकारकः ॥

अष्टमूर्त्तेरधिष्ठानमतः पाहि सनातन ।

दत्त्वायं दक्षिणायुक्तं प्रणिपत्य विसर्जयेत् ॥

सप्तजन्मकृतं पापं वाहनः कायकर्मणा ।

तत्सर्वं विलयं याति गोदानसुकृतेन वै ॥

यान ह्यपभसंयुक्तं दीप्यमानं शुशोभितं ।

' आरुह्य कामगन्धर्व्यं स्वर्लोकमधिरोहति ॥
 यावन्ति तस्य रोमाणि गौहृपस्य महीपते ।
 तावद्वर्षसहस्राणि गवां लोके महीयते ॥
 गोलोकादवतीर्णस्तु इहलोके द्विजायते* ।
 सत्रयाजी महातेजाः सर्व्वब्राह्मणपूजितः ॥

श्राजस्त्रिनं, भरसहं दृढकन्धरश्च
 यच्छन्ति ये हृपमशेषगुणीपपन्नं ।
 दत्तेन यद्भवति गोदशकेन पुण्यं
 सत्यं भवन्ति भुवि तत्फलभागिनस्ते ॥

इति हृपदान विधिः ।

सनत्कुमार उवाच ।

हिरण्यहृपदानं च कथयामि समासतः ।
 हृपरूपं हिरण्येन सहस्रेणाथ कारयेत् ॥
 तदर्हनाथवा धीमांस्तदर्हार्हेन वा पुनः ।
 अष्टोत्तरशतेनापि हृपभं धर्मरूपिणं ॥

अत्र तु पात्रपरिमाणविशेषस्य हिरण्यस्य सहस्रादिसंख्यया-
 ध्ववच्छेदः कर्त्तुं न शक्यत इति पूर्व्वप्रक्रान्तनिष्कशब्देनाकाङ्क्षापूर-
 णीया लिङ्गपुराणीकदानेषु निष्कैरेव व्यवहारदर्शनाच्च ।

ललाटेकारयेत्पुण्ड्रमर्द्धचन्द्रं कलाकृतिं ।

स्फटिकेन तु कर्त्तव्याः खुराय रजतेन च ॥

पुण्ड्रं तिलकं, स्फटिकं, खुरा रजतेन विधेयाः,

श्रीवान्तु पद्मरागेण ककुद्दीमैदकेन च ।
 श्रीवायां घण्टावलयं रत्नचित्रं तु कारयेत् ॥
 ह्यपाष्कङ्कारयेत्तत्र किङ्किणीकृतपत्रगं ।
 पूर्वोक्तदेशकाले च वेदिकीपरिमण्डले ॥

ह्यपाङ्को, महेश्वरः ।

तन्मूर्त्तिलक्षणमाह विश्वकर्मा ।
 त्रिनेत्रस्तु चतुर्बाहुर्जटाभण्डलमण्डितः ।
 शूलखट्वाङ्गुवरदाभयपाणिर्महेश्वर इति ॥
 पूर्वोक्तदेशकालइत्यत्र, देश-काल-कुण्ड-मण्डप-वेदिकादि-
 सिद्धपुराणोक्तं तुलापुरुषदानविहितं वेदितव्यं ।
 ह्यपञ्च स्थापयेत्तत्र पश्चिमासुखमग्रतः ।
 ईश्वरं पूजयेद्भक्त्या ह्यपारुढं ह्यपध्वजं ॥
 ह्यपेन्द्रं पूज्य गायत्र्या नमस्कृत्य समाहितः ।
 श्रीतीक्ष्णशृङ्गाय विद्महे धर्मपादाय धीमहि तन्नोह्यपःप्रची-
 दयात्

इति ह्यपगायत्री ।

मन्त्रेणानेन संपूज्यो ह्यपोधर्मविहृहये ।
 होतव्यश्च ह्यताद्यैय यथायिभवविस्तरं ॥
 ह्यपःसम्पूज्य दातव्यो ब्राह्मणेभ्यःशिवाय च ।
 दक्षिणाचैव दातव्या यथाविज्ञानुसारतः ॥
 एतद्यः कुरुते भक्त्या ह्यपदानमनुत्तमं ।
 शिवम्यानुचरोभूत्वा सुधिरन्तत्र मीदते ॥

प्रत्यङ्मुखञ्च हृषभं शिवायतःस्थापयेत् ।

शिवस्य तत्पश्चिमे स्थापनात् ।

तदुक्तं वातुले

हृषाङ्गे परितःकार्यं किङ्किणीवलयं शुभम् ।

ईश्वरं पूजयेत्पश्चात्पश्चिमान्दिशमास्थितं ॥

पूजयित्वा विधानेन हृषयागन्तु कारयेत् इति ।

शिवायचेति, चकारःसमुच्चये ।

कामिकेत्वेकाम्निपक्षीपि ।

समिदाज्यचरूपे तमेकमग्निमथापिवेति ।

दक्षिणादिकं प्राग्वत् ।

इति लिङ्गपुराणोक्तो हिरण्यहृषदांनर्षि

शम्बरीष उवाच ।

यत्सूर्येण समाख्यातं दानं सर्वसुखावहं ।

ईश्वराणाञ्च निःस्नानां तस्मै व्याख्यातुमर्हसि ॥

वसिष्ठ उवाच ।

येनेश्वरोहरिद्रोवा करोति विधिना नृप ।

दानं सर्वगुणोपेतं तच्छृणुष्व यथा तथा ॥

भारतौ विपलानाञ्च हृषं कृत्वा विधानतः ।

युतं धेनवाद्यथा दद्याच्छक्तितोनृपसत्तम ॥

या मया धेनवः प्रोक्ताहृषास्तावन्त एव हि ।

हरये ता नियोज्याः स्युर्हराय च तथा हृषाः ॥

ग्रीवान्तु पद्मरागेण ककुद्दीमेदकेन च ।
 ग्रीवायां घण्टावलयं रत्नचित्तं तु कारयेत् ॥
 हृष्याकङ्कारयेत्तत्र किङ्किणीकृतपद्मगं ।
 पूर्वोक्तदेशकाले च वेदिकोपरिमण्डले ॥

हृष्याङ्गी, महेश्वरः ।

तन्मूर्त्तिलक्षणमाह विश्वकर्मा ।
 त्रिनेत्रस्तु चतुर्बाहुर्जटामण्डलमण्डितः ।
 शूलखट्वाङ्गुवरदाभयपाणिर्महेश्वर इति ॥
 पूर्वोक्तदेशकालइत्यत्र, देश-काल कुण्ड-मण्डप-वेदिकादि-
 लिङ्गपुराणोक्तं तुलापुरुषदानविहितं वेदितव्यं ।
 हृष्यश्च स्थापयेत्तत्र पश्चिमामुखमग्रतः ।
 ईश्वरं पूजयेद्भक्त्या हृष्यारूढं हृष्यध्वजं ॥
 हृष्येन्द्रं पूज्य गायत्र्या नमस्कृत्य समाहितः ।
 शौंतीण्यज्ञाय विद्महे धर्मपादाय धीमहि तन्नो हृष्यः प्रची-
 दयात्

इति हृष्यगायत्री ।

मन्त्रेणानेन सपूज्या हृष्यो धर्मविहृदये ।
 ह्योतव्यश्च हृताद्यैश्च यथाविभवविस्तरं ॥
 हृष्यः सम्पूज्य दातव्यो घ्राह्यणेभ्यः शिवाय च ।
 दक्षिणाश्चैव दातव्या यथावित्तानुसारतः ॥
 एतद्यः कुरुते भक्त्या हृष्यदानमनुत्तमं ।
 गिवध्यानुचरो भूत्वा सुचिरन्तत्र मोदते ॥

सनत्कुमार उवाच ।

आपादृषोर्णमास्यां तु कार्तिके वायु फाल्गुने ।
 अद्धानैजितक्रोधैर्देयमेतद्यथाविधि ॥
 जाम्बूनदस्य शुद्धस्य पलैस्त्रिंशतिभिस्तथा ।
 तदर्द्धमर्द्धेन तथा यथाशक्त्या पलैस्त्रिभिः ॥
 द्वाभ्यामेकेन वा कार्यो ह्यः सर्वाङ्गशीभनः ।
 पलादूनो न कर्त्तव्यो दुःखशोकभयावहः ॥
 मण्डपं कारयेद्विभ्यं परार्द्धमपट्टनिर्मितम् ।
 तन्मध्ये तन्दुलैः शुक्लैर्मण्डलं कारयेच्छुभं ।
 ततः प्रभाते विमले समुत्थाय जितेन्द्रियः ।
 शुक्लाश्वरधरःस्नातः शुक्लमाचानुलेपनः ।
 कृतनित्यक्रियः शुक्लमालारत्नविभूषितः ॥
 नरो वा यदि वा नारी दिव्यभोगाभिलाषिणी ।
 सितवस्त्रयुगच्छत्रं स्थापयित्वा ततो ह्यपं ॥
 सौवर्णमण्डपे तस्मिन् सुवर्णैर्बहुभिद्युतं ।
 चन्दनागुरुकर्पूरैः सुमनीभिस्तथा सितैः ॥
 संपूजयेत्ततः सम्यक् मन्त्रैः पौराणसम्भवैः ।
 नमस्ते जगदाधार प्रियः पुण्यकृतामसि ॥
 त्वहिहीने जगत्सिद्धकश्चिच्छुभमयुते ।
 नमस्ते धर्मराजाय ह्यपरूपधराय वै ॥
 त्वं मामुद्धर देवेश दुर्गसंसारसागरात् ।
 यशः कीर्त्तिर्द्धनं धान्यं यदन्यदपि संस्थितं ॥
 तत्तत्पुण्यच्छ देवेश परत्र च शुभां गतिं ।

सर्वभावात्ततीराजन् तिलपात्राणि नित्यशः ।
 सर्वपापविनाशाय दीयते नृपसत्तमः ॥
 गोमयेन समालिप्ते पट्टवस्त्रसमाहृते ।
 ह्यं हेममयं तत्र रौप्यं वा रत्नसंयुतं ॥
 तस्य नीलमये शृङ्गे मौक्तिके चक्षुषी रदाः ।
 द्वात्रिंशच्छुभवस्त्राणि विद्रुमौष्ठौ च नासिका ॥
 मरकतं विनिर्दिष्टं कर्णौ वै हरिताश्मके ।
 पद्मरागस्य वै पादा खुरा रौप्यमथाः शुभाः* ॥
 राजतानि च रोमाणि चोमवस्त्रेण कम्बलं ।
 पादेन पुच्छमुद्दिष्टं सर्वेषामप्ययं विधिः ॥
 ह्यपथौ स्फटिकस्यापि लिङ्गे मणिः प्रकीर्तितः ।
 तथा धेनुयुधान्दानान् सुवर्णस्य तु कारयेत् ॥
 अभीष्टदेवतापूर्जां कुर्वीत तदनन्तरं ।
 मन्त्रेणानेन राजेन्द्र तं द्विजाय निवेदयेत् ॥
 योवृषोयन्नदानेऽभूच्छतानीकस्य निष्कलः ।
 जातरूपमयं मोऽयं तारिता मां न संग्रहः ॥
 एतस्य विभवाद्दानं भक्त्या यः प्रतिपादयेत् ।
 पृथुने वाप्यग्रहो वा तदनन्तफलं स्मृतं ।
 निःस्त्रोवाप्येवमेव हि कृत्वा दानमतन्द्रितः ॥
 तत्फलं समवाप्नोति स्वल्पदानान्न संग्रहः ।

इति षड्विंशपुराणोक्तो हेमहृत्पदानविधिः ।

सनत्कुमार उवाच ।

आपादपौर्णमास्यां तु कार्तिके वाद्य फाल्गुने ।
 यद्धानैजितक्रोधैर्देयमेतद्यथाविधि ॥
 जाम्बूनदस्य शुद्धस्य पलैस्त्रिंशतिभिस्तथा ।
 तदर्द्धमर्द्धेन तथा यथाशक्त्या पलैस्त्रिभिः ॥
 द्वाभ्यामेकेन वा कार्यो हृषः सर्वाङ्गशोभनः ।
 पलादूनो न कर्त्तव्यो दुःखशोकभयावहः ॥
 मण्डपं कारयेद्दिव्यं परार्द्धापट्टनिर्मितम् ।
 तन्मध्ये तन्दुलैः शुक्लैर्मण्डलं कारयेच्छुभं ।
 ततः प्रभाते विमले समुत्थाय जितेन्द्रियः ।
 शुक्लाम्बरधरःस्नातः शुक्लमाल्यानुलेपनः ।
 कृतनित्यक्रियः शुक्लमालारत्नविभूषितः ॥
 नरो वा यदि वा नारी दिव्यभोगाभिलाषिणी ।
 सितवस्त्रयुगच्छत्रं स्थापयित्वा ततो हृषं ॥
 सौवर्णमण्डपे तस्मिन् सुवर्णैर्व्यङ्गुभिश्चितं ।
 चन्दनागुरुकर्पूरैः सुमनोभिस्तथा सितैः ॥
 संपूजयेत्ततः सम्यक् मन्त्रैः पौराणसम्भवैः ।
 नमस्ते जगदाधार प्रियः पुण्यकृतात्मसि ॥
 त्वद्दिहीने जगत्सन्निवृत्तकश्चिच्छुभमयुते ।
 नमस्ते धर्मराजाय हृषरूपधराय वै ॥
 त्वं मामुद्धर देवेश दुर्गसंसारसागरात् ।
 यशः कीर्त्तिर्द्धनं धान्यं यदन्यदपि संस्थितं ॥
 तत्तत्पुण्यच्छ देवेश परत्र च शुभां गतिं ।

इति संपूज्य विधिवत्तं देवं वृषरूपिणं ॥
 नैवेद्यं संस्तरे तत्र हविषा निर्मितं शुभं ।
 कालोद्भवं मूलफलं सर्वं देवसमन्ततः ॥
 हविषान्नेन भुञ्जीत भोजयित्वा ततो द्विजान् ।
 सायाह्ने तु ततः कुर्यात्पुष्पगृहमनुत्तमं ॥
 सितपुष्पैः शुभैर्गन्धैर्लुब्धन्मधुकराकुलैः ।
 फलमूलानि चान्यानि दीपाःशुक्लदशान्विताः ॥
 घृतपूर्णास्तु कर्त्तव्याः संप्रद्योतितमण्डपाः ।
 रात्रौ जागरणं कार्यं देवदेवस्य सन्निधौ ॥
 वारमुखाः समा नार्यो गान्धर्वान् श्रुतिसौख्यदान् ।
 गीतवादित्रशब्देन ब्रह्मघोषरवेण च ।
 नर्म्मालापैश्च नृत्यैश्च गमयेत्तां निशान्ततः ॥
 अरुणोदयवेलायां समुत्थाय जितेन्द्रियः ।
 पूजयित्वा द्विजांस्तत्र गोहिन्दूख्यैर्नरोत्तम ॥
 वृषरूपं ततो धर्मं प्रीयतां वृषभध्वज ।
 इत्युच्चार्य परं मन्त्रमाचार्याय निवेदयेत् ॥
 दत्त्वा दानमिदं सम्यक् विधिनानेन पार्थिव ।
 कुर्याद्द्विग्विजयं विप्रो वेदकर्म समाचरेत्* ॥
 वैश्वः समुद्रगमनं शूद्रः कर्म यद्येप्सितं ।
 फान्गुन्यामघषा दद्याद्दानमेतन्नरोत्तम ॥
 रोद्रं कर्म विनिर्दिष्टं ब्रह्मणा शङ्करस्य हि ।

इति गारुडपुराणोक्तः सुवर्ण-

वृषदान विधिः ।

अथ रूप्य वृषदानं ।

अथ कुष्ठहरं वक्ष्ये वृषदानमनुत्तमं ।
यत्कार्यं कुष्ठरोगार्त्तः शरीरसुखकारकं ॥
पलैस्त्रिभिस्तु कुर्वीत द्वाभ्यामेकेन वा पुनः ।
राजतं वृषभं शुभ्रं हेमशुद्धखुरन्तथा ॥
महेश्वरेणोमया च कुर्वीत तमधिष्ठितं ।
सौवर्णं प्रतिमे द्वेच पूर्वाक्षेण क्रमेण तु ॥
यथा विभवमानेन वित्तशाठ्यं न कारयेत् ।
पलायके कांस्यपात्रे स्थापयेत्ते विचक्षणः ॥
श्वेतपुष्पैरक्षताभिः श्वेतयस्त्रैरलङ्कृतम् ।
ब्राह्मणं विद्यासम्पन्नं स्वाचारं संयतेन्द्रियं ॥
सर्वशास्त्रप्रवक्तारं प्रतिग्रहपराङ्मुखं ।
दान्तं कुलीनं धर्मघ्नमनुद्देशकरं वृणां ॥
क्रोधलोभविहीनञ्च सर्वशास्त्रार्थकोविदं ।
गृहमाह्वय भक्त्या तं यथा विधि समर्चयेत् ॥
केयूरकटकैर्वस्त्रैर्माल्यैश्चैवाङ्गुलीयकैः ।
होमञ्च पूर्ववत् कुर्यात् मन्त्रैर्महेश्वरैस्तथा ॥
उदङ्मुखोपविष्टाय महादेयस्य सन्निधौ ।
प्राङ्मुखोऽध्याधितो दद्यान्मन्त्रेणानेन धर्मवित् ॥
अष्टमूर्त्तिमहेशानः रूपया वृषभध्वजः ।
श्वेतमौदुम्बरं सर्वमद्यवाचितमेव च ॥

त्वग्दीपजनितं यच्च मण्डलान्यथवानघ ।
 सर्वं कर्म विपाकोत्थं पार्वतीनाथ सर्व्वग ॥
 कुष्ठहा भव सर्व्वेश रक्ष मां पार्वतीपते ।
 इति वायुपुराणोक्ती रूप्यवृषदान विधिः ।

आह बौधायनः ।

शुक्लपक्षस्य चाष्टम्यां द्वादश्यामथवा पुनः ।
 पलेन कुर्याद्दृषभं सान्द्रलोम सुराजतम् ॥
 हेमशृङ्गं सुवर्णाचं रत्नपुष्पशुभाननं ।
 महेश्वरेणोमया च सौवर्णेन ह्यधिष्ठितं ॥
 अथाविभवतस्तत्र परिमाणं विधीयते ।
 उमामहेश्वररूपमत्र निरन्तरोक्त वृषदानवदवधेयं ।
 पलाष्टके ताम्रपात्रे वस्त्रेणावेष्ट्य भक्तितः ।
 देवस्यैकं वृषस्यैकं पार्वत्याद्यैकमेव हि ॥
 श्वेतपुष्पै रक्षताभिः कुङ्कुमागुरुचन्दनैः ।
 पूजयेन्मूलमन्त्रेण तिलहोमञ्च कारयेत् ॥
 अष्टोत्तरशतं चान्यमिथेण चार्थकेण तु ।
 आचार्यो वित्तसम्पन्नः स्वाचारः संयतेन्द्रियः ॥
 सर्व्वगास्तार्धवक्त्राच गान्तादान्तस्तथैवच ।
 धर्मप्रवीणोधिपणस्त्वनुद्देशकरोत्पणाम् ॥
 वृषदानप्रयोगज्ञो हरोमाभ्यामधिष्ठितम् ।
 वृषभं घण्टिकोपितं दद्याद्दृष्यैवैयभूपितम् ॥
 उदङ्मुखोपविष्टाय महादेवस्य सन्निधौ ।

प्राङ्मुखो व्याधितो भक्त्या मन्त्रेणानेन संयतः ।
 अष्टमूर्त्ते महेशान कृपया वृषभध्वज ।
 उदुम्बरं वाजिनं वा दण्डमण्डलकन्तथा ॥
 त्वग्दोषजनितं यच्च पूर्वकर्मविपाकिनः ।
 इह कर्मोद्भवं वापि मातृदोषेण वा पुनः ॥
 पितृदोषेण वा सर्वं रक्तदोषोद्भवं तथा ।
 विनाशय शरीरोत्थं पाव्स्वतीप्रिय शङ्कर ॥
 वृषभस्य प्रदानेन उभाभ्याधिष्ठितस्य हि ।

दानमन्त्रः ।

ब्राह्मणान् भोजयेद्यापि भक्त्या परमया युतः ॥
 कृतेनानेन कुष्ठानि ब्रजन्ति विलयं ध्रुवं ।
 तस्मात् कुष्ठाभिभूतानां करणीयमिदं जगुः ॥

इत्यपररौप्यहृषदानविधिः ॥

गारुडपुराणे ।

पलाशकेन रौप्येण कृत्वा वृषभमुत्तमं ।
 मुक्ताफलैरलङ्कुर्यात् पद्मरागैः शशीभनैः ॥
 सुवर्णतिलकोपेतं चारुचामरभूषितं ।
 गत्वा शिवालयां सम्यक् पूजां कृत्वा शिवे ततः ॥
 रुद्राध्यायं जपित्वा तु सपङ्कजरहस्यकं ।
 होमय शिवमन्त्रेण तिलान्त्रेण विधीयते ॥
 अथाह्वय द्विजवरं वेदवेदाङ्गपारगं ।

वस्त्रालङ्कारमाल्याद्यैः पूजयित्वा शिवं ततः ॥
 उमापत्ने विलोकेश जगत्कारणकारणं ।
 स्ववाहनप्रदानेन प्रीतोभव नमोस्तु ते ॥
 मन्त्रेणानेन तन्दद्याद्विमदक्षिणयान्वितं ।
 दानस्यास्य प्रदानेन शिवलीके महीयते ॥

इति तृतीयरूप्यवृषदानविधिः ।

स्कन्दपुराणे ।

रौप्यानङ्गाहदानेन नरो यानेन गच्छति ।
 अक्षयाक्षभते लोकानिन्द्रेण सह मोदते ॥
 त्रिंशत्पलात् समारभ्य पलत्रितयमन्ततः ।
 वृषं रूप्यमयं कृत्वा सर्व्वरत्नैरलङ्कृतं ॥
 क्षीमयस्तपरिच्छेदं धान्यविन्यासभूषितं ।
 यथोक्तकाले पात्राय पवित्रायोपपादयेत् ॥
 एवं कृत्वा नरोदानं सर्व्वान् कामानवाप्नुयात् ।
 दानमन्वमिमं प्राप्नोति दानकाले समुच्चरेत् ॥
 धर्मस्त्वं वृषरूपेण जगदानन्दकारकः ।
 अष्टमूर्त्तैरधिष्ठानमतः पाहि सनातनः ॥
 ययं ददाति यो भक्त्या कल्पधीतमयं वृषं ।
 सर्व्वपापविनिर्मुक्तो देववद्विषि मोदते ॥

इति चतुर्थरूप्यवृषदान विधिः ।

अथ भूमिदानास्यमतिदानमारभ्यते तत्र महाभारते ।

भीष्म उवाच ।

अतिदानेषु सर्वेषु पृथिवीदानमुच्यते ।
 अचलाद्यक्षया भूमिर्दीग्धुकामाननुत्तमान् ॥
 दीग्धि वासांसि रत्नानि यशून् व्रीहियवांस्तथा ।
 भूमिदः सर्वभूतेषु शाश्वतीरेषते समाः ॥
 यावद्भूमेरायुरिति तावद्भूमिद एषते ।
 न भूमिदानादस्तीह परं किञ्चित् युधिष्ठिर ॥
 भूमिमेव ददुः पूर्वं ये भूमिं भुञ्जतेऽधुना ।
 स्वकर्मणोपजीवन्ति नरा इह परत्र च ॥
 य एतां दक्षिणां दद्यात् पृथिवीं पृथिवीपतिः ।
 पुनश्च जननं प्राप्य स भवेत् पृथिवीपतिः ॥
 संग्रामे वा तशुञ्ज्यात् दद्याद्वाः पृथिवीमिमां ।
 इत्येतां चक्रवर्धूनां वदन्ति परमाश्रियं ॥
 पुनाति दत्ता पृथिवी दातारमिति सत्तम ।
 अपि पापसमाचारं ब्रह्मघ्नमपि वानृतं ॥
 सैव पापात् तारयति सैव पापात् प्रमुञ्चति ।
 अपि पापकृतां राज्ञां प्रतिगृह्णन्ति साधवः ॥
 पृथिवीं नान्यदिच्छन्ति पावनं ह्येतदुत्तमं ।
 नामास्याः प्रियदत्तेति शुद्धं देव्याः सनातनं ॥
 दानं वा पृथक्वादानं नामास्याः परमं शिवं ।
 यः साधीर्भूमिमादत्ते न भूमिं विन्दते हि सः ॥

भूमिं दत्त्वा तु साधुभ्यो विन्दते भूमिमेव हि ।
 यस्य विप्रानुशासन्ति साधोर्भूमिं सदैव हि ॥
 न तस्य शत्रवो राज्ञः प्रशासन्ति वसुधरां
 यत्किञ्चित् कुरुते पापं पुरुषो वृत्तिकर्षितः ॥
 अपि गोचर्मन्त्रेण भूमिदानेन पूयते ।
 येऽपि सङ्घोर्षकर्माणो राजानो रौद्रकर्मिणः ॥
 तेभ्यः पवित्रमाख्येयं भूमिदानमनुत्तमं ।
 अल्पान्तरमिदं शश्वत् पुराणा मेनिरे जनाः ॥
 योयजेताश्चमेधेन दद्याद्वा साधवे मह ।
 सुवर्णं रजतं वस्त्रं मणिमुक्तावसनि च ॥
 सर्वमेतत् महीपाल ददाति वसुधान्ददत् ।
 सागरान् सरितः शैलान् काननानि च सर्वशः ॥
 सर्वमेतन्नरये ष्ट ददाति वसुधां ददत् ।
 ओषधीः क्षीरसम्पन्ना नगान् पुष्पफलान्वितान् ॥
 काननान्युपगैलांय ददाति वसुधां ददत् ।
 अग्निष्टोमप्रभृतिभिरिष्टाच श्वाप्तदक्षिणैः ॥
 न तत्फलमवाप्नोति भूमिदानाद्यदयुते ।
 तपो यज्ञः श्रुतं शील-मनीषः सत्यवादिता ॥
 गुरुदैवतपूजा च नातिवर्तन्ति भूमिदं ।
 भर्तुर्निन्द्ये एषे पुक्ताफ्यक्तापानो रणे हताः ॥
 ब्रह्मलोकगताः सन्तु नातिक्रामन्ति भूमिदं ।
 यथा जनिदो चोरेण श्यपुषं भरते सदा ॥

मृत्योर्वै किंकरी दण्डस्तापो वक्रैः सुदारुणः ॥
 घोराद्य वारुणाः पाशा नोपसर्पन्ति भूमिदम् ।
 पिटृं य पिटृलोकस्थान्देवलोकेश्च देवताः ॥
 सन्तर्पयति शान्तात्मा यो ददाति वसुधरं ।
 क्लिश्यमानाय चाल्प्यं वृत्तिग्लानाय सीदते ॥
 भूमिं वृत्तिकरौ दत्त्वा सत्री भयति मानवः ।
 यथा धावति गौर्वृक्षं घ्नन्ति सततं पयः ॥
 एवमेव महाभाग भूमिर्भरति भूमिदम् ।
 फालकृष्टां महीन्दत्वा सवीजां सफलामपि ॥
 उद्यानं शरणं वापि तथा भवति कामदं ।
 यथा चन्द्रमसोऽह्निरहन्यहनि जायते ॥ ..
 तथा भूमिदत्तं दानं सस्ये सस्ये विवर्धते ।
 अत्र गाथां भूमिदत्तां कीर्त्तयन्ति पुराविदः ॥
 यां श्रुत्वा जामदग्नेन दत्त्वा भुः कश्यपाय वै ।
 नृपा ददति मामेव मां दत्त्वा मामवाप्सराय ॥
 अग्निं लोके परे चैव ततथाजनने पुनः ।
 य इमां व्याहृतीं देव ब्राह्मणीं ब्रह्मसंस्थितां ॥
 आहस्य क्रियमाणस्य ब्रह्मभूयं स गच्छति ।
 कृत्या याभिगमूतानां दुरिष्टगमनं महत् ॥
 प्रायश्चित्तं महीन्दत्त्वा पुनात्युभयतो दग ।
 यो ब्राह्मण इमं वेद वेदवादन्तथैव च ॥
 प्रकृतिः सर्वभूतानां भूमिर्धै शान्धती मता ।
 अभिषिच्यैव नृपतिं आयवेदिममागमम् ॥

यथा श्रुत्वा महीन्द्यान्नादद्यात्साधुतश्च तां ।
 स कुलीनः स पुरुषः स बन्धुः स च मुख्यकृत् ॥
 स च दाता स विक्रान्ती यो ददाति वसुधरां ।
 आदित्या इव दीप्यन्ते तेजसा भुवि मानवाः ॥
 ददन्ति वसुधां स्फीतां ये वेदविदुषे द्विजे ।
 यथा बीजानि रोहन्ति प्रकीर्णानि महीतले ॥
 यथाकामाः प्ररोहन्ति भूमिदानसमार्जिताः ।
 आदित्यो वरुणो विष्णुः ब्रह्मा सोमो हुताशनः ॥
 शूलपाण्ड्य भगवान् अभिनन्दन्ति भूमिदं ।
 सौवर्णा यत्र प्रासादा वासोधाराश्च कामदाः ॥
 गन्धर्वाप्सरसी यत्र तत्र गच्छन्ति भूमिदाः
 अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 वृहस्पतेश्च संवादमिन्द्रस्य च युधिष्ठिर ॥
 इष्टा क्रतुशतेनाथ महता दक्षिणावता ।
 मघवान् वाग्मिनां श्रेष्ठं पप्रच्छेदं वृहस्पतिम् ॥

इन्द्र उवाच ।

भगवन् केन दानेन स्वर्गतः सुखमेधते ।
 यदक्षय्यमह्यार्थञ्च तं ब्रूहि वदताम्बर ॥
 इत्युक्तः स सुरेन्द्रेण ततो देवपुरोहितः ।
 वृहस्पतिर्युहतेजाः प्रत्युवाच पुरन्दरम् ॥

वृहस्पतिरुवाच ।

सुवर्णदानं गोदानं भूमिदानश्च वषट्कम् ।

ददाति यो महाप्राज्ञः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 न भूमिदानाद्देवेन्द्र परं किञ्चिदिति प्रभो ।
 वशिष्ठमभिमन्यामि यथाप्राहुर्मनीषिणः ॥
 पञ्च पूर्वादिपुरुषाः षट् येच वसुधाङ्गताः ।
 एकादश ददद्भूमिं पवित्रातीह मानवः ॥
 रत्नीपकीर्णां वसुधां यो ददाति पुरन्दर ।
 स मुक्तः सर्वकलुषैः स्वर्गलोके महीयते ॥
 महीं स्फीतां ददद्राजा सर्वकामगुणान्वितां ।
 राजाधिराजो भवति तद्ददानमनुत्तमम् ॥
 सर्वकामसमायुक्तां कास्यपिं यः प्रयच्छति ।
 सर्वभूतानि मन्यन्ते मान्ददातीति वासव ॥
 सर्वकामदुष्ठां भूमिं सर्वकामपुरोगमां ।
 ददातीह सहस्राक्ष स स्वर्गं याति मानवः ॥
 मधु-सपिंः-प्रवाहिन्यः पयो-दधि-वहास्तथा ।
 सरितस्तर्पयन्तीह सुरेन्द्र वसुधाप्रदं ॥
 भूमिप्रदानानृपतिर्भुञ्जते सर्वकिल्बिपात् ।
 न हि भूमिप्रदानेन दानमन्यद्विगिष्यते ॥
 पुण्यां ऋदुरसां भूमिं यो ददाति पुरन्दर ।
 न तस्य लोकाः क्षीयन्ते भूमिदानगुणान्विताः ॥
 सर्वथा पाधिंवेनेह सततं भूतिमिच्छता ।
 भूर्देया विधिवच्छक्र पात्रे सुखमभीप्सता ॥
 अपि कृत्वा नरः पापं भूमिन्दत्त्वा द्विजातये ।
 समुत्सृजति तत्पापं जीर्णान्धमिवीरगः ॥

सागराः सरितः शैलास्तोर्यानि विविधानि च ।
 एतानि भूमिदानस्य कलां नार्हन्ति षोडशीं ॥
 तस्मात् प्राप्यैव मेधावी दद्याद्विप्राय पार्थिव ।
 न भूमिपतिना भूमिरधिष्ठेया कथञ्चन ॥
 अग्निष्टोमप्रभृतिभिरिह्य, यज्ञैः सदच्चिपैः ।
 न तत्फलमवाप्नोति भूमिदानाद्यदयुते ॥
 दाता दशानुगृह्णाति दयं हन्ति तथा चिपन् ।
 पूर्वदत्तां हरन् भूमिं नरकायोपगच्छति ॥
 न ददाति प्रतियुत्य दत्त्वा वा हरते तु यः ।
 तौ च द्वौ वारुणैः पायैस्तप्येते मृत्युशासनात् ॥
 विन्वाटवीषतोयासु शुष्कफोटरवासिनः ।
 कृष्णमर्पास्तु जायन्ते ये हरन्ति वसुन्धरां ॥
 पतन्त्यग्रि रुदतां दीनानामपसीदताम् ।
 द्राघ्नानां हृते चेत्रे हन्युस्त्रिपुरुषं कुलम् ॥
 आहिताग्निं समादाय ह्यगमृत्यं प्रियातिथिं ।
 यमुधां च प्रयच्छन्ति नोपसर्पन्ति ते यमम् ॥
 तथा । इक्षुभिः सततां भूमिं यत्र-गोधूम-गालिनीं ।
 गोठायाहनसम्पूर्णां बहुवीर्यसमाजिंतां ॥
 बीजगर्भान्ददद्भूमिं सर्व्वरत्रपरिच्छदां ।
 अक्षयात्प्रभते लोकान् भूमिसत्वं हि तस्य तत् ॥
 पिधूय कल्पयं सर्व्वं राजा स्यात् सङ्गतः सतां ।
 नोक्ते महीयते सर्द्धियो ददाति वसुन्धरां ॥
 ययासु पतितः गक्रु च्छेहविन्दुः प्रसर्पति ।

तथा भूमिद्वयं दानं सख्ये सख्येऽभिवर्धते ॥
 नृत्य-गीतपरा-नार्थो दिव्यमालाविभूषिताः ।
 उपतिष्ठन्ति देवेन्द्र सदा भूमिप्रदवरं ॥
 मोदते च सुखं स्वर्गं देवगन्धर्व्वंपूजितः ।
 यो ददाति महीं सम्यक् विधिनेह द्विजातये ॥
 शतमप्सरसाश्चैव दिव्यमालां विभूषितां ।
 उपतिष्ठन्ति देवेन्द्र वृक्षलोके धराप्रदं ॥
 उपतिष्ठन्ति भूतानि सदा भूमिप्रदवरम् ।
 गङ्गं भद्रासनं छत्रं धराखा वरधारणाः ॥
 भूमिदानस्य पुण्यानि हिरण्यनिचयास्तथा ।
 आशा सदाप्रतिहता जयशब्दे भवत्यथ ॥
 भूमिदानस्य पुण्याणि फलं स्वर्गः पुरन्दर ।
 हिरण्यपुण्याद्यौमध्यः कुग-काञ्चन-शाइलाः ॥
 अमृतप्रसवां भूमिं प्राप्नोति पुरुषो ददत् ।
 नास्ति भूमिसमं दानं नास्ति यज्ञसमी गुरुः ॥
 नास्ति सत्यपरो धर्मो नास्ति दानसमी निधिः ।
 एतदाङ्गिरसीं कृत्वा वासवो वसुधामिमां ॥
 वसुरत्नसमाकीर्णां ददावाङ्गिरसे तदा ॥
 य इदं थावयेच्छास्त्रे भूमिदानस्य संस्तरं ।
 न तस्य रक्षसाश्चागो नासुराणां भवत्युत ॥
 अक्षयश्च भवेत्तं पितृभ्यश्च न संगयः ।
 देवलः । श्रेष्ठाच्छ्रेष्ठतरं प्रीतं भूमिदानं द्विजातिभिः ॥
 तद्वत्वा पुरुषः स्वर्गं पूज्यते त्रिदशोत्तमैः ।

वाञ्छन्ति पितरोप्येवं स्वर्गलोके व्यवस्थिताः ॥
 यद्यस्मत्कुलजः कश्चित् भवत्यवनिदानंस्तत् ।
 नरकस्था मरुत्लोके स्वर्गस्थाः परमं पदम् ॥
 यथा वयमतीता ये व्रजामस्तत्प्रभावतः ।
 किमत्र चित्रं दातारं यत्समुद्धरते धरा ॥
 प्रतिग्रहग्रहीतारमपि तारयति द्विजम् ।
 न तद्यज्ञैर्व्रतैर्दानैर्दायिभिः फलमाप्स्यते ॥
 अपि यदृत्तया भूम्या दण्डत्रितयमात्रया ।
 यद्दानन्दीयते किञ्चित् परत्र स्यादिहैव हि ॥
 भूदानेन पुनः सर्वदानानां प्राप्स्यते फलम् ।
 ते धन्यास्ते सुकृतिनः कृतार्थास्ते न संशयः ॥
 सत्पात्राय प्रदत्तं यैर्भूदानं विधिना नरैः ।

विष्णुधर्मोत्तरे हंसउवाच ।

हस्तमात्रन्तु यो दद्याद्भुयः पुरुषसत्तमः ।
 तेनैव ध्रुवमायाति भूमिदानफलं नरः ॥
 गोचर्ममात्रान्तान्दत्त्वा वसुनां लोकमाप्नुयात् ।
 शाकभूमिं नरोदत्त्वा लोकमाद्भिरसं लभेत् ॥
 आरामभूमिं दत्त्वा च मारुतं लोकमाप्नुयात् ।
 जलागवार्थं यो दद्याद्धारुणं लोकमाप्नुयात् ॥
 यस्य देवस्य यैश्चार्थं तस्य देवस्य सोऽग्रते ।
 पद्यानभूमिं दत्त्वा च गन्धर्वैः सह मोदते ॥
 रत्नाकरभुवं दत्त्वा शक्रलोके महीयते ।

अन्येषामाकरभुवं लोकानां यः प्रयच्छति ॥
 तस्यापि गतिरुद्दिष्टा लोके हीताशने द्विजाः ।
 धान्याकरभुवं दत्त्वा नागपृष्ठे महीयते ॥
 अश्वनाकरभूमिञ्च यः प्रयच्छति वै द्विजाः ।
 पिहृभिर्यमलोकस्थः पूज्यतेऽसौ नरोत्तमः ॥
 लवणाकरभूमिञ्च सोमलोके महीयते ।
 ओषधाकरभूमिञ्च अश्वलोके महीयते ॥
 शिस्वीगस्यप्ररोहान्तु भुवं दत्त्वा नरोत्तमः ।
 साधानां लोकमाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ।
 इन्धनाकरभूमिञ्च वज्रिलोके महीयते ॥
 सर्वदानभुवं दत्त्वा रुद्रलोके महीयते ।
 केदारभूमिं धर्मज्ञोः यः प्रयच्छति धर्मतः ॥
 महत्पुण्यमवाप्नोति ब्रह्मलोकाञ्च गच्छति ।
 इक्षुभूमिं नरो दत्त्वा शालिभूमिमथापि वा ॥
 सोमलोकमवाप्नोति सर्वकामांघ विन्दति ।
 गुल्मपुष्पलताकीर्णां यो भुवं संप्रयच्छति ॥
 विमाने नन्दनेसोऽय क्रीडत्यप्सरसाङ्गणैः ।
 पुष्पदं फलदं वृक्षं दधन्तीं पृथिवीं ददत् ॥
 स्वर्गलोकपरिभ्रष्टो नगराधिपतिर्भवेत् ।
 ब्राह्मणाय गृहं दत्त्वा यसूनां* लोकमश्नुते ॥
 सारामभूमिदो विप्रः क्रीडते नन्दने वने ।
 यामप्रदः स्यात्सृपतिः सम्प्राट् नगरदो भवेत् ॥

समयवसुधेशः स्याच्चक्रवर्ती च राज्यदः ।
 स्वदत्तां परदत्तां वा यो हरेच्च वमुन्वरां ॥
 अप्येकाङ्गुलमात्रां वा प्रमादाज्ञानमोहितः ।
 बह्वन्यद्दसहस्राणि धर्मोऽपि पुरुषोत्तमः ॥
 विष्टायां कृमितामेति पितृभिः सहितस्तथा ।
 खेराद्द्रे परराद्द्रे वा देववाङ्मणसतकृतां ॥
 चिरं नरकमाप्नोति हत्वा भूमिपतिर्भुवम् ।
 भूमिं कृत्वा तु यः कुर्याद्देववाङ्मणसान्वरः ॥
 स्वर्गलोकमवाप्नोति पुरुषोऽपि सुदारुणः ।
 पट्टिर्वर्षसहस्राणि स्वर्गे वसति भूमिदः ॥
 आर्त्तिता चानुमन्ता च तावन्ति नरकं वसेत् ।
 पक्तसस्यां वसुमतीं योऽलङ्घ्यत्य प्रयच्छति ॥
 कामगेन विमानेन ब्रह्मलोकं स गच्छति ।
 भविष्यत्पुराणे ।

निवर्त्तनसह्यायां सर्वसस्यप्ररोहिणीं ।
 दद्याद्भूमिं फलोपेतां भूमिदानन्तदुच्यते ॥
 एककृत्रां महो कृत्वा द्विजेभ्यः प्रतिपादयेत् ।
 सम्पूर्णां थो नृपः कश्चित् भूमिदानन्तदुच्यते ॥
 कूर्मपुराणे ।

गोचर्ममात्रं भूखण्डमधिकं वा स्वशक्तिः ।

त्रिधासदक्षिणं कृत्वा दत्त्वा शिवपुरं व्रजेत् ॥

त्रिधासदक्षिणमिति, पूर्वोक्तैक द्वि-त्रिसुवर्णैः सह दक्षिण-
मित्यर्थः ।

चेक्षाघात् प्रदक्षिणीकुर्यात् श्रां श्रय अमुकसगोत्रायेत्यादि
एतद्भूमिदानप्रतिष्ठार्थं एतत्सुवर्णं दक्षिणान्तुभ्यमहं सम्प्रददे
न ममेति ।

विश्वामित्रः ।

गोचर्ममात्रां यः पृथ्वीं ब्राह्मणाय प्रयच्छति ।
सर्वदः स तु विज्ञेयः शक्रयद्विषि मोदते ॥
ग्रामं वा नगरं वापि विप्रेभ्यो यः प्रयच्छति ।
क्षेत्रं वा सस्यसम्पन्नं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

बृहस्पतिः ।

आस्कोटयन्ति पितरः प्रगल्पन्ति पितामहाः ।
भूमिदोऽस्मत्कुले जातः सोऽस्माकन्तारपिष्यति ॥

नन्दीपुराणे ।

दत्त्वाच भूमिं पुरुयः सत्रेयां सस्यमेदिनीम्^७ ।
सुमेधां रम्यसंस्वानां फलवृक्षमनोरमां ॥
अनूपरामनाबाधां पात्रे बहुगुणान्विते ।
अप्येकपुरुपाधारां दत्त्वा भूमिं महावने ॥
दशकल्पानि वसति स्वर्गे विगतपातकः ।

महाभारते ।

शीत-याता-तपमहा गृहभूमिं सुसंस्कृताम् ।
प्रदाय सुरलोकस्यः पुन्यान्तेऽपि न चाल्यते ॥

तथा । प्रादेगमात्रां भूमिन्तु योदद्यादनुपस्कृताम् ।
 न स सीदति कृच्छ्रेण न च दुर्गाखपाश्रुते ॥
 मुदितो राजते प्राज्ञः शक्रेण सह नन्दति ।
 यावन्ति लाङ्गलमुखेन रजांसि भूमे-
 र्भासाम्पते दृष्टितुरङ्गजरोमकाणि ।
 तावन्ति शङ्करपुरे स युगानि तिष्ठेत्
 भूमिप्रदानमिह यः कुरुते मनुष्यः ॥
 गन्धर्वं किन्नर-सुरा सुर-सिद्ध-सङ्घै-
 राधूतचामरमुपेत्य महद्दिमानं ।
 सम्पूज्यते पितृपितामहवन्धुयुक्तः
 शम्भोः पुरं व्रजति चामरनायकः स्थात् ॥
 स्वदत्तां परदत्तां वा यो हरेच्च वसुधराम् ।
 स विष्ठायां कृमिर्भूत्वा पितृभिः सह मज्जति ॥

इति भूमिदानविधिः ।

तत्र शिवधर्मात् ।

सर्व्वसस्यजलोपेतं सर्व्वबाधाविवर्जितम् ।
 ग्रामं शिवाय योदद्यात्तस्य पुण्यफलं शृणु ॥
 सर्व्वतीर्थेषु यत्पुण्यं ग्रामदानेन यत्फलम् ।
 सूर्य्यकोटिप्रतीकाशैर्द्विच्यस्त्रीकोटिसंयुतः ॥
 संयुक्तः कोटिशोऽनेकैः सर्व्वकामसमन्वितैः ।
 विमानैर्ग्रामदानेन त्रिसप्तकुलसंयुतः ॥
 यथेष्टमैश्वरे लोके क्रोडते कालमक्षयम् ।
 पुण्यं नगरदं तस्य ग्रामदानाच्छंताधिकम् ॥
 देशदानेन चाल्यन्तं न प्रपद्यं तत् प्रकीर्त्तितुम् ।
 रत्ना-स-पान-गो-खा-द्यं सर्व्वं भूमौ प्रजायते ॥
 तस्माद्भूमिप्रदानेन नरोभवति सर्व्वदः ।

इति शिवभूमिदानविधिः ।

वराहपुराणे ।

विष्णवे विषयं ग्रामं ग्रामार्द्धमपि शक्तिः ।
 दत्त्वा क्रोडति वैकुण्ठोपकण्ठेषु निरत्ययम् ॥
 राजराजेश्वरः श्रीमानरीगः सुभगः सुखी ।
 विद्यानां पारदस्यैव जायते कीर्त्तिमानपि ॥
 निवर्त्तनसहस्रं यो विष्णवे विनिषेदयेत् ।
 सर्व्वगीर्वाणदेवेषु स क्रोडति युगावधि ॥
 निवर्त्तनशतेनापि यः प्रीणयति केगवम् ।
 शतयोजनविस्तीर्णं स राजा भूतले भवेत् ॥

जलाशयानां प्रवरो यथायं सरितां पतिः ।
 तथा विद्याप्रदः श्रेष्ठो गरीयांघ गरीयसां ॥
 पुण्यथापि स सर्वत्र यद्य विद्यां प्रयच्छति ।
 इहासुखसुखक्षेममाहुर्विद्याधनं धनं ॥
 विद्ययामलया युक्ती विमुक्तिं याति संयमी ।
 विद्यया च सुख गच्छेद्विद्यया च परां गतिं ॥
 विद्या प्रतिष्ठा भूतानां विद्यायीनिश्च देवता ।
 तस्माद्विद्याप्रदो लोके सर्वदः प्रोच्यते बुधैः ॥

बृहस्पतिः ।

सहस्रमेव धेनूनां शतं चानहुहा समं ।
 दशानहुत्समं यानन्दशयानसमो हयः ॥
 दशवाजिसमा कन्या भूमिदानञ्च तत्समं ।
 भूमिदानात्समं नास्ति विद्यादानं ततोऽधिकं ॥

विशुधर्मात्तरे ।

विद्या कामदुघा धेनुर्विद्या चक्षुरनुत्तमं ।
 विद्यादानात्परं दानं न भूत न भविष्यति ॥
 विद्यावान् सर्वकामानां भाजनं पुरुषो भवेत् ।
 तस्माद्विद्या हि ददतासर्वं दत्तं भवेद्विह ॥
 पराध्यापनशक्तो हि पुरुषस्तु यद्व्युत्ते ।
 तपस्तप्यपरमन्तस्य ब्रह्मलोकसमं कृतं ॥
 दानानामुत्तमं लोके तपसश्च तथोत्तमं ।
 विद्यादानं महाभाग सर्वकामफलप्रदं ॥

देवीपुराणे ।

विद्याविवेकबोधेन शुभाशुभविचारणात् ।
 विन्दते सर्वकामाप्तिं यस्माद्विद्या परा मता ॥
 विद्यादानात्परं दानं वैलोक्येऽपि न विद्यते ।
 येन दत्तेन चाप्नोति शिवं परमकारणम् ॥

तथा सिद्धान्तमोक्षशास्त्राणि वेदाः स्वर्गादिसाधकाः ।
 वेदाङ्गानीतिहासाय देया धर्मविद्वदये ॥
 गारुडं वालतन्त्रञ्च भूततन्त्राणि भैरव ।
 शास्त्राणां पाठनादानात्मातरः फलदा नृणां ॥
 ज्योतिषं वैद्यशास्त्राणि कलाः काव्यं शुभागमाः ।
 दानादारोग्यमाप्नोति गान्धर्वं लभते पदं* ।
 विद्यया वर्त्तते लोको धर्माधर्मञ्च विन्दति ॥
 विद्या तस्मात् सदा देया दृष्टादृष्टफलाधिभिः ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

धर्मशास्त्रप्रदानेन धर्मेण मह मोदते ।
 सिद्धान्तानां प्रदानेन मोक्षं प्राप्नोति वैदिकम् ॥
 शास्त्राणि दत्त्वा चान्यानि नरः स्वर्गे महीयते ।

नन्दिपुराणे ।

विद्याचतुर्दश प्रोक्ताः क्रमेण तु यथास्थितिः ।

* धर्ममिति इतिहासात् ।

† अनेकशास्त्रेण भद्रं शक्तिं कश्चित् पुनरेव ।

पङ्कजाद्यतुरोवेदा धर्मशास्त्रं पुरातनं ॥
मीमांसा तर्कमपि च एता विद्याद्यतुर्द्वयम् ।

धर्मशास्त्रं, स्मृतयः ।

पुरातनं, पुराणम् ।

ग्रासामिधान्तरीत्यग्नाः परा विद्याः सहस्रगः ।
आयुर्वेदः सस्यवेदोवहृभेदः प्रकीर्तितः ॥

सस्यवेदः, कृषिशास्त्रं ।

सर्वात्मा चात्मविद्या च संसारभयनाशिनी ।
सर्वदुःखान्तकरणी सर्वपापप्रणागनी ॥
एता विद्याः समाख्याता बहुभेदोपभेदजाः ।
कलाविद्यास्तथाचान्याः शिल्पविद्यास्तथापराः ॥
शिल्पविद्या, प्रतिमादिनिर्माणशास्त्रं ।
सर्वा एता महाभागाः सर्वाः सर्वार्थसाधकाः ॥
मताश्च तारतम्येन विशिष्टफलसाधिकाः ।
आत्मविद्या प्रधाना तु तद्यायुर्वेदसंहिताः ॥
धर्माधर्मप्रणयिनी कला शिल्पार्थसाधिकाः ।
सस्यविद्या च वितता एता विद्या महाफलाः ॥
धर्माधर्मप्रणयिनी धर्माधर्मप्रसाधिका ।
ययैकी जीवति प्राणी कयापि किल कुत्रचित् ॥
अप्रधानापि सा विद्या कुलानां शतमुदरेत् ।

अप्रधाना, अयान्तरविद्या ।

यापि साप्यवबोधत्वाद्द्विद्या वै यत्र कुत्रचित् ।

प्रयास्यत्यक्षयाप्तौकान्विधिना वाविधानतः ॥

अवबोधत्वादवबोधहेतुत्वात् प्रयास्यतीत्यन्तर्भावितो ह्यर्थः

तेन प्रयापयिष्यतीत्यर्थः ।

शिस्यविद्या नरोदत्त्वा यान्ति वै ब्रह्मणोऽन्तिकं ।

कलाविद्यां नरो दत्त्वा वैश्वं लोकमाप्नुयात् ॥

कल्पमेकं न सन्देहः स्वर्गभोगसमन्वितः ।

सस्यविद्यां नरो दत्त्वा तृप्तिमान् कामसंयुतः ॥

प्रजापतिपुरं गच्छेन्नरकात्तारयेत् पिष्टृन् ।

आयुर्वेदं नरोदत्त्वा लोकान् प्राप्नोति निर्गलान् ॥

अग्निर्दीर्घकामादान् दिव्यमन्वन्तरं नरः ।

तर्कविद्यां नरो दत्त्वा वारुणं लोकमाप्नुयात् ॥७

मीमांसान्तु बुधे दत्त्वा शास्त्रमिन्दुपुरे वसेत् ।

धर्मशास्त्रं नरो दत्त्वा स्वर्गलोके महीयते ॥

दशमन्वन्तरात्तारयेन्नरकात् पिष्टृन् ।

वेदविद्यां नरो दत्त्वा स्वर्गलोकात्तारयेत् वसेत् ॥

आत्मविद्याश्च यो दद्यात् तस्य सङ्गा न शक्यते ।

पुण्यस्य गदितुं सम्यगपि वर्षगतायुतैः ॥

एतावच्छक्यते वक्तुं यत्कल्यायुतमुत्तमं ।

सत्यलोके वसेन्नर्त्तव्यं यत्र ब्रह्मा वसेत्प्रभुः ॥

अथे कं निरुजीकृत्य जन्तुं यादृशतादृशं ।
 आयुर्वेदप्रभावेन किन्न दत्तं भवेद्भुवि ॥
 शस्यवेदप्रसादेन सम्पन्नाः शस्यशालयः ।
 किं न नाम कृतं तत्र पुण्यं भवति शाश्वतं ॥
 मोमांसाशास्त्रमाहात्म्यं बुद्धा वै वेदनिर्णयं ।
 किं न नाम शभं दातुर्यज्ञकर्मप्रवर्त्तनात् ॥
 आत्मविद्या च पौराणी धर्मशास्त्रात्मिका च या ।
 एता विद्यास्तयोमुख्याः सर्वदानक्रियाफलैः ॥
 धर्मशास्त्रं नरो बुद्धा यत्किञ्चिद्धर्ममाश्रयेत् ।
 तस्य धर्मं शतगुणं धर्मशास्त्रप्रदस्य च ॥
 पुराणाख्यानविद्वांसः पितृदेवाश्चने रताः ।
 लोकान् सर्वान् कामपूरुषान् यान्ति सर्वशुभीदयात् ॥
 पुराणविद्यादातारस्त्वनन्तफलभागिनः ।
 आत्मविद्याप्रदातारो नरा धर्मसमाश्रयात् ॥
 न पुन धौनिनिरयं प्रविगन्ति दुरत्ययं ।
 उत्तीर्णाः सर्वपापेभ्यः सपुत्रपशुवान्धवाः ॥
 मुच्यन्ते निरयैर्धौरैरसखैर्यातनात्मकैः ।

तथा । श्लोक प्रहेलिकां गाधामन्यया वा शुभापितं ॥
 दत्त्वा प्रीतिकरं याति लोकमप्सरसां शभं ।

याराहपुराणे ।

रामायणं भारतश्च दत्त्वा धर्मं महीयते ।
 पुराणं तर्कशास्त्रश्च छन्दोमन्त्रद्वारमन्त्रणम् ॥

वेदमीमांसिकान्दत्त्वा शिवधर्मश्च वै नृप ।
 सप्तद्वीपपृथिव्याश्च राजराजो भवेत्तु सः ॥
 पाणिनीयं निरुक्तादि वेदाङ्गं स्मृतयस्तथा ।
 दत्त्वा ज्ञानमवाप्नोति वेदान्तश्च विशेषतः ॥
 नित्यं देयानि राजेन्द्र गावः पृथ्वी सरस्वती ।

इति विद्यादानप्रशंसा ।

अथ वेददानं तावन्निरूप्यते ।

आदित्यपुराणे ।

सर्वेषामेव दानानां ब्रह्मदानं विशिष्यते ।
 कार्यं न गोमहोवासतिलकाश्च न सर्पिषां ॥

ब्रह्मदानं, वेददानं ।

याज्ञवल्काः ।

सर्वधर्ममयं ब्रह्म प्रदानेभ्योऽधिकं यतः ।
 तद्दत्समवाप्नोति ब्रह्मलोकमविष्टुतः ॥

महाभारते ।

योऽब्रूयाच्चापि शिष्याय धर्मगं ब्राह्मीं सरस्वतीं ।
 पृथिवीगोप्रदानाभ्यां स तुल्यं फलमश्नुते ॥

ब्राह्मी, वेदार्थानुगमा ।

तथा अधीत्यापि च यो वेदान् न्यायविद्यः प्रयच्छति ।
 शुरुकर्मप्रशस्तोऽयं सोऽपि स्वर्गे महीयते ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

वेददानादवाप्नोति सर्वयज्ञफलं नरः ।
उपवेदप्रदानेन गन्धर्वैः सह मोदते ॥
वेदाङ्गानाञ्च दानेन शक्रलीकमवाप्नुयात् ।

गारुडपुराणे ।

विद्यानाञ्च परा विद्या ब्रह्मविद्या समीरिता ।
अतस्तद्दानतो राजन् सर्वदानफलं भवेत् ॥
आयुःसमस्तविद्यानां वेदविद्यामनुत्तमम् ।
अतस्तद्दातुरस्यैव लाभः स्वर्गापवर्गयोः ॥

देवीपुराणे ।

वेद एव द्विजातीनां साधनं त्र्येयसः परं ।
अतःस्वाध्यापनाभ्यासात् परं ब्रह्माधिगच्छति ॥
तमेव शीलयेत् प्राज्ञः शिष्येभ्यस्तं प्रदापयेत् ।
तदभ्यासप्रदानाभ्यां तत् किं यच्चाधिगच्छति ॥
अङ्गीपाङ्गसमायुक्तं यो वेद वेदकृत्स्नशः ।
न स लिप्यति पापेन ददन्मोक्षमवाप्नुयात् ॥

तथा मनुर्वाच ।

किं वेदरूपं मानञ्च उपाङ्गसङ्गराभेदतः ।
अङ्गानि चैव वेदानां तन्नो ब्रूहि सनातन ॥

ब्रह्मीवाच

आंकारप्रभवा-वेदा गायत्री ।

पङ्कजास्ते समाख्याता सहोपाङ्गास्तथैव च ॥
 छन्दोलक्षणसंयुक्ता मातृकागर्भजाः स्मृताः ।
 एकएव भवेद्देवतुर्व्वेदः पुनः कृतः ॥
 शाखार्थमल्पयुक्तानां ग्रहणाद्यातिविस्तरात् ।
 सखिभक्ता मया वक्ष्यन्ते ऋग्यजुःसामाथर्व्विकाः ॥
 तत्र भेदास्तु ऋग्वेदे दशचैव प्रकीर्त्तिताः ।
 आस्तथाः† साङ्ख्यचर्चाय आवका चर्चकास्तथा ॥
 आवणीयावक्रमापाःपट्क्रमाःपङ्कनुक्रमाः ।
 दण्डाद्येति समासेन पुनरेकैव पारणाः ॥
 शाखाय त्रिविधा भूप शाकला-थाष्क-माण्डुकाः ।
 तेषामध्यापनं प्रोक्तं मण्डलानि च सप्ततिः ॥
 चर्चानां परिसङ्ख्या तु चतुर्विंशच्छतानि च ।
 ऋचां दशसहस्राणि ऋचां पञ्चशतानि च ।
 ऋचामशीतिः पादस्य एतत् पारणमुच्यते ।
 ऋग्वेदे तु भवेत्संख्या यजुर्वेदस्य त्र्ययताम् ॥
 पङ्कगोतिर्विभेदेन मया भिन्नाःशिवाङ्गया ।
 दशधा चरकाम्नात्र करकाहारिद्रवीयाः,
 कठाः प्राच्यठाद्यैव कपिठलकठाम्नाया ।
 नारायणीयाः श्वेताः श्वेताश्चतरमैत्रायणाः ॥
 पुनः सप्त विभेदेन मैत्रायण्याः प्रकीर्त्तिताः ।
 मानवा दुन्दुभा वाराहा छागेया हारिद्रवीयाः,

० शाखायामल्पयुक्तानामिति छद्विंशतिः ।

† चर्चया इति छद्विंशतिः ।

श्यामाः श्यामायनीयाश्च तेषामध्ययनमुच्यते ।

अष्टादशसहस्राणि पाठावेदविदोविदन् ॥

द्विगुणं पादपारीया स्त्रिगुणं क्रमपारगाः ।

पठद्भानि यदाधीते स पठद्भविदुच्यते ॥

शिघ्राकस्यो व्याकरणं निरुक्तं छन्दोऽधीतिपम् ।

पठद्भानि भवन्धेतान् उपाद्भानि शृणुष्व भो ॥

प्रतिपदमनुपदं छन्दोभाषासमन्वितम् ।

सोमांसा-न्यायतर्कश्च उपाद्भाः परिकीर्त्तिताः ॥

परिशिष्टाश्च संख्याता अष्टादश शृणुष्व तान् ।

यूपलक्षणं छागलक्षणं प्रतिष्ठा-नुवाकसंख्या-चरणव्यूह-श्राद्ध-

कल्पसूक्तानि परिपदस्यजुपमितकापूरणं प्रवराध्यायो-

व्यशास्त्रं क्रतुसंख्या निगमा यज्ञपार्श्वहोतृकम् ।

व्रतञ्च प्रसवोत्थानकूर्मलक्षणसंयुतम् ।

कथिताः परिशिष्टास्तु दूत्रविंशतिसंख्यया ॥

कठानां पुनर्यान्याहुश्चत्वारिंशत्तुष्युतान् ।

प्राचोदीच्या निरुद्धाश्च वाजसनेयास्तु पञ्च च ।

दशभेदविभिन्नाश्च द्रष्टव्या सुनिमुद्भव ॥

जावालावौधेयाकान्वाभाध्यन्दिनाश्वशापेयाः ।

सुपायिनः कपालाख्याः पौण्ड्रवसावटिकाः ॥

परमा रविकाः पराशरा ऋत्विगवौघावनोयाः ।

श्रावोध्या श्रायोधेयाश्च तेषामध्ययनानि च ॥

द्विसहस्रे गतन्यूने वेदे वाजसनेयके ।

ऋग्मणोर्यं प्रसंख्यातस्ततोऽन्यानि यजूंषि च ॥

एतत्प्रमाणं यजुर्पाहि केवलं ।

सखिलं ससृक्तियं परिसंख्यातं ब्राह्मणम् ।

चतुर्गुणन्तु जानीयात्तत्तिरोया द्विधा पुनः ॥

ऋषयाः खाण्डिकेयाश्च खण्डिकाः पञ्चधा पुनः ।

कालियां वीधायनीया हिरण्यकेशास्तथैव च ॥

भारद्वाजापस्तम्बाय तेषां भेदाः प्रकीर्त्तिताः ।

अध्ययनं सौमिकञ्चैव प्रवचनीयं तथापरम् ॥

सामवेदस्तु विस्तोर्णः सहस्रभेदशः पुरा ।

अनध्यायेष्वधीयन्ते तदा इन्द्रेण धीमता ॥

वज्रेण निहताः शेषास्तात्वष्ट्ये शृणु सन्तम ।

रामायणीयाः कौथुमास्तत्र भेदान् पुनः शृणु ॥

रामायणीयाः सप्तैव सुधाह्यास्तपताम्बरं ।

कालवेया महाकालवयालाङ्गलवैद्युताः ॥

कौथुमानामपि सप्त असुरावातराश्याः ।

प्रजालाहैनभृत्याश्च परियोग्याः परिकावनाः ॥

अध्ययनमपि तेषां केषान्तु यथावत् कथितं शृणु ।

अष्टौ सामसहस्राणि सामानि च चतुर्दश ॥

अष्टौ गतानि नवतीः दश सत्रालखिल्यकाः ।

ससुपर्णाश्च प्रख्यायं एतं सामगणं विदुः ॥

अथी अथर्ववेदस्य नवभेदाभयान्तं हि ।

पिप्पलादा यत्संदाय भूतायनाः कातयस्तथा ॥

जज्ञला ब्रह्मवेदाश्च शौनकी कनखी तथा ।

वेदकृपिथीरदिया तेषामध्ययनं शृणु ॥

पञ्चकल्पा भवन्ति ।

नचत्रकल्पोवैतानः संहिताविधिः आङ्गिरसं ।

शान्तिकल्पश्च अथर्वणी भवन्ति ह ।

सर्वेषामेव वेदानामुपवेदान् शृणुष्व तान् ।

ऋग्वेदस्यायुर्वेदो यजुर्वेदो धनुस्तथा ॥

सामवेदस्य गान्धर्वअथर्शास्त्राण्यथर्वणः ।

ऋग्वेदस्यात्रेयं गोत्रं सोमं देवं विदुर्वुधाः ॥

काश्यपश्च यजुर्वेदं रुद्रदेवन्तु तं विदुः ।

सामवेदोपि गोत्रेण भारद्वाजः-पुरन्दरम् ॥

अधिदैवं विजानीयात् वैतानन्तु अथर्वणे ।

ब्रह्मदेवं विजानीयाद्रपाण्यस्मत् शृणुष्व भो ॥

ऋग्वेदः पद्मपत्राक्षः प्रलम्बजठरः शुचिः ।

भक्तग्रीवः कुञ्चितकेशश्मश्रुः प्रमाणेनापि वितस्ती ॥

पञ्चराजत मोक्तिकजोऽथ पूज्योवरप्रदो भक्तियुतो द्विजाय ।

यजुर्वेदः पिङ्गलाक्षःकाशमध्यस्थूलगलकपोलस्ताम्नायतवर्णः,

क्षणचरणः प्रसादेन् पददीर्घत्वेन,

चित्त्रे लिङ्गेऽथवा पूज्यः सर्वकामानवाप्नुयात् ।

सामवेदो नित्यं क्षणचरणः प्रसादेन् पददीर्घत्वेन,

चित्त्रे लिङ्गेथवा पूज्यः सर्वकामानवाप्नुयात् ।

सामवेदो नित्यं स्रग्वी सुव्रतः शुचिः,

शुचिवासा क्षमी दान्तश्च महादण्डोकाचरणनयन ।

आदित्ययर्णो वर्णेन पडरत्निमात्रः,

ताम्रैवाथ मणौ देवः पूजितः शुभदो भवेत् ।

अथर्ववेदस्तीक्ष्णदण्डः कामरूपी विश्वात्मा विरक्तजर्ह
ज्वालः ।

क्षुद्रकर्मा ग्राह्यकृती स्थायी नीलोत्पल वर्षोवर्षेण सदार-
तुष्टः ।

परस्त्रीष्ववशः पद्मरागे धाद्य प्रपूजयेत् ।

सर्वकामानवाप्नोति अथर्वविहितानि च ।

य एतं नामरूपन्तु गोत्रवेदप्रमाणजम् ॥

वर्णं वर्णंश्च यो विद्यात् स पुण्यफलभागभवेत् ।

गारुडपुराणे ।

अथ दानविधिं वक्ष्ये रहस्यं परमं मतं ।

यं विधाय नरोधोरात्रिरयाधोपसर्पति ॥

आन्वायरूपाणि विधाय सम्यक्

हेमानि पूर्वोदितलक्षणानि । .

विशुद्धमानामणिभूषितानि

ऋगादिवेदकमतो निवेद्य ॥

ऋग्वेदादिलक्षणं, महाभूतघटदाने दग्मितं,

वासांसि देयानि यथाक्रमेण

पीतानि शक्तान्यथ लीहितानि ।

नीलानिचैत्रं कुसुमानि दत्त्वा

संपूज्य गन्धाद्यतधूपदीपैः ॥

आमीदिमोदकयुतं घृतपायसञ्च,

सच्चौद्रमत्वमथ यूपष्टतं क्रमेण ।
 तेभ्यो निवेद्य प्रथितं विधियत् प्रणम्य ।
 सम्यक् प्रदक्षिणविधिं विदधीत विद्वान् ॥
 तेषां पूजाविधिः कार्यो गायत्र्या धीमताम्बर ।
 व्याहृत्य व्याहृतौः कुर्यादावाहनविसर्जने ॥
 मन्त्रैरेतैस्ततः कुर्यादमीषामनुमन्त्रणम् ।
 ऋग्वेद पद्मपत्राक्ष रक्ष रक्ष क्षिपाशुभम् ॥
 शरणं त्वां प्रपन्नोऽस्मि देहि मे हितमद्भुतं ।
 यजुर्वेदं नमस्तेऽस्तु लोकत्राणपरायणः ॥
 त्वत्प्रसादेन मे शेमाः निखिलाः सन्तु सन्ततं ॥
 सामवेदं महाभाही त्वं हि साक्षादधीक्षजः ।
 प्रसादसुसुखो भूत्वा क्षपयानुगृह्णाण मां ॥
 अथर्वन् सर्वभूतानां त्वदायत्ते हिताहिते ।
 शान्तिं कुरुष्व देवेश पुष्टिमिष्टां प्रयच्छत ॥
 इति सम्प्रार्थ्य देवेशान् विप्रेभ्यः प्रतिपादयेत् ।
 प्रदद्यादेकमेकस्मिन् सुवर्णत्रिपलान्वितं ॥
 दद्यादेकपलोपेतमेकैकमिह दुर्बलः ।

अथ स्वशक्तितो वापि दानमेपां विधीयते ॥
 एतदेव प्रमाणं स्यात्तेषां मूर्त्तिविनिर्भितौ ।
 अनधीतवतो वेदान-वेददानविधिस्त्वयं ॥
 सदाध्ययनयुक्तस्य शिष्याध्यापकमेव हि ।
 स्वयं शुचिः शुचीन् विप्रान् प्रातःस्नातो यतेन्द्रियः ॥
 दर्शनादाय पाणौ तु पाठयेत्तां तथाविधान् ।

धनध्यायान् परिहरन् नीचानत्रावयन्नपि ॥
 एवं विधानतो यस्तु ऋषभमेकां प्रयच्छति ।
 त्रिविक्तपूर्णसम्पूर्णा तेन दत्ता मही भवेत् ॥
 न तत् कल्पसहस्रेण गदितुं शक्यते फलं ॥
 यद्देदानादाप्नोति स्वल्पादपि महामते ।
 यायन्ति वेदगीतानि पुण्यवेदगतानि च ॥
 तावन्ति वेददानेन प्राप्नुयाद्भक्तिभाषितः ।
 उपाध्यायस्य यो हस्तिं दत्त्वाध्यापयते जनं ॥
 किं न दत्तं भवेत्तेन धर्मकामार्थदर्शितं ।
 छात्राणां भोजनाभ्यङ्गं वस्त्रं भिक्षामथापि वा ॥
 दत्त्वा प्राप्नोति पुरुषः सर्वकामास्र संशयः ।
 विवेकी जीवितं दीर्घं धर्मकामार्थमाप्नुयात् ॥
 सर्वमेव भवेत्तं छात्राणां भोजने कृते ।

वक्रिपुराणे ।

प्रातरुत्थाय यो वेदान् वेदाङ्गमपि पाठयेत् ।
 पृथिवीदानतुल्यं स्यात् फलं तस्य नृपीक्ष्णम् ॥
 यो हस्तिं पठमानानां करोत्यनुदिनं नृप ।
 स यत्र फलमादत्ते दानाच्छादनभोजनैः ॥

भविष्यत्पुराणे ।

अपुत्रो लभते पुत्रान् निर्धनो धनमाप्नुयात् ।
 अपिहान् विद्यां प्राप्नोति दुःखी दुःखात् प्रमुच्यते ॥
 सदाध्ययनयुक्तस्तु परे मद्भणि लीयते ।

इति वेददानविधिः ॥

अथ शास्त्रदानं ।

तत्र नन्दिपुराणे ।

शास्त्रे यस्माज्जगत्सर्वं संश्रितञ्च शुभाशुभं ।

तस्माच्छास्त्रं प्रयत्नेन दातव्यं शुभकर्मणि ॥

यमः । य इमां पृथिवीं दद्यात् सर्व्वरत्नीपयोभितां ।

दद्याच्छास्त्रञ्च विप्राणां तच्चैतानि च तत्कर्म ।

तत्सर्व्वरत्नीपयोभितं

पृथिवीदानं

एतानि पूर्व्वोक्तानि दानानि तदुभयं विद्यादानसममित्यर्थः ।

शास्त्रं चक्षुर्हि लोकानां स्वर्गमार्गप्रकाशकम् ।

शास्त्रेण धार्यते नूनं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥

योजनानां सहस्रेऽपि वर्षकोटिशतेन च ।

सद्यस्तिरोहितं वस्तु शास्त्रं दर्शयितुं क्षमम् ॥

अतः शास्त्रात्परन्नास्ति त्रिषु लोकेषु किञ्चन ।

संसारनिविडध्वान्तरणस्तत्प्रकीर्तितम् ॥

दद्यादेतत्प्रयोगेण नरः सन्ततमादृतः ।

किं न दत्तं भवेत्तेन शास्त्ररत्नं ददाति यः ॥

तत्र सकलशास्त्रप्रधानतया धर्मशास्त्रप्रदानमेव तावदुच्यते ।

नन्दिपुराणे ।

श्रुतिः स्मृतिश्च विप्राणां चक्षुषो हे प्रकीर्त्तिते ।

काण्वस्तैकया हीनो द्वाभ्यामन्यः प्रकीर्त्तितः ॥

तथा, धर्मशास्त्रं नरोदत्त्वा नाकपृष्ठे महीयते ।
 दशमन्वन्तरान्मर्त्यं सारयेन्नरकात् पितृन् ॥
 आत्मविद्याच पौराणी धर्मशास्त्रात्मिका च या ।
 तिस्रोविद्या इमामुख्याः, सर्वदानक्रिया फले ॥
 धर्मशास्त्रं नरोबुद्धा यत्किञ्चिद्धर्ममाश्रयेत् ।
 तस्य धर्मः शतगुणो धर्मशास्त्रप्रदस्य च ॥
 अतः सदा बुधैर्ज्ञेयं* धर्मशास्त्रं विचक्षणैः ।
 न तस्य पुण्यसंख्यानं ब्रह्मापि गदितुं क्षमः ॥

अग्निपुराणे ।

कपिलानां सहस्रेण सम्यक् दत्तेन यत्फलं ।
 तद्राजन् सकलं लेभे धर्मशास्त्रप्रदायकः ॥

तत्र धर्मशास्त्रप्रणेतृकथनद्वारा तदनु क्रममाह तुः शङ्क-
 लिखितौ ।

स्मृतयो धर्मशास्त्राणि तेषां प्रणेतारो मनुः-

विष्णु-व्यस-दत्ता-ह्विरो-त्रि-वृहस्प-त्युशन-आपस्तम्ब-वशिष्ठ-
 कात्यायन-पराशर-व्यास-शङ्क-लिखित-सम्बर्त्त-गौतम-शातातप-
 हारोत-याज्ञवल्का-प्रचेत-सादयः । आदिशब्दाच्च बुध-देवल-
 सोम-प्रजापति-वृहशातातप-पैठीनसि-आगलेय-अवन-मरीचि-
 वत्स-पारस्कर-पुलस्त्य-पुलह-ऋतु-ऋष्यशृङ्गा-त्रेया-णां ग्रहणं ।

आह पैठीनसिः ।

तेषां मन्व-ह्विरो-व्यास-गौतमी-लिखितो-यमः ।

वसिष्ठ-दक्ष-संवत्स-शातातप-पराशराः ॥
 विष्णु-पस्तम्ब-हारीताः-शङ्खः कात्यायनीगुरुः ।
 प्रचेता-नारदी योगी वीढायन-पितामहौ ॥
 सुमन्तुः काश्यपो-बभ्रुः-पैठोन्नो व्याघ्र एव च ।
 सत्यव्रतो भरद्वाजी गार्ग्यः कार्ष्णाजिनिस्तथा ॥
 जावालिर्जमदग्निश्च लौगाक्षिः ब्रह्मसम्भवः ।
 इति धर्मप्रणेतारः षड्विंशद्विंशद्विंशतः स्मृताः ॥

• भविष्यत्पुराणे ।

षड्विंशदतिरिक्ताः, स्मृतयः सन्तीति दर्शितं ।
 अष्टादशपुराणेषु यानि वाक्यानि पुत्रक ॥
 तान्यालोच्य महाबाहो तथास्मृत्यन्तरेषु च ।
 मन्वादिस्मृतयो याश्च षड्विंशत्परिकीर्त्तिताः ॥
 तासां वाक्यानि क्रमशः समालोच्य ब्रवीमि त इति ।

• आह मनुः ।

• विष्णुः पराशरो-दक्षः संवत्स-व्यास-हारीताः ।
 शातातपो वसिष्ठश्च यमा-पस्तम्ब गौतमाः ॥
 • देवलः शङ्ख-लिलितौ-भरद्वाजीशने-श्चयः ।
 • शौनको याज्ञवल्क्यश्च दशाष्टौ स्मृतिकारिणः ॥
 । भार्गवोनारदीया च वार्हस्पत्याङ्गिरस्यपि ।
 स्वायम्भुवस्य शास्तस्य चतस्रः संहिता मताः ॥
 १० । जावालि-नाचिकेतय स्तन्दो लौगाक्षि-काश्यपी ।
 व्यासः मनत्कुमारश्च शतजु-र्जनक-स्तथा ॥

प्यान्नः कात्यायनयैव जातूकथंः कपिञ्जलः ।

बोधायनः कणादय विश्वामित्रस्तथैव च ॥

उपस्मृतय इत्येताः प्रयदन्ति मन्त्रीपिणः ।

यमः । एतैर्यानि प्रणीतानि धर्मशास्त्राणि वै पुरा ॥

तान्येषातिप्रनांशानि न हन्तांशानि हेतुभिः ।

स्कन्दपुराणे ।

स्मृतयोधर्ममूलं हि धर्मःसर्वार्थसाधनं ।

अतः स्मृतिषु दत्तासु सर्व्वज्ञानफलं लभेत् ॥

एकमेव समुद्धृत्य प्राप्तिं दुःखसागरात् ।

अनन्तफलमाप्नोति किं पुनर्ज्ञानदोर्बलम् ॥

किमतः स हि धर्मीस्ति किं वा ज्ञानं तथाविधं ।

अन्यथा तत्किमस्तीह यदा स्मृतिषु दृश्यते ॥

अतस्तासु यदत्तासु ज्ञानयानभिजायते ।

पारं प्राप्य च शास्त्राणां ब्रह्मलोके महीयते ॥

इति स्मृतिदानं ।

अथ पुराणदानं तत्र नारदीये ।

वेदाः प्रतिष्ठिता देवि पुराणैर्द्वात्र संशयः ।

विभेत्यल्पश्रुताद्देदी मामयं प्रतरिष्यति ।

इतिहासपुराणैश्च कृतोयं निघलः पुरा ॥

यत्र दृष्टं हि वेदेषु तद्दृष्टं स्मृतिभिः किल ।

उभाभ्यां यत्रदृष्टं हि तत्पुराणेषु गीयते ॥

मत्स्यपुराणे ।

पुराणं सर्वशास्त्राणां प्रथमं ब्रह्मणा स्मृतम् ।
 अनन्तरञ्च वक्त्रेभ्यो वेदास्तस्य विनिर्गताः ॥
 पुराणमेकमेवासीदस्मिन् कल्पान्तरेऽनघ ।
 त्रिवर्गसाधनं पुण्यं शतकोटिप्रविस्तरम् ॥
 निर्दग्धेषु च लोकेषु वाजिरूपेण वै मया ।
 अङ्गानि चतुरो वेदाः पुराणन्यायविस्तराः ॥
 मोमांसा-धर्मशास्त्राणि परिगृह्यात्मसात्कृतम् ।
 मत्स्यरूपेण च पुनर्कल्पादावुदकार्णवे ॥
 अशेषमेतत् कथितमुदकान्तर्गतेन च ।
 श्रुत्वा जगाद् च मुनीन् प्रतिवेदयतुर्मुखः ॥
 प्रवृत्तिः सर्वशास्त्राणां पुराणस्याभवत्ततः ।
 कालेन ग्रहणं दृष्ट्वा पुराणस्य ततोऽन्यम् ॥
 व्यासरूपमहं कृत्वा संहारामि युगे युगे ॥
 चतुर्लक्षप्रमाणेन द्वापरे द्वापरे सदा ॥
 तदष्टादशधा कृत्वा भूर्लोकैःस्मिन् प्रभाष्यते ।
 अद्यापि देवलोके तत् शतकोटिप्रविस्तरम् ॥
 तदर्थात्^१ चतुर्लक्षं सक्षेपेण निवेदितः^२ ।
 पुराणानि दशाष्टौ च साम्प्रतं तदिहोच्यते ॥
 नामतस्तानि वक्ष्यामि शृणुष्वनृपिसत्तमाः ।

१ सम्प्रवामि युगे युगे इति क्वचित् पाठः ।

२ यद्यथावेति क्वचित् पाठः ।

३ निवेदिता इति क्वचित् पाठः ।

वाराहपुराणे ।

ब्राह्मं पाद्मं वैष्णवञ्च शैवं भागवतं तथा ।
 तथान्यवारदीयञ्च मार्कण्डेयञ्च सप्तमम् ॥
 आग्नेयमष्टमं प्रोक्तं भविष्यत्तमन्तथा ।
 दशमं ब्रह्मवैवर्त्तं लिङ्गमेकादशं तथा ॥
 वाराहं द्वादशं प्रोक्तं स्कान्दश्चात्र त्रयोदशम् ।
 चतुर्दशं वामनञ्च कौर्म्यम्पञ्चदशं तथा ॥
 मात्स्यञ्च गारुडश्चैव ब्रह्माण्डमष्टादशं तथा* ॥

कालिकापुराणे ।

शैवं यद्वायुना प्रोक्तं वैरिञ्चिं वैष्णवं तथा ।
 यदिदं कालिकाख्यञ्च मूलं भागवतं स्मृतम् ॥
 सौरञ्च नारदीयञ्च मार्कण्डेयञ्च षड्भुजम् ।
 वामनं कौर्म्यं मात्स्यञ्च सप्तदशञ्च गारुडम् ॥
 ब्रह्माण्डमष्टादशं श्रेयं पुराणञ्च न संशयः ।

सौरपुराणात् ।

यदुक्तं भानुना पूर्व^० पुत्राय मनवे द्विजाः ।
 तदहं संप्रवक्ष्यामि शृणुष्वं वदतो मम ॥
 सर्गस्य प्रतिसर्गस्य षंशमन्वन्तराणि च ।
 वंशानुचरितं चैव पुराणं पञ्चलक्षणं ॥
 यत्प्रतीपपुराणानां लिखित्वा लक्षणं स्मृतं ।
 ब्राह्मं पुराणं तत्राद्यं संहिताभ्यां विभूयितं ॥

श्लोकानां दशसाहस्रं नानापुण्यकथायुतं ।
 पाद्मं द्वितीयं कथितं तृतीयं वैष्णवं स्मृतं ॥
 चतुर्थं वायुना प्रोक्तं वायवीयमिति स्मृतं ।
 ततो भागद्वयं प्रोक्तं* भागद्वयविभूषितं ॥
 चतुर्भिः पर्वभिः प्रोक्तं भविष्यं तदनन्तरं ।
 मार्कण्डेयमघाम्निं नारदीयमतः परं ॥
 दशमं ब्रह्मवैवर्तं लिङ्गमेकादशं स्मृतं ।
 भागद्वयेन लिङ्गञ्च ततो वाराहमुत्तमं ॥
 संयुक्तमष्टभिः खण्डैः स्कान्दश्चैवात्र विस्तरं ।
 ततस्तु वामनं कूर्मं भागद्वयविराजितं ॥
 मात्स्यञ्च गारुडं प्रोक्तं ब्रह्माण्डं च ततः परं ।
 भागद्वयेन कथितं ब्रह्माण्डमभिसञ्चितं ॥
 खिलान्युपपुराणानि यानि चोक्तानि सूरिभिः ।
 इदं ब्रह्मपुराणस्य खिलं सौरमनुत्तमं ॥
 संहिताद्वयसंयुक्तं पुण्यं शिवकथान्ययं ।
 आद्या सनत्कुमारोक्ता द्वितीया सूर्यभाषिता ॥

कूर्मपुराणे ।

अन्यान्युपपुराणानि मुनिभिः कथितानि तु ।
 आद्यं सनत्कुमारोक्तं नारसिंहमतः परं ॥
 तृतीयं नारदमुद्दिष्टं कुमारेण तु भाषितं ।
 चतुर्थं शिवधर्माख्यं सात्त्वान्द्विगभाषितं ॥

दुर्वाससीक्तमाद्यर्थं नारदीक्तमतः परं ।
 कापिलं मानवं चैव तथैवोशनसेरितं ॥
 ब्रह्माण्डं वारुणं चाथ कालिकाद्यमेव च ।
 माहेश्वरं तथा शास्त्रं सौरं सर्वाद्यंसञ्चयं ॥
 पराशरोक्तं प्रवरं तथा भागवतं ह्ययं ।
 इदमष्टादशं प्रोक्तं पुराणं कौर्म्यसञ्चितं ॥
 चतुर्धा संस्थितं पुण्यं संहितानां प्रभेदतः ।

मत्स्यपुराणे ।

पाद्मेपुराणे धा प्रोक्ता नरसिंहोपवर्णनां ।
 तत्राष्टादशसाहस्रं नारसिंहमिहीच्यते ॥
 नन्दाया यत्र माहात्म्यं कान्तिकेयेन वर्ण्यते ।
 नन्दीपुराणं तप्तोकैर्व्याख्यातमिति कीर्त्यते ॥
 यत्र साम्बं पुरस्कृत्य भविष्यति कथा न कम् ।
 प्रोच्यते तत्पुनर्लोके साम्बमेव मुनिव्रताः ॥
 एवमादित्यसंज्ञञ्च तत्रैव परिपठ्यते ।

अष्टादशभ्यस्तु पृथक् पुराणं यत् प्रदृश्यते ॥
 विजानीध्वं * द्विजयेठास्तदेतेभ्यो विनिर्मितं ।
 पञ्चाङ्गवत्पुराणं स्यादाख्यानमितरत स्मृतम् ॥
 सर्गस्य प्रतिसर्गस्य वंशमन्वन्तराणि च ।
 वंशानुचरितञ्चेति पुराणं पञ्चस्रचणं ॥ १
 ब्रह्मविष्णुर्कचद्राणां माहात्म्यं भुवनस्य च ।

स संहारं प्रहस्येत पुराणं पञ्चवर्णता ॥
 धर्मस्यार्थं कामस्य मोक्षस्य परिकीर्त्यते ॥
 सर्वेष्वपि पराणेषु तद्विरुद्धे च यत्फलं ।
 सात्विकेषु च कल्पेषु माहात्म्यमधिकं हरेः ॥
 राजसेषु च माहात्म्यमधिकं ब्रह्मणोविदुः ।
 तद्वदग्नेषु माहात्म्यान्तामनेषु शिवस्य च ॥
 सङ्कीर्णेषु सरस्वत्याः पित्रृणाञ्च निगद्यते ।

तथा । अष्टादश पुराणानि कृत्वा सत्यवतीसुतः ॥

भारताख्यानमखिलं चक्रो तदुपहृष्टितम् ।

लक्षणेकेन तत् प्रोक्तं वेदार्थपरिवृष्टितम् ॥

वाल्मीकिनापि यत् प्रोक्तं रामायणाख्यमुत्तमं ।

ब्रह्मणाभिहितं यच्च शतकीटिप्रविस्तरात् ॥

आह्वय नारदेनैव वाल्मीकाय पुनः पुनः ।

वाल्मीकिना च लोकेषु धर्मकामार्थसाधनं ॥

एवं सपादाः पक्षेते लक्ष्यास्तेषु प्रकीर्तिताः ।

मत्स्यपुराणे ।

ऋषय ऊचुः ।

पुराणसंख्यामाचक्ष्व सूत विस्तरतः क्रमात् ।

दानं धर्ममग्नीषु यथावदनुपूर्वशः ॥

• सूत उवाच ।

इममेव पुरा प्रश्नं नोदितः पुरुषोत्तमः ।

यदुवाच सविग्वात्मा सुनयस्तस्मिन्बोधत ॥

पुराणानि दशाष्टौ च सास्त्रतं तदिहोच्यते ।
 नामतस्तानि वक्ष्यामि शृणुध्वन्मृषिसत्तमाः ॥
 ब्राह्मणाभिहितं पूष्यं यावन्मात्रं मरोचये ।
 ब्राह्मन्तद्व्यसाहस्रं पुराणं परिकीर्त्यते ॥
 लिखित्वा तच्च योदद्याज्जलधेनुसमन्वितम् ।
 वैशाखां पौर्णमास्यान्तु ब्राह्मलोके महीयते ॥
 एतदेव यदापन्नमभूदैरण्यवज्जगत् ।
 तद्दृत्तान्ताययं तद्वत्पाद्गमित्युच्यते बुधैः ॥
 पाद्गं तत् पञ्चपञ्चाशत्साहस्राण्योद्द पठति ।
 तत्पुराणं च योदद्यात्सुवर्णकमसान्वितम् ॥
 ज्यैष्ठे मासि तिलैर्युक्तं सोऽग्निमिधफलं लभेत् ।
 वाराहकल्पवृत्तान्तं अधिहृत्य पराशरः ॥
 यत्राह धर्मानखिलान् तद्युक्तं वैष्णवं विदुः ।
 तदापाठे च योदद्याद्दृतधेनुसमन्वितम् ॥
 पौर्णमास्यां विपूतात्मा सपदं याति वारुणं ।
 तयोर्विंशतिसाहस्रं तत्पुराणं विदुर्बुधाः ॥
 श्वेतकल्पप्रसङ्गेन धर्मान् वायुरिहाव्रवीत् ।
 यत्र तद्वाचपीवं स्याद्दृद्रमाहात्म्यसंयुतम् ॥
 चतुर्विंशत्सहस्राणि पुराणं तदिहोच्यते ।
 यावण्यां यावणे मासि गुडधेनुसमन्वितम् ॥
 योदद्याद्दिसंयुक्तं ब्राह्मणाय कुटुम्बिने ।
 शिवलोके स पूतात्मा कल्पमेकं वनेश्वरः ॥
 यत्राधिहृत्य गायत्रीं चर्षते धर्मविन्दरः ।

वृषासुरवधोपेतं तद्भागवतमुच्यते ॥
 सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये येस्युर्नरामराः ॥
 तद्दृत्तान्तोद्भयं लोके तद्भागवतमुच्यते ।
 लिखित्वा तद्य योदद्याहेमसिंहसमन्वितं ।
 पौषंमास्यां प्रोष्ठपद्यां स याति परमं पदं ॥
 अष्टादशसहस्राणि पुराणं तत् प्रकीर्तितं ।
 यथाह नारदोधर्मान् वृहत्कल्पप्रायितास्त्रिह ॥
 पञ्चविंशत्सहस्राणि नारदीयं तदुच्यते ।
 तदिदं पञ्चदश्यां तु योदद्याहेमसंयुतं ॥
 उत्तमां सिद्धिमाप्नोति पुनरावृत्तिदुर्लभं ।
 यथाधिकृत्य शकुनीन् धर्माधर्मविधारणं ॥
 पुराणं नवसाहस्रं मार्कण्डेयमिहोच्यते ।
 परिलिप्य च योदद्यात्सौवर्णकरिसंयुतं ॥
 कार्त्तिक्यां पौष्टरीकस्य यज्ञस्य फलभाग्भवेत् ।
 यत्तदीशानकल्पस्य वृत्तान्तमधिकृत्य च ॥
 अशिष्यायाम्निना प्रोक्तमाम्नेयं तत् प्रचक्षते ।
 लिखापयित्वा योदद्यात् हेमपद्मसमन्वितं* ॥
 मार्गशीर्षे विधानेन तिलधेन्वान्वितं तथा ।
 एतत् पौड्यसाहस्रं सर्व्वकस्तुफलप्रदं ॥
 यथाधिकृत्य माहात्म्यमादित्यस्य चतुर्भुजः ।
 अधीरकल्पवृत्तान्तप्रसङ्गेन जगत्पतिः ॥

* हेमपद्मसमन्वितमिति कश्चिन्पाठः ।

नवमे कथयामास भूतपांसस्य लक्षणं ।
 चतुर्दशसहस्राणि तथा पञ्चशतानि च ॥
 भविष्यच्चरितप्रायं भविष्यत्तद्दिहोच्यते ॥
 तत्पौषे मासि योदद्यात् पौर्णमास्यां विमत्सरः ।
 गुडकुम्भसमायुक्तमग्निष्टोमफलं लभेत् ॥
 रथन्तरस्य कल्पस्य वृत्तान्तमधिकृत्य च ।
 सावर्णिना नारदाय कृष्यमाहात्म्यसंयुतं ॥
 यत्र ब्रह्मवराहस्य चरितं वर्ण्यं ते मुहुः ।
 तदष्टादशसाहस्रं ब्रह्मवैवर्त्तमुच्यते ।
 पुराणं ब्रह्मवैवर्त्तं योदद्यात्प्राघमासि च ॥
 पौर्णमास्यां स भयनं ब्रह्मलोके महीयते ।
 यत्राग्निसिद्धमध्यस्थः प्राङ् देवो महेश्वरः ॥
 धर्मार्थकाममोक्षार्थमाग्नेयमधिकृत्य च ।
 कल्पं तस्यैकमित्युक्तं पुराणं ब्रह्मणा स्वयं ॥
 तदेकादशसाहस्रं फालगुन्यां यः प्रयच्छति ।
 तिलधेनुसमायुक्तं स याति शिवसाधनां ॥
 महावराहस्य पुनर्माहात्म्यमधिकृत्य च ।
 मानवस्य प्रसङ्गेन कल्पस्य मुनिसत्तम ।
 चतुर्विंशत्सहस्राणि तत्पुराणमिहोच्यते ॥
 विष्णुनाभिहितं चौख्यै तद्वाराहमिहोच्यते ॥
 काञ्चनं गरुडं कृत्वा तिलधेनुसमन्वितं ।
 पौर्णमास्यां मधौ दत्त्वा ब्राह्मणाय कुटुम्बिने ॥

यथाहस्य प्रसादेन* पदमाप्नोति वैष्णवं ।
 यत्र माहेस्वरान् धर्मानधिकृत्य च पद्ममुखः ॥
 कल्पे तत्पुरुषे हृत्ते चरितैरुपहंसितं ।
 स्तान्द्वयाम पुराणं तदेकाशीतिर्निगद्यते ॥
 सहस्राणि शतं चैकमिति मर्त्येषु पठ्यते ।
 परिलिख्य च यो दद्याद्देमशूलसमन्वितं ॥
 शैवज्ञ पदमाप्नोति मकरोपगमे रवेः ।
 त्रिविक्रमस्य माहात्म्यमधिकृत्य चतुर्मुखः ॥
 त्रिवर्गमभ्यधात्तत्र वामनं परिकीर्तितं ।
 पुराणं दशसाहस्रं कूर्मकल्पानुगं शिवं ॥
 यच्छरद्विषुवे दद्याद्द्वैष्णवं यात्यसौ पदं ।
 यत्र धर्मार्थकामानां मोक्षस्य च रसातले ॥
 माहात्म्यं कथयामास कूर्मरूपी जनार्दनः ।
 इन्द्रद्युम्नप्रसङ्गेन षट्पीणां शकसन्निधौ ॥
 सप्तदशसहस्राणि लक्ष्मीकल्पानुसङ्गिकं ।
 योदद्यादयने कुम्भं हेमकूर्मसमन्वितं ॥
 गोसहस्रप्रदानस्य स फलं प्राप्नुयात्तरः ।
 श्रुतीनां यत्र कल्पादौ प्रहृत्त्यर्थं जनार्दन ॥
 मह्यरूपी च मनवे नरसिंहीपवर्णन ।
 अधिकृत्यात्रवीक्ष्यसकल्पवृत्तं मुनिव्रताः ॥
 तन्माहात्म्यमिति जानीध्वं सहस्राणि चतुर्दश ।
 विष्णवे हेममत्स्येन धेन्वा चैव समन्वितं ॥

यो दद्यात् पृथिवी तेन दत्ता भवति वाखिला ।
 यदा च गारुडे कल्पे विश्वाण्डात्तरुडोद्भवं ॥
 अधिष्ठत्याब्रवीत्-कृणो गारुडं तदिहोच्यते ।
 तदष्टादश चैकञ्च सहस्राणीच पठ्यते ॥
 सौवर्ण-हेममिथुनसंयुक्तं विपुषे नरः ।
 यो ददाति परां सिद्धिमाप्नोति शिवसन्निधिं ॥
 ब्रह्मा ब्रह्माण्डमाहात्म्यमधिष्ठत्याब्रवीत्पुनः ।
 तच्च द्वादशसाहस्रं ब्रह्माण्डं दिग्गताधिकं ॥
 भविष्याणाञ्च कल्पानां श्रूयते यत्र विस्तरः ।
 तद्ब्रह्माण्डपुराणन्तु ब्रह्मणो समुदाहृतं ॥
 योदद्याच्च व्यतीपाते पक्षोर्णयुगसंयुतं ।
 राजसूयसहस्रस्य फलमाप्नोति मानवः ॥
 हेमधेन्वा युतं तच्च ब्रह्मलोकफलप्रदं ।

सौरपुराणे ।

तदेव पुराणमधिष्ठत्याह ।

इयं पृथ्वीमाख्याता संहिता पापनाशिनो ॥
 वैवस्वताय मनये कथिता रविषा पुरा ।
 दानमस्य पुराणस्य दानानामुत्तमं द्विजाः ।
 योदद्याच्छिवभक्त्या ब्राह्मणाय तपस्विने ॥
 यानि दानानि लोकेषु प्रसिद्धानि द्विजोत्तमाः ।
 सर्वेषां फलमाप्नोति चतुर्दश्यास्र संसवः ॥
 अन्यान्यपुराणानि सहिरण्यानि पर्वणि ।

लिखित्वा यः प्रयच्छेत्तु स विद्यापारगो भवेत् ॥
 शिवधर्मादिशास्त्राणि यः प्रयच्छति पुण्यधीः ।
 सोऽनन्तफलमाप्नोति शिवधर्मप्रकाशनात् ॥

ब्रह्मपुराणे ।

धर्मा-र्थ-काम-भोक्षाणां सारम्भारतमुच्यते ।
 तदेकस्य प्रदानेन वेदशास्त्रप्रदो भवेत् ॥
 रामायणं लिखित्वा तु यः समग्रं प्रयच्छति ।
 तस्य प्रसन्ना भवति पद्मवन्धैः सरस्वती ॥

वङ्गपुराणे ।

पुराणं भारतं वापि रामायणमद्यापि वा ।
 दत्त्वा यत्फलमाप्नोति न तत्सर्वं मंहामखैः ॥

कूर्मपुराणे ।

तदेव पुराणमधिकृत्याह ।

ब्राह्मी पौराणिकी चैवं संहिता पापनाशिनी ।
 लिखित्वेमाञ्च द्यौदद्याद्वैशाखे मासि सुव्रत ॥
 विप्राय वेदविदुषे तस्य पुण्यं निबोधत ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तः सर्वैश्वर्यसमन्वितः ॥
 भुक्त्वा तु विपुलान् भोगान् विद्यावान् धनवान् भवेत् ।

इति पुराणदानविधिः ।

अथ पुराणव्यवण्णद्वयं ।

तत्र महाभारते ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि यानि दैयानि भारत ।
 वाच्यमाने तु विप्रेभ्यो राजन् पर्वणि पर्वणि ॥

स्वस्तिपाप्य विधानादौ ततः कार्यं प्रवर्त्तते ।
 समाप्ते पर्वणि ततः शशक्तया तर्पयेद्विजान् ॥
 आदौ तु वाचकं पूजा-रसगन्धसमन्वितम् ।
 विधियज्ञोजयेद्राजन् मधुपाशसमुत्तमं ॥
 ततो मूल-फलप्रायं पायसं मधुसर्पिणी ।
 आस्तिके भोजयेद्राजन् दद्याच्चैव गुडोदनम् ॥
 अथ धूपैश्च पूषैश्च मोदकैश्च समन्वितं ।
 सभापर्वणि राजेन्द्र हविष्यं भोजयेद्विजान् ॥
 आरण्यकैर्मूलफलैस्तर्पयेच्च द्विजोत्तमान् ।
 आरण्यपर्वण्यासाद्य जलकुम्भान् प्रदापयेत् ॥
 तर्पणानि च मुन्यानि धान्यमूलफलानि च ।
 सार्वकामगुणोपेतौ विप्रेभ्यस्तं प्रदापयेत् ॥
 विराटपर्वणि तथा यासांसि विधिधामि च ।
 उद्योगे भरतश्रेष्ठ सार्वकामसमन्वितः ।
 भोजनं भोजयेद्विजान् गन्धमाणैरलङ्कृतान् ॥
 भोक्तृपर्वणि राजेन्द्र दद्यात् पानमनुत्तमं ।
 ततः सार्वगुणोपेतं अन्नम्दद्यात् सुसंस्कृतं ॥
 द्रोणपर्वणि विप्रेभ्यो भोजनं परमाजितम् ।
 शराय देवा राजेन्द्र चापान्यसिधरास्तथा ॥
 कर्णपर्वण्यपि तथा भोजनं सार्वकामिकम् ।
 दिप्रेभ्यः संस्कृतं सम्यग्दद्यात्केशतमानसः ॥
 शन्यपर्वणि राजेन्द्र मोदकैः सगुडोदनैः ।
 सधूपैस्तर्पणैश्चैव सार्वभयं प्रदापयेत् ॥

गदापर्वाण्यपि तथा सुहृमित्रं प्रदापयेत् ।
 श्रीपर्वाणि तथा रत्नैस्तर्पयेद्विधिवद्द्विजान् ॥
 कृतोदनं पुरस्तात् ऐषीके दापयेत् पुनः ।
 ततः सर्वगुणोपेतमन्नं दद्यात्संस्कृतं ॥
 शान्तिपर्वाणि च तथा हवियं भोजयेद्द्विजान् ।
 आश्वमेधिकमासाद्य भोजनं सार्वकामिकं ॥
 तथात्रमनिवासे तु हविषा भोजयेद्द्विजान् ।
 भोगले सार्वगुणिकं गन्धमाद्यानुलेपनं ॥
 हरिवंशे तथा पार्थ पायसं चारुभोजनं ।
 पारणे पारणे राजन् यथाघडरतर्पभ ॥
 समाप्य सर्वां प्रयतः संहितां शास्त्रज्ञोविदः ।
 शुभे देशे निवेश्याद्य च्छीमवस्त्रादिसंहतं ॥
 शुकाम्बरधरस्तत्र शुचिर्भूत्वा स्वलङ्कृतः ।
 अर्चयेत्तु यथान्यार्यं गन्धमाद्यैः पृथक् पृथक् ॥
 संहितापुस्तकान् रागात् प्रयतः सुसमाहितः ।
 भक्ष्यैर्भोज्यैश्च पेयैश्च कौतुकैर्विधिभिः शुभैः ॥
 हिरण्यञ्च सुवर्णञ्च दक्षिणां तत्र दापयेत् ।
 देवताः कीर्त्तयेत्सर्वान् नरनारायणौ तथा ॥
 ततो गन्धैश्च मात्यैश्च स्वलङ्कृत्य द्विजोत्तमान् ।
 तर्पयेद्विधिभिः कामैर्दानैरत्रादिकैस्तथा ॥
 भुक्तवत्सु च विप्रेषु यथावत्प्रचारयेत् ।
 वाचकं भरतश्रेष्ठ भाजयित्वा स्वलङ्कृतं ॥
 ब्राह्मणेषु प्रसवेषु प्रसन्नान्तस्य देवताः ।

तत्र देवीपुरणे ।

विद्यादानं प्रवक्ष्यामि येन तुष्यन्ति मातरः ।

लिख्यते दीयते येन विधिना तं शृणु प्रभो ॥

तथा । शृण्वतां जायते भक्तिस्ततो गुरुमुपासते ।

स च विद्यागमान्वक्ति विद्यायुस्वाश्रितो नृप ॥

श्रीताडपत्रके सञ्चे समे पत्रसुसञ्चिते ।

विचित्रकञ्चिका पार्श्वे चर्मणा संपुटीकृते ॥

रक्तेन वायु कृष्णेन मृदुना रङ्गितेन च ।

दृढसूत्रनिबद्धेन एव विधिकृतेन च ।

यस्तु द्वादशसाहस्रौ संहितामुपलेखयेत् ।

ददाति चाभियुक्ताय स याति परमाङ्गतिम् ॥

पूर्वात्तरङ्गवे देशे सर्वबाधाविवर्जिते ।

गोमयेन शुभेनैव कुर्यान्मण्डलकं वधः ॥

धनुर्हस्ताप्रमाणेन शुभञ्च चतुरस्रकम् ।

तस्य मध्ये निखेत्पद्मं सितरक्तसिताटिभिः ॥

सर्वर्तुकामजैः पुष्पैर्भुषयेत् सर्वतो दिशम् ।

वितानन्दापयेत् मूर्द्ध्नि शुभञ्चित्रविचित्रितम् ।

पाम्बतोसितयस्त्रैय सम्यक् गोभां प्रकल्पयेत् ॥

कन्दुकैरहंचन्द्रैश्च दर्पणैर्यामरैस्तथा ।

घण्टाकिङ्किणिगण्डैश्च सर्वततोपकल्पयेत् ॥

तस्य मध्ये न्यसेदन्तं नागदन्तामयं शुभम् ।

अधः किञ्चिन्निबद्धन्तु ऊर्ध्वतोपि सुसंयुतम् ॥

गोभितं दृढवन्द्येन बद्धं सूत्रेण बुद्धिमान् ।

तस्योर्ध्वं विन्यसेद्विद्वान् पुस्तकं लिखितं शुभम् ॥
 आलेख्यमपि तत्रैव पूजयेद्विधिना ततः ।
 निरुदकैस्तथा पुष्पैः कृमिकीटविवर्जितैः ॥
 चन्दनेन सदर्पेण भस्मना धावधूलयेत् ।

सदर्पेण, ऋगमदसहितेन ।

धूपत गुग्गुलुर्देवस्तुर्वक्त्रागुरुमिश्रितः ।
 दीपमाला तथाचाद्ये नैवेद्यं विविधं पुनः ॥
 स्वाद्यं पेयं सितं, लेह्यं चूप्यम्वा विनिवेदयेत् ।
 पूजयेच्च दिग्गां पालान् लोकपालान् यथात्मम् ॥
 कन्या स्त्रियश्च सम्पूज्य मातरः कल्पयेच्च वा ।
 पुस्तकं देवदेवीषु विप्राणां दक्षिणां तथा ॥
 स्वगत्या चैव दातव्या नृपः पीरांश्च पूजयेत् ।
 तथा सम्पूजयेद्वत्स लेखकं गास्त्रपारगम् ॥
 छन्दोनाक्षरतत्त्वज्ञं सत्कविं मधुरस्वरम् ।
 प्रनष्टं शरति यन्त्रं श्रेष्ठं पुस्तकलेखकम् ॥
 नाभिसङ्गतविच्छिन्नं नद्यद्दृष्ट्वै नै कर्मणैः ।
 नन्दिनागरकैर्ष्वर्णं लेखयेच्छिवपुष्पाकम् ॥
 प्रारभ्य पश्च वै श्लोकान् पुनः शान्तिन्तु कारयेत् ।
 रात्रौ जागरणं कुर्यात्सर्वं प्रेक्षां प्रकल्पयेत् ॥
 नट-चारण-नग्नैश्च देव्याः कथनसंभवैः ।
 सर्वं प्रेक्षां, सर्वं प्रकारप्रेक्षणकं ।
 प्रालूपे पूजयेत्श्लोकांस्ततः सर्वान्विसर्जयेत् ॥

एकान्ते सुमनस्केन विशुद्धेन दिने दिने ।
निष्पाद्य विधिनानि सूत्रे नच शुभवासरे ॥

सूत्रे, शुभनक्षत्रे ।

ततः पूर्वोक्तविधिना पुनः पूजां प्रकल्पयेत् ।
तथा विद्याविमानं तु सप्तपञ्चत्रिभूमिकं ॥
विचित्रवस्त्रशोभाय्यं शुभलक्षणलक्षितं ।
कारयेत्सर्वतोभद्रं किङ्किणीरवकान्वितं ॥
दर्पणैरर्द्धचन्द्रैश्च घण्टा-चामरमण्डितं ।
तस्मिन् धूपं समुत्क्षिप्य सुगन्धचन्दनागुरुं ॥
तुरुष्कं* गुग्गुलं वत्स शर्करामधुमिश्रितं ।
पूजयेत् पूर्ववत्सर्वान् कन्या-स्त्री-द्विजदुःखितान् ॥
तथा तत्पुस्तकं वत्स विन्द्यसेद्विधिपूर्वकं ।
एवं कृत्वा यथा विद्याः प्रीयन्तां मातरौ मम ॥
यस्यैव सक्तं तच्छास्त्रन्तं पुस्तं परिकल्पयेत् ।
यस्यैव सक्तं यस्यैव देवस्य सक्तं सम्बन्धितं पुस्तं परिकल्पयेत्
पुस्तकं तं देयं परिकल्पयेत् भावयेद्दिन्यर्थः ।
तथा तपस्त्रिनः पूज्याः सर्वं शास्त्रार्थपारगाः ।
शिवव्रतधरा मुख्या विष्णुधर्मपरायणाः ॥
महता जनसङ्घेन रथस्थं दृढवाहनेः ।
युवभियाभितो नेयं यस्य देवस्य चागमं ॥

सामान्यं सर्वं तीर्थेषु* भाट्टणां भवनेषु च ।
 तस्मिन् पूजां तथा कृत्वा देवदेवस्य शूलिनः ॥
 समर्पयेत् प्रणम्य शं प्रीयन्तां मातरो मम ।
 सदाध्ययनयुक्ताय विद्यादानरताय च ॥
 विद्यासंग्रहयुक्ताय कृतशास्त्रायमाय च ।
 तेनैव वृत्तं यस्तु तस्य तं विनिवेदयेत् ॥
 जगद्धिताय वै शान्तिं सन्धाय वाचयेत्तथा ।
 तेन तोयेन दातारं मूर्ध्नि सम्यक् निषेचयेत् ॥
 शिवं वन्दे ततः शम्भुमुच्चार्य जगत्स्तथा ।
 एवहृते महाशान्तिर्देवस्य नगरस्य च ॥
 जायते नात्र सन्देहः सर्वं बाधाः शमन्ति च ।
 अनेन विधिना यस्तु विद्यादानं प्रयच्छति ॥
 स भवेत्सर्वं लोकानां दयनादघनाशनः ।
 मृतोऽपि गच्छति स्थानं ब्रह्म-विष्णुनमस्कृतम् ॥
 सप्तपूर्वापरान् वंशान् आत्मनः सर्वं मेव च ।
 उहृत्य पापकलिसाहिष्णुलोके महीयते ॥
 यावन्ति पत्रसंख्यानि अक्षराणि भवन्ति हि ।
 तावत् स विष्णुलोकेषु क्रीडते विविधैः सुखैः ॥
 ततः क्षितिं समायातो देव्या भक्तिपरो भवेत् ।
 रुमस्तभोगसम्पन्नो विदुषां जायते कुले ॥

नन्दिपुराणे ।

यदेतत् पुण्यमाप्स्यात् विद्यादानस्य साम्प्रतम् ।

देग-कान-विधियदा-पाप योगात्तद्या बुधः ॥
 प्राप्नोति कोटिगुणितं फलं विद्याप्रदानतः ।
 गुरुमाराध्य यत्नेन विद्याव्याख्यानपारगं ॥
 गङ्गाया भङ्गाया प्रणामेन विद्यादानं समारभेत् ।
 तथा । विद्या च मुख्या दानानां गुरुतोऽस्य विधिभ्युधः ॥
 श्रुत्वा विद्याञ्च विधिवत् तद्वया भाषितात्मना ।
 सत्पात्रेभ्यस्तु तान्दद्याद्विशेषाद्गुणगालिपु ॥
 उपयोग्यञ्च यद्यस्य तत्तस्य प्रतिपादयेत् ।
 सुरालयेषु सिद्धेषु यथाविभदविस्तरैः ॥
 दातव्यास्तु प्रयत्नेन महापुण्यफलार्थिभिः ।
 शुभे नक्षत्रदिवसे शुभे वापि दिनप्रहे ॥
 लेखयेत् पूज्य देवेभ्यो रुद्रब्रह्मजनाईनान् ।
 पूर्व दिग्बिजितो भूत्वा लिपिज्ञो लेखकोत्तमः ॥
 निरोधिहस्तवाचुय मपीपात्रावधारणात् ।
 एकान्तचोपकरणं यस्यासौ लेखकोत्तमः ॥
 विद्याधारं प्रकुर्वीत हैमरूप्यमयं शुभम् ।
 नागदन्तमयं वापि शुभदारुमयं तथा ॥
 मनीषमगुरुं रस्यं अक्षयन्तप्रयोगजम् ।
 सङ्घोचपत्रसयुक्तं विकामेन समन्वितम् ॥

अथवा रत्नापन्नाभं मेचकालङ्कृतं शुभम् ।

कार्पाससुवग्रथितं नानागन्धाधिवासितम् ॥

मेचकालङ्कृतं, मयूरार्द्धचन्द्रालङ्कृतम् ।

मपीभिद्यापि नेकाभिद्यतुर्वर्णाभिरेव च ।

दृढस्तम्भनयुक्ताभिर्मैचकैद्याप्यनेकशः ॥

स्तम्भनं, मपीस्यैय्यहेतु ।

लेखनीभिद्य दिव्याभिर्हेमचिचाभिरेव च ।

बहिद्य वर्णं कुर्वीत पुस्तकस्य मनोरमं ॥

पीतैः रक्तैः कपायैर्वा सुनिबद्धं विचित्रितम् ।

रम्यं लघु सुविस्तीर्णं निग्रन्थिग्रन्थिसंगुतम् ॥

विद्याधारं ततोयन्त्रसंस्थितं पूर्वपुस्तकम् ।

गृहे मनोरमे गुप्ते सुधाम्लेपितभित्तिके ॥

नानारागाद्दूरीयेते शुद्धयिष्यमनोरमे ।

धूपामोदमनोज्ञे तु वितानकपरिभृते ॥

लेखकी बुद्धिमान् स्यातः शक्यपुष्पायरोज्वलः ।

सुवर्णमुक्ताकेयूरो मुद्रिकाशोभिताङ्गलिः ॥

सुसमिद्धे मपीभाण्डे लेखनीशास्त्रसंगुते ।

आरभेत्तूर्थ्यघीयेण पूजां देवान् पितृन्तथा ॥

ब्राह्मणान् स्वस्तिवाच्यादौ शास्त्रञ्च आवयेदुधः ।

त्रीकपञ्चकमादौ तु दग्गकं वापि लेखयेत् ॥

ततो नक्षत्रयोगेन द्वितीयेऽहनि तन्निष्ठेत् ।

तादृगेनैव विधिना पुण्याहैः शुभमंगुतैः ॥

ततः समाप्ते शास्त्रे तु पुनः पुण्याहसंगुतम् ।

कुर्यात्तदहीरात्रे च पानभोजनवस्तुभिः ॥

उभयं वापि तल्लेख्यं समीकुर्याच्च वाचकम् ।

उभयं लेख्यं वाचयन् समीकुर्यादित्यर्थः ॥

जनाधिकैश्च संयुक्तं वर्षैर्भावादिभिस्तथा ।

अनुस्वारविसर्गैश्च युक्तायुक्तैर्विचारयेत् ॥

शास्त्रं प्रकृतया युक्त्या पुनरुक्त्यं विशोधयेत् ।

जनार्थोक्त्या प्रसङ्गय छन्दयोग्यतया तथा ॥

सुन्नान्तरार्थबोधेन प्रशोत्तरविवेकतः ।

असूत्रत्वाच्च शास्त्रस्य समुदायार्थबोधतः ॥

प्रक्रान्तसूचनोद्देशैर्गदितैद्योदितैरपि ।

बद्धार्थानाञ्च शब्दानां योग्यासत्तिं परीक्ष्य तु ॥

सर्वं शास्त्रावबोधेन कारकाद्यैरविभूतैः ।

क्वचिच्च शब्दं बल्यैव प्रकृतार्थं निरूपयेत् ॥

छन्दसाञ्चापि बुद्ध्वा तं हत्तसं योगमीप्सितम् ।

एवं विद्यां तु मेधावी शास्त्रं सत्कृत्य कृत्स्नशः ॥

प्रदद्याहिभवर्द्धिव्यैः सुरायतनवेश्मसु ।

व्यक्तादेशलिपिन्यासं व्यक्तनागरमुच्यते ॥

व्यक्तदेशलिपिन्यासव्यक्तोद्देशानुसारिणी ।

लिपिपत्रन्यासे, अक्षरनिर्माणे स तथा ।

आरोप्य यानि रत्नाब्धे शुभवस्त्रपरिष्कृते ।

घण्टाचामरशोभाब्धे रत्नदण्डातपत्रिणि ॥

गजवानिरधस्थं वा महाशोभसमन्वितम् ।

पुरतो गीतनृत्येन नानावाद्यरक्षेण च ॥

महलैर्व्यं दनिर्घोषैर्देवाय विनिवेदयेत् ।
 नानारूपोपहारैश्च सम्पूज्य तु दिवोकसः ॥
 दत्त्वा च पुस्तकं तत्र पिटृणां धर्मसुहिशेत् ।
 बान्धवानाञ्च हृद्यानां अनन्तफलमिच्छया ॥
 ततोदत्त्वा विधानेन तां विद्यां शिवमन्दिरे ।
 ततश्च भक्तयेदिमान् रुद्रभक्तांश्च मानवान् ॥
 यथाशक्ति च कर्त्तव्या उक्तवाःस्त्रेषु वैश्वसु ।
 राज्ञा तु नगरे कार्या यानि ग्रामाधिपैस्तथा ॥
 गृहे गृहस्थैः कर्त्तव्य उक्तवो बन्धुभिः सह ।
 स्नातैः शुक्लैः समालम्बैः स्रग्विभिः सुसमाहितैः ॥
 प्रीतियुक्तैस्ततः आभ्यं शास्त्रं अहासमन्वितैः ।
 वाचकं दक्षयेत्तत्र यथाविभवविस्तृतः ॥
 गुरुञ्च भक्त्या भक्तिमान् यथाशक्ति ह्यमायया ।
 ततः पुष्पैश्च धूपैश्च यावकान् सम्पूजयेत् ॥
 शचकी त्राह्मणः प्राज्ञः श्रुतशास्त्री महामनाः ।
 अभ्यस्ताक्षरविन्यासो वृत्तशास्त्रविशारदः ।
 शब्दार्थवित् प्रगल्भश्च विनीतो मिथया पुनः ॥
 गीतज्ञो वाक्यसुश्राव्यः स्वरोनाविस्तभाषकः ।
 गुरुश्च धर्मवान् प्राज्ञः श्रुतशास्त्री विमत्सरः ॥
 विप्रः प्रकृतिसंशुद्धः शुचिः स्मितमुखः सदा ।
 सुवृत्तो वृत्तशास्त्रज्ञः शब्दशास्त्रविशारदः ॥

अभ्यस्तगास्तसन्दोहः प्रकृतार्थप्रवर्त्तकः ।

वृत्तशास्त्रज्ञः, छन्दःशास्त्रवित् । प्रकृतार्थप्रवर्त्तकः,

प्रस्तुतार्थाभिधायिना प्रक्रमछतव्याख्या-

पीर्वापर्यार्थविष्टम्भी ।

अध्याय-सर्ग-विच्छेद-विभक्त्यर्थप्रयोजकः ।

शास्त्रार्थपदविज्ञानान् पदस्रोतार्थबोधकः ॥

समुदायप्रकीर्णार्थसुख्यशास्त्रानुपद्गजम् ।

अनन्तरञ्च हृदस्तु व्यपदिश्याथबोधकः ॥

प्रक्रान्तादिश्च शास्त्रार्थविभागपरिनिष्ठितः ।

कष्ठाभिमानगूढार्थभङ्गेन च विरोधकः ॥

अद्वेयवागनालस्यः त्रोटहृत्तप्रबोधकः ।

संस्कारैः संस्मृतां विद्यां प्राहृतैः प्राहृतामपि ।

आलापमानैर्व्याख्यानैर्यच्च शिष्यान् प्रबोधयेत् ।

दशाभिधानविन्द्यासैर्वोधयेच्चापि यो गुरुः ॥

स गुरुः स पिता माता स तु चिन्तामणिः स्मृतः ।

यः शास्त्रोपायमाख्याय नरकेभ्यः समुद्धरेत् ॥

कस्तेन सदृशो लोके बान्धवो भुवि विद्यते ।

यस्य वाचश्मिहन्देन हृदयात्मथ्यते तमः ॥

महासंसाररजनीभवं सोऽर्कं महाद्युतिः ।

नोद्धतेनास्य पारुष्येन च वैलोम्यमावहेत् ॥

न चास्य व्याधिदुःखेषु मलेष्वप्रीतिकुङ्कवेत् ।

प्रसादयेत्तु कुपितं दुःखमग्नं समुद्धरेत् ॥

रीगेभ्यद्यापि यत्नेन परित्राणेन चीदरेत् ॥
 एवं व्याख्यां शुभां श्रुत्वा गुरुवक्त्रात्तरोत्तमः ।
 विधेयं चिन्तयेद्यस्तु परत्र हितकारणात् ॥
 शृणुयात् श्रद्धया युक्तः प्रयतोभिमुखोगुरोः ।
 अनन्यसत्कथाचेपी निष्प्रमादो ह्यतन्द्रितः ॥
 मृदुश्च संशये जाते पृच्छेद्वाक्यमुदीरयेत् ।
 गुरुणा चोक्तमेकान्ते श्रद्धावान्वाक्यमाश्रयेत् ॥
 एतत् कृतं स्वयं कुर्यात् ससमिद्वाञ्जलान्वितः ।

एतत्कृतं, गुरुचेष्टितं ।

अप्रस्तुतकथाचेपं यः कुर्यादप्रतो गुरोः ॥
 स ब्रह्महत्यामाप्नोति गुरुवाक्येष्वनिययः ।
 यद्य श्रुत्वान्यतः शास्त्रं संस्कारं चाप्य वाशुभं ॥
 अन्यस्य जनयेत् कीर्त्तिं स गुरोर्ब्रह्महा भवेत् ।
 विस्मारयेच्च व्यामोहाद्योऽपि शास्त्रार्थमुत्तमं ॥
 स याति नरकं घोरमंघ्र्यं भीमदर्शनं ।
 यस्तु बुद्धा नरः शास्त्रं किञ्चित् कुर्यात् शुभाशुभं ॥
 भवेद्धतगुणं तदै विज्ञानिभ्योरतस्य च ।
 एवं विधानतो वाच्यं वाचकेन विपथिता ॥
 तपः समात्मकं सर्वं स्वर्गादिफलसाधकं ।
 शनैर्विंबीध्य वै वाच्यमध्यात्मादि च यद्भवेत् ॥
 ऋद्धोक्तियुद्धसंघीभं धारावर्त्तेन वाचयेत् ।

धारावर्त्तेन, वेगेन ।

सरागं ललितैर्वाक्यैर्वाचयेद्द्वसङ्गमे ॥
 नानाहृत्तानुरूपेण लालित्येन च वाचयेत् ।
 सर्गाध्याये समाप्ते च कथापर्यन्त एव वा ॥
 प्रशब्दशब्दसंयोगे कुर्यादिति विरामणं ।
 समाप्ते वाचके भीष्म ब्रूयादेवं विचक्षणः ॥
 अथार्थं जगच्छान्तिमन्ते शान्त्युदकं सृजेत् ।
 सुश्रुतं सुश्रुतं ब्रूयादस्तु वाख्यातमित्यदः ॥
 सौकः प्रवर्त्ततां धर्मं राजावास्तु सदा जयी ।
 धर्मवान् धनसंपन्नो गुरुयात्र निरामयः ॥
 इति प्रोच्य यथा जातं गन्तव्यं च विभावितः ।
 शिष्यैः परस्परं शास्त्रं चिन्तनीयं विचक्षणैः ॥
 कथा-वस्तुप्रसङ्गेन नानाध्याख्यानभावनेः ।
 युक्तिमिद्य चरेद्दशाख्यां चिक्रैद्यापि स्वयं कृतैः ॥
 एवं दिने दिने व्याख्यां शृण्वान्नियतो नरः ।

समग्रशास्त्रश्रवणेन पुंसः

श्रद्धाप्रधानं भवतीह चेतः ।

रागञ्च शास्त्रात्मकमभ्युपैति

दोषाय नाशं निमित्तेषु यान्ति ॥

यथा कथञ्चित् शृण्वान्नाशास्त्र-

मश्रद्धयाचेष्टितधर्मसङ्गः ।

ततः समाप्तावय शास्त्रसर्गे

कथोदये चापि वितीतबुद्धिः ॥

शक्त्याद्येहादगकल्पमेयं

गुरुश्च भक्त्या पितृवन्निकार्थी ।

एष विद्याप्रदानस्य प्रधानो विधिरुच्यते ।

अनेनैव विधानेन ब्राह्मणः शीलयातिनि ॥

प्रबोधयति धीयुक्ते सुक्तास्ते वेदवादिनि ।

विन्यसेत् शुभं शास्त्रं महापुण्यजिगीषया ॥

धनैर्वा विपुलेदं चैर्गुरुं कृत्वा सुतपितम् ।

अध्यापयेद्गुमान् शिष्यान्भिजातान् सुमेधसः ।

एवं विद्याप्रदानं तु सर्वदानोत्तमं स्मृतं ॥

सर्वदा सर्ववर्णानां नरकहृत्प्रमुत्तमं ।

अनेन विधिना दत्त्वा विद्यां पुण्यपरीनरः ॥

यत्फलश्चात्रमेधानां शतस्य सुकृतस्य च ।

राजसूयसहस्रस्य सम्यगिष्टस्य यत्फलं ॥

तत्फलं लभते मर्त्या विद्यादानेन भाग्यवान् ।

सर्वसस्यसुसंपूर्णां सर्वरक्षोपशोभितां ॥

ब्राह्मणेभ्यो मर्ही दत्त्वा यज्ञे चन्द्रसूर्ययोः ।

यत्फलं लभते मर्त्या विद्यादानेन तत् फलं ॥

यावदक्षरसंग्यानं विद्यते शास्त्रसंश्रये ।

तावद्वर्षसहस्राणि क्षमे विद्याप्रदो भवेत् ॥

यावन्त्यः पठन्त्यस्तत्र पुस्तके क्षरमंशिताः ।

यावत्तपससंग्यानं पुस्तके विद्यते शुभं ॥

तावद्युगसहस्राणि सकृन्नो मोदते दिवि ।

तावतो नरकात् कुश्यानुद्वला नयने दिवि ॥

यावच्च पातकान्तेन कृतं जन्मशतैरपि ।
 तत्सर्वं नश्यते तस्य विद्यादानेन देहिनिः ॥
 स जातोमनुजो लोके स धन्यः सच कीर्त्तिमान् ।
 योविद्यादानसम्पर्कप्रसक्तः पुरुषोत्तमः ॥
 यथाविभवतो दद्यात् विद्यां शाठ्यविवर्जितः ।
 याति पुण्यतमान् लोकानक्षयान् भोगभूषितान् ॥

वज्रिपुराणे ।

अम्बरोप उवाच ।

गवां सुब्रह्मधादानं भूमिदानं तथा मुने ।
 ब्रह्माण्डादीनि सर्वाणि कथितानि त्वया मम ॥
 इदानीं श्रोतुमिच्छामि विद्यादानफलं महत् ।
 विधिवद्विविधं तद्वत्कथयस्व महामुने ॥

वशिष्ठ उवाच ।

विद्यादानं प्रवक्ष्यामि यथातथ्यन्तवाधुना ।
 यथादेयं फलं यच्च तत् शृणुष्व नृपोत्तम ॥
 शुभेऽङ्गि शुभनक्षत्रे मण्डपं शुभवेदिकाम् ।
 चतुरस्रं यितानं वा कृत्वा तत्रोपनिप्रयेत् ॥
 गोमयेनोपनिषेत्तु पुष्पप्रकरगोभिते ।
 तत्र त्र्यम्बासनन्दिव्य दिव्यगन्धाधिवासितं ॥
 सम्याप्य पुस्तकं तत्र धर्मशास्त्रम्य धीमतः ।
 ब्राह्मणान् वेदसम्पूर्णान् गृह्णन्दीनक्षणपारगान् ॥
 निरुपायित्वा यत्नेन तत्समयं शुभाश्रयैः ।

चन्द्रसूर्यापरागे वा सङ्गान्दयनवासरे ॥
 पुण्येऽङ्गि तत् सुसम्पूज्य वस्त्रालङ्कारभूषणैः ।
 घृतधेन्यायुतं रत्नैर्हृद्याङ्गुणवते ततः ॥
 शास्त्रसद्भावविदुषे वाचकेति प्रियम्बदे ।
 तच्छास्त्रं श्रव्यतां नित्यं जनानां नाशयत्यघं ॥
 दातुस्तस्माद्भवेत्कफलन्तच्छुभ्रु भूपते ।
 यत्पुण्यं सर्वतीर्थानां विधिवद्दयज्वनां तथा ॥
 तत्पुण्यं समवाप्नोति विधिवच्छास्त्रदः पुमान् ।

याराहपुराणे ।

विद्यादानविधिं वक्ष्ये यथातत्त्वेन ते पुनः ।
 दत्तेन तत्फलं तस्य दातुरस्य समासतः ॥
 उक्तो समारभेत्काले नित्योद्यतविजर्जिते ।
 सुसमे भूपदेये च गोमयेनीपलेपयेत् ॥
 पुष्पप्रकरसम्पन्ने गीतवाद्यसमाकुले ।
 भमलाक्षतुरस्त्राग्धा चन्दनेनैव कारयेत् ॥
 पुस्तकं तत्र संख्याप्य गन्धपुष्पैः प्रपूजयेत् ।
 सोवर्णलेखनी कार्या मयोभाण्डश्च रौप्यकम् ॥
 जयघण्टं समुद्योय भारभेत्तेषुकः सुधीः ।
 विनीतयाप्रमत्तय शास्त्रनिष्पत्तिमानयेत् ॥
 ब्राह्मणस्य सुव्रतस्य वाचकस्य विजल्पतः ।
 यनेन विधिना दत्त्वा दातुरद्वयस्य यत्फलम् ॥
 तत्फलं कीटिगुणितं पुस्तकैकप्रदायकः ।

यत्पुण्यं तीर्थयात्राणां शतपुण्यं यच्चनां नृणाम् ॥
 तत्पुण्यं कोटिगुणितं विद्यादाने न संशयः ।
 कपिलानां सहस्रेण सम्यग्दत्तेन यत्फलम् ।
 तत्फलं समवाप्नोति पुस्तकैकप्रदानतः ॥
 अथान्पवित्तस्य यद्वावतो विद्यादानमभिधीयते ।

तत्र देवीपुराणे ।

आत्मवित्तानुसारेण विद्यादानहरीति यः ।
 असाध्यं फलमाप्नोति आद्यतुल्यं न संशयः ॥
 स्त्री धानेनैव विधिना विद्यादानफलं लभेत् ।
 भर्त्रा चैवानुष्णाता विधवा च तमुद्दिशेत् ॥
 विद्याधिने सदा दद्याद्दस्ताभ्यङ्गञ्च भोजनम् ।
 कृत्रिकामुदकं दीपं यस्मात्तेन विना मही ॥
 लेखनीघटितं तीक्ष्णं मपीपात्रतु लेखनीं ।
 दत्त्वा तु लभते वल्ल विद्यादानमनुत्तमं ॥
 पुस्तकस्तरणं दत्त्वा सुप्रमाणं सुशोभनम् ।
 विद्यादानमवाप्नोति सूत्रबद्धञ्च बुद्धिमान् ॥
 यन्त्रकं त्वासनञ्चैव दण्डासनमथापि वा ।
 विद्यायाश्चनगीलाय दत्तं भवति राज्यदं ॥
 अक्षरं नेत्रपादानां दत्तं विद्यापरायणे ।
 भूमोर्गृहञ्च चैव च स्वर्गराज्यफलप्रदं ॥
 यस्य भूम्यां स्थितानित्यं विद्यादानं प्रवर्त्तयेत् ।
 सस्यापि भवति स्वर्गस्तत्प्रभावान्न संशयः ॥

नन्दपुराणे ।

येपि पत्रं मपोपात्रं लेखनी सम्पुटादिकं ।
लघुशास्त्राभियुक्ताय तेषु विद्याप्रदायिनां ॥
यान्ति लोकान् शुभान् मर्त्याः युष्मभाजो नराधिप ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

विद्यादानमवाप्नोति प्रदानात्पुस्तकस्य च ।
शिल्पानि शिष्येद्यस्तु पौण्डरीकफलं लभेत् ॥
शिल्पभाण्डप्रदानेऽपि तद्विद्यादानजं फलं ।
अहितेषु प्रवृत्तस्य तथा कृत्वा निवारणं ॥
विद्यादानफलं प्रोक्तं नात्र कार्या विचारणा ।
पापवृत्तस्य च तथा दत्त्वा चैव परां मतिं ॥
विद्यादानफलं प्राप्य स्वर्गलोके महीयते ।
येन जीवति भाण्डेन तस्मै तद्भाण्डदायकः ॥
सर्वकामसमृद्धस्य यज्ञस्य फलमनुते ।

स्कन्दपुराणे ।

दरिद्रः स्वानुसारेण वित्तगाठरयिवर्जितः ।
कृत्वा विधिमिमन्त्रत्या विद्यादानफलं लभेत् ॥
यस्य यावद्भवेद्वित्तं स तस्यैहानुसारितः ।
निवेद्य सुमहाभागैः शिवलोके महीयते ॥
पुस्तकास्तरणं दत्त्वा सहस्रं तत्प्रमाणतः ।
तदासनं वितानन्वा शिवलोके महीयते ॥

यावत्तद्वस्त्रसूत्राणां परिसंख्या समन्ततः ।
 तावद्युगसहस्राणि महाभोगानवाप्नुयात् ॥
 यःश्रीपर्णसमुद्भूतं निम्नखातं सुसञ्चयं ।
 दद्यात्सम्पुटकं कृत्वा चर्मणावापि निर्मितं ॥
 शिवज्ञानाभियुक्ताय तदध्ययनहेतुना ।
 सुश्लक्ष्णं फलकं वापि विद्यादानफलं लभेत् ॥
 यः सौवर्णं सुसम्पूर्णं सर्वरत्नोपगोभितं ।
 भपिवानसुमञ्जसं विद्याकोशसमाश्रयं ॥
 कारयेद्वापि रौप्येण ताम्ब्रेण चतुरस्रकं ।
 कांस्थारकूटलोहंवा दारुवंशादिनिर्मितं ॥
 सुकपायातिरक्तेन वर्मणाभिनवेन च ।
 अन्तर्वहिय मठयेत् विद्यादाननवं गृहं ॥
 सुदृढं कटकोपितं दृढस्तम्भनिवेदनं ।
 कुर्यात्तालकसंयुक्तं विद्यारत्नकरगडकम् ॥
 एवं वित्तानुसारेण कारयित्वा तु तं नृप ।
 विद्यासिंहासनं तत्र सम्पूज्य विधिवहुधः ॥
 तस्मिन् पुण्याहशब्देन विद्याकोशगृहं न्यसेत् ।
 एवं यः शिवविद्यायाः कुर्यादायतनं शुभं ॥
 समुक्तः पातकैः सर्वैर्विद्यादानफलं लभेत् ।
 विद्यामण्डलकं कृत्वा विद्याव्याख्यानमण्डपे ॥
 तत्राभ्यर्थं शिवां विद्यां तद्ग्राह्यां शृणुयात्ततः ।
 सोऽपि याति शिवस्थानं सर्वकामसमन्वितं ॥
 अनेन विधिना ज्ञानं यः शृणोति प्रवर्तितं च ।

स सम्प्राप्य त्रियं सौख्यं देहान्ते मुक्तिमाप्नुयात् ॥

नन्दपुराणे ।

इति विद्याप्रदानस्य महाभाग्यं प्रकीर्तितम् ।

श्रुत्वैतत्पातकैर्मुष्यैर्नियतं सप्तजन्मजैः ॥

देवीपुराणे ।

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन विद्या देया सदा नरैः ।

प्रह्वैव कीर्त्तिमाप्नोति मृतोयाति पराङ्गतिम् ॥

यस्तु देव्या गृहे नित्यं विद्यादानं प्रवर्त्तयेत् ।

सभवेत्सर्वलोकानां पूज्यः पूज्यपदं व्रजेत् ॥

वाचाहपुराणे ।

नद्वाद्या देवताः सर्वा विद्यादाने प्रतिष्ठिताः ।

धर्माधर्मं न जानन्ति विद्यादानबहिष्कृताः ॥

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन विद्यादानं प्रयच्छति ।

चतुर्थ्युगानि राजेन्द्र एकसप्ततियावता ॥

तावद्विष्णुपुरे राजन् क्रोडते कासमघयम् ।

क्षितिश्चागत्य कासान्ते राजराजोभविष्यति ॥

त्रेतायुगे धर्मपरो जायते च पुनः पुनः ।

कुले महति जातय स राजा धार्मिको भवेत् ॥

हृष्यशरघदानानां दाता भोक्ता विमत्सरी ।

भोक्ता पुरवराणाञ्च देवानाञ्चैव कीटिगः ॥

● प्रवर्त्तय इति वृत्तिवशात् ।

रूपसौभाग्यसम्पन्नो दीर्घायुर्निरुजो भवेत् ।
 पुत्रपौत्रैः परिहृतो जीवेच्च शरदां शतं ॥
 लेखके दक्षिणाद्दद्याद्बालद्वारभूषणम् ।
 शुक्लञ्च वस्त्रयुग्मञ्च दद्याच्छास्त्रसमन्वितम् ॥
 लिखापयित्वा तच्छास्त्रं देयङ्गुणवते सदा ।
 तपस्विने धर्मरते परिपालनतत्परे ॥
 वस्त्रयुग्मेन संवीतं पुस्तकं प्रतिपादयेत् ।
 वाचकं पूजयेच्चैव वस्त्रालङ्कारभूषणैः ॥
 क्षम्यतामिति वक्तव्यं लेखकः सुसमाहितः ।
 अनेनैव विधानेन विद्यादानात्फलं लभेत् ॥

वङ्गपुराणे ।

वाजपेयसहस्रस्य सम्यगिष्टस्य यत्फलम् ।
 तत्फलं समवाप्नोति विद्यादानान्न संशयः ॥
 तस्माद्द्विवालये नित्यं धर्मगास्तस्य वायूतेः ।
 पठनद्वारयेद्राजन् यदीच्छेद्धर्ममात्मनः ॥
 गो-भू-हिरण्य-वासांसि शयनान्या-सनानि च ।
 प्रत्यहन्तेन दत्तानि भवन्ति नृपसत्तमः ॥
 धर्माधर्मं न जानाति लोकोऽयं विद्यया विना ।
 तस्मात्तदैव धर्मात्मन् विद्यादानरतो भवेत् ॥
 वेदगास्तु रहस्यानां यदि नैव नृपोत्तम ।
 ततोऽज्ञानतमोन्धस्य कावस्था जगतो भवेत् ॥
 ब्रह्मादयः सुराः सर्वे ऋषयो दग्धकिस्त्रिपाः ।

मनुष्याः पितरथैव विद्यादाने प्रतिष्ठिताः ॥
 चतुर्थ्युगानां राजेन्द्र एकसप्ततिसंख्यया ।
 वेदशास्त्रप्रदः स्वर्गे पूज्यते सुरसत्तमः ॥
 स तु कालादिहागत्य राजा भवति धार्मिकः ।
 हृष्य-ख-रथ-यानाढो दाता भीष्ता त्वमत्सरी ॥
 रूपसीभाग्यसम्पन्नो दीर्घायुर्निरुजः सुखी ।
 पुत्रपौत्रैर्हंतः कालान्मोक्षं याति न संशयः ॥
 दानं विशेषफलदं जगतीहनान्य-
 द्विद्यां विज्ञाय वदनाञ्जलताधियासां ।
 गो-भू-हिरण्य-गज-बाजि-रथादिसर्वं
 तद्यच्छतां किमिति भूप भवेत्त दत्तं ।

इति विद्यादानविधिः ।

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमहादेवस्य समस्तकरणा-
 धीश्वरसकलविद्याविशारदश्रीहेमाद्रिविरचिते
 चतुर्वर्गचिन्तामणौ दानखण्डे
 अतिदानप्रकरणं ॥

दानखण्डम् अष्टमोऽध्यायः ।

अथ दशमहादानानुच्यन्ते ।

तत्तादृग्विमलङ्गुलं निरवधिविद्यानवद्याकृतिः
सम्पत्कम्पितदैन्यसैन्यनिवहामाधुर्यधुर्यागिरः ।
इत्यन्योन्यजिगीषयेव गुरुतां यस्मिन् भजन्ते गुणा-
स्तेनायं विधिरुच्यते दशमहादानेषु हेमाद्रिणा ॥

तत्संयहस्योकास्तु कूर्मपुराणे ।

कनकञ्च तिला-नागा-दासी-रथ-भही-गृहाः ।
कन्या च कपिला धेनुर्गमहादानानि वै दश ॥
तत्र प्रथमनिर्दिष्टतया सुवर्णदानमेव तावदुच्यते ।

वज्रिपुराणे ।

राम उवाच ।

क्रोधादिदं मया कर्म कृतं मुनिवरोत्तमाः ।
कथं तस्मादिमुष्येऽहं पापात् प्राणियधादिकात् ॥
शत्रुज्ञाः धर्मतत्वज्ञाः पापानाम्भावनं परं ।
दामसेह सुवर्णस्य ते तमृचुर्महर्षयः ॥

एतत्पवित्रमतुलं सभूतमिह सुशुभम् ।
 शम्भोर्ध्वीजं परन्तेजो अपत्यं जातवेदसः ॥
 सहस्रं कार्त्तिकेयस्य रुद्रशक्रसमुद्भवम् ।
 पवित्रत्वात् सुरैः सर्वैर्धार्यते मुकुटादिषु ॥
 अग्निस्तु देवताः सर्वाः सुवर्णञ्च तदात्मकम् ।
 तस्मात्सुवर्णं ददता प्रीताःस्युः सर्वदेवताः ॥
 दशगूर्वान् परांथैव नरकात्तारयन्ति ते ।
 सुवर्णं ये प्रयच्छन्ति प्रोवाचेदं ब्रह्मसतिः ॥
 सर्वान्कामान् प्रयच्छन्ति ये प्रयच्छन्ति काश्चनम् ।
 मरोचिभर्गवान् पूषं पितामहसुतोऽब्रवीत् ॥
 यः सुवर्णन्नरोनित्यं ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।
 स चिरं विरजाविहान् देवत्रहिवि मोदते ॥
 सर्वेषामेव दानानामिकजन्मानुगं फलम् ।
 हाटकचितिगौरीणां सप्तजन्मानुगं फलम् ॥
 विद्यादानं सुवर्णन्तु यो लोभात् प्रयच्छति ।
 स सीदति च पापेन वेदितो नरकं व्रजेत् ॥
 दत्त्वापि सुमहत्पापं जातरूपं ददाति यः ।
 स सद्यस्तेन पापेन मुच्यते नात्र संशयः ॥
 एतत् कृत्वा तु शुद्धार्थं सुवर्णं देहि भार्गव ।
 इत्युक्तोमुनिभिस्तैस्तु रामोधर्मभृताम्बरः ॥
 प्रादात्सुवर्णं विप्रेभ्यस्ततः पापादिमुच्यते ।
 तस्मात्त्वमपि राजेन्द्र द्विजेभ्यो देहि काश्चनम् ॥
 विश्वक्सेनं समुद्दिश्य यदीच्छेद्विद्वान्मतीं गतिं ।

ब्रह्माखण्डपुराणात् ।

सुवर्णं परमं दानं सुवर्णं दक्षिणा परा ।
 पवित्राणां पवित्रञ्च दानानां नात्र संग्रहः ॥
 हिमवद्दुहिता पूर्वमुमा नाम पतिव्रता ।
 पूर्वजन्मनि सा चासीद्दक्षस्य तनया सती ॥
 दक्षकोपाच्च तत्याज सती चात्मकलेवरं ।
 हिमवद्दुहिता जज्ञे लोके गौरीति विश्रुता ॥
 दत्ता तेनापि सा तस्मै प्रणिपत्य पिनाकिने ।
 विवाहं कारयामास विधिवद्दुहितुस्तदा ॥
 वैवाहिकेन विधिना जुहावाग्निं पितामहः ।
 होमश्च कुर्वन्तस्तस्य विकारी मन्मथो भवेत् ॥
 रूपं दृष्ट्वा तदा देव्या रेतस्तन्नं महात्मजः ।
 पद्माश्च मृदितं तेन बहुधा समपद्यते ॥
 तन्नीत्पश्चा महात्मानो बालखिल्या मरीचयः ।
 अग्नौ च शेषमपतत् क्षामूहानलप्रभं ॥
 जाव्वल्यमानन्दीत्या च अग्निमध्यगतं तथा ।
 शशंसिरे ततो देवा दृष्ट्वा पुत्रं विभावसीः ॥
 जगद्दुःशिरसा चैव पुण्यत्वात्ते पुटान्विताः ।
 ऊर्ध्वं देवगन्धर्वा मुनयश्च यतव्रताः ॥
 विभूषणश्च ते देवा इष्टापूर्त्तं विभावसीः ।
 देवपद्मास्या चैतद्गुणेषु न्ययोजयन् ॥
 एषं सुवर्णमुत्पन्नं आग्नेयं ब्राह्ममेव च ।

पवित्रमपरं लोके सुवर्णेन समं क्वचित् ॥
न विद्यते द्रव्यजातं दानं वा भूषणं तथा ।

अत्राहहस्यतिः ।

गृहादिके पुण्यफलं भवेन्मूल्यानुसारतः ।
तस्मात्सर्वप्रदानानां हिरण्यमधिकं श्रुतं ॥
यथा सान्त्तनिकादीनां हेन्वा सम्पद्यते क्रिया ।
तथा न गृहदानेन हिरण्यमधिकं ततः ॥

वेदव्यासः । सर्वान् कामान् प्रयच्छन्ति ये प्रयच्छन्ति काश्चनं ।

एतद्धि भगवानत्रिः पितामहसुतीऽब्रवीत् ॥

पवित्रमथवा पुण्यं पितृणामक्षयश्च यत् ।

सुवर्णं मनुजेन्द्रेण मनुना सम्प्रकीर्तितं ॥

मनुः । भूमिदः सर्वमाप्नोति दीर्घमायुर्हिरण्यदः ।

सम्बर्त्तः । हिरण्यदीमहाहृदि दीर्घमायुय विन्दति ।

विष्णुः । सुवर्णप्रदोऽग्निसालोक्यमाप्नोति ।

हहस्यतिः ।

अग्नेरपत्यं प्रथमं सुवर्णं

भूषण्यथो सूर्यसुताय गावः ।

लोकास्त्रयस्तेन भवन्ति दत्ता

यः काश्चनङ्गाश्च महीश्च दद्यात् ॥

विश्वामित्रः ।

यत्रास्ते लिखिता गेहे स्रणदानस्य संस्तुतिः ।

रक्षो भूतपिशाचाद्यास्तत्र पश्यन्ति पार्थिव ॥

देवीपुराणे ।

ज्ञात्वा मानं सुवर्णादेः पात्रेषु प्रतिपादयेत् ।

कामानिष्टानवाप्नोति विधि-श्रद्धासमन्वितः ॥

वसिष्ठः । तस्मादग्निमुखा सर्वदेवता इति शशुमः ।

ब्राह्मणो हि प्रसूतोऽग्निरग्ने रपि च काञ्चनं ॥

तस्माद्यै वै प्रयच्छन्ति हिरण्यं सर्वदेवतं ।

तस्य वै वेधसो लोका गच्छतः परमां गतिं ॥

स्वर्लोके राजराज्येन सोभिषिच्येत भार्गव ।

सुवर्णमित्यनुष्ठसौ कालिकापुराणे ।

पूतमेतत्परं पुण्यं पुरा कायेषु नित्यशः ।

धारयन्ति यतः सर्वे मङ्गलार्थमरोगतः ॥

अतः पापानि सर्वाणि पात्रेभ्यो विधिपूर्वकम् ।

दत्तं पुनाति काले च देशे च हरसन्निधौ ॥

शुद्धतां येन रामेण विधिना प्राक् तपोधन ।

प्रदत्त काञ्चनं पूर्वं रैचीक्येन महात्मना ॥

मर्बहेममयं यन्नमिष्ट्वा विप्राः प्रतर्पिताः ।

हेमैराभरणैः पूज्य दत्तं फलगतं तथा ॥

भूय एवं तुलान्तेन स्वयमारोग्य यद्वतः ।

हेमद्वितीयपात्रं च द्विजातिभ्यो ददौ स्वयं ॥

भूयोपि तन्मग्नान्येव सूर्यपात्रमपि तेन च ।

प्रभाषादिषु तीर्थेषु ब्राह्मणेभ्यो ददौ तदा ॥
 गवाश्च दशवर्षानां विप्र कृत्वा पृथक् पृथक् ।
 सहस्रं च सहस्रं च सवत्सानां सुरुपिणां ॥
 बद्धा कम्बलमाक्रम्य पलान्तिकादग्रेव तु ।
 एकैकस्य पृथङ्गेन दत्तं हेमन्तु तेन वै ॥
 कारयित्वा सपद्मानि जातरूपमयानि च ।
 श्रमता तीर्थलिङ्गानां मूर्ध्नि दत्तानि तेन वै ॥
 तन्मशामरणैः पूज्य शतशोऽथ सहस्रशः ।
 सम्पूज्य तर्पिता विप्रा भूयस्तेनैव मानद ॥
 पद्माद्यैश्च पताकाद्य मालाद्यैश्च विशेषतः ॥
 रुद्रादीनां नियुक्ताद्य कारयित्वा गृहे गृहे ॥
 उपवीतञ्च यष्टिश्च मेखला-पादुके तथा ।
 लेखनीं मपीपात्रञ्च दत्त्वा विप्रेषु तेन वै ॥
 मानसोपस्करं च तस्मिन्मासनन्यानतन्मयम् ।
 द्विजेभ्यश्चैव दत्तानि कारयित्वा सहस्रशः ॥
 ग्रहाणां देवतानाञ्च कृत्वा रूपाणि भूरियः ।
 न्यस्तानि विधिवत्पूज्य द्विजानाञ्चैव मन्दिरे ॥
 काञ्चनो रीदसीं पृष्ट्वा नगोदधिसमन्वितां ।
 पुण्यौषधिवनैर्युक्तां ददौ विप्रेभ्य एव सः ॥
 एवमाद्यैरनेकेषु प्रकारैः कनकं पुरा ।
 पापापनुत्तये दत्तं पात्रमासाद्य भूयशः ॥
 श्रीमहाभारते पिण्डदानपरितुष्टस्वप्रदृष्टस्वपिण्डदत्तोपदेश-

कथने युधिष्ठिरं प्रति भीष्मवाक्यानि ।
 वेदोपनिषदे चैव सर्वकर्मसु दक्षिणा ।
 सर्वक्रतुषु चोद्दिश्य भूमिर्गावोद्यकाञ्चनम् ॥
 ततःश्रुतिस्तु परमा सुवर्णं दक्षिणेति वै ॥
 तदिदं सम्यगारब्धं त्वयाद्य भरतर्षभ ।
 किन्तु भूमेर्गवाद्यार्थे सुवर्णन्दीयतामिति ॥
 एवं वयञ्च धर्मज्ञ सर्वेचास्मत्पितःमहाः ।
 तारिता वै तरिष्यन्ति पावनं परमं हि तत् ॥
 दश पूर्वान् दशैवान्यांस्तघातान् तारयन्ति ते ।
 सुवर्णं ये प्रयच्छन्तीत्येवं मां पितरोऽश्रुवन् ॥

रामं प्रति वसिष्ठवाक्यानि ।

सर्वरत्नानि निर्मथ्य तेजोराशिसमन्वितम् ।
 सुवर्णमेभ्योविप्रेन्द्र रत्नं परममुत्तमं ॥
 एतस्मात् कारणाद्देवा गन्धर्वोरगराक्षसाः ।
 मनुष्याश्च पिशाचाश्च प्रयता धारयन्ति तत् ॥
 मुकुटैरङ्गदयुतैरज्जुहारैः पृथग्विधैः ।
 सुवर्णविष्टतैरत्र विराजन्ते भृगूत्तम ॥
 तस्मात्सर्वपवित्रेभ्यः पवित्रं परमं स्मृतम् ।
 पृथिवीगाश्च दत्त्वाऽहं तवान्यदपि किञ्चन ॥
 विशिष्यते सुवर्णस्य दानं परमकं विभो ।
 अक्षयं पावनञ्चैव सुवर्णमनुराजते ॥
 प्रयच्छ द्विजमुन्येभ्यः पावनं ह्येतदुत्तमं ।

सुवर्णमेव सर्वत्र दक्षिणासु विधीयते ॥
सुवर्णं ये प्रयच्छन्ति सर्वदास्ते भवन्त्युत ।

नन्दिपुराणे ।

कृष्णलाः पञ्चमापास्तु मापैः षोडशभिः स्मृतम् ।
सुवर्णमेकन्तदानादाता स्वर्गमवाप्नुयात् ॥

तथा । तस्मात् स सर्वथा पात्रे दद्यात् कनकदक्षिणां ।
अपात्रे पातयेद्दत्तं सुवर्णं नरकार्णवे ॥
प्रमादतस्तु तन्नष्टं तावन्मात्रं नियोजयेत् ।
अन्यथा स्तियुक्तः स्यादेन्नदत्ते विनाशिनः ॥
दानार्थमेव तत् सष्टं ह्यक्तिष्टं स्वर्गसाधनं ॥
दानात्परं सुवर्णस्य विधिरेव न विद्यते ।
सुवर्णं परमं दानं सुवर्णं दक्षिणा परा ॥
एतत्पवित्रं परममेतत् स्वस्वयनं महत् ।
दशपूर्वान् परान्वंशानात्मानञ्च विशांपति ॥
अपि पापयतं कृत्वा दत्त्वा विप्रेषु तारयेत् ।
सुवर्णं ये प्रयच्छन्ति नराः शब्देन चेतसा ।
देवतास्तेन सन्देहः समस्ता इति नः श्रुतं ॥
अग्निर्हि देवताः सर्वाः सुवर्णं च हुताशनं ।
तस्मात्सुवर्णं ददता दत्ताः स्युःसर्वदेवताः ॥
अग्न्यभावे च कुर्वन्ति वड्डिस्थानेषु काञ्चनं ।
सर्वं वेदःप्रमाणज्ञाः श्रुतिशास्त्रनिदर्शनात् ॥
ये त्वेनं ज्वालयित्वाग्निमादित्योदयनं प्रति ।

दद्युर्वै व्रतमुद्दिश्य सर्वकामानवाप्नुयुः ॥

व्रतमुद्दिश्य, व्रतमनुसन्धायेत्यर्थः ।

सुवर्णदः स्वर्गलोके कामानिष्टान् समश्नुते ।

विराजीवरसम्बीतःपरियाति यतस्ततः ॥

विमानेनार्कवर्णेन भास्वरेण विराजितः ।

अप्सरोगणकीर्णेन भास्वता स्वेन तेजसा ॥

हंसवह्निणयुक्तेन विमानेन नरोत्तम ।

दिव्यगन्धवहः स्वर्गे परिगच्छन्नितस्ततः ।

[तस्मात् स्वयत्तया दातव्यं काञ्चनं मानवैर्भुवि ॥

[नातः परतरं लोके सद्यः पापविमोचनं ।

[सुवर्णस्य तु शङ्खस्य स्वर्णं यस्तु प्रयच्छति ॥

वह्न्यद्दसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ।

स्कन्दपुराणे ।

[सुवर्णस्य सुवर्णस्य सुवर्णं यः प्रयच्छति ।

सर्वपापविनिर्मुक्तः स्वर्गलोके महीयते ॥

सुवर्णद्वितयं दत्त्वा अघयां गतिमाप्नुयात् ।

दत्त्वा सुवर्णस्य शतं द्विजेभ्यः शङ्खयान्वितः ॥

ब्रह्मलोकमनुप्राप्य ब्रह्मणा सह मोदते ।

यमं सुवर्णशब्देन, हिरण्यमभिधीयते

अपरेण तु तस्यैव शङ्खवर्णत्वं प्रतिपाद्यते

परिमाणविशेषः तृतीय इति ।

अत्र चायं दानवाक्यप्रयोगः ।

ॐ अद्य अमुकस्मिन्देशे अमुकस्मिन् काले अमुकसगोत्राय
अमुकशर्मणे ब्राह्मणाय अमुकसगोत्रः अमुकशर्मा इदं सुवर्णं
अग्निदेव्यं अमुकाय तुभ्यमहं संप्रददे नमम । ॐ अमुकस-
गोत्रायेत्यादि एतत् सुवर्णदानप्रतिष्ठायं इदं सुवर्णं दक्षिणान्तुभ्य
महं संप्रददे न ममेति ।

सुवर्णदाने रजतं दक्षिणेति केचित् ।

अथ च दानमन्त्रः ।

द्विरण्यगर्भगर्भस्यं हेम बीजं विभावसोः ।
अनन्त पुण्य फलदमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

कर्मपुराणे ।

यलैकं द्विगुणं वापि त्रिगुणं शतयनुक्रमात् ।
कनकं स्यात् सुवर्णेन द्वाभ्यां त्रिभिः सदक्षिणं ॥
पलादधी वा तत् कुर्याद्दक्षिणा स्याद्यथारुचि ।
विष्ठाधिक्यात्पलाधिक्यमिति न्यायनिर्दर्शनात् ॥

इति सुवर्णदानविधिः ।

आदित्यपुराणे ।

आदित्यादयसम्प्राप्ते विधिमन्त्रपुरस्कृतं ।
ददाति काश्चनं यो वै दुःखघ्नं प्रतिहन्ति सः ॥
ददात्यदितमात्रे यस्तस्य पाप्मा विलीयते ।
मध्याह्ने ददते रुक्मं हन्ति पापमनागतं ॥

ददाति पश्चिमां सन्ध्यां यः सुवर्णं धृतव्रतः ।
 ब्रह्म वायुग्नि सोमानां सालोक्यमुपयाति सः ॥
 सुवर्णमक्षयान्दत्त्वा लोकांश्चाप्नोति पुष्कलान् ।
 यस्तु संज्वलयित्वाग्निमादित्योदयनं प्रति ॥
 दद्याद्वै व्रतमुद्दिश्य सर्वान् कामान् समश्रुते ।
 यन्देवमर्चयेत्तेन यस्य चैव प्रयच्छति ॥
 तस्य लोके निवसति नित्यञ्चैव ददाति यः ।

व्रतमुद्दिश्य व्रतमनुसन्ध्यायेत्यर्थः ॥

सुवर्णदः स्वर्गलोके कामानिष्टान् समश्रुते ।
 विरजोवरसंबोतः परियाति यतस्ततः ॥
 विमानेनार्कवर्णेन भास्करेण विराजितः ।
 अप्सरीगणकीर्णेन भास्वता खिन तेजसा ॥
 हंसवर्हिण्युक्तेन कामगेन नरीत्तमः ।
 दिव्यगन्धवहः स्वर्गे परिगच्छन्नितस्ततः ॥
 तस्मात्स्वशक्त्यादातव्यं काञ्चनं मानवैर्भुवि ।
 नातः परतरं लोके सद्यः पापविमोचनं ॥
 सुवर्णस्य तु शुद्धस्य सुवर्णं यः प्रयच्छति ।
 ब्रह्मन्यद्दसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥

इति नित्यसुवर्णदानविधिः ।

वायुपुराणे ।

हेमदानमघो वक्ष्ये यद्भूत रेतसा मम ।

अग्निगर्भं पवित्रञ्च आयुरारोग्यवर्द्धनं ॥
 निष्कमात्रं पवित्रं वा तदर्द्धं पादमेव च ।
 तण्डुलाटकसम्पूर्णं पात्रे पात्रान्तरे न्यसेत् ॥
 अर्धाटकतिलैः पूर्णं तस्योपरिष्टतान्वितं ।
 तिलाहंमानतः पात्रं घृतेतद्धेम विन्यसेत् ॥
 गोमयेनीपलिप्तायां भूमौ तत्रितयं न्यसेत् ।
 विप्रञ्च तद्विरण्यञ्च शम्भुं स्मृत्वा प्रपूजयेत् ॥
 आत्मच्छायां हिरण्यञ्च तिलतण्डुलमेव च ।
 विलोक्य दद्याद्विप्राय शिवः सम्प्रीयतामिति ।
 दद्यादनेन विधिना नित्यं मास्यनेपि वा ।
 सत्त्वक्षरेचामावाश्यां मत्सायुज्यं परं यतः ॥
 आयुरारोग्यसम्प्रीतिस्तस्मिन् काले भविष्यति ।
 एवं सुवर्णदानेन नित्यं दद्यादनन्तकं ॥

इति हेमदानविधिः ।

कालिकापुराणे ।

अथायुसविनिर्म्मूक्तो रुद्रोमाकलितं पदं ।
 अनेन विधिना देही गदतोयाति मे शृणु ॥
 गुञ्जान् गुञ्जाहंमात्रं वा नियतः प्रतिवासरं ।
 कनकशस्य लिङ्गे तु व्रजेत्तत्पदमुत्तमं ॥
 सर्व्वसस्यवतीं दद्याद्भ्रादसीं वा जलान्वितां ।
 रोहिणीं योहरायैव गच्छेज्जोपि पदञ्च तत् ॥
 महादानानि च तथा पात्रयुक्तान्यसंशयः ।

दत्त्वा भोगांश्च मोक्षञ्च प्रयात्वेव न संशयः ॥

अग्नेरपत्यं प्रथमं सुवर्षं
भूर्वैष्णवी सूर्यसुताश्च गावः ।
लोकत्रयन्तेन भवेत् प्रदत्तं
यः काञ्चनं गाञ्च महोच्च दद्यात् ।

इति शिवसुवर्णदान विधिः ।

ब्रह्माण्डपुराणात् ।

ऋषयःसप्तमासीना नैमिषारण्यवासिनः ।
उग्रश्रवसमासीनमपृच्छच्छीनकादयः ॥
तत्तोऽस्माभिर्युतानीह धर्माणि विविधानि च ।
वयमिच्छामहे भूयः श्रोतुन्दानमनुत्तमं ।
इत्येवमुक्तोमुनिभिः सूतपुत्रीमहामतिः ॥
उवाच दानमाहात्म्यं शतमानमिहाद्भुतं ।
नारदेन पुरापृष्टः पर मेष्टी चतुर्भुखः ॥
यदाह दानं राक्षसं प्रयच्छामि द्विजोत्तमाः ।

ब्रह्मा उवाच ।

शृणुष्ववहितो दानं ब्रवीमि तव नारद ।
शतमानमिति प्रोक्तं सर्वपापप्रणाशनं ॥
आयुष्यं श्रीकरं पुण्यं आरोग्यं सन्ततिप्रदं ।
भुक्तिमुक्तिप्रदं सर्वसर्वनाशकारणम् ॥
उत्पत्कालेषु सर्वेषु चन्द्रमूर्त्यपहादिषु ।

नित्यं वा कारयेद्दानं जन्मर्षेषु विशेषतः ॥

पुण्यदेशेषु सर्वेषु नृहे देवालयदिषु ।

यत्र साधनसम्पत्तिस्तत्रदानं समाचरेत् ॥

गन्धेन भूमिं शक्यता जलेन

आलिख्य मध्ये सिततन्दुलैश्च ।

सरोरुहं केसरभूषणाढं

सकर्णिकं चाष्टदलं विलेख्ये ॥

तस्मिन् हिरण्यं शतमानमात्रं

निधाय तस्योपरितं विचिन्त्य ।

ब्रह्माणभौगङ्गमलासनस्य-

माराध्य गन्धादिभिरादरेण ॥

विप्रं तथा वेदविदं विचिन्त्य

विरिञ्चिबुद्धगतु समर्चयित्वा ।

दद्यात् सुवर्णं शतमानमस्मै

सम्प्रीयतामात्मभूरित्युदीर्य ॥

योऽसौदानं शतमानं हिरण्यं

दद्यादायुः सर्वमेवेति शीक्तं ।

अतः कुर्यात्प्रारदैतत्तत्प्रदा

नित्यं मासं द्वायनं शक्तितीया ॥

जाम्बूनदं जातरुपं सुवर्णं काञ्चनं तथा ।

हिरण्यश्चेति शक्यातु क्रमादेतानि नारद ।

इति शतमानदानविधिः ।

अथाह बोधायनः ।

शतमानमक्षयेण सुवर्णेन मितञ्च यत् ।
 तत्कांक्षे निक्षिपेत्सम्यक् तिलाटकसमन्विते ॥
 कांक्षयात्परीभाणं पलानामष्टकं विदुः ।
 तिलानामुपरि स्थाप्य अक्षताः शुभ्रशालयः ॥
 आवाहयित्वा देवेशं द्युमणिं भानुमव्ययम् ।
 गन्धमाद्यैः सुरभभिभी रक्तमाद्यैर्विशेषतः ॥
 उपचारै षोडशभि रर्घयेत्भानुमव्ययम् ।
 अष्टाक्षरेण मन्त्रेण सावित्रेणातिभक्तितः ॥
 यद्वा सर्वात्रलिङ्गेन मन्त्रेण प्रणिपत्य तु ।
 ब्राह्मणाय ततः पूजां कुर्याद्भन्वाक्षतैः शुभैः ॥
 अन्यैश्च विविधैः सम्यक् स्वकुटुम्बाविरोधतः ।
 तस्मै दान्ताय सत्कृत्य स्वाचारायात्मवेदिने ॥
 प्राङ्मुखाय स्वयञ्चोदङ्मुखः प्रयतमानसः ।
 मन्त्रेणानेन सद्गुणैः पापव्याधिविमुक्तये ॥
 पद्मोद्भवः पद्मकरः सप्ताश्वरथवाहनः ।
 शतमानेन दत्तेन तुष्टः सर्वजगद्गुरुः ॥
 इह जन्मनि यत्पाप अन्यजन्मनि यत् कृतम् ।
 तत् प्रत्ययाप्रत्ययाभ्यां तत्सर्वं क्षपयत्वसौ ॥

दानमन्तः ।

ततः क्षमाप्य तं विप्रं प्रणिपत्य विमजयेत् ।
 यथा प्रसप्तोभयति तथामर्त्यं प्रकल्पयेत् ॥

इति पापरीगहरयतमानदानविधिः ।

वह्निपुराणात् ।

इन्द्र उवाच ।

भगवन् सख्यमाख्यातं ह्यपदानक्रियाफलम् ।
 पुच्छाम्यन्यदहं पुण्यं सदाक्षयफलप्रदम् ॥
 दानं वै लोक्वनाथस्य हरप्रीतिविवर्द्धनम् ।
 तद्वदस्व सुने येन दत्तेनेशः प्रतुष्यति ॥
 दिक्पालात्काच सखित्यसदानन्दमयो हरिः ।
 तत् कथं भगवन् भक्तो भवेद्देममयो हरिः ॥
 केन दानेन तपसा व्रतेन यजनेन वा ॥
 मुच्यते पातकाहोरादाजश्रमरणास्तिकात् ।
 कथं भवेन्नरः श्रीमान् धीमान् पुत्रो प्रतापवान् ॥
 प्रमितायुस्तघारोग्यसकलैश्वर्यभाक् सुधोः ।
 कस्य जन्मायुतान्तेऽपि दानस्यान्तीन विद्यते ॥
 केन तत्पदमाप्नोति विष्णोर्यत्परमं पुमान् ।
 श्रोतुमर्होऽस्मि वै ब्रह्मन् वैश्वर्यं भगवसे यदि ॥
 तत् प्रसीदाखिलं दानन्तस्वमाचक्ष्य मे गुरो ।

ब्रह्मीवाच ।

पामन्दी ब्रह्मणोरूपं नित्यं वेदेषु गीयते ।
 सर्वावाभोविभुः साद्यादानन्देन व्ययस्वितः ॥
 तन्मादानमिदं पुण्यं देहानन्दनिधिं परम् ।

विप्रायाच्युतरूपाय वर्द्धधानन्दमुत्तमम् ।
दानेनानेन ते शक्र धातुत्रययुतेन च ॥

इन्द्र उवाच ।

विधानं ब्रूहि मे ब्रह्मन् दानस्यास्य महानिधिः ।
यथा देयं विशेषेण विष्णोरानन्दकारकम् ॥

ब्रह्मोवाच ।

पुण्यान्तिधिं प्राप्य तु पीर्षमास्यां
तथोपरागे शशिसूर्ययोर्ध्वा ।
चतुर्युगादिष्वयनद्वये वा
प्रबोधने प्रखपनेऽथ विष्णोः ॥
कुर्व्यादथौदुम्बरमेव कुम्भं
द्विरण्यभारेण यथात्मशक्त्या ।
तथाविधानञ्च सुराजतं स्या-
द्विरण्यभारेणतु पूरयेत्तत् ॥
तद्वर्द्धतोर्द्धेन तद्वर्द्धतोवा
स्वशक्तितः स्वर्णपलैः शतेन ।
तद्वर्द्धमर्द्धेन तु वित्तशक्त्या
पलत्रयाद्वर्द्धमपि प्रकुर्व्यात् ॥
तत्ताम्रभाण्डे कनकं निधाय
सवच्चनीलीत्पलपद्मरागं ।
समुक्तवैद्रूर्यसविद्रुमञ्च
तद्राजतं पात्रमधीमुखं स्यात् ॥

एवन्तु तं भद्रनिधिं सुविद्वान्
 कृत्वासने प्रावरणीपयुक्ते ।
 कुशोत्तरे दर्पणचामरादेः
 सपादुकोपानहृत्त्रयुक्तं ॥
 तत्तृद्यौमवस्तोत्तमयुग्मयुक्तं
 संपूजयेन्मन्त्रवरैरथैतैः ।
 आदौ तु पश्चान्मृतमाद्यविष्णुं
 संस्त्राप्य संमारहरं समर्थम् ।
 तद्येभ्यश्च पावकमेव हुत्वा
 आमन्त्रयेद्भद्रनिधिं ततस्तं ॥
 योऽखण्डकर्पूरसकुम्भमेन
 पश्चाच्चरं नाम शिवः प्रलिप्य ।
 नमस्तद्योद्धारयुगं च पात्रे
 तद्राजते ध्येयमयार्चयेत् ॥
 त्वया समस्तामरसिद्धयश्च
 विद्याधरेन्द्रोरगर्किनरेन्द्रैः ।
 गन्धर्वविद्याधरदानवेन्द्रैः
 युतं हतं विष्णुमिदं नमस्ते ॥
 समस्तासंसारकरी त्वमेव
 विभोः सदानन्दमयी च माया ।
 समस्ताकन्यागनिधिः समाधिः ।
 हरिप्रिये भद्रनिधिर्नमस्ते ।

एवं पूज्य विधानेन ततो विप्रस्यार्चयेत् ।

किरोटाङ्गदनिष्कायाकुण्डलाङ्गुलिभूषणैः ॥
 अलङ्कृत्य हरिं यद्वत्पीताम्बरधरं ततः ।
 पूजयेदच्युतं ध्यात्वा मन्त्रेणानेन भक्तिमान् ॥
 भूदेवोसीत्यतो नित्यं नित्यानन्दमयो हरे ।
 हर मे दुष्कृतं क्षण्य क्षपाकर नमस्तु ते ॥
 भूदेव भगवत्तन्मै भवभङ्गकरेश्वर ।
 भवभूतिकारोजिष्णो प्रभविष्णुनेमोऽस्तु ते ॥
 एवं पूज्य हृदि ध्यात्वा तं द्विजं विष्णुरूपिणं ।
 ततोभद्रनिधिं दद्यान्मन्त्रेणानेन मानवः ॥
 स्वगोत्रोच्चारणेनादौ वपुर्नाम महात्मनः ।
 यवदभंतिलैः सार्द्धमुदकं संपरित्यजेत् ।
 पितृसन्तारणार्थाय नित्यानन्दविष्टद्वये ।
 सर्वाघौघविनाशाय विष्णोर्दानंमया कृतं ।
 तदनेन सरत्नेन धातुत्रययुतेन च ।
 सच्चोमाम्बरयुक्तेन सादर्शपादुकेन च ।
 आसनेन सङ्घ्रयेण चामरोपानहनेन च ।
 सदानन्दविधानेन प्रीयतां विष्णुरीश्वरः ।
 एवमुच्चार्य तन्दद्याद्विजाय हरिरूपिणे ।
 गोप्येन विधिना दद्याद्विमसंख्या न कीर्त्तयेत् ।

प्रकीर्त्तिते फोटिगुणायुतं फलं

प्रगोपिते कल्पगुणैर्न संग्रयः ।

इतीदमान्याय न कीर्त्तयेत् सुधी

निधान मध्ये निहितेष यदसु ॥

एवंकृते स्यान्मनुजः कृतात्मा
 तपेन्नचा स्यान्नरणं कदाचित् ।
 प्रयाति विष्णोः पद्मव्ययं तत्
 शिवात्मकानन्दमयं ससंख्या ॥
 इति भद्रनिधिदानविधिः ।

तस्मिन्नेव पुराणे ।

गरुड उवाच ।

प्रभो प्रसौदाच्यत विश्वभावन
 प्रतापनित्योसि सुरारितांपन ।
 प्रयच्छ मे प्रश्नमहं करोमि यत्
 मुकुन्द तस्योत्तरमुत्तमं विभो ॥
 कथं जगन्नाथ जने निरन्तरं
 महोत्सवीस्या द्विजयी सुखी सदा ।
 सुसंपदानन्दपदोजरीमरो
 निरामयोद्येन शुभेन तं वद ॥
 विभुस्तथाकर्ण्य वचो गरुत्मतः
 प्रसन्नरूपः प्रतिवाक्यमाह तं ।
 सुपर्णयत् प्रष्टुमिदं त्वया कृतं
 शृणु तत्साधु न दानतः परं ।
 इहाप्यमुष्मिन्नपि संभृतोनिधिः
 कश्चिन्न केनापि कदाचिदाप्यते ॥
 युगाद्युतैः कल्पमताद्युतैरपि

प्रभुञ्जतोदातुरहोन हीयते ।
 गतिञ्च यां यामपि याति दाता
 योनिं तथामुत्र तथेह वापि ॥
 तान्तामनुप्रैति तु दत्तमन्ते
 सुश्रद्धया यद्विजपुङ्गवेभ्यः ।
 तस्मान्निधानं शृणु सर्वदानतः
 प्रभावदं नित्यफलप्रदञ्च ॥
 ऐश्वर्यदं मोक्षदमक्षयं य
 दातु स्वयोभूतमनेकरत्नं ।

कारयेत्कार्तिकान्तेवा माघ्यां वा माघवेऽपि वा ।
 अयने विपुवे वापि मन्वादिषु युगादिषु ।
 चन्द्रसूर्यापरागे वा स्वशक्त्योदुम्बरङ्कटम् ॥
 पिधानं राजतं तद्वत्मध्ये सौवर्णमुत्सृजेत् ।
 नानारत्नवरापूर्णं नानानानाभिरावृतं ॥
 हेमराजतताम्ब्रोत्थैः सवित्तैरपि पूरितम् ।
 नानानानशतान्मूर्द्धमयुतादपि शक्तितः ॥

एकीनानाशब्दो, बहुप्रकारवचन'

द्वितीयं नानेति महाराष्ट्रभाषायां नाणकं-
 ततय नानारूपनाणकै पूरयेदित्यर्थः ।

शक्त्यापलसहस्रेण गतेनार्द्धगतेन वा ।

तदर्धाह्वेन वा राजन् पलाहीनं न कारयेत् ।

कार्यन्तद्विजितं हेमा वित्तशाठ्यमकुर्वता ।

राजतेनाथ ताम्नेण रत्नैर्वावस्तसंहृतं ।

धान्यन्नानोपरि स्थाप्य* कल्पोत्तरञ्चयेत् पदैः ।
 पौराणिकं पुरस्कृत्य स्वयं वा तदनुज्ञया ॥
 कृतक्रियोऽग्निसाविध्ये विष्णोरीशस्य वाण्डज ।
 इमं समुच्चरेन्नन्वं कुशपाणिः प्रसन्नधीः ॥
 श्रीं नमः सर्वदानन्दसर्वसम्पत्तिवर्द्धन ।
 वह्न्यास्मान् समृद्धेरह आयुषा यशसा श्रिया ॥
 नमस्तेऽनन्तसन्तान सदानन्द सदोदय ।

सदोदितं कुरुष्वेह सन्तत्या मां धनायुषा ॥

नमो नमः पद्मनिधे धनेश
 शतक्रतो शङ्कर नैर्ऋतेश ।
 गमययास्मद्दुरितं दुरिट-
 मभीष्टदो मे भव शङ्करेश ॥
 नमो नमः पाशधरापमेय
 नमोस्तु रामाय मुनामधेय ।
 नमः समीराय हुताशनाय
 नमोस्त्वनन्ताय कजासनाय ॥
 नमः सुरयेष्ठ हरीश्वराय
 नमोऽस्तु माधिवि शिवे श्रियेति ।
 सरस्वति प्रीतिरतिक्रियेति
 सतुष्टिःपुष्टिमृति-शान्ति-कीर्त्त ॥
 सर्वांमराणां निधिरममेय
 त्वमेव पितृ-मुनि-रीश्वराणां ।

* मानाधान्योपरिन्द्राण्यरति कृत्विन्पाठः ।

आधारभूतोसि चराचरस्य
 विश्वस्य यस्मात् प्रणतोऽह्यतस्त्वां ॥
 नमोस्तु सौन्दर्यनिधिः सुरेन्द्रः
 नमोऽस्तु गाम्भीर्यनिधिः समुद्र ।
 नमो नमः कान्तिनिधान इन्दो-
 स्तेजोनिधि त्वां प्रणतोऽस्मि भानो ॥

नमः पद्माय भद्राय नमस्ते स्वस्तिकाय च ।

नमः शंखाय मणये मणिभद्राय ते नमः ॥

नमो नन्दिविर्त्ताय नन्दावर्त्ताय वर्त्तिने ।

नमः कटककर्णाय कण्ठावर्त्ताय ते नमः ॥

नमो नन्दप्रतिष्ठाय नमो हेमप्रियाय च ।

नमो हिरण्यगर्भाय नित्यानन्दाय ते नमः ॥

एवं पूज्य विधानेन नित्यानन्दनिधिं सुधीः ।

ससिद्धार्थकदूर्वाभिः मकुशा-जत-चन्दनैः ॥

तिललाजैःसमं पुण्यं भूमायुदकमुत्सृजेत् ।

मन्त्रेणानेन विधिवत्कल्पोक्तेन खगेश्वर ॥

अद्येह पुण्यकालेऽस्मिन् द्विज देवा-ग्निसन्निधौ ।

यशःश्रेयोऽभिलषार्थं मातापित्रोस्तथात्मनः ॥

पुराण-न्याय गौसांसा-वेद-वादिभ्य एव च ।

नमो विद्याविधायिभ्यो नानागोत्रेभ्य एव च ॥

विप्रेभ्योऽनेकशर्मभ्या नित्यानन्दकरं परम् ।

अहं सम्पददे तेभ्यो नानानानावृत्तेन च ॥
 सखण्णरोप्यताम्बेण सरत्तेन सवाससा ।
 सोपस्करेण पुरुषो ब्रह्म-विष्णु-शिवात्मकः ॥
 प्रीयतां निधिदानेन शीघ्रपुरुषोऽच्युतः ।
 एवमुत्सृज्य उदकं विप्रेभ्यः प्रतिपादयेत् ॥
 संविभज्य यथाशास्त्रं न कश्चिदपमानयेत् ।
 महादानमिदं यस्मात्तस्मादेकोपि नार्हति ॥
 अधान्ये केचिदिच्छन्ति समस्तविधिपारगाः ।
 यज्ञदानव्रतानां वा सोप्येकोऽर्हति तद्गृहे ॥
 एवं यः कुरुते दानं नित्यानन्दनिधेः परम् ।
 एष सम्पदमाप्नोति स संसारे निरन्तरम् ॥
 दानानामप्यशीषाणामनन्तफलमुच्यते ।
 नित्यानन्दविधानस्य प्रदानादपवर्गभाक् ॥
 यथैवं सकृदत्रैव सदानन्दविधानकृत् ।
 स करोत्वसकृद्राज्यमक्षये विधसः पदे ॥
 यथा कथञ्चिदत्रैति स्वकर्मगुणसंलयः* ।
 तदाखिलमहोराज्यं प्राप्नोति व्रततंश्रुके ॥
 पुनः स्वधर्मसंयुक्तो राज्यं कृत्वा सहानुगः ।
 प्राप्नोति पद्मैशानं नित्यमक्षयमव्ययं ॥
 तस्मादेत्य पुनाराज्यं लभेत् वैद्याधरे पदे ।
 आकल्पमप्यनल्पश्रीः शोनिधानप्रदानतः ॥

पुनः प्रयाति कल्पान्ते वैष्णवं पदमव्ययं ।
 गतापि योगिनो यत्र प्राप्नुवन्ति पुनः परं ॥
 एतद्गद्रनिधानास्यमाख्यातं वैनतेय ते ।
 मया प्रोत्था प्रयत्नेन० किमन्यत् कथयामि ते ॥
 नित्यानन्द निधेर्दानान्नित्यानन्दोऽभिजायते ।
 यः कुर्यात् सोऽच्युतायुः स्याद्दीर्घसन्तानमाप्नुयात् ॥
 यस्तु संकोत्तयेद्भक्त्या यः शृणोति समाहितः ।
 सदीर्घमायुराप्नोति मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥

इमं खगेन्द्र गदितं दयितं महतां
 तव मयाद्गुततमं शमनं त्वघसां ।
 सुलभमवाप्य काञ्चनमिहाचरते
 पदमुपैति वैष्णवमही सुलभं ॥

द्रत्यानन्दनिधिदानविधिः ।

अथ स्कन्दपुराणे ।

यः प्रयच्छति विप्राय रजतं वापि निर्मलं ।
 स विधूयाश पापानि स्वर्गलोके महीयते ।
 रूपवान् सुभगः शोभानिह लोके च जायते ॥

मत्स्यपुराणे ।

पिष्टृणां राजतं पात्रं अथवा रजतान्वितं ।
 शिवनेत्रोद्भवं यस्मात्तस्मात्तत्पिष्टवत्सभं ।

अमङ्गलञ्च यज्ञेषु देवकार्येषु वर्जितं ।
रजतं दक्षिणामाहुः पितृकार्येषु सर्वदा ॥

इतिरजतदानविधिः ।

अथाश्वदानविधिः ।

तत्र स्कन्दपुराणे ।

अश्वं यस्तु प्रयच्छेद्दे हेमचित्तं सुलक्षणं ।
स तेन कर्मणा देवि शान्धर्व" लोकमश्नुते ।
महाभारते । सर्वोपकरणोपेतं युवानं दोषवर्जितं ।
योऽश्वं ददाति विप्राय स्वर्गलोके महीयते ॥
तथा । यावन्ति रोमाणि ह्ये भवन्ति हि नरेश्वर ।
तावतो वाजिदा लोकान् प्राप्नुवन्तीह पुष्कलान् ।

कालिका पुराणे ।

अश्वं वा यदि वा युग्मं शोभने वाथ पादुके ।
ददाति यः प्रदानं वै ब्राह्मणेभ्यः सुसंयतः ॥
तस्य दिव्यानि यानानि रथा ध्वजपताकिनः ।
दुष्टः पत्न्या न चैवैह भविष्यति कदाचन ॥

कूर्मपुराणे ।

अश्वं तन्मूल्यमथवा कनीयोमध्यमोत्तमं ।
दद्यादित्तानुसारेण तारागणपरिच्छदं ॥
तारागण इति, तारानुकार्यश्वालङ्कारविशेषः ।
शकैः पञ्चपलैरौष्यैः सुवर्णलिङ्गतं क्रमात् ।

सदक्षिणं सवस्त्रञ्च त्राक्षणायाग्निहोत्रिणे ।
स्वर्णदः प्राप्नुपात् स्वर्गमश्वसालोक्यमश्वदः ।
यद्वा देशय कालय सर्वदानेषु शस्यते ॥

दानमन्त्रस्तु, मत्स्यपुराणे ।

उच्चैःश्रवास्वमश्वानां राज्ञां विजयकारकः ।
सूर्यवाहं नमस्तुभ्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥
कनीयस्त्वादित्तैविध्यं सुवर्णदानवदवधेयं ।

इत्यश्वदानं ।

गारुड पुराणे ।

ब्रह्महत्यादिपापानि उपपापानि यानि च ।
तानि सर्वाणि नश्यन्ति ह्ययमेधेन निश्चितं ॥
न कलौ क्रियते यज्ञो ह्यश्वमेधोऽपि गोसवः ।
नरमेधोऽक्षता नारी देवरात् पुत्रसन्ततिः ।
गर्हितं सप्तकं ह्येतत् राजसूर्यं कमण्डलुः ॥
अश्वमेधमखं यस्तु कलौ कर्तुमनीश्वरः ।
अश्वदानन्तु तेनेह कर्त्तव्यं विधिपूर्वकं ॥
विधि तस्य प्रवक्ष्यामि ब्रह्मणा निर्मितं पुरा ।
श्वेतमश्वं शुभं स्यात् हेमपर्याणभूषितं ॥
रौप्यैस्तु कटकैः श्वैः करिदन्तीपशोभितं ।
वज्रनेत्रं खुरैस्तास्रैः क्षौमपुच्छं सुवाससं ॥
शुभ्रेण पटकेनैव संवृतं स्वायुधान्वितं ।

धान्यरत्नोपरिस्वन्तु वडकचं सुपट्टकं ॥
 एवं सुतेजसश्चाश्वं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
 सुरूपाय सुवृत्ताय विदुषे च सुबुद्धये ।
 दातव्यो मन्त्रसुख्याय दातव्यो भास्कराय च ॥
 मन्वादी च युगादौ च अयने विषुवे तथा ।
 चन्द्र-सूर्यग्रहे चैवमश्वं दत्त्वा सुखी भवेत् ॥

अथ पूजामन्त्रः ।

मार्त्तण्डाय सुवेगाय काश्यपाय त्रिमूर्त्तये ।
 जगद्बीजाय सूर्याय त्रिविदाय नमस्तुते ॥

अत्र अमुकमगोत्रायेत्यादि इमं अश्वं सुवर्णन्तिकालङ्कृतं
 ललाटं चैवैयकसुपर्षान्वितं गन्धपुष्पाद्यलङ्कृतं रौप्यकटक-
 रत्नोपशोभितं वज्रनेत्रं ताम्बसुरं क्षौमपुच्छं सुवाससं शुभ्रपट्ट-
 कसंहरतं स्वायुधान्वितं धान्यरत्नोपरिस्वितं वडकचं सुपट्टकं
 स्वर्गकामस्तुभ्यमहं सम्प्रददे अमुकगोत्रायेत्यादि एतदश्वदान
 प्रतिष्ठार्थं दक्षिणामिदं सुवर्णं तुभ्यमहं सम्प्रददे ।

एवं समुद्धरेन्नन्वं कर्णे दद्यात्तिलोदकं ।
 महार्णवे समुत्पन्न उच्चैःश्रयसपुत्रक ॥
 मया त्वं विप्रसुख्याय दत्तो ह्यसुखी भव ।
 इमं विप्र नमस्तुभ्यं अश्वन्ते प्रतिपादितम् ॥
 प्रतिगृह्णीष्व विप्रेन्द्र मया दत्तं सुगोभनम् ।
 कर्णे समर्पणं कृत्वा विप्रहस्ते जलं चिपेत् ॥
 पयादश्वपुरी गच्छेत् पदानां समसप्ततिं ।

भास्करं मनसि ध्यात्वा आलोक्य स्वर्गं व्रजेत् ॥
 श्वेतमश्वन्तु यो दद्यात् फलं दशगुणं लभेत् ।
 बहवाञ्च तथा दत्त्वा तुल्यमेव फलं लभेत् ॥
 एवं कृते नरव्याघ्र सूर्यलोकां व्रजेन्नरः ।
 ब्रह्महत्यादिपापानि तथान्यानि बह्वन्यपि ।
 तानि सर्वाणि नश्यन्ति दत्त्वा ह्यश्वं विधानतः ॥
 त्रिंशत्पूर्वांस्त्रिंशदपरां स्त्रिंशच्चैव परावरान् ।
 सम्यक् दत्त्वा श्वदःपुत्रो नरकादुद्धरेत्पितृन् ॥
 नृत्यन्ति पितरः स्वर्गे वनन्ति च हसन्ति च ।
 वाजिप्रदः कलौ जातस्ततो वैमानिका वयं ।
 वाजिप्रदेन पुत्रेण उद्धृता नरकार्णवात् ॥
 हयदानफलं ह्येतद्यत्नोका अक्षया नृणां ।

इति श्वेताश्वदानविधिः ।

आदित्य पुराणे ।

दुर्वासा उवाच ।

दानधर्मास्त्वया देव प्रोक्ता विस्तरतो मम ।
 अश्वानाञ्चैव नागानां दानञ्चैव दिवाकर ॥

भानुरूवाच ।

तपःशीलगुणोपिते पात्रे वेदस्य पारणे ।
 सुभगे परिपूर्णाङ्गे अग्निहोत्रपरायणे ॥
 परिपूर्णाङ्गमुदितमुदासीनसमप्रभं ।

सुविभक्तं सुकेशन्तं मुखचामं सुशोभनं ॥
 सर्वालङ्कारशीभाढ्यं दिव्यस्त्रगनुलेपितं ।
 सर्वोपकरणैर्युक्तं सर्वलक्षणसंयुतं ॥
 दन्तेषु मुक्तिकास्तस्य प्रवालमधरो-ष्ठयोः ।
 दद्याद्दन्तु नेत्राभ्यां वैदूर्यं चाप्यसंभवे ॥
 हेमरूप्यञ्च हस्ताभ्यां ताम्रं पादेषु विन्यसेत् ।
 अण्डजैर्नाण्डजैर्वस्त्रैर्विचित्रैः परिवेष्टयेत् ॥
 सुगन्धैश्चैव गन्धैश्च पुष्पैश्चापि विभूषयेत् ।
 बाहनाधिपतिं श्रीमान् यथेष्टं विनिवेदयेत् ॥
 आदित्याभिमुखं कृत्वा ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् ।
 विविधैर्भक्ष्यभोज्यैश्च बलिं तत्रोपकल्पयेत् ॥
 भोजयेत् तत्र विप्रांस्तु सूर्यभक्तान्विशेषतः ।
 प्रीयतां मिहिरो नित्यं भुक्त्वा चोत्थापयेत् द्विजान् ॥
 अनेन विधिना कुर्यादश्वदानं महासुने ।
 यावन्ति देहरोमाणि तस्य सतिश्च यावती ।
 तावद्युगसहस्राणि सूर्यलोके महीयते ॥

इत्यपरोश्वदानविधिः ।

अथ शिवधर्मात् ।

शिवायाश्वमलंकृत्य यः पर्वणि निवेदयेत् ।
 सोऽश्वमेधस्य यज्ञस्य फलमष्टगुणं लभेत् ॥

इति शिवाश्वदानविधिः ।

अथ तिलदानमुच्यते ।

आदित्यपुराणे ।

दुर्वासा उवाच ।

कथन्तिलाः समुत्पन्नाः कथञ्च अवतारिताः ।
एवं मे संशयं देव क्सेत्सुमर्हस्यशेषतः ॥

भानुरुवाच ।

शृणुंश्चावहितो विप्र सर्व्वं वक्ष्याम्यशेषतः ।
पुरा कृतयुगे विप्र पितरः सर्व्वं आगताः ॥
तपश्चरन्ति विपुलन्तिलार्थे नात्र संशयः ।
दिव्यं वर्षसहस्रन्तु निराहारास्तपस्विनः ॥
तपः कुर्वन्ति विपुलन्तिलार्थे मुनिसत्तमाः ।
तदा परिहृताः सर्व्वै ह्वैवैशैव विशेषतः ॥
प्रजापतिः पित्रपतिः साक्षादेव पितामहः ।
परितुष्टोऽस्मि वो दद्वि. ब्रूत यच्चेष्टितं हि वः ॥

पितर ऊचुः ।

तिलान् दद महाभाग काङ्क्षितान् वै न संशयः ।
तिलैर्व्विना न जीवामो नातिलस्तिष्ठते दिवि ॥

पितामह उवाच ।

गच्छध्वं वै तिलादत्ताः सर्व्वेषां वो द्विजोत्तमाः ।
परितुष्टाय पितरस्तिललाभात् प्रजापते ॥

तिलान् यस्तु प्रयच्छेत् पिबृणाश्च विशेषतः ।
 अग्निष्टोमसहस्रस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥
 बैशाख्यां पौर्णमास्यां वा तिलान् चौद्रेण संयुतान् ।
 यः प्रयच्छेद्द्विजायेभ्यः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 कृषिभागी बहुधनो जायते नात्र संशयः ।
 धर्मराजाय च तिलान् दत्त्वा चैवेह मानवः ।
 यमलोकं न पश्यन्ति ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते ॥
 ज्येष्ठे मासि तिलान्दत्त्वा पौर्णमास्यां विशेषतः ।
 अन्नमेधस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥
 माघे मासि तिलान् यस्तु ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।
 सर्वसत्वसमाकीर्णं नरकं न स पश्यति ॥
 सर्वकामैः स यजते यस्मिन्नेर्यजते पिबृन् ।
 न चाकामेन दातव्यस्तिलैः शार्ङ्गं क्रयश्च न ॥
 महर्षेः कस्यपस्येते गात्रेभ्यः प्रसृतास्त्रिधाः ।
 ततो दिव्यज्ञताभावं प्रदानेषु तिलाः प्रभोः ॥
 पौष्टिका रूपकाश्चैव तथा पापविनाशनाः ।
 तस्मात्सर्वप्रदानेभ्यस्तिलदानं विशिष्यते ॥
 आपस्तम्बस्य मेधावी शङ्ख लिखितस्तथा ।
 महर्षिर्गौतमयापि तिलदाने सदा रताः ॥
 तिलहोमरता विद्याः सर्वे संयतमैद्युनाः ।
 सर्वेषामेव दानानां तिलदानं परं श्रुतं ।
 अथयं सर्वदानानां तिलदानमिहोच्यते ॥
 महाभरते ।

तिलाःपवित्रमतुलं प्रवदन्ति महर्षयः ।
प्रदाने यत्फलं तेषां तन्मि व्रूहि पितामह ॥

भीष्म उवाच ।

सर्वेषां मेव दानानां तिलदानं परं स्मृतं ।
सर्वपापहरं तद्धि पवित्रं स्वर्गमेव च ॥

मत्स्यपुराणे ।

विष्णोर्देहसमुद्भूताः कुशाः क्षणतिलास्तथा ।
धर्मस्य रक्षणायालमेतत् प्राहुर्दिवीकसः ॥

व्यासः ।

महर्षेः कस्यपस्यैते गात्रेभ्यः प्रसृताः पुरा ।
ते च दिव्यं गता भावं प्रदानियु तिलाःस्मृताः ॥
तिला भक्षयितव्याश्च हीतव्याश्च विधानतः ।
विप्रेभ्यश्च प्रदातव्याः श्रेयस्कामैर्नरैरिह ॥

सम्बर्त्तः ।

नित्ये नैमित्तिके काम्ये तिलान् दत्त्वा स्वशक्तितः ।
प्रजावान् पुत्रवान्नित्यं धनवान् जायते नरः ॥

वशिष्ठ उवाच ।

नित्यं दाता तिलानाञ्च नरः स्वर्गे महीयते ।

महाभारते ।

ददतो जुह्वतश्चैव हरतः प्रतिगृह्यतः ।
 तिले तिले तिलद्रोणसौवर्षानां युधिष्ठिर ॥
 अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं ।
 ब्राह्मणस्य च सम्बादं यमस्य च महात्मनः ॥
 मध्यदेशे महाग्रामो ब्राह्मणानां वभूव ह ।
 गङ्गायमुनयोर्मध्ये यामुनस्य गिरेरधः ॥
 विद्वांसस्तत्र भूयिष्ठा ब्राह्मणाश्चावसन् सदा ।
 अथ प्राह यमः कश्चित् पुरुषं कृष्णपिङ्गलं ॥
 रक्ताक्षमूर्धरोमाणं काकजंघाक्षिनासिकं ।
 गच्छ त्वं ब्राह्मणं ग्रामं गत्वा ब्राह्मणमानय ॥
 अगस्तिगोत्रं तं विप्रं नामतद्यापि शाल्वलिं ।
 समे निविष्टं विद्वांसमध्यापकसमाहृतं ॥
 सामान्यमानयेथास्त्वं सगोत्रं तस्य पार्श्वतः ।
 स हि तादृग्गुणित्वेन तुल्योऽध्ययनजन्मना ॥
 आकृत्या च तथा वृत्तैः समस्तिनैव धीमता ।
 तमानय यथोद्दिष्टं पूजा कार्या हितस्य मे ॥
 स गत्वा प्रतिकूलं तद्यकार यमशासनं ।
 तमाकृत्यानयामास प्रतिपिडोऽयं मे नयः ॥
 तस्मै यमः समुत्थाय पूजां कृत्वा च धर्मयित् ।
 प्रोवाच नीयतामेष सभामानीयतामिति ॥
 एवमुक्ते तु वचने धर्मराजेन स द्विजः ।
 उवाच धर्मराजन्तं निविष्टो गमनेन वै ॥
 यो मे कालो भवेच्छेषस्ते यमैयं त्वया सह ।

यमउयाच ।

गच्छ विप्र त्वमद्यैव निलयं त्वं महामुने ।
ब्रूहि वादं यथास्वैरं करवाणि किमत्युत ॥

ब्राह्मण उवाच ।

यत् कृत्वा सुमहत् पुण्यं स्वर्गं स्यां ब्रूहि तन्मम ।
सर्वस्य हि प्रमाणं त्वं धर्माधर्मविनिश्चये ॥
शृणु तत्त्वेन विप्रपे प्रदानविधिसुत्तमं ।
तिलाः परमकं दानं पुण्यं चैवेह शाश्वतं ॥
तिलाः पवित्रमतुलं प्रवदन्ति महर्षयः ।
तान् प्रयच्छस्व विप्रेभ्यो विधिदृष्टेन कर्मणा ॥
वैशाख्यां पीर्णमास्याञ्च अयने चोत्तरायने ।
तिला भक्षयितव्याश्च सदात्मात्मनश्च तैः ॥
कार्यं सततमङ्गिर्वै श्रेयःसर्वात्मनां गृहे ।
तिलान् श्राद्धे प्रशंसन्ति दानमेतदनुत्तमं ॥
तिला नित्यं प्रदातव्या यथाशक्ति द्विजर्षभ ।
नित्यदानात् सर्वकामफलं निर्वर्तयेत् पुनः ॥
शृणु धर्मरहस्यञ्च यदद्य कथयामि ते ।
तिलाः पवित्रमतुलं मा तेऽभूदत्र संग्रहः ।
तिलेभ्यः प्राप्यते स्वर्गः स्वर्गान्मोक्षस्तथैव च ॥

विष्णुधर्मः ।

तिला गावो हिरण्यञ्च अन्नं कन्या वसुन्धरा ।

दत्तान्येतानि विधिवत्तारयन्ति महाभयात् ॥

तथा । मुलर्षगे शशधरे माघे मासि प्रजापते ।

एकादश्यां कृष्णपक्षे सीपवासो जितेन्द्रियः ।

द्वादश्यान्तु तिलान्दत्त्वा सर्वपापात् प्रमुच्यते ॥

तिलोद्वर्त्ती तिलस्त्रायी तिलहोमी तिलोदकी ।

तिलदाता च भोक्ता च षट्त्तिलाः पापनाशनाः ॥

असकृत् षट्त्तिली भूत्वा सर्वपापविवर्जितः ।

त्रिंशद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥

कूर्मपुराणे ।

कृष्णाजिने तिलान्दत्त्वा सुवर्णं मधु-सर्पिणी ।

द्रोणैकं वाससाकृत् त्रिधा तद्वत्सदक्षिणां ॥

त्रिधेति हीन-मध्यमो-त्तमभेदेन द्रोणैकं द्रोणद्वितयं द्रोण-
त्रितयञ्चेति तद्वत् सदक्षिणमिति क्रमादेक-द्वि-त्रि-सुवर्णदक्षिणा
सहितमित्यर्थः ।

आहिताग्नी द्विजे दत्त्वा सर्वं शरति दुष्कृतं ।

इदञ्चात्र दानवायं ।

श्रीं अथ अमुकमगोत्रावेत्यादि एवं कृष्णाजिनस्मितं सुवर्णं
मधुसर्पिर्युतं वस्त्राकृन्तितद्रोणं सर्वपापघ्नयकामस्तुभ्यमहं मग्ध-
ददे न ममेति । श्रीं अथअमुक मगोत्रावेत्यादि एतज्जिन-
दानप्रतिष्ठार्थमिदं सुवर्णं दक्षिणां तुभ्यमहं सस्यददे न ममेति ।

इति तिलदानविधिः ।

तस्मिन्नेव पुराणे ।

मृगं तिलमयं कृत्वा सुवर्णरजतान्वितं ।
 दद्यात् कम्बलसंस्तीर्णं कृष्णमार्गाजिनेन वा ॥
 सर्वकामसमृद्धेन विमानेन दिवं व्रजेत् ।
 कालक्षयादिहागल्य राजराजो भवेत् पुनः ॥

इति तिलमृगदानविधिः ।

स्कन्दपुराणे ।

तिलपात्राणि यो दद्याद्विप्रेभ्यः श्रद्धयान्वितः ।
 अमावास्यां समासाद्य नियतः सुसमाहितः ॥
 स पिष्टृस्तारयित्वाशु नरकान्नरपुङ्गव ।
 पिष्टलोकं समाप्नोति स चिरं सुखमश्नुते ॥

अत्रिः ।

तिलपात्रन्तु सम्पूर्णं यो दद्यात् सुसमाहितः ।
 ध्रुवं स गच्छति स्वर्गं नरो वै नात्र संशयः ॥
 यमः । तिलपात्रञ्च यो दद्यात् प्रलहं वाथ पर्वणि ।
 सदक्षिणं सत्वभावात् हृदि कृत्वा जनाह्ननं ।
 नाशयेत्त्रिविधं पापं धर्मस्य वचनं तथा ॥

ब्रह्मपुराणे ।

ताम्रपात्रं तिलैः पूष्णं प्रस्थमात्रैर्हिजाय तु ।
 सहिरण्यञ्च यो दद्याच्छुद्धा-वित्तानुसारतः ॥
 सर्वपापविशुद्धात्मा लभते तु पराङ्गतिं ।

अत्रेदं दानवाक्यं ।

ओं अद्य अमुकसगोत्रायेत्यादि इदं तिलपूर्णं ताम्रपात्रं स-
सुवर्णं अशेषपापक्षयकामस्तुभ्यमहं सम्प्रददे न मम ।

ओं अद्य अमुकसगोत्रायेत्यादि एतत्तिलताम्रपात्रदानप्रति-
ष्ठायं इदं सुवर्णं दक्षिणां तुभ्यमहं सम्प्रददे न ममेति ।

इति तिलपात्रदानविधिः ।

अथाह विष्णुः ।

ताम्रपात्रे तिलान् कृत्वा पले पीडयकल्पिते ।
सहिरण्ये स्वगत्या वा विप्राय प्रतिपादयेत् ।
नाशयेत् त्रिविधं पापं वाङ्मनःकायसम्भवं ॥

कूर्मपुराणे ।

तिलपूर्णं ताम्रपात्रं सहिरण्यं द्विजातये ।
प्रातर्दृष्ट्वा तु विधिवद्दुःस्वप्नं प्रतिहन्ति सः ॥
तिलपात्रं विधा प्रोक्तं कनिष्ठोत्तममध्यमं ।
ताम्रपात्रं दशपलं जघन्यञ्च प्रकीर्तितं ॥
द्विगुणं मध्यमे प्रोक्तं त्रिगुणं चोत्तरे स्मृतं ।
स्वर्णमेकं जघन्यन्तु द्विगुणं मध्यमे क्षिपेत् ॥
त्रिगुणं चोत्तमे तद्वत् सुवर्णं परिकीर्तितं ।
सुवर्णं दक्षिणां दत्त्वा सर्वपापक्षयो भवेत् ॥

इति महातिलपात्रदानविधिः ।

पितामह उवाच ।

शृणुध्वन्देवताः सर्वा ऋषयश्च तपोधनाः ।
मुक्ता भवन्ति येनेह मानवा मातृजादृणात् ॥
यज्ञं सौत्रामणिं कर्तुं यदि शक्तिर्न विद्यते ।
महासरस्तयावापीं कूपं कर्तुञ्च दौर्धिकां ॥
एवं कृते मातृऋणानुक्ती भवति मानवः ।
सदक्षिणं कांस्यपात्रमथ दत्त्वा प्रमुच्यते ॥

ऋषय ऊचुः ।

भगवन् कांस्यपात्रस्य विधिं सम्यक् प्रकीर्तय ।
यत् प्रमाणं यत्स्वरूपं यस्मिन् काले च दौषते ॥
यादृशाय च दातव्यं दानमेतद्विजातये ।
यादृशेन च दातव्यं न दद्याद्यादृशाय च ॥

पितामह उवाच ।

शुद्धकांस्यस्य पात्रस्य प्रमाणं पञ्चविंशतिः ।
पलानामत्र निर्दिष्टं तिलानां प्रस्थसप्तकं ॥
सुवर्णमाषाद्यत्वारः पात्रोपरि विधारयेत् ।
वस्त्रेण वेष्टयेत् पात्रं प्रधानेन सुभक्तितः ॥
स्नानं कृत्वा निम्नगादौ पिटृन् देवांश्च तर्पयेत् ।
ततोभिपूजयेच्छम्भुं शङ्करं हरिमेव च ॥
गोमयेनाथ संलिप्य गृहमध्यञ्च सर्वतः ।
लिखेत् पद्मं द्वादशारं कुङ्कुमेनाथ चन्दनैः ॥

ततोर्वाङ्गं स्थापयित्वा होमं कुर्याद्यवैस्तिलैः ।
 तत्र पात्रं प्रतिष्ठाप्य पूजयेद्भक्तिसंयुतः ॥
 गन्ध-चन्दन-पुष्पाद्यैर्धूप-दीपैश्च शोभितम् ।
 ततोऽब्राह्मणमाह्वय बहुभृत्यं सुसंयतम् ॥
 परस्त्रीवर्जं कं शान्तमलङ्कृत्य यथाविधि ।
 दाभिकं वर्जयेन्नित्यं परस्त्रीरतिलालसम् ॥
 क्षुद्रं मत्सरशीलश्च ब्रह्मभ्रष्टमशौचकाम् ।
 पादौ प्रक्षाल्य विधिवन्मातृयादं समाचरेत् ॥
 तत्र सम्पूजयेद्विप्रं पुष्प-धूप-विलेपनैः ।
 वस्त्राणि परिधाप्योऽसौ सुभव्यानि सद्गुणैश्च ॥
 अलङ्कृत्य यथाशक्त्या माघ्यां वा मृतवासरे ।

मृतवासर इति, यस्मिन् दिने माता मृता भवति समृत-
वासरः ।

ग्रहणे रवि-सोमाभ्यां संज्ञान्तिषु युगादिषु ।
 - तथान्नादपि वदत्तं माघ्यामुद्दिश्य मातरम् ।
 तदक्षयफलं सर्वं पुरा प्राह महेश्वरः ॥
 जीवन्तीं भूपयेदस्त्रैर्भोज्यै रपि विभूषणैः ।
 मृतामुद्दिश्य दातव्यं माघ्यां सर्वं स्वशक्तितः ॥
 अमावास्यां यथा दत्तं पिष्टृणाञ्च पुरा मया ।
 यथा माघ्यां मया दत्ता माष्टृणां नात्र संशयः ॥
 दत्तं जप्तं हुतं स्नानं विधिवत्तर्पणं कृतम् ।
 तदक्षयफलं सर्वं जायते मुक्तिरेव च ॥

विप्रं सम्पूजयित्वा तु तत्पात्रं तस्य दापयेत् ।
 प्रणम्य विधिवद्भक्त्या मन्त्रमेतमुदीरयेत् ॥
 कांस्यपात्रं मया दत्तं मातुरानृण्यकाह्वया ।
 भगवन्वचनात्तभ्यं यथा मुक्तिं स्तथा वद ॥
 दशमासांश्च उदरे जनन्याः संस्थितेन मे ।
 क्षेपिता वाक्यभावे च स्तनपानाद्भिजोत्तमः ॥
 गूध-मूत्रादिसंलेपलिप्ता यच्च कृता मया ।
 भवती वचनादद्य मम मुक्तिर्भवेदृणात् ॥
 कांस्यपात्रं सुवर्णञ्च तिलान् वस्त्राणि दक्षिणां ।
 सप्तधान्यं मया दत्तमृणान्मुक्तिर्भवेन्मम ॥
 कांस्यपात्रप्रदानेन तत्त्वज्ञानंशरीरकम् ।
 तथा हेमप्रदानेन परमात्मानमचयम् ॥
 आच्छादनन्तु ब्रह्माण्डं गुह्यमेतत्सनातनं ।
 विप्राच्छादनदानेन परमात्मा सुपूजितः ॥
 तिलसंख्याकृतं दुःखं जनन्या मम सेवितम् ।
 तिलदानप्रभावेन कृतमुक्तो भवाम्यहम् ॥
 फलादिखचितं कृत्वा तज्जलेन विभूषितम् ।
 एवमुत्क्रामतः पात्रं प्रदद्याद्ब्राह्मणाय च ॥
 ब्राह्मणेन ततो वाच्यं जननीसम्भवाद्दृणात् ।
 मुक्तस्त्वं पात्रदानेन महेश्वरवचो यथा ॥
 दत्त्वा विप्रस्य पात्रन्तु हीमं कुर्यात् प्रयत्नतः ।
 सोपस्करं सताम्बूलं क्षमाप्य विप्रं विसर्जयेत् ॥
 अन्येषामपि विप्राणां भोजनादि प्रदापयत् ।

भक्त्या शक्त्या ससम्मानं पूज्य विप्रान् प्रयत्नतः ॥
 एवं कृते ततो देवाट्टणान्मुक्तिर्न संशयः ।
 जननीसम्भवाद्स्मान्नान्यथा क्वचिदेव हि ॥
 पुरामाट्टवधोद्भूतपापशङ्कितचेतसा ।
 जामदग्न्येन रामेण प्रदत्तं कांस्यभाजनम् ॥
 वशिष्ठस्तनयान् हत्वा विश्वामित्रेण धीमता ।
 पुरा दानमिदं दत्तं पातकत्रतशान्तये ॥
 अकृत्वा माट्टवचनं पद्मैः शाप संयुतैः ।
 कैश्चिच्छृङ्गापरैर्भूत्वा माता पथात् प्रसादिता ॥
 शापतो निष्कृतिं ब्रुहि न वाक्यं यत्कृतं तव ।
 शापोभि भवते देवि नानृणानां दुरात्मनाम् ॥
 कथयामास सा तेभ्यः कांस्यपात्रं सविस्तरम् ।
 दत्त्वा दानं विनिर्मुक्तो भविष्यति न संशयः ॥
 भुजङ्गैस्तत् कृतं सर्वं माट्टवाक्येन गर्हितैः ।
 कांस्यपात्रप्रदानन्तु पापमुक्तस्ततोऽभवन् ॥
 विधानं कांस्यपात्रस्य सर्वमेतन्मयोदितम् ।
 अन्यथा किन्तरिथन्ति ऋणाश्माट्टसमुद्भवात् ॥

वशिष्ठ उवाच ।

इति श्रुत्वा ततो देवा कश्यपाद्या महर्षयः ।
 प्रजग्मुः स्वान्यधिष्ठानि हर्षयुक्ता महौजसः ॥
 इति ते सर्वं माख्यातं पात्रदानं महीपते ।
 कुरु सर्वप्रयत्नेन भावत्रां क्वचिदेव हि ॥

विप्रं सम्पूजयित्वा तु तत्पात्रं तस्य दाप
 प्रणम्य विधिवद्भक्त्या मन्त्रमेतमुदीरयेत् ।
 कांस्यपात्रं मया दत्तं मातुरानृष्यकाह
 भगवन्वचनात्तभ्यं यथा मुक्तिं स्तथा वद ।
 दशमासांश्च उदरे जनन्याः संस्थितेन मे
 क्लेशिता वाच्यभावे च स्तनपानाद्विजोत्तः
 गूध-मूत्रादिसंलेपलिप्ता यच्च कृता मया ।
 भवतो वचनादद्य मम मुक्तिर्भवेद्विष्णात् ॥
 कांस्यपात्रं सुवर्णं च तिलान् वस्त्राणि दि
 सप्तधान्यं मया दत्तमृणान्मुक्तिर्भवेन्मम ॥
 कांस्यपात्रप्रदानेन तत्त्वज्ञानंशरीरकम् ।
 तथा हेमप्रदानेन परमात्मानमच्यवम् ॥
 आच्छादनन्तु ब्रह्माण्डं गुह्यमेतत्सनातनं ।
 विप्राच्छादनदानेन परमात्मा सुपूजितः ॥
 तिलसंख्याकृतं दुःखं जनन्या मम सेवितर
 तिलदानप्रभावेन कृतमुक्तो भवाम्यहम् ॥
 फलादिखचितं कृत्वा तज्जलेन विभूषितम्
 एवमुत्क्रामतः पात्रं प्रदद्याद्ब्राह्मणाय च
 ब्राह्मणेन ततो वाच्यं जननीसम्भवाद्दृष्ट्यात्
 मुक्तस्त्वं पात्रदानेन महेश्वरवचो यथा ॥
 दत्त्वा विप्रस्य प्राचन्तु हीमं कुर्यात् प्रयत्न
 सोपस्करं सताम्बूलं क्षमाप्य विप्रं विसर्जये
 अन्येषामपि विप्राणां भोजनादि प्रदापयत्

दानखण्ड' ८ अध्यायः ।] हेमाद्रिः ।

अथ महाभारते ।

यम उवाच ।

सर्वं यज्ञेषु यत्पुण्यं सर्वं दानेषु यत्फलम् ।
यद्दत्त्वा लभते विप्र तद्दानं कथयामि ते ॥
रहस्यं सर्वं दानानां कथ्यमानं मया शृणु ।
पुण्येऽस्मिन् भारते वर्षे देवानामपि दुर्लभम् ॥
तिलपद्ममितिख्यातं सुरा-सुरनमस्कृतम् ।
माघमासे तु सम्प्राप्ते शुक्लपक्षे द्विजोत्तम ॥
गोमयं मण्डलं कृत्वा चतुरस्रं महामते ।
नवं वस्त्रं समास्तीर्य कृष्णाजिनसमन्वितम् ॥
द्रीणावरांस्त्रिलांस्तत्र निधाय बसनीपरि ।
पद्ममष्टदलं कृत्वा शुभं तत् कर्णिकोपरि ॥
निष्कत्रयं सुवर्णस्य स्थापयेच्च ततोपरि ।
श्रीनिवासं जगन्नाथं भुक्ति-मुक्तिप्रदायकम् ॥
ध्यायेच्चतुर्भुजं देवं प्रणतार्त्तिहरं हरिं ।
हिरण्यगर्भममृतं श्रीगर्भं परतः परं ॥
शङ्ख-चक्र-गदा-पाणिं पीतवाससमच्युतम् ।
श्रीवत्साङ्गद्वजगद्बीजं सर्वकारणकारणम् ॥
कविं पुराणं विश्वे शं पुण्डरीकनिभेक्षणं ।
आसीनं कर्णिकामध्ये सर्वशक्तिसमन्वितम् ॥
कृताञ्जलिपुटो भूत्वा नमस्कृत्य पुनः पुनः ।
पूजयेत्परमेशानं यद्वाचित्तानुसारतः ॥

इत्यादित्य पुराणोक्तं कांस्यपात्रदानविधिः ।

आह यमः ।

सर्वपातकसङ्घातः कामतो वाप्यकामतः ।
 शुद्धिं तस्य प्रवक्ष्यामि स्वर्गसाधनमेव च ॥
 शुक्तैः क्षणैर्यथा लघ्वैर्वातिंशद्द्रुलीत्थितः ।
 राशिस्त्रिलैः समे देशे कर्त्तव्यः पुरुपायतः ॥
 यथाविभवविस्तारं यदि वा शक्तितो नरैः ।
 प्रतिमाष्टाङ्गुला स्थाप्या सौवर्णीं तत्र माधवी ॥

माधवमूर्त्तिंस्तु, नारदीये ।

आरभ्य वामीर्द्वेकरादपसव्यक्रमेण तु ।
 शङ्खं चक्रं गदां पद्मं दधानो माधवः स्मृतः ॥
 चौद्रेण पयसा दध्ना घृतेनापूरयेद्वटान् ।
 स्थापयेत्तत्र तं रूकं पुष्पस्रग्बलभूषितान् ॥
 भक्त्या वाभ्यर्च्य तत्सर्वं ब्राह्मणे त्र्योत्रियेऽर्थिनि ।
 दद्यात् माघेऽथ वैशाखे विगुवे चोत्तरायणे ॥
 अज्ञानाद्यदिवा मोहाहोभावा जन्म-जन्मनि ।
 अजितं यन्मया किञ्चिदुष्कृतं मधुसूदन ।
 तत्सर्वं विलय यातु दानेनानेन माधव ॥
 एवमुच्चार्य तत्सर्वं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
 यावज्जीवहृतं पाप तत्क्षणादेव नश्यति ॥

इति तिनुराशिदानविधिः ।

अथ महाभारते ।

यम उवाच ।

सर्व्वं यज्ञेषु यत्पुण्यं सर्व्वं दानेषु यत्फलम् ।
 यद्वा लभते विप्र तद्दानं कथयामि ते ॥
 रहस्यं सर्व्वं दानानां कथ्यमानं मया शृणु ।
 पुण्येऽग्निन् भारते वर्धे देवानामपि दुर्लभम् ॥
 तिलपद्ममितिख्यातं सुरा-सुरनमस्कृतम् ।
 माघमासे तु सम्प्राप्ते शुक्लपक्षे द्विजोत्तम ॥
 गोमयं मण्डलं कृत्वा चतुरस्रं महामते ।
 नवं वस्त्रं समास्तीर्य्य कृष्णाजिनसमन्वितम् ॥
 द्रोणावरांस्तिलांस्तत्र निधाय वसन्तोपरि ।
 पद्ममष्टदलं कृत्वा शुभं तत् कर्णिकोपरि ॥
 निष्कत्रयं सुवर्णस्य स्थापयेच्च ततोपरि ।
 श्रीनिवासं जगन्नाथं भुक्ति-मुक्तिप्रदायकम् ॥
 ध्यायेच्चतुर्भुजं दिवं प्रणतार्त्तिहरं हरिं ।
 हिरण्यगर्भममृतं श्रीगर्भं परतः परं ॥
 शङ्ख-चक्र-गदा-पाणिं पीतवाससमन्वितम् ।
 श्रीवत्साङ्गुच्छ्रगद्दीजं सर्व्वकारणकारणम् ॥
 कविं पुराणं विश्वेशं पुण्डरीकनिभेक्षणं ।
 आसीनं कर्णिकामध्ये सर्व्वशक्तिसमन्वितम् ॥
 कृताञ्जलिपुटो भूत्वा नमस्कृत्य पुनः पुनः ।
 पूजयेत्परमेशानं यदावित्तानुसारतः ॥

इन्द्रनीलमहानीलमणिसुक्ताफलादिभिः ।

आराधय यथाशक्त्वा देवदेवं जनार्दनं ॥

गन्ध-पुष्पैस्तथा दीपैर्नैवेद्यैश्च मनोरमैः ।

चीराद्वैष्टितपक्कैश्च फलैर्द्विचैरनेकधा ॥

पुष्पाणां प्रकरैश्चैव गीत-नृत्यादिभिस्तथा ।

इत्यमाराध्य देवेशं ताम्बूलं विनिवेदयेत् ॥

पञ्चसौगन्धिकीर्षितं श्रद्धापूतेन चेतसा ।

तैलप्रस्थं घृतप्रस्थं दध्याढकमतः परम् ॥

स्थापयेत्पार्श्वतस्तस्य धान्यपात्राणि षोडश ।

एवमाराध्य तत्पद्मं तिलद्रोणमयं शुभं ॥

एकरात्रं द्विरात्रं वा त्रिरात्रं भयवा द्विज ।

तिलाहारी भवेत्पूर्वं मुपवासमथापि वा ॥

कुर्ष्यात् स्वकार्यशुद्धार्थं वासुदेवमनुष्मरन् ।

ततो दद्याद्य तत्पद्मं शुचिर्भूत्वा समाहितः ॥

विज्ञातकुल-गोलाय माघश्राय कुटुम्बिने ।

जितेन्द्रियाय शान्ताय प्रसन्नायात्मवेदिने ।

राग-क्षेपविहीनाय वैष्णवाय विशिषतः ॥

एतद्गुणान्वितायैयं यथायोगं यथाक्रमं ॥

दातव्यं तत् प्रयत्नेन तिलपद्मं विधानतः ।

प्रोयतां माधयो देव इत्युक्त्वा तमनुष्मरन् ॥

द्विरस्यगर्भं देवेन पद्मनाभ जनार्दन ।

द्विरप्राप्त गुणाधार मर्वाधारधरेश्चर ॥

धनधान्यमृदश्च सर्वमम्यात्मन्यितम् ।

पत्रपोवादिसंयुक्तं दासो-दास-समन्वितम् ॥
 आरोग्यञ्च सुमन्त्रञ्च सर्वदुःखविवर्जितम् ।
 कुरु मां परमोदारं भक्तोयमिति चिन्तयन् ॥
 इत्थं प्रसाद्य देवेशं वासुदेवं सनातनं ।
 दद्यात्तिलमयं पद्मं सर्वकामसमृद्धये ॥
 ब्राह्मणेष्वपि गृहीयाद्वाचयेत्तु प्रतिग्रहं ।
 कोदात् कस्मा अदादिति वैदिकं मन्वमुचरेत् ॥
 एवन्तिलमयं पद्मं योददाति विधानतः ।
 सर्वसत्वसमाकीर्णं नरकं स न पश्यति ॥
 स्वयम्भवति पूतात्मा पितृनथ पितामहान् ।
 प्रपितामहांश्च धर्मात्मा तारयत्यखिलं कुलं ॥
 धर्मार्थी धर्ममाप्नोति धनार्थी धनमाप्नुयात् ।
 मोक्षार्थी मोक्षमाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥
 पातकी मुच्यते पायात् पिष्टघ्नो गुरुतल्पगः ।
 सर्वपापरतोवापि मुच्यते नात्र संशयः ॥
 इच्छन्ति पितरः पुत्रान् पौत्रांस्तदंशसंभवान् ।
 अस्मदंशभवः कश्चित्तिलपद्मं प्रदास्यति ॥
 यस्तु राजा धनपतिः समृद्धोतीवधार्मिकः ।
 आराध्य विप्रं विधिना वस्त्रालङ्कारभूषणैः ॥
 वाहनादिभोरत्नैश्च यामघेतादिकैस्तथा ।
 यत्फलं जायते तस्य द्विज दानपरस्य च ।
 परिच्छन्नं भवेत्तन्तु नात्र कार्या विचारणा ॥
 यद्विभ्रमं विविधहृद्यात् तिलपद्मञ्च धार्मिकः ।

तस्य दानफलं यत्स्यान्न तस्यान्तोऽत्र विद्यते ॥

इति तिलपद्मदानविधिः ।

लिङ्गपुराणे ।

अथान्यत्परमं वक्ष्ये अल्पद्रव्यं महाफलं ।

द्रव्यमन्वोपसंयुक्ते कालेद्यस्य विधिः स्मृतः ॥

काल इति देशस्याप्युपलक्षणं तेन यत्र यदा च द्रव्यलाभ-
सत्पात्रयोगौ तावैतस्य देशकालौ न पूर्वोक्तावित्यर्थः ।

सर्वत्र सर्वकाले च वार्त्तव्यमिह कथ्यते ॥

इतिकामिकोक्तत्वात् ।

गोमयालेपिते देशे अम्बराणि प्रकीर्य च ।

तन्मध्ये निक्षिपेद्यीमांस्तिनभारचयं शुभं ॥

पद्ममष्टदलद्भृत्वा कार्णिकाकेसरान्वितं ।

द्वयनिष्केण तत् कार्यं तदर्द्धार्धेन वा पुनः ॥

तिस्रमध्येन्यसेत्पद्मं पद्ममध्ये महेश्वरं ।

आराध्य विधिवद्देवं वामादीनि प्रपूजयेत् ॥

शक्तिरूपं सुवर्णेन त्रिनिष्केण तु कारयेत् ।

तासाध परतः कार्य्या विद्येगाः प्रविभागशः ॥

पूर्वोक्त हेममानेन विद्येगानपि कारयेत् ।

तानभ्यथ विधानेन गन्धपुष्पादिभिः क्रमात् ॥

पद्ममध्ये, महेश्वरमिति, महस्रगताटिनिष्कनिर्गमितं शिवं

पद्ममध्ये विन्यस्य तदर्बमानहेमकृतां मनोमनीं शिवस्य वाम-
भागे न्यसेत् । तदुत्तरे तदर्बेन कारयेत् मनोमनीमिति

कामिकोक्तः ।

तत्परितोऽष्टौ वामादिशक्तीः पूजयेत् तद्यथा ।

वामा ङ्ये ष्ठा तथा रौद्री काला विकरणी तथा ।

बालप्रथमनी देवी दमनी च यथाक्रममिति ॥

तदाह्ये विद्येशानर्चयेत् ते च यथा ।

अथानन्तय शूद्रय शिवयाप्येकनेत्रकः ।

एकरुद्रस्त्रिमूर्त्तिं च श्रीकण्ठय शिखण्डिक इति ॥

पूर्वाक्तहेममानेन, त्रिनिष्केणेत्यर्थः । प्रविभागश्च इति, पूर्वं-
त्रापि सम्बध्यते तेन वामादिशक्तीनां विद्येशानाश्च रूपं प्रत्येकं
निष्कत्रयेण कार्यं, तत्र महेशरूपसुक्तं ।

ब्रह्माण्डदाने ।

मनोमनीवामादीनान्तु लिङ्गे ।

सर्वाय द्विभुजा, देव्यो बालभास्करसविभाः ।

पद्मगङ्गाधराः शान्ता रक्तम्रग्वस्त्रभूमिताः इति ॥

विद्येशानान्तु गणेशदाने वक्ष्यते ।

इत्यपरतिलपद्मदानं ।

वायुपुराणात् ।

अथातः सस्रवक्ष्यामि तिलपद्मस्य लक्षणं ।

यत् कृत्वा सर्वपापेभ्यो मुच्यते नात्र संशयः ॥

विपुत्रे ग्रहणे वापि व्यतीपाते दिनघये ।
 अग्ने जन्मनक्षत्रे कृष्णपक्षे चतुर्दशी ॥
 एषु कालेषु देशेषु पश्चिम्बायतनेषु च ।
 तिलानान्द्रीणमात्रेण नववस्त्रे सुशोभने ॥
 पद्ममष्टदलं कुर्यात् कर्षिकादलशोभिते ।
 तस्मिन् पद्मं सुवर्णेन पलमात्रेण कल्पितं ॥
 पलाहेनार्द्धपादेन कर्णिकोपरि शोभितं ।
 विन्यसेत्तत्र देवेशमावाह्य शशिशेखरं ॥
 पाण्डुराङ्गं चतुर्बाहुं कृत्तिवाससमीश्वरं ।
 अर्घ्येत् पुण्डरीकेषु पद्मे र्वा शतपत्रकैः ॥
 धूपञ्च गुग्गुलं दद्यात् छृताक्तं परमेष्ठिनः ।
 एवमभ्यर्च्य देवमं कृत्वा चैव प्रदक्षिणं ॥
 ततोविप्रं समाह्वय पुण्यकाल उपस्थिते ।
 यथादेशं तथा विप्रमर्घ्यित्वा विधानतः ॥
 मूलमन्त्रेण कर्त्तव्यं सर्वमेवार्घनादिकं ।
 इमं मन्त्रं ततः प्रोक्षा तस्मै विप्राय दापयेत् ॥
 एतत्तिलमयं पद्ममत्र संनिहितोहरः ॥
 एतत् प्रदानादनिमं शिष्यः संप्रीयतामिति ॥
 यथासौ भगवान्देवः सर्वभूतान्तरस्थितः ।
 तेन सत्येन मे पाप विनश्यं यातु सर्वतः ॥
 एवं यस्मिन्पद्मस्य विधानं सम्यगाचरेत् ।

सर्वपापविनिर्मुक्तः स याति शिवमन्दिरं ॥
 तत्र कल्पशतं सार्द्धं शिववन्दोदते सुखं ।
 यत्किञ्चित् कुरुते पापं कर्मणा मनसा गिरा ।
 तिलपद्मदानेन तत् सर्वं क्षयमेव्यते ॥

इति तृतीयं तिलपद्मदानं ।

आह बौधायनः ।

सौवर्णं कारयेत् पद्मं पलेनार्द्धपलेन वा ।
 यथा स्वशक्त्या मतिमान् दृष्टमष्टदलं शुभं ॥
 वित्तशाठ्यं न कुर्वीत भवेन्निष्फलमन्यथा ।
 द्रोणे तिलाधिके वापि ताम्रपात्रं जलाहृतं ॥
 तस्य मध्ये तुल्यं पद्मं निदध्यात् कुङ्कुमान्वितं ।
 ब्राह्मणं श्रुतसम्पन्नं दरिद्रं चाग्निहोत्रिणं ॥
 आह्वय गन्धमाख्याद्यैर्विधिना चातिभक्तितः ।
 ततः स्वर्णमयं पद्मं दद्यान्मन्त्रेण संयुतं ॥
 खगःपूर्वा पतङ्गोऽसौ द्वादशाङ्गा व्रयीतनुः ।
 पद्मेनानेन दत्तेन प्रीतस्तरणिरस्तु मे ॥

दानमन्त्रः ।

कृतेनानेन मनुजो मूत्रकृच्छ्रात् प्रमुच्यते ।
 मूत्रकृच्छ्रात्तरस्तस्मादे तत् कुर्यात् प्रयत्नतः ।
 मूत्रकृच्छ्ररोगहरं तिलपद्मदानं ।

वायुपुराणे ।

चये तु राजतं पद्मं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
 तिलाढकीपरि यत्तज्जलं कांस्यमये दृष्टे ॥
 पलेनाथ तदर्धेन यथाशक्त्याथ वा कृतं ।
 निधाय तत्र पद्मन्तु ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
 पद्मेन राजतेनेह प्रदानादविनेत्रज ।
 जातं कर्मविपाकेन चयं नाशय मे ऽनघ ॥

दानमन्त्रः ।

कृत्वैवं चयरीगी तु शीघ्रं रीगात् प्रमुच्यते ॥
 इति चयरीगहरं तिलपद्मदानविधिः ।

आह वीढायनः ।

सुवर्णेन तदर्धेन तदर्धेन वा पुनः ।
 पद्मन्तु कारयेच्छुभ्रं ध्यक्तमष्टदलं शुभं ॥
 मध्ये तु कणिकां कुर्याद्राजतेन च नालकं ।
 पद्ममेयं विधं कुर्यात् स्याथ्यं द्रोणतिलोपरि ॥
 वस्त्रेषावेश्य परया भक्त्या प्रयतमानसः ।
 ब्राह्मणं ज्ञानहृत्तस्यं स्वाचारं मंचितेन्द्रियं ॥
 पद्मदानप्रये गत्तं आदित्येऽहनि कारयेत् ।
 आशुच्य विप्रवर्धे तं पूजयेद्दम्पपूर्वकं ॥
 आज्येन च तिलैर्होमः काव्येदाष्टीत्तरंगतं ।
 पद्मे नावाहयेद्देवं भाम्करं ग्रहनायकं ॥

एष्टेहि भगवन् देव पद्मे ऽस्मिन् सन्निधिं कुरु ।
भयोतनो द्वादशात्मन् सर्व्वं प्राणिहिताय च ॥

आवाहनमन्त्रः ।

आवाह्य तस्मिन् देवेशं पूजयेद्रक्तचन्दनैः ।
पुष्यैश्चरक्तरपरैः कुंकुमागुरुचन्दनैः ॥
नैवेद्यं पायसं दद्यादलाभे घोरमेव च ।
मन्त्रेणानेन विधियद्दद्यात् पद्मं सिताम्बरं ॥
भगवन् सूर्य्यं भूतेश दुमणे लोकनायक ।
रक्तवर्णः प्रतापेन्द्र रक्तस्त्रैलोक्यपावनः ॥
सत्पात्राय मया दत्तं मम जन्मनिचैष हि ।
श्रीपथादि तु तत् सर्व्वं नागमायात् दानतः ॥
ततः प्रदक्षिणीं कृत्य वाह्यं विनयान्वितः ।
पायसं गुडसंमिश्रं भोजनाय प्रदापयेत् ॥
ततः चात्वा मङ्गलेन पुण्याहेन तु भक्तिः ।
भर्त्तारं देवयज्ञान्ते भुञ्जीत घृतपायसं ॥
एवं कृतेन दानेन नाशं याति न मंशयः ।
संपन्नोपधदानेन रक्तगून्सुपाज्जितं ॥
रक्तगूलयुजा नार्यां दानं कार्य्यमिदं ततः ।

इति रक्तगून्प्रं तिलपद्मदानं ।

आह गौतमः ।

गर्वां यः पीडनं कुर्यादरो रीधनवन्दनैः ।

ददुरोगी सति कण्ड्युक्तो भवति सर्वदा ॥
 वक्ष्यामि तत् प्रतीकारं पद्मदानादिकर्मणा ।
 व्यावहारिकनिष्केण पद्मं कुर्यात् सुशीभनं ॥
 नालञ्च राजतं कुर्यात्तदर्थेनापि कण्डकं ।
 मध्ये रत्नं प्रदातव्यं तदलाभे च मौक्तिकं ॥
 श्रीगन्धकुड्माम्ब्याञ्च प्रक्षाल्य ह्यनुलेपयेत् ।
 तण्डुलीपरि संस्थाप्य वस्त्रयुक्तं तिलेषुवा ॥
 तेषामपि परिमाणं द्रोणचितयमिथ्यते ।
 तदलाभे ह्यं प्राद्यमथवा स्वस्य शक्तितः ॥
 उपचारैः षोडशभिरर्चयेत् मूलमन्त्रतः ।
 आवाहयेच्च देवेशं भास्करं सूर्यमण्डलात् ॥
 देव देव जगन्नाथ द्युमणे लोकपावन ।
 लोकानां चक्षुःसूर्य त्वं पद्येष्मिन् सनिधिद्भुक् ॥

आवाहन मन्त्रः ।

एवमावाह्य सूर्यन्तं भानुं सर्वजनप्रियं ।
 उपचारैः षोडशभिरर्चयेत् मूलमन्त्रतः ॥
 होमश्चापि प्रकुर्वीत आग्नेय्यान्दिशि तस्य तु ।
 समिदाज्यतिलैः सम्यगाचार्यैः सर्वशास्त्रवित् ॥
 सूर्यन्तेचक्षुर्गन्धेण समिहीमं प्रफन्धयेत् ।
 आज्यहीमं प्रकुर्वीत हंसः शुचिसदित्यपि ॥
 व्याहृत्या च तिलैः हीमं कुर्यात्स्वयुतसंख्यया ।
 समिदाज्यैः यादृगतमटाद्विगतिमेव वा ॥

दृष्ट्वा चाहुतिराम्नातान् पात्रे चाग्निमिनिधिपेत् ।
 तेन गात्राणि चाभ्यश्य दृष्टुरोगादितस्य तु ।
 अक्षिभागमुवाकेन यथा लिङ्गस्य वारासा ॥
 मार्जयीताहतेमाद्य दृष्टुणो मुष्टिमा तया ।
 सम्पूज्यानन्तरं भक्त्या भेषजं पायसं चिपेत् ॥
 दद्याद्दोगी तु तं पद्मं पादुसुखाय ह्युदङ्मुषः ।
 मन्त्रे णामेव निधिमर्पूजितायातिभक्तितः ॥
 देवदेव जगसाद्य देवहृद्य परात्तर ।
 जगतां परगामदत्तारक्त द्युमणे प्रभो ॥
 प्रभाकरं सुसमाश्र्य द्वेषिभारुणसारणे ।
 रोधनैर्ष्यं न्यभैरौ तं धेरुष्यं यन्तरीरके ॥
 पूर्वकार्गविपाथेन दृष्टुक्ततादियश्मलं ।
 पद्मदानेन तुष्टस्य साशयाश्च शरीरके ॥

दागमन्तः ।

यत् दृष्ट्वा तु तं पद्मं दृष्टुरोगविनिर्जितः ।
 चिना कण्डुं विना क्लृप्तं त्वग्दीपेय विनिर्जितः ॥
 जायते रूपवान् सद्य आदित्यस्य प्रभा यथा ।
 जोषेदपीशतं मर्त्या धनधाम्यसमन्वितः ॥
 अगन्तरं गात्राणिभ्यः पायसस्य निवेद्येत् ।
 यत्नं यः कुरुते दामं गौरगोक्तविधामतः ॥
 रोगैरभैर्ष्यं सुक्तय मोदते भाभुवद्भुवि ।
 इति दृष्टुरोगप्रतिषेधपद्मदाननिधिः ॥

अथ वायुपुराणे ।

स्वरोपघाती वाचाञ्च हर्त्ता मूकं प्रजायते ।
 वक्ष्यामि तत्प्रतीकारं येन सम्पद्यते सुखम् ॥
 कुर्यात् स्वर्णमयं पद्मं पलाहार्दितदहंतः ।
 यथाविभवतः सम्यग्वित्तशाठ्यं न वारयेत् ॥
 रक्तवस्त्रेण सख्येण ताम्रपात्रोपरि न्यसेत् ।
 ताम्रपात्रपरीमाणं पलानामष्टकं विदुः ॥
 यद्वा स्वविभवेनैव पूजयेद्रक्तचन्दनैः ।
 तिनादकोपरि स्थाप्य पीतवस्त्रेण वेष्टयेत् ॥
 उपचारैः षोडशभिराचार्यैः सर्वशास्त्रवित् ।
 धर्मज्ञैश्च विनीतैश्च दयानुः सत्यवाक् शुचिः ॥
 मन्त्रेणानेन विधिवत्प्राह्मुग्धोऽनद्वृतः शुचिः ।
 ब्रह्मणः सदनं त्वं हि विष्णोरभिजनाभिजः ॥
 अभिप्रीतिकरं भानोरग्नेरद्रम्य चैव हि ।
 गृहाण पूजामितां त्वं सर्वश्लेगविनागकः ॥

पूजामन्त्रः ।

पान्थेयां दिशि वै होम दाक्षायामन्त्रपूर्वकः ।
 समिदाञ्जतिमैशैव माविशगटाक्षरेण तु ॥
 समिहोमं प्रकुर्यात् सर्वरोगप्रशान्तये ।
 पान्थेहोमस्य कर्त्तव्यमित्यतः प्रथमं ॥
 तिमानागतिदृष्टेति घ्राततोभिरद्यापि वा ।
 अग्नेरक्षरतोभागे कर्मगम्यापन्नं भवेत् ॥

पूर्वाङ्गेन विधानेन चाभिषेकादि कारयेत् ।
 प्रनीतामोक्षपर्यन्तं कर्म कृत्वा प्रयत्नतः ॥
 अतः स्वातः शुचिः श्वेतयस्त्रो रोगो तु भूयितः ।
 तस्मै हुतयते पद्मं दद्यात् स्मृत्वा चतुर्गुणं ॥
 देयानामथ सर्वेषां पद्म त्वं प्रीतिकारणं ।
 विशेषतो ब्रह्मण्य सरस्वत्या हरेरपि ॥
 यत् प्राग्वाचाविरोधेन वैरूप्यं मम देहजं ।
 अघभेदभयस्तीव्रन्दुःखं रोगाकारमाया ॥
 तत्सर्वं नागयन्वच ब्रह्मसूर्यत्रिवाग्नयः ।
 त्रिदगादयो ये च देवा हविष्मत्तमाया भुवि ॥

दानमन्त्रः ।

एवं दत्त्वा तु तं पद्मं प्राचार्यायातिभक्तितः ।
 पृष्ठतस्तमनुमज्य अघभेदादिमुच्यते ॥
 एवं पद्मोद्भवः प्राह नारदाय महात्मने ॥

इति मूकत्वहरतिलपद्मदानविधिः ।

अथ विषमपञ्चकदानविधिः ।

ब्रह्माण्ड पुराणात् ।

अथ दानं प्रवक्ष्यामि विषममिति विदुतं ।
 आयुषं शोद्धरं पुत्रं पारोष्यं पापनाशनं ॥
 माघमासे त्रिंशोपेन जन्मर्षेण च कारयेत् ।
 व्याधियज्ञो च दातव्यं दुःसप्राप्तदग्ने ॥

अथान्यथा भयं पश्येत्सर्वदीप प्रशान्तये ।
 भूमौ गोमयलिप्तायां तिलैराढकसंमितैः ॥
 पद्ममष्टदलं कृत्वा कर्णिकाकेसरान्वितं ।
 तस्मिन्विधाय सौवर्णं ततः कृत्वा सरोरुहं ॥
 वस्त्रेषावेष्ट्य गन्धाद्यैरर्चयेत् परमेष्ठिनं ।
 विप्रं यैतानिकं धर्मशास्त्रज्ञं शान्तमानसं ॥
 अभ्यर्च्य दापयेत्तस्मै मन्त्रमेतमुदीरयेत् ।
 सम्प्रीयतां मे भगवान् आत्मभूद्यतुराननः ॥
 दानेनानेन सर्वात्मा जगत्स्रष्टा जगत्पतिः ।
 तथान्यत्तण्डुलेरेष तृतीयं नयणेन तु ।
 विष्णवे म्याणवे चेति दानमन्त्रैर्विबोधयेत् ॥
 सम्प्रीयतां मे भगवान् परमात्मा जगन्मयः ।
 दानेनानेन विष्णात्मा परम, पुरुषोत्तमः ॥
 सम्प्रीयतां मे भगवान् गङ्गरः गङ्गरोतु मे ।
 दानेनानेन विष्णात्मा चन्द्रार्बकतगेश्वरः ॥
 इतिमस्वान् समुचार्य दद्यादेतान् पृथक् पृथक् ।
 चातरूपमयान् कृत्वा ब्रह्मविष्णुमहेश्वरान् ॥
 एषं कृते तु यत्पुण्यं जायते पित्रपुत्रयोः ।
 न तद्वर्णयितुं शक्यं कल्पकोटिगतैरपि ॥
 इत्याह भगवान् ब्रह्मा नारदाय महात्मने ।
 उक्तं मयापि तत्तस्य युष्माकं मुनिगणमाः ॥
 पथ ब्रह्मविष्णुमहेश्वरानां रूपनिष्ठां धान्यपथं तव हृ-
 दयं ।

इति विपद्दानविधिः ।

वायुपुराणात् ।

तिलदानमद्यो वक्ष्ये दग्धा देवि माम्प्रतं ।
 रक्ष्म्यं सर्वं पापघ्नं सर्वं कल्याणकारकं ॥
 जन्मर्षेषु चतुर्दश्यां कृप्यायाञ्च समाचरेत् ।
 सन्निधौ देवदेवस्य शिवस्य परमेष्ठिनः ॥
 चक्रे पञ्चरजःस्मिते द्वादशारं सरीरुहं ।
 दसैर्द्वादशभियुक्तं कृत्वा तस्मिन्परस्त्रकं ॥
 अन्नं तिलसम्पूर्णं विन्यस्याभ्यन्तरं शिवं ।
 चन्द्राकारश्च* सौवर्णं मण्डले गक्रदैवते ॥
 पूजयेद्बन्ध-नैवेद्य-दीप-पुष्पैः-फलैस्तथा ॥

गक्रलक्षणं लोकपालप्रसङ्गेन वक्ष्याण्डदाने द्दुर्गितं गक्र-
 दैवतमण्डलं पार्थिवमण्डलञ्चतश्चतुष्कोणं विधेयं ।

धूपं सर्जरसं कृत्वा दद्यात् शिवयोगिने ।
 भूगन्धपति-रीगानः गक्ररूपौ तिलान्गयः ॥
 न्यामोरुथं पृथिवीजातं न मत्पापं व्यपीकृतु ।
 इति कृत्वा विन्यस्यात् पापानि क्षितिजानि च ॥
 भोजने यानि हिंस्यन्ते स्यावराणि चराणि च ।
 फण्डूतिवमने यानि गणमद्यादिगन्धयोः ॥

परद्रोहप्रवृत्तानि कामनीभोद्धवानि च ॥
 क्रोधजानि च सर्वाणि पापानि च विशेषतः ।
 अवाच्यवाचने यानि अध्ययध्यानजानि च ॥
 मदनोत्सवजातानि क्रोधोद्धूतानि यानि च ।
 ध्यान्याहृतवृत्तानि नश्यन्ति सकलान्यपि ॥
 शिवलोके वसेहर्माख्यर्षुदान् दश कामतः ॥

इति तिलादर्शदानविधिः ।

वायुपुराणात् ।

तिलकुम्भमथो वच्ये कुम्भे पूर्ववदास्थिते ।
 वारुणे मण्डले देव वरुणाकारमर्चयेत् ।
 श्वेतैः पुष्पैः फलैर्गन्धैः कर्पूरेण तु पूजयेत् ॥

वरुणलक्षणमुक्तं ।

ब्रह्माण्डटानि ।

“वारुणं मण्डलं प्राप्य मण्डलं” तच्च अर्धचन्द्राकारं कर्तव्यं ।

मद्भुमान् परितोन्यस्य ततोमन्त्रमिमं जपेत् ॥
 नमोवरुणरूपाय रसाश्रुपतये नमः ।
 रसवारिनिमित्तानि यान्तु नाशरूषानि मे ।
 तिलकुम्भप्रदानेन प्रसीद परमेस्वर ॥
 इति टक्ते धिनग्दन्ति पापानि जलचारिणां ।
 हिंसोद्धवानि घानिपु पानपाकैवग,हने ॥
 रसीपादानभक्षणं शपेयानाद्य वाञ्छवां ।

प्राणे प्राण्ये गवां गन्धे त्र्योत्रियस्यातुरस्य च ।
 पुनः शिवपुरे तिष्ठेद्यावदिन्द्राश्चर्द्दुः ॥
 इतरेष्वपि सर्वेषु विधिः साधारणः स्मृतः ।
 विशेषेण च वक्ष्यामि तत्र तत्र शूचिस्मिते ॥

इति तिलारञ्जकदानविधिः ।

वायुपुराणात् ॥

तिलपीठमथो यक्ष्ये सारदारुमये शुभे ।
 पीठे रत्नद्वयायाम्ने तिलपूर्णं सभित्तिके ।
 व्योमाधिपं गणेशानरूपिणं शिवमर्चयेत् ॥

गणेशरूपमाहात्रियः ।

चतुर्भुजोगजमुखो मृषकस्थश्च तुण्डिलः ।

विपाणं चाक्षसूत्रश्च परशुं मातुलाङ्गकं

दधानोविघ्नराजः स्यादिति ॥

शुक्लगन्धे धूपश्च कर्पूरं धूपवेत्तया ।

क्षौमे च वाससो दद्यात् पुष्पाकं तत्र विन्द्यसेत् ॥

व्योमध्वनिपतिः शुभो गणनाथ तिनान्यथः ।

व्योमगद्गुतिप्राप्तं पापमोग व्यपीहनु ॥

इतिदत्तेऽस्य नश्यन्ति पापान्याकाशजानि च ॥
 अनिबडकथोत्थानि परनिन्दाकथानि च ।
 कूटसाचिसमुत्थानि पैशुन्यजनिंतानि च ।
 वेदनिन्दा गुरोर्निन्दा तथोद्य यवणेन च ।
 हन्ति पापान्यग्रेषाणि तिलपीठप्रदानतः ।
 शिवलोके च कस्यांश्च मोदते दशमश्च च ॥

इति तिलपीठदानविधिः ।

तस्मिन्नेव पुराणे ।

अद्यान्यत् सम्प्रवक्ष्यामि तिलदानमनुत्तमं ।
 पूर्वोक्तकल्पिते पीठे चतुःकुम्भपरिष्कृते ॥
 आदर्शं विमलं न्यस्य तत्र देवं मनोमयं ।
 विष्णुरूपधरं शम्भुं विन्यस्य परितोन्यसेत् ॥

विष्णुरूपमुक्तं ।

नारदेन ।

तद्यथा । गङ्गचक्रगदापद्मधरो वामोर्ध्वाङ्घ्रतः ।
 विष्णुविंधेयो भगवान् विग्रेपोन्याममूर्त्तिधिति ॥
 पीठवस्त्रयुगन्दिद्यु चक्रादीन्यायुधानि च ।
 पञ्चलोहप्रतिष्ठानि तुलसीभिः समश्चेत् ॥
 मनोमय नमस्तेऽस्तु सौम्यरूप वृषध्वज ।
 मनस्कृत्यानि पापानि सर्वान्स्वाशु विनाशय ॥
 इति दत्तेऽस्य नश्यन्ति मानसात्ति कृतानि चै ।

शवादिदर्शनीत्यानि नेत्रदोषकृतानि च ।
 य एवं कुरुते दानं शिवभक्त्या यतन्नतः ।
 शिवलोके यसैद्रूप कल्पत्रयमशङ्कितः ॥

इति तिलकरकदानविधिः ।

वायुपुराणात् ।

अतः परमहृद्धारं नाम दानं वदामि ते ।
 पूर्ववत् कल्पिते पीठे तिलानामुपरि न्यसेत् ॥
 राजतं मण्डलं शुद्धं विश्वगष्टाङ्गुलायतं ।
 तत्र देवमहंकारं पविशक्तिधराकृतिं ॥
 विन्यस्य राजतानन्यान् कुमारान् परितोन्यसेत् ।
 नैगमेशं विशाखञ्च कुमारं गुहमेव च ॥
 'पूर्ववदिति, तिलपीठदानवदित्यर्थः ।

पविः वज्रं,

अहृद्धारय पुरुषाकृतिः हिभुजो यच्चशक्तिधरोविधेयः ।

नैगमेपादिलक्षणसुक्तं विश्वकर्म्मणा ।

ततः स्कन्दग्रंथा जाता दारुणा विलताननाः ।

नैगमेपमुखाः शक्तिधरा द्विवाहवस्तथेति ॥

वौसुम्ने वाससो दद्यात् घण्टाञ्च परितो न्यसेत् ।

कुडुमं गन्धकार्यं स्यात्प्रप्यञ्च करवीरजं ॥

अहृद्धारपते देव शुद्धरूप दुरन्तक ।

अभिमानकृताहोपात् सर्वघात्याहि मां प्रभो ॥

इति दत्तेऽस्य नश्यन्ति यान्यहंकारजानि तु ।
 पारुष्यस्त्रीनिषेध्यादिविप्रक्षयिजानि च ।
 तानि सर्वाणि नश्यन्ति यानि क्वचिद्विलसुनैः ॥
 अनात्मन्यात्मबुद्ध्या तु गृहघेनादिसङ्गमे ।
 अन्यानि यानि पापानि तानि नश्यन्ति सर्वतः ॥
 पापानि तानि नश्यन्ति शिवलोके यमेश्वरः ।
 कल्पानां गतमेकस्य नात्र कार्या विचारणा ॥

इति अष्टादशदानविधिः ।

ब्रह्माण्डपुराणात् ।

पतः परं प्रवक्ष्यामि तिलदानमनुत्तमं ।
 यद्वा पुरुषः स्त्री वा वैरिञ्चिंस्त्रीकमाप्नुयात् ॥
 आधुरारोग्यदं पुण्यं सर्वपापप्रणाशनं ।
 शिवप्रीतिकरं नृणां पुत्रवृत्तिकरं शुभं ॥
 रुद्रेकादशबुद्ध्या तु विमानिकादशान् सुधीः ।
 प्राङ्मुखः प्रत्यागासीनान् गन्धादिभिरघातयेत् ॥
 तिलप्रमथद्वयं पात्रे प्रत्येकं निक्षिपेत्तथा ।
 प्रत्येकं मण्डलं द्वैतं पात्रेषु विनिवेदयेत् ॥
 पात्राणि चैवमाराध्य शिवबुद्ध्या यथाक्रमं ।
 रुद्रेकादशमन्त्रैश्च दद्याद्बुद्ध्यात्पूर्वकं ॥
 रुद्रेकादशमन्त्रा, पण्यमाशैर्नामभिर्नमोत्सेर्नातथ्याः ।

मृगव्याधयः सर्वे च नैर्ऋतिय महायथाः ।
 अजैकपादहिरुध्नः पिनाकी च परन्तपः ॥
 वहनोघेश्वरश्चैव कपाली च महाद्युतिः ।
 स्थाणुर्भवश्च भगवान् रुद्रा एकादशा विदुः ॥

इति रुद्रैकादशतिलदानविधिः ।

तस्मिन्नेव पुराणे ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि तिलगर्भमनुत्तमं ।
 यत्संप्रदानान्मनुजो दीर्घमायुरवाप्नुयात् ॥
 अपमृत्युजयोपायी व्याधिनिर्म्मोक्षणक्षमः ।
 तिलगर्भं प्रतिख्याती रहस्यः पापनाशनः ॥
 यदा ग्रहोपरोधः स्याज्जन्मर्चं स्यातिदारुणः ।
 व्याधोनाश्च समुत्थानमुत्पातस्यापि चोदयः ॥
 तिलगर्भस्तदा कार्यः सर्वदोषोपशान्तये ।
 निमित्तानन्तरं कुर्यात्त्रैमिक्तिकविधिक्रम ॥
 गोमयेनोपलिप्तायां चितावास्तोर्यं वाससी ।
 शालीनामाढकं मध्ये तदर्हन्तण्डुलं न्यसेत् ॥
 तेषु पद्मं प्रविस्तीर्यमष्टपत्रं सुकर्णिकं ।
 कर्णिकायां न्यसेत्पद्मं सौवर्णं शक्तितः कृतं ॥
 नवरत्नानि तत्पद्मे निधातव्यानि यत्नतः ।
 ततस्तद्वाह्यतः शुद्धान् तिलान् कुर्यात् समन्ततः ॥
 गर्भवहाससा भूयः समास्तीर्यं ततः शनैः ।
 गर्भन्तं योनिमन्त्रेण समाधाय यथाविधि ॥

तत उपवेश्य पुरुषं कृष्णकृतसमुष्टिकं* ।
 तस्याङ्गेषु न्यसेन्नन्त्रं मृत्युञ्जयमनुक्रमात् ॥
 तच्च देवं विरूपाक्षमर्द्धचन्द्रविभूषणं ।
 कल्पयित्वा र्चयेत् मन्त्रं पञ्चत्रय्यभिरादरात् ॥

योनिमन्त्रः ।

यस्यै यज्ञियोगर्भीं यस्यै योनिं हिंरण्यवीत्यादिवाजसनेयानां
 प्रसिद्धः ।

मृत्युञ्जयन्यासमाह ग्रीनकः ।
 त्र्यम्बकं यजामहे शिखायां,
 न्यसेत् सुगन्धिं पुष्टिवर्धनमिति हृदये.
 उर्वारुकमिव बन्धनादितियाहोः,
 मृत्योर्मुक्षीय मामृतादिति नाभौ,
 पादे गुल्फे च जङ्घोरुजघने कटिभेद्वयोः ।
 नाभौ कुक्षिद्वये पाङ्गुलकचयोः कुचयोर्हृदि ॥
 स्कन्धे कृकाटिकायाश्च कूर्पूरे मणिवन्धके ।
 कनिष्ठानामिकामध्यातर्जन्यङ्गुष्ठपाणिषु ॥
 कण्ठेऽथ चिबुके यक्ष्णे नासिकाकण्ठे चक्षुषि ।
 ललाटे मूर्द्ध्नि चङ्गायां यर्णान् मन्त्रस्य विन्यसेत् ॥
 इति, देवोपुराणोक्तोवा मृत्युञ्जयमन्त्रन्यासो गृह्यते,

स च गारुड़पुराणीकानानारोगधतुलापुरुषदाने द्रष्टव्यः ।

पञ्च ब्रह्माणास्तत्पुरुषादिमन्त्राः

तस्य मूर्द्धि पुनः पद्मं सौवर्णं पूर्ववत् कृतं ।

विन्यसेदस्त्रमावेद्य तिलैरापूरयेत् पुनः ॥

तं गर्भमर्चयेद्भूर्यथिन्तयित्वानृतीकृतं ।

अमृतत्राविणं चन्द्रं स्नेनमन्त्रेण मन्त्रवित् ॥

ततः शताहतं मन्त्रं मृत्युञ्जयमनुत्तमं ।

तत उदग्रापयेत्तस्मात् गर्भस्थानात् समाहितः ॥

पुनः संप्रोक्ष्य वारुण्या पावमानीभिरेव च ।

पूर्वं देहघ्निर्भुक्तः शंकरोस्मीति चिन्तयेत् ॥

ब्राह्मणाय विनीताय ज्ञानिने वीतमन्यवे ।

ब्रह्मनिष्ठाय तत्सर्वं संप्रदद्यात्तिलादिकं ।

प्रीयतां भगवान् शम्भुश्चद्रमौलिरिति ब्रूवन् ॥

तत्र तिलगर्भउपवेशनं,

शङ्करोस्मीति च ध्यानमुत्थानं, समन्त्रकं । तिलादिदानं

यजमानकर्तृकं । अन्यत् सर्वमाचार्यः कुर्यात् ।

अनेन विधिना यस्तु तिलगर्भं समारभेत् ।

अकालमृत्युर्न भवेत्तस्य नाख्यत्र संशयः ॥

व्याधीनां विप्रमोक्षः स्यान्नहतामपि निश्चयः ।

ग्रहदोषाश्च नश्यन्ति प्रसेदन्ति ग्रहाः पुनः ॥

उत्पातानां प्रशान्तिश्च त्रिविधानामपि क्षणात् ।

त्रिविधानामपि भीमान्तरिक्षदिव्यानां ॥

तिलगर्भदानविधिः ।'

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमहादेवस्य समस्तकरणाधीश्वर-
सकलविद्याविशारदश्रीहेमाद्रि-विरचिते-चतुर्वर्ग
चिन्तामणौ-दानखण्डे तिलगर्भदाना-
न्तानि दानानि समाप्तानि ।

दानखण्डम् नवमोऽध्यायः ।

प्रथममारभ्यते ।

अथ गजदानं ।

कूर्मपुराणे ।

दद्याद्भ्रजं पुराणोक्तमूल्यं पञ्चशतानि वा ।

वित्तानुसारात् तत्रापि कनिष्ठोत्तममध्यमं ॥

पुराणोक्तं मूल्यमत्र हेममापशतद्वयं तथास्वरूपगजदानेन
सह वित्तानुसाराद्वैविध्यं तत्र स्वरूपगजदानं उत्तमः पक्षः
पञ्चशतानोति मध्यमः, शतद्वयं कनीयानिति पञ्चशतानीत्यत्राह
हेममापाः संबध्यन्ते ।

रूप्यस्यूणालंकरणं तारागणविभूषणं ।

सदचिणं वित्तशक्त्या दत्त्वा विष्णुपुरं व्रजेत् ॥

स्यूणा रज्जुः । तारागणो मौक्तिकादिस्तुतोगज ।

भूषणविशेषः ।

इति गजदानविधिः ।

अथ लिङ्गपुराणे ।

गजदानं प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्व्वशः ।
 द्विजाय वाघ दातव्यं देवदेवाय वा पुनः ॥
 गजन्तु लक्षणोपितं हैमं वा राजतं तु वा ।
 सहस्रनिष्कमात्रेण तदहैनापि कारयेत् ॥
 तदर्हाहैन वा कुर्यात् सर्व्वलक्षणभूषितं ।
 पूर्व्वोक्तदेशकाले च देवाय विनिवेदयेत् ॥
 अष्टम्यां वा प्रदातव्यः शिवाय परमेष्ठिने ।
 ब्राह्मणाय दरिद्राय श्रोत्रियायाहिताग्नये ।
 शिवमुद्दिश्य दातव्यः शिवं संपूज्य पूर्व्ववत् ॥
 पूर्व्ववदिति लिङ्गपुराणोक्ततुलापुरुषदानवदित्यर्थः ।
 एतद्यः कुरुते दानं शिवभक्तिसमन्वितः ।
 स्थित्वा स्वर्गे चिरं कालं राजा गजपतिर्भवेत् ॥

इत्यपरोगजदानविधिः ।

विष्णुसंहितायां । ॐ

कच्चारज्जभिरायत्तं शुभासनसमन्वितं ।
 मणिकाञ्चनमालाभिर्भूषितं कर्णचामरैः ॥
 सूत्रखण्डैश्च पुष्पैश्च भूषितं दीपवर्जितं ।
 यथास्नाभोपपत्रं वा यः प्रयच्छति दन्तिनं ।
 ब्राह्मणाय दरिद्राय स्वर्गलोके महीयते ॥
 कार्मक्षयादिहागत्य महाराजोगणाधिपः ।

सर्वपापविनिर्मुक्तोजायते नात्र संशयः ॥

अथ वातुलशास्त्रे ।

गजदानमग्री वक्ष्ये संक्षेपाद्धिधिना शृणु ।
 द्विजानामेव दातव्यं देवानां प्रीतिकारकं ॥
 श्रीकारं परमं धन्यं वनपुष्टिविवर्द्धनं ।
 रोगघ्नं सन्ततिकरं जगदापहिनाशनं ॥
 गजं सुलक्षणोपेतं शुद्धदेशसमुद्भवं ।
 युवानं रूपसम्पन्नं सर्वाभरणभूषितं ॥
 पूर्वोक्तदेशकाले च देवालयसमीपके ।
 आनीय गजराजानमैरावतकुलीद्वयं ।
 अभ्यर्च्य गन्धपुष्पाद्यैर्विप्रमुखाय दापयेत् ॥
 सुखाह तत्र कर्त्तव्यं शिवपूजा तथैव च ।
 आचार्यपूजनं चात्र कर्त्तव्यं विधिपूर्वकं ॥

अथ महाभारते ।

दृक्पुष्पशकटादीनि च, प्रयच्छति शक्तिः ।
 द्विजाय सुषिगिष्टाय श्रोत्रियायाद्वितामने ।
 यत् फलं समवाप्नोति तन्मे निगदतः शृणु ॥
 पटिर्ध्वर्षमहस्त्राणि पटिर्ध्वर्षगतानि च ।
 भोगान् भुङ्क्तामरपुरे राजा कालक्षयादिष्ट ॥

इदं चायदानवाक्यं ।

“यथा यथा अमुकसगोत्रायेत्यादि ।

इमं हस्तिनं कचारज्जुस्विरासनसहितं काञ्चनमालाकीर्णं
चामरगन्धपुष्पालंकृतं प्रजापतिदैवतं अक्षयस्वर्गकामस्तुभ्यमहं
संप्रददे, नममेति, ओं अथ अमुकसगोत्रायेत्यादि । एतद्वस्तिदान
प्रतिष्ठार्थं दक्षिणामिदं सुवर्णं तुभ्यमहं संप्रददे न ममेति ।

इति हस्तिदानविधिः ।

अथाह बौधायनः ।

वाग्बिरोधं गुरोः कृत्वा मुखरोगी भवेन्नरः ।
तस्य दानेन विहितः प्रतीकारोऽयमुच्यते ॥
सौवर्णं राजतं ताम्रं पलेनार्द्धपलेन वा ।
कारयेत् करिणं सौम्यं यथाविभतोऽथवा ॥
तस्यैव कारयेदन्ती शुभ्रेण रजतेन तु ।
पुच्छन्वा मोक्तिकैः कुर्ष्याद्रत्नाभ्यामचिणो तथा ॥
सखेष्ट्य पीतवस्त्रेण गन्धपुष्पाचतादिभिः ।
अर्घ्यवेदान्वराशिस्थं धान्यं द्रोणाष्टकं मतं ॥
शुतवृत्तोपसंपन्नं ब्राह्मणं संयतेन्द्रियं ।
दान्तं कुलीनं धर्मिष्ठमनुद्देगकरं वृणां ॥
आह्वय परया भक्त्या वस्त्रालङ्कारभूषणैः ।
पूजयेत् प्रयतो भूत्वा तेनैतत् कर्म कारयेत् ॥
समिदाज्यतिलैस्त्रेण होमं चापि प्रवर्त्तयेत् ॥
अग्निनाग्निं तथाधाय शक्तं चरति च क्रमात् ।
मन्वा एते विनिर्दिष्टा इषा आश्वत्थइष्यते ॥
कृत्वा चैवाप्रखीम्यस्ततोहस्त्यर्घ्यं न भवेत् ।

चत्वारोदिग्गजा ये च पुष्पदन्तादयश्च ये ।
 सार्वभौमादयोश्च आहृत्यातोषयामि तान् ॥
 समिदाज्यतिलैर्हीमो गजस्य प्रीतये भवेत् ।
 तस्मै हुतवते सम्यक् घृणिप्रीत्यर्थमादृतः ॥
 मन्त्रेणानेन विधेवद्दद्याद्भक्तिसमन्वितः ।
 प्राङ्मुखस्य व्रणौचोदङ्गलायेन्द्रस्य वाहनं ॥
 ऐरावतश्चतुर्हन्ती गजानां नायकस्तु यः ।
 दिग्दन्तिनां पूज्यतमो व्रणं क्षपयतु प्रभुः ॥
 अनन्तरमनुव्रज्य तमाचार्यी सुदान्वितः ।
 ब्राह्मणान् भीजयित्वा च स्वयंभुञ्जीत वाग्यतः ॥
 एवं कृते व्रणाबाधात् तत्क्षणादेव सर्पति ।
 तेनैव व्रणिभिर्नूनं कार्य्यमारोग्यहेतवे ॥

इति व्रणप्लगजदानविधिः ।

अथ देवताभ्यो गजदानं ।

शिवधर्मात् ।

निवेदयति धीनागं भक्त्या स्वर्णाद्यसंकृतं ।
 शिवाय पर्वदिवसे तस्य पुण्यफलं शृणु ॥
 स भक्तैरावतप्रस्थैर्गंजैर्युक्तैः सुशोभनैः ।
 प्रक्रीडति महायानैः शतसंख्यैरनेकशः ॥
 कल्पकीटिसहस्राणि कल्पकीटिगतानि च ।

रुद्रलोके गतयान्ते भवेदिह सुराधिप ॥
 चतुर्थगसहस्रान्ते स्वर्गं प्राप्य नराधिपः ।
 भवेदिन्द्रसमः श्रीमान् रूपवीर्यसमन्वितः ॥

इति शिवगजदानं ।

गारुड़पुराणे ।

शेजगन्निधये नागं प्रयच्छति महामतिः ।
 भद्रजातिसमुद्गतं पद्मनाभाय शक्तितः ।
 कुप्यकं बलशोभाद्यं घण्टाचामरभूषितं ॥
 वरनाहुशसंयुक्तं अनेकस्वर्णभूषणम् ।
 नानामण्डनभूषिष्टं चारुडिण्डिमडम्बुरं ॥
 कृत्वा विष्णोर्महापूजां कार्त्तिकैकादशीदिने ।
 द्वादश्यामर्पयेत्तं तु देवदेवाय चक्रिणे ॥
 त्रिलोकीनाथ देवेश सर्वभूत हृषानिधे ।
 गजदानेन तुष्टस्त्वं प्रयच्छ मम वाञ्छितं ॥
 इत्युच्चार्याय दत्त्वा तं प्रणिपत्य जगत्प्रभुं ।
 सुरेन्द्रलोकमासाद्य क्रोडिते कालमचर्यं ॥
 वर्षाब्दसहस्राणि क्रोडित्वा सुचिरं दिधि ।
 ततोभूलोकमासाद्य सार्वभौमी नृपीभवेत् ॥

इति विष्णुगजदानविधिः ।

आदित्यपुराणे ॥

निवेदयति योनागं भक्त्या स्पर्शाद्यलङ्घृतं ।

सूर्याय पर्व दिवसे तस्य पुण्यफलं शृणु ॥
 स मत्तैरावतप्रस्थे गजयुक्तैः सुशोभनैः ।
 प्रक्रीडति महायानैः शतसंख्यैरनेकशः ।
 सप्तद्वीपसमुद्रायां क्षितौ नरपतिर्भवेत् ॥
 भुक्त्वा तु विपुलान् गीगान् प्रलये समुपस्थिते ।
 सूर्ययोगं समासाद्य स तत्रैव प्रलीयते ॥

इति सूर्यगजदानविधिः ।

अथ दासीदानं ।

तत्र वज्रिपुराणे ।

गृहदानं श्रुतं राजन् दासीदानं ततः शृणु ।
 तव भक्त्या प्रवक्ष्यामि महासौख्यप्रदायकं ॥
 चतुर्णामाश्रमाणां हि गृहस्थः श्रेष्ठ उच्यते ।
 गृहस्थाच्च गृहं राजन् सुगृहे तु वरस्त्रियः ॥
 अहिरण्यमदासीकमल्यान्नाद्यमगौरसं ।
 गृहलक्षणवृत्तीनां नरकस्यापरोविधिः ॥
 अदण्डवासिकं ग्राममदासीकञ्च यद्गृहं ।
 अनाज्यभोजनं यच्च हृद्या तदिति मे मतिः ॥
 विभ्रमाभरणा दास्यो यद्गृहं समुपासते ।
 तत्रास्ते पङ्कजकरा लक्ष्मीः क्षीरोदशायिनी ॥
 न तत्रास्ति गृहे शौचं न सुखं व्यावहारजं ।
 यत्र कर्मकरी नास्ति सर्वकर्मकरी सदा ॥
 किंकराणां कृतं कर्म न करोतीह यद्भृतं ।

यदेका कुरुते दासी गृहस्थेन भृता सती ॥
 बहुलीकाकुलीग्रामोदासीदासाकुलं गृहं ।
 बुद्धिर्दन्माकुला यस्य तस्य चेतः किमाकुलं ॥
 यस्य भार्या गृहे दत्त्वा दासी कर्मण्यनुव्रता ।
 भृत्याः सत्वोद्यतकरास्त्रिवर्गस्तत्र सिद्धयति ॥
 यद्यदिष्टमं लोके यच्चास्य दयितं गृहे ।
 तत्तद्गुणवते देयं तदेवाक्षयमिच्छता ॥
 एतद्विचार्य हृदये दासीं दद्याद्विजातये ।
 स्थिरनक्षत्रसंयुक्ते सौम्ये सौम्यग्रहान्विते ।
 दानकालं प्रशंसन्ति सन्तः पर्वणि वा पुनः ॥
 अलङ्कृत्य यथाशक्त्या वासोभिर्भूषणैस्तथा ।
 ब्राह्मणाय प्रदातव्या मन्त्रेण भक्तितस्तथा ॥
 इयं दासी मया तुभ्यं श्रीमती प्रतिपादिता ।
 सदा कर्मकरी भोग्या यद्येष्टं भद्रमश्रुते ॥

इदमिह दानवाक्यं ।

श्रीं अद्य अमुकसगोत्रायेत्यादि इमां दासीं सुवर्णालङ्कार
 यतीं गन्धपुष्पाद्यलङ्कृतां अक्षयसुखप्राप्तिकामस्तुभ्यमहं सम्प्रददे ।
 न ममेति ।

श्रीं अद्य अमुकसगोत्रायेत्यादि एतदासीदानप्रतिष्ठार्यं
 दक्षिणामेतत् सुवर्णं तुभ्यमहं सम्प्रददे, न ममेति ।
 पञ्चयर्षाधिका सा तु चत्वारिंशत्समावधिः ।

दासी द्विजाय दातव्या दासदानेष्यं विधिः ।

दत्त्वा चमापयेत्पद्माद्वाङ्घ्र्यं वस्त्रकाञ्चनैः ॥

अनुगत्वा तु सीमायां द्विजं विसर्जयेत् ततः ।

एवं दत्त्वा महाराज कृतकृत्यो भवेत्पुमान् ॥

इह लोके परे चैव समजन्मान्यखण्डितः ।

गृहकर्मकरीं दद्यात्तृणीं रूपशालिनीं ।

बहुद्रव्योपसंयुक्तां ग्रामवेश्मसमन्वितां ॥

दासीं समीक्ष्य बहुशो गृहकर्मदद्यां

यो वाङ्घ्र्याय कुलशोलवते ददाति ।

विद्याधराधिपतिभिस्त्वभिपूजितोऽसौ

मर्त्यैः प्रयाति स्वजनैः सह विष्णुलोकं ॥

कूर्मपुराणे ।

दासीं दद्याद्यथाशक्ति मूल्यानालङ्कृतां शुभां ।

सुवर्णरजतैः साढैः विधिवद्दद्यायुतां ॥

वित्तानुसारात्तां दत्त्वा विप्राय गृहमेधिने ।

भोदतेऽप्सरसां लोके यावत्वाङ्घ्र्यतत्रयं ॥

इति दासीदानविधिः ।

अथ काशीत्तरे ।

योलङ्कृत्य स्त्रियं शम्भोरुत्तमां विनिवेदयेत् ।

सौम्यमेधस्य यज्ञस्य फलं शतगुणं लभेत् ॥

सुविनीतां स्त्रियं दासीं ऋतकार्थं निवेदयेत् ।
नरमेधस्य यज्ञस्य फलं शतगुणं लभेत् ॥

इति शिवाय दासीदानविधिः ।

अथ रथदानं ।

कूर्मपुराणे ।

रथं चतुर्व्वलीवर्द्धं धान्याहतम्विधा ।
वित्तानुसारात् सर्व्वेभ्य रथोपकरणैर्युतं ।
सदक्षिणञ्च विप्राय दत्त्वा शिवपुरं व्रजेत् ॥

धान्याहतमिति,

अष्टादशधान्यानि परिभाषायां व्याख्यातानि, त्रिधेति त्रिद्वि-
कसुवर्णदक्षिणानुसारादुत्तम मध्यम-कनिष्ठ-भेदेन-त्रैविध्यं रथोप-
करणानि युगयोक्तप्रतीदवरत्रादीनि ।

तत्र दानवाक्यं ।

अथ अमुकसगोत्रायेत्यादि चतुर्व्वलीवर्द्धं युक्तं अष्टादशधान्य-
परिहतं सकलस्त्रीपस्करयुतं एतं रथं विश्वकर्म्मदेवतं निरत्यय-
स्त्रगादिसुखकामस्तुभ्यमहं सम्प्रददे न ममेति ।

अमुकसगोत्रायेत्यादि एतद्रथदानप्रतिष्ठार्थं दक्षिणामिदं
सुवर्णं तुभ्यमहं सम्प्रददे न ममेति ।

दानमन्त्रस्तु ।

दानखण्ड' ८ अध्यायः ।] चेमात्रिः ।

स्कन्दपुराणे ।

रथाय रथनाथाय नमस्ते विश्वकर्माणे ।
विश्वभूताय नाथाय अरुणाय नमो नमः ॥

गारुडपुराणे ।

गन्त्रीं तुरङ्गसंयुक्तां योददाति द्विजातये ।
सर्वकामसमृद्धात्मा स राजा जायते भुवि ॥

गन्त्री नाम रथविशेषः ।

सचक्राख्यां युगोपितां मत्तवारणभूपितां ।
आस्तीर्णहृत्तास्तरणां योक्तयुक्तां सकूवरां ॥
युक्तां चतुर्भिस्तुरगैर्द्वीपाभ्यां वा शक्तितो युतां ।
वलीवर्द्धयुताश्चापि द्विजाय प्रतिपादयेत् ॥
पुण्येऽङ्गि विप्रमाह्वय कृत्वा वस्तादिभूपितां ।
सदिक्षणां यथाशक्त्या दद्यात् प्रयतमानसः ॥

दानमन्त्रः ।

गन्त्रीमिमां प्रयच्छामि विश्वकर्माधिदैवतां ।
दानेनानेन भगवान् प्रीयतां मे परः पुमान् ॥
एवं प्रदाय विधिवद्गन्त्रीं मन्त्रेण मानवः ।
विमानेनार्कयर्षेण देववद्वि वि मोदते ॥
इह लोके भवेद्राजा बलवान् धर्मवत्सलः ॥

महाभारते ।

प्रदानं सर्वदानानां शकटस्य विशिष्यते ॥
 एवमाह महाभागः शाण्डिल्यो भगवान् ऋषिः ।
 शकटं दम्यसंयुक्तं यो दद्यात्तु द्विजातये ।
 तस्य स्वर्गे विमानन्तु सर्वहेममयं शुभं ॥
 दिव्याङ्गनाभिराकीर्णं सर्वैरन्नविभूषितं ।
 उपतिष्ठति विप्रेन्द्र सर्वकामफलप्रदं ॥

इति रथदानविधिः ।

अथ रथदानप्रसङ्गेन शिविकादानमुच्यते ॥

वङ्गपुराणे ।

वसिष्ठ उवाच ।

शृणु चान्यत् महीपाल महादानमगुत्तमं ।
 येन वै दत्तमात्रेण मुच्यते नरकार्णवात् ॥
 मार्गशीर्षे शुभे पक्षे समुपोष्य हरेर्दिनं ।
 माघफाल्गुनयोर्वापि वैशाखस्य शरत्कुच ।
 द्वादश्यां हरिमन्वर्थं कालशोषपरिसंस्थितं ॥
 शङ्ख शार्ङ्ग-गदा-चक्र-धर शक्त्या हिरण्यय ।
 शिविकां वक्रवृणोत्या-श्लुदासमयीमथ ॥
 शानीय सन्निधिं विप्योः शुभच्छत्रसमन्वितां ।
 सम्भूष्य च स तां भूषां जागरं तत्र कारयेत् ॥

विद्याभिजनसम्पन्नं विदग्धं* शास्त्रवित्तमं ।
 आज्ञासारं शुचिन्दत्तं कलत्रापत्यभूपितं ॥
 प्रातः सभार्यमभ्यर्च्यं वासोभिः कर्णभूपणैः ।
 उपान-च्छूरिका-खड्गपट्ट-कञ्चुक-वेणिका ॥
 आदर्शस्थगिकापानपात्रञ्च कांस्यभाजनं ।
 चत्वारो ह्यपभा देया धेनवश्च सुलक्षणाः ॥
 शिविकावाहनानान्तु तथैव ह्यवधारिणः ।
 हृत्तिर्देया तथात्रञ्च वर्षार्हं ब्राह्मणस्य च ॥
 वर्षे वर्षे पुनर्देयं ब्राह्मणस्यैतदेव तु ।
 हृत्तिरेव त्वसम्पत्तौ वर्षे वर्षे पि वार्षिकी ॥
 इहामुत्रातपत्राणं कुरु केशव मे प्रभो ।
 ह्यत्रन्वत्प्रीतये दत्तं ब्राह्मणाय मया शुभं ॥
 देव देव जगन्नाथ विश्वात्मन् दत्तयानया ।
 प्रभो शिविकया देव प्रीतीभव जनार्दन ॥

इति दानमन्तः ।

दत्त्वा तु ज्ञानविदुषे सपत्नीकाय पुत्रिणे ।
 सुरापःस्तेनकृत् सङ्गी ब्रह्महा गुरुतलागः ॥
 शिविकादानमाहात्म्यात् मुच्यते पातकात् स्फुटं ।
 पितृपक्षं मातृपक्षं पत्नीपक्षं तथैव च ।
 आत्मानं बन्धुपक्षञ्च तारयेन्नरकार्षणात् ॥

भुक्त्वा तु विपुलान् भोगानिहामुचसुखप्रदान् ।
सपत्नीकः सपितृको विष्णुसायुज्यमश्नुते ॥

इति शिविकादानविधिः ।

अथ क्रमप्राप्तस्य महादानस्यातिदानप्रकरणे निरूपित-
त्वात् रथदानानन्तरं गृहदानमारभ्यते ।

तत्र सम्यक्तः ।

गृहदाता सुखी प्राञ्जो विद्वान् सव्ववस्तुषु ।
प्रज्ञा-सुख-विहृद्द्वयं पात्रे-देयमतीगृहं ॥

वृहस्पतिः ।

रसान्नोपस्करयुतं गृहं विप्राय योऽर्पयेत् ।
न हीयते तस्य वंशः स्वर्गं प्राप्नोत्यनुत्तमं ॥

वेदव्यासः ।

सर्वकामैः सुसम्पूर्णं दत्त्वा वैश्वं हिरण्यमं ।
मुद्गलाय गतः स्वर्गं शतद्यून्त्री महामतिः ॥
सर्वरत्नं हृषाः दर्भा युवानोऽश्वः प्रियाःस्त्रियः ।
रम्यमायसद्यश्चैव दत्त्वामुं लोकमास्वितः ॥

महाभारते ।

नैवेगिकं सर्वगुणोपपन्नं
ददाति यथैव नरो दिजाय ।

स्वाध्यायचारित्रागुणाय राजं-
स्तस्यापि लोकाः कुरुजाङ्गलेषु ॥
वीजरशून्यं शयनैरुपेतं
दद्याद्दृहं यः पुरुषो द्विजाय ।
सुख्याभिरामं बहुरत्नपूर्णं
लभेदधिष्ठानवरं स राजन् ॥

तथा । यस्तु नैवेशिकं शुद्धं ब्राह्मणाय प्रयच्छति ।
त्रिंशत्कोटोऽथ वर्षाणां स्वर्गलोके महीयते ॥
ततोवतीर्णः कालेन मानुषं लोकमागतः ।
नगराधिपतिः श्रीमान् राजराजोभवेत् ध्रुवं ॥

आह व्यासः ।

शृङ्ग-न्दीपप्रभोद्योत-शयना-सन-भाजनैः ।

उपस्करैश्च सम्पूर्णं सर्वधान्यप्रपूरितं ॥

सर्वधान्या-न्युक्तानि, उपस्कराः मञ्जक-तूलिको-पधाना-सन-
कांस्यादिभाजन-दीपिका-पेषणयन्त्रधान्यादिमानभाण्ड-दण्डी-
लूखल-मूपल-शृङ्गमयस्याली-कलश-वारिधानी-शूर्प-व्यजन-च्छत्रो-
पानह-खड्गासिपुत्रिका-सम्भार्जनी-गोबलीवर्द्धाश्च महिषी-तण्डुल-
घृत-तैलपूर्णपात्र-दात्र-वस्त्र-चन्दनादिगन्धद्रव्य-ताम्बू लोपकरण-
काष्ठ-चुङ्गी-दास-दासीप्रभृतयः ।

ब्राह्मणाय दरिद्राय सुशीलाय ददाति यः ।

तथाध्ययनशीलाय शृणु तस्यापि यत्फलं ॥

देवैः पिष्टगणैर्युक्तो ब्रह्मर्षिमनुजर्षिभिः ।

तप्ता वर्षशतान्येव दशतिष्ठन्वनामवाः ॥
 तस्मादिह समागत्य सप्तद्वीपाधिपोभवेत् ।
 बहुप्रदो बहुधनो द्विजो वा वेदपारगः ॥

गरुड़पुराणे ।

ऐष्टकं दारवं वापि मृगमयं वापि शक्तिः ।
 सर्वापस्करणीपेतं योदद्याद्विपुलं गृहं ॥
 ब्राह्मणाय दरिद्राय विदुषे च कुटुम्बिने ।
 क्रीडित्वा सुचिरं स्वर्गं मानुष्यं लोकमागतः ।
 भवत्वव्याहृतैश्वर्यैः सर्वकामसमन्वितः ॥

कूर्मपुराणे ।

शक्तिः सर्ववित्तेन पूर्णं गृहमपि त्रिधा ।
 सदक्षिणं द्विजे दत्त्वा ब्रह्मलोकं ब्रजेत्तरः ॥
 'सर्ववित्तेन, सर्वापस्करेणेत्यर्थः ।
 'त्रिधा, पूर्ववदुत्तम-मध्यमा-दिभेदेन ।
 ब्रह्मैवत्तं वङ्गिपुराणयोः,
 न गार्हस्थात्परोधर्मा नैव दानं गृहात्परं ।
 नानृतादधिकं पापं न पूज्यो ब्राह्मणात्परः ॥
 धनधान्यममायुक्तं कलत्रापत्वसद्गुलं ।
 गोगजाश्वगणाकीर्णं गृहं स्वर्गादिगिष्यते ॥
 यथा मातरमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति जन्तवः ।
 एव गृहस्य माश्रित्य सर्वे जीवन्ति चाश्रमाः ॥

धर्म-मर्थञ्च कामञ्च मित्रा य प्रधितं यशः ।
 प्राप्तकामैर्नरे राजन् सदा सेव्यो गृह्यायमः ॥
 न गृहेण विना धर्मो नार्थकामो सुखन्न च ।
 लोकयात्रा यशः स्वर्गं प्राप्यते राजसत्तम ॥
 न स्वर्गे नापवर्गेषु न चान्येष्वपि धामसु ।
 प्रसार्थ्य पादौ यद्रात्री स्वगृहे स्वपतां सुखं ॥
 दिनानि तानि गण्यन्ते यानि यान्ति गृह्यायमे ।
 अपि शाकम्पचानस्य स्वगृहे परमं सुखं ॥
 इति मत्वा महाराज कारयित्वा सुशोभनं ।
 भवनं ब्राह्मणे देयं महतीं भूतिमिच्छता ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

गृहं कृत्वा शुभस्तम्भं बहुचित्तं सुशोभनं ।
 सप्ताकारप्रतीलीकं कपाटागलयन्वितं ॥
 सुधावलितं चतुरं विस्तीर्णगणशोभितं ।
 शुभप्रवेश-निष्काश-मुपकार्यादिसंयुतं ॥
 मत्तवारणशीभाढं गवाक्षादिविभूषितं ।
 दत्त्वा द्विजातिमुख्याय न शोचति कृताकृते ॥

मत्स्यपुराणे ।

पक्षिष्टकामयं कृत्वा शैलजं वापि दारुजं ।
 मृत्सम्यं वापि भवनं शुभलक्षणसंयुतं ॥
 प्रभूतबलिपुष्पाढां धेन्वा चैव समन्वितं ।

अर्जुनैः सरलैः सालैरन्यैश्चैव मनोरमैः ॥
 तिमिपैः सर्जवृक्षैश्च कदम्बैः सह वञ्जुलैः ।
 शुभस्थानसमुत्पन्नैर्वास्तुलक्षणसंयुतं ॥
 स्थापनञ्च यधान्यायं भुमिश्चैव तु शोभनं ।
 मार्जनं सिञ्चनं चैवं सन्तानीयेन कारयेत् ॥
 मङ्गल्यानुपहारांश्च वास्तुविद्योदितांस्तथा ।
 देवतापञ्चकं तत्र चत्वारिंशत्समन्वितं ।
 पूजयित्वा यधान्यायं ततोदद्याद्गृहं गृही ॥
 वास्तुलक्षणं, पञ्चचत्वारिंशद्देवता-

क्रमश्च तस्मिन्नेव पुराणे ।

एकाशीतिपदङ्गत्वा रेणुभिः कनकेन च ।
 पश्चात्पिष्टेनानुलिम्पेत् सूत्रेणालोड्य सर्व्वतः ॥
 दशपूर्वापरं रेखा दश चैवोत्तरायताः ।
 सर्व्ववास्तुविभागेषु विज्ञेया नक्षत्रा न च ॥
 एकाशीति पदङ्गत्वा वास्तुविस्तर्ब्बवास्तुषु ।
 पदस्थान् पूजयेद्देवांस्त्रिंशत्पञ्चदशै-व तु ।
 द्वात्रिंशद्वाह्यतः पूज्याः पूज्याश्चान्तस्त्रयोदश ॥

अत्रैवं प्रयोगः ।

पूर्व्वन्तावदमेध्य-श्मशाना-दिरहितामनूपरां शुभवर्णगन्धादि-
 लक्षणान्वितां चतुरस्रां प्रागुदक्प्रवणां भूमिं परीक्ष्य गोमयादि-

नोपलिप्य तत्र सुधान्तिष्ठानि समान्तरान्तानि दशसूत्राणि पात-
येत् तथैव दश दक्षिणोत्तरायतानि ततश्च नवकोष्ठकासु नव-
पङ्क्तिषु सर्वमेकाशीतिपदं मण्डलं पश्यद्यते, तत्र मध्यमकोष्ठ-
नवकमुत्सृज्य नवकमेव पदं विदध्यात् तत्पूरस्थितश्च पात्रस्थित-
कोष्ठद्वयाभ्यामिकीकुर्व्यात् आग्नेय्यान्वेकमेव एवं दक्षिणपश्चि-
मोत्तराणि त्रीणि त्रीण्येकीकृत्य कोणेष्वेकैकं परिशिष्य ब्रह्मस्या-
नस्य परिधिं निष्पादयेत् बाह्यतद्येगानादिकोणेष्वेककोष्ठका-
न्येव चत्वारि चत्वारि पदानि परिशिष्य प्राच्यादिदिक्षु कोष्ठकानि
त्रेणीभूतानि पञ्च पञ्च पदानि विदध्यात् ततश्च पञ्चचत्वारिंशत्-
पदानि निष्पादयन्ते ।

मध्ये नवपदस्त्वेकः चत्वारस्त्रिपदाः स्मृताः ।
विंशतिस्त्रिकपदिकास्तावन्ती द्विपदाः स्मृताः ॥
एवं प्रतिष्ठिता देवायत्वारिंशच्च पञ्च च ।
नामतस्तान् प्रवक्ष्यामि स्थानानि च निबोधत ॥
इंगानजोणादिस्तरान् पूजयेत् क्रमगोन च ।
निष्ठी चैवाय पजन्यो जयन्तः कुनिगायुधः ॥
सूर्यः सत्वोभृगश्चैव पाञ्जागोवायुरेश च ।
पूषाय वितघयैव गृहक्षतयमावुभा ॥
गन्धर्वो भृङ्गराजश्च सृगः पितृगणभ्रया ।
दैवारिकोऽथ सुघोषः पुष्यदन्तय वारुणः ॥
असुरः शैव गोपय पापयत्प्राशरोगकः ।

भस्माटसोमनागौ च अदितिश्च दितिस्तथा ॥
 फणावान् मुख्यभस्वाटौ सोमनागौ तथापरौ ।
 अदितिश्च दितिश्चैव स्थाप्याः प्रणवनामभिः ॥
 वहिर्दात्रिंशदृते तु तदन्तयतुरःशृणु ।
 आपश्चैवाथ सावित्रो जयोरुद्रस्तथैव च ।
 अर्यमा सविता चैव विवस्वान् विबुधाधिपः ॥
 मित्रोऽथ राजयत्सा च तथा पृथ्वीधरः क्रमात् ।
 अष्टमस्वापवत्सस्तु परितो ब्रह्मणः स्मृताः ॥

अत्र तावद्दात्रिंशत्पदे वहिःपरिधौ प्रथमसौशानकोणे श-
 गिनं संस्थाप्य प्रदक्षिणक्रमेण पर्जन्यादिदेवां स्थापयेत् तदन्त-
 यतुर इति, पर्जन्यात् पश्चिमे एककोश्वके पदे आपः, आकाशात्
 पश्चिमे सावित्रः दीवारिकात् पूर्व्वंस्मिन् जयः, आपः पूर्व्वंस्मिन्
 रुद्र इति वहिः परिधिरन्तयतुरोदेवांस्थापयेत् परितो ब्रह्मण
 इति, मध्यपदस्थितस्य ब्रह्मणः पुरस्तादर्यमं संस्थाप्य प्रदक्षिण-
 क्रमेणाष्टौ देवान् स्थापयेत् ।

अधोपसंहरति ।

आपयेयापवत्सस्य पर्जन्योऽग्निर्दितिस्तथा ।
 पदिकानान्तु वर्गायमेव कोणेष्वग्रेपतः ॥
 तन्मध्ये तु वहिर्बिम्बिगद्विपदास्ते तु सर्व्वतः ।
 अर्यमा च विवस्वाय मित्रः पृथ्वीधरन्तथा ।
 ब्रह्मणः परितोदिक्षु द्विपदाश्चैव सर्व्वतः ॥

पदिकानामित्यादि ।

अयमेकपदानां पञ्चानां देवानामीशानकोणे वर्गः संपद्यते
एवमाग्नेयादिकोणेष्वपि एकपदाः पञ्च देवता भवन्ति तन्मध्ये
वहिरिति । कोणमध्ये वाह्यपरिधौ विंगतिद्विपदा भवन्ति अंश-
मादयश्चत्वारस्त्रिपदा मध्ये ब्रह्मा नवपदइति एवं पञ्चचत्वारिंश-
द्देवान् गन्धमाल्यादिभिः पूज्य वास्तुविद्योक्तप्रकारेण गृहहारम्भं
कुर्यात् ।

तस्मिन्नेव पुराणे ।

वास्तु परिचिते सम्यग्वास्तुगेहे विचक्षणः ।
वास्तूपगमनं कुर्यात्समिद्धिर्बलिकर्म च ॥
जीर्णोदारे तथाघाने तथाच नववेश्मनि ।
नवप्रासादभवने प्रासादपरिवर्त्तने ॥
द्वाराभिवर्त्तने तद्वत् प्रासादेषु गृहेषु च ।
वास्तूपगमनं कुर्यात् पूर्वमेव विचक्षणः ॥
एकांगीतिपदं लिख्य वास्तुमध्ये तु पिष्टकैः ।
होमस्तिमेखुले कार्यः कुण्डे हस्तप्रमाणके ॥
ययैःकृण्वतिलैर्यै व समिद्धिः घोरतृषण्णैः ।
पालाशैः खादिरैर्ध्वामागोदुम्बरसंभवेः ॥
कुगदूर्वामयैर्वापि मधुसर्पिःसमन्वितैः ।
कार्यम्, पञ्चभिर्विप्रैर्विस्ववीजैरद्यापि वा ॥
होमान्ते भक्ष्यभोज्यैस्तु वास्तुदेगे वनिं हरेत् ।
तद्वदिगेपनैवेद्यमिदं दद्याकमेण तु ।
द्वैगकांश्च घृताक्ततात् गित्तिने विनिवेदयेत् ॥

अोदन सोत्पलं दद्यात्पर्जन्याय घृतान्वितं ।
 जयन्ताय ध्वजं पीतं पैष्टं कूर्मं च विन्यसेत् ॥
 इन्द्राय पञ्चरत्नानि पैष्टं कुलिशन्तथा ।
 वितानकञ्च मूर्ध्नाय धूपं सक्तुं तथैव च ॥
 सत्याय घृतगोधूमं मत्स्थान-दद्याद्भृगाय च ।
 सप्तशुभ्रान्तरिचाय दद्यात् सक्तुं च वायवे ॥
 नाजाः पूषो तु दातव्या वितथे चणकोदनम् ।
 गृहचताय भध्वन्नं यमाय पिणितोदनं ॥
 गन्धोदनञ्च गान्धर्वे भृङ्गे मेघस्य जिह्विकां ।
 दौवारिके दन्तकाष्ठं पैष्टं कृष्णवनिं तथा ।
 मृगाय यावकं दद्यात् पितृभ्यः कृगरांस्तथा ॥
 सुग्रीवे पूषकान्दद्यात् पुष्पदन्ताय पायसं ।
 कुगम्भ्वेन संयुक्तं तथापद्मञ्च वारुणे ॥
 पैष्टं हिरण्यं दद्यादसुराय सुरासवं ।
 घृतोदनञ्च गोपाय यद्वान्यै पापयज्ञणे ॥
 घृतलठ्ठिकांस्तु रोगाय नागपुष्पं कृष्णावते ।
 भक्षं मुश्याय दातव्यं मुद्गोदनमतः परं ॥
 भद्राटस्थानके दद्यात् सोमाय मधुपायसं ।
 नागाय गान्धिकं पिष्टं अदित्ये लोपिकाम्भया ॥
 दितेस्तु पूरिकां दद्यादित्येयं वाह्यतोवनिः ।
 शौरमापायं दातव्यं आपयत्साय वै दधि ॥
 मावित्ये नट्टकान्दद्यात् गमरीषं कुगोदकम् ।
 मणितुं गुंडपूषाय जयाय घृतचन्दनं ॥

विवस्वते पुनर्दद्याद्रक्तचन्दनपायसं ।
 हरितालीखनं दद्यादिन्द्राय घृतसंयुतं ॥
 गुडोदनन्तु मित्राय रुद्राय घृतपायसं ।
 आमपक्वन्तथा मांसं देयं स्याद्राजयज्ञणे ॥
 पृथ्वीधराय मांसानि कुष्माण्डानि च दापयेत् ।
 शर्करापायसन्दद्यादर्थ्यन्ने पानमेव तु ॥
 पञ्चगव्यं यवाथैव तिलाक्षतहविषरुं ।
 भक्ष्यं भोज्यञ्च विविधं ब्रह्मणे विनिवेदयेत् ॥
 एवं सम्पूजिता देवाः गान्तिं कुर्वन्ति ते सदा ।
 सर्वेषां काञ्चनं दद्याद्ब्रह्मणे गां पयस्विनीं ॥
 राक्षसानां बलिर्देयी मांसोदनममन्विता ।
 ईगाने नागमाह्वयघरुञ्च विनिवेदयेत् ॥
 मांसोदनं सरुधिरं हरिर्द्रोदनमेव च ।
 आग्नेयीन्दिशमायित्य विदार्यै विनिवेदयेत् ॥
 दध्नीदनं सरुधिरं मत्स्यखण्डैश्च संयुतं ।
 पीतरक्तं बलिन्दद्यात् पूतना या तु राक्षसो ॥
 वायुश्चे पापराक्षस्यै मत्स्यं मांसं सुरामथं ।
 पायसञ्चापि दातव्यं स्वनाम्ना सर्व्वतः क्रमात् ॥
 नमस्कारानुयुक्तेन प्रणवाद्येन सर्व्वतः ।
 प्राक्मांस्योदनं स्कन्दाय दक्षिणस्यां तथापरं ॥
 छगरापालिकादानमर्थ्यन्ने मूममन्वतः ।
 मांसं सरुधिरं दद्यात् जृम्भकाय तु पशुभे ।
 पितृपिष्यये रक्ताक्तपिटानन्तरतोपि च ॥

भक्ष्यभीक्ष्यैर्हिंसीयानां तन्नन्तैश्च बलिं हरेत् ।
 सर्वासां पायसं साज्यं यथोक्तवत्सम्भवे ॥
 तदभावे दर्भपुष्पैर्दध्यक्षतष्टतेर्बलिः ।
 गोमयेनोपलिप्तायां मण्डलान् पूर्वतःक्षितौ ॥
 गन्धादिपूर्वकं सर्वं भौतिकञ्च बलिं हरेत् ।
 भूतेभ्योऽथ पितृभ्यश्च राक्षसेभ्यो नमो नमः ॥
 पिशाचेभ्योऽथ मातृभ्यो गणेभ्यश्च पृथक् पृथक् ।
 दिव्यान्तरिक्षभौमेभ्यः प्रणवाद्यनमोन्तकैः ॥
 ततः सर्वोपधिस्नानं यजमानस्य कारयेत् ।
 द्विजांस्तु पूजयेद्भक्त्या वै चान्ये गृहमागताः ।
 एतद्वास्तूपगमनं कृत्वा कर्म समाचरेत् ॥
 प्रासादं भवनी-ध्यान-प्रारम्भे परिवर्त्तने ।
 पुरयेऽमप्रवेशेच सर्वदोषोपगान्तये ॥
 वास्तूपगमनं कृत्वा ततः सूत्रेण वेष्टयेत् ।
 रक्षोघ्नपावमानेन सूत्रेण भवनादिकं ॥
 नृत्यमङ्गनवाद्यैश्च कुर्याद्वाह्यणवाचनं ।
 अनेन विधिना यस्तु प्रतिसम्पत्करं बुधः ॥
 गृहे वायतने कुर्यान्न स दुःखमवाप्नुयात् ।
 नच व्याधिभयन्तस्य नच वन्धुधनक्षयः ।
 जीवेद्दृष्टगतं स्वर्गं याम्पमेकं वनेश्वरः ॥

अथ ब्राह्मणैवर्त्तं ।

कारयित्वा गृहान् रम्यान् षट्पुत्रस्यकंसंग्यया ।

भुवनाष्टादशत्रिंशत्तत्रचतसंख्यया ॥
 शक्त्या तद्विगुणान्येव शतं यावत्सहस्रकं ।
 कुडास्तम्भगवाच्याद्यान्विचिवान् बहुभूमिकान् ॥
 सप्राकारप्रतोलीकान् कपाटार्गलयन्त्रकान् ।
 सुधाधवलितान् रम्यान् विस्तीर्णाङ्गणवाटकान् ॥
 सप्तधातुमयैर्भाण्डैः पञ्चरत्नैः समन्वितैः ।
 चर्मकाष्ठमयैर्हस्तिदन्तवस्त्रमयैस्तथा ॥
 मृत्मयीपस्कराकीर्णान् वस्त्रोपकरणान्वितान् ।
 सर्वोपस्करसम्भारशणवत्कलराजितान् ॥
 राजितांस्तृणपापाणैः काष्ठसञ्चयसंयुतान् ।
 सर्वधान्यसमायुक्तैः कुशुलैश्च विराजितान् ॥
 गो-महिष्या-श्व-वृषभ-प्रेष्य-दासीजना-न्वितान् ।
 चैवारामजलासन्धान् दृढान् हर्म्ययरान् शुभान् ॥
 सम्पूर्णान् सप्तधान्यैश्च घृततैलगुडादिभिः ॥
 तिल-तण्डुल-शाली-क्षु-भाप-गोधूम-सर्पपैः ।
 प्रियङ्गुयव-नीवार-निष्पाव-राजमुद्गकैः ॥
 मसूर-चणका-वर्त्तसकुष्ठककुलोत्थकैः ।
 लवणा-द्रुक्-खर्जूर-द्राक्षा-जीरक-धान्यकैः ॥
 हिङ्गु-कुङ्कुम-कर्पूर-खानद्रव्यैः सचन्दनैः ।
 रूप्योपस्करपर्यङ्गतुल्लोगण्डं पधानकैः ॥
 चुम्बीच्छेदन-मन्यान-भद्रासन-कदुरथकैः ।
 पिठरो-लखल-स्याली-सर्पदर्पण-यन्त्रकैः ।
 मुपना-मि-रुपाणी-पुदण्ड-कीदण्ड-मुद्गरैः ॥

गृह्यतापिकादर्वाट्टपत्तोष्टकहस्तकैः ।
 चरकालकनोहीन्द्रदौपिकाग्निष्टिका घटी ॥
 कुण्डनी पेपणी तद्वदुदकुम्भप्रमार्जनी ।
 मञ्जूपालिष्णुरान्दोलमुख्योपस्करसंयुतान् ।
 शक्त्या स्वर्णसहस्रेण शक्तेनार्द्धार्द्धसंयुतान् ॥
 यथाशक्त्या रूप्ययुतान् कृतान् निर्मलचेतसा ।
 इत्येवमादिसम्पूर्णान् गृह्यान् दद्याद्वितातिषु ॥

वज्रिपुराणे ।

कर्तुं चन्द्रबलोपेते स्थिरनक्षत्रसंयुते ।
 शुभेऽङ्गि विप्रकथिते दानकालः प्रशस्यते ॥
 शुक्लपक्षे तृतीयायां पूर्णिमायामथापि वा ।
 एवमंभृतसम्भारं गृह्यं कृत्वा द्विजोत्तमान् ।
 कुलशीलसमायुक्तान् शतसंख्यान्निमन्त्रयेत् ॥
 अधीतवेदशास्त्रज्ञान् पुराणस्मृतिपारंगान् ।
 गृह्यधर्मरतान् दान्तान् निस्त्रान् बहुकुटुम्बिनः ।
 निराश्रयांस्तथाराजंस्तोभ्यो दत्त महाफलं ॥
 श्रमद्वय मपत्नीकान् वस्त्राभरणकुण्डलैः ।
 कृत्वाग्निवजन भूयोवास्तु पूज्य विधानतः ॥
 ममुधरविट दाता विटधीत गतस्त्रयः ।
 जगदीगो गृहायामो गोविन्दः प्रीयतामिति ।

ब्रह्मवैवर्ते ।

गृहाङ्गणे फारदित्वा कुण्डमेकं ममेखलं ।

गृहयज्ञः प्रकर्त्तव्यस्तृष्टिपुष्टिकरः सदा ॥

गृहयज्ञविधानन्तु, व्रतखण्डे विलोकनीयं ।

रघोघ्नानि च सूक्तानि पठेयुर्ब्राह्मणास्ततः ।

वास्तोः पूजा प्रकर्त्तव्या दिक्पालानां बलिं क्षिपेत् ॥

ततः पुण्याहघोषेण ब्राह्मणास्तेषु वैश्वसु ।

प्रवेशयित्वा शय्यासु सभार्यासूपवेशयेत् ॥

यजमानस्ततः प्राज्ञः शुक्लाम्बरधरः शुचिः ।

यद्यस्य विहितं पूर्वं तत्तस्मै प्रतिपादयेत् ॥

अतेदं दानवाक्यं ।

श्रीं अद्य अमुकसगीत्रायेत्यादि इदं गृहं शयनासनभाजनी-
पस्करयुतं सर्वधान्यप्रपूरितं सर्वदेवतं अमुककामस्तुभ्यमहं सम्प्र-
ददे नममेत्युक्त्वा इदं गृहं गृहाणेत्यादिवक्ष्यमाणमन्त्रं पठेत् ।

श्रीं अद्यामुकसगीत्रायेत्यादि एतद्गृहदानप्रतिष्ठार्थं दक्षिणा-
मिदं हिरण्यन्तुभ्यमहं सम्प्रददे न ममेति ।

दक्षिणासंख्या तु, शक्त्या स्वर्णसहस्रेणेत्यादिना दर्शितैव ।
प्रतिगृहीता स्वस्तोल्युक्त्वाकीदादितियजुर्वेदप्रसिद्धं मन्त्रमुदाहरेत् ।

इदं गृहं गृहाण त्वं सर्वोपस्करसंयुतं ।

तव विप्र प्रसादेन ममास्त्वभिमतं फलं ॥

एवमेकैकगो दत्त्वा प्रणिपत्य ममर्पयेत् ।

स्वस्त्योति ब्राह्मणैर्वाच्यं कीदादिति च पूजितैः ॥

गृहस्यतिस्मृतौ पुनरयं मन्त्रः ।

गृहं मम विभूत्यर्थं गृहाण त्वं विजोत्तम ।

प्रीयतां मे जगद्योनिर्वास्तुरूपी जनार्दन ॥

मत्स्यपुराणे ।

प्राप्ते दानदिने कार्यमैशान्यां हस्तसंमितं ।

चतुरस्रं समं कुण्डमेखलायोनिभूषितं ॥

पूर्वोत्तरे हस्तमिता च वेदी

गृहादिदेवेश्वरपूजनाय ।

अर्चाच्चनं ब्रह्मशिवाद्युतानां

सूर्यस्य कार्यं फलपुण्यगन्धैः ॥

ब्रह्मादिप्रतिमालक्षणमुक्तं तुलापुरुरूपे ।

द्वारेषु कार्याणि च तोरणानि

प्रचैरपि क्षीरवनस्पतीनां ।

मध्ये च संस्थाप्य च पूर्णकुम्भं

स्रग्गन्धधूपाम्बररत्नयुक्तं ॥

गृह्योक्तेन विधानेन कृत्वा चाग्निमुखं ततः ।

गव्येन पयसा दिव्यं स्थालीपाकं चरुं श्रपेत् ॥

ततश्च तच्चैव चरुं जुहोमि

मध्यस्थिताभ्यो गृहदेवताभ्यः ।

बलिञ्च सम्यग्विधिसंप्रयोगात्

क्षीरेण धारापरितस्तु दद्यात् ॥

ब्राह्मणं अर्चयेत्पूर्वं परितुष्टं चमापयेत् ।

शय्यां दक्षिणभागे तु सोपधानां सदोषिकां ।

सितवस्त्रैश्च संसृष्टां लक्ष्मीनारायणान्वितां ॥

लक्ष्मीनारायणलक्षणं देवतादानप्रकरणे लक्ष्मीनारायणदाने,
वक्ष्यते, तद्रूपञ्च सुवर्षं मयं यथाशक्ति निर्माय,

सिताम्बरं कुण्डलहेमभूषितं
केयूर-कण्ठाभरणाभिरामं ।
पत्नीसमेतं च करे गृहीत्वा
दाता पठेन्मन्त्रमिमं गृहस्थः ॥
एह्येहि नारायण दिव्यरूप
सर्वामरैर्बन्धितपादपद्म ।
शुभाशुभानन्दसुधाम धीर
लक्ष्मीयुतस्त्वं हि गृहं गृहाण ॥

नमः कौस्तुभनाथाय हिरण्यकवचाय च ।
घोरोदारणवसुप्ताय जगद्वात्रे नमो नमः ॥
नमो हिरण्यगर्भाय जगन्नाथाय वै नमः ।
चराचरस्य जगतो गृहभूताय वै नमः ॥
भूर्लोकप्रमुखालोकास्तव देहे व्यवस्थिताः ।
नन्दन्ति यावत्कल्पान्तं तथा तस्मिन् भवान् गृही ॥
त्वत्प्रसादेन देवेश पुत्रैः पौत्रैर्युती गृही ।
पञ्चयज्ञक्रियायुक्तो वसेदाचन्द्रतारकं ॥
एवमुक्त्वा तु देवेभ्यं सपत्नीकं द्विजोत्तमं ।
तिलप्रस्थीपरिस्थायां शय्यायामुपवेश्य च ॥
वदेद्दिदं ततोवाक्यं सर्व्वधान्ययुतं त्विदं ।
सर्व्वोपस्करसंयुक्तं गृहं गृह्ण द्विजोत्तम ॥
तत्रोपकरणं सर्व्वं दाम्पत्यस्य निवेदयेत् ।

पादुको-पानह-च्छत्र-भूषण-सन-भाजनैः ॥
 सम्पन्नञ्चाद्यैसम्पन्नं गृह्णीपस्करभूषणं ।
 सर्वसम्पूग्भवेवास्तु पठित्वैवं निवेदयेत् ॥

ब्रह्मवैवर्ते ।

गृह्णीपकरणैस्तुल्यां दक्षिणा भवनं विना ।
 उपदेशुरपीच्छन्ति तन्मूलत्वान्नहर्षयः ।
 सुयतीन् पूजयित्वा तु ततः स्वभवनं व्रजेत् ॥
 दद्यादनेन विधिना ब्रह्मन्धेकमथो गृहं ।
 ससंख्यानियमः कार्यः शक्तिरत्र नियामिका ॥
 शीतवातातपहरं दत्त्वा दृणकुटीरकं ।
 इष्टान् कामानवाप्नोति प्रेत्य स्वर्गं महीयते ॥
 ऋग्नितां या यजुर्मध्यमामस्वरविभूषिता ।
 अलन्तसुखलब्धेन देया ब्रह्मपुरी प्रिया ॥
 गो-भू हिरण्यदानानि नियमाःसंथमास्तथा ।
 गृहदानम्य कौन्तेय कलां नार्हन्ति योऽर्शी ॥

वज्रिपुराणे ।

एवं दत्त्वा गृहं राजन् सर्वोपस्करसंवृतं ।
 नरोविष्णुपुरं वाति गेच्यमानोऽपरीगणैः ॥
 तत्र कल्पवृक्षं भृगा भोगान् देवैः सुदुर्नभान् ।
 कानाद्विष्ट समायाता राजा भवति धार्मिकः ॥
 पुनर्षिष्णुपुरं न्मथा सतत्रन्ननि पायिवः ।
 रूपमोभास्यसम्यन्नो दोषीयुर्निरपद्रवः ॥

पुत्रपौत्रयुतोलक्ष्मां वियोगरहितः सुखी ।
भवेन्नरो महाराज गृहं तस्मात् प्रदीयते ॥

भक्ष्यपुराणे ।

य एवं सर्वसम्पन्नं पक्वैः विनिदयेत् ।
कल्पकोटिशतं यावत् ब्रह्मलोके महीयते ॥
शैलजं दारुजं वापि यो दद्याद्द्विधिपूर्वकं ।
वसेत् क्षीरार्णवे रम्ये नारायणसमीपतः ॥
मृगसयञ्चैव यो दद्याद्गृहक्षीपस्करान्वितं ।
पुरेषु लोकपालानां प्रीत्या मन्वन्तरं वसेत् ॥
कलिकल्पविमुक्तः पूजितः सिद्धसङ्घैः
रमरचरसालावीज्यमानोऽप्यसुरोभिः ।
पितृशतमपि बन्धून् पुत्रपौत्रप्रपौत्रा-
नपि नरकनिमग्नांस्तारयेदेकएव ॥
दिव्यभोगांस्ततो भुक्त्वा राजराजो भवेद्भुवि ।
नारायणवस्तीपेतो नारायणपरायणः ।
नारायणकथासक्तो जीवेद्दर्शयतं सुखी ॥

भविष्यत्पुराणे ।

यः कारयेत् सुदृढहर्म्यवतीं महार्थां
सत्सेवितां द्विजपुरीं सुजनोपभोग्यां ।
दिव्याप्सरोभिरभिनन्दितचित्तहृत्तिः
प्राप्नोत्यसावनुपसम्पदमिन्दुमौलेः ॥

इति गृहदानविधिः ।

सुमन्तुरुवाच ।

मृण्मयं दारुजं शैलं पक्वेष्टकमघापि वा ।
 दत्त्वा नन्तगृहं वापि यथाविभवसंभवात् ॥
 सर्वोपकरणोपेतं सर्वधान्यसमन्वितं ।
 सूर्यायेत्यं गृहं दत्त्वा सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥

इति भविष्यत्पुराणीकं

सूर्यगृहदानविधिः ।

महाभारते ।

तथा गवार्थे शरणं शीतवातहरं शुभं ।
 आसप्तमन्तारयित्वा कुलं भरतसत्तम ॥

स्कन्दपुराणे ।

यः कारयित्वा सुदृढं विस्तीर्णं सुसमस्यलं ।
 शीतवातात्पहरं सिक्वाताभिर्गृद्दुत्तरं ॥
 शरीरकण्डूतिहरं स्तंभसंभारसंकुलं ।
 भक्ष्यप्रकल्पितानेकद्वेषाधारयद्गङ्गकं ॥
 प्रतीघ्नाय सुशुभ्यर्गदामनीगढुमद्दुलं ।
 हतुं धूमैश्च दंशादीन् प्रकृष्टामनमाययं ॥
 छतकूपनिपानादिजलागयनिवेशनं ।
 प्रयकरतिरम्भारकारिकर्मकरान्वितं ॥

हृणोदकादिनिर्वाहञ्चमकल्पितवृत्तिकं ।
 एवंविधं महारम्यं प्राकारद्वारभूषितं ।
 कृत्वा गृहं गवामर्थे यः पञ्चंषि निवेदयेत् ॥
 स राजराजो भवति भाग्यारोग्यसमन्वितः ।
 सुरभीलोकमासाद्य दिव्यभोगसमन्वितं ॥
 क्रीडित्वा सुचिरं कालं ततोभानुश्रमागतः ।
 धनरूपसमायुक्तः कुले महति जायते ॥

इति गीर्गृहदानं ।

अथाश्रयदानं ।

तत्र कालिकापुराणे ।

शङ्करात्परमं नान्यदतस्तस्मै विकल्पयेत् ।
 यतोनामाश्रयं वापि कृत्वा पक्षेष्टकामयम् ॥

विकल्पः ।

संकल्पः ।

सुगीलं चारुनिर्वातं परिचारसमन्वितं ।
 व्याख्यामण्डपसंयुक्तमासनैर्विविधैर्युतं ।
 पुष्पोद्यानसमायुक्तं सोदकं शङ्करालयं ।
 ग्राम दीपेन्धनाद्यर्थं प्रेष्याणाञ्चैव चेतने ।
 कौपीनीपानहाद्यर्थमाश्रये विनियोजयेत् ॥
 ततोभ्यर्च्य यतोन् भक्त्या भोजयित्वा विगोपतः ।
 वल्लैश्चैव प्रपूज्यैर्भक्त्या तेभ्यो निवेदयेत् ॥

प्रीयतां मे महादेव-चन्द्रमौलिर्महेश्वरः ।
 इत्युक्त्वा पुण्यदिवसे दत्त्वाचैवात्र दक्षिणां ॥
 अनेनाश्रयदानेन सर्व्वकामयुतीनरः ।
 तस्मिंस्त्वमरलोकानां भोगान् गच्छेत्तदालयं ॥

तदालयं ।

शङ्करालयं ।

शैवपुराणे ।

स्यावरं जङ्गमञ्चैव द्विविधं लिङ्गमुच्यते ।
 प्रासादे स्यावरं कार्य्यं जङ्गमन्तु मठे हितं ॥
 स्यावराब्जङ्गमं श्रेष्ठमिति प्राहुर्म्महर्षयः ।
 दोषादिस्थापनञ्चैव ज्ञानक्रियाप्रकाशनं ॥
 जङ्गमात्तु प्रवर्त्तते तेनाधिक्यन्तु जङ्गमे ।
 तस्माब्जङ्गमलिङ्गेभ्यो विद्यापीठस्य गुप्तये ॥
 कारयित्वा मठं दिव्यं शुद्धशैलेष्टकामयं ।
 गयनासनसंयुक्तं पुष्पारामादिशोभनं ।
 श्रद्धयापरयोपेतं पुण्यकाले समुत्सृजेत् ॥

ब्रह्मवैवर्त्ते ।

मठदानमधिकृत्याह मार्कण्डेयः ।
 यावत्सन्तिष्ठते भूमौ स मठे जनसेविते ।
 तावदर्षप्रमाणेन कर्त्ता च शुभभाग्भवेत् ॥
 यः कारयेन्मठं शैलं शिवायतनमग्निधी ।

स शैवं पद्मासाद्य कल्पायुतशतं वसेत् ॥
 तस्मात्पुण्यक्षयादेतत् पृथिवीमीश्वरप्रियः ।
 लभेद्दीर्घायुरारोग्यं सम्पदैश्वर्यसन्ततिं ।
 त्रैतायुगे नृपाधीशः सहस्रक्रतुकृद्भवेत् ॥
 विष्णोरायतने पुण्ये सन्निधौ कारयेन्मठं ।
 यः सः स्यात्सकलैश्वर्यसम्पदामालयः सदा ॥

भगवतीपुराणे ।

विजयायैव कर्त्तव्यं पुण्याराममठादिकं ।
 सजलं कारयेत्तस्मान्मठारामादिकं नरः ॥
 कृत्वा मठं प्रयत्नेन शयनासनसंयुतं ।
 पुण्यकाले द्विजेभ्योऽथ यतिभ्योवा निवेदयेत् ॥
 सर्वान् कामानवाप्नोति निष्कामो मोक्षमाप्नुयात् ॥

ब्रह्मप्रोक्ते ।

मठ-भ्रमतिशयं-वापि सर्वोपकरणैर्युतं ।
 कारयित्वा द्विजातिभ्यः पुण्यकाले समुत्सृजेत् ॥
 तस्य पुण्यकृता लोका चीयन्ते न कदाचन ॥

अगस्त्यः ।

सर्वकामभवाप्नोति तस्य सम्पद्यते सदा ।
 देवायतनकर्त्ता च यद्वीनामाययस्य च ॥
 सचमण्डपकारीच क्रीडन् याति गृहोत्तमैः ।

देवीपुराणे ।

प्रामादमण्डपगृहे मठे चित्रशिलात्मने ।
 उठतो पद्मगालायां सर्वे सं पूजयन्ति ये ॥
 स्वरामान्तर्जलोपेतं मठं भूमिचयोद्धितं ।
 शान्तिधामाग्निप्रस्थेन विद्यायोगजपादिभिः ।
 युक्तं देवाय दातव्यं सर्वकामप्रदायकं ॥
 महापापारिगमनं ममस्तभूमनापहं ।
 राज्यायुःसुतसौभाग्यवर्द्धनं कीर्त्तनं तथा ॥
 विजनं नैव कुर्वन्ति मठारामविवर्जितं ।
 सर्वेषां विघ्नदं कर्तुं नृपलोकभयावहं ॥
 तथा । देवायतनकोटिस्थं कुर्याद्देमाण्डभूपणं ।
 एकं सर्वेश्वरं धाम कृतं तस्याधिकं फलं ॥
 गङ्गीदके च यत्पुण्यं स्नात्वा च परिकीर्त्तितं ।
 तत्पुण्यं स्वजनैः स्नाप्य तामीशानगतिं राभेत् ॥

स्कन्दपुराणे ।

मठदानमधिकृत्याह ।

यः कारयेन्महद्रम्य सुवेदीसंस्थितं मठं ।
 पञ्चभौमन्विभौमं वा शिवज्ञानरतात्मनां ॥
 शुद्धापवरकैर्युक्तं मन्त्रस्नानसमन्वितं ।
 वास्तुविद्याविभक्तञ्च प्राकारपरिवारेतं ॥
 धूमनिर्गमनीपेतं पूर्वतः सत्रमण्डलं ।
 गन्धपुष्पगृहं कार्यमैशान्यां मठसंयुतं ॥
 भाण्डागारञ्च कौवेर्यां कोष्ठागारञ्च वायवे ।

जलागयञ्च वारुण्यां वातायनसमन्वितं ॥
समित्कुशेन्यनस्थानमायुधानाञ्च नैऋती ।
अभ्यागतालयज्ञैव रम्यं शय्यासमन्वितं ।
तोयाग्निदीपसम्भुतैर्युक्तं दक्षिणतो भवेत् ॥
गृहान्तराणि सर्वाणि सजलैः कदलीगृहैः ।
पञ्चवर्णैश्च कुसुमैः शोभितानि प्रकल्पयेत् ॥
प्राकारञ्च बहिर्हृद्यात् पञ्चहस्तप्रमाणतः ।
प्राकाराञ्च बहिः कुर्यात् सर्वदिक्षु समन्ततः ॥
दिव्यं शिवाग्र्यं रामं नानापुथोपशोभितं ।
सर्वक्षु कुसुमोपेतं नानाहृत्समन्वितं ॥
प्रियङ्गुशिखराशोकपुत्रजीवकरिष्टकैः ।
पुन्नागवकुलैश्चैव पाटलाबिल्वचम्पकैः ॥
श्वेतमन्दारविजयैर्जातीतगरकुष्ठकैः ।
सुवर्णश्वेतयूथीभिर्वर्णास्नानकुरगृष्टकैः ॥
करवीरैः कर्णिकारैर्नानावर्णैरनेकशः ।
स्थानविन्यासचरितैः सन्मार्गाधारसंयुतैः ॥
वृक्षैश्च हृदिभेद्युक्तं दिग्विदिक्षु जलान्वितं ।
सितरक्ताञ्जकुसुमैर्नीलरक्तोत्पलैर्युतं ॥
सतावितानगृहकैः क्वचित् क्वचिदवस्थितैः ।
कदलैः स्तम्भखण्डैश्च दाडिमाद्यैर्विराजितं ।
इति कलावहिस्तस्य प्राकारं कारयेन्महत् ॥
कपाटगोपुरोपेतं परिखावटसंयुतं ।
तृतीयाञ्च पुरादूर्ध्वं विद्याव्याख्यानमण्डपं ॥

गवाक्षनिर्गमोपेतं विचित्रं परिकल्पयेत् ॥
 पुराञ्च पञ्चमं कार्यं शिवस्य वसतीगृहं ।
 पट्टहस्तमष्टहस्तं वा दारुपट्टविनिर्मितं ॥
 तत्र मृदारुशैलं वा स्थापयेद्विधिवच्छिवं ।
 सर्वविद्याविधातारं सर्वज्ञं कुलमीश्वरं ॥
 वृतं शिष्यप्रशिक्ष्यैश्च व्याख्यानोद्यतपाणिकं ।
 पद्मासनस्यं सुश्रेतं प्रसन्नवदनं गुरुं ॥
 एवं शिवान्यमं कृत्वा भक्त्या विज्ञानुसारतः ।
 तत्प्रतिष्ठां ततः कुर्यात् पूजालङ्कारलक्षणां ॥
 विद्यादानोक्तविभवैः शोभां कृत्वा मठाग्रतः ।
 पञ्चभिः पञ्चगव्यैस्तं स्थाप्यैशान्यान्दिशि क्रमात् ॥
 स्थापयेद्बन्धतोयाद्यैः शिवशास्त्रपरिश्रुतैः ।
 तूर्थघीपैस्तमानीय स्थापयेत् पुष्पमण्डपे ॥
 ततश्चन्दनपुष्पाद्यैः पूजयित्वाधिवासयेत् ।
 जप्त्वा पञ्चविधं स्तोत्रं शिवं विज्ञापयेत्ततः ॥
 अद्याधिवासनं देव श्वः प्रतिष्ठा भवेत्तव ।
 भक्तानामनुकम्पार्थं सान्निध्यमुपकल्पयेत् ॥
 प्रातः संस्राप्य देवेशं पूजयित्वा प्रवेशयेत् ।
 पवित्रैः स्थापयेद्देवां पादादारभ्य पञ्चभिः ।
 ततः सुगन्धगन्धाद्यैर्नित्यं शोध्यं शिवालयं ॥
 शिवञ्च पूजयेत्पुष्पैः स्नानवस्त्रयुगान्वितैः ।
 सशिवस्तं प्रणम्येगं गुरु र्याख्यां प्रवर्त्तयेत् ॥
 प्राङ्मुढोदङ्मुखोवापि पु स्थाहाद्यं शिवाग्रतः ।

ततः सम्यजयेद्दत्त्वा यजमानः स्वयंगुरुं ॥
 दक्षिणाभिधिं नित्राभिर्भोजनाद्यैश्च पूजयेत् ।
 निवेदयेत्ततः स्थानं मर्षेणां गिवयोगिनां ।
 मर्षोपकरणोद्योतं प्रणिपत्य पुनः पुनः ॥
 एवं शः कारयेदाद्यः श्रीमच्छिवपुरं महत् ।
 मर्षपापविनिर्मुक्तः गित्रलोके महोयते ॥
 स्वर्गोच्चविंशकोपेतः समुत्पन्नपरिवारितः ।
 पुत्रभित्तादिमंयुक्तः शान्तःपुरपरिच्छदः ॥
 सुविनिश्चिन्महायानैरमंग्यैः सर्वकामिकैः ।
 गित्रवत् क्रीडते भोगैरणिमादिगुणैर्युतः ॥
 ततः कालेन महता विद्यादानप्रभायतः ।
 ज्ञानयोगं समासाद्य तत्रैव प्रतिमुष्यते ॥
 स्वपतिम्यापका वृत्ता वलीवर्दीय कर्मिणः ।
 यान्ति रुद्रपुरं सर्वे तदध्यक्षाय ये नराः ॥
 येषान्ये वृत्तिभृतकाः गिवायतनकर्मिणः ।
 तेऽपि याति श्रुताः स्वर्गं गिवकर्मभानुभावतः ॥

भविष्यत्पुराणे ।

कारयित्वा दृढस्तम्भं शुभंपक्वकामयं ।
 मठं कामठपृष्ठाभमाभासितदिगन्तरं ।
 सुधानिलिप्तं गुमश्च सुखशालाविराजितं ।
 दद्यादनन्तफलदं शैववैष्णवयोगिनां ।

वाराणसपुरे ।

धिभोमं वा द्विभोमं वा कुर्यादधिकभूमिकं ।
 मठं विचित्रगानाद्यं विराजन्महावारणं ॥
 ध्यानाध्ययनशोभादिव्याख्यानस्यानभूषितं ।
 सुधया वा गिलाभिर्वा मममस्त्रितभूमिकं ॥
 विन्यस्तपुस्तकाधारभूतनूतनमद्भुक्तं ।
 नानाफलाकुलोद्यानराशिमण्डपमण्डितं ॥
 निर्गमन्वाद्युपानीयसुसम्भृतजलाशयं ।
 यतीनां पधिकाणाञ्च निगममुपमेदुषां ॥
 पादुकोपानहृष्टफोपोनेन्यनयाममां ।
 उपयोगिपटार्थानामन्येषामपि नथये ॥
 ग्रामं वा विपुलां भूमिं प्रदशाच्छ्रयान्वितः ।
 एवं ममाश्रयं कृत्वा तापसानां हितावहं ॥
 अन्येषामपि लोकानां दुःखिनामाश्रयाविनां ।
 समाश्रयं प्रयच्छामि प्रीयतां मे जगदिधिः ॥
 एवं दत्त्वा महाराजन् सुविचित्रं समाश्रयं ।
 अश्वमेधमहस्तस्य फलमाप्नोत्वसंगयं ॥
 शिव विष्णुपुरे स्थित्वा तद्रूपवन्नविक्रमः ।
 भोगानपि बहून् भुक्त्वा परं निर्व्याणमृच्छति ॥
 यः कारयेदितिविचित्रविशालशाल ।
 मालाकुलं रुचिरकृद्य वितानयुक्तं ॥
 दिव्याङ्गनापरिहृतोऽथ भवेन्पुरारेः ।
 पारे भवार्णवजनस्य स सौख्यमेति ॥

इत्याश्रयदानं ।

अथ प्रतिश्रयदानं ।

तत्र भविष्यत्पुराणे ।

प्रतिश्रये सुविस्तीर्णं कारिते सजलेभ्यने ।
दीनानाथजनार्थाय ततः किन्न कृतं भवेत् ॥

वज्रिपुराणे ।

कारयित्वा दृढस्तम्भं शुभं पक्वेष्टकामयं ।
प्रतिश्रयं सुविस्तीर्णं सुभूमिं लक्षणान्वितं ॥

सुधानुलितं गुप्तञ्च सुखशालाधिराजितं ।

दद्यादनन्तफलदं शैववैष्णवयोगिनां ॥

प्रतिश्रयं सुविस्तीर्णं सदन्नं सुजलान्वितं ।

दीनानाथजनार्थाय कारयित्वा गृहं शुभं ।

निवेदयेत् पथिस्थेभ्यः शुभद्वारं मनोहरं ॥

देवीपुराणे ।

शक्र उवाच ।

पुरस्य पश्चिमे भागे दक्षिणेचीत्तरेऽथ वा ।

पूर्वे वा मध्यतोवापि ये कुर्वन्ति प्रतिश्रयं ॥

देवतास्तत्र काः स्थाप्याः का न स्थाप्या द्विजोत्तम

दिग्बिभागगतां ब्रूहि स भवेद्येन शान्तिदः ॥

ब्रह्मीवाच ।

दक्षिणीत्तरपूर्वेण पश्चिमेन सुरेश्वरः ।

अथ मध्यगतःशक्रः कार्योऽयं तत्प्रतिश्रयः ॥

यत्र शान्ताश्च खिन्नाश्च विश्राम्यन्ति द्विजातयः ।
 प्रतिश्रयस्य कर्त्तारः स्वर्गे तिष्ठन्ति ते चिरं ॥
 तस्मात् प्रतिश्रयः कार्यो दृष्टादृष्टफलाधिभिः ।
 देवताधिष्ठितः शक्रः सर्वसौख्यप्रदो भवेत् ॥
 देवतानान्त्यं प्रोक्तं चतुर्थी नोपपद्यते ।
 महिषघ्नी तथा यत्नं नायकं चात्र कारयेत् ॥
 महिषघ्नी भवेन्मध्ये ज्येष्ठस्थाने नचान्यथा ।
 वामतो नायकः कार्यो दक्षिणे यत्तराट् तथा ॥
 अथवा दिग्गता कार्या तत्रापि कथयामि ते ।
 यद्द्वारं संमुखं तस्य देवो तत्र प्रतिष्ठयेत् ॥
 न यत्नं नायकं कार्यं द्वाराभ्यां मध्यतः स्थितं ।
 एवं ह्यते फलं यत्तु वक्तुं तत्केन शक्यते ।
 केवलं फलमेतस्य सुखं राज्यं यशः श्रियं ॥
 यमः ।

आसनं पादशौचञ्च दीपमन्त्रं प्रतिश्रयं ।
 दद्यात्प्रेतानि यः पञ्च स यज्ञः पञ्चदक्षिणः ॥
 अन्नदः प्राणदो ज्ञेयो रूपदो वस्तदः स्मृतः ।
 स हि सर्वप्रदो नाम यो ददाति प्रतिश्रयम् ॥
 अश्वमेधमहस्त्रस्य राजसूयगतस्य च ।
 पुण्डरीकसहस्त्रस्य योगिष्ववसथीनरः ॥
 विष्णुः प्रतिश्रयं तथा शय्याप्रादाभ्यङ्गश्च दीपकं ।
 प्रत्येकदानेनाप्नोति गोप्रदानसमं फलं ॥
 आश्रमे च यतिर्यस्य विश्राम्यति सुहृत्तर्कं ।

किकं तस्यान्येन धर्मेण कृतकृत्योहि स स्मृतः ॥

जन्मप्रभृति यत्पारं गृहस्थेन तु सञ्चितं ।

निर्माज्जयति तत्सर्वं एकरात्रोपितोयतिः ॥

तथा । तपोजपैः कृशीभूतो व्याधितोऽवसथार्हकः ।

वृद्धोयहभृहीतय तथान्योविकलेन्द्रियः ॥

नीरुजय युवाचैव भिक्षुर्नावसथार्हकः ।

नीरुजय युवाचैव ब्रह्मचर्याद्दिनश्नति ॥

ब्रह्मचर्याद्दिनष्टस्तु कुलं गीतञ्च नाशयेत् ।

वसन्नवसथे भिक्षुर्मथुनं यदि सेवते ॥

तस्यावसथनाशस्य मूलान्यपि निवृत्तति ।

गृहस्थतिः ।

आगतस्यासनन्दद्याच्छान्तस्य शयनं तथा ।

लपितस्य तु पानीयं क्षुधितस्य तु भोजनं ॥

चक्षुर्दद्यान्नोदद्याद्वाचन्दद्याच्च स्मृतां ।

एष साधारणोधर्मयातुर्वर्ण्योऽववीक्षतुः ॥

प्रीयते स्वागतेनाग्निरासनेन शतक्रतुः ।

पितरः पादशौचेन भोजनेन प्रजापतिः ॥

मनुविष्णुशतातपाः ।

येपामनश्नतिथिःविंप्राणां व्रजते गृह्यात् ।

ते वै खरत्वमुष्ट्रत्वमश्वत्वं प्रतिपेदिरे ॥

यस्य चैव गृहे विप्रोवसेत्कश्चिद्भोजितः ।

न तस्य देवाः पितरः हव्यं कव्यञ्च भुञ्जते ॥

अतिथिर्यत्र वै ग्रामे भिन्नमाणः प्रयत्नतः ।
 शीते निरशनस्तत्र ब्रह्महत्या विधीयते ॥
 अपि शाकम्पचानस्य शिलोब्धेनापि जीवतः ।
 स्वदेशे परदेशे वा नातिथिर्विमना वसेत् ॥
 एकरात्रन्तु निवसन्नतिथिर्नाह्वणः स्मृतः ।
 अनित्यं हि स्थितो यस्मात् तस्मादतिथिरुच्यते ॥

यमः ।

तिथिपर्वात्सवाः सर्वे त्यक्त्वा येन महात्मना ।
 सोऽतिथिः सर्वभूतानां शेषानभ्यागतान्विदुः ॥
 व्रतो यतिर्वैकरात्रं निवसद्बुध्यतेऽतिथिः ।
 यस्मान्नित्यं नवसति तस्मात्तमतिथिं विदुः ॥

पर्वाण्यमावास्यादीनि उक्तवा विवाहादयः

तिथिस्तद्व्यतिरिक्त्वा दीपालिकाप्रतिपदादिः ।

एतान्यत्रविशेषप्राप्तिहेतूनि येन धर्मपरेण त्यक्तानि सोऽति-
 थिरित्यर्थः ।

गौतमः ।

असमानग्रामोऽतिथिरेकरात्रिकोऽधिहृत्सूर्योपस्थाधीति ॥

‘एकरात्रिकः’ एकरात्रवसनशीलः ।

‘अधिहृत्सूर्यशब्दः’ सायङ्कालपरः, ।

‘दत्तः’ सुधावस्तूनि वक्ष्यामि शिष्टे च गृहमागते ।

मनश्चतुर्मुखं वाचं सौम्यन्दद्यात्तदुत्तरं ॥

सुधावस्तूनि, अनायाससम्पदानि,

अभ्युत्थानमिहागच्छपूर्वालापः प्रियान्वितः ।

उपासनमनुव्रज्या कार्याख्येतानि यत्नतः ॥

‘उपासनं, समीपे स्थितिः ।

इयद्वस्तूनि चान्यानि भूमिरापस्तृणानि च ।

पादशौचं तथाभ्यङ्गमाश्रयः शयनन्तथा ॥

इयद्वस्तुत्वं, चाख्यायाससाध्यत्वात् ।

किञ्चिद्रात्रौ यथाशक्तिर्नास्थानश्रन् शृहे वसेत् ॥

मनुः ।

आसनाशनशय्याभिरङ्घ्रिर्मूलफलेन वा ।

नास्य कश्चिद्वसेद्गृहे शक्तितोनर्चितोऽतिथिः ॥

श्रीमार्कण्डेय पुराणे ।

कुर्यात् प्रतिश्रयगृहं पश्चिकानां हितायहं ।

निजगेहैकदेशे वा साधून् पान्यान्निवासयेत् ॥

अक्षयं पुण्यमुद्दिष्टं तस्य स्वर्गापवर्गदं ।

सर्वकामसमृद्धोऽसौ देववह्निवि मोदते ॥

इति प्रतिश्रयदानं ।

अथ कन्यादानमुच्यते ।

तत्र लिङ्गपुराणे ।

कन्यादानं प्रवक्ष्यामि सर्वदानोत्तमोत्तमं ।

बृहस्पतिः ।

सहस्रमेव धेनूनां शतञ्चानडुहां समं ।

दशानडुक्षमं यानं दशयानसमी हयः ॥

*दशयानसमा कन्या भूमिदानञ्च तत्तमं ।

तस्मात्सर्वेषु दानेषु कन्यादानं विशिष्यते ॥

अत्रिः ।

बालुकायाः कृतोरागिर्यावत्समूर्धिमण्डलं ।
गते वर्षसहस्रे तु पलमेकं विशीर्यते ॥
चयश्च दृश्यते तस्याः कन्यादाने न विद्यते ॥

महाभारते ।

करन्धमस्य पुत्रस्तु मरुतो नृपतिस्तथा ।
कन्यामहिरसे दत्त्वा दिवमाशु जगाम ह ॥
राजा मित्सहस्रापि वशिष्ठाय महात्मने ।
दमयन्तीं प्रियां दत्त्वा तथा सह दिवङ्गतः ॥
मदिराश्वथ राजर्षिर्दत्त्वा कन्यां सुमध्यमां ।
हिरण्यहस्ताय गतो लोकान् देवैरभिष्टुतान् ॥
लोमपादश्च राजर्षिः शान्तां दत्त्वा सुतां प्रभुः ।
ऋष्यशृङ्गाय विपुलां सर्वकामैरयुज्यत ॥

कश्यपः ।

अग्निष्टोमातिरात्राणां शतं शतगुणं शतं ।
लभते कन्याकां दत्त्वा मन्त्रहोमैरलङ्कृतां ॥
अनङ्घ्रां सहस्राणां दशानां धुर्यवाहिनां ।
सुपात्रे विधिवदानं कन्यादानञ्च तत्तमं ॥

देवलः ।

तिस्रः कन्या यथान्यायं पालयित्वा निवेद्य च ।
न पिता नरकं याति नारी वा स्त्रीप्रसूयिनी ॥

वशिष्ठः ।

सर्वेषामिव दानानामेकजन्मानुगं फलं ।

हाटकचित्तिगौरीणां सप्तजन्मानुगं फलं ॥

संवत्तः ।

अलङ्कृत्य तु यः कन्यां भूषणाच्छादनाशनैः ।

दत्त्वा स्वर्गमवाप्नोति पूज्यते वासवादिभिः ॥

वर्द्धपुराणे ।

कन्यां ये तु प्रयच्छन्ति यथाशक्त्या स्वलंकृतां ।

ब्रह्मदेयां द्विजयेष्ठ ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते ॥

कूर्मपुराणे ।

कन्यामलङ्कृतां वित्तशक्त्या दत्त्वा सकौतुकं ।

गौरौलोकमवाप्नोति विप्राय गुणशालिने ॥

नारदीयपुराणे ।

चतुर्णामायमाणान्तु गृहस्थः श्रेष्ठ उच्यते ।

गृहस्थाच्च गृहं श्रेष्ठं गृहाच्छ्रेष्ठा वरस्त्रिदः ॥

तस्मात् कन्याप्रदानस्य नान्यदानैस्तुला स्मृता ।

अतः प्रदेया विद्वद्भिः कन्या सर्वार्थकाङ्क्षिभिः ॥

याज्ञवल्क्यः । पिता पितामहोभ्राता सकुल्यो जननी तथा ।

कन्याप्रदः पूर्वनाशे प्रकृतिस्थः परः परः ॥

नारदः । पिता दद्यात् स्वयं कन्यां भ्राता वानुमते पितुः ।

मातामहो मातुलय सकुल्या वान्धवास्तथा ॥

माता त्वभावे सर्वेषां प्रकृतो यदि वर्त्तते ।

तस्यामप्रकृतिस्यायां द्युः कन्यां स्वजातयः ॥

स्कन्दपुराणे ।

आत्मोक्त्य सुवर्णेन परकीयान्तु कन्यकां ।
धर्मेण विधिना दातुमसगोत्रोऽपि युज्यते ॥

विवाहाधिकारिणमाह मनुः ।

वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रमं ।
अविप्लुतब्रह्मचर्योऽगृहस्थाथममावसेत् ॥
गुरुणानुमतः स्नात्वा समाहृत्तो यथाविधि ।
उद्वहेत द्विजोभार्यां सवर्णां लक्षणान्वितां ॥

वाग्भवल्क्योपि ।

वेदं व्रतानि वा पारस्वीत्वाप्युभयमेव वा ।
अविप्लुतब्रह्मचर्यो लक्षणां स्त्रियमुद्वहेत् ॥

त्रिखामित्रः ।

कन्यामलहतां दत्त्वा समाहृत्य नराधिप ।
विद्यार्थिने ब्राह्मणाय कन्यादानं तदुच्यते ॥

भविष्यत्पुराणे ।

कन्यामलहतां दद्यादनादाय नराधिप ।
द्विजाय यद्विदुषे कन्यादानं तदुच्यते ॥
दद्याद्गुणयते कन्यां नग्निकां धर्मचारिणीं ।
अपि नो गुणहीनाय नोपरुध्याद्भ्रजम्बलां ॥

तथा,—कन्या देया त्र्योत्रियाय ब्राह्मणाय तपस्विने ।

सात्तादधीतवेदाय विधिना ब्रह्मचारिणे ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

कन्यान्तु परया भक्त्या अलङ्कृत्य प्रयत्नतः ।

कुलीनाय सुरूपाय गुणज्ञाय विशेषतः ॥

कन्यां वरयमाणाय दद्यादेव विधिः स्मृतः ।

गारुडपुराण ।

सुशीलाय सुवृत्ताय सुविद्याय तपस्विने ।

कन्या देया प्रयत्नेन नेतरस्मै कथञ्चन ॥

परिण्येयकन्यालक्षणानि तु ।

स्कन्दपुराणे ।

सुरूपां लक्षणेपेतामव्यङ्गाङ्गीं कुलोद्भवाम् ।

कन्यां भ्रातृमतोश्चैव धर्माधार्थी समुदहेत् ॥

विशालनेत्रां सुमुखीं नीलकुञ्चितमूर्ध्वजाम् ।

आताम्रपाणिपादायां कम्बुयीवां सुमध्यमां ॥

विशालजघनाञ्चारुनितम्बस्थलभूपितां ।

अस्थूलगुल्फदशनां आश्यामाधरतालुकां ॥

अपिङ्गाचीमकपिलामस्फुरच्चरणां शुभां ।

अस्थूलगण्डनासायां शस्तामाहुर्मनीषिणः ।

उदहेत्तादृशीं कन्यां रोगदोषविवर्जितां ॥

वर्जनीयकन्यानि

रूपणं वज्रपुराणे ।

महान्त्यपि समृद्धानि गोजाविधनधान्यतः ।

स्त्रीसम्बन्धे दशेमानि कुलानि परिवर्जयेत् ॥
 हीनजातिसुपापण्डसुजनोद्दिगकारिणां ।
 क्क्षामयसदावाच्यश्वित्रिकुष्ठिकुलानि च ॥
 यस्यास्तु न भवेद्भ्राता न च विज्ञायते पिता ।
 नोपयच्छेत तां प्राज्ञः पुत्रिकाधर्मशङ्कया ॥

अथाह सम्बन्धः ।

अष्टवर्षा भवेद्गौरी नवमे नग्निका भवेत् ।
 दशमे कन्यका प्रोक्ता द्वादशे वृषणी स्मृता ॥

आहाङ्गिराः ।

प्रप्राप्तं रजमा गौरी प्राप्ते रजसि रोहिणी ।
 अयञ्जनकृताश्यामा कुचहोना तु नग्निका ॥

काश्यपः ।

सप्तवर्षा भवेद्गौरी दशवर्षा तु कन्यका ।
 प्राप्ते तु द्वादशे वर्षे कुमारीत्वभिधीयते ॥
 रामकाले तु सम्प्राप्ते सोमोभुञ्जीत कन्यकां ।
 रजःकाले तु गन्धर्व्या शक्रस्तु कुचदर्शने ॥
 तस्मादुद्वाहयेत् कन्या यावन्नर्तुमती भवेत् ।
 विवाहस्वष्टवर्षायाः कन्यायाः गम्यते बुधैः ॥

अत्राह मनु ।

चतुर्णामपि वर्गानां प्रत्येह च हिताहितान् ।
 अटाविमान् ममामेन स्त्रीविवाहाद्विबोधत ॥
 ब्राह्मी देव न्तयाचार्यः प्राजापत्यन्तयासुरः ।

गान्धर्वो राजसस्यैव पैशाचयाष्टमीमतः ॥*
 चतुरो ब्राह्मणस्याद्यान् प्रगस्तान् कवयोविदुः ।
 राजसं चत्रियस्यैवमासुरं वैश्यशूद्रयोः ॥
 पञ्चानाञ्च त्रयोधर्म्यां हावधन्मर्गं स्थिताविह ।
 पैशाचयासुरस्यैव न कर्त्तव्यो कथञ्चन ॥
 पृथक् पृथक् विमिश्री वा विवाहो पूर्व्वनोदितौ ।
 गान्धर्वो राजसस्यैव धन्मर्गं क्षत्रस्य तौ स्मृता ॥

पैठीनसिः ।

गान्धर्वासुरो राजस्यस्य, राजसोवैश्यस्य, पैशाचः
 शूद्रस्य, सर्वेषामार्षः प्रमाणम् ।

आह प्रचेताः ।

पैशाचःसंस्कृतप्रसूतानां प्रतिलोमजानाञ्च ।

मनुः ।

यीयस्यैषां विवाहानां मनुना कीर्त्तितो गुणः ।
 सम्यक् शृणुत तं विद्वांसः सर्वं कीर्त्तयती मम ॥
 दश पूर्व्वान् परान्वंश्यानाजानस्यैकविंशकं ।
 ब्राह्मीपुत्रः सुकृतकश्रीचयत्वेनसः पितृन् ॥
 दैवीदाजः सुतस्यैव सप्त सप्त परावरान् ।
 आर्षोदाजः सुतस्त्रीस्त्रीन् षट्कं कायोदजः सुतः ॥
 ब्राह्मादिषु विवाहेषु चतुर्व्वेवानुपूर्व्वगः ।
 ब्रह्मवर्द्धस्त्रिनः पुत्रा जायन्ते शिष्टसम्भताः ॥

रूपसत्त्वगुणोपेता धनवन्ती यशस्विनः ।

पर्याप्तभोगा धर्मिष्ठा जीवन्ति च शतं समाः ॥

इतरेषु च शिष्टेषु नृयंसानृतवादिनः ।

जायन्ते दुर्विवाहेषु ब्रह्मधर्महिषः सुताः ॥

अनिन्दितैः स्त्रीविवाहैरनिन्द्या भवति प्रजा ।

निन्दितैर्निन्दिता नृणां तस्मान्निन्द्यान् विवर्जयेत् ॥

अथ तेषां सप्तणानि ।

तत्र विष्णुः ।

आह्वय गुणवते कन्यां कन्यादानं स ब्राह्मः ।

वौधायनः ।

श्रुतगोले विज्ञाय ब्रह्मचारिणे ऽर्थिने देयेति स ब्राह्मः ।

प्रचेताः ।

सवर्णाय नग्निवासुदकेन दद्यात् स ब्राह्मो विवाहः ।

व्यासः ।

आच्छाद्यासहतां कृत्वा त्रिः परिक्रम्य पावकं ।

नामगोत्रे समुद्दिश्य दद्याद्ब्राह्मोविधिस्त्वयम् ॥

मनुः ।

यज्ञे तु वितते सम्यक् कर्मकुर्विति ऋत्विजे ॥

अनङ्गत्वं सुतादानं दैवं धर्मं प्रचक्षते ॥

एकद्रोमिद्युनं देवाः वरादादाय धर्मतः ।

कन्याप्रदानं विधिवदार्षी धर्मः स उच्यते ॥

हारीतः ।

अनिन्द्यमन्धेरवितर्कयन् विधिवद्वस्तयुगं दत्त्वा अनया सह
धर्मशर्यतामिति प्राजापत्यः ॥

मनुः ।

सहोभौ चरतां धर्ममिति वाचानुभाष्य तु ।
कन्यादानं समभ्यर्थ्य प्रजापत्योविधिः स्मृतः ॥
ज्ञातिभ्यो द्रविणं दत्त्वा कन्यायै चैव शक्तितः ।
कन्याप्रदानं स्वाच्छन्द्यादासुरोधर्म उच्यते ॥
इच्छयान्धोऽन्यसंयोगः कन्यायां च वरस्य च ।
गान्धर्वः स च विज्ञेयो मैथुन्यः कामसम्भवः ॥
हत्वा च्छित्वा च भित्वा च क्रोशन्ती रुदती गृह्णात् ।
प्रसह्य कन्याहरणं राक्षसो विधिरुच्यते ॥
सुतां* मत्तां रहश्चद्म छत्वा यतीपनीयते ।
स पापिष्ठो विवाहानां पैशाचः प्रथितोऽष्टमः ॥

अथ वज्रिपुराणे ।

ब्राह्मेण तु विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति ।
ब्रह्मलोकं व्रजेत् क्षिप्रं ब्रह्माद्यैः पूजितः सुरैः ॥
दैवेन तु विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति ।
भित्वा द्वारन्तु सूर्यस्य स्वर्गलोकश्च गच्छति ॥
गान्धर्वेण विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति ।
गान्धर्वलीकमासाद्य क्रीडति देववधिरम् ॥

* सुतां मतां प्रमतां वा रक्षोयवोपगच्छतीति पाठान्तरम् ।

शुक्लेन दत्त्वा यः कन्यान्तां पद्यात्म्यगर्भयेत् ।
स किन्नरैश्च गन्धर्वैः क्लोडते कालमत्रयं ॥

भविष्यत्पुराणे ।

विलोक्य गोत्रनक्षत्रे राशिकूटादिकं शुभम् ।
सुलग्ने समुद्भूते च दद्याच्चैव यथाविधि ॥
उभयस्यापि पक्षस्य मनीभ्युदयपूर्वकम् ।
कुमार्यास्त्वष्टवर्षायाः शस्यते पाणिपोडनम् ॥

आह पैठोनसिः ।

पाणिग्रहणसंस्कारः संवर्णासूपदिश्यते ।
असवर्णास्त्रयं ज्ञेयी विधिरुहाहकर्मणि ॥
शरः चत्रियया ग्राह्यः प्रतीदो वैश्यकन्यया ।
यसनस्य दशा ग्राह्या शूद्रयोत्कृष्टवेदने ॥

ऋष्यशृङ्गः ।

वरगोत्रं समुच्चार्य्य प्रपितामहपूर्वकम् ।
नाम सद्गोत्रयेद्विद्वान् कन्यायाश्चैव मेव हि ॥
तिष्ठेत्पूर्वमुखोदाता वरः प्रत्यङ्मुखो भवेत् ।
मधुपर्काश्विंतां चैनां तस्माद्दद्यात् मद्चिणां ।
उटपात्र ततोऽष्टमन्त्रेणानेन दापयेत् ॥
गौरीं कन्यामिमा विप्र यथाशक्ति विभूषिता ।
गोत्राय गर्भणे तस्मै दत्तां विप्रसमाश्रयां इति ॥

इदमिह दानवाक्यं ।

या प्रथममुक्तसगोत्रस्य अमुकप्रवरस्य अमुकगर्भणः प्रपौ-

त्राय, अमुकसगोत्रस्य अमुकप्रवरस्य अमुकगर्भणः पौत्राय,
 अमुकसगोत्रस्य अमुकप्रवरस्य अमुकगर्भणः पुत्राय, अमुकसगो-
 त्राय अमुकप्रवराय अमुकगर्भणे वराय, अमुकसगोत्रस्य अमुक-
 प्रवरस्य अमुकगर्भणः प्रपौत्री, अमुकसगोत्रस्य अमुकप्रवरस्य
 अमुकगर्भणः पौत्री, अमुकसगोत्रस्य अमुकप्रवरस्य अमुक-
 गर्भणः पुत्री, अमुकसगोत्रां अमुकप्रवरां अमुकगर्भणानामि-
 माङ्गन्यां सालङ्कारां प्रजापतिदेवतां अमुककामस्तुभ्यमहं सम्प-
 ददे । एतत्कन्यादानप्रतिष्ठार्थं दक्षिणामिदं हिरण्यं सम्पददे-
 न ममेत्युच्चार्य दानमन्त्रं पठेत्, प्रतिग्रहीता तु प्रणवपूर्व-
 सन्तोत्युक्ता कीदादिति मन्त्रमुदाहरेत् ।

भूमिं गावय दासोत्र वासांमि च स्वगन्तितः ।
 महिष्योवाजिनस्यैव दद्यात्सर्षपमणोनपि ॥
 ततः खगट्टविधिना होमाद्यं कर्म कारयेत् ।
 यथाचारं विधेयानि मङ्गल्यकुतुकानि च ॥

लिङ्गपुराणे ।

कन्यां सप्तसम्पदां सर्वदोषविशर्जिताम् ।
 मातापित्रोस्तु सम्पादं कृत्वा दत्त्वा धनं मष्टत् ॥
 आत्मोक्तव्यं तु संस्थाप्य वस्य दत्त्वा नयं शुभम् ।
 भूपणैर्भूपयित्वा च गन्धमात्यैरघाशयेत् ॥
 निमित्तानि समोष्णाद्य गोत्रनक्षत्रकाटिकम् ।
 उभयोश्चित्तमासीत्य उभौ संपृच्य दत्ततः ॥
 दातव्या त्रीतिरायैव वाद्यप्यत्र तपनिने ।

साचादधोतवेदाय विधिना ब्रह्मचारिणे ॥
 दासोदासासनाद्यञ्च भूषणानि विशेषतः ।
 चैत्राणि च धन वापि तथान्यानि प्रदापयेत् ॥
 यावन्ति सन्ति रोमाणि कन्यायाश्च तनौ पुनः ।
 तावद्दर्पसहस्राणि रुद्रलोके महीयते ॥

वज्रिपुराणे ।

एवं यच्छन्ति ये कन्यां यथाशक्त्या स्वलङ्घितां ।
 विवाहकाले संप्राप्ते यथोक्ते सदृशे नरे ।
 क्रमात्क्रम क्रतुशतमनुपूर्वं लभन्ति ते ॥
 श्रुत्वा कन्याप्रदानञ्च पितरः प्रपितामहाः ।
 विमुक्ताः सर्वपापेभ्यो ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते ॥
 तथा । न मन्यद्भारयेत्तासां पूज्याश्च सततं गृहे ।
 ब्रह्मादयो विशेषेण ब्रह्मभोज्यं सदा भवेत् ॥
 अप्रजायाश्च कन्याया न भुञ्जीयात् कदाचन ।
 दौहित्यस्य मुखं दृष्ट्वा किमर्थमनुशोचसि ॥
 महासत्त्वसमाकोर्णाश्नास्ति ते नरकाद्भयं ।
 तोर्णस्त्वं सर्वदुःखेभ्यः पर स्वर्गमवाप्स्यसि ॥
 दौहित्यस्य तु दानेन नन्दन्ति पितरः सदा ।
 यत् किञ्चित् कुरुते दानं तदानन्त्याय कल्पते ॥
 दत्त्वा कन्या न शोचेत् क्षुधिता ताडिता पिवा ।
 नानादुःखाभिभूता वा तथैवाशरणा कृशा ॥
 कुर्यान्नन्यु न चैवास्या आगताश्चैव पीपयेत् ।

शोचन्ति यामयो यत्र विनश्यत्याशु तत्कुलं ।
 न भुञ्जन्ति च यत्रैव निर्दहन्त्यप्रपूजिताः ।
 तस्मादेताः सदाभ्यर्था भूषणाच्छादनाशनैः ॥
 भूतिकामैर्नरैर्नित्यं सुतापुत्रस्तु सर्वदा ।
 सन्तुष्टः स्यात्तथा पूज्यः स श्राद्धेषुसर्वेषु च ॥
 यस्मिन्नेवं कुले नित्यं कल्याणं तत्र वै ध्रुवं ।
 इह कीर्त्तिर्भवेत् स्वर्गः परत्र द्विजसत्तम ॥
 तिलराशिः कृतोयावद्विवाकरसमुच्छ्रितः ।
 वर्षान्ते गृह्यते तस्मात् तिल एकस्तु यावता ॥
 संचयं लभते तावद्गृह्यलोकस्य निश्चितं ।
 गतगव्युतिमानेन सञ्चितैर्हृषरोमभिः ॥
 विशीर्यते तुरालिङ्गं वर्षे कन्याप्रदस्तथा ।
 तावत्स्वर्गं लभेत् यावत्सर्व्वलोग्नान्तु संचयः ॥
 महीदातुय गोदातुः कन्यादातुय ये रथाः ।
 कन्यादानानुगाः पथाक्षमं यान्ति त्रयोरथाः ॥
 अयाचितप्रदातुय सत्यवादिन एव च ।
 नित्यं स्वाध्यायशीलस्य समं यान्ति त्रयोरथाः ॥
 कूकुदद्यान्नमेधो च प्राणदाता द्विजेषु च ।
 समं यान्ति रथा ह्येते त्रयोवै नात्र संगयः ॥

अलङ्कृत्य कन्याप्रदाता 'कूकुदः ।'
 कन्यादानं दरिद्रस्य योददाति परिष्कृतं ।
 पूर्त्तं धर्ममवाप्नोति यथावदिधिकस्मितं ।

* न शोचन्ति चेति क्वचिदुपाठः ।

तस्मात् कन्या प्रयत्नेन दातव्या श्रेय इच्छता ॥
स्कन्दपुराणे ।

वेवाहिकप्रदानं वा योददाति दयापरः ।
विमानेन विचित्रेण किङ्किणीजालमालिना ।
महेन्द्रभवने याति सेव्यमानोऽप्सरोगणैः ॥

इति कन्यादानविधिः ।

अथ द्विजस्थापनं तत्र दत्तः ।

मातापितृविहीनन्तु संस्कारोद्दहनादिभिः ।
यः स्थापयति तस्यैह पुण्यसंख्या न विद्यते ॥

कालिकापुराणे ।

कारयित्वा तद्योद्वाहं शोचियाणां कुलेषु च ।
वेदवच्छेलहृत्तेषु द्विलेखिकादशस्तथा ॥
वातागृहाणि रम्याणि कुर्यादेकादशैव तु ।
कारयित्वा तु धान्यैश्च विविधैश्च प्रपूरयेत् ॥
दासीगोमहिषीद्यापि शयनासनपादुकाः ।
भाजनानि विचित्राणि ताम्रमृगमयकानि च ॥
पात्राणि भोजनार्थे च कृत्स्नश्चोपस्कारश्च यत ।
लोहश्च कनकं चैव वस्त्राणि तु विशेषतः ॥
संभृत्यैतं सुसम्भारं तद्गृहेषु नियोजयेत् ।
योजयेच्चैव हृत्पथं शक्तिं वा शतं शतम् ॥
पृथक् पृथक् लाङ्गलानां निवर्त्तनशतार्हतः ।
विपथं कर्व्यं खेटं ग्रामं ग्रामार्धमेव वा ॥

योजयेत्सोममूर्त्तिं च चिन्तितेषु द्विजेषु वै ॥
 एकादशैव तास्तत्र दाम्पत्योमाहरात्मकाः ।
 विचिन्त्य परया भक्त्या तद्गृहेषु प्रवेशयेत् ॥
 ग्राहयेद्गन्निहोवाणि प्रवेश्यैतान् द्विजोत्तमान् ।
 विधिपूर्वं यथान्यायमात्मनः श्रेयसे नरः ॥
 अद्दुष्टकुलजानाञ्च विधिरेषां चिरन्तनः ।
 शिवभक्त्या विभक्तानां द्विजानां कारयेत्सदा ॥
 यथ प्रेष्यान् द्विजान् मूढो योजयेद्व्यकथ्ययोः ।
 न भवेत्तत्फलं तस्य वैदिकोयं श्रुतिर्ध्रुवा ॥
 यज्ञदानं व्रताद्यञ्च तीर्थयात्रादिकं च यत् ।
 यस्त्वेवं कारयेज्जन्तुं तेन सर्वमनुष्ठितम् ।
 स यात्कंसमानाभं विमानं रत्नमालिनम् ॥
 आरुह्य तत्पदं पुण्यं सुरस्त्रीभिरलङ्कृतम् ।
 विमानैश्चापरैर्दिव्यैः सहस्रैः परिवारितः ॥
 सर्वलोकगतान् भोगान् मुक्त्वा तस्मिन् प्रपद्यते ।
 ज्ञात्वा स्ववित्तसामर्थ्यं एकं चोद्गाहयेद्द्विजम् ॥
 तेन प्राप्नोति तत्स्थानं शिवभक्तो नरोध्रुवं ।
 स्थानेन स्थानसम्प्राप्तिर्विधिदत्तेन जायते ॥

अथ राजस्थापनं ।

आदित्यपुराणे ॥

वृहस्पतिश्रुती च ।

भूमिपालं च्युतं राज्यात् यस्तु संस्थापयेत्पुनः ।

तस्य वासी मुनीन्द्रेह नाकपृष्ठे न संग्रयः ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

भूपालं यंच्युतं राज्यात् स्वराज्ये स्थापयेत्पुनः ।
 स याति गक्रसान्निव्यं यावच्छक्रायतुर्दृगं ॥
 ततो मानुषमासाद्य राजा भवति धार्मिकः ।
 तस्माद्दान श्रोविहीने दातव्यं भूतिमिच्छता ॥
 श्रोविहीनेषु बहून् तदनन्तं प्रकीर्तितं ।

तथा,

म्यानभ्रष्टस्य यः कुर्याद्भूयस्वारोपणं नरः ।
 नाकलोकमवाप्नोति चिरन्तेनेह कर्मणा ॥

कन्यादानप्रसङ्गेन द्विजातिस्थापनमुक्तम् क्रमप्राप्तस्य कपिला-
 दानस्य गौदानप्रकरणे निरूपितत्वात् पर्यवसितानि, दशमहा-
 दानानीति ।

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमहादेवस्य समस्तकरणाधीश्वर-
 सकलविद्याविगारद-श्रीहेमाद्रि-विरचिते चतु-
 र्वर्गचिन्तामणौ दानखण्डे दशमहा-
 दानप्रकरणं ।

अथ दशमोऽध्यायः ।

अथ कृष्णाजिनदानान्यभिधीयन्ते ।

योमन्यते सततमध्वरदीक्षणेपु
क्षीमाध्वरादपि मृदूनि सृगाजिनानि ।
हेमाद्रिरेप तदशेषमशेषमुक्तं
कृष्णाजिनप्रमुखदानविधानमाह ॥

तत्संग्रहश्लोकास्तु ।

सौरपुराणे ।

कृष्णाजिनं च सहिषीं मेघीञ्च दशधेनवः ।
ब्रह्मलोकप्रदायीनि तुलापुरुष एव च ॥

तत्र कृष्णाजिनदाने, यमः ।

गोभूहिरण्यसंयुक्तं मार्गमेकं ददाति यः ।
मर्त्यदुष्कृतकर्मापि सायुज्यं ब्रह्मणो व्रजेत् ॥

मरौचिः ।

कृष्णाजिनीभयमुखीं योदद्यादाहिताग्नये ।
सप्तजन्मकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥

कात्यायनः ।

कृष्णाजिने तिलान् कृत्वा हिरण्यं मधुसर्पिणी ।
 ये प्रयच्छन्ति विप्राय न ते शोच्याः कृताकृते ॥
 सर्वांश्च लोकांश्चरति कामचारविहङ्गमः ।
 आहृतसंप्रवं यावत् स्वर्गलोके महीयते ॥
 कृष्णाजिनसमन्दानं नचास्ति भुवनत्रये ।
 प्रतिग्रहोपि पापीयानिति वेदविदोविदुः ॥
 कृष्णाजिनन्तु योभक्त्या ब्राह्मणाय प्रयच्छति ।
 स तिष्ठेद्वैष्णवे लोके यावच्चन्द्रार्कतारकं ॥
 कृष्णाजिनन्तु यः पश्येद्दीयमानन्तु भक्तितः ।
 सोपि पापैः प्रमुच्येत आजन्मजनितैरपि ॥
 ब्रह्मणा पूर्वरूपन्तु कृष्णाजिनं विनिर्मितम् ।
 संसिद्धये च यागानां आह्वानाच्च सुसिद्धये ॥
 अक्षीरूपं सितं तस्य कृष्णं रात्रिमयं यपुः ।
 बहुरूपन्तु सन्ध्याया विज्ञेयं तत्रराधिप ॥
 कृष्णाजिनस्य सामानि शुक्लानि च ऋचस्तथा ।
 यजूंषि बहुरूपाणि श्रुतिदेहयरेभृगुः ॥
 श्रेष्ठया रमते यच्च स देवो याज्ञिकः स्मृतः ।
 इतरे श्रेष्ठदेगास्तु श्रुतिधर्मविवर्जिताः ॥
 न कृष्णेन विना यज्ञो न श्राद्धं न क्रिया क्वचित् ।
 भवन्ति धर्मगात्राणि यदकार्याणि पाधिष्व ॥

तद्दानं सर्वदानानामधिकं श्रुतिकर्मणाम् ॥

आह विष्णुः ।

अथ वैशाखां पौर्णमास्यां कृष्णमृगाजिनं ससुरं रंसृङ्गं
रौप्यसुरं मुक्तावाङ्गलभूपितं कृत्वा ग्राविकेन च वस्त्रेण प्रसारिते
प्रसारयेत् तत स्तिलैः प्रच्छादयेत् सुवर्णनाभञ्च कुर्यादहतेन
वासोयुगेन प्रच्छादयेत् सर्वरत्नगन्धैश्चालंकुर्याच्चतसृषु च दिक्षु
चत्वारि तैजसानि पात्राणि क्षीर-दधि-मधु-सर्पिः-पूर्यानि निधा-
याहिताग्नये ब्राह्मणाय वासोयुगप्रच्छादिताय दद्यात् ।

अत्र च गाथा भवन्ति ।

यस्तु कृष्णाजिनं दद्यात् ससुरं सृङ्गसंयुतं ।
तिलैः प्रच्छाद्य वासोभिः सर्वरत्नैरलङ्कृतं ॥
ससमुद्रगुहा तेन सगैलवनकानना ।
चतुरन्ता* भवेद्दत्ता पृथिवी नात्र संग्रयः ॥
कृष्णाजिने तिलान् कृत्वा हिरण्यं मधुसर्पिणी ।
ददाति गस्तु विप्राय सर्वन्तरति दुष्कृतं ॥

मत्स्यपुराणे ।

मनुरुवाच ।

कृष्णाजिनप्रदानस्य विधिङ्गालं ममानघ ।
ब्राह्मणं च समाचक्ष्व तत्र मे संग्रयो महान् ॥

सस्य उवाच ।

वैशाखी पौर्णमासी च ग्रहणं गगिसूर्ययोः ।
 पौर्णमासी तु वा भावे आपादौ कार्तिकी तथा ॥
 उत्तरायणद्वादशी वा तस्यान्दत्तं महाफलं ।
 आहिताग्निर्हिजीयच तद्द्वयं तस्य पार्थिव ॥
 यथा येन विधानेन तन्मे निगदतः शृणु ।
 गोमयेनोपलिप्ते तु शुची देशे च वार्धिव ॥
 आदावेव समास्तौर्यं शोभनं वस्त्रमाविकम् ।
 ततः सशृङ्गं सखुरमास्तरे कृष्णमार्गणं ॥
 कर्त्तव्यं रुक्मशृङ्गञ्च रौप्यन्दन्तं तथैव च ।
 लाङ्गूलं भौक्तिकैर्युक्तं तिलच्छन्नं तथैव च ।
 तिलैरात्मममङ्गत्वा वाससाञ्छादयेद्बुधः ॥

तिलैस्तु, गिखरङ्गत्वेति क्वचित्पाठः ।

सुवर्णनाभन्तत् कुर्यादलङ्कुर्याद्दिशिपतः ।
 रत्नैर्गन्धैर्वथाशक्त्या तस्य दिक्षु च विन्यसेत् ॥
 कांस्यपात्राणि चत्वारि दिक्षु दद्याद्यथाक्रमं ।
 मृगमयेषु च पात्रेषु पूर्वादिषु क्रमेण तु ।
 घृतं क्षीरं दधि क्षीद्रमेवं दत्त्वा यथाविधि ॥

अत्र सरत्नानि कांस्यपात्राणि चतस्रषु दिक्षु विन्यसेत् अन्या-
 नि च मृगमयानि पात्राणि घृत-क्षीर-दधि-मधु-पूर्णाणि यथाक्रमं
 पूर्वादिदिक्षु म्यापनीयानीति ।

पञ्चकस्य तथाशाखामवर्णं कुम्भमेव च ।

ब्राह्मोपस्थानककृत्वा शुभचित्तो निवेगयेत् ।

जोर्षवस्त्रेण पीतेन सर्वाङ्गानि च मार्जयेत् ॥

ब्राह्मोपस्थानकमिति दानप्रदेशाद्वाह्ने, उप समीपे स्थानं
यस्य स तथेति कुम्भविशेषणं, मार्जयेदिति दानानन्तरं स्नात्वा
जोर्षवस्त्रेण प्रच्छादयेदित्यर्थः ।

धातुमयानि पात्राणि पादेष्वस्य प्रदापयेत् ।

यानि काम्यानि पापानि मया लोभात् कृतानि वै ॥

लोहपात्रप्रदानेन प्रणश्यन्तु ममाशु वै ।

तिलपूर्णन्तु तत् कृत्वा वामपादे निवेगयेत् ॥

यानि पापानि काम्यानि कर्णात्थानि कृतानि च ।

कांस्यपात्रप्रदानेन तानि नश्यन्तु मे सदा ।

मधुपूर्णन्तु तत् कृत्वा पादे वै दक्षिणे न्यमेत् ॥

एतत्पात्रद्वयं, पश्चिमपादयोः स्थापनीयं ।

परापयादपैशून्यात् वृष्टमांसस्य भक्षणात् ।

तत्रोत्थितञ्च मे पापं ताम्रपात्रात् प्रणश्यतु ॥

कन्यानृतं गवाक्षैव परदारप्रधर्षणं ।

रोष्यपात्रप्रदानेन क्षिप्रं नाशं प्रयान्तु मे ।

ऊर्ध्वपादेत्विमे कार्ये ताम्रस्य रजतस्य च ॥

ऊर्ध्वपादे, अग्रपादयोः एकवचनमत्राविवक्षितं ।

अत्र ताम्रपात्रं मधुपूर्णं, दक्षिणपादे रजतपात्रं, तिलपूर्णं-
वामपादे स्थापनीयं ।

जन्मजन्मसहस्रेषु कृतं पापं कुमुदिना ।

सुवर्णपात्रदानात्तत्राशयाशु जनाहंन ॥

एतच्च सुवर्णपात्रमक्षतपूर्णं मध्यदेशे स्थापयेत् ।
 हेममुक्ताविट्टमञ्च दाडिमं बीजपूरकं ।
 प्रशस्तपत्रं श्रवणे खुरे शृङ्गाटकानि च ॥
 एवं कृत्वा यथोक्तेन सर्वशाकफलानि च ।
 तत्प्रतिग्रहविधिद्वानाहिताग्निर्द्विजोत्तमः ॥
 स्नातोवस्त्रयुगल्वनः स्नानशक्त्याचाप्यलङ्कृतः ।
 प्रतिग्रहय तस्योक्तः पुण्यदेशे महीपते ॥
 सुवर्णनाभिकं दद्यात् प्रीयतां हृषभध्वजः ॥

इदमिह दानवाक्यं ।

श्रीम् अथ अमुकसगोत्रायेत्यादि इदं कृष्णाजिनं कुशोपरिगत-
 कम्बलोपरि स्थितं, वस्त्रयुगप्रच्छादिततिलराशिं, सुवर्णशृङ्गं, रौप्य-
 खुरं, रौप्यदन्तं मुक्ताफललाङ्गूलं, सुवर्णनाभं पञ्चरत्नालङ्कृतं गन्ध-
 पुष्पान्वितं चतुर्दिगवस्थितघृत-चौर-दधि-मधु-पूर्णपात्रचतुष्टय-
 सहितं सकांश्यपात्रं शिवदैवतं अमुककामस्तुभ्यमहं सम्प्रददे, न
 ममेति, अथ अमुकसगोत्रायेत्यादि एतत् कृष्णाजिनदानप्रतिष्ठार्थं
 दक्षिणामिदं सुवर्णन्तुभ्यमहं सम्प्रददे न ममेति ।

अनेन विधिना दद्याद्यथायत् कृष्णमार्गणं ।

न स्पृशः स द्विजोराजन् चितियूपसमोहि सः ॥

दाने च आढकालेच दूरतः परिवर्जयेत् ।

स्नग्दहात् प्रेष्य तं विप्रं मण्डले स्थानमाचरेत् ।

तद्वस्तुं कुम्भसहितं नीत्वा क्षेप्यं चतुष्पथे ॥

अहत, मपरिहितमप्रचालितं च वीतः, कृतपरिधानः ॥

दक्षिणासंज्ञातु गरुडपुराणे ।

गतमिष्यसमोपेतं तदूर्ध्वंमथापि वा ।
 असोम्यूनं न दास्यमधिकं फलमूर्जितं ॥
 उषामन्तु शमेनैव मध्यमन्तु तदूर्ध्वतः ।
 तदूर्ध्वेन कमिहन्तु देवं क्षणाग्न्याजिनं
 न यिज्यातां तुर्जितं फलमभिन्ना, कारणात् ॥

मत्स्यपुराणे ।

क्षतेमानेभ या रुष्टिर्न सा शक्या रुदैरपि ।
 यत्तुञ्च नृपतियेह तद्याप्युद्देशतः नृणः ॥
 समसभूमिदाग्न्य फलं प्राप्नोति मानवः ।
 सार्थांस्तु भोक्तारति कामधारी विहङ्गमः ॥
 आहृतसम्पदं गावस्त्वर्गमाप्नोत्यसंग्रहं ।
 न पितृपुत्रमरणं विधोगं भार्यया सह ।
 धनदेशपरित्यागं नपेयेहप्रयात् क्वचित् ॥

क्षणाजिनं क्षणाग्न्याजिनं
 इत्या द्विजेन्द्राय समाहिताय ।
 यथोक्तमित्यारणं न गोपेत्
 प्राप्नोत्यभीष्टं सममः फलन्तात् ॥

शैलापपदाधिकारे ।

कालिकापुराणे ।

सेवि कश्चादप्येषे च नृणां तज्जिं इहिति न ।
 तिस्रध्रे च समारुक्तं यथागुणेन धेष्टितं ॥

पलाहार्द्धमघार्धं वा वित्तमान् हेमसंयुतं ।
 सूक्ष्मयुग्मेन यस्मिन् अन्येनाष्टादयेद्विजं ॥
 सोदकं चापरं रुक्मं सतिनं न्यस्य तत्करे ।
 ततः कृष्णाजिनं दद्यात्तिनद्रोगान्वितञ्च यत् ॥
 दत्त्वा तु भोजयेत्तत्र नत्वाथैव त्रिसर्जयेत् ।
 अयने विषुवे चैव चन्द्रसूर्यग्रहे तथा ॥
 युगादौ वा प्रयच्छन्ति विधिना ये तु वै द्विजे ।
 तेषु तत्पदमासाद्य दगांगं ब्राह्मणायुषः ॥
 क्रीडन्ति विविधैर्भोगैः कनारूपगुणान्विताः ।
 अनेन च विधानेन दशद्रोणप्रदायकः ।
 आब्रह्माण्डभयं कालं मोदते स पुरोत्तमे ॥
 योघटं पयसा पूर्णं हेमपद्मनियोजितं ।
 संपूज्य वस्त्रयुग्मेन दद्यात्तोपि व्रजेत् ध्रुयं ॥

आदित्यपुराणे ।

वैशाखां पूर्णमास्यां च तिलदानं ददन्ति वै ।
 कृष्णाजिनञ्च संपूर्णं प्रच्छाद्याष्टौ तिलस्य वै ॥
 स्वर्णशृङ्गं रौप्यसुर मुक्तालाङ्गूलभूपितं ।
 श्वेतवस्त्रयुगोपितं कृष्णचैनाद्यलङ्कृतं ॥
 लोहभाजनचतुष्कञ्च घृतघौद्रेण पूरितं ।
 दधिचीरं तथा चैव संपूर्णञ्च ततः परं ॥
 परिचिते गुणाधारे ब्राह्मणे रुसमाहिते ।
 अग्निहोत्ररते शान्ते देवद्विजपरायणे ॥

नित्यस्नाते शौचपरे सर्वशास्त्राद्यलङ्घृते ।
 तस्मै तद्दीयते दानं कृष्णाजिनमनुत्तमं ॥
 समद्वीपसागरां वै सशैलवनकाननां ।
 पृथिवीं रत्नसंपूर्णां-दत्त्वा भवति यत्फलं ।
 उद्धृत्य नरकाद्दीरात् कुलान्येकोत्तरं शतं ॥
 गच्छति ब्रह्मलोकश्च दिमानैद्यन्द्रसन्निभैः ।
 चामरैर्धूयमानस्य गीतवंशमनोरमैः ॥
 अप्सरोभिः परिवृतः पताकाध्वजसङ्कुलः ।
 जयघोषश्च क्रियते तस्याग्रे सुरकिञ्चरः ॥
 ब्रह्मलोकं ततः प्राप्य प्रविश्य च पुरीमिमां ।
 सर्वरत्नोज्ज्वलां दिव्यां मुक्ताजालविभूषितां ॥
 प्रवालस्तम्भशोभाख्यां सौवर्णालङ्कृतां मुने ।
 त्रिंशत्कोट्यस्तु लक्षाणि अशीत्यभ्यधिका पुरा ॥
 सिंहासनोपविष्टस्तु श्वेतवस्त्रपरिच्छदः ।
 वसते तत्र वै कालं यावदाहृतसंज्ञवं ॥
 यदि मानुष्यमायाति कदाचित् कालपर्यन्ते ।
 चतुर्ध्वदग्दहे जन्म जायते महताङ्गुले ॥
 रूपवान्वलवांश्चैव दीर्घायुं प्रियदर्शनः ।
 वल्लभः सर्वनारीणां दाता भोक्ता तथैव च ॥

इति कृष्णाजिनदानविधिः ।

अथ वज्रपुराणे ।

ब्रह्मा उवाच ।

विधिना केन दातव्या कृष्णाजिनयुतास्त्रिस्ताः ।

एतन्मे सर्वमाचक्ष्व यदि तुष्टोसि मे प्रभो ॥

यम उवाच ।

ग्रहणे अयनेचैव संक्रान्तौ सर्वपर्वसु ।
 युगादिषु युगान्तेषु द्वादश्यान्नियतः शुचिः ॥
 समुपोष्य समभ्यर्च्य केशवं कल्पापापहं ।
 द्वादश्यान्तु चतुर्दश्यां कृष्णाद्यान्तु विशेषतः ॥
 संलिप्य गोमयेनाद्य चतुर्हस्तप्रमाणतः ।
 वस्त्राणि प्रस्तरेद्भूम्यामजिनं तत्र विन्यसेत् ॥
 कृष्णैस्त्रिलैस्तु सव्यं कृत्वा तत्रोपरि न्यसेत् ।
 मधुसर्पिर्धृत पात्रं हैमञ्चौदुम्बरं तथा ॥
 सुवर्णं प्रक्षिपेत्तत्र पलं वा त्रिपलं शतं ।
 शक्तितो दानमेवं हि भक्तिरेवात्र कारणं ॥
 मद्याद्य तच्छुभैर्वस्त्रैः पात्रं यज्ञोपवीतिनं ।
 कुम्भाद्यांशौ तथा दिक्षु सवस्त्रा पात्रसंयुता ॥
 तांस्याप्य हवनदृत्वा विधिवत्पूज्य केशवं ।
 कृष्णाजिन समभ्यर्च्य ब्राह्मणाद्योपपादयेत् ॥
 कृष्णोऽस्मि कर्मणा कृष्णं कृष्णाजिनमतस्त्रिलैः ।
 कृष्णैर्युत प्रतिच्छस्व कृष्णः सम्प्रौद्यतामिति ॥
 एवं दत्त्वा द्विजेभ्यस्तु दद्यात्पद्याञ्च दक्षिणां ।
 तिनाहारो भवेत्तत्र ब्राह्मणान् भोजयेत्ततः ॥
 एवं कृष्णाजिनन्दत्त्वा नरोविगतकल्मषः ।
 पितामहान् समुद्धृत्य स्वर्गं याति न मगधः ॥

तत्र भोगांशिरं भुक्त्वा पितृपितामहैर्हृतः ।

स नरीऽस्य प्रभावाद्भि याति विष्णोः परम्पदं ॥

इत्यपरकृष्णाजिनदानविधिः ।

अथ मध्यमकृष्णाजिनदानं ।

तत्र पुनस्त्यः ।

अथातः कृष्णाजिनदानविधिं-वक्ष्यामः । कार्तिकायां पीर्ण-
मास्यां वैशाखायां वा, चन्द्रसूर्यग्रहे विपुवत्ययनयोर्वा, कृष्णमृगा-
जिनं सखुरं सन्तुङ्गं अत्रणं मनोहरं हिरण्यशुङ्गं रौप्यसुरं
मुक्तालान्मूलभूपितं अन्तर्ग्यां सम्यहिलोमं प्राक्थोवं स्यात्, गोमय-
लिमायां भुवि, कुतपानाविस्तोर्यं तस्मिन्नाविकं वस्त्रं प्रसार्य,
तस्मिन्नजिनं हिरण्यनाभं कृत्वा, तिलैः प्रच्छाद्य तद्रूपं कृत्वा
वस्त्रयुगेन तिलान् प्रच्छादयेत् चतस्रु दिक्षु चत्वारि पात्राणि
ताम्ररौप्यकांस्यसौवर्णानि यथागन्तितः पूर्वस्यान्दिगि चौर पूर्णं,
दक्षिणस्यान्दिगि दधिपूर्णं, पश्चिमस्यान्दिगि घृतपूर्णम्, उत्त-
रस्यान्दिगि चोद्रपूर्णं चिदध्यात्, चतस्रु दिक्षु चरस्रो गृष्टीर्निद-
ध्यात्, पश्चिमे भागे सुसमिद्धमग्निं कृत्वा परिसमूह्य पर्युष्य, परि-
स्तोर्यं प्रागग्रे दर्भं महाव्याहृतिभिस्तिलान् घृताक्तान् जुहुयात्,
शूद्रस्य नमस्कारेणेति तत आहिताग्नये ब्राह्मणाय सर्वाद्भ्रसम्पूर्णा-
य पात्रसंयुक्ताय विदुषे वस्त्रयुगोपच्छवायान्नद्वताय दद्यात् सर्व-
गुणविगिष्टं कृष्णाजिनं ददामीति नाभिं-मृगसदितये कृष्णाजिनं
प्रतिगृह्णामीति असायपि गृह्णीयात्, प्रतिग्रहं वाचयेत् ।

अथ हिरण्यशृङ्गमित्यादौ हिरण्यादिपरिमाणं यथारुचि
वित्तगाठारहितेनाचरणीयं । 'बहिर्नोमिति' 'उत्तरलोमेत्यर्थः'
कुतपाः कुगाः । आविकं, वस्त्रकम्बलः । गृष्टिः, एकवारप्रसृता
गौः । नाभि स्पृगत्रिति तिलमयो' सुवर्णाद्यलङ्घृतां नाभिं-दाता
स्पृगत्रित्यर्थः । अदितये कृष्णाजिनमिति, प्रतिग्रहमन्त्रः । असा
त्रिति प्रतिग्रहीता स्नानामोच्चारयन् पुच्छदेशे प्रतिगृहीयात् ।

विष्णुधर्मीक्षरे ।

कृष्णाजिनविधिं ब्रूहि मम माधव पृच्छतः ।
अन्यान्यपि तु दानानि सर्व्वपापहराणि च ॥

श्रीभगवानुवाच ।

वैशाख्यां पौर्णमास्याञ्च कार्तिक्यां विपुत्रे तथा ।
अयने ग्रहणे वापि दद्यात् कृष्णाजिनम् ॥
भूमौ गोमयलिप्तायां दर्भानास्तोय्य मानवः ।
तत्राविकं तथावस्त्रं प्रागग्रं च प्रसारितं ॥
तस्मिन् कृष्णाजिनं भूप निर्मासं सम्प्रसारयेत् ।
प्राग्प्रोवमुत्तरमुखं समुद्रं सखुरं तथा ॥
स्वर्णशृङ्गं रौप्यखुरं मुक्तालाङ्गूलभूपित ।
तिलैः मच्छाद्य कृष्णैस्त यथाशक्त्या यथाविधि ॥
सौवर्णं चौरपावन्तु पूर्वस्यान्दिशि दापयेत् ।
राजतं दधिपावन्तु दक्षिणस्यान्निधापयेत् ॥
तान्त्रपावष्टतपूर्णं पथिमायां निधापयेत् ।
गङ्गा रुनाभिं सुमुखं चौद्रपूर्णं तथोत्तरे ॥

चतस्रसु तथा दिक्षु चतस्रो गृष्टिकाः क्रमात् ।
तत्स्वरूपन्तु राजेन्द्र तिलानाच्छाद्य वाससा ॥
पश्चिमे तु ततोभागे विधिना स्थाप्य पावकं ।
तिलान् घृताक्तान् जडुयात् व्याघ्रतिभिः समाहितः ॥

आहिताग्निं ततोविप्रमध्यङ्गाङ्गं सुपाठकम् ।

प्रवक्तारं यान्त्रिकञ्च दातारं श्रुतिविस्परं ॥

सम्पूज्य वस्त्रयुग्मेन असङ्घारैस्तु गोभितैः ।

दिशः सम्प्रोक्ष्य गायत्र्या तिलमिश्रेण वारिणा ॥

छाण्याजिपुं द्विजश्रेष्ठ सगिरो गृष्टिभिर्युतं ।

ददामि प्रतिगृह्णीष्व प्रीयतां धर्मराडिति ॥

नाभिं स्वयंस्तन्निनयेत् प्रतिगृह्णात्वसाधिति ।

अदितिद्यारिति जपेत् प्रणवेनादिना ततः ॥

सप्रणवं मन्त्रं प्रतिप्रहायन्तयोः प्रतिप्रहीता जपेत् ।

गोभूहिरण्यसंयुक्तं मार्गमेतद्दाति यः ॥

गोभूहिरण्यसंयुक्तमित्यथ यथायत्न्या गोभूहिरण्यं दक्षिणा ।

स सर्वपापकर्मापि सायुज्यं ब्रह्मणो व्रजेत् ।

इति मध्यमलक्षणाजिनदानविधिः ।

अथ महालक्षणाजिनदानम् ।

विष्णुधर्माक्षरे ।

श्रीभगवानुवाच ।

मुण्डिते वा तु वा प्रोक्ता प्रार्थयित्तं पुराभवत् ।

हत्यायां ब्राह्मणस्यैव तां प्रवक्ष्यामि मानद ॥

भूमिं प्राक्प्रवणां शृङ्गां गतिभयेनानुलेपयेत् ।
 तस्यां हरितदर्भांस्तु घनानास्तीर्थं यत्रतः ॥
 मध्ये कृष्णाजिनं राजन् नाद्रं सर्वाङ्गिकं दृढं ।
 आस्तीर्थं शृङ्गसहितं प्राग्ग्रीवं शिरसा सह ।

केतितं ब्राह्मणं पूर्वं पात्रलक्षणलक्षितं ॥

केतितमिति, निमन्वितमित्यर्थः ।

प्रक्षाल्य पादौ तस्यैव दद्यात् कृष्णे तु वाससौ ।
 सौवर्णे कृष्णले देवे कण्ठाभरणमेव च ॥
 सौवर्णे कङ्कणे देवे हस्ताभरणमेव च ।
 स्वरदामभिस्तु सम्पूज्य शृङ्गयोर्माध्यदेशतः ॥
 प्राङ्मुखं ब्राह्मणं स्थाप्य सृगं सौवर्णशृङ्गिकम् ।
 तिलैः प्रच्छादयेत् कृष्णैर्ब्राह्मणं शिरसा सह ॥
 यदाशिरो ब्राह्मणस्य मग्नं भवति भूभुज ।
 जपेद्द्वै मूलमन्त्रन्तु गायत्रीं वा समाहितः ॥
 पापं सञ्चिन्त्य चित्तेन हननं ब्राह्मणस्य तु ।
 नाभिमात्रं समुद्धृत्य तिलैः सञ्छादयेत्पुनः ॥
 सञ्छादिते पुनर्विप्रे जपेन्नन्त्रन्तु पूर्ववत् ।
 पुनरुद्धृत्य विप्रन्तु नाभिमात्रन्तु पाश्र्विं ॥
 पुनः सञ्छादयेत्तस्य शिरः कृष्णैस्त्रिलैस्तथा ।
 त्रिकालस्तु निमज्ज्यैव दाता दद्यान्मृगाजिनम् ॥
 पात्रं मनसि सञ्चिन्त्य तीर्थमप्यु विनिक्षिपेत् ।
 प्रीयता विश्वकर्मा तु विश्वात्मा विश्वरूपदृक् ॥
 एतं कृष्णाजिनं दत्त्वा ब्रह्महत्यां व्यपोहति ।

पापिष्ठः परमं स्वामं यांति यत्र न शोचति ॥
 इति ते गुह्यमाख्यातं दामं सर्वाधनाशनं ।
 सुखितेन तु कृष्णाय ब्राह्मणे यातिते सति ।
 सहरं दक्षिणां दद्याद्वियतं ब्राह्मणाय तु ॥

इति महाकृष्णाजिनदानविधिः ।

अथ कृष्णाजिनप्रसङ्गेन शृगदानमुच्यते ।

आह योद्वायनः ।

हरिणं कारयेत्ताम्रं धनस्तु दृगभिः पक्षैः ।
 तदर्थेन तदर्थेन शृङ्गे रूप्यमये हृदे ।
 तण्डुलोपरि संस्थाप्य ब्राह्मणाय भिक्षेदमेतु ॥
 आटकचित्तयं धापि तदर्थं तां स्वगणितः ।
 पादेषु चतुर्षु स्थाप्य कांस्यपात्रचतुष्टयम् ।
 वायुदैवतमन्वीय होमं तत्र प्रकल्पयेत् ॥
 समिदाञ्चपद्यं कृत्वा शतमष्टोत्तरं द्विज ।
 षष्टाविंशतिरेवाय दानमन्तेण कारयेत् ॥
 यायो चरसि भूतामामन्त्राद्यं श्लोकपापम् ।
 वाहनस्य प्रदामेन वातघ्नाधिं विनाशय ॥
 अमेन कृतमातेण यथोक्तेन विधागतः ।
 वातघ्नाधिविनिर्मुक्तोनीरुजः सप्तमश्रुते ॥

इति शृगदानविधिः ।

वायुपुराणे ।

शूरोरुन्वीकत्रिर्वन्त्रादपतन्ती भवेत्तरः ।

वक्ष्ये तस्य प्रतीकारं दानं होमादिसंयुतम् ॥
 पक्षेनवा तदर्हम तदर्हनाथ वा पुनः ।
 कारयेत्हरिणं हैमं वायोर्वाहनमुत्तमं ॥
 शृङ्गेच राजते कार्ये पर्वपयसमन्विते ।
 तण्डुलोपरि संस्थाप्य घ्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
 आढकचित्तयं यद्वा तदर्धं घाघ शक्तितः ।
 पादेषु चतुर्षु स्थाप्य कांस्यपात्रचतुष्टयम् ॥
 वायुदैवतमन्त्रैश्च होमं तत्र प्रकल्पयेत् ।
 समिदाज्यचरुं हुत्वा शतमष्टोत्तरं द्विजः ॥
 आचार्यः सर्वशास्त्रज्ञः सर्वविद्यासु निष्ठितः ।
 एतद्दानप्रयोगज्ञो वेदवेदाङ्गपारगः ॥
 अग्नेरीशानदिग्भागे सुकुम्भं स्थापयेत्सुधीः ।
 नवरत्नानि देयानि अलाभे स्वर्णमैव तु ॥
 निधिपेत् शक्तिकां वापि रीचनाद्भुगुलं तथा ।
 चतुर्भिर्घ्राह्मणैश्चापि शान्तिफर्गं प्रकल्पयेत् ॥
 आपोहिटादिभिर्गन्तैर्द्विरष्टादिभिरेव च ।
 पयमानानुवाकेन देयम्यत्वेतिचैव हि ॥
 ततः पीठे समासीनमभिपिच्छेयुराहताः ।
 वभेनायेष्टितं कुम्भमादाय चतुरा द्विजाः ॥
 ततः शुक्याम्बरधरो नरो शुक्यामुत्पिनः ।
 आचार्येण समं पूजां हरिणस्य प्रकल्पयेत् ॥
 वायोःगतेन मन्त्रेण तन्निह्नेनाथ वा पुनः ।
 ततस्तं हरिणं दद्यात् प्रादुर्मुगस्य ह्युदुर्मुगः ॥

• मन्त्रेणानेन विधिना आचार्यायाथ भक्तिः ।
 वायो चरसि भूतानामन्तस्त्वं लोकपावन ॥
 प्राणा-पान-ध्यानो-दान-समाना-द्यभिधानतः ।
 अलीकं यत् कृतं देय पूर्वजन्मनि मारुत ॥
 त्वं वेत्सि सर्वमेतद्धि परमात्मा यथैव हि ।
 वाहनस्य प्रदानेन अपतन्व विनाशय ॥
 ब्राह्मणानां चतुर्णाञ्च यथाशक्त्या च दक्षिणा ।
 आचार्यस्त्वहृतं वासो गृहीत्वा शुकमेव तु ॥
 तेन तस्य यथालिङ्गमङ्गानि विसृजेक्षुधीः ।
 अक्षिभ्यामनुवाकेन यथालिङ्गं प्रयत्नतः ॥
 दर्भायसृष्टिनाचैव दर्भपिञ्जलकैरपि ।
 हिरण्यवर्णाः शुचयः आपोहिष्टेति वै पुनः ॥
 पवमानानुवाकेन आपो अस्मांस्तथैव च ।
 अन्यैश्च पावनैर्धन्त्रैर्यजुर्भिलोकपूजितैः ॥
 ब्राह्मणान् भोजयेद्यापि यथाविभवतीनरः ।
 एवदृत्वा तु नियतमपतन्वादिमुच्यते ॥
 आयुरारोग्यसम्पन्नः सुखो भवति मानवः ।
 महाव्याधिषु चान्येषु दानमेतत् करोति यः ।
 तत्तद्दीपैर्ध्वनिर्भूतो नीरुजो भवति प्रभो ॥

इत्यपरमृगदानविधिः ।

अथ महिषीदानं ।

विश्वामित्रः ।

महिषीं सुप्रजां राजन् क्षीरादगं युवतिं तथा ।

दत्त्वा चैव तु कार्त्तिक्यां घेनूपस्करसंयुतां ॥
 दशधेनुप्रदानेन यत्फलन्तस्मिन्नुते ।
 प्राप्नोति पुत्रपौत्रांश्च सूर्यलोकश्च गच्छति ॥ ..

भविष्योत्तरे ।

श्रीभगवानुवाच ।

महिषोदानमाहात्म्यं कथयामि युधिष्ठिर ।
 पुण्यं पवित्रमायुष्यं सर्व्वकामसुखप्रदं ॥
 चन्द्रसूर्य्यप्रहे पुण्ये कार्त्तिक्यामयने तथा ।
 शुकपक्षयतुर्द्दश्यां सूर्य्यसङ्क्रान्तिवासरे ॥
 यदा वा जायते वित्तं चित्तञ्च कुरुनन्दन ।
 तदैव देया महिषी संसारभयभीरुणा ॥
 सुपयोधरा सुजघना सुश्रुङ्गी सुखुरा तथा ।
 प्रथमप्रसूता तरुणी सुशीला दीपवर्जिता ॥
 सुवर्णशृङ्गतिनका घण्टाभरणभूषिता ।
 रक्तवस्त्रावृता रम्या ताम्रदोहनिकान्विता ॥
 पिण्डाकपिटकोपिता महिरण्या च शक्तिः ।
 सप्तधान्ययुता देया द्वाघ्नणे वेदपारणे ॥
 पुराणपाठके तद्दद्यात्ति.गाम्नायिदे तथा ।
 देया न वेदरहिते नवकप्रतिने क्वचित् ॥
 द्रव्यैरेभिः समायुक्ता पुण्येऽपि विधिपूर्व्वकं ।
 दद्यात्प्रसन्ने ण राजेन्द्र पुराणपठिते न तु ॥
 इन्द्रादिनोकपानानां या राजमहिषी शुभा ।

महिषीदानमहात्म्यात् सास्तु मे सर्वकामदा ॥
धर्मराजस्य साहाय्ये यस्याः पुत्रः प्रतिष्ठितः ।
महिषासुरस्य जननी या सास्तु वरदा मम ॥

दानमन्त्रः ।

दद्यात् प्रदक्षिणीकृत्य ब्राह्मणे तां पयस्विनीं ।
प्रतिग्रहः स्मृतस्तस्याः पृष्ठदेशे स्वयम्भुवा ॥

अत्रेदं दानवाक्यं ।

श्रीं अद्य अमुकसगोत्रायेत्यादि इमां महिषीं-प्रथमप्रसूतां
तरुणीं सुवर्णशृङ्गीं*, सुवर्णतिलकां सुवर्णाभरणां घण्टाताम्र-
दोहनकान्वितां पिष्ठाकपिटकोपेतां सप्तधान्यपुतां पादुकवतीं
यमदेवतां अमुककामस्तुभ्यमहं सम्प्रददे न ममेत्युक्त्वा पूर्वोक्तं
मन्त्रमुदाहरेत् ।

अमुकसगोत्रायेत्यादि एतन्महिषीदानप्रतिष्ठार्थं दक्षिणा-
मिदं हिरण्यं तुभ्यमहं सम्प्रददे न ममेति ।

एवं दत्त्वा विधानेन ब्राह्मणस्य गृहं नयेत् ।

क्षमापयेत्ततो विप्रान् सुसंतुष्टो भवेति च ॥

अनेन विधिना दत्त्वा महिषीं द्विजपुङ्गवे ।

सर्वान् कामानवाप्नोति इह लोके परत्र च ॥

या स्त्री ददाति महिषीं सा राजमहिषी भवेत् ।

महाराजः पुमान् राजन् व्यासस्य वचनं यथा ।

यज्ञयाजी भवेद्विप्रः क्षत्रियो विजयो भवेत् ॥

* शृङ्गीमिति क्षत्रियपादः ।

वश्यस्तु धान्यधनधान् शूद्रः सर्वार्थसंयुतः ।
 तस्मान्नरेण दातव्या महिषी विभवे सति ॥
 पुत्रपौत्रप्रपौत्रार्थमात्मनः शुभमिच्छता ।
 दशधेनुसमां राजन्महिषीं नारदोऽब्रवीत् ॥
 विंगडेनुसमां व्यासः सर्वदानोत्तमां कविः ।
 सगरेण ककुत्स्त्रेण धुन्धुमारेण गाधिना ॥
 दत्ताः संस्कृत्य विप्रेभ्यो महिष्यः सर्वकामदाः ।
 महिषीदानमहात्म्यं यः शृणोति सदा नरः ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तः शिवलोके महीयते ॥
 दुग्धाधिकां हि महिषीं नवमेघवर्णां
 सन्तुष्टतर्णकवतीं जघनाभिरामां ।
 दत्त्वा सुवर्णतिलकां द्विजपुङ्गवाय
 लोकद्वयञ्च जयतीह किमत्र चित्तं ॥

इतिमहिषीदानविधिः ।

अथ मेषीदानं ।

तत्र काश्यपः ।

योपि दद्यादपिज्ञात्र वाघ्रणाय मनोरमां ।
 मोष्यग्निनोकमामाद्य भुङ्क्ते भोगान् सुगोभनान् ॥

त्रिणुधर्मोत्तरे ।

मेषोमशेषपापघ्नी दत्त्वा याति परं पदं ।
 वारुणं भोकमाप्नोति दह्योरभ्रं नरोत्तम ॥

भविष्योत्तरे ।

श्रीभगवानुवाच ।

शृणु पार्थ परं दानं सर्वकिल्बिषनाशनं ।
यद्दत्त्वा विविधं पापं सद्योविलयमृच्छति ।
सुवर्णरोमां सौवर्णीं प्रत्यक्षां वा सुगोभनाम् ।
सुवर्णतिलकोपेतां सर्वालङ्कारभूषिताम् ।
कौशेयपरिधानाञ्च दिव्यचन्दनभूषिताम् ।
दिव्यपुष्पोपहारान्तु सर्वधातुरसैर्युतां ॥
सप्तधान्यसमायुक्तां फलपुष्पवतीं तथा ।
शतेन कारयेत्ताञ्च सुवर्णस्य प्रयत्नतः ॥
यथा शक्त्याथवा कुर्याद्विस्तृताढ्यं न कारयेत् ।
अयने विपुषे पुष्पे घृष्टे शशिसूर्ययोः ॥
दुःस्वप्नदर्शने चैव जन्मर्षे तिथिसंक्षये ।
यदा वा जायते वित्तं धित्तं यद्दासमन्वितम् ।
तदैव दानकालः स्याद्यतोऽनिव्यं हि जीवितं ।
दद्यात्तोयं गृहे वापि यत्र वा रमते मनः ॥
तत्र संस्थाप्य देवेगमुमया सह गङ्गरम् ।
ब्रह्माणं सह गायत्र्या सन्नीकं श्रीधरं तथा ॥
रत्ना सह तथानङ्गं लोकपालाम् यद्दानपि ।
तान्तु पूज्य विधानेन गन्धपुष्पनिवेदनैः ॥

उभयगङ्गारूपमाह ।

विष्णुकर्मा ।

चर्माभ्यरयतुर्वाहः शूलखट्वाङ्गपागृह्णु ।

पृषाङ्गः शङ्खरो गौरी वामोक्ताङ्गे स्थिता भवेत् ॥

ब्रह्मगायत्रीरूपन्तु, पद्मपुराणोक्तब्रह्माण्डदाने द्रष्टव्यं ।

सक्ष्मीनारायणयोस्तु, हेमहस्तिरथदाने । रत्ननङ्गयोस्तु,
कम्पपादपदाने, लोकपालानाश्च, ब्रह्माण्डदाने, ग्रहरूपाणिच,
ग्रहदानेषु वक्ष्यन्ते नानि च यथागति सुवर्णमयानि कर्त्तव्या-
नीति ।

तदये कारयेदोमन्तिलाज्येन महीतले ।

अलङ्कृत्य द्विजं शान्तं वासीभिः परिपूज्य च ।

तस्मिद्मन्त्रैर्होमय कर्त्तव्योज्वलितेऽनले ।

ततस्तांस्तिलकुम्भस्यान् सवणाभिमुखस्थितान् ।

पूजयित्वा विधानेन मन्त्रमेतमुदीरयेत् ।

रोमस्वप्नांसमञ्जादौः सर्वोपकरणैः सदा ।

जगतः संप्रहृष्टोमि त्वामतः प्रार्थयेच्छिवं ।

यादानःकायजनितं यत्किंचिन्नम दुष्कृतं ।

तत् सर्वं विनयं यातु त्वदानमुपमेवितं ।

एवमुवाच तां दद्याद्वाद्यथाय कुटुम्बिने ।

दानवाक्यस्तु, महिषीदानयदयगन्तव्यं

केवमं महिषीम्याने भिषोप्रयोग इति ।

नाभिभाषेतातीदत्त्वा न मुञ्चन्वायमोकयेत् ।

दुष्टप्रतिषेधहतोविषो भवति पातको ॥

नोर्णायुर्दक्षिणाहोना दातव्या नाविधानतः ।

दक्षिणा विधिना होना दुःप्रमोकावहा भवेत् ॥

पुरा दत्तमिदं दानं गोर्व्या दक्षयत्स्यवा ।

तेन शुभपतिलंबः सर्वदेवनमस्कृतः ॥
 इन्द्राण्या स्वर्णरीसाणां शतं दत्तं दिधानतः ।
 सर्वदेवपतिलंबः साद्यापि दिवि मोदते ॥
 नलेन दत्तमेतदि राज्यं कृत्वा दिवङ्गतः ।
 रुक्मिण्याहं पतिलंबः सौभाम्यमतुलं तथा ॥
 दानस्यास्य प्रभावेण पुत्रा बहुवलान्विताः ।
 अपुत्रोलभते पुत्रं अधनोलभते धनं ॥
 दत्त्वा दानं शुभाङ्गान्तिं विपुलाद्य तथा त्रियम् ।
 य इमं शृणुयान्नित्यन्दानकल्पमनुत्तमम् ।
 अहोरात्रकृतात् पापान्मुच्यते नाथ संगदः ॥
 मेघोमगेपकलुषापहरातिगम्तां
 दाने सदैव रसधातुयुतां मधान्यां ।
 तामादरेण कुबनन्दन देहि दत्त्वा
 येनाम्नापापतिमिरः सवितेष भामि ।

इति मेघोदानविधिः ।

अथ मेघदानम् ।

तत्र बोधायनः ।

अग्नेर्मान्यं भवेत्तस्य वस्तेताम्रिदिनागकः ।
 वत्स्यामि तत्पतोकारं यथोक्तं ब्रह्मणा पुरा ॥
 पलाहेन तदर्हेन तदर्शाहेन वा पुनः ।
 राज्ञतं कारयेत् मोम्यमग्नेर्वाहनमुत्तमम् ।

दानमन्त्रः ।

एवं समुच्चरेद्भक्त्या द्विजहस्ते जलं क्षिपेत् ।
 प्रीयतां यज्ञनाथाय वासुदेवाय वै नमः ॥
 एवं प्रदक्षिणीकृत्य सूर्य्यं समवलोकयेत् ।
 ततश्च गच्छेत् स्वगृहं हरिं संस्मृत्य मानवः ॥
 ये बालत्वे कृताः पापाः कामतोवाप्यकामतः ।
 यौवने वार्धकीन्मादे प्रसङ्गेनापि पातकं ॥
 अजादानस्य माहात्म्यात् निष्पापोजायते नरः ।
 पुत्रपौत्रसमायुक्तः सदाचारमतिखिरम् ।

महाभारते ।

अजामलङ्कृतां दत्त्वा वह्निलोके महीयते ।
 तमेव लोकमाप्नोति दत्त्वाजं विधिवन्नरः ।
 सर्वान् कामानवाप्नोति ये ये चेतसि संस्थिताः ॥

तथा ।

अजाविकञ्च महिषं दत्त्वा विप्राय शक्तिः ।
 घृतक्षीरवहा नद्यो यत्र यत्र स मोदते ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

उष्ट्रम्वा गर्हभम्वापि यः प्रयच्छति तु द्विजे ।
 अजामुरञ्चं तुगरं यथा शक्त्या सदक्षिणं ॥
 अलपं स समासाद्य यच्चेन्द्रैः सह मोदति ।
 सर्वकामसमृद्धात्मा सर्वयज्ञफलं लभेत् ॥

तस्मादजां प्रयच्छ त्वं ततः सर्वमवाप्ससि ।
 मन्त्रेणानेन विधिवदलङ्घ्य स्वशक्तिः ॥
 त्वं पूर्वं ब्रह्मणा सृष्टा पवित्रा भवती परं ।
 त्वत्प्रसूतीत्यता यज्ञास्तस्मात्कान्तिकरी भव ॥
 प्रतिगृह्णीत ताश्चैव पृष्ठदेशे द्विजोत्तमः ॥

दानवाक्यन्तु, महिषीदानवद्विज्ञेयं ।

एवं प्रदाय विप्राय सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 अश्वमेधफलं प्राप्य मोदते वैष्णवे पुरे ॥

इत्यजादानविधिः ।

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवस्य समस्तकरणाधीश्वर-
 सकलविद्याविशारद श्रीहेमाद्रि-विरचिते चतुर्वर्ग-
 चिन्तामणौ दानखण्डे कृष्णाजिनादि-
 दानप्रकरणम् ॥

अथ एकादशोऽध्यायः ।

अथ देवतादानानि ।

प्राज्ञता यस्य यज्ञेष्वनवरतपरोरभसभोगलीला-
गर्भं स्वर्मानिनोनां कथमपि शिथिलीकृत्य तोकाद्विवृताः ।
गोर्वाण्येणिसुख्यास्त्रिभुवनजयिभिर्यज्ञरिचैः पवित्रं
धात्रीमासाद्य सद्यः स्वभवनगमनं विस्मिता विस्मरन्ति ॥
विश्वोपकृतिशीलेन तेन हेमाद्रिशूरिणा ।
क्रमेण देवतादानमिदानीमुपवर्ष्यते ॥

तत्र बौद्धायनः ।

सौवर्णं राजतं ताम्रं कारयेत् कांस्यतोपिवा ।
यदार्कमूलकाष्ठेन विघ्नं विभयतो नरः ॥
पुष्करं कल्पयेद्द्वैमं सौवर्णं लोचनद्वयं ।
आखुञ्च कल्पयेत्तस्य यथा देवो विनिर्मितः ॥
नागयज्ञोपवीतञ्च कल्पयेत्तस्य गुल्मवान् ।
अनन्तरं तं वासोभिद्यन्द्नागुरुपूजितं ॥
सहिरण्यं ब्राह्मणाय स्वगत्या पूजिताय तु ।
कृतहोमाय शान्ताय सर्वशास्त्रार्थवेदिने ॥

मन्त्रेणानेन विधिवदक्षिणाभिमुखाय तु ।
विनायक गणेशान सर्वदेवनमस्कृत ॥
पार्व्येतो नन्दन मम सुख्यमाशु विनायक ।

दानमन्त्रः ।

कृतेनानेन दानेन निरोगी जायते नरः ॥

इति विनायकदानविधिः ।

तथा ।

ब्राह्मणश्रासरोधेन ह्यपघ्नारी भवेत्तरः ।
वश्ये तस्य प्रतीकारन्दानहोमक्रियादिभिः ॥
पलेनवा तदर्धेन तदर्धार्धेन वा पुनः ।
विनायकप्रतिकृतिं कुर्यात् स्वर्णेन गोभनां ॥
राजतञ्च तद्वा मागमुपवीतं प्रकल्पयेत् ।
पुष्करं पद्मरागेण हस्तं रत्नैः प्रकल्पयेत् ॥
विनायकार्धमानेन चाखुन्देवस्य कल्पयेत् ।
तस्याप्यङ्गं प्रदेयानि रत्नानि विविधानि च ॥
माणिक्येन प्रकुर्वीत चतुर्थी तस्य गोभने ।
पूर्वेषुर्गण्डपद्मुर्याद्वस्तैः षोडशभिर्हृदं ॥
यदा द्वादशभिः कुर्यादष्टाभिर्वा प्रयत्नतः ।
मण्डपस्य चतुर्भागां वेदिकामपि कल्पयेत् ॥
राशौ विनायकस्यापि ह्यधिवासनमिष्यते ।
चतुर्भिर्गार्हपत्यैः सार्धमाचार्यैः सर्व्यशास्त्रवित् ॥
स्वयमेव हि आचार्यो धर्मज्ञः सत्यवाक् एभिः ।

कुलीनो नच हृदय सर्वप्राणिहिते रतः ॥
 रात्रौ जागरणं कृत्वा मध्यरात्रे बलिं हरेत् ।
 मत्स्यमांसेन सहितं तथा चीरीदनेन च ॥
 आचार्यः प्रयतोभूत्वा मन्त्रेणानेन संयतः ।
 पूर्वस्यान्दिशि तं दद्याद्बलिं वै सार्वकामिकं ॥
 आदित्या वसवीरुद्रा देवा भूतानि सर्वशः ।
 सर्पाः पिशाचा डाकिन्यः शाकिन्यः पान्यदेवताः ॥
 अपस्माराभिदैवञ्च वेताला नैऋतास्तथा ।
 बलिदानेन दत्तेन शान्तिं कुर्वन्तु सर्वशः ॥

बलिदानमन्त्रः ।

ततः प्रभाते विमले स्नात्वा स्वहतवाससः ।
 भूषिताः कटकैः सम्यक् उपवीताङ्गुलीयकैः ॥
 कुण्डानि दिक्षु चत्वारि मेखलासंभृतानि तु ।
 कुर्यात्तेषु प्रकुर्वन्ति होममन्त्रैः स्वकैः सदा ॥
 पूर्वस्मिन्वहृचः कुर्यात्समिदाज्यचरुत्कटं ।
 विनायकं समुद्दिश्य गणानांत्वेति मन्त्रतः ॥
 तत् पुरुषाय विग्रहे वक्रतुण्डाय धीमहि तन्नोदन्तो प्रचीदयात् ।
 अध्वर्युर्दक्षिणे कुण्डे कुर्याद्दोमं समाहितः ।
 छन्दोगः पश्चिमे वा पि तद्देवत्येन होमयेत् ॥
 आध्वर्ष्ययोत्तरे च कुण्डे होमं प्रकल्पयेत् ।
 विनायकाय देवाय सर्वभूतहिताय च ॥
 गाणपत्ये नियुक्ताय ह्यं फट् स्वस्ति स्वधा नमः ॥

समिदाज्यचरुं हुत्वा पूर्णाहुत्यन्तमेव हि ।
 आचार्यः प्रतिमानां तु ब्राह्मणैः सह संयुतः ॥
 आसने वेदिकामध्ये वितानादिसुशोभिते ।
 तिलानामुपरि स्थाप्य गन्धमाल्यैः प्रपूजयेत् ॥
 वस्त्रैर्नानाविधैः शुभ्रैः केयूरकटकादिभिः ।
 उपचारैः षोडशभिर्नैवेद्याय च मोदकाः ।
 यथा देवे तथा चार्ये प्यलङ्कारादि कल्पयेत् ॥
 आचार्यः परया भक्त्या गणेशाय प्रकल्पयेत् ॥
 अपूपपादि तथान्यच्च कारयेत् भक्तकादिकं ।
 निवेद्य पार्ष्वतीञ्चापि देवदेवं महेश्वरं ॥
 पूजयेत् परया भक्त्या आचार्यं स्वयमेव हि ।
 तथैव रोगवान् भक्त्या संपूज्य गणनायकं ।
 गणानाम्त्वेति मन्त्रे ण तूष्णीं शूद्रस्तु पूजयेत् ॥
 ततो मध्यन्दिने प्राप्ते प्रतिमां दक्षिणायुतां ।
 मन्त्रे णानेन दद्यात् स रोगी प्राप्नुः स्वयं ॥
 उदङ्मुखोपविष्टाय ब्राह्मणायतिभक्तितः ।
 विनायक प्रपञ्चार्त्तिहर विघ्नविनायक ॥
 त्वं देवैः प्रथितः पूज्यं विघ्नविघ्नपरायणैः ।
 ब्राह्मणश्वासरोधेन यज्जातं मम वैरुतं ॥
 पूर्वकर्म्मविपाकेन ह्यपग्नारोम्भदादिकं ।
 जात्यं वाप्य घ वाधिर्यं नामिस्यं वाघ भाषिणं ।
 त्वदर्चायाः प्रदानेन रोगमाशु विनाशय ॥

चतुर्णां ब्राह्मणानाञ्च यथा शक्त्या च दक्षिणां ।
एवं कृत्वा गणपतेर्दानं मर्त्यैः सुखी भवेत् ॥

इति विनायकदानविधिः ।

सौवर्णं राजतं ताम्रं कांस्यपित्तलतीपि वा ।
यद्दार्कमूलकाष्ठेन विभ्रं विभषतो नरः ॥
पुष्करं कल्पयेद्द्वैमं सौवर्णं लोचनद्वयं ।
आखुञ्च कल्पयेत्तस्य पादेन च सुवर्णकं ॥
नागाकारं चोपवीतं सुवर्णेन प्रकल्पयेत् ।
तिलाढकद्वये वस्त्रयुग्मस्योपरि स्थापयेत् ॥
भूमौ शुद्धप्रदेशे तु भक्त्या प्रयतमानसः ।
वस्त्रेणावेष्टेय मतिवान् पूजयेत्तं विनायकं ॥
चन्दनागुरुधूपैश्च कुङ्कुमेनोपलेपयेत् ।
पूजयेद्वाहनं वापि यथा देवं तथैव हि ॥
आचार्यस्तु तिलैर्होमं कुर्यादष्टोत्तरं शतं ।
गणानान्त्रेतिमन्त्रेण तथैवाज्याहुतीः क्रमात् ॥
तस्मै होम कृतवते शान्ताय प्रयत्नात्मने ।
धर्मशास्त्रप्रवोणाय वेदवेदाङ्गवेदिने ॥
स्वाचारायातिशिष्टाय दक्षिणाभिमुखाय च ।
शुक्लपत्रे चतुर्थान्तु सर्वमेतत् प्रकल्पयेत् ॥
पूजयेत्तं तथाचार्यं वस्त्रेण प्रयतः शुचिः ॥
पूर्वकर्मविपाकेन इह कर्मकृतेन च ॥
ग्रीहगुल्मीदराष्टीला उदरव्याधयस्तु ये ।

तत्सर्वं नश्यते तूर्णं दाने दत्ते न संग्रहः ॥
 मन्वेषानेन विधिवद्गत्या परमया युतः ।
 विनायक गणेशान सर्वदेवनमस्कृत ॥
 पार्ष्वतीनन्दन मम गमय व्याधिमोदरं ।
 गुण्यं प्रोदानमहीलं व्याधिजातं यदीदरं ॥
 तय दानेन महता युक्तेनासुरतेन हि ।
 नागयाशु महेशानपुत्र भक्तस्य च प्रभो ॥

दानमन्त्रः ।

एवं कुर्याद्गणपतेर्दानं व्याधिविभोचनं ॥

इति विद्येगदानविधिः ।

अथ सरस्वतीदानम् ।

वायु पुराणे ।

वाग्विरोधं गुरोः कृत्वा भयेद्ब्रह्मदवाक् नरः ।
 तस्य यत्ने प्रतीकारन्दानेन ऋषिभाषितं ॥
 पत्नेनाथ तदर्धेन तदर्धार्धेन वा पुनः ।
 सारस्वतीञ्च प्रतिमां कुर्याद्भुजचतुष्टयां ॥
 वरदक्षात्तसूत्रं च विभ्रतीं दक्षिणे करे ।
 पुस्तकज्ञाभयं वामे दधानां हंसपादनां ॥
 अतिशब्देण रोप्येण कूटस्वर्णेन वा भवेत् ॥ ॥
 आसनञ्च प्रकुर्वीत सौवर्णं पद्ममुत्तमम् ॥
 तस्योपरि च संवेश्य देवीं वागीश्वरीं पराम् ।

मुक्तादामभूपिताङ्गां शुक्लपक्षेण संयुतां ।
 वागीश्वरेण मन्त्रेण पूजयेत् सिततण्डुलैः ॥
 श्वेतपुष्पैः श्वेतगन्धैः संस्कृत्य विधिपूर्वकं ।
 ब्राह्मणः सर्वशास्त्रज्ञः कुशलः सर्वसम्मतः ॥
 मन्त्रधादप्रवीणश्च तेन होमश्च कारयेत् ।
 पायसञ्जुहुयादष्टमत्तं गालिमयं तथा ॥
 जुहुयात् समिधयापि तथाज्यश्च तिलानपि ।
 सरस्वतोप्रेदमवइतिवा मन्त्रं श्रूयते ॥
 कृते ब्रह्मोद्दासने तामाचार्याय निवेदयेत् ॥
 मन्त्रेणानेन विधिवत् प्राङ्मुखाय ह्युदङ्मुखः ।
 सम्पूज्य ब्राह्मणं सम्यक् वस्त्रालङ्कारपूर्वकम् ॥
 या वक्त्रे ब्रह्मणो देवो या सा वागीश्वरी परा ।
 ब्रह्मविष्णुशिवैरान्यैः पूजिता सर्ववन्दिता ॥
 तुष्टा भवतु दानेन दत्तेनानेन वाक्परा ।
 वाग्विरोधं गुरोः कृत्वा यन्मैगद्भ्रदभाषणं ।
 तत् सर्वं चपय चिप्रं ब्राह्मणी त्वं लोकपावनी ॥

तथा दानमन्त्रः ।

अनुज्ञाप्य ब्राह्मणं तं स्वयं भुञ्जीत मानवः ॥

इति स्वरस्वतोदामविधिः ।

तथा ।

स्वर्गोपधाती वाचाश्च हर्त्ता मूकः प्रजायते ।
 यस्ये तस्य प्रतीकारन्दानहोमैर्नरोत्तमः ॥

विशेषयायमुदितोजपन्योपक्रमो भवेत् ॥
 तदैतत् प्रथमं दानं कृत्वा जपमुपक्रमेत् ।
 नैवेद्यं पायसन्दद्यात् स्वयन्तदुपयोजयेत् ॥
 पूर्व्वेद्युरुपवासश्च कृत्वैवीपक्रमोभवेत् ।
 कायशुद्धिश्च कर्त्तव्या यावतालवणीभवेत् ॥

इत्यपरसरस्वतीदानविधिः ।

अथ घण्टादानम् ।

ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे ।

गुरुणाह्वनमुज्जातो यो वेदाध्ययनं चरेत् ।
 स प्रज्ञया विहीनस्तु संसारे जायते नरः ॥
 वक्ष्यामि तत्प्रतीकारं शुककांस्यमयीं हृदां ।
 शोभनां घाटयेद्घण्टां शुभरेखाविभूषिताम् ॥
 पलैस्तु कुर्याद्दिंशद्भिस्त्रिंशद्भिर्व्या तदर्द्धतः ।
 सुस्वरान्तामतिश्लक्ष्णां पञ्चगव्येन धावयेत् ॥
 श्वेतवस्त्रेण सम्बोतान्तगुडुलोपरि विन्यसेत् ॥
 तण्डुलानां परीमाणन्द्रीणानान्वयमेव च ।
 तदर्द्धमथवा याद्य परीमाणं स्वशक्तितः ॥
 आचार्यः सर्वशास्त्रज्ञी वेदवेदाङ्गपारगः ।
 धर्मशास्त्रे च कुशलः स्वाचारः सञ्चितेन्द्रियः* ।
 आह्वय परया भक्त्या स्वयमेव गृहं गतः ॥

तेनैव कारयेत् पूजां घण्टायाः शास्त्रचोदितैः ॥
 उपचारैः षोडशभिर्मन्त्रेणानेन भक्तितः ।
 आवाहयेत्तु वागीशां घण्टायां परमेश्वरो ॥
 एहोहि देवि सर्वेशि घण्टायां सन्निधिं कुरु ।
 सर्वसत्त्वोपकारी त्वं ज्ञानमुद्रे परात्परे ॥

आवाहन मन्त्रः ।

- एवमावाह्यं तां घण्टां ब्राह्मणश्चापि पूजयेत् ।
 ब्रह्मयज्ञानमन्त्रेण घण्टां पूज्य तथाम्बरं ॥
 मन्त्राध्यायोक्तमार्गेण प्रतिष्ठाप्याथ भक्तितः ।
 होमं कुर्यात् प्रयत्नेन समिदाज्यतिलैरपि ॥
 नैवेद्यं पायसन्दद्यात् देव्यै च ब्रह्मणे तथा ।
 सरस्वतिप्रेदमिति मन्त्रः सर्वेषु सङ्गतः ॥
 तस्मै हुतवते दद्यात्तां घण्टां पूजिताय तु ।
 मन्त्रेणानेन विधिवद्गौरी पूर्वमुखः शुचिः ॥
 उदङ्मुखोपविष्टाय सतीयामथ भक्तितः ।
 गुरोरवज्ञया यच्च स्त्राध्यायाध्ययनं कृतं ॥
 सरस्वति जगन्मातर्जगज्जाटापहारिणी ।
 साक्षाद्ब्रह्मकलत्रं त्वं विश्वरुद्रादिभिस्तुता ॥
 तन्ममाध्ययनीत्यत्रं जाटां हर वरानने ।
 घण्टादानेन तुष्टा त्वं ब्रह्माणी शोकपावनि ॥
 एवं दानञ्च दत्त्वा च तमाचार्यं क्षमाप्य च ।
 अन्येभ्यः शक्तितोदयाद्ब्राह्मणेभ्यश्च भोजनम् ॥

ततः स्वबन्धुभिः साध^० सात्वा भुञ्जीत मानवः ॥
 एवं यः कुरुते दानं प्रज्ञाहीनो जडोथ वा ।
 प्रज्ञावानजडोजन्तु र्जायते वाक्पतिर्यथा ।
 जायते वाक्प्रवाहय, साघाहङ्गाप्रवाहवत् ॥

इति घण्टादानविधिः ।

अथ लक्ष्मीदानं ।

लिङ्गपुराणे ।

लक्ष्मीदानं प्रवक्ष्यामि महदैश्वर्यवर्धनम् ।
 सूतादिब्रह्मणागाय विशेषेण शिवोदितम् ॥
 पूर्वोक्तमण्डपं कृत्वा वेदिकोपरिमण्डले ।
 त्रीदेवीमतुलां कृत्वा हिरण्येन यथाविधि ॥
 सहस्रेण तदर्धेन तदर्द्धार्धेन वा पुनः ।
 अष्टोत्तरगतेनापि सर्वलक्षणसंयुतां ॥
 मण्डले विन्यसेल्लक्ष्मीं सर्वालङ्कारसंयुतां ।
 तस्यास्तु दक्षिणे भागे स्थण्डिले विष्णुमर्चयेत् ॥

पूर्वोक्तेति, कुण्डमण्डप-मण्डलवेदिका-वितानादि-लिङ्गपुरा-
 णोक्ततुलापुरुषविहितमिति वेदितव्यं, सहस्रादिसंख्याचात्र निष्कैः
 परिपूरणीया, लिङ्गपुराणोक्तदानेषु प्रायशस्तेरेव व्यवहारदर्श-
 नात् ।

। लक्ष्मीलक्षणमुक्तं कल्पपादपप्रदाने ।
 अर्चयित्वा विधानेन त्रीसूक्तेन सुरेश्वरीं ।
 अर्चयेद्विष्णुगायत्र्या विष्णुं विश्वगुरुं हरिं ॥

आराध्य विधिना सिद्धिं पूर्वतो होममारभेत् ।

समिद्धत्या विधानेन आज्याहुतिसुपाचरेत् ॥

पृथगष्टोत्तरयतं होमयेद्वाह्नयोत्तमः ॥

श्रीसूक्तं, हिरण्यवर्णां हरिणीमित्यादि, विष्णुगायत्री तु लिङ्ग-
पुराणएवीक्ता, नारायणाय विश्वहे वासुदेवाय धीमहि तन्नो विष्णुः
प्रचोदयात् इति, पूर्वाक्तमण्डले लक्ष्मीं विन्यस्य तस्या दक्षिणतः
स्यण्डिले विष्णुदेवत्या गायत्र्या विष्णुदेवमाराध्य ततः पञ्चदश-
र्चेन श्रीसूक्तेन यथाक्रमं षोडशीपचारैः त्रियं पूजयेत् आराध्यं
सिद्धिमिति, सिद्धिलक्ष्मीः ।

कामिके तु ।

श्रीमन्त्रे ण यजेत्क्षत्रीं श्रीसूक्तेनाथ चार्चयेत् ।

पूर्ववद्विष्वपूजाच होमयैव विशेषतः ॥

एकहोमन्तु वा कुर्यात् प्रागुक्तविधिना गुरुः ।

सहस्रकलशाद्यैश्च त्रियमर्घ्यं त्रियन्ददेदिति ॥

होमय श्रीसूक्तेनैव आह्वय यजमानं तु तस्याः पूर्वदिशि-

स्थले ।

त स्मैतां दर्शयेद्देवीं दण्डवत् प्रणमेत् क्षितौ ।

प्रणम्य विष्णुं तत्रस्थं शिवं पूर्ववदर्चयेत् ॥

पूर्ववदिति लिङ्गपुराणोक्तस्तुलापुरुषवदित्यर्थः ।

तस्या विंशतिभागन्तु दक्षिणा वै प्रकीर्तिता ।

तद्दशांगं तु दातव्या इतरेषां यद्यार्हतः ।

ततस्तान् भोजयेद्विमान् घेदवेदाङ्गपारगान् ॥

तस्या लक्ष्मीप्रतिमायाः विंशत्यस्य समानतो ॥

अन्यद्वनं गुरवे दक्षिणां दश्यांशमानं प्रत्येकमृत्विग्भ्यः इत-
रेभ्यो द्वारजापंकेभ्योपि ऋत्विगर्द्धं ।

तदुक्तं वातुले ।

लक्ष्मीं प्रणम्य विद्वद्भ्यः श्रोत्रियेभ्यः समर्पयेत् ।

तस्माद्दिंगतिभागस्तु दक्षिणा देशिकस्य हि ॥

तद्दश्यांशस्तु दातव्योज्ञता वेदविदाम्बरः ।

पुण्याहवाचकानां तु पूर्वोक्तं दापयेत् तथा ॥

इति लक्ष्मीदानविधिः ।

अथ नारायणदानम् ।

ब्रह्मप्रोक्तं ।

यज्ञविघ्नकरोमर्त्यो जायते चान्त्रवृद्धिमान् ।

वक्ष्यामि तत्प्रतीकारन्दानहोमादिकर्मणा ॥

कुर्यात् स्वर्णमयीं मूर्त्तिं शुभां नारायणस्य तु ।

व्यावहारिकनिष्काभ्यामेकेनाथ तदर्द्धतः ॥

नारायणलक्षणमुक्तं,

हेमहस्तिरथदाने ।

प्रक्षाल्य पञ्चगव्येन स्थापयेत् कुङ्कुमोपरि ।

खेतवस्त्रेण संवेष्टा गन्धमाल्यैः समर्चयेत् ॥

उपचारैः षोडशभिराचार्यैश्च वैश्यावः शचिः ।

सर्वगाम्भार्थतत्त्वज्ञो ब्रह्मविद्यासुनिष्ठितः ॥

होमश्च कारयेत्तत्र द्वाग्नेय्यां दिशि शास्ततः ।
 समिदान्यतिलैश्चैव मूलमन्त्रेण ये समित् ॥
 आज्यं नारायणायैति तिलान् व्याहृतिभिर्हुनेत् ।
 रोगी तथार्घ्येद्देवं नारायणमनामयं ।
 मूलमन्त्रेण विधिवन्नेवेद्यं चरुरिष्यते ।
 नमोन्तं नाम सोद्धारं मूलमन्त्रः प्रकीर्त्तितः ॥
 ततस्तां प्रतिमान्दद्यात् प्राप्नुुखाय ह्यद्भुखः ।
 मन्त्रेणानेन विधिवद्भक्त्या परमया युतः ॥
 नारायण जगन्नाथ गङ्गचक्रगदाधर ।
 पूर्वजन्मनि यज्ञादेर्विघ्नाद्यद्वैकृतं मम ॥
 अन्त्रशुद्धिमहारोगं दानेनानेन तोषितः ।
 चक्रहस्त गदापाणे शमयाशु जगत्पते ॥

दानमन्त्रः ।

एवं दत्त्वा तु तं देवं चमाप्य ब्राह्मणं ततः ।
 विप्राणां भोजनं दद्यात् स्यात्वा भुञ्जीत वन्धुभिः ॥
 एवं कृत्वा समाप्नोति नीरोगत्वं नरोभुवि ।
 आरोग्ययुक्तो नित्यं स सुचिरं सुखमधत्ते ॥
 इति नारायणमूर्त्तिदानविधिः ।

अथ गोपालमूर्त्तिदानं ।

तथा ।

नस्ताभ्यं ज्ञायते तस्य गोगवां मयनइये ।

करोति शूलप्रक्षेपं तस्य वक्ष्यामि निष्कृतिं ॥
 विष्णोः योगोपवेपस्य यथा शक्त्या च भक्तितः ।
 सुवर्णेन प्रतिष्ठाति वैष्णवादनतत्परां ।
 वर्हापीडकसंयुक्तां द्विभुजामूर्धसंस्थितां ॥
 कारयित्वा शुभाकारां प्रघ्नास्य शुभवारिणा ।
 वस्त्रेण वेष्टयित्वाथ गन्धमाल्यैः समर्चयेत् ।
 तण्डुलोपरि संस्थाप्य यथा विभवतः स्वयं ॥
 पूजाञ्च मूलमन्त्रेण कुर्याद्देवस्य भक्तितः ।
 आचार्यः सर्वशास्त्रज्ञो वेदवेदाङ्गपारगः ॥
 एवंभूतं समानीय तेन पूजां प्रकल्पयेत् ।
 होमं चैव प्रकुर्वीत समिदाज्यतिलैरपि ॥
 इदं विष्णुः प्रतद्विष्णुर्विष्णोर्नुकमितिक्रमात् ।
 मन्त्राध्यायीक्तमार्गेण चाग्नेः संस्थापनं भवेत् ॥
 प्रणीतामोचपर्यन्तं कृत्वा देवं प्रपूजयेत् ।
 देवस्य दद्यान्नैवेद्यं हविः सर्वं समन्ततः ॥
 अष्टोत्तरशतेनापि मूलमन्त्रेण वै श्रुतं ।
 जुहुयादथ रोगी तु प्राञ्जुखः प्रयतः शुचिः ॥
 शक्ताम्बरधरः शक्तगन्धमाल्यानुलेपनः ।
 सदक्षिणां च तान्दद्यात् प्राञ्जुखाय ह्युदञ्जुखः ॥
 मन्त्रेणानेन विधिवन्नमस्कृत्यातिभक्तितः ॥

गोविन्द गोपीजनवल्लभेश

कंसासुरघ्न त्रिदशेन्द्रवन्द्य ।

गोवर्धनाद्रिप्रवरैकहस्त

संरक्षिता श्रेयगवामनीक ॥
 गोचक्षुषां चातिनिरोधजेन
 पापेन मे नागय आम्ब्यमेतत् ।
 त्वदीयदानेन सुदृष्टरूपं
 नक्ताम्ब्यमेतत् समुपाकरोतु ॥

दानमन्त्रः ।

एवं कृत्वा प्रतीकारं गोपश्रेयधरस्यतु ।
 तत् क्षणादेव हि सुखी जायते नात्र संगयः ॥

इति गोपालमूर्त्तिदानविधिः ।

अथ वराहदानं ।

भविष्योत्तरात् ।

श्रीकृष्णउवाच ।

दानमादिवराहस्य कथयामि युधिष्ठिर ।
 धरण्यां यत् पुरा प्रोक्तं वराहवपुषा भया ॥
 पुण्यं पवित्रमायुष्यं सर्वदानोत्तमोत्तमं ।
 महापापादिदोषघ्नं पजितं मुनिसत्तमैः ॥
 देयं मद्गमणे भानोर्यहणे द्वादशोत्तमैः ।
 यन्नोत्सवविवाहेषु दुःखप्राप्तदुर्गमे ॥
 यदा वा जायते वित्तं चित्तं यदाममन्वितं ।
 तदैव तस्य कामः स्याद्भुवं जीवितं यतः ॥
 कुरुचेतादितोषेषु गद्वाद्यासु नदीषु च ।

गोष्ठे देवालये वापि रम्ये वाद्य गृहाङ्गणे ॥
 देयं पुराणविधिना ब्राह्मणाय कुटुम्बिने ।
 अव्यङ्गाय शशीलाय वेदवेदाङ्गवादिने ॥
 देशं कालञ्च पात्रञ्च यथावत्ते मयोदितं ।
 शृणु दानविधिं पुण्यं सर्व्वपापहरं परं ॥
 पूर्व्वोत्तरप्लवां भूमिं गोमयेनोपलेपयेत् ।
 कुशैरास्तोर्थ्य तां पार्श्वे प्रणवाचरमन्त्रितैः ॥
 उपरिष्ठात्तिलैस्तेषां वाराहं परिकल्पयेत् ।
 द्रोणैश्चतुर्भिः सम्पूर्णन्तर्द्धनाथ वा पुनः ॥
 आदकेनापि कुर्व्वीत वित्तशाठं न कारयेत् ।
 सुवर्णेन खुरो कार्य्यो भुजौ चक्रगदान्वितौ ॥
 राजतीक्ष्णारयेदंष्ट्रां पद्मरागविभूषितां ।
 गङ्गञ्च स्थापयेत् पार्श्वे वनमालां हिरण्मयीं ॥
 पुष्पैर्वा कारयेद्विद्वान् पादौ रौप्यमयी तथा ।
 दंष्ट्राग्रलग्नवसुधां सौवर्णीं कारयेच्छुभां ।
 सर्व्वधान्यरसोपेतां वस्त्रालङ्कृतविग्रहां ॥
 द्रोणादिनक्षत्र मुक्तं, परिभाषायां ।

पृथ्वीलक्षणञ्च धरादाने द्रष्टव्यं ।

प्रच्छाद्य वस्त्रे देवेशं वराहं सर्व्वकामदम् ।
 रोमराजिदुर्गैः कृत्वा गन्धपुष्पै रथार्चयेत् ॥
 नवग्रहमख. कार्य्यो होमयाच तिलैः स्मृतः ।
 एवं संस्थाप्य विधिवत्ततः स्तोत्रमुदीरयेत् ॥

अथ नरसिंहदानम् ।

कालिकापुराणे ।

नृसिंहं चाथ रौक्मन्तु कृत्वा चतुर्भुजं विभुं ।
 ताम्रपात्रे प्रतिहास्य रौप्ये दंष्ट्रे प्रकल्पयेत् ॥
 चक्षुषी पद्मरागेण नखानां विद्रुमास्तथा ।
 पुष्परगं भ्रुवीर्देशे कर्णयोर्हरिकावुभौ ॥
 नृसिंहरूपन्तु विष्णुधर्मोत्तरात् ।
 कार्य्यंस्तु भगवान् विष्णुर्नरसिंहवपुर्हरः ।
 पीनस्कन्ध-कटि-श्रीघः कृगमध्यः कृगोदरः ॥
 सिंहासनी नृदेह्य नीलवामाः प्रभान्वितः ।
 श्रानीदृम्यानसंम्यानः सर्वाभरणभूषणः ॥
 ज्वालमालाकुलमुखोज्वलत्केसरमण्डलः ।
 हिरण्यकशिपोर्ब्रह्मः पाटययखरैः खरैः ॥
 देवजानुगतः कार्य्यो हिरण्यकशिपुस्तथा ।
 देवय गङ्गचक्राभ्यां भूपितोर्षकरद्वयद्विति ॥
 गन्धपुष्पैस्तथा धूपैर्जागरन्तत्र कारयेत् ।
 राजयत्नं च वैदूर्यं इन्द्रनील सुमस्तके ॥
 कृत्वा रूपमिदं रम्यं तत्पात्रं मधुना युधः ।
 पूरयेत् खण्डमिथेण तत्र देवं पुनर्न्यमेत् ॥
 वस्त्रपुष्पैर्न संच्छ्रवं श्रामने विनिवेशयेत् ।
 नैवेद्यं कल्पयेदद्यां भक्ष्यैर्नानाविधैर्बुधः ॥
 वितानीपरि संगुह्यं पुष्पदामभिरर्नयेत् ।

गन्धपुष्पैस्तथाधूपैर्जागरं चाञ्चकारयेत् ॥

कृत्वा समस्तमेतत्तु हरये पूर्ववद्देत् ॥

यत्किञ्चित् प्राग्विनिर्दिष्टं कुर्यात् सर्वमिहापि तत् ॥

प्राग्विनिर्दिष्टमिति वैष्णवमन्त्रेण पूजनं, मूलमन्त्रेण अष्टोत्तरगतं तिलाज्यहोमः द्वादशेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः सदचिणमन्नदानमिति ।

कार्तिकायां वाथ वैशाख्यामाश्रित्य द्वादशीमथ ।

कृत्वा विधिमिमं सम्यक् नूनं तत्पदमश्रुते ॥

अरण्ये वाथ संयामे तस्करैर्द्विष्टिभिर्हते ।

न भयं जायते तस्य सकृद्यस्त्वे तदाचरेत् ॥

विदार्थं चापदो घोरान् धनमायुः प्रयच्छति ।

सन्ततिं चैव रूपञ्च सौभाग्यञ्च मनोरथान् ॥

एवं भवति यत् पुण्यं नृसिंहाकृतिदानतः ।

तेन विष्णोः पदं प्राप्य तत्र क्रीडन्ति देहिनः ॥

एतत् श्रुत्वा महत् पुण्यं सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

धनमायुर्विषद्वैत आबकस्य विशिषतः ।

यावके दक्षिणान्दद्याच्छ्रद्धा चात्मविभूतये ॥

इति नृसिंहदानविधिः ।

अथ लक्ष्मीनारायणदानम् ।

तत्र धीढायनः ।

लक्ष्मीनारायणं रूपं सुवर्णेन प्रकल्पयेत् ।

लक्ष्मीनारायणरूपमुक्तं वामिके ॥

पलेन वा तदर्द्धेन तदर्द्धेनाथ वा पुनः ।
 पद्मासनगतं कुर्याद्देवदेवं चतुर्भुजं ॥
 दक्षिणाधःकरे पद्मं शङ्खमूर्धकरे न्यसेत् ।
 वामीर्द्धे च भवेच्चक्रं लक्ष्मीपृष्ठे करोऽपरः ॥
 वामीक्षङ्कगता लक्ष्मीरत्नपात्रकरा भवेत् ।
 दक्षिणथ भुजोदेव्याः पृष्ठे देवस्य चक्रिण इति ॥
 गरुडं राजतं कुर्याद्देवदेवस्य वाहनम् ।
 पक्षौ च तस्य सोवर्णा सौवर्णौ चैव नासिका ॥
 वस्त्रैरत्यन्तरुचिरैः परिधाप्यातिकौतुकम् ।
 मुक्तादामपरिच्छिप्तं चन्दनागुरुनेपितम् ॥
 अर्चयेत् कुसुमैर्युग्मं लक्ष्मीनारायणात्मकं ।
 प्रसव्यं रमणीयञ्च गरुडोपरिसंस्थितं ॥
 ततो विप्रं समाह्वय सुशीलं लक्षणान्वितम् ।
 आचारवन्तं-धर्मज्ञं वेदवेदाङ्गपारगम् ॥
 प्रतिग्रहनिवृत्तञ्च श्रुतिस्मृतिपथे स्थितं ।
 स्वयं भक्त्या समानीय पूजयेदस्वकुण्डलैः ॥
 कुङ्कुमागुरुकर्पूरैरुपवीताङ्गुलीयकैः ।
 पूर्वोक्तेन विधानेन होम तत्र तु कारयेत् ॥
 मन्त्रेणानेन तन्दद्यात् सर्वलोक नमस्कृतम् ।

लक्ष्मीपते देवकिनन्दनेन

क्षीराब्धि गायिन् वचसामगम्य ।

शोविन्ददामोदर वातरक्तं ।
विनाशयाशु क्षपितारिवर्गं ॥

दानमन्त्रः ।

लक्ष्मीनारायणस्यैवं मूर्त्तिं दत्त्वातिभक्तितः ॥
आरोग्यवान् सुखी नित्यं जायते नात्र संग्रयः ।

इति लक्ष्मीनारायणमूर्त्तिदानविधिः ।

अथ गरुडदानं ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

सौवर्णं राजतं वापि गरुडं कारयेत् सुधीः ।
ताम्रेण वा य प्लतः स्वगन्ध्या वापि नारद ॥
नासिकां स्वर्णमयीं कुर्यात् कुर्यान्निषद्वयं तथा ।

गरुडमूर्त्तिलक्षणन्तु, तिथिदानप्रकरणस्थितैकादशीविहितं
गारुडदाने विलोकनीयम् ।

श्वेतवस्त्रेण सस्त्रिय ताम्रपाशोपरि स्थितम् ।

चन्दनागुरुकर्पूरेः श्वेतमास्यैर्ष्वि शेषतः ॥

पूजयेत्परया भक्त्या गायत्र्या गरुडाह्वयम् ।

होमं कुर्याच्च तत्रैव समिदाज्यतिलैस्तथा ॥

ब्राह्मणः सर्वगाम्नाद्यकुगलोनिर्भ्रलात्मवान् ।

यैश्वर्यो धार्मिकः शान्तः स्वाचारः सञ्चितेन्द्रियः ० ॥

तत् पुरुषाय विग्रहे पथिराजाय धीमहि तन्नः सुपर्णः

प्रचोदयात् ।

तत् पुरुषाय विद्महे वायुवेगाय धीमहि तन्नोमृतमघनः प्रचो-
दयात् ।

तत् पुरुषाय विद्महे वैनतेधाय धीमहि तन्नस्तास्यैः प्रचो-
दयात् ।

समिदाज्य तिलानान्तु मन्त्रा एते यथा क्रमम् ।

ततः शुक्लाम्बरधरः* शुक्लगन्धानुलेपनः ॥

यजमानः स्वयं भक्त्या शुचिः प्रयतमानसः ।

ब्राह्मणाय प्रदद्यात्तं हृदि नारायणं स्मरन् ॥

मन्त्रे णानेन सम्पूज्य वस्त्राद्यैश्च स्वशक्तितः ।

विहङ्गराज पञ्चीश सुपर्णीतनय प्रभो ॥

सर्पाशन विद्यद्रव्य पूर्वजन्मनि यत् कृतं ।

देवद्रव्यापहरणं तेन यद्वैकृतं मम ॥

विनाशयाशु मे सर्व्वं श्रीनारायणवाहन ।

ततो निष्कल्मषो भूत्वा नीरुजोजायते नरः ॥

सप्तजन्मकृतात्प्राप्तात् यस्माज्जातं हि वैकृतं ।

ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या स्वशक्त्या तु विशेषतः ॥

इति गरुडदानविधिः ।

अथाह बृहद्गौतमः ।

कामली भक्तचौरः स्यात्तस्य वक्ष्यामि निष्कृतिं ।

कुर्याच्च गतमानाभ्यां विष्णीर्वाहनमुत्तमं ॥

सुवर्णेनातिशुद्धेन पञ्चयोर्माँक्तिकद्वयम् ।

* शुक्लाम्बाम्बरधर इति क्वचित्पाठः ।

नाशिकायां तथा वज्रमुत्तरीयञ्च राजतम् ॥
एवं कृत्वा गरुत्मन्तं घृतद्रोणीपरि न्यसेत् ।
खेतवस्त्रेण संवेद्य खेतमाल्यैः समर्चयेत् ॥
सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो वैष्णवो धर्मपाठकः ।
ब्राह्मणस्वर्चितो भक्त्या यजमानेन शक्तिः ॥
उपचारैः षोडशभिर्द्विजमभ्यर्चयेत्तथा ।
आग्नेय्यां दिशि होमय कर्त्तव्यः खण्डिले शुभे ॥
समिदाज्यन्तिलैस्तत्र पलाशसमिधोपि च ।
मन्त्रोगरुडगायत्री समित्वाज्यञ्च कीर्त्तिता ।
तिलहोमो व्याहृतिभिः कार्यः खिद्युक्तं यजेत् ॥

गरुडगायत्री प्रागभिहिता ।

स्थापयेद्व्रणं कुम्भं सितवस्त्रेण वेष्टितम् ।
निक्षिपेन्नवरत्नानि मृत्तिकां रोचनां तथा ॥
अथ स्थानाद्गजस्थानाद्दस्त्रीकाल्पद्रमात् ऊदात् ।
पञ्चत्वक्पल्लवानि स्युः पूरयेत्तीर्थवारिणा ॥
तेनाभिषेकं कुर्वीत आपोहिटादिभिः क्रमात् ॥
द्विरण्ववर्णेति ऋचा पवमानेनैव हि ।
ततः चात्वा शुची रोगी विष्णोर्वाहनमुक्तमम् ॥
सदधिषं मुदा युक्तः प्राङ्मुखाय निवेदयेत् ।
मन्त्रेणानेन विधिवदाचार्याय हृदयुखः ॥
श्रीकृष्ण परमानन्द जगतः परिपालक ।
पूर्वजन्मनि यत्पापं भक्तधौष्यं मया कृतं ॥

तेनावान्तु वैरुष्यं तन्मयं ह्यतिदुःसहं ।
 कामलोयमिमं देव तव वाहनदानतः ॥
 विनागयाशु मे क्षणं जगतां पानकोह्यसि ।

दानमन्तः ।

एवं गरुडदानन्तु कृत्वा मर्त्यः सुखी भवेत् ।
 आचार्यं भोजयित्वा च प्रणिपत्य विसर्जयेत् ॥

इत्यपरगरुडदानविधिः ।

अथ पद्मपुराणे ।

जन्मान्तराक्षिरोधेन जायते ह्यक्षिवेदना ।
 यद्यामि तत्प्रतीकारं ब्रह्मणा भाषितं पुरा ॥
 पलेन कारयेद्देव्या गरुडं विष्णुवाहनम् ।
 राजतौ च तथा पद्मौ रत्नैर्नदी सुविस्तृतौ ॥
 कर्त्तव्यञ्चाचियुगलं माणिक्याभ्यां प्रकल्पयेत् ।
 पादयोः स्वर्णकटकं रत्नाभ्यां परिकल्पयेत् ॥
 ग्रैवेयकं स्वर्णमयं ग्रीवायामपि विन्यसेत् ।
 नामिकां वज्रवेदूर्ध्वं मौक्तिकोपरि कल्पयेत् ॥
 वस्त्रैर्नानाविधैर्नदमलङ्कृत्य शुभाकृतिं ।
 स्थापयेत्प्ररतोविष्णोः प्रीत्यर्थञ्च नगाधिपम् ॥
 गन्धपुष्पाचतैर्वस्त्रैः पूजयेद्ब्राह्मणोत्तमः ।
 शेटवेदाङ्गकुगलो ब्रह्मविद्यासुनिष्ठितः ॥
 हामघ तत्र कर्त्तव्यो मन्त्रैस्तद्वाचकैः शुभैः ।

यद्वा गरुडगायत्र्या समिदान्यतिलादिभिः ।

अग्निः प्रतिष्ठा कार्या तु स्वर्गद्योक्तविधानतः ॥

गरुडगायत्रो' प्रथमं गरुडदाने दर्शिता ।

पुण्याहवाचनं कार्यं ब्राह्मणैर्ब्रह्मद्वारगैः ॥

तस्मै हुतवते दद्याच्छौरिप्रीत्यर्थमादृतः ।

भक्त्या संपूज्य विधिवत् केयूरकटकादिभिः ।

मन्त्रेणानेन विधिवत् प्राङ्मुख्याघिरोगवान् ॥

देवदेव जगन्नाथ लक्ष्मीप्रिय परात्पर ।

वाहनस्य प्रदानेन तुष्टः कर्मविपाकजं ॥

अचिरोगं जगन्नाथ नारायण जगन्मय ।

पुष्पं वा पटलं वापि वातरक्तमथापि वा ।

रक्तं वाप्यथ नक्ताभ्यं तथान्यद्गुदादिकम् ॥

दानमन्त्रः ।

ततो विसृज्य विप्रेन्द्र सिटैरिटैय वन्धुभिः ।

स्वात्वा विप्रान् भोजयित्वा सुखी भवति मानवः ॥

इति गरुडमूर्त्तिदानविधिः ।

अधोमामहेगदानं ।

पाह बोधायनः ।

ब्राह्मणाद्भानि योहिंभ्याहृद्दुरोगी भवेत्तु मः ।

तस्योपगमनं वक्ष्ये सुखेन तु कारयेत् ॥

तदर्धेन तदर्धेन तदर्धादेन वा पुनः ।

उमामहेश्वरं रूपं हृषभेण त्वधिष्ठितं ।
 चतुर्भुजन्तु द्विभुजासुमां कुर्याद्विचक्षणः ॥
 एकवक्त्रो भवेत् शम्भुस्तिनेत्रय महाभुजः ।
 अक्षमालां त्रिशूलञ्च तस्य दक्षिणहस्तयोः ॥
 देवीपृष्ठगतथैको वरदद्यापरः करः ।
 वामोत्सङ्गगता देवी शिवपृष्ठैकपाणिका ॥
 हृषभोराजतथात्र कार्योषण्टादिसंयुतः ।
 स्वशक्त्या विज्जशाठान्तु कुर्वन्तोनिष्फलं भवेत् ॥
 तत्राय्यारोप्य देवेशं उमया सहितं प्रभुं ।
 वस्त्रैर्माल्यैस्तथागन्धैर्मूलमन्त्रेण पूजयेत् ॥
 ततो ब्राह्मणमाह्वय दरिद्रं धर्मकोविदं ।
 श्रुतहृत्तोपसम्पन्नं शान्तश्चैवात्मवेदिनम् ।
 वस्त्राङ्गुलीयकैस्तस्य पूजां भक्त्या प्रकल्पयेत् ॥
 होमञ्च कारयेत्तेन समिदाण्यतिलैरपि ।
 मन्त्रञ्च रुद्रगायत्री सर्वत्रेति विनिययः ॥

रुद्रगायत्री तु लिङ्गपुराणे ।

सर्वेश्वराय विद्महे शूलहस्ताय धीमहि तन्नोरुद्रः प्रचीदयात् ।
 यदा त्र्यम्बकेनैव समिधीजुहुयात् सुधीः ।
 कद्दुद्रायैतिमन्त्रेण जुहुयादाज्यमाहृतः ॥
 तिलांशु मूलमन्त्रेण सर्वत्रैवं क्रमोभवेत् ।
 तथा ब्रह्मोद्दासनान्ते मिथुनं ब्राह्मणाय तु ॥
 हृषभोपरि तिष्ठन्तं भक्त्या तु विनिवेदयेत् ।

उपचारैः योद्धमिराचार्यः सर्वमानवित् ॥
 मूलमन्त्रेण सर्वत्र काव्यं पूजादिचरित् ।
 होमय तत्र कर्त्तव्यः स्फुटिले स्फुरिष्कृते ॥
 मन्त्राध्यायोक्तमार्गेण चाम्नेः संस्थापनं भवेत् ।
 समिदान्यतिलैर्मन्त्रानिमांस्तत्र प्रकल्पयेत् ॥
 चाम्बकं कद्रुद्राय वामदेवइति क्रमात् ।
 संख्याचाटोत्तरगतं प्रत्येकमिह शृण्वते ॥
 हुत्वा हुत्वा च सम्पातान् पात्रे कृत्वा विधानतः ।
 अग्नेः पूर्वोत्तरे देशे स्थापयेत् मज्जलं हृदं ॥
 यामसा येष्टयित्वा च पञ्चपल्लवसंयुतं ।
 अग्रम्यानात् गजम्यानाद्वल्मीकात् सङ्गमाद्ब्रूदात् ।
 प्रयोग्या मृत्तिका च रोचनां गुग्गुलुं तथा ॥
 रोनाभिपेक कुर्वीत होमान्ते च गुरुः स्वयं ।
 आपोऽष्टिटादिभिस्तद्वदिरण्णादिभिरेव च ॥
 पयमानानुयाकेन गन्धोयाकेन चैव हि ।
 शरीराभ्यङ्गनं कार्थ्यं सम्पातैक्येन सर्वशः ॥
 गताः शुक्याम्यरधरः शुकुमान्यानुलेपनः ।
 यजमानः शुचिभूत्वा देवेशं पूज्य भक्तितः ॥
 गूलगम्ये ष च पुनस्तग्ने हुतयतेऽर्चिते ।
 दशाशां देवदेवस्य प्रतिमां शङ्करस्य तु ॥
 गम्ये णामेन विधियत् प्राङ्मुखाय ह्युदङ्मुखः ।
 देवदेव महेशान् उपमध्वज शङ्कर ॥
 असौद्योग्यं यत् पाप कृत जन्मान्तरे मया ।

तेन यज्जनितं कार्यमसह्यं मम देहजं ।
तव दानेन दत्तेन पीनोस्मि रक्ष पापिनं ।

दानमन्त्रः ।

एवं यो दिधिनानेन शङ्करप्रतिमावरः ।
ददाति विप्रवर्याय स कार्याद्विप्रमुच्यते ॥
पुण्याहवाचनं कृत्वा ब्राह्मणानपि भोजयेत् ।

इति रुद्रमूर्त्तिदानविधिः ।

अथ दक्षिणमूर्त्तिदानं ।

वायुपुराणे ।

श्रूयतां परमं गुह्यं दानं सर्वोत्तमोत्तमं ।
नमस्कृत्य प्रवक्ष्यामि देवदेवस्य शुलिनः ॥
सर्वेषामेव पापानां येन नाशः प्रजायते ।
पापानां निष्कृतिः प्रोक्ता मुनिभिः शास्त्रदरिभिः ॥
तपोहोमजपप्राया सा हि कार्या प्रयत्नतः ।
एतत्तु सर्वपापानां प्रायश्चित्तमनुत्तमं ॥
महापातकदोषेषु पातके क्षीपपातके ।
अन्येषामपि दोषाणां निष्कृतिः परिवर्त्तते ॥
पलत्रयेण देवेय सुवर्णस्य प्रकल्पयेत् ।
ईशानं दक्षिणामूर्त्तिं सर्वज्ञं लोकसाक्षिणम् ॥
गोमयेनोपलिप्तायां भूमौ विन्द्यस्य पद्मजं ।
नानारजोभिस्तन्मध्ये पुण्डरीकं न्यसेत्ततः ॥

इत्यामन्वा ततोद्याच्छिवः सम्प्रीयतामिति ।
 क्रियाकलापमखिलमात्मानं मलसञ्चयम् ॥
 सर्वं निवेद्येत्तस्मै विश्वरूपाय शम्भवे ।
 अनेन विधिना यस्तु प्रदद्यात् सर्वानिष्कृतिं ॥
 तस्य सर्वाणि पापानि त्रिनश्यन्ति न संग्रयः ।
 यथा नश्यन्ति सूर्यस्य सविधौ सकलन्तमः ॥
 तथा शिवप्रदानेन सर्वं पापं त्रिनश्यतु ।
 यथैधांसि समिद्धोग्निर्भस्मसात् कुरुते क्षणात् ॥
 तथायं भगवान् शम्भुः शरणागतदुष्कृतं ।
 सर्वधर्मविहीनस्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 अपिचेत्स्यात् स सर्वेभ्यः पापेभ्यः हतमानसः ।
 सर्वं शिवप्रवेनेत्र हजिनं सन्तरिष्यति ॥
 तस्माद्यः सर्वमुत्सृज्य शरणं याति गङ्गरम् ।
 भक्त्या परमया तस्य न भयं विद्यते क्वचित् ॥
 जीवतो हि भवेत्पापमवशं मानुषात्मनः ।
 तस्य पापस्य वै नास्ति प्रायश्चित्तं विना क्षयः ॥
 तस्मात् कुर्यात् प्रयत्नेन निष्कृतिं प्रतिवत्सरं ।
 अनित्यं जीवितं यस्मात् सम्पदारोग्यमिव च ।
 नरकोत्सारणं कार्यं तस्मादात्महितेच्छया ॥

इति दक्षिणामूर्त्तिदानविधिः ।

अथ परशुदानम् ।

वायुपुराणात् ।

ऋषय ऊचुः ।

समीरणं नमस्तुभ्यं यत्प्रोक्तं भवता व्रतात् ।
 प्रायश्चित्तमशेषेण तदस्माभिर्दृढीकृतम् ॥
 वक्तुमर्हसि म्रूयोनः प्रसादसुमुख प्रभी ।
 यत्तु मानसिकम्पापं बुद्धिपूर्वम् सुरोत्तम ॥
 वक्तुमर्हसि दानेन तस्य पापक्षयो भवेत् ।

वायुरुवाच ।

मनसो दुर्विचारत्वाद्बहुत्वाच्च तपोधनाः ।
 अवश्यमेव भवति महतामपि निश्चयः ॥
 विना दानेन भूयोऽपि नरकाय प्रवर्त्तते ।
 तस्मात्तस्य क्षयोपायं दानं वक्ष्यामि साम्प्रतम् ॥
 उपपातकसंयुक्तं येन पापं विनश्यति ।
 अष्टम्यां क्षणपक्षस्य पूर्वार्द्धे शालितण्डुलैः ॥
 भारतवयेण कुर्वीतरूपं वस्त्रेण शूलिनः ।
 चतुर्वर्षान्विनैषश्च सुखासीनं सदोरुहे ॥
 तस्य दधिणहस्तोतु सुवर्णं पन्ननिर्मितम् ।
 परशु कम्पयित्वा च ततः सम्प्रति पूजयेत् ॥
 मध्ये परशुहस्ताय मन्त्रेणाराधनं भवेत् ।
 विष्णुपत्रैः कुशैश्चापि पूजयेत् परमेस्वरम् ॥
 परशुश्च पृथक् पुष्पै रत्नैरभ्यर्च्य गान्ताधीः ।

पृथक्त्वं शिवभक्तञ्च ब्राह्मणं वेदपारगं ।
 अर्घ्यं यित्वा यथा पूर्वं ततो मन्त्रमुदीरयेत् ॥
 नीललोहित देवेश सर्वपापभयापह ।
 परशुव्यग्रहस्तस्त्वं तवाहं शरणं गतः ॥
 यन्मया मनसा पापं कृतमाजन्मनःप्रभो ।
 तत्सर्वं क्षपयाशेष विभीपरशुदानतः ॥
 अनेन सर्वपापानि मानसानि विनाशय ।
 मयि दीने दयां देव दर्शयाद्य प्रसादतः ॥
 इत्युक्त्वा तं द्विजेन्द्राय परशुन्तण्डुलादिकम् ।
 त्रिवेदवेदकलयं भूमिदेवं द्विजोत्तमं ॥
 इत्युक्तं परशोर्दानं मानसाघविनाशनं ।
 यद्यत्करोति मनसा पापमाजन्मनः पुरा ॥
 निष्कृतिस्तस्य पापस्य दानमेतत् प्रयत्नतः ।
 मासि मासि ततोदेयं दानमेतत्तपोधनाः ।
 वत्सरे वत्सरे वापि सर्वदोषापनुत्तये ॥

इति परशुदानविधिः ।

अथ शूलदानं वायुपुराणात् ।

ऋषयजसुः ।

समीरणं जगत् प्राणं पवमानक्रियाविभो ।
 बह्नुमर्हसि नोदानं येन पापं व्यपोहति ॥
 कर्मणा मनसा वाचा यद्बुद्धिकृतं भवेत् ।

पापं तस्य क्षयोपायं वक्तुमर्हसि नः प्रभो ॥
 यस्माद्भोगादृते नास्ति क्षयः पापस्य कर्मणः ।
 करदण्डेन वाचाथ प्रायश्चित्तेन वा पुनः ॥
 राजदण्डः प्रकाशस्य पापस्य कथितः पुरा ।
 अबुद्धिपूर्वं यत्पापं अज्ञानाच्च महीपते ॥
 निष्कृतिर्न कृता यस्य तस्य वैवस्वतः प्रभुः ।
 तस्मात्तस्य क्षयोपायो वक्तव्यश्चरताम्बर ॥

वायुमुवाच ।

अहं वः कथयिष्यामि शृणुध्वं मुनिसत्तमाः ।
 या निष्कृतिस्तु पापानां कृतानां प्रज्ञया विना ॥
 यत्पाशुपतमास्यातमस्य देवस्य शूलिनः ।
 तस्य प्रदानात्ककलं तत्पापं सम्भ्रणश्यति ॥
 क्षणपक्षे चतुर्दश्यामष्टभ्यां वा सितेतरि ।
 कुर्याद्वाद्गनिष्केण विशूलं लक्षणाश्रितं ॥
 युगान्तकरणं घोरमघविघ्नं सनचमम् ।
 नानारजोविरचिते चक्रे षडारभूयिते ॥
 नाभौ निधाय सम्पूर्णं तिलानां ताम्रनिर्मितं ।
 पावमादृकसंमानं तत्र शूलं न्यसेत्पुनः ॥
 कुर्यात्तेनैव मन्त्रेण तस्य पूजामनुक्रमात् ।
 विरूपाक्षश्च तत्पार्श्वे कामलोपरि पूजयेत् ।
 अघोरेभ्योपि मन्त्रेण पूजान्ते प्रणिपत्य च ॥
 अघोर मन्त्रस्तु निद्रपुराणे ।

श्रीं चघोरेभ्यो घोरेभ्यो घोरघोरतरैभ्यश्च सर्व्वतः सर्व्वेभ्यो
नमस्तेस्तु रुद्ररूपेभ्य इति ।

विप्रश्च ज्ञानिनन्तइत्सं पूज्य मुनिपुङ्गवाः ।
प्रदक्षिणं ततो गत्वा इमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥
भगवन् भगनेत्रघ्न दक्षयज्ञविमर्द्दन ।
तवायुधप्रदानान्मे पापं नश्यतु शङ्कर ॥
युगान्ते येन लोकानां त्वमन्तकविनाशनं ।
विदग्धन्तन्मयाप्येतत्तेन पापं प्रणाशय ॥
येन दग्धं क्षणाद्धैन त्रिपुरं सुरदुर्जयं ।
तेन पाशुपतेनाशु मम पापं प्रणाशय ॥
यद्वृद्धिस्तं पापं मम चाज्ञस्य मानसं ।
तत्सर्व्वं क्षयमभ्येतु तव शूलप्रदानतः ॥
इत्यामन्त्रा ततो दद्याच्छूलं तस्मै द्विजातये ।
यदात्मनः कृतं पापमज्ञानाद्यत्पुरा भवेत् ॥
निष्कृतिस्तस्य सर्व्वस्य शूलदानमिदं मतं ।
अवश्यं कुरुते पापमज्ञानान्मानवीधतः ।
वर्षे वर्षे ततो दद्यात्तस्य तस्यापगुत्तये ॥

इति शूलदानविधिः ।

आह वीढायनः ।

अतः परं विपाकीत्यं सर्व्वं शूलविनाशनं ।
दानं यद्गृह्णाणा प्रोक्तन्तत्सम्यक् कथयाम्यहं ॥
सौवर्णं राजतं वापि शूलं कुर्यात् प्रगल्भतः ।

यथावित्तानुसारेण पलाशैर्नाथवा पुनः ॥
 ताम्ब्रेणाथायसा वापि खुदिरेणाथवा पुनः ।
 महादेवप्रहरणं यथा तद्वत् प्रकल्पयेत् ॥
 रक्तवस्त्रेण संवेष्ट्य रक्तचन्दनचर्चितं ।
 रक्तमाल्येन संवेष्ट्य तिलानामुपरि न्यसेत् ॥
 तिलानान्तु परोमाणन्द्रोणं वाथ तदर्द्धक ।
 तदर्द्धं वा यथाशक्त्वा पूजयेद्वाह्वयः शुचिः ॥
 अर्घ्यादि मूलमन्त्रेण षोडशैवोपचारकान् ।
 क्रियाविद्वाह्वयं पूज्य यार्त्ता होमं प्रकल्पयेत् ॥
 शूलम्य दक्षिणे पाग्ने दक्षिणाग्निः* प्रणीयते ।
 समिदाज्यतिलान् हुत्वा पुरुषस्येति यै समित् ॥
 वाम्यकेन च मन्त्रेण आज्यहोमं प्रकल्पयेत् ।
 यतद्रन्त्रेण च तिलान् शयः शान्तिं प्रकल्पयेत् ॥
 तेनोदकेन वा मिश्रेच्छूलिनं रोगिणं नरं ।
 ततो हुतवते शूलं संपूज्य च सगन्धितः ॥
 दद्याकदक्षिणान्तान्तु प्राङ्मुखो ह्युदङ्मुखः ।
 मन्त्रेणानेन परया भक्त्या सर्वपरं शरन् ॥
 त्वं शूलं शस्त्राणां सृष्टं त्वं पुराणं विनाशकम् ।
 दैत्यानां दानवाणाञ्च गद्गरण्यायुधं सदा ॥
 कुत्सिम्यमथ पाग्नेम्यमथवा पृष्ठमश्रुतं ।
 शूलं तिलानाम् त्वं मे महादेयेन धारितं ॥

ततः स्रात्वा च भुञ्जीत ब्राह्मणैर्बन्धुभिः सह ।
शूलहिंसाससुत्पन्नां वेदनामाशु नाशयेत् ॥

इत्थपरशूलदानविधिः ।

अथ सूर्यमूर्त्तिदानम् ।

आह बृहगौतमः ।

विभ्रामयति योमूढानौषधादिप्रयोगतः ।
भ्रामणं जायते तस्य देहिनीतीव दुःसहम् ॥
वक्ष्यामि तत्प्रतीकारन्दानहोमादिकर्मणा ।
व्यावहारिकनिष्कैस्तु विभिर्द्वाभ्यामथापि वा ॥
एकेन वा स्वशक्त्या च सूर्यप्रतिकृतिं शुभां ।
कुर्याद्द्विहस्तामूर्द्धन्तु पद्मद्वयसुभूषितां ॥
रथोपरि स्थितां रक्तवाससा समलङ्कृतां ।
कुङ्कुमेनाङ्कितां सम्यक् रत्नमाल्यैरलङ्कृतां ॥
स्रापितां पञ्चगव्येन ताम्रपात्रोपरि न्यसेत् ।
पात्रस्य च परीमाणं तिलानामष्टकं विदुः ॥
तदर्द्धं वा तदर्द्धं वा यथा विभवतो भवेत् ।
पात्रन्तिलानामुपरि विन्यसेद्दर्भसंस्तृते ॥
एवं भूतान्तु तां मूर्त्तिं आचार्यः पूजयेत् सुधीः
गन्धमाल्यैः सुरभिभिर्हंसः शुचिःपटितृचा ॥
उपचारैः षोडशभिर्नैवेद्यां पायसं क्षिपेत् ।
आग्नेयां दिशि होमय कर्त्तव्यः शुभमोक्षुभिः ॥

समिदाज्यतिलैश्चैव मन्त्रैरेभिर्यथाक्रमं ।
 चित्रं देवानां तच्चक्षुरुदत्यज्ञातवेदसं ॥
 यदस्य कर्मणश्चेति खिष्टकृत्तमिदृश्यते ।
 अग्ने रुत्तरतोभागे क्लृप्तशस्थापनं भवेत् ॥
 अभिषेकादिकं सर्वं शान्तिकर्मपुरःसरं ।
 सुखासनोपविष्टस्य कर्त्तव्यं ब्राह्मणैः शुभैः ॥
 प्रणीतामोक्षपर्यन्तं ब्रह्मोद्दासनमेव च ।
 ततः स्नातः शुचिर्हृष्टः शुक्लगन्धानुलेपनः ॥
 शुक्लमाल्यैः शोभितश्च आचार्याय ह्युद्गुहः ।
 प्राङ्मुखोपविष्टाय दद्यात् प्रतिहृतिं शुभां ॥
 सहस्रकिरणो देवः खगः पूषा गभस्तिमान् ।
 सर्वदेवमयी ब्रह्म जगच्चक्षुस्तयीतनुः ॥
 ओषधादिप्रयोगेण पुरा यद्भ्रामणं कृतं ।
 विप्राणां पादमभ्यर्च्य यद्भूतं भ्रमणं मन ॥
 प्रतिमायाः प्रदानेन तुष्टी देवो बृहस्पतिः ।
 भ्रमणं देहगं सर्वं वासुदेवो व्यपोह तु ॥

दानमन्त्रः ।

एवं दत्त्वा तु तद्दानमाचार्यायातिभक्तितः ।
 आसीमान्तादनुब्रूय प्रणिपत्य क्षमापयेत् ॥
 अन्तेभ्योपि ब्राह्मणेभ्यो दद्यात्कृत्वा च दक्षिणां ।
 एवं दानं पुरा प्रोक्तं दत्त्वा सर्वोऽस्तिभक्तितः ।
 पूर्वकर्मविपाकोऽथ भ्रमं त्यक्त्वा सुर्णो भवेत् ॥

इति सूर्यमूर्त्तिदानविधिः ।

तथा ।

ब्राह्मणं घातयेद्यस्तु स कुष्ठो जायते नरः ।
 वक्ष्यामि तत् प्रतीकारं सूर्यदानं विधानतः ॥
 पलेन वा तदर्द्धेन तदर्द्धार्द्धेन वा पुनः ।
 सूर्यप्रतिकृतिं कुर्यात् कदलीचैव सन्निधौ ॥
 कुष्ठोपहतदेहानां शान्त्यर्थं कारयेद्गुभां ।
 सुवर्णेन पलार्द्धेन पत्रपुष्पै रलङ्कृतां ॥
 सूर्यस्तु द्विभुजः कार्थ्योराजते च रथे स्थितः ।
 रक्तवस्त्रेण संवेष्ट्य कुङ्कुमेनानुलेपयेत् ॥
 रश्मान्तु श्वेतवस्त्रेण श्वेतपुष्पै र्थ चन्दनैः ।
 तण्डुलोपरि संस्थाप्य नानाफलसमन्वितां ॥
 तण्डुलानाम्परीमाणन्द्रीणमात्रं प्रकीर्त्तितं ।
 शुताध्यग्नसम्पन्नं ब्राह्मणं शान्तमानसं ॥
 सर्वविद्यासु कुशलं दरिद्रं चाग्निहोत्रिणं ।
 गृहमाह्वय भक्त्या तं पूजयेद्वस्तमाल्यकैः ॥
 ततो हीमं प्रकुर्वीत समिदाज्यतिलाक्षतैः ।
 लाजाश्च मधुना मिथ्याहुत्वा चाष्टोत्तरं गतं ॥
 मन्त्रेण चैव गायत्र्या दुर्गाग्रहाधिदेवताः ।
 जुहुयाच्च ततोभक्त्या समिदाज्यचरुनपि ॥
 तथैव घ्राज्यसंपतेरक्षिता इत्यनेन तु ।
 समञ्जनं प्रकुर्वीत यथा लिङ्गं गरीरके ॥

शत्रोदेव्यनुवाकेन शान्तिं कुर्याद्विशेषतः ॥
 तस्मै हुतवते रोगी दद्यात् भक्तिं पुरःसरम् ।
 मन्त्रेणानेन विधिवत् प्राङ्मुखाय ह्युदक्षुखः ॥
 आदित्यसूर्य्यद्युमणे सर्वरोगविनाशक ।
 सहस्रकिरणाऽश्रोजबन्धी तिमिरनाशन ॥
 दादशात्मंस्त्रयीदेह जगच्चक्षुर्दिवाकर ।
 पूर्वकर्मविपाकीत्यं कुष्ठमाशु विनाशय ॥

इति सूर्य्यप्रतिष्ठाति दानमन्त्रः ।

कदली सर्वदेवानां मातृणां सर्वशर्मदे ।
 लक्ष्म्या शच्या च पार्वत्या देवकन्याभिरेव च ॥
 सावित्र्या रभयाचैव कार्यार्घ्यं पूजिता पुरा ।
 अङ्गप्रत्यङ्गजं सर्वं कुष्ठजातमपानुद ॥

कदलीदानमन्त्रः ।

ततः स्यात्वाच भृश्रीत ब्राह्मणैर्बुधुभिः सह ॥

इत्यपरं सूर्य्यमूर्त्तिदानविधिः ।

अथ वज्रिमूर्त्तिदानं ।

तत्र बोधायनः ।

शत्रुनेनाथ ताम्बेण कुर्यात् प्रतिष्ठति बुधः ।
 वज्रे विभवसारेण पत्नेमाह्वेन वा पुनः ॥

श्रीकृष्ण उवाच ।

दानानि बहुरूपाणि कथितानि मया तव ।
 पुनरेव प्रवक्ष्यामि यद्यस्ति तव कौतुकं ॥
 कथितानि मया तुभ्यं कथयिष्याम्यहं तव ।
 महतार्थेन सिद्धान्ति प्रयच्छन्ति महत् फलं ।
 काम्योदानविधिः पार्थ क्रियमाणो यथातथं ।
 फलाय मुनिभिः प्रोक्तो विपरीतो भयाय च ॥
 ज्ञेयं निष्कयतं पार्थ दानेषु विधिरुत्तमः ।
 मध्यमस्तु तदर्धेन तदर्धेनाधमः स्मृतः* ॥
 मेध्याञ्च कालपुरुषे तथान्येप् महत्सु च ।
 एवं हृत्वे रथेऽण्डेच धेनोः कृष्णाजिनस्य च ॥
 अशक्तस्यपि कृष्णोयं पञ्चसौवर्णिकोविधिः ।
 अतीप्यल्पेन योदद्यात् महादान नराधिप ।
 प्रतिगृह्णाति वा तस्य दुःखशोकावहं भवेत् ।
 पुण्यन्दिनमथासाद्य मूमिभागे समे शुभे ।
 चतुर्दशं चतुर्थ्याम्वा विद्याम्वा पाण्डुनन्दन ॥

विष्टि, भद्राकरण ।

पुमान् कृष्णतिलैः कार्थ्योरोप्यदन्तःसुदर्णदृक् ।
 सुवर्णादिपरीमाण, मय यथाशक्ति सम्पादनीयं ॥
 सद्गोद्यतफरोदीर्घाजवाकुसुमकुण्डलः ।

रक्ताम्बरधरः स्रग्वी ग्रहमालाविभूषितः ।
तीक्ष्णासिपुत्रीबन्धेन विसृग्दारिकटीतटः ॥*

‘असिपुत्री, च्छूरिका ।

उपानद्युगयुक्ताङ्घ्रिः कृष्णकम्बलपार्श्वगः ।
गृहीतमांसपिण्डय वामे करतले तथा ॥
एवंविधं पुमान् कृत्वा गृहीतकुसुमाञ्जलिः ।
यजमानः प्रसन्नात्मा इमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥
सम्पद्य गन्धकुसुमैर्नैवेद्यं विनिवेद्य च ।
सर्वं कलयसे यस्मात् कालस्वन्तेन चीचसे ॥
ब्रह्मविष्णुशिवादीनां त्वमसाध्योसि सुव्रत ।
पूजितस्त्वं मया भक्त्या पार्थिवय तथासुखं ॥
तद्दध्यते तव विभो तत्कुरुष्व नमोनमः ।
एवं संपूजयित्वा तं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
ब्राह्मणं प्रथमं पूज्य वासोभिर्भूषणैस्तथा ।
दक्षिणां शक्तितो दद्यात् प्रणिपत्य विसर्जयेत् ॥
दक्षिणां पूर्वोक्तां निष्कादिकां ।

अनेन विधिना यस्तु दानमेतत् प्रयच्छति ।
नच मृत्युभयं तस्य नच व्याधिकृतं भवेत् ॥
भवत्यव्याहृतैश्वर्यैः सर्ववाधाविवर्जितः ।
देहान्ते सूर्य्यभवनं भित्वा याति परं पदं ॥
पुण्यत्रयादिहागत्य राजा भवति धार्मिकः ।

वैशाख्यां पीर्णमास्याञ्च कार्त्तिक्यामथ तद्दिने ।
 स्वजन्मदिवसे कार्यं दुःस्वप्नाद्गुणदर्शने ।
 भूमौ गोमयलिप्तायां उदकुम्भं न्यसेद्बुधः ॥
 पुष्यैः फलैश्च संवेष्ट्य वस्त्रेण सितरुपिणं ।
 विधानेन तिलैर्मिश्रं गुण्डं तत्रैव निक्षिपेत् ॥
 धर्मराजं न्यसेद्देवं सौवर्णं शक्तितः कृतं ।
 सुमुखं द्विभुजं देवमामीनं दण्डहस्तकं ॥
 वरदं कृपया युक्तं भक्तानां हितकारिणं ।
 एवं सप्तघटान् कृत्वा गन्धादिभिरघाञ्चयेत् ।
 विप्रेभ्यो दापयेत् कुम्भानेभिर्मन्त्रैर्यथाक्रमं ॥
 यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च ।
 वैवस्वताय कालाय सर्वभूतत्रयाय च ॥
 एवमाराध्य तान् कुम्भान् दद्यादुदकापूर्वकं ।
 प्रीयताम्भगवानेवमन्वाति समुदाहरेत् ॥
 एवं कुम्भप्रदानेन देव देवः स तुष्यति ।
 कर्त्ता कारयिता स्वर्गं प्राप्नोतीति न संग्रहः ।
 न याति नरकं घोरं न प्राप्नोत्यशुभं क्वचित् ।
 यमस्वरूपी भगवान् प्रीतो भवति तस्य वै ।
 यः कुम्भदानं विप्रेभ्योददाति च यथाविधि ।

इत्युदकुम्भदानविधिः ।

अथ मकरदानं ।

तत्र वीषायनः ।

इति धनदमूर्त्तिदानविधिः ।

अथ नागदानं ।

तत्र हृदयवौदायनः ।

सर्पस्तु यः खादयति स विसर्पी भवेन्नरः ।
दानेनोपशमः कार्थ्योहोमेन च विशेषतः ॥
पलेन वा तदर्द्धेन तदर्द्धेनाथ वा पुनः ।
कुर्यान्नागं सुवर्णेन फणापञ्चकसंयुतं ॥
माणिक्यानिच देयानि प्रत्येकं फणपञ्चके ।
रत्नं पुच्छे तथा देयं वच्चे लोचनयोस्तथा ॥
एवं कृत्वा शुभं नागं कुङ्कुमेन तु लेपयेत् ।
रक्तवस्त्रेण संवेद्य ताम्रपात्रीपरि न्यसेत् ॥
पात्रस्य च परीमाणं पलानामष्टकं विदुः ।
उपचारैः षोडशभिरर्चयेन्नागमुत्तमं ॥
आचार्यैः सर्वशास्त्रज्ञी धर्मशास्त्रपरायणः ।
होमश्चापि प्रकुर्वीत समिदाज्यतिलैः शुभैः ॥
नमोस्तु सर्पेभ्य इति त्रिभिर्गन्धै र्यथाक्रमं ।
अष्टोत्तरसहस्रन्तु अष्टोत्तरशतन्तु वा ।
अष्टाविंशतिरेवाथ परिमाणं पृथग्भवेत् ॥
हुत्वा चाहुतिसपातैः पात्रेचैकीकृते स्वयं ।
त्राययोगानिचाभ्यव्य रोगिणन्तु विसर्पिणं ॥
कृत्विभस्तु सर्पराज्ञोभि र्भूमिर्भूग्यादिभिः क्रमात् ।
स्वस्थो यथामौ भवति गात्राणामप्यरोगतः ॥

गुग्गुलुञ्च सुगन्धिञ्च पत्रिदारु च निक्षिपेत् ।
 प्रकल्प्य कलशं कुर्यादभिषेकं जलैः शुभैः ॥
 ओं नमः सर्पेभ्य इति चाद्वैस्तस्त्रिङ्गकैरपि ।
 हिरण्यवर्षाः शुचयः पवमानोनुवाकतः ॥
 आपोहिष्टामयइति शत्रोवात इतीरयेत् ।
 उत्सादिताङ्गरुचिरं लिम्पेदगुरुचन्दनैः ॥
 ततः शुक्ताम्बरधरः शुक्लमाल्यानुलेपनः ।
 ततः समर्चयेद्यत्नाद्गन्धपुष्पाचतादिभिः ॥
 सर्पदेवत्वमन्त्रेण आचार्योपि समर्चयेत् ।
 अनन्तं सर्पराजन्तमाचार्याय निवेदयेत् ॥
 योधत्ते पृथिवीं कृत्स्नां सशैलवनकाननां ।
 चीराब्धौ यस्य शय्या च वासुदेवस्य शार्ङ्गिणः ॥
 स्वीयदानेन नागोऽसौ तुष्टीव्याधिमपोदतु ।
 वैसर्पिकविकारं मे वाग्दोषजनितं तथा ॥
 रक्तदोषोद्भवं वापि मातृतः पितृतोपि वा ।
 अङ्गप्रत्यङ्गसम्भूतं विकारं मे व्यपोदतु ॥

दानमन्त्रः ।

एषं दत्त्वा तु तं नागमाचार्याय सदक्षिणं ।
 भूमौ प्रणम्य शिरसा शनैः शतपदं व्रजेत् ॥
 आचार्येण ह्यनुघ्रातः स्वगृहं प्रविशेत् सुधीः ।
 ब्राह्मणान् भोजयित्वा च स्वयम्भुञ्जीत वन्धुभिः ॥

कुर्यात्त मकरं सम्ययाजतं तान्ममेव च ।
 पलत्रयेण द्वाभ्यां वा यद्द्वैकेन शुभाकृतिं ॥
 पुच्छे रत्नानि देयानि कटिं रूप्येण कारयेत् ।
 नेत्रे स्वर्णमये कार्ये जिह्वा कार्या प्रकल्पयेत् ॥
 पादयोः प्रक्षिपेत्तत्र हृतपात्रे पुरोहयोः ।
 कृष्णवस्त्रेण संवेद्य चन्दनागुरुचर्चितं ।
 तान्नेऽथ जलपात्रेऽथ स्थापयेन्मकरं शुभं ।
 ब्राह्मणं हत्तसम्पन्नं हृद दान्तमलोलुपं ।
 वस्त्रैः कटककेयूरैः पूजयेद्द्रुनीयकैः ।
 ह्योमोवारुणदैवत्वमन्वाध्यायोक्तमार्गतः ।
 ततस्त्वौदरिके विभे मङ्गरन्तं निवेदयेत् ।
 जलाधिदेव देवेश पश्चिमाशापते विभो ।
 उदरव्याधिनाश मे कुरु दानेन तोषितः ।

इति मकरदानविधिः ।

अथ धनदमूर्त्तिदानं ।

वायुपुराणे ।

दरिद्रो जायते मर्त्यो दानविघ्नं करोति यः ।
 ऐश्वर्यं जायते येन कर्मणा तच्छृणुष्व मे ।
 पलाहेन तदहेन तदहेनाथ वा पुनः ।
 धनदम्य प्रतिकृतिं कुर्यात् स्वर्णमयीं शुभां ।
 द्विभुजां बाह्वनीपितां नयनानन्दकारिणीं ।

धनदलक्षणं धान्य पर्वत दानेद्रष्टव्यं ।
 गङ्गपद्मनिधिभ्याश्च युक्तान्तां पार्श्वयोर्द्वयोः ।
 खेतवस्त्रेण संवेष्ट्य तण्डुलोपरि विन्यसेत् ॥
 तण्डुलानां परीमाणं भवेद्दोणचतुष्टयं ।
 तदर्द्धं वा तदर्द्धं वा वित्तगाढां न कारयेत् ॥
 खेतमात्मैस्तथा गन्धैरनुलिप्य प्रपूजयेत् ।
 आग्नेय्यां दिशि होमय समिदाज्यतिलैर्भवेत् ॥
 मन्त्रीराजाधिराजायेत्येव योज्यः सलिङ्गकैः ।
 व्याहृत्या तिलहोमय कर्त्तव्यो धनकाङ्क्षिभिः ॥
 आचार्यः सर्वशास्त्रज्ञो विनीतः सर्वसम्मतः ।
 महाकुलप्रसूतय धर्मज्ञः सत्यवाक् शुचिः ॥
 कारयेद्दर्शनं तेन धनदस्यातिभक्तितः ।
 तद्देवत्येन मन्त्रेण स च कामीश्वरीभवेत् ॥
 तस्मै होमं कृतवते प्रदद्यात् प्रतिमानु तां ।
 मन्त्रेणानेन विधिवत् प्राप्तुं त्वाय ह्यदृष्टुः ॥

उत्तरागापते देव कुबेर नरवाहन ।
 पद्मगङ्गनिधीनां त्वं पतिः श्रीकण्ठपद्मभः ॥
 दानाद्येन यथा प्राप्तं दारिद्र्यं मम दुःखदं ।
 तत्सर्वमात्मदानेन पापमाह विनाशय ॥

दानमन्त्रः ।

शुभगुलञ्च सुगन्धिञ्च पत्रिदारु च निक्षिपेत् ।
 प्रकल्प्य कलशं कुर्यादभिषेकं जलैः शुभैः ॥
 श्रीं नमः सर्पेभ्य इति चाक्षस्तस्त्रिङ्गकैरपि ।
 हिरण्यवर्णाः शुचयः पवमानोनुषाकतः ॥
 थापोहिष्टामयइति शत्रोवात इतीरयेत् ।
 उत्सादिताङ्गरुचिरं लिम्पेद्गुरुचन्दनैः ॥
 ततः शुक्लाम्बरधरः शुक्लमास्थानुलेपनः ।
 ततः समर्चयेद्यद्वाद्बन्धुपुष्पाचतादिभिः ॥
 सर्पदैवत्यमन्त्रेण आचार्योपि समर्चयेत् ।
 अनन्तं सर्पराजन्तमाचार्याय निवेदयेत् ॥
 योधत्ते पृथिवीं कृत्स्नां सशैलयनकाननां ।
 चीराम्बु यस्य शय्या च वासुदेवस्य शार्ङ्गिणः ॥
 स्त्रीयदानेन नागोऽसौ तुष्टोऽधिमपोऽसु ।
 वैसर्पिकविकारं मे वाग्दीपजनितं तथा ॥
 रक्तदोषोद्भवं वापि माहृतः पिष्टतोपि वा ।
 अद्भ्रमत्यङ्गसम्भृतं विकारं मे ध्यपोऽसु ॥

दानमन्त्रः ।

एवं दत्त्वा तु तं नागमाचार्याय सदक्षिणं ।
 भूमौ प्रणम्य गिरमा गनैः गतपदं प्रजेत् ॥
 आचार्येण प्रमुखातः स्वगृहं प्रविशेत् सुधीः ।
 प्राच्याणान् भोजयित्वा च स्वयम्भुञ्जीत वन्धुभिः ॥

इति नागदानविधिः ।

अथात्मप्रतिकृतिदानं ।

भविष्योत्तरात् ।

कृष्ण उवाच ।

आत्मप्रतिकृतिर्नाम यन्नोक्तं कस्यचित्पुरा ।
 तत्तेऽहं सम्प्रवक्ष्यामि दानं मानविवर्द्धनं ॥
 दानकालः सदा तस्य मुनिभिः परिकीर्तितः ।
 पुण्यैः पुण्यदिनं पार्थ प्राप्यते जीवितेचले ॥
 हेमीं प्रतिकृतिं भव्यां कारयित्वा ततोऽनृप ।
 अभीष्टवाहनगतामिष्टालद्वारसंयुतां ।
 अभीष्टलोकसहितां सर्वोपस्करसंयुतां ॥
 अभीष्टलोकसहितामिति, प्रियजनसहितामित्यर्थः ।
 तत्र पटपटोवस्तुच्छादितां स्रग्विभूषितां ।
 कुद्मेनानुलिमाङ्गीं कर्पूरागुरुवासितां ॥
 स्त्री चेद्दाति गयने गयितां कारयेत् स्वयं ।
 यद्यदिष्टतमं किञ्चित् तत्सर्वं पार्श्वतो न्यसेत् ॥
 उपकारकरं स्तोत्रां पुरुपाणाञ्च यद्भवेत् ।
 तत्सर्वं म्यापयेत्पार्श्वे स्वयं मच्चिन्त्य चेतसि ॥
 एतत् सर्वं मेनयित्वा चै चै स्थाने निधीजयेत् ।
 पूजयित्वा लोकपानान् यद्दानं देवीं विनायकं ॥

देवीशब्देनात्र दुर्गोच्यते, विनायकसाहचर्यात्
ततः शुक्लाम्बरः स्नात्वा गृहीतकुसुमाञ्जलिः ।

इममुच्चारयेन्मन्त्रं विप्रस्य पुरतः स्थितः ॥

आत्मनः प्रतिमा चैवं सर्वोपकरणैर्युता ।

सर्व्वरत्नसमायुक्ता तव विप्र निवेदिता ॥

आत्मा शम्भुः शिवः शौरिः शक्रः शिवगणैर्युतः ।

तस्मादात्मप्रदानेन मम चात्मा प्रसीदतु ॥

इत्युच्चार्य्य ततोदद्याद्वाङ्मणाय युधिष्ठिर ।

ब्राह्मणाय गृह्णाति कोदादिति च कीर्त्तयन् ॥

कोदादिति, वाजसनेयप्रसिद्धमन्त्रग्रहणं ।

ततः प्रदक्षिणीकृत्य प्रणिपत्य विसर्ज्जयेत् ॥

विधिनानेन राजेन्द्र दानमेतत् प्रयच्छति ।

यः पुमानथवा नारी शृणु यत् फलमाप्नुयात् ॥

सार्द्धं वर्षशतं दिव्यं सर्व्वलोकैः सुरैर्हतः ।

अभीष्टफलदानेन चाभीष्टफलभागभवेत् ॥

यत्रैवोत्पद्यते जन्तुः प्राप्तकर्मक्षयक्षणं ।

तत्रैव सर्व्वकामानां फलभाक् स भवेत्सृप ॥

इष्टवन्भुजनैः सार्द्धं न वियोगं कदाचन ।

प्राप्नोति पुरुषोराजन् स्वर्गञ्चानन्तमश्रुते ॥

यथात्मनः प्रतिकृतिं वरवाहनस्यां

हैमीं विधाय धनधान्यसमाकुलाद्य ।

सोपस्करां द्विजवराय ददाति भक्त्या

चन्द्रार्कवहिवि विभाति स राजराजः ॥

इत्याम्प्रतिकृतिदानविधिः ।

अथाश्विनोर्दानं ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

अथाष्टच्छन्मनयः सूतसूनुं
 तदारण्ये नैनिषे सत्रिणःस्ते ।
 उग्रश्वः परिपृच्छामहे त्वां
 कथं विद्वान् शमवेद्रोगपीडित्वा ॥
 एयं पृष्टीमुनिभिः सूतसूनु
 मुवाचेदं दानमाहात्म्यं मथ ।
 शृणुष्वं वः कथयिष्यामि दानं
 यत् कृत्वासौ मुच्यते रोगपूगैः ॥
 अभीष्टसिद्धिर्भवतीह कर्तुं-
 रायुष्यमारोग्यं मुपैति चाशुभं ।
 उग्रानि सर्वाणि शमं प्रयान्ति
 श्रियं तथा प्राप्नुयाद्येन दाता ॥
 स्वभानुना प्रसिते चन्द्रसूर्ये
 राग्नन्तरे संक्रमे वायु भानोः ।
 ग्रहे रोगैश्चिविधिषाद्गते वा
 मनोनिन्द्यं रमते यत्र भूमौ ॥
 तस्मिन् कुर्यादाश्विनं नाम दानं

शुची देशे गोमयेनोपलिप्ते ।
 विदीहये हस्तमात्रे समन्तात्
 कृत्वा तिलैस्तण्डुलैराढकाख्यैः ॥
 तत्र देवावखिनौ जातरूपौ
 प्रत्यङ्मुखोऽभ्यर्चयित्वा जातरूपौ ।
 जातरूपौ सुवर्णमयी अखिनौ

तल्लक्षणमुक्तं,

विष्णुधर्मीक्षरे ।

द्विभुजौ देवभिपजौ कर्त्तव्यौ चारुलोचनौ ।
 तयोरोषधयः कार्य्यादिव्या दक्षिणहस्तयोः ॥
 वामयोः पुस्तको कार्य्या दर्शनीयौ तथा द्विज ।
 एकस्य दक्षिणे पार्श्वे वामे चान्यस्य यादव ॥
 नारीयुगं प्रकर्त्तव्यं सुरूपञ्चारदर्शनं ।
 तयोश्च नामनी प्रीक्ते रूपसम्पत्तयाकृतिं ॥
 रत्नभाण्डं करे कार्य्यं चन्द्रशुक्लाम्बरे तथेति ॥

गन्धैर्वस्त्रैः पुष्पधूप प्रदीपैः
 प्रदक्षिणं देवमुख्यो च कृत्वा ।
 पुष्याञ्चलितौ प्रददे, प्रणम्य
 अभ्यर्च्य विप्रद्वयमादरेण ॥
 प्रत्येकमेकस्तु हिरण्यरूपं
 दद्यात्तु तस्यादकपूर्वमथ ।
 समीरयेन्मन्त्रमथ क्रमेण

सूर्यन्तु रक्तकुसुमैः सोमं शुक्लैस्तथैव च ।
 आदित्याय तु धूपं वै सुगन्धिष्वैव दापयेत् ॥
 सोमस्य गुग्गुलीदेयोगन्धः शुक्लस्तथैव च ।
 कुङ्कुमं तु पतङ्गाय दीपञ्चैव घृतेन तु ॥
 एवं संपूज्य यत्नेन चन्द्रादित्यौ पृथक् कृती ।
 अमृतमूर्त्तये सोमं नमोन्तेनैव पूजयेत् ॥
 खखील्कायेति वै सूर्यं नमोन्तेन पुनः पुनः ।
 आङ्गय ब्राह्मणभक्त्या वेदवेदाङ्गपारगं ॥
 कुटुम्बिनं दरिद्रञ्च आहिताग्निं तथैव च ।
 रत्नेन वाससाच्छाद्य कुङ्कुमेनानुलिप्य च ।
 संपूज्य पुष्पधूपैश्च द्विजं सूर्यमिवापरं ॥
 रविविम्बं चन्द्रविम्बं घृतस्यन्तु निरीक्ष्य वै ।
 समर्पयेद्ब्राह्मणाय मन्त्रेणानेन भूमिप ॥
 रूक्मञ्च पुरुषञ्चैव पर्षं पुष्करमेव च ।
 त्रयो तु विद्या माङ्गा तु यस्याङ्गं विश्वरूपिणः ॥
 स वै चण्डकरोदेवः प्रीयतां विप्र माचिरं ।
 एवमुच्चार्य भानुन्तु ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
 क्षीरजं देवदेवञ्च द्विजराजं तथैव तु ।
 अमृतमूर्त्तिं-शीतांशं ददामि च द्विजोत्तम ॥
 गायत्र्याञ्चैव सूर्यस्य यज्ञं जायते विभो ।
 सोमन्तरत्नमन्दीयं जपन् शुद्धेन चेतसा ॥
 एषं चन्द्रं-रविन्दत्त्वा बली राज्यमवाप ह ।
 सर्वन्तेन तु दत्तं स्याद्योदयाद्यन्त्रभास्करो ॥

सर्वन्तेन कृतं-राजन् सर्वन्तेन च संश्रुतं ।
 सर्वं दक्षिणया यष्टं संसारे तु नरोत्तम ।
 पूज्यते सिद्धगन्धर्वैर्ऋषिभिर्देवदानवैः ॥

इति चन्द्रादित्यदानविधिः ।

अथ ध्वजपाशदानं ।

आह बौहायनः ।

ध्वज पाशं पल्लकेन कुर्यात्तु रजतेन वै ।
 पलाहेनाथवा शुद्धस्फटिकोपममादृतः ॥
 रत्नैर्भरकतैः सम्यक्-वद्धमङ्गेषु सर्वतः ।
 कुम्भश्च स्थापयेत्तत्र तिलानां द्वाणपञ्चकं ॥
 कुम्भस्योपरि संस्थाप्यो ध्वजपाशश्च शोभनः ।
 सहिरण्यं हयन्तत्तु ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
 वस्त्रेणावेष्टयेत् कुम्भ गन्धमाल्याक्षताञ्चितं ।
 श्रुतवृत्तैः समृद्धाय त्र्योत्रियाय कुटुम्बिने ॥
 वरुणस्य तथा वायोः प्रीत्यर्थं विनिवेदयेत् ।
 नमः पाशभृते तुभ्यं नमोध्वजधराय ते ॥
 जलाधिपतये तुभ्यं वायोः सर्वजनप्रियः ।
 युवयोः प्रीतये दत्तौ ध्वजपागौ सुराजतौ ॥
 खासकासौ हरेतां मे प्रीतौ सर्वजनाश्रयी ।
 एषं कृत्वा खासकासौ नोरीगस्तत्क्षणात् भवेत् ॥

इति ध्वजपाशदानविधिः ।

अथ ब्रह्मविष्णुमहेश्वरदानम् ।

लिङ्गपुराणे ।

अथान्यत् सम्भवस्यामि सर्व्वदानोत्तमोत्तमं ।

पूर्व्ववद्देशकाले च मण्डपे वा विधानतः ॥

प्रपायां कूटमध्ये वा स्थण्डिले शिवसन्निधौ ।

पूर्व्व-विष्णुं-समाराध्य पद्मयोनिं-ततः परं ॥

मन्त्राभ्यां विधिना ताभ्यां प्रणवादिनमोन्तकं ।

अत्र पूर्व्ववच्छब्देन लिङ्गपुराणोक्ततुलापुरुषदानविहितं कुण्ड-
मण्डपादि सर्व्वमुपसंगृह्यते तत्रैतस्य तत्प्रकरणे पठितत्वात् ।

‘प्रमाकूटौ’ मण्डपविशेषौ ।

उक्तमण्डपविशेषे, स्थण्डिलं विधाय शिवसन्निधौ

ब्रह्मविष्णु पूजयेदित्यर्थः शिवसन्निधावित्यनेनैव शिवप्रति-
माकरणमपि गम्यते ।

तथाचोक्तं कामिके ।

मण्डलान्तःशिवं हैमं पाश्र्वंथो ब्रह्म-केशवी ।

तानुद्दिश्य प्रदातव्यं त्र्योत्रियेभ्यो धनं बहु ॥

उत्तमन्त्रिसहस्रान्तु मध्यमन्त्रिसहस्रकं ।

सहस्रं कन्यसं प्रोक्तं नमासात् प्रीच्यते मया ।

पूर्व्ववच्छिवपूजा च ऋत्विगाचार्य्यदक्षिणा ॥

मन्त्राभ्यामिति वक्ष्यमाणाभ्यामुभाभ्यां विष्णुत्रय्याणी पूजयेत्
प्रणवादिनमोन्तकमिति क्रियाविशिषणं ।

नारायणाय विद्महे वासुदेवाय धीमहि तन्नो विष्णुः प्रचीदयात् ।

बृहद्बृहणभेदाय ब्रह्मणे धनदाय ते ।

शिवाय हरये स्वाहा स्वधा-वोपट्-वपट्-नमः ॥

इति विष्णुत्रयमन्त्री ।

शिवस्य तु, जप्त्वा रुद्रानिति वक्ष्यति ।

पूजयित्वा विधानेन पद्याद्धोमं समारभेत् ॥१॥

सर्वद्रव्यञ्च होतव्यं द्वाभ्यां कुण्डे विधानतः ॥

जप्त्वा रुद्रांस्तु नियतः शिवैकगतमानसः ।

ऋत्विजो हो तु कर्त्तव्यौ गुणाढ्यौ वेदपारगौ ॥

तानुद्दिश्य यथान्यायं विप्रेभ्योदापयेदनं ।

गतमष्टोत्तरन्तेभ्यः पृथक् पृथगनुत्तमं ॥

वन्ताभरणसंयुक्तं यथाविभवविस्तरं ।

गुरुश्च ऋत्विजो चैव ब्रह्मविष्णुमहेश्वरान् ॥

तेषां पृथक् पृथक् दद्याद्भोजयेद्ब्राह्मणानपि ॥

शिवाच्चेना च कर्त्तव्या सपनादि यथाक्रमं ॥

सर्वद्रव्यमित्यादि, सर्वद्रव्यं लिङ्गपुराणोक्ततुलापुरुषदाने निरूपितं, द्वाभ्यांकुण्डइति, द्वाभ्यामृत्विग्भ्यां एकस्मिन् कुण्डे होतव्यमित्यर्थः, तानुद्दिश्येत्यादि, तान् ब्रह्मविष्णुमहेश्वरानुद्दिश्य प्रतिदैवतं

ऋत्विगाचार्यव्यतिरिक्तेभ्यो विप्रैभ्यः पृथगककगो अष्टोत्तरशत-
संख्यं धनं दापयेदित्यर्थः अत्रानुपात्तजातिपरिमाणविशेषेऽपि-
धनशब्देन, सर्वत्र बहुगोनिष्काणां प्रक्रान्तत्वात्तैरेव अष्टोत्तरशतं
सम्पूर्णं । गुरुद्येत्यादि, एकोगुरुः द्वौ ऋत्विजौ तेभ्यो ब्रह्मविष्णु-
महेश्वरान् सुवर्णमयान् विधाय दद्यात् । तेषां लक्षणमुक्तं ब्रह्माण्ड
दाने तेभ्यो दक्षिणादानं ब्राह्मणभोजनं स्वस्तिवाचनञ्च कार्यं ।
देशिकं पूर्ववत् संपूज्य ऋत्विजावपि पूजयेत् ।

पुण्याहवाचकान् विप्रान् पूर्ववत् पूजयेद्बधः ।

इति वातुलोक्तेः ।

एवं कृतेन लभते सर्वयज्ञफलं नरः ।

सर्वान् कामानवाप्नोति निर्वाणं चाधिगच्छति ॥

इति ब्रह्मविष्णुमहेश्वरदानं ।

अथ त्रिमूर्त्तिदानं ।

ब्रह्माण्डपुराणात् ।

सूतउवाच ।

अपृच्छन्मुनयः सर्वं नैमिषारण्यवासिनः ।

उग्रश्रवममासीनं रोमहर्षणमादरात् ॥

उक्तानि भवतास्माकं दानानि विविधानि च ।

मूर्त्तिदानञ्च नोक्तं वै त्वया ब्रह्मविदाम्बर ॥

कदा वा कुत्र वा कार्यं यथा वा धर्मसाधनं ।

ब्रूहि त्वं सर्वधर्मज्ञ दानशुश्रूषवोचयं ॥
 इत्येवमुक्तो बलिभिः शौनकाप्रमुखस्तथा ।
 उवाच दानमहात्म्यं मुनीनां सूतनन्दन ॥
 शृण्वन्तु मुनयः सर्वे दानं सर्वार्थसिद्धिदं ।
 सर्वपापहरं यच्च महत्त्वं सर्वसुक्तिदं ॥
 पुरा देव युगे देवः प्रोवाच मधुसूदनः ।
 स्वनाभिकमलस्थाय विरिञ्चये महात्मने ॥
 तथाहमपि वः सर्वं वदामि शृणुतानघाः ।
 तिसृर्त्तिदानं दानानामुत्तमोत्तममुच्यते ॥
 विपुबल्ययने वापि चन्द्रसूर्य्यग्रहादिषु ।
 नित्यं वा पञ्चदश्याञ्च जन्मर्षेषु समाचरेत् ॥
 देवालये नदीतीरे पुण्येष्वायतनेषु च ।
 गृहे वा कारयेद्दानं पञ्चभूमिः शुचिर्भवेत् ॥
 चतुरस्रां समां भूमिं गोमयेनोपलेपयेत् ।
 तत्राक्षताभिर्विकिरेत् पुण्याङ्गलीन् समन्ततः ॥
 तत्रैकहस्ता द्विहस्ता वा त्रिगुणादैर्घ्यतः स्मृता ।
 त्रिवेदिका भवेत्तिर्यक् ज्वेततण्डुलमिच्छिता ।

ब्रह्माथ विष्णुर्भगवान् भुरारि
 हिरण्यमास्तत्र निवेशनीयाः ।
 चतुर्भुजाः स्वायुधभूषणाट्या
 किरौटिनद्यापि यथा क्रमेण ॥

ब्रह्मादिलक्षणमुक्तं, ब्रह्माण्डदाने ।

स्नानार्थपाद्याचमनीय वस्त

गन्धादिभिस्तानभिपूज्य भक्त्या ।
 प्रदक्षिणीकृत्य सपुष्पहस्तः ।
 प्रणम्य चोदास्य ततःप्रदद्यात्
 प्रत्येकमेवं बहुदानपूर्वम् ॥
 संपूज्य दातव्यमनुक्रमेण
 त्वया जगत्सृष्टिकृता स्वमितत् ।
 त्वमेव सर्वस्य पितामहोऽसि
 त्वमेव कर्त्ता जगतां विकर्त्ता ॥
 त्वमेव धाता जगतां विधाता
 त्वत्सम्प्रदानादनघो यथाहं ।
 त्वया च सायुज्यमुपैतिं देव
 तथा कुरु त्वं शरणं प्रपद्ये ॥
 मयि प्रभो देववरप्रसादं
 त्वया जगत्स्वामिदं समस्तं ।
 त्वं विष्णुरित्येव वदन्ति सन्तः
 त्वत्स्थानि सर्वाणि वदन्ति देव ॥
 स्वया धृतं विश्वमनन्तमूर्त्तं
 त्वत्संप्रदानादनघो भवामि ।
 यथा जगत् कारणकारणेण
 तथा कुरु त्वं शरणं प्रपद्ये ॥
 मयि प्रभो देववर प्रसादं
 त्वया मरणाममृतं विधाय ॥
 हानाहलं संदृष्टमेव यस्मात्

तथासुगणां त्रिपुरस्य दग्धं ।

एकेषुणा लोकहितार्थमीग

त्वद्रूपदानादहमप्यशेषं ॥

दोषैर्विमुक्तांस्तु गणान् प्रपद्ये

तथा कुरु त्वं शरणं प्रपन्नैः ।

मयि प्रभो देववर प्रसादं

इत्येव मुक्ता विधिवद्दाति ॥

स याति सायुज्यमथ त्रिमूर्तेः

यःकारयेद्दिप्रवराय तस्मै ।

सुवर्गसभ्यागणितं हिरण्यं

दद्याच्च वासोयुगमादरेण ॥

तथा छतेऽयं लभते फलं तत् ।

इति त्रिमूर्त्तिदानविधिः ।

अथ त्रिपुररूपदानविधिः ।

मृत्युञ्जयात् ।

सुवर्गैरक्तिकानाञ्च शतेनैकेन शक्तिः ।

कार्योन्नद्धाथ विष्णुश्च शङ्करश्च तथैवच ।

पलद्वादगमानेन पीठं लोहेन कारयेत् ।

देवानां स्थापनार्थाय चक्रवत्यरिमण्डलं ।

तत्र ब्रह्मादयःस्थाप्या यमद्रुतं पुरोन्यसेत् ।

चतुर्मुखश्चतुर्बाहुः पद्महस्ताः पितामहः ।

शङ्करोद्दिभुजः शूली ह्यपारुद्धस्त्रिलोचनः ।

ऋषयः सत्रमासीना नैमिषारण्यवासिनः ।
 उग्रश्रवस-मासीनं पप्रक्षुर्भुनिसत्तमाः ।
 रोमहर्षणसूनी त्वं सर्वज्ञानमहार्णवः ।
 इत्युक्तोमुनिभिः सूतः प्रोवाच वदताम्बरः ।
 यथाह भगवान् ब्रह्मा नारदस्य पितामहः ।
 शृणु नारद भद्रन्ते दान सर्वाघनाशनं ।
 धर्मशुश्रूषवः सर्वे वयन्त्वत्तो महामते ।
 अनायासेन केनेवं संसाराब्धिं समुत्तरेत् ॥
 नरः प्रब्रूहि दानं वा व्रतम्वा श्रुतमेव वा ।
 इत्युक्तोमुनिभिः सूतः प्रोवाच वदताम्बरः ।
 यथाह भगवान् ब्रह्मा नारदस्य पितामहः ।
 शृणु नारद भद्रन्ते दानं सर्वाघनाशनं ।
 चतुर्भूर्त्तिविधानन्तत् स्त्रीणां मङ्गल्यकारणं ।
 धन्यमारोग्यमायुष्यं भुक्तिमुक्तिफलप्रदं ।
 पुत्रद शोकरं पुण्यमभोष्टफलदं शुभं ।
 सर्वेषु पुण्यकालेषु चन्द्रसूर्य्यग्रहादिषु ।
 देवागारादिदेशेषु गृहे वा दानमाचरेत् ।
 चतुरस्रां समां भूमिं लिप्तां-गोमयवारिणा ।
 चतस्रन्तत्र लेखाः स्युः प्राच्योदीच्य ताः समाः ।
 नव कोटानि तत्र स्युः कोणकोटानि वज्रयेत् ।
 तत्र तेषु च मूर्त्तिंश्च चतुर्दिक्षु निवेशयेत् ।
 प्रागाद्युत्तरपर्यन्तं जातरूपमयी शुभाः ।
 श्वेततण्डुलपद्मेषु पुष्पवत्सु निवेशयेत् ।

पुरतो वासुदेवञ्च सद्वर्षणमतः परं ।
 प्रद्युम्नश्चानिरुद्धञ्च चतुर्भूक्तिं यथाक्रमं ।
 गङ्गचक्रगदापाणिं पीतवाससमञ्चुतं ।
 श्रीवत्साङ्गश्चतुर्बाहुं केयूरमुकुटोज्वलं ।
 नीलाम्बरधरं देवमनन्तं मुगलायुधं ।
 मङ्गर्पणं चतुर्बाहुं कटकादिविभूषणं ।
 प्रद्युम्नश्चानिरुद्धञ्च गङ्गचक्रगदाधरौ ।
 पीतश्वेताम्बरधरौ केयूरादिविभूषितौ ।
 एवं कृत्वा चतुर्भूक्तिं चतुर्बाहुं समर्चयेत् ।
 पलस्यार्घ्वात् सुवर्णेन यथाशक्ति विनिर्मितं ।
 प्रागाद्यत्तरपर्यन्तं देवानामर्चनक्रमः ।
 स्वस्वमन्त्रेण देवानामाराधनमनुक्रमात् ।
 स्नानं वासोयुगं चार्घ्यपाद्यमाचमनीयकं ।
 गन्धसुमनसौ धूपं दीपं नैवेद्यमेव च ।
 धाराशयं शुद्धजले स्नाम्बूलञ्च निवेदयेत् ।
 परितोल्लोकपालांश्च गन्धादिभिरघार्चयेत् ।
 विः प्रदक्षिणमावृत्य गृहीतकुसुमाञ्जलिः ।
 उहास्य विप्रानाराध्य दद्यान्मन्त्रमुदीरयेत् ।
 नमोऽस्तु वासुदेवाय जगतां पतये नमः ।
 तत्र सङ्कीर्त्तनादानाहुः यः स्यात् सदा मम ।
 सद्वर्षणं नमस्तेऽस्तु जगत्स्मित्यन्तऋग्भिने ।
 तत्र देव प्रदानेन सर्वपापहरं भवेत् ।
 प्रद्युम्नायास्त्रिनेत्राय भक्तानां दुःखहारिणे ।

नमोऽस्तु देवदेवाय भक्तानामार्त्तिहारिणे ।
 सदा नमोऽस्तु जगत सृष्टिस्थित्यन्तहेतवे ।
 अनिरुद्धाय देवाय विष्णवे परमात्मने ।
 यदि दद्याच्चतुर्भूतिं अद्यायुक्तस्तु नारद ।
 नारो वा पुरुषोवापि यथोक्त फलमग्रते ।
 इत्याह नारदायैव ब्रह्मालोकपितामह ।
 यथा ममापि तत्सर्वं अब्रुवन्मुनिसत्तमाः ।

इति चतुर्भूतिदानविधि ।

अथ आयुष्करदान ।

ब्रह्माण्डपुराणात् ।

सूतउवाच ।

अथ दान प्रवक्ष्यामि शृणुध्व मुनिसत्तमा ।
 आयुष्करमिति प्रीक्तमारोग्य सर्वमिद्धिद ।
 यत्र साधनमिदं स्यात्तत्र दानं समाचरेत् ।
 भूमौ गोमयनिपाया दक्षिणीत्तरत शुभ ।
 निधाय तत्र पाणिभ्या पृष्ठाणि सिततण्डुले ।
 चत्वारि तेषु हेमानि मण्डलानि निवेगयेत् ।
 सौवर्णाश्च ततो देवानर्चयेच्च यथाक्रम ।
 पूर्वमात्मभुव तत्र विष्टरथवसयुत ।
 कश्चिदामममीशान वज्रपाणि गतक्रतु ।

आत्मभूर्ब्रह्मा, विष्टरयवा विष्णुः इंशानः शिवः प्रसिद्धः एतेषां
लक्षणमुक्तं ब्रह्माण्डदाने, एते च यथाशक्ति सुवर्णमया विधा-
तव्याः ।

गन्धादिभिरद्याभ्यर्च्य दक्षिणोत्तरतः क्रमात् ।
प्रत्येकमेकं विप्रेभ्यो दद्यादादाध्य भक्तितः ।
तं तं देवमिति ध्यात्वा मन्त्रानेतानुदाहरेत् ।
संप्रीयतां मे भगवानात्मभूरित्युदीरयेत् ।
संप्रीयतां जगद्गणपो भगवान् विष्टरयवाः ।
संप्रीयतां मे भगवान् कृत्तिवासा इति ध्रुवं ॥
संप्रीयतां मे भगवान् यज्ञपाणिः शतक्रतुः ।
एवमाह पुरा ब्रह्मा नारदाय सुरर्षये ।
प्रोक्तं मयापि तत्सर्वं युष्माकं मुनिपुङ्गवाः ।

इत्यायुष्करदानविधिः ।

अथ पञ्चमूर्त्तिदानं ।

ब्रह्माण्ड पुराणात् ।

अथ दानं प्रवक्ष्यामि पञ्चमूर्त्तिरिति श्रुतं ।
यत्कृत्वा पुरुषः स्त्री वा सर्वसिद्धिमवाप्नुयात् ।
यत्पापं मनसा वाचा कर्मणा च पुरा कृतं ।
जन्मान्तरसहस्रेषु तद्योगं याति सर्वतः ।
यथा हेतुं पुरा देवी नारदाय महात्मने ।
पृष्टस्तेनापि भगवानक्षयोनिः पितामहः ॥
तथाहमपि तत्सर्वं युष्माकं मुनिपुङ्गवाः ।

प्रवक्ष्यामि महादेवं पञ्चमूर्त्तिरिति श्रुतं ॥
 शृणुष्व त्वं च देवर्षे दानं सर्वाघनाशनं ।
 दानमारोग्यमायुष्यं शोकरं भुक्तिमुक्तिदं ॥
 चन्द्रसूर्यग्रहे वायुविपुवत्वयनादिषु ।
 सर्वेषु पुण्यकालेषु गृहे वायतनेषु च ।
 आचार्यं वरयेद्विप्रं तस्यानुज्ञामवाप्य च ।
 विद्याविनयसम्पन्नं सर्वन्तेनैव कारयेत् ।
 लेपयेत्तु समां भूमिं गोमयेनोदकेन च ॥
 चतस्रस्त्रय रेखाः स्युःप्राच्योदीच्यस्तु ताः समाः ।
 त्रिहस्तमात्रास्ताः सर्वास्तत्र स्युर्नवकोष्ठकाः ॥
 तत्र पञ्चैव सग्राह्या चतुष्कोणानि वर्जयेत् ।
 तेषु पञ्चसु कोष्ठेषु प्रत्येकं कमलं न्यसेत् ॥
 श्वेततण्डुलपुञ्जेषु अष्टपत्रं सकर्णिकं ।
 तेषु तण्डुलपत्रेषु पञ्चमूर्त्तीर्निवेशयेत् ॥
 सुवर्णनिर्मिता. पञ्च मूर्त्तीः कृत्वा विधानतः ।
 ईशसौवर्णमासीनं केयूरमुकुटोज्वलं ॥
 चतुर्बाहुमुदारार्द्रं कटकादिविभूषितं ।
 दक्षिणे परशुं हस्ते सध्ये तु मृगपोतकं ॥
 अभयदक्षिणे सध्ये शूलं नेत्रत्रयं न्यसेत् ।
 सद्योजातं वामदेवमघोरं पुरुषं तथा ॥
 सुवर्णेनैव कुर्वीत प्रदानादर्दमानतः ।
 सदां पश्चादुत्तरे वामदेव
 तथा चान्यदक्षिणे चाप्यघोरं ।

सद्यः, सद्योजातमित्यर्थः ।
 तच्छब्दीक्तं पुरुषं पूर्वकोष्ठे ॥
 तेषां मध्ये चैव मीशानमेव
 स्नानं वस्त्रं चार्घ्यपाद्याचमनीयं ।
 गन्धं पुष्पं धूपदीपौ हविषं
 अभ्यर्चिताः पञ्चमूर्त्तिः क्रमेण ॥
 मन्त्रैः पञ्च ब्रह्मभिर्मानपूर्वं
 संपूज्य चैवं विधिनीदितेन ।
 सव्यादिदेवांश्च यथा क्रमेण
 सद्योजातादिलक्षणमुक्तं
 लिङ्गपुराणोक्ततिलपर्वतदाने,
 पञ्च ब्राह्मणाः सद्योजातादि
 मन्त्राः, तैत्तिरीयाणां प्रसिद्धाः ।
 ते नैव विप्रेण च सर्वमेतत्
 कृत्वैव दानं स्वयमेव कुर्यात् ॥
 दानकाले तु संप्राप्ते दाता नारी नरोथ वा ।
 स्नापितो गुरुणा तेन मन्त्रपतैः कुशोदकैः ॥
 अभ्यर्च्य विप्रङ्गम्याद्यैर्मन्त्रानैतानुदीरयेत् ॥
 प्रत्येकमेका दातव्या देवमूर्त्तिरनुक्रमात् ।
 नमोस्तु सद्योजाताय भवाय भवसङ्घिने ॥
 भवभङ्गो भवेन्महान्तव रूपप्रदानतः ।
 सोमाय वामदेवाय शिवाय शिवरूपिणे ॥
 सदा मे शिव मेवास्तु तव रूपप्रदानतः ।

नमोघोराय घोराय जगत्संहृतिकर्मणे ॥
 शरणं त्वां प्रपन्नोऽहमशङ्कं मम शङ्कर ।
 पुरुषाय पुराणाय हराय वरदाय च ॥
 तस्य रूपं प्रदानात्मो श्रेयसे स्तु नमोऽस्तु ते ।
 ईशानोजगतामोगो देवानामभयङ्करं ॥
 रक्ष त्वं शेषभूतानामीशो मां शरणं गतं ।
 त्रिःप्रदक्षिणमाहृत्य नृहीतकुसुमाञ्जलिः ॥
 प्रणिपत्य ततोऽद्यादेभिर्मन्त्रै र्यथाक्रमं ।
 मध्यमङ्गुरवे दद्यादन्यस्मै वा प्रदापयेत् ॥
 दक्षिणाङ्गुरवे दद्यात् सुवर्णञ्चैव वामसी ।
 एतन्नरोद्यवा नारो नारदेह समाचरेत् ॥
 मुच्यते सर्वपापेभ्यः शिवसायुज्यमाप्नुयात् ।
 इत्येव सृपयोदानं नारदाय चतुर्भुखः ॥
 यथोवाच तथा प्रोक्तं मया वै पञ्चमूर्त्तिकं ।

इति पञ्चमूर्त्तिदानविधिः ।

अथ दिग्दानं ।

विष्णुधर्मोत्तरात् ।

कार्त्तिक्यामग्निदैवे भे विश्वोर्ब्रह्मान्तऋष्य वा ।
 प्राच्यादि कुर्वीत दिशश्चतस्रः पृथिवीयुता ॥
 स्त्रीविषाद्यैव कार्त्तिक्याः पूर्णकुम्भकराः शुभाः ।
 गोरुपां पृथिवी कार्या सर्वलक्षणसयुता ।

कृत्वा कमलसंस्थानाः सुवर्णद्वितयेन तु ॥
 पूजयित्वा द्विजान् पञ्च सुवस्त्राभरणैस्ततः ।
 ताम्रपात्रं दले कृत्वा कदल्याः पीठसंयुताः ॥
 योददाति प्रदत्ता स्यात् पृथिवी तेन पार्थिव ।
 पितरः पितृलोकस्था देवलोके दिवोकसः ॥
 संप्रीणयन्ति तं तुष्टा वसुपुत्रधनेषितैः ।
 अमापमत्रं भुञ्जीत दत्त्वैतद्विधिपूर्वकं ॥

इति दिग्दानविधिः ।

अथ पञ्चदेवत्यदानं ।

ब्रह्माण्ड पुराणात् ।

अथ दानं प्रवक्ष्यामि शृणुन्तु मुनयोऽमलाः ।
 पञ्चदेवत्यमित्युक्तं नारदाय श्रयन्भुवा ॥
 शरीरारोग्यमायुष्यं श्रीकरं पापनाशनं ।
 यत् कृत्वा पुरुषः स्त्री वा सर्वमायुरवाप्नुयात् ॥
 पुण्यकालेषु सर्वेषु जन्मर्षेषु विशिषतः ।
 पुण्यदेशे गृहे वाद्य नित्यं वा दानमाचरेत् ॥
 दुःस्वप्नाद्भुतदृष्टो तु सर्वदोषप्रशान्तये ।
 दानमेतत्क्षमं कुर्याच्छ्रद्धया परया युतः ॥
 स्नात्वा कुशोदकैः प्रातर्होतवासाः प्रसवधीः ।
 संपूज्य विप्रं विष्टांसन्तस्यानुज्ञामवाप्य च ॥
 अग्निः सोमस्य वरुणस्तथा देवी सरस्वती ।
 अग्निर्विष्णुरिति प्रोक्ता ब्राह्मणाः पञ्च देवताः ॥

अग्न्यादिलक्षणमुक्तम्, ब्रह्माण्डदाने ।

सरस्वती लक्षणमुक्तं सरस्वतीदाने ।

अग्निविष्णुस्तु लक्षणमपराजितेनोक्तं ।

अग्निविष्णू प्रकर्त्तव्यौ कमले युगपत्स्थितौ ।

तत्र शुक्पाणि रग्निस्तु साक्षसूचकमण्डलुः ॥

गदापद्मधरो विष्णुः शङ्खचक्रगदास्तथेति ।

एताः पञ्च समुद्दिश्य विमानाराध्य दापयेत् ॥

प्रत्येकं वाससी शुभ्रे ससुवर्णे यथा क्रमं ।

संप्रीयतामयं देवो भगवान् सोमइत्यपि ॥

तत्रोपदेष्टे विषाय तत् समां दक्षिणां ददेत् ।

पुण्याहं स्वस्तिमृद्विश्च वाचयेत्पञ्चभिर्द्विजैः ।

तेषामपिच दातव्या दक्षिणा च यथार्हतः ॥

इति पञ्चदैवत्यदानविधिः ।

अथ लोकपालाष्टकदानं ।

लिङ्गपुराणात् ।

लोकपालाष्टकं दिव्यं साक्षात्परमदुर्लभं ।

सर्वसंपत्करं गुह्यं परचक्रविनाशनं ॥

स्वदेशरक्षणं नित्यं राजवाजिविवर्द्धनं ।

प्रवह्निकरं पुण्यं गोवाघ्न्यहितावहं ॥

पूर्वोक्तदेशकाले तु वेदिकोपरिमण्डले ।

मध्ये शिवं समभ्यर्च्य यथान्यायं यथाक्रमं ॥
 दिग्निदिक्षु प्रकर्त्तव्यं स्थण्डिलं वालुकामयं ।
 अष्टौ विप्रान् समाह्वय वेदवेदाङ्गपारगान् ॥
 जितेन्द्रियान् कुलोद्भूतान् सर्व्वलक्षणसंयुतान् ।
 शिवाभिमुखमासीनानहतेष्वम्बरेषु च ॥
 वस्त्रैराभरणैर्दिव्यैर्लोकपालान् स्वमन्त्रकैः ।
 गन्धैः पुष्पैः सधूपैश्च ब्राह्मणांथार्चयेत् क्रमात् ॥

अथ कुण्डमण्डलमण्डपवेदिकावितानादि लिङ्गपुराणोक्त
 तुलापुरुपदानवद्देदितव्यं अग्निकार्य्यमत्र शिववेदिकायाश्च परितः
 स्थण्डिलाष्टकं विधाय तत्र यथाशक्ति सुवर्णनिर्मितान् अष्टौलोक
 पालान् शिवाभिमुखान् मूतनवस्त्रेष्वमासीनान् संस्थाप्य वस्त्राद्यैः
 संपूज्य ब्राह्मणानथार्चयेत् ।

लोकपाललक्षणमुक्तं ब्रह्माण्डदाने ।

पूर्व्वतोहोमयेदग्नी लोकपालाष्टमन्त्रकैः ।
 समित्पृताभ्यां होतव्यमग्निकार्य्यक्रमेण तु ॥
 एवं हुत्वा विधानेन ब्राह्मणान्वेदपारगान् ।
 यजमानः समाह्वय सर्वाभरणभूषितान् ॥
 कृत्वा तान् पूजयित्वाथ द्विजेभ्यो दापयेदनं ।
 पृथक् पृथक् स्वमन्त्रैश्च दशनिष्कश्च भूषणं ॥
 दशनिष्केण वस्त्राद्यमासनं कम्बलं पृथक् ।
 स्नापनं तत्र कर्त्तव्यं शिवस्य विधिपूर्व्वकं ।
 दक्षिणा च प्रदातव्या यथाविभवविस्तरं ॥

अग्निकार्यक्रमः अग्निमुखादि पूर्णाहुत्यन्तः, कामिकेतु एक-
स्मिन् स्थण्डिले वाथ कुण्डे वा होममाचरेत् । वातुले हि शक्रानु-
पूर्वदिग्भागे देशिकोहोममाचरेत् ।

लोकपालाष्टमन्त्रैस्तु पृथगष्टोत्तरंशतं ।

समिष्टताभ्यां होतव्यमन्त्रे पूर्णाहुतिं ददेत् ॥

दशनिष्केणेति, तान् लोकेशान् विप्रान् यंजमानोच्चयित्वा
प्रत्येकं दशनिष्कमितं भूषणं तत्सन्मितहिरण्यात्मकदक्षिणया सह-
वस्त्रादि च दद्यात् दक्षिणाचेति, गुरुदक्षिणा,

मा च यथा विभयं देया ।

कामिके तु ।

दक्षिणा दशनिष्का स्याद्भूपणैश्च समन्विता ।

वातुले तु गुरुनवमेभ्यः

प्रत्येकं शतनिष्का दक्षिणीक्ता ।

एतद्यः कुरुते दानं लोकेशानान्तु भक्तितः ।

लोकेशानं स्थिरं स्थित्वा स्थानेषु स सुखं नरः ।

कल्पं शिदपुरे स्थित्वा सार्ध्वभौमीभवेद्भुवि ॥

इति लोकपालाष्टकदानविधिः ।

अथ ब्रह्माण्डपुराणात् ।

शृणु नारद भद्रन्ते दानं सर्वाघनाशनं ।

सर्ध्वमङ्गल्यमायुष्यमारोग्यं श्रीकरं शुभं ॥

दानखण्डं ११ अध्यायः ।] . हेमाद्रिः ।

दानानामुत्तमं ह्येतत्सर्व्वसिद्धिकरं परं ।
 करोति दानं नारी या सायुज्यं ब्रह्मणो व्रजेत् ॥
 विपुवत्यने राहोर्ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।
 अन्येषु पुण्यकालेषु जन्मर्षेषु विशेषतः ॥
 देवालये नदीतीरे गृहे वा दानमाचरेत् ।
 पुण्यदेशेषु सर्व्वेषु पुराणोक्तेषु नारद ॥
 चतुरस्रां समां भूमिं लिप्त्वा गोमयवारिणा ।
 पट्करञ्चाष्टहस्तम्बा दश द्वादश वा करान् ॥
 प्राचीदीर्घश्च कर्त्तव्या रेखाद्यतट्टकाः समाः ।
 नय कीठानि तत्र स्युः खेततण्डुलपुष्पकैः ॥
 सितैरष्टदलै र्युक्तान् कमलान्विन्यसेक्षुभान् ।
 जातरूपभयं देवं जगत्कर्त्तारमव्ययं ।
 तेषां मध्यमकोष्ठे तु कमलं विनिवेशयेत् ॥

कमलस्यं ब्रह्माणं ।

इन्द्रमग्निं यमश्चैव निऋतिं वरुणं तथा ।
 वायुं सोमश्च रुद्रश्च प्रागादिषु यथाक्रमं ॥
 जातरूपमयान् देवानष्टौ स्वायुधसंयुतान् ।
 विपला वा सुवर्णात्तु यथाशक्ति विनिर्मितान् ।
 ब्रह्मणोभिमुखान् सर्व्वान् सर्व्वेषु विनिवेशयेत् ॥
 जातरूपमयान्, हिरण्यमयान्, ब्रह्मणो लोकपालानाञ्च लक्षण
 सुक्तं ब्रह्माण्डदाने ।

प्रत्येकं वाससावेष्ट्य संप्रोक्ष्य कुशवारिणा ।

योऽसौ कारयिता विप्रस्त्वे धमेतत् समाचरेत् ॥
 दानकाले तु संप्राप्ते दाता स्नात्वा कुशोदकैः ।
 प्रसन्नचित्तवदनः परमेष्ठिपुरोगमान् ॥

स्ननाममन्त्रै रभितो नमोन्ते
 राराध्य गन्धादिभिरादरेण ।
 विप्रांस्तथाभ्यर्च्य यथाक्रमेण
 संप्रीयतां मे त्वयमेव मुक्ता ॥

योऽसौकारयिता विप्रस्तस्मै दद्यात्तु दक्षिणां ।
 सुवर्णसंख्यागणितं हिरण्यञ्चैव वाससी ॥
 प्रोक्तन्तु देवर्षिदानं लोकपालाह्वयं मया ।
 क्रमान्यच्छोतुमिच्छा ते तदिदं वद साम्प्रतं ॥

इति लोकपालदानविधिः ।

अथ रुद्राष्टकदानं ।

ब्रह्माण्ड पुराणात् ।

शृणु देव मुने शुद्धन्दानं सर्वार्थदं नृणां ।
 रुद्राष्टकमितिख्यातं तत्पत्नीपुत्रसंयुतं ॥
 मध्ये चतुर्भुखोपेतमिति ते भगवान् हरिः ।
 यथाह पूर्वं तत्तत्त्वं वदामि तव नारद ॥
 रुद्रो भवस्य सर्वस्य ईशः पशुपतिस्तथा ।
 भीम उग्रो महादेव एते रुद्राः प्रकीर्त्तिताः ॥
 जटिराद्यभ्रवमनाः सर्वे खट्वाङ्गलिनाः ।

तेषां भार्याय पुत्राय नामतः कथयामि ते ॥
 सौवर्चला-ङ्गवादा च विकेयी च शिवा तथा ।
 खाद्यादिना च दीक्षा च रोहिणी च तथा क्रमात् ॥
 ताय स्त्रीवेषधारिण्यः सर्वाभरणभूषिताः ।
 रुद्रपत्न्य इमायाष्टौ पुत्राय शृणु नारद ॥
 शनैश्चरय शुक्रय लोहिताङ्गी मनोजवः ।
 वसन्तः स्वर्गः सन्तानोबुधश्चैव यथा क्रमं ।
 ते बालवेपाः कर्त्तव्याः शिखिनी दण्डपाणयः ॥
 पुण्यकाले तु सम्प्राप्ते नित्यम्वा भूतिमिच्छता ॥
 जन्मर्षेषु विशेषेण दातव्यं मुनिसप्तमः ॥
 चतुरस्रां ममां भूमिं लिप्त्वा गोमयवारिणा ।
 चतस्रस्तत्र रेखाः स्युः प्राक्तित्यैवैव सर्वतः ॥
 हस्तमात्रं द्विहस्तम्वा नवकोष्ठसमन्वितं ।
 स्यण्डिलं तत्र पद्मानि तण्डुलैश्च प्रकल्पयेत् ॥
 ब्रह्माणं मध्यमे कोष्ठे, सौवर्णं विनिवेदयेत् ।
 छन्दोदेवीश्च तत् पार्श्वे तदर्धेन प्रकल्पयेत् ॥

छन्दोदेवीश्च, गायत्री

तयोर्लक्षणमुक्तं ब्रह्माण्डदाने,

सौवर्णानष्टोरुद्रांश्च ब्रह्माण्डेन विनिर्मितान् ।
 प्रागाद्युत्तरपूर्वांश्च परितः परिकल्पयेत् ॥
 तस्याप्यर्धेन सौवर्णान् प्रत्येकं रुद्रपार्श्वतः ।
 तेषां देवीय पुत्राय कल्पयित्वा र्थयेत् पुमान् ॥

स्वस्वमन्त्रेण पूजा स्यात् नमस्कारयुतेन च ।
 ब्रह्मादीन् पूजयेद्बन्ध-पुष्प-धूप-प्रदी-पकैः ॥
 प्रदक्षिणं ततः कृत्वा प्रणम्य च यथा क्रमं ॥
 प्रत्येकमेकं प्रागादीन् विप्रान् संपूज्य दापयेत् ।
 पूजयित्वापदेष्टारं दद्यान्मन्त्रेण मध्यमं ॥
 प्रीयतां भगवान् ब्रह्मा परमेष्ठी पितामहः ।
 एवं रुद्राष्टकोपेतं दानं दद्याद्यथाविधि ॥
 सर्वपापविनिर्मुक्तः सर्वसिद्धिमवाप्य च ।
 आयुरारोग्यसंयुक्तः पुत्रवान् धनवान् सुखी ।
 भुक्त्वा भोगान् यथेच्छञ्च स्वर्गं मोक्षञ्च विन्दति ॥
 इति रुद्राष्टकदानविधिः ।

अथ ग्रहदानं ।

ब्रह्माण्डपुराणात् ।

सूत उवाच ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि दानं सर्वार्थसिद्धिदं ।
 पुरुषो वाघवा नारी स्वर्गं मोक्षञ्च विन्दति ॥
 नक्षत्र ग्रह-पीडासु दुःस्वप्नाद्भुत दर्शने ।
 निमित्तानन्तरं कार्यं नैमित्तिकमिति स्थितिः ॥
 यथाह नारदायैवं ब्रह्मा लोकपिनामहः ।
 तथाहमप्यग्रेपं वो वक्ष्यामि मुनिसत्तमाः ॥

ब्रह्मोवाच ।

ग्रहदानमथो तस्यै सर्वमिदिकरं परं ।

सर्वगान्तिकरद्वेषां सर्वपापप्रणाशनं ॥
 विपुवत्ययने राहुग्रहणे शशिसूर्ययोः ।
 जम्भर्चे मोमवारे वा पञ्चदशां तथैव च ॥
 पुण्यकालेषु सर्वेषु पुण्यदेशे विजिघत्सुः ।
 ग्रहदानंन्तु कर्त्तव्यं नित्यं श्रेयोऽभिकाङ्क्षिणा ॥
 हस्तमात्रां दिहस्ताम्बा विहस्ताम्बाथ नारद ।
 चतुरस्रां समां भूमिं गोमयेनानुलेपयेत् ॥
 रेखाः प्राच्य उदीच्यथ स्युद्यतस्रस्तथा समाः ।
 नवकोष्ठेषु पश्चानि विन्यसेत् श्वेततण्डुलैः ॥
 आदित्य-चन्द्रमा भौमो वृध-जीव सितार्कजाः ।
 राहुः केतुरिति प्रोक्ता ग्रहा लोकसुखावहाः ॥
 एषां हिरण्यरूपाणि कारयित्वा यथाविधि ।
 विनिष्केणाश्रवा कुर्यात् यथाशक्त्या पृथक् पृथक् ॥
 आदित्यं मध्यमे कोष्ठे दक्षिणे ऽङ्गारकं न्यसेत् ।
 उत्तरे तु गुरुं विद्यात् वृधमुत्तरपूर्वके ॥
 भार्गवं पूर्वतोन्म्य भौमं दक्षिणपूर्वके ।
 पश्चिमे ऽर्कसुतं न्यस्य राहुं पश्चिमदक्षिणे ॥
 पश्चिमोत्तरतः केतुं मन्त्रिवेश्य दद्याद्विधि ।
 तद्वर्गं गन्धपुष्पाद्यैरर्चयेत् स्वस्वमन्त्रकैः ॥
 दानं शूद्रोऽथवा कुर्यात् स्तो वा तत्र तु नारद ।
 भूलेपनादि यत् कार्यं सर्वं विप्रेण कारयेत् ॥
 खानकाले तु सम्प्राप्ते द्यात्वा तिनङ्गुमोटकैः ।
 प्रयतो यत्रमानस्तु धीतवन्तः प्रमथर्थाः ॥

अर्चयित्वा स्वयं दद्यादहस्करमुखान् ग्रहान् ।
प्रत्येकमेकं विप्रोऽसौ स्वस्वमन्त्रमुदीरयेत् ॥

पद्मासनः पद्मकरोद्विवाहुः

पद्मद्युतिः समतुरङ्गवाहः ।

दिवाकरो लोकगुरुः किरीटी

मयि प्रसादं विदधातु देव ॥

श्वेताम्बरः श्वेतविभूषणय

श्वेतद्युतिर्दण्डधरोद्विवाहुः ।

चन्द्रोऽमृतात्मा धरदः किरीटी

श्रेयांसि मद्यं विदधातु देव ॥

रक्ताम्बरो रक्तवपुः किरीटी

चतुर्भुजोमेघगमोगदाभृत् ।

धरासुतः शक्तिधरय शूली

मदा मम म्याहरदः प्रगान्तः ॥

पीताम्बरः पीतवपुःकिरीटी

चतुर्भुजोदण्डधरय हारी ।

चर्मसिद्धक् सोमसुतः मदा मे

मिंहाधिरुद्रोवरदो धुधय ॥

पोताम्बरः पीतवपुः किरीटी

चतुर्भुजोद्वेगुरुः प्रगान्तः ।

दधाति दण्डश्च कमण्डलुश्च

तथाचक्षुषं वरदोस्तु मद्यं ॥

श्वेताम्बरः श्वेतवपुः किरीटी

चतुर्भुजोदैत्यगुरुःप्रशान्तः ।
 तथाचसूत्रञ्च कमण्डलुञ्च
 जयञ्च विभ्रहरदोस्तु मह्यं ॥
 नीलद्युतिः शूलधरः किरीटी
 गृध्रस्थितस्त्राणकरोधनुष्मान् ।
 चतुर्भुजः सूर्यसुतः प्रशान्तो
 वरप्रदो मेस्तु स मन्दगामी ॥
 नीलाम्बरोनीलवपुः किरीटी
 करालवक्त्रः करवालशूली ।
 चतुर्भुजयन्मधरथ राहुः
 सिंहासनस्थोवरदोस्तु मह्यं ॥
 धूम्रोद्दिवाहु र्वरदोगदाभृत्
 गृध्रासनस्थो विकृताननय ।
 किरीट-केयूर-विभूषिताङ्गः
 सदास्तु मे केतुगणः प्रशान्तः ॥
 इत्युक्त्वा दापयेत् सर्वान् आदित्याद्यावयग्रहान् ।
 पुरुषोवाद्य नारी वा यथोक्तं फलमाप्नुयात् ॥
 मध्यमं गुरवे दद्यादन्त्यस्त्रै वा प्रदापयेत् ।
 अथ वा दक्षिणा देया सुवर्णं वाससी शुभे ॥

सूतठयाय ।

इत्याह भगवान् वदन् नारदाय महात्मने ।
 तथाहमग्र्यं दानं युष्माकं मुनिमत्तमाः ॥

शुचिर्भूत्वा धीतवासाः प्रयत्नः ॥
 संकल्प्य विप्रं विदुषं गुरुञ्च
 मंगृह्य तस्यानुमतेन कार्य्यं ।
 गव्येन भूमिं शक्यता जलेन
 चालेपयेद्द्विगतिहस्तमात्रां ॥
 तत्रैव रेखाद्यतुरः समाःस्यः
 प्राच्यद्य तित्यक्च यथोपदिष्टं ॥
 नव कोष्ठानि तत्र स्वस्तेषु पूर्णानि तद्गुणैः ।
 निधातव्यानि पात्राणि वासोभिरभिविष्टा च ॥
 पलस्यार्वाक् त्रिनिष्कोर्द्धं यथाशक्ति विनिर्मितां ।
 दक्षिणोत्तरतो देवान् जातरूपमयान् न्यसेत् ॥
 पायात्यकोष्ठत्रितये तु मित्रं
 तथा च देवं वरुणञ्च सोमं ।
 चतुर्भुजं मध्यमकोष्ठकेषु
 जगत् पतिं विष्णुमुमापतिञ्च ॥
 दिवाकरं हवहणञ्च बर्हिं
 संपूज्य मर्वांन् विधियत् क्रमेण ॥
 यत्र मित्रलक्षणमाह विप्रकर्मा ।
 पद्मगर्भे समः कार्य्योमित्रः कमनसंस्थितः ।
 अजोऽतुनोऽशिनानान्ताविकचाश्वीजधृक् प्रभुः ॥
 वरुणादिनक्षत्रमुक्तं ।
 ब्रह्माण्डदाने ।

अभ्यर्च्य विप्रानपि गन्धवस्त्रैः
 पचक च दातव्यमनुक्रमेण ।
 सम्प्रीयतां मेत्ययमेव सुक्ता
 ततोदद्यात् सोदकापूर्वमत्र ॥
 एकस्य चैकञ्च हिरण्यरूपं
 प्रणामपूर्वं परिणीय सर्वान् ।
 पात्राणि वासः परिधाय चैव
 सतण्डुलं सहिरण्यञ्च दत्त्वा ॥
 अभीष्टसिद्धिं सलभेत सर्व्व-
 मायुष्यमारोग्यमुपेति त्वायं ।
 अथोपदेष्ट्रे गुरवे सुवर्णं
 वासोयुगं दानसमञ्च दद्यात् ॥
 विप्रैस्तथावाचयेत् स्वस्तिवाच्यं
 ततोदद्याद्दक्षिणां वाचकेभ्यः ॥

इति सम्पत्करदानविधिः ।

अथ दशावतारदानं ।

तत्र विश्वामित्रः ।

दानानामुत्तमं दानं हैमं विष्णोः स्वरूपकं ।
 तस्मात् पुण्यार्थिना देया हैमी विष्णोः स्वरूपिका ॥
 मत्स्यः कूर्मोवराहश्च नरसिंहोऽथ वामनः ।
 रामो रामश्च रुणश्च बुधः कल्की च ते दश ॥
 वामि शङ्खं गदा दत्त्वे द्विभुजी मत्स्यरूपधृक् ।

नराङ्घ्रिर्मत्सरूपी वा भत्सरूपो जनार्दनः ॥

एतदेव कूर्मलक्षणं मत्स्यपदस्थाने कूर्मपदप्रयोगे मति ।

मधुपिङ्गलवर्णश्च चतुर्बाह्यायुर्धृतं ।

नराङ्गं शूकरास्यश्च मनाक्पौनं सुभीषणं ॥

श्रीर्वामकूर्परस्या तु धरानन्ती पदानुगौ ।

एतद्रूपधरं देवं वराहं भुक्तिमुक्तिदं ॥

ज्वलदग्निसमाकारं सिञ्चवक्त्रं नराङ्गकं ।

दंष्ट्राकरालवदनं ललज्जिह्वं सुभीषणं ॥

वृत्ताचं जटिलं क्रुद्धमालीढं पौनषघ्नसं ।

अभेद्यतीव्रनखरं वामोरूढतदानवं ॥

तद्वहस्रोदारयन्तं कराभ्यां नखरैर्भृशं ।

गदाचक्रधरं द्वाभ्यां नरसिंहं जगत्प्रभुं ।

कुण्डी च्छत्रधरो द्विर्दीर्घ्वामनः परिकीर्तितः ॥

क्षत्रान्तकरणं घोरमुडहन् परशुंकरे ।

जामदग्नयः प्रकर्त्तव्योरामोरोपारुणेक्षणः ॥

युवा प्रसववदनः सिंहस्कन्धोमहाबलः ।

आजानुवाहुः कर्त्तव्योरामोवाणधनुर्धरः ॥

शङ्खचक्रधरः कार्थीनीलोत्पलदन्तच्छविः ।

कृष्णोदीर्घद्विबाहुय सर्वदैत्यघ्नवंकरः ॥

कपायवस्तसंवीतः स्कन्धसंसहचोवरः ।

पद्मासनस्थो द्विभुजोध्यायी युवः परिकीर्तितः ॥

खट्वोद्यतकरः क्रुद्धोद्व्याकृटी महाबलः ।

स्त्रिभुजोद्वेदकरः कल्की द्विभुजः परिकीर्तितः ॥

यथागत्या प्रकुर्वीत सुवर्णेन विजानता ।
 समेन षोडशेनैव समान्येतानि कारयेत् ॥
 यथागत्या प्रकुर्वीत सुवर्णेन विजानता ।
 वित्तानुरूपतो राजन् तुल्यमाढ्यदरिद्रयोः ॥
 संपूज्य नामभिस्तैस्तु पुष्पधूपनिवेदनैः ।
 भक्तिनम्र. प्रणम्याथ निवेद्यः श्रद्धया ततः ॥
 ग्राह्यं ब्राह्मणान् राजन् पादौ प्रक्षाल्य शक्यतः ।
 उपवेश्यासने सर्वांश्चन्दनेनानुलेपयेत् ॥
 सुगन्धै. कुमुदेद्यैव धूपैर्दीपैस्तथैव च ।
 आद्याद्य वस्त्रयुग्मैश्च ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥
 अयने विपुवे वापि हादश्यान्तु दिशिप्रतः ।
 उपोष्यैकादशीं कार्यं धर्मकार्येषु सर्वशः ॥
 अन्यथा नरकं यातीत्येव माह पितामहः ।
 ग्राहका विष्णुरूपाय अहोयतविमत्सर. ॥
 एकैक देवरूपन्तमेकैकस्य समर्पयेत् ।
 अथवा विदुषः सर्वान् दद्यात्संपूज्य मानवः ॥
 नानृतेपि* कदाचिच्च दद्यात्पापगिहने तथा ।
 देवरूप मया विप्र कारित काञ्चनं शुभ ॥
 तद्गृहाण प्रदानेन प्रीयतां विश्वरूपधृक् ॥
 एतदुच्चार्य विप्रस्य हस्ते तीर्थं क्षिपेत् स्वयं ।
 प्रदक्षिणा ततो दद्यात् संपूज्य प्रविशेद्गृह ॥
 अस्य दानस्य माहात्म्यं वदाम्येकमुत्तमः कथं ।

सहस्रास्यः शतास्यो वा यदि शक्तोभिभाषितुं ॥
 उद्देशतः प्रवक्ष्यामि भक्तानां भक्तिप्रदये ।
 दशावतारतीराजन् विष्णोरैक्यं स गच्छति ॥
 क्षीरे चारं यथाक्षितं पयः संहरते ऽनलः ।
 तथा विष्णोः स दाता वै ऐक्यं याति न संशयः ॥
 ब्रह्महा च सुरापय तस्करो गुरुतल्पगः ।
 यथा मुञ्जादिपीकान्तमृतया पापात् प्रमुच्यते ॥
 सहस्रञ्चैव जन्तूनामुद्धरेत्स इदं जगत् ।
 तस्मात् प्रयच्छ राजेन्द्र विप्रेभ्यो विष्णुरूपकान् ॥
 येन सर्वस्य दानस्य फलं प्राप्नोति सत्वरं ।
 न तत्तपोभिरत्युग्रैर्विहितैः प्राप्यते फलं ॥
 विष्णोर्दशावताराणां दानेन यदवाप्यते ॥
 यः काञ्चनेन शुभलक्षणलक्षिताङ्क-
 विष्णोःस्वरूपदशकं विधिवत् विधाय ।
 दद्याद्दिजेषु जगदेव हि तेन दत्तं
 यस्माज्जगन्मयवपुर्विभुरेव देवः ॥

इति दशावतारदानविधिः ।

अथ विश्वामरदानं ।

ब्रह्माण्ड पुराणात् ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि दानं विश्वामराद्ययं ।
 यत् कृत्वा पुरुषः स्त्री वा ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ॥

सर्वपापक्षयकरं सर्वपापविमोचनं ।
 स्वर्गं वगीद मायुष्यं श्रीकरं पुत्रहृदिदं ॥
 अभीष्टफलदृग्णां दुःस्वप्नाद्भुत दर्शनं ।
 ग्रहगान्तिकरं-पित्रा भुक्तिमुक्तिप्रदायकं ॥
 यदाह भगवान् ब्रह्मा नारदाय सुरर्षवे ।
 यथाहं ह्यपया पूर्वं पिता मे रोमहर्षणः ॥
 वैश्वदेवमिति प्रीक्तं दानानामुत्तमोत्तमम् ।
 तदहं वः प्रवक्ष्यामि शृणुध्वं मुनिसत्तमाः ॥

अस्ते चन्द्रराहुणा वा पि सूर्ये
 तथायने विषुवे जन्मतारे ।
 व्यतीपति त्रिविधे चाद्भुते वा
 दुःस्वप्ने वा पञ्चदश्यां च कुर्यात् ॥
 कृते पापे निः कृतिस्तस्य चैत-
 द्भये जाते निर्भयार्थं च कुर्यात् ।
 अस्ते रोगैर्ष्वहुभिः शूयमाणे
 नित्यं कुर्यात् वैश्वदेवं तु दानं ॥
 देवागारे स्वगृहे नन्दने वा
 नदीतीरे रमते यत्र तत्र ।
 विप्रं गुरुं वेदपुराणदत्तं
 संगृह्य तस्यानुमतेन कार्यं ॥
 विनायकं विप्रमुखेन देयं
 संप्ल्य दानं विधिना समस्तं ।
 गव्येन भूमिं शक्यता जन्तेन

विलिप्य नीत्वा दग्धस्तमानां ॥
 तत्रैव लेखाद्यतुरः समन्तात्
 प्राच्यद्य तिर्यक् च भवन्ति तत्र ।
 नवात्र कोष्ठानि भवन्ति तेषु
 सकर्णिकानष्टदलान् सरीजान् ॥
 कृत्वा सितैराटकतण्डुलैश्च
 संवेशयेत्तेषु हिरण्यदेवान् ।
 विश्वांश्च देवांश्चरचापपाणी-
 नष्टी समस्तान् द्विभुजान् विधाय ॥
 मध्ये महेन्द्रं मुकुटादियुक्तं
 वज्रायुधं शक्तिधरन्निवेश्य ।
 हारादिकैयूरयुतं प्रशान्तं
 विश्वामराणामधिकं हिरण्यात् ॥
 सिंहासनस्थं जगतामधीशं
 शतकृतं दैत्यहनं सुरेन्द्रं ॥

तेषां नामानि तु वायुपुराणात् ।

कतुर्दंती-वसुः सत्यः कालः कामचराचरो ।
 पुरुरवाद्रवशैव विश्वे देवा दश स्मृताः ॥
 अद्विषेव प्रयोगीस्ति तेषा मन्तिमयोर्द्वयोरिति ।

प्रागादिमध्यान्त मनुक्रमेण
 सर्वं करीत्यासनार्घाघ्नान्तं ।

संप्रीत्य कूर्चेण कुशीदकेन
 ऋचा तथा यजुषा वारुणेन ॥
 वस्त्रै रघाविष्ट्य च वासवाय
 वासीयुगं सम्परिधाय चाग्रं ।
 प्रत्यङ्मुखान् प्राङ्मुख एव सर्वा-
 नाराध्य दातव्यमय क्रमेण ॥
 विप्रेण वा गुरुणा सर्वमितत्
 कृत्वा मन्त्रविधिना वैश्वदेवं ।
 उक्तान् देवानञ्जयित्वा यथोक्तं
 दाता स्नात्वा तिलमिश्रैः कुशीदकैः ॥
 पुष्पाञ्जलिं प्रदक्षिणाञ्चैव सार्ध-
 मभ्यर्च्य देवानथ पुष्पगन्धैः ।
 धूपप्रदीपैश्च यथा क्रमेण
 प्रत्येकं मेकञ्च यथा हिरण्यं ॥
 सम्प्रीयतां भगवान्ने तिचीक्षा
 दद्यादष्टो प्रेरितः सोदपूर्ध्वं ।
 पठन्मन्त्रं गुरवे मध्यमञ्च
 सम्प्रीयतां मम चाप्यत्र देव ॥
 संप्रीयतां भगवान् वज्रपाणिः
 संप्रीयतां भगवान् दैत्यहन्ता ।
 एवं कृत्वा यज्ञभिर्विप्रवर्यैः
 इष्ट्याहश्च स्तुतिमृदि च वाच्यं ॥
 यतदानं गुरवे दक्षिणाश्च

विश्वे देवाः प्रीणयन्त्यस्य विप्राः ॥

इति विश्वामरदानविधिः ।

अथ साध्यदानं ।

ब्रह्माण्डपुराणात् ॥

सूत उवाच ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि दानं मुनिवरोत्तमाः ।
 साध्यदानमिति प्रोक्तं दानानामुत्तमोत्तमं ॥
 यथाह भगवान् पूर्वं पिता मे रोमहर्षणः ।
 तथाहश्च प्रवक्ष्यामि शृणुष्वं शौनकादयः ॥
 आचार्यवरणादीनि सर्व्वं वै वैश्वदेववत् ।
 तथैव हेमान् कुर्व्वीत साध्यान् द्वादशसंख्यया ॥

वायु पुराणे ।

ब्रह्मणोद्य सुखात् सृष्टा यथा देवाः प्रजेप्सया ।
 सर्व्वे मन्वगरोरास्ते स्थिता मन्वन्तरेष्विह ॥
 तथा । ब्रह्मगापेन ते जाताः पुनः स्वायम्भुवे जिताः ।
 स्वारोचिषे वै तुपिताः सत्यायैवोत्तमे पुनः ॥
 ताममे हरयोनाम वैकुण्ठे रैवतेऽस्तरे ।
 साध्याय चाक्षुषे नाम्ना कृत्वा जघ्निरे सुराः ॥
 धर्मपुत्रा महाभागाः स्वाध्यायां द्वादशगमराः ।
 मनीषुमस्ता प्राणय नरोपानय वीर्यवान् ॥

चित्तिर्ह्येनयश्चैव हंसोनारायणस्तथा ।
प्रसवोद्य विभुयैष साध्या द्वादश जज्ञिरे ॥

स्कन्दपुराणे ।

साध्याः पद्मासनगताः कमण्डल्वक्षसूत्रिणः ।
धर्मपुत्रा महात्मानो द्वादशामरपूजिताः ॥

ब्रह्माण्डपुराणात् ।

वैश्वदानवदेवात्र साध्यदाने विधिः स्मृतः ।
दानेचाभ्यर्चनं मन्त्रः श्रूयतां च विशेषतः ॥
साध्येभ्यश्चेतिचोक्त्वावै देवेभ्यश्च नमस्तथा ।
संप्रोयतां मे भगवन् साध्यादेवा इति ब्रुवन् ॥
एवं दद्यात्तु विप्रेभ्योमध्यमं गुरवे तथा ।
एतत् कृत्वा तु पुरुषो नारी वा दानमाहृता ।
वैश्वदेवे च यत् प्रीक्तं फलं तत्सर्व्वमाप्नुयात् ॥

इति साध्यदानविधिः ।

अथ द्वादशादित्यदानं ।

ब्रह्माण्डपुराणात् ।

शृणु नारद भद्रन्ते दानमादित्यसंज्ञितं ।
यद्योक्तं लोकगुरुणा विष्णुना प्रभविविष्णुना ॥
कर्तुः पापहरं पुण्यमायुष्यं श्रीकरं शुभम् ।
शारोग्यं सर्व्वमाङ्गल्यं दुःखप्राद्गतनाशनं ॥

सर्वशान्तिंकरं, ह्येतत् सर्वसिद्धिफलप्रदं ।
 चक्षुष्यं, सर्वरोगघ्नं भुक्तिमुक्तिफलप्रदं ॥
 विपुवत्ययने राहुग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।
 जन्मर्क्षे सौरवारे वा पञ्चदश्यासंक्रमे ॥
 समस्यां वाथ नक्षत्रे सावित्रे ऽद्भुतदर्शने ।
 दुःखप्रदर्शने कुर्याद्दानमादित्यसंज्ञितं ॥
 देवालये नदीतीरे तडागे वरुणालये ।
 अन्येषु पुण्यदेशेषु देवदानं समाचरेत् ॥

आलिप्य वै द्वादशहस्तदैर्घ्यां
 चितिं तथा गोमयसंयुताङ्गिः ।
 तस्मिन् सितै स्तण्डुलपुञ्जकैश्च
 विस्तारयेद्द्वादश पङ्कजानि ॥
 प्रादेशमात्राणि शुभानि तानि
 सकर्षिकान्यष्टदलेषु तेषु ।
 हिरण्यरूपाणि रवेर्निधाय
 यथाक्रमादुत्तरतोपवर्गः ॥

तेषां लक्षणमुक्तं ।

ब्रह्माण्डदाने ।

प्रत्यङ्गं खान् प्राङ्मुख एव देवां
 स्तद्वर्णं गन्धादिभि रर्चयित्वा ।

दद्यात्पूषं सष्टतं गुडाक्तं
 वस्तै रथाविष्ट्य यथाक्रमेण ॥
 प्रत्येकमेकं द्विजपुङ्गवाना-
 माराध्य गन्धादिभिरादरेण ।
 संप्रीयतामित्यथ्यथ च क्रमेण
 प्रत्येकं मुञ्चार्थं तदीयनाम ॥
 धाताच भित्रय ततः परेण
 मार्त्तण्डनामा च तद्यार्थ्यमा च ।
 गक्रय देवोवरुणस्तायासौ
 भगो विवस्वान् नवम स्तथैषां ॥
 आदित्यनामा सविता तथान्य
 रुवटा तथैकादशमथ तेषां ।
 विष्णुस्तथाद्वादशमथ मन्त्रै-
 राराधयेद्देववरान् द्विजांशु ॥
 पुरा श्वेत्कृपे दानं प्रोक्तं कमलयोनिना ।
 तथा मयापि युष्माकं प्रोक्तं मुनिवरोत्तमाः ॥

इत्यादित्यदानविधिः ।

अथ देवगणेशदानं ।

प्रश्नाण्डपुराणात् ।

यथापृष्टम्भुनयः भूतभूतं
 तदास्थे नैमित्ते मन्त्रिणस्ते ।
 उग्रयज्ञाः परिपृच्छामहे त्वां

कायं मर्त्योमुच्यते रोगपूगैः ॥
 तथा पृष्टीमुनिभिः सूतसूनु-
 रुवाचेदं प्रीतिपूर्व तदानीं ।
 यथा पुरा ऋषये नारदाय
 जगत् कर्त्ता चाब्रवीहानमेतत् ॥
 शृणुन्तु यूयं मुनयः समेता
 वदाम्यहं देव गणेशदानं ।
 आयुष्यमारोग्यमनन्तमुक्ति
 मभीष्टसिद्धिं प्रददाति कर्त्तुः ॥
 कालेषु सूर्यग्रहणादिकेषु
 तारिषु जन्मत्रितयेषु कार्यं ।
 देशेषु देवायतनादिकेषु
 ऋहेषु या रमते यत्र तत्र ॥
 विप्रं गुरुं वेदपुराणदत्तं
 संगृह्य तस्यानुमतेन कार्यं ।
 गव्येन भूमिं शक्यता जलेन
 विलेपयेद्दिशति हस्तमात्रां ।
 पट् दक्षिणे प्रागपि वेदरेखा-
 स्तिर्य्यं कर्त्तव्यं स्तण्ड, लपुञ्जकेय ।
 तस्मिन्विचित्राणि सरोरुहाणि
 कृत्वाष्टपत्राणि दशाय पञ्च ॥

आदित्या वसवो रुद्रा विश्वेऽश्विनरुतस्ताया ।
 साध्या देवास्ताया चैव सप्तमोगण उच्यते ॥

ही ही गणेभ्यः सप्तभ्यस्तुर्ह्य सुरोत्तमान् ।

जातरूपमयान् कृत्वा कमलेषु निवेशयेत् ॥

मध्ये महेन्द्रं हिभुजं हिरण्यं

हिरण्यरूपादधिकं गणानां ।

वज्रायुधं दैत्यहनं किरीट-

केयूरहारादिविभूषितञ्च ॥

प्रत्यङ्मुखान् प्राङ्मुख एव देवान्

आदित्यवस्त्रादि यथा क्रमेण ।

स्वनाममन्त्रैश्च नमोन्तरूपै-

राराधयेत्तत्पर्वतो पर्वगं ॥

पट् दक्षिणे इत्यादि दक्षिणोत्तरायताः पट् रेखाः कृत्वा
प्राक्पश्चिमायतायतस्त्रय विधाय पञ्चदशकोटानि सम्पादयेत् ।

तेषु तावन्ति तण्डुलमयानि यामलानि कृत्वा वक्ष्यमाणान्
देवान् स्थापयेत् ।

तत्र आदित्यसुलक्षणमुक्तं ब्रह्माण्डदाने, रुद्रलक्षणमुक्तं
शिखरचक्रे, एतेषां नामानि च तुलापुरुषदाने, विष्णुदेवलक्षणं
तत्रामानि च विष्णुमरदाने, मरुतां लक्षणं नामानि च मरु-
दाने । साध्यानां माध्यदानइति ।

ततो महेन्द्रं जगतामधीश-

माराधयेद्देवगणैः समेतं ।

संपूज्य तस्मै गुरवे च देयं

यामोयुगं काश्यपभूषणानि ॥

ततस्वमो भूषणभयिताङ्कः

संवेष्टितो वस्त्रयुगेन विप्रः ।
 समर्चयेद्देवगणेशं मुख्या-
 स्ततो होमं प्रारभेद्देवतानां ॥
 स्नानं वस्त्रं चार्घ्यं पाद्या-चमनीयं
 गन्धं पुष्पं धूप-दीपौ हविष ।
 दद्यादेषां मध्यमं देवदेवं
 समर्चयेद्विधिना शास्त्रजेन ॥
 अग्निं समाधाय समुच्च दग्धैः
 परिस्तरेदाज्यमघो गृहीत्वा ।
 सत्कृत्य दूर्ध्वं विधिना घृतेन
 प्रत्येकमेकस्य दद्याद्दृतीनां ॥
 हुत्वा गणेशाय तथा हुतीनां
 गतं तथा दश वा पञ्च हुत्वा ।
 इन्द्रस्य होमं विधिना समाप्य
 शेषास्तथा व्याहृतिभिः समस्ताः ॥
 इत्येव सेतुगुरुणैव कार्यं
 दाता स्वयं दानमघात्रं कुर्यात् ।
 स्नात्वा वासी गुरुणा प्रोक्षितश्च
 कुशोदकैः पावमानैर्यजुर्भिः ॥
 प्रत्येकमेकं द्विजपुङ्गवाना-
 माराध्य दातव्यममुक्तमेव ।
 प्रदक्षिणं देवगणैश्च सार्धं
 कृताक्षलिं पुष्पयुतं च दत्त्वा ॥

जगत्कर्त्ता पद्मयोनिस्त्ववीचत् ॥

यत् कृत्वा वै पुरुषोवाथ नारी

फलं चेष्टं लभते चोभयत्र ।

आयुश्च सर्व्वं लभतेऽथ रोगै

र्विमुच्यते चन्द्रमुपैति लोकं ॥

कालेषु सूर्य्यग्रहणादिकेषु

संक्रम्यते तत्र च दानमेतत् ।

निग्नाभसंज्ञन्तु तद्यैव कुर्या-

द्देशेषु देवायतनादिकेषु ॥

गृहेषु वा रमते यत्र तत्र

द्विजाय निग्नाभमशुं प्रदद्यात् ।

वैतानिकं वेदपुराणद्वयं

संगृह्य विप्रं गुरुमादरेण ॥

तेनैव सर्व्वं विप्रेण कारयेद्यैव मादृतः ।

यजमानः स्वयं कुर्याद्दानं निग्नाभसंज्ञितं ॥

चित्तौ गोमयलिप्तायां दक्षिणीत्तरतः समं ।

दश पञ्च च पद्मानि कारयेत् खेततण्डुलैः ॥

मण्डलानि यथाशक्ति हैरण्यानि प्रकल्पयेत् ।

मण्डलद्वितयं तेषु प्रतिपद्मं निवेशयेत् ॥

आयुरादीनि तत्त्वानि शरीरे सन्ति यानि वै ।

तानि ध्यात्वा य गन्धार्थैरर्चयेत्तान्यमन्त्रकैः ॥

आयुरादीनि, योत्रप्रभृतीनि, श्रोत्रं आयुरिति युतेः ।

तेषां मनुक्रमय ब्रह्माण्डपुराणे

श्रोत्रं त्वक् चक्षुषो जिह्वा घ्राणं चैवात्र पञ्चमं ।
 गन्ध-स्पर्शौ रूप-रसौ गन्धयेति क्रमादमी ॥
 आकाशः पवन-स्तेजो-जलं पृथ्वी त्वनुक्रमात् ।
 इति पञ्चदशेमानि तत्त्वानि मुनयो विदुरिति ॥
 विमानभ्यर्च्य दत्तव्यं प्रत्येकं च यथा क्रमं ।
 निग्नाभदानमन्वास्तु गुरुणा वाचयेच्च तान् ॥
 पञ्चभिर्गुरुणा साङ्गं वाचयेत् स्वन्तिवाचनं ।
 दक्षिणां च गुरोर्द्द्यात् सुवर्णं चैव वाससी ॥
 अथ वा पद्मयुगलमेकैकस्यापि दापयेत् ।
 मर्द्धं वा गुरवे दद्यात् संकल्प्य यत्रवाचनं ॥
 यद्येकं गुरवे दद्यात् बहुभ्यये तरान् ददेत् ।
 अभीष्टसिद्धिं लभते कर्त्ता दानेन धानघ ॥

इति निग्नाभदानविधिः ।

अथ गणेशदानमुच्यते लिङ्गपुराणे ।

गणेशं सस्रवक्ष्यामि दानं पूर्वोक्तमण्डपे ।
 सम्प्लय देव दिवेशं लोकपालसमाहृतम् ॥
 विघ्नेश्वरान् यथाशास्त्रं सर्वाभरणभूषितं ।
 दग्निष्केण वै हत्वा सम्प्लय विधिना ततः ॥

अथ कुण्ड-मण्डप-मण्डल वेदिकावितानादि लिङ्गपुराणोक्त
 तुना मुरपविहितं वेदितव्यं ।

देवदेवेशं महेश्वरं सौवर्णं लोकपाल युतं ।
 सम्पूज्य परितोष्टदित्तु विघ्नेशानर्चयेदिति ॥
 सप्तकोटिमन्वात्मकविघ्नगणानामीशत्वात्

अत एव गणेशाः ।

ते च यथा । अथानन्तय शूक्ष्मय शिवद्याप्येकनेत्रकः ।
 एकरुद्रस्त्रिमूर्त्तिय श्रीकण्ठय शिखण्डक इति ॥
 शिवोक्तविघ्नेश यात्र गणेशाः
 ते च प्रत्येकं दशनिष्कैर्विधेयाः ।

तदुक्तं कामिके ।

दशनिष्कसुवर्णेन निर्गमितांश्च पृथक् पृथक् ।
 स्वकीयावरणे चैतान् गन्धपुष्पादिभिर्गुरुः ।
 प्रधाने जुहुयादीशं विघ्नेशानष्टदित्तु चैति ॥
 तेषां लक्षणन्तु लक्षणसमुच्चयात् ॥
 कुण्डी पाशाङ्कुशं घण्टां शूलं च धामवाहुके ।
 शक्तिर्वज्राक्षमालासिचक्राणि दक्षिणे क्वचित् ॥
 द्वीपिचर्मधरोऽन्नस्यो नागयन्त्रीपवीतवान् ।
 एकास्यः पञ्चवक्त्रोवा चाक्षो जटेश्चुम्भुष्टिवः ॥
 अनन्ताद्यायतुर्दिक्षु रक्तनीलसितारुणाः ।
 कोणेषु चैकरुद्राद्याः सितासृग्नीललोहिताः ॥
 सर्वे चाष्टभुजा योज्यायतुरास्या जटान्विताः ।
 शिवायुधधरास्तथाः सृष्ट्यसिभ्यां विना क्वचित् ॥

दिवर्णा जटिलास्यताः परत्रिशूलधारिणः ।
पुटाञ्जलिकराः सर्वे विघ्नेशायैकावक्तकाः ॥

लोकपालतक्षणमुक्तां, ब्रह्माण्डदाने ।

अष्टदिक्षुष्टकुण्डेषु पूर्ववहोममाचरेत् ॥

पञ्चावरणभार्गेण पारम्पर्यक्रमेण च ।

पूर्ववदिति, निद्रपुराणोक्ततुला पुरुषवदित्यर्थः ।

सप्तविप्रान् समभ्यर्च्य कन्याभिकां तद्योत्तरे ।

दापयेत् सर्वतन्त्राणि स्वैः स्वैर्मन्त्रैरनुक्रमात् ॥

दत्तैर्बन्धैः सर्वपापेभ्योमुच्यते नात्र संशयः ॥

पञ्चब्रह्माद्यैः पञ्चावरणैर्युक्तस्य शिवस्यार्चनं मध्ये प्रधान
कुण्डे होमश्च दिक्कुण्डेषु तु वेधेशानामात्मीयपञ्चावरणैर्गुरुपर-
म्परोपदिष्टैर्युक्तानां होमः ईशानादिसप्तदिक्षु सप्तविप्रानुत्तरस्यां
दिश्लेकां कन्यामभ्यर्च्य कन्याष्टमेभ्यो विघ्नेभ्यः स्वस्वमन्त्रेण सर्वं
तन्त्राणि सर्वतन्त्रमयान्विघ्नेशान् दद्यादित्यर्थः ।

दापयेत् सर्वविद्येशानिति पाठः ।

तेभ्यः प्रदद्याद्विद्येशान् स्वस्वमन्त्रैरनुक्रमादिति-

कामिकोक्तेः ।

पञ्चावरणपूजा तु वायुसंहितोक्ता याद्या ।

परीक्ष्य भूमिं विधिवन्न्यवर्णरसादिभिः ॥

मनोभिन्नपिते तत्र वितानविनताम्बरे ।

सुनिम्ने च मदीष्टे दर्पणोदरसन्निभे ॥

प्राचीमुत्पादयेत् पूर्वगात्रादृष्टेन वर्त्मना ।

एकहस्तं द्विहस्तं वा मण्डनं परिकल्प्य तु ॥
 प्रालिखेद्विपुलं पद्ममष्टपत्रं सकर्णिकं ।
 रक्तचूर्णादिभिसूर्णं र्ययासम्भवसम्भृतैः ॥
 प्रतिवारुणसंयुक्तं बहुगोभाममन्वितं ।
 दलेषु मिहयः कम्पराः केसरेषु सगक्तितः ॥
 रुद्रा वामाद्यस्वष्टौ पूर्वादि परितः क्रमात् ।
 कर्णिकायान्तु[†] वैरूप्यं बीजेषु नव शक्तयः ॥
 कन्दे शिवात्मकीधर्मो नान्ते ज्ञानं शिवाश्रयं ।
 कर्णिकोपरि वाग्नेयं मण्डनं सौरमैन्दवं ॥
 शिवविद्यात्मतत्त्वाख्यं तत्त्वत्रयमतः परं ।
 सर्वज्ञानोपरिमुखं विचित्रकुसुमान्वितं ॥
 परव्योमावकाशे च विद्ययातीव भासुरं ।
 परिकल्प्यासनं मूर्त्तिमावाह्य परमेश्वरं ॥
 पञ्चदशस्रमार्गेषु पूजयेदम्बया सह ।
 शुद्धस्कटिकसङ्काशं प्रसन्नं शीतलद्युतिं ॥
 विद्युहलयसङ्काशं जटामुकुटभूषितं ।
 दिव्यायुधवरैर्युक्तं दिव्यगन्धानुलेपनं ॥
 शार्दूलचर्मवसनं किञ्चित्क्षितमुखाम्बुजं ।
 रक्तपद्मदलप्रख्यपादपाणितलाधरं ॥
 सर्वलक्षणसंपन्नं सर्वाभरणभूषितं ।
 पञ्चवक्त्रं दशभुजं चन्द्रखण्डशिखामणिं ॥

● वैराग्यमिति पुस्तकान्तं पाठः ।

† रामादपरति क्वचित् पाठः ।

अत्यपूर्वमुखं सौम्यं बालार्कसदृशप्रभं ।
 विलोचनारविन्दाब्जं बालेन्दुक्षतशिखरं ।
 दक्षिणं नीलजीमूतसमानरुचिरप्रभं ॥
 शुकुटीकुटिलं घोरं रक्तवृत्तत्रिलोचनं ।
 दंष्ट्राकरालदुर्घर्षं स्फुरिताधरपल्लवं ॥
 उत्तरं* विद्रुमप्रख्यं नीलालकविभूषितं ।
 सविलासचित्रनयनं चन्द्राभरणशिखरं ॥
 पश्चिमं पूर्णचन्द्राभं लोचनत्रितयोज्वलं ।
 अतीवसौम्यमुत्फुल्ल लोचनत्रितयोज्वलं ॥
 दक्षिणे ग्लपरशवषखड्गानलोज्वलं ।
 चन्द्रेखाधरं सौम्यं मन्दस्मितमनोहरं ॥
 पश्चमं स्फटिकप्रत्यमिन्दुरेखासमुदलं ।
 सव्ये च नागनाराच-घण्डापाशाद्गुशोज्वलं ॥
 निवृत्त्याजानुसम्बहमानाभिश्च प्रतिष्ठया ।
 आकण्ठ विद्यया तद्वदाललाटे तु शान्तया ॥
 तदूर्ध्वं शान्त्यतीताख्यकलयया वरया तथा !
 पञ्चाध्वव्यापिनं तस्मात् कलापञ्चकविग्रहं ॥
 इंद्रानमुजुटं देवं पुरुपाख्यं पुरातनं ।
 अघोरहृदयन्तद्वहामशुद्धं महेश्वरं ॥
 मद्यमाद्यश्च तन्मूर्त्तिमटचिंशरकलामयं ।
 भावकामयमौगानं पञ्चमद्वयमन्ततः ॥

शोकाराध्यमयं चैव हंसं गज्या समन्वितं ।
 पञ्चाक्षरमयं देयं षडक्षरमयन्तु वा ॥
 अद्रपट्कयुतं चैव जातिपट्कमन्वितं ।
 तथेच्छामिकया गज्या समारूढकमण्डलुं ॥
 ज्ञानारय्या दक्षिणतो वामतश्च क्रियाख्यया ।
 तच्चप्रथमयं साक्षाद्दिव्यामूर्त्तिं सदागिषं ॥
 मूर्त्तित्वेनैव सद्रूप्या सकलीकृत्य च क्रमात् ।
 मम्पूज्य च यथान्यायमर्घान्तं मूलविद्यया ॥
 मूर्त्तिमन्तं गिषं साक्षाच्छ्रुत्या परमया सह ।
 तत्रापाद्य महादेवं सदसद्वाक्तिवर्जितं ॥
 पञ्चोपचारणं कृत्वा पूजयेत्परभेद्भरं ।
 ब्रह्मभिय पडद्वैय तथा मातृकया पि च ॥
 प्रणवेन गिवेनैव गक्तियुक्तेन च क्रमात् ।
 गान्तेन च तथान्यैय देवमन्त्रै य कृतुश्चगः ॥
 पूजयेत्परमं देवं केवलेन गिवेन वा ।
 सद्यादिसुखमीशानं कृत्वाथ स्वपनं विना ॥
 पञ्चायरूपपूजान्तु प्रारभेत् यथाक्रमं ।
 तत्रादौ गिषयोः पार्श्वे दक्षिणे वामतः क्रमात् ॥
 गन्धार्घ्यैरर्चयेत्पूर्वं देवी हेरम्बपरम्मुखी ।
 ततो ब्रह्माणि परित ईशानादि यथाक्रमं ॥
 सशक्तिकानि सद्यान्तं प्रथमावरणे यजेत् ।
 षडङ्गान्यपि तत्रैव हृदयादीन्यनुक्रमात् ॥
 गिवम्य च गिवायाथ वामादिषु समर्चयेत् ।

तत्र वामादिकान्* रुद्रानष्टौ वामादिशक्तिभिः ।

अर्चयेद्वा न वा पद्यात् पूर्वादिपरितः क्रमात् ॥

पङ्कानि वामादिरुद्राद्य तथैव दर्शिताः ।

हृदयश्च शिरश्चैव शिखा वर्णश्च नेत्रकं ।

स्वस्तिमेत्येवमुक्तानि पङ्कानि मनोपिभिः ॥

वामो-ज्येष्ठस्तथारुद्रः कालोविकरणस्तथा ।

बलविकरणश्चैव बलप्रथमनस्तथा ।

सर्वभूतस्य दमनस्तादृशाद्याष्टशक्तयः ॥

प्रथमावरणं प्रोक्तं द्वितीयावरणं तृण् ।

अनन्तं पूर्वादिक्पत्रे शक्त्या सह शिवीक्ष्णं ॥

तत्रैवीक्ष्णरदिक्पत्रे एकनेत्रं समर्चयेत् ।

एकनेत्रश्च तच्छक्तिं पद्यादौशानटिग्दले ॥

त्रिमूर्त्तिं तस्य शक्तिश्च पूजयेद्गनिदिग्दले ।

श्रीकण्ठं नेर्त्तते पत्रे तच्छक्तिं तस्य वामतः ।

अथैव मारुते पत्रे शिखण्डीशं समर्चयेत् ॥

प्रथमावरणे चेष्या न वा ते चक्रवर्त्तिनः ।

द्वितीयावरणे पूज्याः शक्तिभियाष्टमूर्त्तयः ॥

अष्टासु क्रमगोदिक्षु पूर्वादिपरितः प्रभोः ।

भवः शर्वस्तथेशानोरुद्रः पशुपतिस्तथा ।

उग्रोभीमोमहादेव इत्यष्टौमूर्त्तयः क्रमात् ॥

अन्तरान्तरतथैषां महादेवादयः क्रमात् ।
 शक्तिभिः सह संपूज्यास्तत्रैकादशमूर्तयः ॥
 महादेवः शिवोरुद्रः शङ्करोनीललोहितः ।
 इंशानो विजयोभीमो देवदेवोभवीश्वरः ।
 कपालीशश्च कथ्यन्ते तथैकादशशक्तयः ॥
 तत्राष्टौ प्रथमं पूज्या वाङ्मियादि यथाक्रमं ।
 देवदेवः पूर्वपत्नमीशान्यामग्निगोचरे ॥
 भवोद्भवस्तयोर्मध्ये कपालीशस्ततः परं ।
 तस्मिन्नावरणे भूयोवृषेन्द्रं पुरतोयजेत् ॥
 नन्दिनन्दक्षिणे तस्य महाकालं तद्योत्तरे ।
 शास्तारं वज्रिदिक्पत्रे मातृर्दक्षिणदिग्दले ॥
 गजास्यं नैर्ऋते पत्रे पण्मुखं वारुणे ततः ।
 ज्येष्ठां वायुदले गौरीमुत्तरे चण्डमैश्वरे ॥
 शास्तूनन्दीशयोर्मध्ये मुनीन्द्रं वृषभं यजेत् ।
 महाकालस्योत्तरतः पिङ्गलं तु समर्चयेत् ॥
 शास्तृमातृसमूहस्य मध्ये शृङ्गीश्वरन्ततः ।
 मातृद्विघ्नेशमध्येतु वीरभद्रं समर्चयेत् ॥
 स्कन्दविघ्नेशयोर्मध्ये यजेद्देवीं सरस्वतीं ।
 ज्येष्ठाकुमारयोर्मध्ये महामोदीं समर्चयेत् ॥
 गणाम्बाचण्डयोर्मध्ये देवीं दुर्गां समर्चयेत् ।
 तत्रैवावरणे भूयः शिवानुचरसंहतिं ॥
 रुद्रप्रथमभूवाख्यां त्रिविधाञ्च स्वशक्तिकां ।

*प्रथमपूजाख्यामिति पुस्तकाकारे पाठः ।

शिवायाःसखीवर्गं च यजेत् ध्यात्वा समन्ततः ॥
 एवं तृतीयावरणे वितते पूजिते मति ।
 चतुर्थावरणं ध्यात्वा वहिस्ताम्य समर्घं येत् ॥
 भानुः पूर्वदले पूज्योदक्षिणे चतुराननः ।
 रुद्रोवरुणदिक्पत्रे विष्णुःत्तरदिग्दले ॥
 चतुर्णामपि देवानां पृथगावरणान्यथ ।
 तत्पूजानन्तरं कुर्यात्तच्छ्रास्त्रोक्तप्रकारतः ॥
 अथवा भानुमध्यर्धं प्रथमावरणे यजेत् ।
 तम्यात्मनि यडेवादी दीमाद्याभिय शक्तिभिः ॥
 दोषा सूक्ष्मा जया भद्रा विभूति विमला क्रमात् ।
 अमोघा विद्युता चैव पूर्वादिपरितः स्थिताः ॥
 द्वितीयावरणे पूज्यायतस्रोमूर्त्तयः क्रमात् ।
 पूर्वाद्युत्तरपर्यन्ताः शक्तयश्च ततः परं ॥
 आदित्योभास्करोभानूरविद्येत्वनुपूर्वशः ।
 अर्को ब्रह्मा तथा रुद्रोविष्णुश्चैवं विवस्वतः ॥
 विस्तारात् पूर्वदिग्भागे सुतावा* दक्षिणे स्थिताः ।
 बोधनी पश्चिमे भागे आप्यायेदुत्तरे पुनः ॥
 उपां प्रभान्तस्था प्रज्ञां सन्ध्यामपि† ततः पर ।
 ईशानादिषु कीर्णेषु द्वितीयावरणे यजेत् ॥
 सोममङ्गारकश्चैव बुधं बुद्धिमताम्बरं ।
 बृहस्पतिं बृहद्बुद्धिं भार्गवन्तेजसांनिधिं ॥

* सुतारारतिक्रचित् पाठः ।

† साध्यामपीतिक्रचित् पाठः ।

ग्रनैश्वरन्तथा राहुं केतुं धूम्रं भयंकरं ।
 समन्ततीयजेदेतांस्तृतीयावरणे क्रमात् ॥
 अथवा द्वादशादित्यान् द्वितीयावरणे यजेत् ।
 छतीयावरणे चैव राशीन् द्वादश पूजयेत् ॥
 सप्तसप्तगणां चैव वह्निरस्य समन्ततः ।
 ऋषीन् देवांश्च गन्धर्वान् पन्नगा द्वापरीगणान् ॥
 यामण्यश्च तथा यच्चं जातुधानांस्तथा हयान् ।
 सप्तछन्दोनयांचैव बालखिल्यांश्च पूजयेत् ॥
 एयं त्रयावरणं देवं समस्यञ्चा दिवाकरं ।
 ब्रह्माणमर्चयेत् पद्यात्त्रिभिरावरणैः सह ॥
 हिरण्यगर्भं पूर्वस्यां विराजं दक्षिणे ततः ।
 कालं पश्चिमदिग्भागे पुरुषञ्चोत्तरे यजेत् ॥
 हिरण्यवर्णः प्रथमोब्रह्मा कमलसन्निभः ।
 कालोजात्याञ्जनप्रख्यः पुरुषः स्फटिकीपमः ॥
 त्रिगुणोराजसदैव तामसः सात्विकस्तथा ।
 चत्वारण्ये क्रमशः प्रथमावरणे स्थिताः ॥
 द्वितीयावरणे पूज्याः पूर्वादिपरितः क्रमात् ।
 सनत्कुमारः सनकः सनन्दश्च सनातनः ॥
 छतीयावरणे पद्यादर्चयेत् प्रजापतीन् ।
 अष्टौ पूर्वास्तु पूर्वाच्चोन् प्राक् पद्यादुत्तरं क्रमात् ॥
 दक्षो-रुचि-भृगु-यैव मरीचिश्च ततोऽङ्घ्रिराः ।
 पौलस्त्यः पुलहश्चैव क्रतुरत्रिश्च कश्यपः ॥
 वशिष्ठयेति विख्याताः प्रजानां पतयस्विमे ।

तेषां भार्याथ तैः सार्धं पूजनोया यथाक्रमं ॥
 प्रसूतिश्च तथाकूतिः ख्यातिः संभूतिरेवच ।
 स्मृतिः प्रीतिः क्षमाचैव सन्ततिद्यानसूयका ॥
 देवमातारुन्धती च सर्वाः खलु प्रतिवताः ।
 शिवाच्च नरता नित्यं श्रीमत्यः प्रियदर्शनाः ॥
 प्रथमावरणे वेदां यतुरो वास्य पूजयेत् ।
 इतिहासपुराणानि द्वितीयावरणे पुनः ॥
 तृतीयावरणे पश्चात् धर्मशास्त्रपुरःसराः ।
 वैदिका निखिला विद्याः पूज्या एव समन्ततः ॥
 पूर्वार्दिपरितो वेदासु दन्येतु यथा रुचि ।
 अष्टधा वा चतुर्धा वा कृत्वा पूज्य समन्ततः ॥
 एवं ब्रह्माणमभ्यर्च्य त्रिभिरावरणैर्युतं ।
 दक्षिणे पश्चिमे पश्चाद्द्रुं सावरणं यजेत् ॥
 तस्य ब्रह्मपङ्क्तानि प्रथमावरणं स्मृतं ।
 द्वितीयावरणं चैव विद्येश्वरमयं तथा ॥
 तृतीयावरणे भेदी विद्यते स तु कथ्यते ।
 चतस्रीमूर्त्तयस्तस्याः पूज्याः पूर्वार्दिभिः क्रमात् ॥
 त्रिगुणः सकलो देवः पुरस्ताद्विषसंज्ञकः ॥
 राजसोदक्षिणे ब्रह्मा सृष्टिकृत् पूज्यते सदा ।
 तामसः पश्चिमे वाग्निः पूज्यः संहारको हरः ॥
 सात्विकः सुखकृत्सौम्यो विष्णुर्विश्वपतिर्गुहः ।
 एवं पश्चिमदिग्भागे शम्भोः षड्विंशकं शिवं ॥
 समभ्यर्च्योत्तरे भागे ततो वैकुण्ठमर्चयेत् ।

वासुदेवं पुरस्तस्य प्रथमावरणे यजेत् ॥
अनिरुद्धं दक्षिणतः प्रद्युम्नं पश्चिमे ततः ।
सौम्ये संकर्षणं पश्चाच्च तौ वा यजेदिमी ॥
प्रथमावरणं प्रोक्तं द्वितीयावरणं शृणु ।
मत्स्यः कूर्मी वराहश्च नारसिंहश्च वामनः ॥
रामेष्वन्यतमः हृष्णोभवानश्वमुखोऽपि च ।
तृतीयावरणे चैकं पूर्वभागे समर्चयेत् ॥
नारायणाख्यं* याम्येऽस्रं क्वचिद्व्याहृतं यजेत् ।
पश्चिमे पाञ्चजन्यं च शार्ङ्गं धनुरयोत्तरे ॥
एवं चावरणं साक्षाद्विष्णुाख्यं परमं हरिं ।
महाविष्णुं सदा विष्णुं मूर्त्तिं कृत्य समर्चयेत् ॥
इत्थं चतुस्तुर्भुजं क्रमात्पूर्त्तिं चतुष्टयं ।
पूजयित्वा तु तच्छक्तीयतस्तः पूजयेत् क्रमात् ॥
प्रभामान्येयदिग्भागे नैऋते तु स्वरस्वतीं ।
गणाम्बिकाञ्च वायव्ये लक्ष्मीं रौद्रे समर्चयेत् ॥
एवं † भान्वादिमूर्त्तीनान्तच्छक्तीनामनन्तरं ।
पूजां विधाय लोकेशास्तत्रैवावरणे यजेत् ॥
इन्द्रमग्निं यमञ्चैव नैऋतं वरुणं तथा ।
वायुं सोमं कुबेरं वा पश्चादीगानमर्चयेत् ॥
एवं चतुर्धावरणं पूजयित्वा विधानतः ।
आयुधानि महेशस्य पद्माद्वाह्यं समर्चयेत् ॥

* नारायणश्चेति कथित्वाटः ।

† भान्वादिमूर्त्तीनामिति कथित्वाटः ।

श्रीमच्छिशूनमैशाने वज्रं माहिन्द्रदिक्षु खे ।
 परशुं वज्रिदिग्भागे याम्ये सायकमर्चयेत् ॥
 नैर्ऋते तु यजेत् खड्गं पाशं वरुणगोचरे ।
 अद्भुतं मारुते भागे पिनाकञ्चोत्तरे यजेत् ॥
 एपमावरणं चैवं संपूज्यानन्तरं वह्निः ।
 पश्चिमाभियुक्तं रौद्रे चैत्रपालं समर्चयेत् ॥
 सर्वावरणदेवानां बहिर्वा पश्चिमे यथा ।
 पञ्चगोमातृभिः सार्धं भञ्जीचपुरतीर्थजेत् ॥
 नन्दा सुभद्रा सुरभी सुश्रीला सुमनास्तथा ।
 पञ्च गोमातरस्वे ताः शिवलोके व्यवस्थिताः ॥
 ततः समन्ततः पूज्याः सर्वा वै देवयीनयः ।
 छेचरा ऋषयः सिद्धा दैत्या यक्षाश्च राक्षसाः ॥
 अनन्ताद्याश्च नागेन्द्रा नागैस्तत्र कुलीनवैः ।
 डाकिणी-भूत-वेताल-प्रेतभैरव-नायकाः ॥
 पातालवासिनश्चान्ये नानायोनिषु सम्भवाः ।
 नद्यः समुद्रा गिरयः काननानि सरांसि च ॥
 पशवः पक्षिणोहृत्ताः कीटाद्याः क्षुद्रयीनयः ।
 नराय विविधाकारा मृगाश्च क्षुद्रयीनयः ॥
 भुवनान्यन्तरण्डम्य ततो वृक्षाण्डकीटयः ।
 बहिरण्डानि सान्द्यानि भुवनानि सहस्रभिः ॥
 वृक्षाण्डधारका रुद्रा दग्दिक्षु व्यवस्थिताः ।
 यत्नोपं यथमाहेयं यद्वा शाक्यं ततः परं ॥
 यत् किञ्चिदगं गन्धश्च पाशं चिदचिदात्मकं ।

तत्सर्वं शिवयोः प्रान्ते बुद्धा सामान्यतो यजेत् ॥
 कृताञ्जलिपुटाः सर्वे चिन्त्याः स्मितमुखास्तथा ।
 सादरं प्रेक्ष्यमाणाय देवं देवीञ्च सर्वदा ॥
 इत्थमावरणान्यर्च्य कृत्वाप्यचेमशान्तये ।
 पुनरभ्यर्च्य देविशं पञ्चाक्षरमुदीरयेत् ॥
 निवेदयेत्ततः पयास्त्रिवयोरमृतोपमं ।
 सरसव्यञ्जनं शुद्धं पङ्कजकारं महाचरुं ॥
 द्वात्रिंशद्दादकैर्मुख्यमध्यमं^१ त्वाटकावरं ।
 साधयित्वा यथा सम्पत् अथवा विनिवेदयेत् ॥
 ततो निवेद्य पानीयन्ताम्बूलञ्चोपवंशकैः ।
 नीराजनादिकं कृत्वा पूजाशेषं समापयेत् ॥
 योगोपयोगिद्रव्याणि विशिष्टान्येष साधयेत् ।
 वित्तशाठ्यं न कुर्वीत बुद्धिमान् विभवे सति ॥
 शिवस्थोपेक्षकस्यापि व्यङ्ग्याप्यनुतिष्ठतः ।
 न फलन्त्येव काम्यानि कर्माणीति सतां कथा ॥
 तस्माच्छाठ्यमुपेक्षाञ्च त्वङ्गा सर्वाङ्गयोगतः ।
 कुर्यात् काम्यानि कर्माणि फलसिद्धिं यदिच्छति ॥
 इत्थं पूजां समाप्याथ देवं देवीं प्रणम्य च ।
 भक्त्या पूजां समाधाय ततस्तोत्रमुदीरयेत् ॥
 ततस्तोत्रजपस्यान्ते त्वष्टोत्तरशतं वरं ।
 जपेत् पञ्चाक्षरीं विद्यां सहस्रोत्तरमुत्सुकः ॥

● सर्वं पङ्कजकारमिति कश्चिन् पाठः ।

† मधुमनिति कश्चिन् पाठः ।

*दद्यात् पूजां गुरोः पूजां कृत्वा यथात् यथा क्रमं ।
 यथोदयं यथाश्रद्धं मदस्नानपि पूजयेत् ॥
 तत उवाच देवेयं सर्व्वरावरणैः सह ।
 मण्डलं गुरवे दद्याद्योगोपकरणैः सह ॥
 शिवायितेभ्यो दद्याद्वा सर्वा एवानुरूपतः ।
 अथ वा तद्विवायैव शिवचेने समर्पयेत् ॥
 शिवान्नौ वा यजेद्देवं होमद्रव्यैस्तु सप्तभिः ।
 समभ्यर्था यथापूर्वं सर्वावरणदेयताः ॥
 एष योगेश्वरोनाम त्रिषु लोकेषु विद्युतः ।
 तस्मादभ्यधिकः कश्चिद्योगोक्ति भुवने क्वचित् ॥
 न तदस्मिन् जगत्त्र्यम्बकमाध्यं यदनेन तु ।
 ऐहिकं वा फलं किञ्चिदामुषिकमथापि वा ॥
 इदमस्य फलं नैदमिति नैव निश्चयते ।
 येनो रूपस्य कृतस्य यदिदं श्रेष्ठसाधकं ॥
 इदनु शक्यते वक्तुं पुरुषेण यदर्हते ।
 चिन्तामणिरिवैतस्मात्तत्तेन प्राप्यते फलं ॥

इति गणेशदानविधिः ।

अथ मरुदानं ।

ब्रह्माण्डपुराणात् ।

प्रातः संप्रवक्ष्यामि शृणुष्वं मुनिमत्तमाः ।

मरुदानमिति प्रीत्यं सर्व्वपापप्रणाशनं ॥

संस्थापयेत्तेषु यथाक्रमेण ॥

अथ दक्षिणोत्तरतो रेखापट्कमालिख्य पूर्वपदि
मायताभिरेकादशरेखाभिः

पञ्चाशत्कोष्ठनिष्पत्तिः स्यात्

तत्र मध्यमवीथ्यां, उत्तरतः षष्ठे कोष्ठके ।

इन्द्रासनं उत्तरे अवशिष्टकोष्ठकाः,

मरुताभासनं मरुत्रामानि तु

वायु पुराणात् ।

ततस्तेषान्तु नामानि मातापित्तोः प्रचक्रतुः ।

तद्विधैः कर्मभिश्चैव मरुतान्तो षष्ठक् षष्ठक् ॥

शुक्रज्योतिस्तथादित्यः चित्रज्योतिस्तथापरः ।

सत्यज्योतिश्च ज्योतिष्मान् सत्यहा ऋतुपास्तथा ॥

प्रथमोयं गणः प्रोक्तो द्वितीयन्तु निबोधत ।

ऋतजित्कृत्यजिच्चैव सुप्तैः सेनजित्तथा ॥

अन्तिमित्रो ह्यमित्रश्च दूरेमित्रस्तथा परः ।

गण एष तृतीयस्तु तृतीयोयद्विबोधत ॥

ऋत.सत्यो भ्रूवोधर्ता विधर्ताश्च विधारय ।

धरुणश्च तृतीयस्तु चतुर्थं मे निबोधत ॥

ध्वान्तश्च धुनितश्चैव मभरश्च तथा गणः ।

ईदृक्षामः पुरुषश्चैव अन्यादृक्षाम एतनः ॥

समिता ममदृक्षाम प्रतिदृक्षाम वै गणः ।

मरुतेन्द्र' मभरमः तथाद्वियविशोपरः ॥

यज्ञरथैवानुगम्यमान्नाशान्योमानुषीविगः ।

दैत्यदेवाः समाख्याताः समैते सप्तका गणाः ।
एते ह्येकोनपञ्चाशन्मरुतो नामतः ऋता इति ॥

प्रागादिपूर्वोत्तरमघ चैवं
सर्वाणि छात्यानि च कारयित्वा ।
वस्रैरथावेद्य कुशीदक्षैश्च
संप्रोष्य तस्मिन्नुत्तरैर्यजुर्भिः ॥
मध्ये महेन्द्रस्तिगुणेन हेम्रा
वज्रायुधः शक्तिधरः किरौटी ।
हारादिकेयूरधिभूपिताङ्गी
देवाधिपोलीकपतिः प्रशान्तः ॥

कार्य इति अध्याहार्यं
अभ्यर्च्य देवान् मरुतघ पूर्व
मनन्तरं विप्रवरांस्तथैव ।
प्रत्येकमेव प्रदत्तु तेषां
प्रदक्षिणं चोत्तरपूर्वमेव ॥
प्रागे शुभे पुष्यकाले च दाता
स्नात्वा ततस्त्रिलमियैः कुशीदैः ।
प्रदक्षिणं पुष्यगृहीतहस्तः
कृत्वा तु विप्रेण सहैव मर्षान् ॥
प्रणम्य पुष्याश्चमिना च मर्षं
प्रदापयेद्देवगणं क्रमेण ॥
प्रत्येकमेवं द्वित्रपुत्रवानां
प्रणम्य मन्त्रं समुदाहरेत् ॥

वृणोति देवं मरुतान्तथैकं
 मयि प्रभो देव कुरु प्रसादं ।
 तव प्रसादादघनायनं मे
 सोवर्षं रूपास्तु सदा मरेशाः ॥
 इत्येवमुक्त्वा मरुतः प्रदाय
 ततोमहेन्द्रं प्रददेष देवं ।
 वःकारयेद्द्विप्रवरभ्तु तस्मै
 स्वस्तोति विप्राश्च पुरोभिजाय ॥

ततः संपूज्य गुरवे दक्षिणाञ्च यथोचितान्
 शस्तिवाचकपिप्राणां दक्षिणाञ्च यथार्हतः ॥
 त्वेनोक्त्वा राजीजगतामधोगो
 देवाधिपोदैत्वगणाभिहस्ता ।
 श्रेयांसि मष्टं प्रददातु देवो
 देवाय जीवज्जधरः प्रशान्तः ॥
 इत्युच्चार्य ततोदद्याद्वेयं षज्जधरं हरिं ।
 पूजायामपि गतस्य मन्त्र एव प्रकीर्तितः ॥
 य एवं कुरुते दानं मरुतामिधिपूर्वकं ।
 स मन्थकामसंपन्नो देववह्निय मोदते ॥
 यद्योक्तं ब्रह्मणा वेदं नारदाय सुरर्षये ।
 तथा मयापि यः सर्वं प्रोक्तं वै मुनिमत्तमाः ॥

इति मरुदानविधिः ।

अथ भुवनप्रतिष्ठाविधिः ।

तस्मिन् कर्मणि युञ्जीत पठमानो द्विजोत्तमैः ।
 शङ्खभेरीनिनादैश्च गीतमङ्गलनिःस्वनैः ।
 मुख्याहजयघोषैश्च ब्राह्मणान् पूज्य यत्नतः ।
 आचार्यमपि सपूज्य घासोभिर्भूर्पणैस्तथा ।
 प्रारम्भंकारयेद्राजन् पटे तस्मिन् यद्योदितं ।
 पौराण विधिमास्थाय भुवनानि यथाक्रमं ।
 मध्ये लिखापयेद्राजन् जम्बूद्वीपं सविस्तरं ।
 तस्य मध्ये स्थितोमेरुर्मेरोरुपरि देवताः ।
 दिग्वासु लोकपालानां पुर्योऽष्टौ सुरसंयुताः ।
 सप्तद्वीपवती पृथ्वी सप्तचैव कुन्दाचनाः ।
 सागराः सप्त एवात्र नद्योहृद्याः स सिन्धवः ।
 पातालाः सप्त या चैव सप्तस्वर्गदिभूतयः ।
 ब्रह्म-विष्णु-गिवादीनां भुवनानि यथाक्रमं ।
 ध्रुवमार्गस्तथादित्यो ग्रहतारागणैर्हृतः ।
 देव-दानव गन्धर्वा यक्षराक्षसपद्मगाः ।
 षट्पयो मुनयो-गाथो-देवमातर एव च ।
 सुपर्णाद्याश्च विहगा नागायैरावतादयः ।
 दिग्गजाटकमचैव नेत्रयेद्रक्षमण्डितं ।
 एवं विधं पटं राजन् कारयित्वा सुगोभनं ।
 दशोत्तरेण पद्मसा एतत् सर्वं समाहृतं ।
 तप्तोज्जमाहृतं भृशोमहतीयेण मर्त्यगः ।
 तेजस्तु वायुना यायुराकाशेन समाहृतः ।
 भूतादिना तथाकाशं भूतादिमहता तथा ।

अव्यक्तेन महान्तैव व्याप्ती वै बृद्धिलक्षणः ।
 अव्यक्तान्तमसा व्याप्तं तमय रजसा तथा ।
 रजः सत्वेन संव्याप्तं त्रिधा प्रकृतिरुच्यते ।
 एवमावरणोपेतं ब्रह्माण्डमखिलं नृप ।
 पुरुषेणावृतं सर्वं सबाह्याभ्यन्तरं तथा ॥
 एतत्सर्वं पटस्यन्तु कृत्वा चित्रमयं सुधीः ।
 कार्त्तिक्यामयने चैव विपुत्रे ग्रहणे तथा ॥
 पूजयेद्येन विधिना तत्समासेन मे शृणु ।
 पूर्वतोमण्डलं चास्य विचित्रं कारयेद्बुधः ॥
 नव कुण्डानि चत्वारि चतुरस्राणि कारयेत् ।
 द्वौ द्वौ नियोजयेत्तु ब्राह्मणौ वेदपारगौ ॥
 यज्ञोपकरणोपेतौ वस्त्राभरणभूषितौ ।
 होमं कुर्युर्यतात्मानोः मीनिनः सर्व एव ते ॥
 नामधेयैः पटस्यानां मन्त्रै रोङ्कारपूर्वकैः ।
 यजमानस्ततः सर्वं सर्वालङ्कारभूषितः ॥
 आचार्येण समं कुर्यात्पूजामप्ये पटस्य तु ।
 पुष्पैर्वस्त्रैः समभ्यर्च्य मन्त्रमेतमुदीरयेत् ॥
 ब्रह्माण्डोदरवर्तीनि भुवनानीह यानि तु ।
 तानि सन्निहितान्यत्र पूजितानि भवन्तु मे ॥
 ब्रह्मा विष्णुस्तथारुद्रौ ह्यादित्या वसवस्तथा ।
 पूजितास्तु प्रतिष्ठामु भवन्तु मततं मम ॥

एवं सम्पूज्य विधिवत् कृत्वा चैव प्रदक्षिणं ।
 भस्मान्नानाविधांश्चैव नैवेद्यं तत्र दापयेत् ॥
 गङ्गतूर्यनिनादैश्च जागर कारयेत्ततः ।
 वज्रघीर्षैर्बिचित्रैश्च गीतमङ्गलनिःस्वनैः ॥
 पुनः प्रभाते विमले स्नात्वा शुचिरलङ्कृतः ।
 पूर्वोक्तेन विधानेन पुनः सम्पूज्य तं पटं ॥
 ऋत्विक् पूजान्ततः कृत्वा गोगतेन विचक्षणः ।
 अथ वा गोसुगन्ध्यादेकैकस्थाप्यलङ्कृतं ॥
 उपानहो तथाच्छवं श्चोपकरणानि च ।
 यद्यदित्तमद्विद्विष्विष्वं दद्याद्विचक्षणः ॥
 ततः प्रकल्पयेद्दानं नागयुक्तमलङ्कृतं ।
 अनाभे वाजिसंयुक्तं पताकाध्वजमालिनं ॥
 सहस्रं दक्षिणान्दत्त्वा ततस्वारोपयेत्पटं ।
 वाघ्नं वा रथेनाथ नयेद्देवालयं ब्रधः ॥
 तत्र सम्स्थापयेन्नोर्त्वा गन्धैः पुष्पैश्च पूजयेत् ।
 तत्रापि दद्यात्त्रैवेद्यं कुर्याद्यापि महोत्सवं ॥
 दग्निद्रायतमे तस्य प्रतिष्ठा क्रियते नृप ।
 पूजा तत्रापि महती कर्त्तव्या भूतिमिच्छता ॥
 चन्द्रातपन्तु घण्टाश्च ध्वजाद्यन्दापयेत्क्षधीः ।
 यथागङ्गाया च राजेन्द्र गुरु गौरवययुष ॥
 अभ्यर्गा दक्षिणाभिस्य न्नाष्ट्रणांश्च विमर्षयेत् ।

एतस्यैव प्रभावेण पुराणाद्यक्रवर्त्तिनः ।
 तथाविध पद लब्धा लोके कीर्त्तिव्वितेनिरे ॥
 एतत्ते सर्वमाख्यात यन्मान्त्वं परिपृच्छसि ।
 नारो वा पुरुषो वापि प्रतिष्ठाम्भौवनीन्तु यः ॥
 प्रकरोति विधानेन कृतकृत्यो भवेद्भवं ।
 धर्मञ्च वर्द्धयति* धर्मगतानि धत्ते
 प्रसादयति पापमपाकरोति ।
 विख्यापयेच्च भुवनेषु विशेषनिष्ठां
 तन्नास्ति यत्र कुरुते भुवनप्रतिष्ठां ॥

इति भुवनप्रतिष्ठाविधिः ।

अथ कल्पदानं ।

मत्स्यपुराणे ।

कल्पानुकीर्त्तनं दक्षे सर्वपापप्रणाशनं ।
 यस्यानुकीर्त्तनादेव वेदपुण्येन युज्यते ॥
 प्रथम. श्वेतकल्पस्तु द्वितीयो नीललोहितः ।
 वामदेवस्तृतीयस्तु तथा रथन्तरोपरः ॥
 रौरव. पञ्चम प्रोक्तः षष्ठ. प्राण इति स्मृतः ।
 सप्तमीय हृष्टकल्प कन्दर्पोष्टम उच्यते ॥
 नव्याऽथ नवम प्रोक्त इंगानीदृशम स्मृतः ।

दानखण्डे १२ अध्यायः ।] हेमाद्रिः ।

ध्यान एकादशः प्रोक्तः तथामारस्वतोपरः ॥
 त्रयोदश उदानस्तु गारुडोश्च चतुर्दशः ।
 कूर्मः पञ्चदशोऽज्ञेयः पौर्णमासो प्रजायते ॥
 योडशी-नारसिंहस्तु समानस्तु ततः परः ।
 आग्नेयोऽष्टादशः प्रोक्तः सोमकल्पस्तथा परः ॥
 मानवी विंशतिः प्रोक्तस्तत्पुमानिति चापरः ।
 वैकुण्ठ-यापरस्तद्दक्षश्रीकल्पस्तथापरः ॥
 चतुर्विंशस्तथा प्रोक्तः सावित्रीकल्पसंज्ञकः ।
 पञ्चविंशतिमे घोरो वाराहस्तु ततीपरः ॥
 सप्तविंशोऽथ वैराजी गौरीकल्पस्तथापरः ।
 माहेश्वरस्ततः प्रोक्तो विपुरो यत्र घातितः ॥
 पित्रकल्पस्तथा ते तु या कुहूर्ध्वद्वयः स्मृता ।
 इत्ययं* ब्रह्मणोमासः सर्वपापप्रणाशनः ॥
 आदावेव हि माहात्म्यं यस्मिन् यस्य विधीयते ।
 तस्य कल्पस्य तन्नाम विहितं ब्रह्मणा पुरा ॥
 यस्तु दद्यादिमान् कृत्वा हेमान् पर्वणि पर्वणि ।
 ब्रह्मविष्णुपुरे कस्यं मुनिभिः पूज्यते दिवि ॥
 सर्वपापक्षयकरं कल्पदानं यतोभवेत् ।
 मुनिरूपांस्ततः कृत्वा दद्यात् कस्यान् विचक्षणः ॥
 मुनिरूपांस्ततः कृत्वा दद्यात् कस्यान् विचक्षणः ॥

ब्रह्माण्डदाने ।

इति कल्पदानविधिः ।

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमहादेवस्य समस्तकारणाधीश्वर-
सकलविद्याविगारदश्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्ता
मणौ दानखण्डे देवतादानप्रकरणे ।

—

अथ कालविशेषेण दानविशेषा अभिधीयन्ते ।

अभ्यर्चन् विधिनातिथीन् विरचन् नक्षयोगान् तिथीन्
वारम्वारमुदारमङ्गलगुरुप्रीतिर्बुधं प्रीणयन् ।
विभ्राणः पृथग्मित्रमण्डलसदासद्भ्रान्तिकान्तं गृहं
साधुं श्लोकराणप्रयोगकुशलो हेमाद्रिरेव क्षिती ॥
तेनाथ तिथिवारर्चयोगेषु करणेषु च ।
सद्भ्रान्त्यादिषु कालेषु क्रियते दानमंग्रहः ॥

तत्र तिथिदानानि तावदुच्यन्ते ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

प्रतिपद्यथ पुष्याणां द्वितीयायां वृतस्य च ।
पञ्चम्यास्तु फलानां वै षष्ठां छानस्य मानद ॥
सप्तम्याश्चाप्यपूपानामष्टम्याश्च गुहस्य च ।
कुम्भापस्य नवम्याश्च दशम्यां भोजनस्य च ॥
एकादश्यां सुवर्णस्य द्वादश्यां उमनस्य च ।
त्रयोदश्यास्तु गन्धानां मितायाम्भद्रकारं ।
दानञ्च परमायस्य षष्ठदश्यां महाफलं ॥

भविष्योत्तरे ।

श्रीकृष्ण उवाच ।

तिथिदानमिदानीन्ते कथयामि युधिष्ठिर ।
 सर्वपापप्रशमन सर्वविघ्नविनाशनं ॥
 मानसं वाचिकं वापि कर्मजं यदद्यन्वेत् ।
 सर्वं प्रशममायाति दानेनानेन पाण्डव ॥
 श्रावणे कार्त्तिके चैत्रे वैशाखे फाल्गुने तथा ।
 सितपक्षे तु तदानं दातव्यं पुष्टिवर्धनं ॥
 दत्तं यद्वा सहाय्य पात्रप्राप्तिस्तथैव च ।
 दानकालः सदैवेह कथितस्तत्त्वदर्शिभिः ॥
 तोषे चायतने गोष्ठे गृहे वा नियतात्मवान् ।
 यद्दाति नरयेष्ठ तदानन्त्यायः कल्पते ॥
 प्रतिपत्सु द्विजान् पूज्य पूजयित्वा प्रजापतिं ।
 सोवर्णमरविन्दं च कारयित्वाष्टपत्रकं ।

प्रजापतिलक्षणमुक्तं,

ब्रह्माण्डदाने ।

कृत्वा त्वोदुम्बरे पात्रे सुगन्धघृतपूरिते ।
 पुष्पैर्धूपैः पूजयित्वा विप्राय प्रतिपादयेत् ॥

श्रीदुम्बरं, ताम्रपात्रं ।

पत्नेन विधिना दद्यात् कस्य कस्यमान्यं ।

ईक्षितान् भ्रमते कामान् निष्कामो ब्रह्ममात्मतां ।

वह्निं पूज्य द्वितीयायां भूर्भुवःस्वरिति क्रमात् ।
 तिलाज्येन शतं हुत्वा दत्त्वा पूर्णाहुतिं ततः ॥
 वैश्वानरन्तु सोवर्षं ॥ स्थापयेत्ताम्रभाजने ।
 गुह्याज्यपूरिते राजंस्तोत्रपूर्णवटोपरि ॥
 पूजयित्वा वस्त्रमात्यैर्भक्ष्यभोज्यैरनेकधा ।
 ततस्तं ब्राह्मणे दद्यात् ॥ इहोर्ध्वं प्रीयतामिति ॥

वैश्वानरलक्षणमुक्तं

ब्रह्माण्डदाने ।

यावज्जीवकृतात्पापान्मुच्यते नात्र संग्रहः ।
 ऋतो-वह्निपुरे याति प्राहेदं नारदो मुनिः ॥
 तृतीयायां महाराज गोधां स्वर्णमयीं शुभां ।
 स्थापयेत्ताम्रपात्रे तु सवणीपरि वेगयेत् ॥
 जीरकं कदुखण्डञ्च गुहं पार्श्वेषु दापयेत् ।
 रक्तवस्त्रयुगलञ्च कुटुमेन विमूषितं ॥
 पुष्पधूपैः सनैवेद्यैः पूजयित्वा द्विजातये ।
 दत्त्वा यत् फलमाप्नोति पार्थ तत् केन वर्ण्यते ॥
 प्रामादा यत्र सोवर्णा नद्यः पायसकर्दमा ।
 गन्धर्वा ऋषयो यत्र तत्र ते यान्ति मानवाः ॥
 स्वर्गादाहृत्यः संसारे सुररूपः सुभगो भवेत् ।
 दाता भोक्ता बहुधनः पुत्रपीतममन्वितः ॥
 नारी वा तद्दणैर्युक्ता भवतीति न संग्रहः ।

वज्रिपुराणे ।

योददाति द्विजेभ्यस्तु तृतीयायामुपानद्यौ ।
 वैशाखे शुक्ले पक्षे तु सख्यं करकान्वितं ।
 न तस्य मानसोदाहीमर्त्यलोकेऽभिजायते ॥
 सर्व्वव्याधिविनिर्मुक्तः श्रियं पुत्रांश्च विन्दति ।
 कालादिह यदायाति मम लोके द्विजोत्तम ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

वैशाखे शुक्लपक्षे तु तृतीयायां द्विजोत्तम ।
 यद्ददाति नरश्रेष्ठ तदक्षयं समश्रुते ।
 विशेषेण तु दानेन भक्तितानां प्रकीर्त्तितं ॥

आह विष्णुः ।

वैशाखे मासि तृतीयायामुपपिती अक्षतैर्वासुदेवमभ्यर्च्य
 तान्येव च हुत्वा सर्व्वपापेभ्यः पूतोभवति यच्चास्मिन्नहनि प्रयच्छति
 तदक्षयमाप्नोतीति ।

भविष्यत्पुराणे ।

माघमासे तृतीयायां गुह्यं नवणम्य च ।
 दान श्रेयस्करं राजन् स्त्रीणान्तु पुरुषम्य च ॥
 गुह्येन तुष्यते नूनं नवणेन चतुर्भुजः ।
 गुडपूजा तु दातव्या मासि भाद्रपदे तथा ॥
 तृतीयायां पायमेन वामदेवस्य प्रीतये ।
 पारिटानं प्रशस्तं ध्यान्मोदकानान्तु भारत ॥

दानखण्ड' १२ अध्यायः ।] हेमाद्रिः ।

वैशाखे मासि राजेन्द्र तृतीयायाञ्च चन्दनैः ।
 वारिणा तुष्यते विप्रो-मोदकैर्भीम एव हि ॥
 दानन्तु चन्दनस्येह पद्मयोनावसंगयः ।
 या त्वेषा कुरुगार्हूल वैशाखे मासि वै तिथिः ॥
 तृतीया सा-क्षया लोके गीर्वाणैरभिनन्दिता ।
 सुपात्राय महाबाहो भूरिचन्द्रश्च सुव्रत ।
 कलघोतं तथाञ्च घृतं वापि विशीपतः ॥

चन्द्रं सुवर्णं, कलघोतं रूप्यं,

अस्यां दत्तं त्वक्षयं स्यात्तेनेय-मक्षयां मृता ।
 यत्किञ्चिद्दीयते दानं स्वल्पं वा यद्विवा बहु ।
 तत्सर्वमक्षयं याति तेनेयमक्षया मृता ॥
 योस्यां ददाति करकान् । वारिपात्रममन्वितान् ।
 स याति पुरुषोवीर लोके वै हेममालिनः ॥

भविष्योत्तरे ।

चतुर्थ्यां वारणं हेमं पलाटुर्दन्तु गोभनं ।
 कारयित्वाङ्गयुतं तैलद्वीणीपरि न्यमेत् ॥
 यज्ञैःपुण्यैः पूजयित्वा नैवेद्यं विनिवेद्य च ।
 ततस्तु घ्राद्यने दद्याद्देवैः प्रीयतामिति ॥

कार्यारम्भेषु सर्वेषु तस्य विघ्नं न जायते ॥
 वारणः सप्तजन्मानि भवन्ति मद्विह्वलाः ।
 वारणेन्द्रं समारूढस्त्रिलोकविजयी भवेत् ॥

अत्र च ।

श्रावणे कार्तिकेचैत्रइत्यादितिथिदानारम्भेऽभिहितोमास-
 नियमः सर्वेषु भविष्योत्तरोक्ततिथिदानेषु वेदितव्यः ।
 पञ्चम्यां पद्मगं सर्वं स्त्र्येनैकेन कारयेत् ।
 चीराज्यपात्रमध्यस्थं पूज्य विप्राय द्वापयेत् ॥
 द्विजं सम्पूज्य वासीभिः प्रणिपत्य चमाप्य च ।
 इह स्नात्के परे चैव दानमेतत् सुखावहं ॥
 नागोषट्शिवविद्राविं सर्वदुष्टनिवर्हणं ।
 प्रायश्चित्तं तथा प्रोक्तं नागदष्टस्य गम्भना ॥
 पठ्यां शक्तिसमीपितं कुमारं शिखिवाहनं ।
 कारयित्वा यथाशक्त्या हैममालाविभूषितं ॥

कुमारलक्षणमभिहितं

त्रिणुक्तीश्वरः ।

कुमारः पद्मस्रः कार्यः शिखण्डकाविभूषितः ।
 रक्षाभ्यरधरः फार्थ्या मयूरपरवाहनः ॥
 कुङ्कुटय तथाघण्टा तस्य दक्षिणहस्तायोः ।
 पताका येजप्रस्तो च शक्तिः फार्थ्या च वामगौरिति ॥
 तण्डुलद्वेणुशिरसे धाम्गोभिः पूज्य शक्तितः ।

नमस्कृत्य ततो-दद्याद्वाङ्मणाय कुटुम्बिने ॥
 इह भूतिञ्च सम्प्राप्य प्रेत्य स्वर्गं महीयते ।
 शूद्रोऽब्राह्मणतामेति ब्राह्मणो ब्रह्मलोकभाक् ॥
 सप्तम्यां भास्करं चैवम्पूज्य ब्राह्मणमुत्तमं ।
 दद्यादलङ्कृतश्रीवं सपर्याणं सदक्षिणं ॥

दानमन्त्रस्तु ।

अश्वदाने द्रष्टव्यः ।

सूर्यलोकमवाप्नोति सूर्येण सह मोदते ।
 गन्धर्वस्तुष्टिमाप्नोति दत्तेऽश्वे समलङ्कृते ॥
 अष्टम्यां हृषभं श्वेतमव्यङ्गाङ्गश्वरम्बरं ।
 सितवस्त्रयुगच्छत्रं घण्टाभरणभूषितं ॥
 दद्यात् प्रणम्य विप्राय प्रीयतां हृषभध्वजः ।
 प्रदक्षिणं ततःकृत्वा आगारान्तमनुव्रजेत् ॥
 दानेनानेन नृपते शिव लोकीन दुर्लभः ॥
 हृषस्कन्धेषु तिष्ठन्ति भुवनानि चतुर्दश ॥
 तस्माद्दृषभदानेन दाता भवति भारतः ॥
 नवम्यां काञ्चनं सिंहं कारयित्वा स्वशक्तिः ।
 मुक्ताफलाष्टकयुतं नीलवस्त्रावगुण्डितं ॥
 दद्याद्देवी मनुमन्त्रा दुष्टदैत्यनिषर्हणी ।
 द्विजातये प्रदायेत्सर्वान् कामान् समयुते ॥
 काम्ताख्यनदुर्गेषु चीरप्यास्ताकुले पयि ।
 हिंसकाय न हिंसन्ति दानम्याम्य प्रभावतः ॥

मृतोदेवोपुरं याति पूज्यमानः सुरासुरैः ।
 पुण्यत्रयादिहाभ्येत्य राजा भवति धार्मिकः ॥
 दग्ध्यां नृपगार्हूल दत्त्वाशाः स्वर्णनिर्मिताः ।
 नवणे च गुडे जीरनिष्पावेषु तिले प्यद्य ॥
 गन्धत्रये तण्डुलेषु माषाणामुपरिस्थिताः ।
 संपूज्य वस्त्रपुष्पाद्यैर्हिजाय प्रतिपादयेत् ॥

आशा दिशः ।

तासां नक्षत्रमुक्तं ।

आशाटयमीवजे ।

तद्यथा । स्त्रोरूपाद्याधिदेवस्य शक्त्याहनचिद्धिता इति-
 पूर्वादिक्रमेण शक्त्यादेरधिदेवस्य शक्तादिभि-सिद्धिता-
 इत्यर्थः शक्त्यादीनामपि शस्त्र वाहनानि ब्रह्माण्डदाने द्रष्टव्यानि ।

आशाः स्वाशा सदा सन्तु सिद्धतां मे मनोरथः ।
 भवतीनां प्रसाटेन मदा कन्याणमस्त्विति ॥

पूजादानमन्त्रः ।

अनेन विधिना यस्तु पुमान् स्त्रोवाय वा पुनः ।
 निर्व्यापयति रात्रेन्द्र तस्य पुण्यफलं शृणु ॥
 इह नोकेनवाप्यायात् प्रेत्य स्वर्गे महीयते ।
 मफनाप्तस्य सर्वशाशा याः काचिन्मनसि म्यिताः ॥
 ततः स्वर्गादिहाभ्येत्य कुम्भे महति जायते ।
 एकादश्यां गह्वरान्तं कारयित्वा हिररमयं ॥

यथा भक्त्या ताम्रपात्रे घृतस्योपरिपूजितं ।
 पञ्चान्वभिरते विप्रे गुरवे प्रविशेपतः ॥
 दत्त्वा किं बहुनोक्तेन विष्णुलोके महीयते ।
 गरुत्मतो रूपमुक्तं विष्णुधर्मींस्तरे ॥
 तार्क्ष्योमरकतप्रस्यः कौशिकाकारनामिकः ।
 चतुर्भुजस्तु कर्त्तव्या वृत्तनेत्रमुखस्तथा ॥
 भूम्यजानूर्ध्वजानुश्च पञ्चद्वयविभूषितः ।
 प्रभासंभ्या तु सौवर्णकलापेन विवर्जितः* ॥
 छत्रन्ते पूर्णकुम्भश्च करयोस्तास्य कारयेत् ।
 करद्वयं तु कर्त्तव्यं तथा विरचिताञ्जलिः ॥
 विष्णुः पुरयेत् कार्यो मौ द्विभुजोरचिताञ्जलि रिति ।
 गां वृषं महिषीं हेमसप्तधान्य मजाविकं ॥
 वडवां गुडरमान् सर्वान् तथा बहुफलान्यपि ।
 पुष्पाणि च पवित्राणि गन्धांशोष्णावचान् वनान् ॥
 मेलयित्वा यथा भक्त्या वस्त्रैराकाश्या तां नवैः ।
 द्वादश्यां द्वादशैतानि ब्राह्मणोभ्यो निवेदयेत् ॥
 एकस्य वा जहाराज यत् फलं तन्निगमय ।
 षण्णो दानमन्त्रास्तद्दान प्रकरणेष्ु गयेषणीयाः ॥
 इह कोर्त्तिं परां प्राप्य भुक्त्या भोगान् ययेषितान् ।
 ततो विष्णुपुरं याति मेथ्यमानोऽसुरीगणैः ॥
 कर्मक्षयादिहागत्य राजा भवति धार्मिकः ।
 यज्ञयाजो दानपतिर्जीविष्य गरदांगतं ॥

* विवर्जिता इवितपाठ

श्रावणे कार्तिके चैत्रे वैशाखे फाल्गुने तथा ।
शुक्लपक्षे प्रदातव्यमेतच्छ्रेयो विवर्द्धनं ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

द्वादश्यां चैत्रशुक्लस्य चित्रवस्त्रप्रदीनरः ।
अक्षयं फलमाप्नोति नागलोकं च गच्छति ॥
वैशाखमासि द्वादश्यां रुक्मदानं तथैव च ।
कृत्रोपानहयोर्दानं ज्येष्ठेमासि महीभुजः ॥
स्वास्तीर्णं शयनं दत्त्वा प्रीणयेद्भोगगायिनं ।
आषाढशुक्लद्वादश्यां श्वेतहीये महीयते ॥
श्रावणे वस्त्रदानेन विष्णुलोके महीयते ।
गोदः प्रयाति गोलोकं मासि भाद्रपदे द्विजाः ॥
प्रीणयेद्भृशशिरसमश्वन्दत्त्वा तथाश्विने ।
विष्णुलोकमवाप्नोति कुलमुद्धरते स्वकं ॥
सरोमवस्त्रदानेन कार्तिके दिवमाप्नुयात् ।
प्रदानं लवणस्यैव मार्गशीर्षे महाफलं ॥
धान्यानां च तथा पीपे दारुणां च तथोत्तरे ।
फाल्गुने सर्वगन्धानां* द्वादश्यां दानतः सुखी ।
एवं यथोक्तदानेन दाता स्वर्गं महीयते ।

वाराहपुराणे ।

मार्गशीर्षोऽथ वैशाखो द्वी मासौ मम वल्लभौ ।
अनयोर्मासयोर्व्यस्तु द्वादश्यां नियतात्मवान् ॥

* यद्युपानाहमिति कश्चिन्पाठः ।

द्वादशानां तु विप्राणां योददाति वसुन्धरे ।
 एकैकस्य तु गां त्रैष्टां सर्वापस्करसंयुतां ॥
 वस्त्रोपानद्युगे चैव कर्णालङ्कारएव च ।
 आतपत्रं पादुके च अङ्गुलीयकमेव च ॥
 विलिप्य चोपवीतं च मां ध्यायन् भक्तिसंयुतः ।
 दद्याद्दशकौ पञ्चानां त्रयाणां च द्वयोरथ ॥
 अशकौ त्वथ वैकस्मिन्वेदवेदाङ्गपारगे ।
 अश्लोधने व्रतस्ये च आयितेषु विग्रेषतः ॥
 मार्गशीर्षे धवा देवि वैशाखे मासि योनरः ।
 दद्याद्दनेन विधिना तस्य पुण्यफलं शृणु ॥
 मन्वन्तराणां कीटास्तु दश सप्त च पञ्च च ।
 मछरीरगतयाम्ते सर्व्वहंहविषर्जितः ॥
 यद्यपि स्वर्गहाः सर्व्वे मूर्ध्नि लिङ्गि शूनैररः ।
 सर्व्वे ते सोम्यतां यान्ति द्वादशां विधिना मुना ॥

कूर्मपुराणे ।

एकादशां निराहरो द्वादशां पुरुषोत्तमं ।
 अर्चयेद्वाघ्नमुखे शर्कराघृतपायसैः ॥
 एषा तिथिर्वैष्णवी स्यात् द्वादशी शुक्लपक्षके ।
 तस्यामाराधये देवं प्रयत्नेन जनार्दनं ॥
 यत् किञ्चिद्देव मीगानमुद्दिश्य वाघ्नेने शुची ।
 दीयते विष्णुमेवापि मदनस्तफनप्रदं ॥
 तन्मादद्यात्किञ्चो देय भद्रमथ गभार्चिभिः ।

विष्णुः ।

पौष्पां च समतीतायां कृष्णपद्मादश्यां सोपवासस्तिलैः स्नात
 स्तिलोदकं दत्त्वा तिलैर्वासुदेवमभ्यर्चयतानिव हुत्वा भुक्त्वा च सर्व-
 पापेभ्यः पूतो भवति माघ्यां समतीतायां कृष्णद्वादर्शीं सत्रवर्णां
 प्राप्य वासुदेवाग्रतो महावर्त्तिहयेन दीपदानं दद्यात् दक्षिण-
 पार्श्वे महारजतरक्तेन समग्रेण वाससा तैलतुलामष्टाधिकां दत्त्वा
 वामपार्श्वे श्वेतेन समग्रेण वाससा घृततुलामष्टाधिकां दद्यात्
 एतत् कृत्वा यस्मिन्नाष्ट्रे ऽभिजायते यस्मिन्देशे यस्मिन् कुले ततो
 ज्वलो भवति ।

दक्षिणपार्श्वे इत्यादिना महावर्त्तिहयमेव कथयति महा-
 रजतरक्तेन कौसुभरक्तेन तुलापलगतं ।

यमः ।

माघान्धकारद्वादश्यान्तिलैर्हुत्वा हुताग्नौ ।
 तिलान्दत्त्वा च विप्रेभ्यः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

श्रावणे शुक्लपक्षे तु द्वादश्यां प्रीतये नृप ।
 गोप्रदानेन गोविन्दो यत्पूर्वं कथितं तव ।
 फलं तत्सर्वमाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥

भविष्योत्तगात् ।

श्रावणेद्वादश्यान् प्रातस्तयोद्शान्धयोद्दश ।
 तानाहुः कान्यनवैर्वस्त्रैर्गन्धपुष्पैरथार्चयेत् ॥

आरोग्यधनसंयुक्तः कुले महति जायते ।
सर्वकामसमृद्धात्मा यावज्जन्मगतवयं ॥

कूर्मपुराणे ।

यस्तु कृष्णचतुर्दश्यां स्नात्वा देवं पिनाकिन ।
आराधयेद्विजमुखे न तस्यास्ति पुनर्भवः ॥
कष्टम्यां विशेषेण धार्मिकाय द्विजातये ।
स्नात्वाभ्यर्च्य यथान्यायं पादप्रक्षालनादिभिः ॥
प्रीयतां मे महादेव दद्याद्द्रव्यं स्वकीयकं ।
सर्वपापविनिर्मुक्तः प्राप्नोति परमां गतिं ॥

द्विजमुखे आराधयेदिति

शिवप्रीतये द्विजांस्तद्दानेन तर्पयेदित्यर्थः ।

द्रव्यं, गो-भू-हिरण्यादि ।

अथ विष्णुधर्मोत्तरे ।

संप्राप्य चैत्रमासस्य शुक्लपञ्चदशी नरः ।
चित्र वसुयुगन्दद्यात्सोपवासो जितेन्द्रियः ॥
ब्राह्मणाय नमस्कृत्य सौभाग्यन्तेन वाप्रुयात् ।
वैशाख्या पौर्णमास्यान्तु ब्राह्मणान् पञ्च मम वा ॥
सौद्रयुक्तैस्त्रिभुवनैः शष्पैर्वाभरोद्यदि वितरैः ।
प्रीयता धर्मराजिति यदा मनसि वर्त्तते ।
यावज्जीवकृतात्पापात्तगृहणादेव मुच्यते ॥

ब्राह्मणान् तानयेदिति स्मृतिपाचन कारयेदित्यर्थः ।

चौद्रयुक्तैः, मधुसहितैः कृष्णतिलैः, इतरैरिति, शुक्लतिलैः

ब्राह्मणान् प्रीक्षयेदिति शेषः ।

तस्मिन्नेव यथा काले सखुरं कृष्णमार्गकं ।

तिलैः प्रक्ष्वाद्य वासोभिः सर्व्वरत्नैरलंकृतं ॥

योदद्यात्तेन दत्ता स्यान्मही सवनकाञ्चना ।

एतद्विधिविस्तरस्तु कृष्णाजिनदाने द्रष्टव्यः ।

आह यमः ।

वैशाख्यामेव विधिवद्भोजयेत् ब्रह्मणान् दश ।

त्रिरात्रमुपितः स्नात्वा कृशरं प्रयतः शुचिः ॥

गौरान् वा यदि वा कृष्णांस्तिलान् चौद्रेण संयुतान् ।

दत्त्वा दशसु विप्रेषु तानिव स्वस्ति वाचयेत् ॥

प्रीयतां धर्मराजेति पितृन् देवांश्च तर्पयेत् ।

यावज्जीवकृतं पापं तत्क्षणादेव मुञ्चति ॥

अयुतायुतञ्च तिष्ठेत् स स्वर्गलोके महीयते ।

मामेव तु न पश्येत्तु न च पापेन लिप्यते ॥

जावालः ।

शृतान्नमुदकुम्भञ्च वैशाख्यां च विशेषतः ।

निर्द्दिशं धर्मराजाय गोदानफलमाप्नुयात् ॥

शृतान्नं, पक्वान्नं ।

सुवर्णतिलयुक्तैस्तु ब्राह्मणान् सप्त पञ्च च ।

तर्पयेदुदपात्रैस्तु ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥

महाभारते ।

वेशाद्या पौर्णमास्यान्तु तिलान् दत्त्वा द्विजातिषु ।
तिला भक्षयितव्यास्तु सदात्वाल्लभनञ्च तैः ।
कार्यं सततमिच्छद्भि श्रेय सर्वात्मना गृहे ॥

त्रिष्णुधर्मात्तरे ।

सोपवामस्तथा ज्येष्ठे पूर्णे तुलसीलक्षणे ।
उपानहौ तथा छत्रं दत्त्वात्यन्त सुखी भवेत् ॥
आषाढ्यामन्नदानेन प्राप्नोत्यन्न तथा वहु ।
जलधेनुप्रदानेन आवण्णा स्वर्गमाप्नुयात् ॥
गोदान प्रोष्ठपद्या वा पौर्णमास्या महाफल ॥
आश्वयुज्या काश्यपात्रं दृतपूर्णं द्विजातये ।
ससुवर्णं तथा दत्त्वा दीप्तोजास्त्रिह जायते ॥
कात्तिक्या चन्द्रवर्णाभ अन्यवर्णमथापि वा ।
रत्नैर्गन्धै स्तथा धान्यै वीजैर्वस्त्रै स्तथैव च ॥
कृत्वा चोक्तमशोक्षाण दत्त्वा दीपं समन्तत ।
चन्द्रोदये नरोदत्त्वा सर्वपापै प्रमुच्यते ॥
कान्तारे यममार्गं तु तेनासौ व्रजते सुखं ।
प्राप्नोति पुत्रपौत्राय सूर्यलोकं च गच्छति ॥
मार्गं गोपे तथा मामि पूर्णं गिगिरदीधितौ ।
महारजतरुणेन वाममा तु महीपते ॥
आश्वयुज्या काश्यपात्रे तु कृत्वा सोम ममाहित ।

महारजनरक्तेन, कुसुमरक्तेन, चन्द्रलक्षणे, वारदानेषु पुर-
स्तादध्यते ।

लवणस्य तु मुख्यस्य संपूर्णं कृष्णमार्गकं ।
मुव्यस्य लवणं स्येति, सैम्भवस्येत्यर्थः ।

दत्त्वा सुवर्णनाभन्तु तस्मिन्नेव द्विजातये ।
सौभाग्यरूपं लावण्ययुक्तो भवति मानवः ॥

गौरसर्पपकल्केन पीपे उच्छादितो नरः ।
उच्छादित, उद्वर्तित इत्यर्थः ।

न चात्रणेन कुम्भेन सोभिपिक्तय तत्परं ।
विरूपितस्तथा स्यातः सर्व्वीजयुतैर्जलैः ॥
विरूपित, अपनीतस्त्रै हः ।

गन्ध-रत्न-फलीपेतैर्घृतेन तदनन्तर ।

सौवर्णञ्च ततः कृत्वा तत् प्रदद्याद्विजातये ॥

सुवर्णमध्ये घृतेनाभिपिक्त इत्यन्वयः ।

तदिति, कुम्भादिकं प्रकृतद्रव्यं परामृश्यते ।

घृतेन स्त्रापितं विष्णु शक्त्या संपूजयेत्ततः ।

घृतं च जुहुयाद्दुष्टी घृतं दद्याद्विजातये ॥

कर्त्तव्यं यस्तयुगन्दद्यात्सोपवासः समाहितः ।

कर्मशानेन धर्मज्ञः सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥

माघ्यां कृत्वा तिलैः यावत्सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ।

स्वास्तीर्णं शयनं दत्त्वा फाल्गुन्यां ब्राह्मणाय च ।

रूपद्रविणसंयुक्तां भार्यां पञ्चवतीं तथा ॥

पञ्चवती, अष्टतरप्राप्तियुक्ता ।

नरः प्राप्नोति धर्मज्ञः त्रियज्ञैव यथोत्तमं ।
 तथा । नार्थपि भर्तारं नात्र कार्या विचारणा ॥
 पौर्णमासीषु चैत्रीषु मासर्चसहितासु च ।
 एतेषामेव दानानां फलं दशगुणं भवेत् ।
 महत्पूर्वांसु तास्त्रैव फलमक्षय मयुते ॥
 मासनचत्रसहितायां पौर्णमास्यां यदा गुरुवारस्तदा तस्या
 महत्पूर्वतेति ।
 मासर्चसहिता जीवे महापूर्वा तु पूर्णिमेति विष्णुधर्मी-
 त्तरोक्तेः ।

आह विष्णुः ।

मार्गशीर्षे पञ्चदश्यां शुक्ले मृगशिरियुक्तायां च चूर्णितलवणस्य
 सुवर्णनाभप्रस्थमेकं चन्द्रोदये ब्राह्मणाय प्रतिपादयेत् अनेन कर्म-
 णा रूपसौभाग्यवानभिजायते, पौषी चेत् पुष्ययुक्ता स्यात्तस्यां
 गौरसर्पपकल्फेनोच्छादितशरीरोगव्यष्टतपूर्णकुम्भेनाभिपिक्तः सर्वा-
 यधिभि मर्ध्यगन्धैः सर्व्वीजैश्च स्नातः हृतेन च भगवन्तं वासु-
 देवं स्नापयित्वा पुष्प गन्ध धूप दीप-नैवेद्यादिभिराभ्यर्च्य वैष्णवैः
 शाक्तैर्वाहं प्रत्येय मन्त्रे . पावकं हुत्वा सुवर्णेन हृतेन ब्राह्मणं
 स्वस्तिवाचयेद्दासीयुग कर्त्वे दद्यादनेन कर्मणा पुष्यति, माघी-
 मघायुक्ताषेष्वाश्वान्तिनैः श्राद्धं कृत्वा पूतो भवेत् भोजनार्थं
 श्राद्धे तिमान् दद्यात् सर्व्वजनप्रियो भवति, फाल्गुनी फाल्गुनी-
 भिर्युताषेष्वायां ब्राह्मणाय सुसंस्कृतं स्वाम्तीर्णगयनं निवेद्य
 भार्यां मनोज्ञां पञ्चवतीं द्रविणवतीं चाप्नोति, नार्थपि भर्तारः

चैत्री चित्रायुतांचित्तस्यां चित्रवस्त्रदानेन सौभाग्यमाप्नोति,
 वैशाखां पौर्णमास्यां ब्राह्मणसप्तकं चौद्रयुक्तैस्त्रिलैः सन्तर्प्य धर्म-
 राजानं, प्रीणयित्वा पापेभ्यः पृथीभवति, ज्यैष्ठी ज्येष्ठायुतांचित्तस्यां
 छत्रोपानत्प्रदानेन नगराधिपत्यमाप्नोति, आपाख्यामापाटायु-
 तायामन्नपानदानेन तदेवाक्षय माप्नोति, श्रावण्यां श्रवणयुतायां
 जलधेनुमन्नवासोयुगान्वितां दत्त्वा स्वर्गलोकमवाप्नोति, प्रौष्ठपद्या-
 न्तद्युक्तायां गोदानेन सर्व्वपापविनिर्मुक्तो भवति, आश्वयुज्या-
 मश्विनीगते चन्द्रमसिं घृतपूर्णभाजनं सुवर्णयुतं विप्राय दत्त्वा
 दीप्ताग्निर्भवति, कार्त्तिकीचेत् कृत्तिकायुक्ता स्यात्तस्यां सित-
 मुच्चाणमन्यवर्णं वा शशाङ्कोदये सर्व्वसस्य, रत्न-गन्धोपेतं द्वीप-
 मध्ये ब्राह्मणाय दद्यात् कान्तारभयं न पश्यति ।

भवित्योत्तरे ।

पौर्णमास्यां वृषोत्सर्गं कारयित्वा विधानतः ।

चन्द्रं रजतनिष्पन्नं पलेनैकेन शोभनं ।

पूजयेद्गन्ध कुसुमैर्नैवेद्यं विनिवेद्य च ॥

चन्द्ररूप लक्षणन्तु, पुरस्ताद्द्वारदानप्रकरणे विलोकनीयं ।

दद्याद्विप्राय सत्कृत्य वासीलङ्कारभूपणैः ।

मन्त्रेणानेन राजेन्द्र तं निबोध मयोदितं ॥

चीरोदार्षवसम्भूत त्रैलोक्याङ्गणदीपक ।

उमापतिशिरोरत्नं शिवायाय नमोनमः ॥

दानेनानेन नृपतिर्भाजते चन्द्रवह्विषि ।

अप्सरोभिः परिवृत्तोयावदाहृतसंग्रहं ॥

स्कन्दपुराणे ।

तिलपात्राणि द्योदद्याद्द्विजेभ्यः शुद्धमानसः ।
 अमावास्यां समासाद्य कृष्णानां सुसमाहितः ॥
 स पिष्टृस्तर्पयित्वा तु अन्नयं नरपुङ्गवः ।
 पिष्टलोकं समाप्नोति चिरं च सुखमेधते ॥

कृष्णानां, तिस्रानामितिशेषः ।

कूर्मपुराणे ।

अमावास्यामनुप्राप्य ब्राह्मणाय तपस्विने ।
 यत् किञ्चिद्देवदेवेशं दद्यादुद्दिश्य शङ्करं ॥
 प्रीयतामोऽन्नरः सोमो महादेवः सनातनः ।
 सप्तजन्मकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥

सोम, उमासहितः ।

भविष्योत्तरे ।

दानान्यमूनि विधियत् प्रतिपत्क्रमेण
 यच्छन्ति ये द्विजयराय विशुद्धमत्वाः ।
 ते ब्रह्म-विष्णु भुवनेषु सुखं विद्वन्त्व
 मया द्रवन्ति भुवि भृषयराः सरूपाः ॥

इति तिथिदानानि ।

अथ युगादितिथिदानं ।

भविष्योत्तरात् युधिष्ठिर उवाच ।

पुनर्मे ब्रूहि देवेश त्वद्भक्त्या भावितात्मनः ।
कथ्यमानमिहेच्छामि शुभं धर्ममिदं महत् ।
यत्राणुरपि दत्तोहि जप्तं वा सुमहद्भवेत् ॥

श्रीभगवानुवाच ।

शृणु पाण्डव ते वच्मि रहस्यं देव निर्मितं ।
यन्मया कस्यचिन्नोक्तं सुप्रियस्यापि भारत ॥

वैशाखमासस्य तु या तृतीया
नवम्यसौ कार्तिकशुक्लपक्षे ।
नभस्य मासस्य च कृष्णपक्षे
त्रयोदशी पञ्चदशी च माघे ॥

वैशाखतृतीया, या शुक्लपक्षजा
माघपञ्चदशी, कृष्णपक्षजेत्यबधेयं ।
वैशाखस्य तृतीया या समा कृतयुगेन तु ।
त्रेतायुगेन च समा नवमी कार्तिके तु वा ॥
त्रयोदशी नभस्ये तु द्वापरेण समा मता ।
माघे पञ्चदशी राजन् कलिकालादिरुच्यते ॥
एताव्यतस्त्री राजेन्द्र युगानां प्रभवाः स्मृताः ।
युगादयस्तु कथ्यन्ते तेनेताः सर्वसूरिभिः ॥
उपवासस्तपोदानं जपहोमक्रियादिषु ।
यदासु क्रियन्ते किञ्चित्सर्वं कोटिगुणं भवेत् ॥
वैशाखस्य तृतीयायां श्रीसमेतं जगद्गुरुं ।

नारायणं पूजयेथाः पुष्प-गन्धादिलेपनैः ।

वस्त्रा-लङ्कारसम्भारैर्नैवेद्यैर्विविधैस्तथा ॥

श्रीसमेतं नारायणं, लक्ष्मीनारायणं,
तद्रूपं तु देवतादानप्रकरणस्थित लक्ष्मीनारायणदाने द्रष्टव्यं ।

ततस्तस्याग्रतो धेनुर्लवणस्याढकेन तु ।

कार्या कुरुकुलश्रेष्ठ चतुर्भागेन वत्सकः ॥

अविचर्मोपरि स्थाप्य कल्पयित्वा विधानतः ।

शास्त्रोक्तक्रमयोगेन ब्राह्मणाय प्रदापयेत् ॥

श्रीधरः श्रीपतिः श्रीमान् श्रीशः सम्प्रीयतामिति ।

अनेन विधिना दत्त्वा धेनुं, विप्राय भारत ।

गोसहस्रदशगुणं प्राप्नोतीह न संग्रयः ॥

तथैव कार्त्तिके मासि नवम्यां नक्तभुक् नरः ।

स्रात्वा नदीतडागेषु देवखातेषु वा पुनः ॥

उमासहायं धरद्वीलकण्ठमथार्चयेत् ।

पुष्पधृपादिनैवेद्यैरनिन्ध्यं शङ्करं शिवं ॥

उमामहेश्वरलक्षणमुक्तं, देवतादानप्रकरणस्थितउमामहेश्वरदाने ।

धेनुं तिलमयीं दद्यात् पुराणोक्तविधानतः ।

अष्टमूर्त्तिर्नीलकण्ठः प्रीयतामिति कीर्त्तयेत् ॥

यदत्र प्राप्यते पुण्यं पार्थ तत् केन वर्ण्यते ।

दत्त्वा तिलमयीं धेनुं शिवान्नीलकण्ठमवाप्नुयात् ॥

तयोदशी नभस्ये या कृष्णं तस्यां-ममर्चयेत् ॥

कृष्णरूपमुक्तं, विष्णुधर्मोत्तरे ।

कृष्णयक्रधरः कार्या नीलोत्पलदनद्यतिः ।

दिवाहुः सौम्यवदनः-कुण्डलाभ्यामलङ्कृतइति ॥
 पित्रभ्योन्नप्रदानेन मधुना च तथैव च ।
 भोजयेद्वाह्मणान् भक्त्या वेदवेदाङ्गपारगान् ॥
 पितृनुद्दिश्य दातव्या सवत्सा कांस्यदोहना ।
 प्रत्यक्षा गोर्महाराज तरुणी सुपयस्विनी ॥
 पितापितामहयै च तथैव प्रपितामहः ।
 प्रीयताङ्गीप्रदानेन इति दत्त्वा विसर्जयेत् ॥
 कृतेनानेन राजेन्द्र यत् पुण्यं प्राप्यते नृभिः ।
 तत् केन गणितुं याति वर्षकोटिशतैरपि ॥
 पुत्रान् पौत्रान् प्रपौत्रांश्च धनं सुमहदीप्सितं ।
 इह प्राप्नोति पुरुषः परत्र च शुभां गतिं ॥
 पञ्चदशान्तु माघस्य पूजयित्वा पितामहं ।
 गायत्र्या सहितं देवं वेदवेदाङ्गभूषितं ॥
 ब्रह्मणो वेदाङ्गानां च, लक्षणमुक्तं ब्रह्माण्डदाने ।
 गायत्रीलक्षणन्तु पद्मपुराणोक्तं ब्रह्माण्डदाने ।
 गायत्री वेदमूर्त्तिस्तु, महाभूत घटदाने ।
 नवनीतमयीं धेनुं फलैर्नानाविधैर्युतां ।
 सहिरण्यां सवत्साञ्च ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
 कीर्त्तयेत् प्रीयतामत्र पद्मयोनिः पितामहः ।
 यत् स्वर्गं यच्च पाताले यन्मर्त्यं किञ्च दुर्लभं ॥
 तद्वाप्नोत्यसन्दिग्धं पद्मयोनिः प्रसादतः ।
 यानि चान्यानि दानानि दत्तानि सुबह्वन्यपि ॥
 युगादिषु महाराज अक्षयानि भवन्ति हि ।

अल्पमल्पं हि यत् किञ्चित् प्रदद्यान्निर्हणोऽपि सन् ॥

अन्नयज्ञ भवेत् स्वर्गं युगादिषु न संशयः ।

वित्तानुसारे स्व' ज्ञात्वा विभवं पार्थिवोपि सन् ।

अनुसारेण वित्तस्य असाध्येन समाधिना ।

भूहिरण्यं गृहं वासः शयनान्यासनानि च ।

छत्रोपानद्युगानि स्युः प्रदेयानि द्विजातिषु ॥

एवं दत्त्वा यथा शक्त्या भोजयित्वा द्विजानपि ।

पथाङ्गुलीत सुमहत् वाग्यतः स्वजनैः समं ॥

यत् किञ्चिन्मानसम्पापं वाचिकां कायिकन्तथा ।

तत्सर्वं नागमायाति युगादितिथिपूजनात् ॥

प्रगीयमानो गन्धर्वैः स्तूयमानः सुरासुरैः ।

रमते वाच्यं कालं स्वर्गलोके न संशयः ॥

यद्दीयते किमपि कोटिगुणं तदाहुः

स्नानं जपोहवनमन्नयमेव सर्वं ।

स्वादक्षयासु युगपूर्वतिथीषु राजन्

व्यासादयोमुनिवराः समुदाहरन्ति ॥

इति युगादिदानविधिः ।

अथ वारदानानि ।

तत्र स्कन्दपुराणे ।

आदित्यादिषु वारेषु सहिरण्याः सदैव तु ।

यः प्रयच्छति तन्मूर्त्तिस्तस्य तुष्यन्ति वै यथाः ॥

दद्यादादित्यमादित्ये सोमं सोमे कुजं कुजे ।
एवं बुधादीन्मन्त्रे तु राहु-केतु-शनैश्चरान् ॥

ब्रह्मपुराणे ।

महान् स्वर्णमयान् कृत्वा यो विप्रेभ्यः प्रयच्छति ।
तद्दिनेषु यथा शक्त्या सर्वान् कामान् स विन्दति ॥

तेषां लक्षणमुक्तं ब्रह्माण्डदाने ॥

- पद्मासनः पद्मकरः पद्मगर्भसमद्युतिः ।
- समाश्वः समरज्जुश्च द्विभुजः स्यात्सदा रविः ॥
- श्वेतः श्वेताम्बरधरो-दशाश्वः श्वेतभूषणः ।
- गदापाणिर्द्विबाहुश्च कर्त्तव्यो वरदः शशी ॥
- रक्तमान्वाम्बरधरः शक्ति-शूल-गदा-धरः ।
- चतुर्भुजो मेघगमो वरदः स्याद्द्वारासुतः ॥
- पीतमान्वाम्बरधरः कर्णिकारदलद्युतिः ।
- खड्ग-चर्म-गदा-पाणिः सिंहस्थो वरदो बुधः ॥
- देवदैत्यगुरुस्तद्वृत्तीयैतश्चेतौ चतुर्भुजौ ।
- दण्डिनो वरदो कार्थी साक्षसूत्र-कमण्डलू ॥
- इन्द्रनीलद्युतिः शूली वरदो गृध्रवाहनः ।
- वाणवाणासनधरः कर्त्तव्योऽर्कसुतः सदा ॥
- करालवदन. खड्ग-चर्म-शूली वरप्रदः ।

● मन्त्रपुराणं इति क्वचिन् रतिपाठः ।

नीलः सिंहासनस्थश्च राहुरव प्रशस्यते ॥

धूम्रा द्विवाहवः सर्वे गदिनो विकृताननाः ।

गृध्रासनगता नित्यं केतवः स्युर्वरप्रदाः ॥

सर्वे किरौटिनः कार्या ग्रहा लोकहितावहाः ।

खाङ्गुलेनोच्छ्रिताः सर्वे शतमष्टोत्तरं सदा ॥

अष्टावादित्यादयः शतं केतव इत्युभयेष्वष्टोत्तरगतं, एकोत्तर-

शतं केतव, एको वा केतु रिति केचित्, तत्र पक्षद्वये नवोत्तर-

शतेन देवताप्रतिमा विधेयाः, खाङ्गुलेन, यजमानाङ्गुलेन, एतेषां

दानमन्त्रा ग्रहदाने द्रष्टव्याः प्रह्वामोक्तेः, आदित्यवारे सुवर्णमय-

मादित्यं कृत्वा रक्तवस्त्रं पद्मरागं च ब्राह्मणाय प्रतिपादयेत्,

कपिलां वा सूर्यलोके सर्वान् कामानवाप्नोति, निष्कामी मीचं

सोमदिने राजतं सोमं शहं वा, मङ्गलदिने सौवर्णं मङ्गलं

रक्तं धुरन्धरं वा, बुधे सौवर्णं बुधं ज्ञानप्राप्तयेदद्यात्, गुरुदिने

सौवर्णं बृहस्पतिं पीतं वा वस्त्रं प्रदद्यात्, शुक्रेदिने राजतं शुक्रे

श्वेतं हयं वा तत्प्रीतये दद्यात्, शनैवारे सौवर्णं शनैश्चरमिन्द्र-

नीलयुतं कृष्णाङ्गाभ्वा तत्प्रीतये दद्यात्, तस्मिन्नेव दिने राहु-

मायसेन समन्वितं दद्यात्, केतून् च्छागसमन्वितान् तत्प्रीतये-

दद्यात्, अत्र राहुकेतवोऽपि सौवर्णा एव, एवं विशेष दानेन

सर्वान् कामानवाप्नुयात् ।

अथाह यम ।

आदित्यवारे विप्राय हिरण्यञ्च सदैव तु ।

यः प्रयच्छति पूर्वं हि तस्य तुष्यति वै यमः ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

लवणाज्यगुडोपेतमपूपं सूर्यवासरे ।
 स हिरण्यं नरो दत्त्वा न रोगैरभिभूयते ॥
 एवं विधञ्चेन्दुदिने दत्त्वा सौभाग्यमाप्नुयात् ।
 काष्ठदानं भोमदिने शत्रुनाशमवाप्नुयात् ॥
 बुधैः क्रीडनकानाञ्च दानं बालेषु शस्यते ।
 जीवाङ्गि वस्त्रदानेन परान्तुष्टिं* समश्रुते ॥
 सर्वं वरंतत्-प्राप्नोति शुक्रे दत्त्वा रतिस्त्रियः ।
 अभ्यङ्गं सौरदिवसे दत्त्वा जीवितमाप्नुयात् ॥

इति वारदानानि ।

अथ नक्षत्रदानानि ।

तत्र महाभारते ।

युधिष्ठिर उवाच ।

श्रुतो मे भवतो वाक्याद्भद्रदानस्य यो विधिः ।
 नक्षत्रयोगस्यैदानीं दानकल्पं ब्रवीहि मे ॥

भीष्म उवाच ।

पश्चात्पुदाहरस्तीम मितिहासं पुरातनं ।
 देवव्याघ्रैव सम्पादं देवर्षे नारदस्य च ॥

द्वारकायामनुप्राप्तं नारदं देवदर्शनं ।
 यप्रच्छेमं वद प्रग्रं देवकी धर्मदर्शिनी ॥
 तस्याः सम्पृच्छमानाया देवर्षिर्नारदस्तथा ।
 आचष्ट विधिवत्सर्वं यत्तच्छृणु विगांपते ॥

नारद उवाच ।

कृत्तिकासु महाभागे पायसेन ससर्षिपा ।
 सन्तर्प्य ब्राह्मणान् सप्रधून् लोकान् प्राप्नोत्वनुत्तमान् ॥
 रोहिष्ठां पाण्डवश्चेह मायैरत्नेन सर्षिपा ।
 पयोनुपानहातव्यमानृष्यार्थं द्विजातये ॥
 दोग्ध्रीं सवत्सान् नरो नचत्रे सोमदैवते ।
 दत्त्वा दिव्यविमानस्थः स्वर्गं प्राप्नोत्वनुत्तमं ॥

सोमदैवतनचत्रं, मृगशीर्षं ।

आर्द्रायां ह्यगरन्दत्त्वा तिलमित्र समाहितः ।
 नरस्तरति दुर्गाणि चुरधारांश्च पर्वतान् ॥
 पूर्णं पुनर्वसौ दत्त्वा घृतपूर्णं सुपाचितं ।
 यगन्धो रूपसम्पत्तो वदन्ने जायते कुले ॥
 पुष्ये तु काञ्चनन्दत्वा कृत चाकृतमेव च ।
 अनालीकेषु लोकेषु सोमवत्स विराजते ॥

कृतं, घटितं ।

अकृत, मघटितं ।

अश्लेषासु तथा रूष्यं हृषभं वा प्रयच्छति ।

स सर्व्वभयनिर्मुक्तः शास्त्रवानभिजायते ॥

मघासु तिलपूर्णाणि वर्द्धमानानि मानवः ।

प्रदाय पशुमांशैव पुत्रवांश प्रजायते ॥

फाल्गुनीपूर्व्वसमये ब्राह्मणानामुपोषितः ।

भक्ष्यान् फाणितसंयुक्तान् दत्त्वा मोभाग्यमृच्छति ॥

घृत-चौरसमायुक्तं विधिवत् पटिकोदनं ।

उत्तराविषये दत्त्वा स्वर्गलोके महीयते ।

यदा प्रदीयते दानमुत्तराविषये नरैः ॥

सदा फलमनन्तश्च भवतीह विनिघयः ।

फाल्गुनीपूर्व्वसमये, पूर्वाफल्गुनीसमय इत्यर्थः ।

फाणितं, गुडविकारः, उत्तराविषये, उत्तराफाल्गुनीसमय

इत्यर्थः ।

इप्ते हस्तिरथं दत्त्वा चतुर्युक्तमुपोषितः ।

नरस्तरति दुर्गाणि चरुधारांश्च पर्व्वतान् ॥

चतुर्युक्तं, चतुर्भिर्हस्तिभिर्युक्तं ।

त्रिषायां हृषभं दत्त्वा पुण्याद्द्रांश्च भारत ।

चरत्पारसां शोके रमते मन्दने चने ॥

पुण्याद्द्रं गामिति रुभनचण्डमचित्तगरीं चेतुमित्यर्थः ।

स्वातीष्वथ धनं दत्त्वा यदिष्टतममात्मनः ।
 प्राप्नोति लोकान् सुशुभानिह चैव महद्यशः ॥
 विशाखायामनङ्गाहं धेनुं दत्त्वाथ दुग्धदां ।
 सप्रासङ्गञ्च शकटं मधान्यं वस्त्रसंयुतं ॥

प्रासंगो युगान्तरकाष्ठम् ।

पितृन् देवांश्च प्रीणाति प्रेत्य चानन्त्यमश्रुते ।
 न च दुर्गाण्य वाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥
 दत्त्वा यथोक्तं विप्रेभ्यो वृत्तिमिष्टां स विन्दति ।
 नारकीयांश्च स क्लेशान्वाप्नोतीति विनिययः ॥
 अनुराधासु प्रावारवस्त्रोत्तरसुपोपितः ।
 दत्त्वा युगगतं वापि नरः स्वर्गं महीयते ॥
 प्रावारः, प्रवारपटः, वस्त्रोत्तरं, परिधानवस्त्रादिकं ।
 कालशाकन्तु विप्रेभ्यो दत्त्वा मर्त्यः समूलकं ।
 ज्येष्ठायां मृत्युमुत्साद्य गतिमिष्टाञ्च गच्छति ॥
 मूले मूलफलं दत्त्वा ब्राह्मणेभ्यः समाहितः ।
 स्वपितृन् प्रीणयेद्देव गतिमिष्टाञ्च गच्छति ॥
 अथ पूर्वासु पाठासुदधिपात्राण्युपोपितः ।
 कुलवृत्तोपसम्पद्ये ब्राह्मणे वेदपारगे ॥
 प्रदाय जायते श्रेष्ठकुले बहुगुणाकुले ।
 पुत्रपौत्रैः परितृतः पशुमान् धनवांस्तथा ॥
 उदमन्यं स सर्पिष्कं प्रभूतमधुफाणितं ।
 दत्त्वोत्तरास्त्रापाठासु सर्वलोकानवाप्नुयात् ॥

उदमन्यः, उदकमियाः सक्तवः, फाणितं, दुग्धखण्डविकारः ।
 दुग्धत्वभिजितो योगे दत्त्वा मधुघृतद्रुतं ।
 धर्मनिष्ठी मनीषिभ्यः स्वर्गलोके महीयते ॥

अथमर्घः ।

उत्तराषाढानक्षत्रचतुर्थपादः, श्वणस्याद्यघटिकाचतुष्टयम-
 भिजियोगः ।

श्वणे कम्बलं दत्त्वा वस्त्रान्तरितमेव च ।
 श्वेतेन याति यानेन स्वर्गलोकानसंहृतान् ॥
 गोप्रयुक्तं धनिष्ठासु यानं दत्त्वा समाहितः ।
 वस्त्रमस्त्रिभ्यं दत्त्वा प्रेत्य राज्यं प्रपद्यते ॥
 गन्धं शतभिषायोगे दत्त्वा सागुरुचन्द्रनं ।
 प्राप्नोत्यप्सरसां स्तोत्रं प्रेत्य गन्धांश्च शाश्वतान् ॥
 पूर्वभाद्रपदायोगे राजमाषान् प्रदाय वै ।
 सर्वभक्ष्यफलोपेतः स वै प्रेत्य सुखी भवेत् ॥
 श्रौरभ्रमुत्तरायोगे यस्तु मांसं प्रयच्छति ।
 पिष्ट्वन् प्रीणाति सकलान् प्रेत्या नन्दं समश्रुते ॥

उरभ्यो, भेषस्तस्य मांसमौरभ्यं ।

कांस्योपदीहनीं धेनुं देवत्यां यः प्रयच्छति ।
 स प्रेत्य कामानादाय दातारमुपतिष्ठति ॥
 रथमश्वसमायुक्तं दत्त्वाशिन्यां नरोत्तमः ।
 हस्त-श-रथसम्पत्तेः स्वर्गं प्राप्नुवति कुले ॥

भरणीषु द्विजातिभ्यस्तिन्धेनुः प्रदाय वै ।
गाः प्रसूताश्च प्राप्नोति नरः प्रेत्य यत्र स्तथा ॥

भीष्म उवाच ।

इत्येष नक्षणीद्देशः प्रोक्तो नक्षत्रयोगतः ।
देवक्या नारदनेह स्तुपाभ्यः सा ब्रवीदिदं ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

कृत्तिकासु सुवर्षस्य दानं बहुफलं स्मृतं ।
रक्तवस्तस्य रोहिण्यां सौम्यभेलवणस्य च ॥
कृशरस्य तथार्द्रायामादित्ये रजतस्य च ।
घृतस्य तु तथा पुष्ये गन्धानामथ सर्पभे ॥
तिलानाञ्च तथापैत्रे प्रियगोभङ्गदैवते ।
आर्यस्यैवाज्य पूषानां सावित्रे पायसस्य तु ॥
चित्रायां चित्रवस्त्राणां सक्तूनां वायुदैवते ।
इन्द्रेणैव लोहानां मैत्रे माल्यफलस्य च ॥
कृत्तस्य च तथा शाक्रे मूले मूलफलस्य च ।
हेम्नश्च मधुयुक्तस्य दानमाप्ये महाफलं ॥
विष्णवेऽन्नपानस्य श्रवणे वसनस्य च ।
धान्यस्य वासवे विप्रा वारुणे चौपधस्य च ।
आजे पुराणवीजानां सस्यानां तदनन्तरे ।
गोरमानां तथा पौष्णे स्नानानामघ वाश्विने ॥
तिलानाञ्च सदादानं भरणीषु महाफलं ।

आह विष्णुः ।

प्रतिमासं रेवतीयुते चन्द्रमसि मधुघृतयुतं परमाद्यं ब्राह्म-
णान् भोजयित्वा रेवतीं प्रीणयित्वा रूपभागभवेत् ।

यमः ।

मासि मासि च रेवत्यां ब्राह्मणान् घृतपायसं ।
सदक्षिणं भोजयित्वा रूपभागभिजायते ॥

इति नक्षत्रदानानि ।

अथ योगदानानि ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

विष्कम्भादिषु योगेषु दानधर्मं महाफलं ।
तमहं संप्रवक्ष्यामि शृणुष्व मृषिसत्तमाः ॥
विष्कम्भे सर्वधान्यानान्दानं सर्वाधनाग्रं ।
प्रीतो तथास्य पानानामायुष्मति घृतस्य च ॥
कुङ्कुमस्य च सोभाग्ये यवदानस्य शीभने ।
अतिगण्डे च वस्त्राणां पायसस्य सुकर्मणि ॥
घृतो रजतदानस्य शूले मूलादिदानकं ।
गण्डे मण्डनदानस्य हृद्दो गोदानमिष्यते ॥
ध्रुवे च पञ्चरत्नानां ध्यायति फलितस्य च ।

हर्षणे गन्धदानं स्यात् वज्रे दद्यान्मणीनपि ॥
 सिद्धौ सिद्धार्थका देया व्यतीपाते तु काञ्चनं ।
 वरीयसि तिलान् दद्याद्दस्त्राणि परिधे तथा ॥
 जलकुम्भाः शिवे देयाः सिद्धे सिद्धावमिथ्यते ।
 साध्ये ऽलङ्करणंच छत्रदानं शुभे शुभं ॥
 शुक्रे चोपानहोर्दानं शस्त्रं ब्रह्मणि सर्पिषः ।
 ऐन्द्रे च दीपकान् दद्याद्दधृतौ कनकं हितं ॥
 दानान्येतेषु योगेषु यथा शक्त्या द्विजोत्तमाः ।
 भक्तियुक्तौ द्विजे दत्त्वा लोके वसति चक्रिणः ॥

इति योगदानानि ।

अथ करणदानानि ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

करुणेषु प्रवक्ष्यामि दानानि द्विजपुत्रवाः ।
 ववे पायसदानं स्यात् शक्तदानं च बालवे ॥
 कौलवे गोरसान्दद्यात्तिलांस्तैतिलनामनि ।
 गराभिधाने लवणं वणिजे देयमम्बरं ॥
 विष्टौ च पष्टिकावानि शकुनौ सर्पिरेव च ।
 मधुदानं चतुष्पादे शस्तमागे च वाससां ॥
 दानं प्रियङ्गुः किन्तुघ्ने ऋषमुक्तं द्विजोत्तमाः ।

इति करणदानानि ।

अथ संक्रान्तिदानानि ।

तत्र विभ्रामितः ।

मेघसंक्रमणे भानोर्मेघदानं महाफलं ।
 वृष संक्रमणे दानं गवां प्रोक्तं तथैव च ॥
 वस्त्रा-स-पान दानानि मिथुने विहितानि च ।
 घृतधेनुप्रदानञ्च कर्कटे परिशस्यते ॥
 समुवर्णं कृत्वादानं सिंहे पि विहितं सदा ।
 कन्याप्रवेशे वस्त्राणां सुरभीणां तथैव च ॥
 तुलाप्रवेशे धान्यानां बीजानामेव चोत्तमं ।
 कीटप्रवेशे वस्त्राणां वैश्वानान्दानमेव च ॥

अत्र कीटो, वृषिकः ।

धनुःप्रवेशे वस्त्राणां यानानाञ्च महाफलं ।
 भयप्रवेशे दारुणां दानमग्निस्तथैव च ॥

भयो, मकरः ।

कुम्भप्रवेशे दानं तु गवामम्बुष्टयस्य तु ।
 मीनप्रवेशे स्नानानां मास्यानामपि चोत्तमं ॥
 दानान्यथैतानि मया द्विजेन्द्राः
 प्रोक्तानि कानि तु नरः प्रदत्त्वा ।

प्राप्नोति कामाम्ननसस्वभीष्टा
स्तस्मात् प्रशसन्ति हि कालदानं ॥

स्कन्दपुराणे ।

धेनु तिलमयी राजन् दद्याद्यधीत्तरायणे ।
सर्वकामानवाप्नोति विन्दते परम सुख ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

उत्तरे त्वयने विप्रा वस्तदान महाफल ।
तिलपूर्णमनडाहं दत्त्वा रोगैः प्रमुच्यते ॥

इति सक्रान्तिदानानि ।

अथ मासदानानि ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

तिलप्रदान माघे तु याम्य लोक न गच्छति ।
प्रियङ्गु फाल्गुने दत्त्वा प्रियो भवति भूतले ॥
चैत्रे चित्राणि वस्त्राणि दत्त्वा सौभाग्यमश्नुते ।
अपूपाना प्रदानेन वैशाखे स्वर्गमश्नुते ॥
छत्रदानात्तथा ज्येष्ठे सर्वान् कामान् समश्नुते ।
यावणे वस्त्रदानस्य कौर्त्तितं सुमहत् फल ॥
प्रौष्ठपदे तथा मासि प्रदानात् पाणितस्य च ।

आग्निने घृतदानेन रूपवानभिजायते ॥
 कार्तिके दीपदानेन सर्व्वमौज्वल्यमाप्नुयात् ।
 लवणं मार्गशीर्षे तु दत्त्वा सौभाग्य मय्युते ॥
 पौषे कनकदानेन परां पुष्टिं तथैव च ।
 पुष्याणाञ्च सिते पक्षे दानं लक्ष्मीकरं स्मृतं ।
 फलानाञ्च तथा दानं कृष्णपक्षे महाफलं ।

वामनपुराणे ।

माघे मासि तिलाः शस्तास्तिलधेनोश्च दानव ।
 इधेन्धनादयद्यान्धे माधवप्रीणनाय तु ॥
 फाल्गुने व्रीहयो गावो वस्तं कृष्णाजिनान्वितं ।
 गाविन्दप्रीणनार्थाय दातव्यं भरतर्षभ ॥
 चैत्रे चित्राणि वस्त्राणि शयनान्यामनानिच ।
 विष्णोः प्रीत्यर्थमेतानि देयानि द्वाष्ट्रणेष्वथ ॥
 गन्धाय मास्यानि तथा वैशाखे सुरभीणिच ।
 देयानि द्विजमुख्येभ्यो मधुघृदनतुष्टये ॥
 उदकुम्भस्तु* धेनुषु तालहस्तं सचन्दनं ।
 त्रिविक्रमस्य प्रीत्यर्थं दातव्यं साधुभिः सदा ॥

तालहस्तं, व्यजनं ।

उपानद्युगलं कृत्वा लवणामसकानिच ।
 पाषाढे वामनप्रीत्यै दातव्यानि तु भद्रितः ॥

* उदकुम्भाभ्युपेयतेति कथितम् ।

घृतञ्च क्षीरकुम्भाय घृतघेनुः-फलानि च ।
 श्रावणे श्रीधरप्रीत्यै दातव्यानि विपयिते ॥
 मासि भाद्रपदे दद्यात्पायसं मधुसर्पिणी ।
 हृषीकेशप्रीणनार्थं लवणं सगुडोदनं ॥
 तिलास्तरङ्गहृपमं दधि-ताम्रा-यसादिकं ।
 प्रीत्यर्थं पद्मनाभस्य देयमाश्रयुजे नरैः ॥
 रजतं कनकं दीपान् मणि सुक्ता-फलादिकं ।
 दामोदरस्य प्रीत्यर्थं प्रदद्यात् कार्तिके नरैः ॥
 खरोट्टाश्वतरान् नागान् शूकराश्च-मजाविकं ।
 दातव्यं केशवप्रीत्यै मासि मार्गशिरे नरैः ॥
 प्रासाद नगरादीनि गृह प्रावरणानि च ।
 नारायणस्य तुष्ट्यर्थं पोषे देयानि यत्नतः ॥
 दासो-दास मलंकारद्यान् पद्मसंयुतं ।
 पुरुषोत्तमस्य तुष्ट्यर्थं प्रदेयं सार्वकालिकम् ॥
 यद्यदिष्टतमं किञ्चिद्यज्ञाप्यस्ति शुभं गृहे ।
 तत्तद्धि देयं प्रीत्यर्थं देवदेवस्य चक्रिणः ॥

देवीपुराणे ।

मार्गे रसोत्तम दद्याद्घृत पोषे महाफलं ।

रसोत्तमं, लवणं ।

तिलान् माघे मुनिभ्येष्ट सप्तधान्यानि फाल्गुने ।
 विहित्वाणि च वस्ताणि चैत्रे दद्याद्द्विजोत्तमे ॥

वैशाखे द्विज गोधूमा ज्येष्ठे तीर्थभृतं घटं ।
 आपाढे चन्दनं देयं सकर्पूरं महाफलं ॥
 नवनीतं नर्भामासि छत्रं प्रौष्ठपदे मतं ।
 गुह्यशंकरवर्षाद्यान् लड्डु कानाश्विने मुने ॥
 दीपदानं महापुण्यं कार्तिके यः प्रयच्छति ।
 सर्वकामानवाप्नोति क्रमेणेदमुदाहृतं ॥
 व्रतान्ते गां शुभां दद्यात्सवसां कांस्यदोहनीं ।
 सयुगां सस्रजं वत्स दापयेद्विधिनामुना ॥
 देवो विरिञ्चितं सूर्यं विष्णुं वायुं यथाविधि ।
 स्वभाषशुद्धो विधिवत्पूजयित्वा द्विजोत्तमं ॥
 दातव्या वोतरागे तु काम-क्रोधविवर्जिते ।
 अयाचके सदाचारि यिनीते नियमान्विते ॥
 गोदानान्नभते कामान् गोलोके च मनोरमान् ।
 व्रतान्ते मासदानाख्ये समाप्तौ नियमे तथा ॥
 आपाढे तीर्थधेनुषु घृतं भाद्रपदेतथा ।
 माघे तु तिलधेनुः स्यात् यो दत्त्वा लभते द्वितं ॥
 यथा । धेनुं तिलमयीं माघे दद्याद्यद्भाद्रपदे ।
 सर्वान् कामानवाप्नोति ज्येष्ठे तिलमयीं तथा ।
 पीपे घृतमयीं दद्याद्द्वेष्टाहे विधिना मुने ॥

आदित्यपुराणे ।

ज्येष्ठे मासि तिसाहस्रात्पौर्णमास्यो विजेषतः ।
 अन्नभेदस्य यत्पुण्यं तत् प्राप्नोति न संग्रहः ॥

आह यमः ।

घृतमाश्वयुजे मासि नित्यं दद्याद्विजृम्भितये ।
प्रीणयित्वाश्विनौ देवौ रूपभागभिजायते ॥

आह विष्णुः ।

आश्विनं सकलं मासं विप्रेभ्यः प्रत्यहं घृतं
प्रदायाश्विनौ प्रीणयित्वा रूपभागभवति, तस्मिन्नेव मासि
प्रत्यहं गोरसेर्वाङ्घ्र्यान्भोजयित्वा आरोग्यं भागभवति, तथा
माघे मासि अग्निं प्रत्यहं तिलैर्दुत्वा घृतकुल्माषं ब्राह्मणान्
भोजयित्वा दीप्ताग्निर्भवति ।

आह प्रचेताः ।

तिलप्रदः प्रजामिष्टां पुरुषः खलु विन्दति ।
माघे मासि विशेषेण तत्तमित्रे विशेषतः ॥

महाभारते ।

माघे मासि तिलान् यस्तु ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।
सर्व्वसत्त्वसमाकीर्णं नरकं न स पश्यति ॥

इति मासदानविधिः ।

अथ ऋतुदानानि ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

स्नाना-नुक्षेपभादीनां यस्मिन् दानमिष्यते ।
पानकानां तथा शोष्णे कृत्वाणां तदनन्तरे ॥

देवीपुराणे ।

यः पुनर्विधिना वत्स देवीमुद्दिश्य प्राहृषि ।
विषेषु विप्रकन्यासु तिलादीन् संप्रयच्छति ।
तस्याः सा तुष्यते देवी अचिरेण तु विद्यया ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

शरदसस्य धर्मज्ञा वस्त्राणामपि हैमने ।
बर्हिर्दानं नरः कृत्वा सूर्यस्योदयनं प्रति ॥
बर्हिर्दानं, शीतापनुच्यर्थं यद्भिदानं ।
शिशिरे सततं बर्हिं तर्पयित्वा तथा तिलैः ।
कुस्मापं सद्यतं दत्त्वा यथा शक्त्या द्विजातिषु ॥
कायाग्नि-दीप्तिमाकाशं शतनागञ्च विन्दति ।
शक्तुं सिताखण्डयुतं तपुषापारकाश्वितं ॥
सयणाज्ययुतं दत्त्वा तथा हरितकाश्वितं ।
मध्याह्ने प्राहृषि स्वातः सततं द्विजपुङ्गवाः ।
जलकुम्भीपरिकृतं दद्याद्यं फलमश्रुते ॥

यमः ।

छगरं भोजयित्वा तु स्वमत्स्या शिशिरे द्विजान् ।
दीप्ताग्नित्वं समाप्नोति स्वर्गमीशं च गच्छति ॥

हेमाद्रिः । [दानखण्डं १२ अध्यायः ।

इति ऋतुदानानि ।

अथ संवत्सरदानानि ।०

विष्णुधर्मोत्तरे ।

संवत्सरे तु दातॄणां तिलदानं महाफलं ।

परिपूर्वे तथा दानं यवानां द्विजसत्तमः ॥

परिपूर्वं इति, परिवत्सरइत्यर्थः ।

इदापूर्वं च वस्त्राणां धान्यानां चानुपूर्वकम् ।

इत्पूर्वं रजतस्यापि दानं प्रोक्तं महाफलं ॥

इदापूर्वं इत्यादि, इदावत्सरः अगुवत्सरः, इद्वत्सरइति ॥

सम्बत्सरादयश्च ज्योतिः शास्त्रे प्रसिद्धाः ।

इति संवत्सरदानानि ।

इति श्रीमहाराजाधिराज श्रीमहादेवस्य समस्तकरणा-

धीश्वर सकलविद्याविशारद श्रीहेमाद्रि-

विरचिते चतुर्वर्ग-चिन्तामणौ

दानखण्डे कालविशेष,

चयोदश अध्यायः ।

अथ अनन्तफलदानानि ।

येनारामाभिरामाः परिसरलहरीमग्ननागास्तडागाः
प्रामादाः सादयन्तो रविरथतुरगस्त्रैरसञ्चारलीलां ।
कूपा भूपालसेनाशतसततपयःकर्मनिर्माणदद्या
नक्षत्राणि सृगन्धो द्विजवसतिहिता निर्मिताहर्म्यमालाः ॥

येन यवःसरणि सञ्चरणोचितानि
दानानि तान्यपि दृशोरतिथीकृतानि ।

हेमाद्रिरद्भुतविषयिदपयिमोऽयं
सम्पूत्यनन्तफलदानसमूहमाह ॥

कानि पुनश्चानोत्यपेक्षायां भविष्यत्पुराणे,

संपादयेच्च नियमादारोग्यं भोगसाधनं ।

अभयं पान्यशुभूपामस्रो-दक-महीरुहान् ।

अनन्तफलदान्याहुर्दानान्येतानि सूरयः ॥

अथ चारोग्यदानं ।

तत्तारोग्यदानस्तात्र दुष्यते ।

आह विष्णामितः ।

आरोग्यदानात्परमं न दानं विद्यते क्वचित् ।
 अतोदेयं रुजात्तानामारोग्यं भाग्यवृद्धये ॥
 औषधं पथ्यमाहारं तैलाभ्यङ्गप्रतिश्रयं ।
 यः प्रयच्छति रोगिभ्यः सभवेद्दगाधिवर्जितः ॥

संबर्त्तः ।

औषधं स्नेह-माहारं रोगिणां रोगशान्तये ।
 ददानो रोगरहितः सुखी दीर्घायुरेव च ॥

अगस्त्यः ।

अग्नौ पथप्रदातारः सुखं यान्ति निरामयाः ।

सौर पुराणे ।

रोगिणो रोगशान्त्यर्थमौषधं यः प्रयच्छति ।
 रोगहीनः स दीर्घायुः सुखी भवति सर्वदा ॥

नन्दि पुराणे ।

अञ्जनं यो नरोद्वाद्दत्तोर्व्याधिनिवृत्तये ।
 विप्राय स पुमान् याति सूर्यलोकं महामतिः ।
 आरोग्यनयनो दिव्यः सुभगो जायते नरः ॥

तस्मिन्नेव पुराणे ।

धर्माद्य-काम-मोक्षाणां आरोग्यं साधनैर्युतः ।
 अतस्वारोग्यदानेन नरो भवति सर्व्वदा ॥
 आरोग्यशास्त्रां कुरुते महीपधपरिच्छदां ।
 विदग्धवैद्यसंयुक्तां श्रुत्यावसद्यसंयुतां ॥
 वैद्यस्तु शास्त्रवित् प्राज्ञो दृष्टौपधपराक्रमः ।
 भीषधीमूलवर्णञ्जः समुद्धरणकालवित् ॥
 रसवोर्त्यविपाकज्ञः शालिमांसौषधीगणे ।
 योगविद्देहिनां देहं यो धिया प्रविशेद्बुधः ॥
 धातुपथ्यमयञ्जय निदानविदतन्द्रितः ।
 व्याधीनां पूर्व्वलिङ्गज्ञस्तदुत्तरविधानवित् ॥
 देगकालविधानञ्जयिकित्साशास्त्रवित्तया ।
 अष्टाङ्गायुर्वेदवेत्ता मुष्टियोगविधानवित् ॥

अष्टावङ्गानि आयुर्वेदस्य ।

यथा शल्यं शास्त्राद्यं कायचिकित्सा भूतविद्या कीमारग्य-
 मगदतस्त्र रसायणतस्त्र वाजीकरणतस्त्रमिति सुश्रुतीज्ञानि ।

एवं विधः शुभो वैद्यो भवेद्यथाभियोजितः ।
 आरोग्यगानामिवन्तु कुर्याद्यौधर्मसंश्रयः ॥
 स पुमान् धार्मिको लोके स लतार्थः स बुद्धिमान् ।
 सम्यगारोग्यगानायामौषधैः स्नेहपाचनैः ॥
 व्याधिनं विदजो लत्य चप्येकं करुणायुतः ।
 प्रयाति स ह्यमदनं कुपसतकमंयुतः ॥

आद्यो वित्तानुसारेण दरिद्रः फलभाग् भवेत् ।
 दरिद्रस्य कुतः शाला आरोग्याय भिषग्भ्युवा ॥
 अपिमूलेन केनापि मर्द्दनाद्यैरघापि वा ।
 स्वस्थीकृते भवेन्नर्त्तं पूर्वोक्तं लोकमव्ययं ॥
 वात पित्त कफाद्यानां चया-पचयभेदिनां ।
 यस्तु स्वल्पाभ्युपायेन भोचयेत् व्याधिपीडितान् ॥
 सोपि याति शुभान् लोकान् अवाप्यान् यन्नयाजिभिः ।

स्कन्दपुराणे ।

आरोग्य शालां यः कुर्यात् महावैद्यपुरस्कृतां ।
 सर्वोपकरणोपेतां तस्य पुण्यफलं शृणु ॥
 धर्म्मार्थ-काम-भोक्षाणामारोग्यं साधनं यतः ।
 तस्मादारोग्य दानेन तद्वत्तं स्याच्चतुष्टयं ॥
 अथैकमार्त्तं विद्वांसं स्वस्थीकृत्य प्रयत्नतः ।
 प्राप्नोति सुमहत्पुण्यमनन्तं धनवर्जितं ॥
 ज्ञानयोगरतं शान्तं रोगार्त्तं शिवयोगिनं ।
 यः स्वस्थं कुरुते सोपि सर्वदानफलं लभेत् ॥
 ब्रह्मा विष्णुः सुराः सर्वे व्याधयः स्वजना नृपाः ।
 योगस्यैते महाविघ्ना व्याधयस्ते न योगिनाः ॥

ब्रह्म-क्षत्रिय-विट्-शूद्रान् रोगार्त्तान् परिपाल्य च ।
 यत्पुण्यं महदाप्नोति न तत्सर्वमंहामखैः ॥
 आकाशस्य यथा नान्तः सुरैरप्युपलभ्यते ।
 तद्वदारोग्यदानस्य नान्तो वै विद्यते क्वचित् ॥
 पुण्येनानेन महता गत्वा शिवपुरं नरः ।
 मोदते विविधैर्भोगैर्बिम्बानैः सर्वकामिकैः ॥
 एकविंशत्कुलोपेतः समृत्यः परिपालितः ।
 आस्ते शिवपुरे तावद्यावदाहृतसंप्लवं ॥
 ततः स्वधर्मश्रेयेण संप्राप्तः प्रयतः सदा ।
 ज्ञानमुत्पद्यते तस्य रुद्रेभ्यः परिचारकः ॥
 ज्ञानादिरक्तः संसाराच्छिवध्यानमुपाश्रितः ।
 स्वदेहं दृष्यत्यक्ता सर्वदुःखान्तमाप्नुयात् ॥
 समस्तदुःखनिर्मुक्तः शुद्धः स्वात्मव्यवस्थितः ।
 सर्वज्ञः परिपूर्णश्च मुक्त इत्यभिधीयते ॥
 तस्माद्भोगापवर्गार्थं रोगार्त्तं समुपाचरेत् ।
 विशेषेण तु योगीन्द्रं शरीरेण धनेन च ॥
 रोगिणो नोद्विजेत् प्राज्ञो दुर्बलानपि सर्वदा ।
 तान् पापाद्दुःखचित्यमेवन्मर्माः प्रवर्त्तते ॥
 यो नृगृहीतमात्मानं मन्यमानो दिने दिने ।
 उपसर्पेत रोगार्त्तस्तीर्णस्तेन भवार्णवः ॥

इत्यारोग्यदानं ।

अथ रोगहरदानानि ।

ब्राह्मण्डपुराणे ।

ब्रह्मीवाच ।

भगवन् प्राणिनः सर्वे रोगार्ताः प्रभवन्त्यतः ।
 एषान्तत्परिहारार्थं किं कर्त्तव्यं जगत्पते ॥
 इत्येवमुक्तो भगवान् ब्रह्मणा परमेष्ठिना ।
 यदाह तस्मै तत्सर्वं ब्रवीमि मुनिसत्तमाः ॥
 आधयो व्याधयश्चैव शरीरपरिशोषणाः ।
 पुण्यं तत्परिहारार्थं कर्त्तव्यं हितमिच्छता ॥
 ज्वरातिसारो यक्ष्मा च गुल्म-शूल-भगन्दराः ।
 कुष्ठा-न्निरोगा वातश्च कण्ठशूल-मसूरिकाः ॥
 कण्ठ दन्ता-क्षि-कर्णेषु शिरोरोगोपजिह्वका ।
 त्रिदोषसम्भवाः सर्वे रोगाः प्राणिभयङ्कराः ॥
 घन्ययो मूत्रक्षण्डश्च वस्तिरोगो महीदरं ।
 पते चान्ये च दह्यो महावेगा महाबलाः ॥
 व्याधयः शतसंख्याका मृत्योर्हेतव एव ते ।
 यद्यद्भोग शमं कुर्यात्तप्तत् कार्यं मनीषिभिः ॥
 शोषध जपहोमादि दानं देवार्चनादिकं ।
 सर्वरोगप्रशमनं सौवर्णदानमुच्यते ॥
 ज्यरे मसूरिकायाश्च राजयक्ष्णि चैव तत् ।
 गुम्फे तथायमं प्रोक्तं कुष्ठे राजतमुच्यते ॥
 रत्नदागाश्चमयान्ति गुदीत्यघाप सर्वशः ।

गमः स्यादन्ततो व्याधिः^{*} भूदानात् कमलासन ॥
 गमार्थं वातरोगाणां वासोदानं विधीयते ।
 कण्ठजिह्वोद्गवादीनां रोगाणां शान्तिमिच्छता ॥
 धान्यं वासो हिरण्यं वा दातव्यानि प्रयत्नतः ।
 सुवर्णदानं सर्वेषां रोगाणां गमकारणं ॥
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन दातव्यं कमलोद्भव ।
 अक्षिसम्भवरोगाणामाज्यं कनकसंयुतं ॥
 पानीयं पायसं मुद्गाः शर्कराष्टतसंयुताः ।
 सर्वाद्भूतोदकाशेषु खण्डं वै सोपवर्हणं ॥
 दद्याद्दे कण्ठरोगाणां कम्बुनं कमलोद्भव ।
 तथा च रत्नरजतैर्यथा शक्त्यनुरूपतः ॥
 कृत्वा च प्रतिमां व्याधेर्दद्याद्विप्राय यत्नतः ।
 गतेन वा तद्धेन त्रिंशता निष्कसंश्रया ॥
 जातरूपमयं व्याधिः प्रतिरूपन्तु कारयेत् ।
 निधाय पात्रे संपूर्णे तण्डुलैः शतरूपकैः ॥
 अलङ्कृत्य च सोवर्णं रूपस्त्वगुत्तसेपनैः ॥
 यामोयुगेन संवेष्टा हिरण्यमद्भुपथैः ।
 अलङ्कृताय विप्राय दत्त्वा मन्त्रमुदीरयेत् ॥
 ये मां रोगाः प्रबाधन्ते देहम्याः सततन्तताः ।
 गृह्णीष्य प्रतिरूपेण तान् रोगान् दिलसत्तम ॥
 यादमित्येष तद्रूपं गृह्णीयादाधिभिःसह ।

वेदव्यासः ।

रत्नदानञ्च सुमहत् पुण्यमुक्तं जनाधिप ।
तानि विक्रीय यजति ब्राह्मणीद्यभवद्भरः ॥

स्कन्दपुराणे ।

विद्रुमाणां प्रदानेन रुद्रलोकं व्रजेन्नरः ।
सर्वपातकनिर्मुक्तो मुक्तादानेन जायते ॥
लोकमाप्नोति दानेन नरो वज्रस्य वज्रिणः ।
तथा प्रदत्तैर्गोमिदैर्मोदते नन्दने वने ॥ •
सर्वे ग्रहाः प्रतुष्यन्ति पुष्यरागस्य दानतः ।
गारुक्तैर्मरुत्वंशं निधतं जयति थिया ॥
वैदूर्यैः सूर्यलोकञ्च पद्मरागैररोगतां ।

दत्तेरिति शेषः ।

प्रदानादिन्द्रनीलानां लीलानां भाजनं भवेत् ।
सुखी शङ्खप्रदानेन शक्तिं शूक्तिप्रदानतः ॥

इति रत्नदानं ।

अथाह दृढगौतमः ।

माणिक्यं पद्मरागञ्च वज्रं वैदूर्यमेव च ।
भौतिकं गोमिदं पुष्यरागं मरकतं तथा ।
हरितञ्च नवैतानि स्वर्णपात्रीपरि न्यसेत् ॥
अथ वा राजते ताम्बे चाज्येन च प्रपूजयेत् ।

नवग्रहाणां प्रीत्यर्थं ब्रह्मणा निर्मितं पुरम् ॥
 गन्ध-पुष्पा-क्षतैर्धूपैर्नैवेद्यैस्तान् प्रपूजयेत् ।
 स्वलिङ्गैश्चैव मन्त्रैश्च होमः कार्यस्तु पूर्ववत् ॥
 पूर्ववदिति, ग्रहयज्ञोक्तमार्गेष्वेत्यर्थः ।
 ततो ब्राह्मणमाह्वय सर्व्वगास्तार्थकोविदं ।
 आदित्यादिग्रहाः सर्व्वे नवरत्नप्रदानतः ॥
 विनाशयन्तु मे हृष्टाः क्षिप्रमेव भगन्दरं ॥

दानमन्त्रः ।

अनेन कर्मणा नूनं यथावद्विहितेन तु ।
 नरो नैरुज्यमाप्नोति नि.मन्दिग्धं भगन्दरो ॥

इति भगन्दरहरदानं ।

तथा । माणिक्यं वज्रसहितमव्रणं जातितः शुभं ।
 रक्तवस्त्रेण संवेष्ट्य खारिकापञ्चकोपरि ॥
 यदा विभवसारेण माणिक्यं यवपुञ्जके ।
 निधाय गन्धपुष्पादौ रर्षयेद्भक्तिपूर्व्वकं ॥
 ब्राह्मणं श्रुतमम्पन्नं स्वाचार संयतेन्द्रियम् ।
 धिनोतवेषमाह्वय भक्त्या प्रयतमानसः ॥
 सोषणैर्नोपवीतेन सम्यग्ब्रह्माङ्गुलीयकैः ।
 पूजयित्वा तु विधिवत् हतहोमाय पूर्व्ववत् ॥
 मन्त्रेणानेन विधिवत्तन्मैदद्याद्गुणी शुभं ॥
 देवैर्गुर्यं जगन्नाथ सर्व्वलोकनमस्कृतं ।
 माणिक्यवज्रदानेन प्रणागय मम व्रणं ॥

दानमन्त्रः ।

व्रणाः शस्त्रेण वे पिस्यु विपदिग्धेन संयुगे ।
तेऽपि शुद्धाः प्ररोहन्ति यथा प्रोक्तं तु वायुना ॥

इति व्रणघ्नरत्नदानं ।

वायुपुराणे ।

गलगण्डी गलद्रव्यहर्ता भवति मानवः ।
दानेन तत् प्रतीकारं वक्ष्यामि शृणु भास्कर ॥
माणिक्यं पद्मरागञ्च वज्रं गोमेदमेव च ।
वैदूर्यं पुष्परागञ्च मुक्ता मरकतं तथा ॥
एभिर्मालां प्रकुर्वीत सूत्रमप्यत्र राजतं ।
अलाभे मौक्तिकाद्यन्यतमैर्मालां प्रकल्पयेत् ॥
सर्वत्र राजतं सूत्रमिति देवैः प्रकल्पयेत् ।
ताम्रपात्रे विमिश्रित्य तिलानामुपरि न्यसेत् ॥
तिलानाञ्च परीमाणं द्रीणपञ्चकमिष्यते ।
यद्वा तदर्धमेव स्यात् स्वगत्या वापि कारयेत् ॥
महाशान्तिं तथा कुर्यात् ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।

महाशान्तिः, नवग्रहशान्तिरित्यर्थः ।

आचार्य्यश्च शुचिर्दत्तः सर्वशास्त्रार्थतत्त्ववित् ।
ऋतहृत्तोपमम्पद्यः सर्वप्राणिहिते रतः ॥

एवम्बिधं पूजयित्वा वस्त्र-माल्या-तुलेपनैः ।
 होमञ्च कारयेत्तेन समिदाज्यचरुत्कटं ॥
 आसत्येनतधामन्त्रो गणानामिदमित्यपि ।
 मन्त्राः क्रमेण संयोज्याः सोमं राजानमित्यपि ॥
 मन्त्रेण स्वष्टकृतं दद्याद्गलगण्डी च वाग्यतः ।
 मन्त्रेणानेन विधिवत् प्राङ्मुखाय ह्यदङ्मुखः ॥
 मालेयं सर्वदेवत्या ब्रह्म-विष्णु-शिवादिभिः ।
 रुद्रादिलोकपालैश्च तथा सर्वामरैरपि ॥
 सततं कण्ठलग्ना या धारिता प्रीतिपूर्वकम् ।
 ब्राह्मणाय प्रदत्त्वेयं गलगण्डं व्यपोहतु ॥

दान मन्त्रः ।

ग्रहशान्तिः कृता येस्तु तेभ्यो दद्याच्च दक्षिणाम् ।
 पुण्याहवाचनं कृत्वा भुञ्जीत सह वन्धभिः ॥

इति गलगण्डघ्नरत्नदानं ।

अघालद्वारदानं ।

ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे ।

द्विजातिभ्यस्तु योदद्यादलद्वारान् समुज्वलान् ।
 सोऽलकृतः स्वर्गलोके क्रीडत्यप्सरसाङ्गणैः ॥
 अलद्वारप्रदानेन सुरूपः सुभगो भवेत् ।
 तघालद्वारदानेन दीर्घमायुश्च विन्दति ॥

नराभरणदानेन तुष्टियाति सदाशिवः ।
योपिदाभरणैर्दत्तैः प्रीयते हिमशैलजा ॥

महाभारते ।

युवाप्यविकलाङ्गोपि दधानोप्यज्वलं वपुः ।
विनालङ्कारसैन्यं न धत्ते मञ्जुलां श्रियं ॥
दुर्लभं मानुषं तावत्तत्रापि शुभवेपता ।
तस्यापि भूषा तारुण्यं जायते नरसत्तम ॥
एतत्सर्वं मनुष्याणां ह्यथैव स्यादभूषणं ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन प्रदद्याद्भूषणानि तु ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

मूर्धाभरणदानेन व्रजेन्मूर्धाभिपिक्ततां ।
कर्णजैः कर्णकीर्त्तिः स्यात्सङ्घ्नीः कण्ठैरकुण्ठिता ॥
पाणिजैः प्रणिजैवः स्यात्सङ्घनैरजघन्यजः ।
जानुजैर्मनुजैव स्याच्चरणं चरणोद्भवैः ॥

नालङ्कृतेभ्यो नरपुङ्गवैभ्यः
परं वृत्तोके स्पृहणीयमस्ति ।
न लभ्यते तच्च विना प्रदाना-
दतः प्रदेयानि विभूषणानि ॥

दत्तलङ्कारदानं ।

अथ वस्त्रदानं ।

देवलः ।

कान्तियुक् सुभगः श्रीमान् भवत्वम्बरदानकृत् ।

नन्दिपुराणे ।

वस्त्रं यद्यार्थिने दद्याच्छुभ्रं वापि यदृच्छया ।

स भवेन्नवान् श्रीमान् बृहस्पतिपुरे वसेत् ॥

आदित्यपुराणे ।

योगिनाञ्च दरिद्राणां ये च वस्त्रप्रदा नराः ।

तेषां दिव्यानि वस्त्राणि सुगन्धीनि मृद्दूनि च ।

वातैव प्रवहति सुगन्धोद्यमृतोपमः ॥

लिङ्गपुराणे ।

वस्त्रं जलं पवित्रञ्च दद्याच्च शिवयोगिने ।

स महाभोगमाप्नोति अन्ते योगश्च शाश्वतं ॥

महाभारते ।

वाससान्तु प्रदानेन स्वदारनिरतो नरः ।

सुवस्त्रघ सुवेपथ भवतीत्यनुशुभ्रमः ॥

भविष्यत्पुराणे ।

मध्यमी त्तमवस्त्राणि प्रदद्याद्दहतानि च ।

स तेनैवानुसारेण प्राप्नोति विपुलं फलं ॥

विष्णुधर्मोत्तरात् ।

हंस उवाच ।

दानानामुत्तमं लोके वस्त्रदानं प्रकीर्तितं ।
 वासोहि सर्वदैवत्यं सर्वप्रायोज्यमुच्यते ॥
 वस्त्रदाता सुवेपः स्याद्रूपद्रविणसंयुतः ।
 युक्तो लावण्य-सौभाग्यैर्नीरोगश्च तथा द्विजः ॥
 नीलं रक्तं तथा जीर्णं न देयं ब्राह्मणस्य तु ।
 देयं वरं चाङ्गिरसलीकं याति बृहस्पतेः ॥
 दत्त्वा कार्पासिकं वस्त्रं स्वर्गलोके महीयते ।
 दत्त्वा सरोम तत्रापि फलं दशगुणं भवेत् ॥
 आविकं वसनं दत्त्वा भृगूणां लोकमाप्नुयात् ।
 कागंदत्त्वा चाङ्गिरसं चीमन्दत्त्वा बृहस्पतेः ॥
 वसुनां लोकमाप्नोति कुम्भकौशेयवाससी ।
 कृमिजश्च तथा दत्त्वा सोमलोके महीयते ॥
 अग्निष्टोममवाप्नोति दत्त्वेव भृगुलीमिक ।
 दत्त्वा बल्कलज वासी वसुनां लोकमाप्नुयात् ॥
 समीचककदल्यादि दत्त्वा चैत्र तथाजिनं ।
 वारवाणमुरस्त्राणं शिरस्त्राणं तथैव च ।
 पादत्राणञ्च ददतः पृथग्यज्ञं फलं लभेत् ॥
 वस्त्रदानं पवित्रन्तु पितृणामपितारणं ।
 कौस्तुभरक्तं दत्त्वा तु सौभाग्यमहदाप्नुयात् ।
 दानात् कुङ्कुमरक्तस्य लावण्यं महदाप्नुयात् ॥

रङ्गै रन्यै निलैश्च रक्तं दत्त्वा सुखी भवेत् ।
 यथा यथा तु वस्त्रस्य भवतीह महार्घता ॥
 यथा यथा तु शुभता तथा पुण्यफलं महत् ।
 अन्येषामिव दानानामेतदेव प्रकीर्तितं ॥
 सर्व्वदो वस्त्रदः प्रोक्तो यतः सर्व्वत्र वस्त्रवान् ।
 अवाप्नोति च धर्मज्ञाः तद्धि तस्माद्द्विशिष्यते ॥
 वस्त्रदः सुचिरं कालं भुक्त्वा देवसुखं भुवि ।
 विमानेनार्कवर्णेन हंसयुक्तेन भास्वता ॥

मानुष्यमासाद्य भवत्यरोगः
 शोचान्वितः सौख्यपरोपहीनः ।
 जनाभिरामश्च तथा सुवैयः
 पूज्यश्च लोके विदुषां सदैव ॥

इति वस्त्रदानं ।

अथ शोचकीयात् ।

इंश्वर उवाच ।

वासीदानं प्रवक्ष्यामि समप्रीतिविबर्द्धनं ।
 आयुरारोग्यदं नृणां सौख्यहेतुकमुत्तमं ॥
 वस्त्रयुग्मं सित सूक्ष्ममेकैकस्य प्रकल्पयेत् ।
 एकादशानां विप्राणां रुद्रैकादशरूपिणां ॥
 गन्ध-पुष्पैरलंघ्य भोजयित्वा विधानतः ।
 उक्तमन्त्रमद्यतेभ्यस्तानि वस्तानि दापयेत् ॥

प्रसोद तु भवो नित्यमस्त्राकं कृत्तिवासनः ।
 वस्त्राण्यस्त्रत् प्रदत्तानि प्रतिगृह्णातु शङ्कर ॥
 दत्तेषु वस्त्रेषु नरस्तन्तुभिर्गणिताः समाः ।
 रुद्रतुल्यो बली भूत्वा रुद्रलोके महीयते ॥
 एकादशरुद्रनामानि, रुद्रैकादशतिलदाने द्रष्टव्यानि ।

इति रुद्रैकादशवस्त्रदानविधिः ।

अथ देवताभ्यो वस्त्रदानं ।

आदित्यपुराणे ।

वक्त्रैर्वस्त्रप्रदानेन ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ।

नन्दिपुराणे ।

वासांसि तु विचित्राणि सारवन्ति मृदूनि च ।
 स्नापितानि शिवे दद्यात् द्विकोपानि* नवाणि च ॥
 यावत्तद्वस्त्र तन्तूनां परिमाणं विधीयते ।
 तावद्वर्षसहस्राणि शिवलोके महीयते ॥

वाराहपुराणे ।

श्रीमाम्बराणि योदद्यात्पत्नीर्णानि च चक्रिणे ।
 कार्पासंजानि वा भक्त्या दद्याद्विज्ञानुसारतः ॥
 तत्र वाससि यावन्तस्तन्तूनां परमाणवः ।
 तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥

भविष्यत् पुराणे ।

यो वस्त्रं मानवे दद्यादहतं च महाधनः ।
स हेतिलोकमासाद्य वन्द्यते विदुर्गैरपि ॥

देवी पुराणे ।

अण्डजैरण्डजैर्वापि वस्त्रै रभ्यर्थं शैलजां ।
सम्भूज्याभरणैः शक्र चक्रवर्त्तित्वमाप्नुयात् ॥

अथ शोकहरवस्त्रदानं ।

तत्र वृद्धवीधायनः ।

विघ्नकर्त्ता च भक्ष्याणां शोकी भवति मानवः ।
तस्य कर्मविपाकीत्यं व्याधिनाशनमुत्तमं ॥
दानं वक्ष्याम्यशेषेण सर्व्वशोकविनाशनं ।
चौमवस्त्रं समानीय बह्वमूल्यं यदर्हति ॥
मुक्ताफलानि वध्नीयाहस्तप्रान्ते समन्ततः ।
कुडुमेनाङ्घ्रितं सम्यक् कर्पूरागरुधूपितं ॥
तण्डुलोपरि संस्थाप्य तण्डुलांश्च स्वशक्तितः
उपचारैः षोडशभिराचार्यैः पूजयेन्मुदा ।
युवं युवासुवासाभ्यां मन्त्राभ्यां पूजनं विदुः

युवंवस्त्राणीत्येकः ।

युवासुवासा इत्यपरोमन्त्रः ।

होमश्चापि प्रकुर्वीत समिदाज्यतिलैरपि ।
उदुदस्त्र इदं विष्णुरापस्मिन् सप्त इत्यपि ॥
मन्त्रैः क्रमेण जुहुयात् स्त्रिष्टिकञ्च यदस्य च ।
यदस्यकर्मणोत्यरीरिचं इति मन्त्रेण होमः ॥
हुत्वा हुत्वा च सम्पातान् पात्रे सर्वान्निवेश्य तु ।
संख्या चाष्टोत्तरगतं अष्टाविंगतिरेव च ॥
सम्पातेनाङ्गमज्वां च सर्वमेव हि रोगिणः ।
अक्षिभ्यामिति सूक्तेन यथा लिङ्गं तथैव च ॥
वाससां मार्जनं कुर्यान्मार्जयेद्दर्भपिञ्जलैः ।
आचार्यायाद्य तदस्त्रं दद्याच्छोकी सदक्षिणं ॥
मन्त्रेणानेन विधिवद्दक्षिणाभिमुखः शुचिः ।
ऋषीणां प्रवरोगस्यो लोपामुद्रापतिः प्रभुः ।
शौमवस्त्रप्रदानेन तुष्टो व्याधिं व्यपोहतु ॥

दानमन्त्रः ।

ब्राह्मणेभ्यस्तथान्येभ्यो दद्याच्छ्रुत्या च दक्षिणां ।
ततः स्नातः शुचिर्भूतो वस्त्रमाल्योपशोभितः ।
ब्राह्मणैर्व्यभुभिः सार्धं भुञ्जीतातीवभक्तितः ॥

इति वस्त्रदानं ।

अथोष्णीपदानं ।

नन्दि पुराणे ।

उष्णीपदायिनो मर्त्या जायन्ते मुकुटीज्वलाः ।
विस्तीर्णराजवंशे तु सितकृत्वाग्रलक्षणाः ॥

विष्णुधर्मात्तरे ।

उष्णीपाणि विचित्राणि यः प्रदद्याद्द्विजातिषु ।
रक्तानि वाद्य श्वेतानि कौसुभान्यथ वा पुनः ।
स मौन्दर्यं परं प्राप्य वनितावल्लभो भवेत् ॥
सुकेशाः सुमुखा राजन् ब्रह्मादुष्णीपदायिनः ।
तस्मात् तेषां प्रदानेषु प्रयतस्व महाभुज ॥

अथोष्णीपटदानं ।

आह काश्यपः ।

और्णं प्रावरणं योपि भक्त्या दद्याद्द्विजातये ।
सोपि याति परां सिद्धिं मर्त्यैरन्यैः सुदुर्लभं ॥
यस्त्वकिञ्चनवृत्तिभ्यस्तपस्त्रिभ्यः प्रयच्छति ।
और्णप्रावरणं दिव्यं शीतवातातपापह ।
निरस्तसर्वदुःखीघो जायते स महाधनी ॥

वज्रि पुराणे ।

नवं सूक्ष्म सुविपुलं यः प्रयच्छति कम्बलं ।
शीतार्दिने द्विजेन्द्राय तेषां मार्गसुखप्रदः ॥

नारदीयपुराणे ।

फल पुष्पैः सुगन्धैश्च ताम्बूलाद्यैः सुविस्तरैः ।
 दर्पणैः पदत्राणैश्च नानाद्रव्यैर्विभूषणैः ॥
 चतुष्कोणेषु सस्थाप्य यथाशक्ति युधिष्ठिरः ।
 घृत-कुङ्कुम गीधूम पूष्णं पात्रं जलस्य च ॥
 शय्यां सपूजयित्वा तु मद्भक्तो मत्परायणः ।
 कृताञ्जलिपुटो भूत्वा कुर्याच्छ्रियाप्रदक्षिणं ॥
 नमः प्रमाण्यै देव्येति प्रणम्य च चतुर्दिश ।
 ब्राह्मणाय दरिद्राय श्रुताध्यायनशालिने ॥
 तथा प्रज्ञानविदुषे शय्यां दद्याद्दिक्षु च ।
 तस्य दानस्य यत्पुण्य विमानं कनकीज्वलं ॥
 नानारत्नसमाकीर्णं नानापुष्पसमन्वितं ।
 नानादिव्याम्बरःसेव्यं नानारत्नैः समाहृतं ॥
 नानाद्रव्योपसंयुक्तं विमानमधिरोहति ।
 तस्मादिन्द्रपुर गच्छेत् सेव्यमानोऽप्सरोगणैः ॥
 पट्टिर्वर्षसहस्राणि क्रीडयित्वा यथासुखं ।
 इन्द्रलोकात्परिभ्रष्ट इह लोके नृपो भवेत् ॥
 पट्टियोजनविम्बोर्णो स्वामी भवति मण्डले ।
 धर्मेशो जित भृत्यश्च तेजस्वी रूपवांस्तथा ॥

महाभारते ।

शय्यामाप्सरणीपेता सुप्रच्छादनसंहतां ।
 प्रदद्याद्यस्तु विप्रागु शृणु तस्यापि यत्फलं ॥
 सुरूपः सुभगः फीमाम् श्लोसहस्राभिसहतः ।

दगयपमङ्गस्त्राणि मर्गलोके महीयते ॥

भविष्योत्तरे ।

गय्यादानं प्रवक्ष्यामि तव पाण्डुकुलोद्दह ।

यान्दस्त्वा गिवभागी स्यादिह लोके परत्र च ॥

गय्यादानं प्रगंसन्ति सर्वदैव द्विजोत्तमाः ।

अनित्यं जीवितं यस्मात्पयात् कोन्यः प्रदास्यति ॥

तावत् स वन्द्युः स पिता यावज्जीयति भारत ।

मृतोमृत इति ज्ञात्वा घणात् सेहो निवर्त्तते ॥

तस्मात् स्रयं प्रदातव्यं गय्या-भोष्य-जलादिकं ।

आत्मैव चात्मनो वन्दुरिति संश्लिष्य चेतसि ॥

आत्मैव यदि नात्मानं दानभोगैर्न पूजयेत् ।

कोऽन्यो हिततरंस्तस्माद्यः पयात् पूजयिष्यति ॥

तस्माच्छ्रय्यां समासाद्य सालदारमयीं दृढां ।

दन्तपत्रचितां रम्यां हेमपट्टैरलंकृतां ॥

हंसतूलीप्रतिच्छ्रयां शुभगण्डोपधानकां ।

प्रच्छादनपटीयुक्तां धूप-गन्धादिवासितां ॥

तस्यां संस्थापयेद्द्वैमं हरिं लक्ष्म्या समन्वितं ।

उच्छोर्षके घृतमृतं कलशं परिकल्पयेत् ॥

लक्ष्मी-नारायणरूपन्तु, देवतादान प्रकरणस्थित लक्ष्मीनारा-

यणदाने द्रष्टव्यं ।

विश्वेयः पाण्डवश्रेष्ठ सनिद्राकलशोत्रुधैः ।

ताम्यूल-कुङ्कुमा-क्षीद-कर्पूरा-गुरुचन्दनं ॥

दीपिको-पानहच्छत्रं चामरा-सन-भाजनं ।
 पार्श्वेषु स्थापयेद्भक्त्या सप्तधान्यानि चैव हि ॥
 शयनस्थस्य भवति यदन्यदुपकारकं ।
 भृङ्गारकरकाद्यन्तु पञ्चवर्णवितानकं ॥
 शय्यामेवंविधां कृत्वा व्राह्मणायोपपादयेत् ।
 सपत्नीकाय संपूज्य पुण्येऽङ्गि विधिपूर्वकं ॥
 यथा न कृष्णशयनं शून्यं सागरजातया ।
 शय्या ममाप्यशून्यास्तु तथा जन्मनि जन्मनि ॥
 यस्मादशून्यं शयनं केगवस्य शिवस्य च ।
 शय्या ममाप्यशून्यास्तु तथा जन्मनि जन्मनि ॥
 दत्त्वेन तल्पममलं प्रणिपत्य विसर्जयेत् ।
 एवं शय्याप्रदाने तु विधिरेव प्रकीर्तितः ॥
 स्वर्गं पुरन्दरगृहे सूर्यपुत्रालये तथा ।
 सुखं वसत्यसौ जन्तुः शय्यादानप्रभावतः ॥
 सूर्यपुत्रालये चैव तथा वैवस्वते पुरे ।
 पीडयन्ति न तं याम्याः पुरुषा भीषणाननाः ॥
 न धर्मेण न शीतेन बाध्यते स नरः क्वचित् ।
 अपि पापसमायुक्तः स्वर्गलोकं स गच्छति ॥
 विमानवरमारूढः सेव्यमानोऽप्सरोगणैः ।
 आहृतसंप्लवंशावत्तिष्ठेत् पातकवर्जितः ॥

शय्याप्रदानममलं तव पाण्डुपुत्र
 संकीर्तितं सकलसौम्यविधानभूतं ।
 यो वै ददाति विधिपत् स्वयमेव नाके

कल्पं विकल्परहितः स विभाति मर्त्यः ॥

अथ शिवशय्यादानं ।

शिवधर्मात् ।

हंसतूलीसमायुक्तां मृदुखट्टामलंकृतां ।
सर्वोपकरणोपेतां शिवशय्यां निवेदयेत् ।
शिवं देवीसमायुक्तं पौष्टं कृत्वा निवेदयेत् ॥

शिवदेवीरूपन्तु देवतादानप्रकरणस्थितउमामहेश्वरदाने-
द्रष्टव्यं ।

शिवज्ञानार्थतत्त्वज्ञे आचार्ये च दयान्विते ।
संपूज्य गन्धपुष्पाद्यैर्बस्नानङ्कारचामरैः ॥
भक्ष्यभोज्यैरग्रेष्वेव ततः शय्यां निवेदयेत् ।
तद्रूपांतूलीवस्त्राणां परिसंख्या तु यावती ।
तावद्वर्षसहस्राणि रुद्रलोके महीयते ॥

अथ सूर्यशय्यादानं ।

भविष्यत् पुराणे ।

हंसतूलीसमायुक्तां मृदुखट्टां सुकल्पितां ।
सर्वोपकरणैर्युक्तां सूर्यशय्यां प्रकल्पयेत् ॥
राज्ञीदेवीसमायुक्तां ततः शय्यां निवेदयेत् ॥
सौरज्ञानार्थतत्त्वज्ञमाचार्यन्तु दयान्वितं ।

संपूज्य पुष्य-गन्वाद्यैर्वस्त्रा-लङ्कार-चामरैः ।
 भक्ष्यभोज्यैस्तथापेयैरनेकरससंयुतैः ॥

राज्ञीरूपमुक्तं विश्वकर्म्मणा ।

राज्ञी च द्विभुजा कार्या हरिणी च किरीटिनी ।
 वरदच्च निजे पाणौ विभ्रती पद्मजस्थितेति ॥
 तदर्णातूलवस्त्राणां परिसंख्या तु यावती ।
 तावद्युगसहस्राणि सूर्यलोके महीयते ॥
 सौरादि सर्वलोकेषु मुक्ता भीमानभिपतः ।
 क्रमादागत्य लोकेऽस्मिन् राजा भवति भूतले ॥

अथासनदानं ।

लिङ्ग पुराणे ।

आसनं शयनञ्चैव यो ददाति यशस्विने ।
 समं सर्वेषु भूतेषु तस्य दुःखं न विद्यते ॥

स्कन्द पुराणे ।

आसनं यः प्रयच्छेत् सम्बोतं ब्राह्मणाय वै ।
 स्वाराज्यं स्यान्माप्नोति तेजस्वी विगतज्वरः ॥

आदित्य पुराणे ।

शुगन्धचिचंभरणीपशोभितं
 यमवासनं वेदविन्दे प्रदद्यात् ।

अग्रमाधिपत्यं लभते स शीघ्रं
कुले महत्त्वं स लभेत्समयं ॥

विष्णुः ।

आसनं दानस्य स्थानमिति ।

फलमिति शेषः ।

अथ दर्पणदानं ।

मार्कण्डेय पुराणे ।

दर्पणं यो नरो दद्यात् निर्मलञ्च द्विजातये ।
स चन्द्रलोकमासाद्य मोदते शरदां गतं ॥

नन्दिप्रोक्ते ।

शिवस्य पुरतो दद्याद्दर्पणं चारु निर्मलं ।
पर्यन्तशोभितं हत्वा श्वेतमाल्यैः सचन्दनैः ॥
चन्द्रांशुनिर्मलः श्रीमान् सुभगः कामरूपधृक् ।
कल्यायुतसहस्राणि रुद्रलोके महीयते ॥

ब्रह्मपुराणे ।

चन्द्रमण्डलसङ्काशं नक्षत्रे विष्णु देवते ।
द्वादश्यां पुष्यकाले वा विष्णुं सम्पूज्य भक्तितः ॥
दर्पणं यो नरो दद्यात् स्रक्-चन्दन विभूषितं ।
रूपवान् सुभगः श्रीमान् ज्ञानवान् जायते नरः ॥

अथ चामरदानं ।

महाभारते ॥

यस्तु भक्त्या द्विजायोभ्यो दद्याच्चामरमुज्ज्वलं
स भूपत्यमवाप्नोति निःशेषावनिमण्डले ॥

वायुपुराणे ।

चामरं चामरेशाय यः शिवाय निवेदयेत् ।
स सर्व्वकामसम्पूर्णः स्वर्णशैलतले वसेत् ॥
मायूरचामरं योपि शिवाय विनिवेदयेत् ।
स विमानवरारूढो वीज्यतेऽस्परसाङ्गणैः ॥

पद्मपुराणे ।

प्रदाय चामरवरं यद्वया विष्णवे नरः ।
परम्यद्मवाप्नोति यत्सुरैरपि दुर्लभम् ।
एतत्सर्व्वीपचारेभ्यो देवदेवस्य वल्लभम् ॥

अथ वितानदानम् ।

कालिकापुराणे ।

चन्द्रोदयं सुवीक्ष्णीर्णं वर्षकैरिद्वितं तथा ।
प्रलम्बिसुष्मास्तवकैः शोभितं रत्नसदुत्तमम् ॥

सुरक्त पटसूत्रादिवन्धसम्बन्धवन्धुरम् ।
 सर्वतोभद्रमुप्यानां मण्डलानाम्भिभक्तिभिः ॥
 विराजितं तथा चित्रपत्रवल्लीसमाकुलम् ।
 वच-राजस-गन्धर्व्व-किन्नरद्वन्द्वमूर्त्तिभिः ॥
 तिग्मिताभिय परितो महाविष्णयकारकम् ।
 एवमिधं वितानं यो विधायाय द्विजम्बने ॥
 शिवाय विष्णवे वाद्य पुस्त्येऽङ्गि प्रतिपादयेत् ।
 म मगुदरते नूनमात्मनः पूर्व्वपूरुषान् ॥
 स्वयं शिवपुरे रम्ये भोगान् भुञ्जा मनोरमान् ।
 क्रमादागत्य लोकेऽस्मिन् सुखी ज्ञानो धनी भवेत् ॥

पद्मपुराणे ।

चन्द्रोदयन्तु यो भक्त्या प्रयच्छति स पुण्यधोः ।
 न तस्य त्रेयसामन्ताः कदाचिदपि जायते ॥

अथ गन्धदानं ।

संवत्सः ।

गन्धानाभरणाय च यः प्रयच्छति धर्मवित् ।
 म सुगन्धामोदयुक्तो यय तथापि जायते ॥

स्कन्दपुराणे ।

नर. सुगन्धदेहस्यं गन्धदानात्प्राप्त्यात् ।
 भोगवान् जायते नित्यं शरीरं नाप्य तप्यति ॥

पद्मपुराणे ।

अनुलेपनगन्धानां प्रदानेन हि मानवः ।
न कदाचिन्मनोदाहं देहे वा दाहमश्रुते ।
सुगन्धधूपदानेन लोकमप्सरसां व्रजेत् ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

अनुलेपनदानेन रूपवानभिजायते ।
नरयन्दनदानेन सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
सौभाग्यकारकं प्रोक्तं प्रदानं कुडुमस्य तु ।
तथा कर्पूरदानेन सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥
सृग्दर्पप्रदानेन यगसा भुवि राजते ।
यक्षकर्मदानेन साम्राज्यं प्राज्यमश्नुते ॥

अथ ताम्बूलदानं ।

भविष्यत्पुराणे ।

ताम्बूलं यो नरो दद्यात् प्रत्यहं नियमान्वितः ।
देवैभ्योऽथ द्विजातिभ्यो महाभाग्यं ममश्रुते ॥
इह समारिणा लोके मनुष्यत्वं सुदुर्लभं ।
ताम्बूलदानात्तदृणाममायामेन जायते ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

ताम्बूलमज्यं न दद्यात् विप्रेभ्यः समाहितः ।

शिवाय केशवायाथ नाकलोके स पूज्यते ॥ ६

विष्णुधर्मोत्तरे ।

ताम्बूलस्य प्रदानेन सौभाग्यमपि विन्दति ।
दत्त्वा जातीफलं विप्राः सफलां विन्दति क्रियां ॥
सुखवासप्रदानेन सुखसौगन्ध्यमाप्नुयात् ।

अथ पुष्पदानं ।

महाभारते ।

मनो ह्लादयते यस्माच्छ्रियं चापि ददाति यः ।
तस्मात्सुमनसः प्रोक्ता नरैः सुकृतकर्मभिः ॥
देवताभ्यः सुमनसो यो ददाति नरः शुचिः ।
सर्वकामानवाप्नोति प्रेत्य स्वर्गं महीयते ॥
तस्मात्सुमनसः प्रोक्ता यस्मात्सुथन्ति देवताः ।
यं यमुद्दिश्य दीयेरन् देवे सुमनसः प्रभो ।
मङ्गलार्थं स तेनास्य प्रीतो भवति दैत्यप ॥

नन्दिपुराणे ।

धूपदः सुरभिर्नित्यं पुष्पदः सुभगः सदा ।
तस्माद्देवाय विप्राय दातव्यं तत् सुखार्थिभिः ॥

निङ्गपुराणे ।

पुष्टिर्भवेत् सदाकालं प्रदानादन्य मास्ययोः ।

यमः ।

देवतापुष्पदानेन जायते श्रीसमन्वितः ।
जर्वाङ्गतिर्नवाप्रोति यय धूपप्रदो नरः ॥

विश्वामित्रः ।

देयाः सुमनसो नित्यं नरैः पुण्यफलार्थिभिः ।
किमस्ति दैवतन्तादृक् यत् पुष्पैर्न हि तुष्यति ॥

अथ भीतादिदानं ।

नन्दपुराणे ।

श्री गीत-वाद्यं दद्यात्तु ब्राह्मणाय सुवृद्धिमान् ।
स गन्धर्वपुरे गच्छेद्दसेत् तत्र युगधयं ॥

स्कन्दपुराणे ।

गायन् याति पिबन् याति खादन् याति गृहं यया ।
यो भोजनस्य वेलायां विप्राणां गेयमाचरेत् ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

देवतायतने यस्तु ब्राह्मणानां गृहेषु वा ।
गायन् गीतं सुमधुरं गन्धर्वाणां पुरे वसेत् ॥
आसीद्यविद्यया राजन् प्रीणयन् दिजदेवताः ।
स स्वर्गसोकमामाद्य देवतार्थिर्भोचते ॥
देवताये द्विजाये वा यो नित्यं नृत्यमाचरेत् ।
विनोदयति तं स्वर्गे नित्यमपरमाद्भवाः ॥

यो गीत वाद्य-नृत्यानि मूल्यं दत्त्वा तु कारयेत् ।
 स शक्रभवने तिष्ठे द्यावदाहृतसंप्लवं ॥
 यो वापि मुखवाद्येन विनोदयति देवतैः ।
 स धौतकल्पमलः स्रगं याति न संशयः ॥
 वचनेन प्रियेणाथ यः प्रीणाति च मानवान् ।
 विमंस्तरमना भूत्वा यः स्तौति गुणिनी गुणान् ॥
 स्वोयैः परकृतैर्वापि यस्तीव्रैः स्तौति देवतां ।
 तस्य पुण्यवतः पुण्यमगण्यं केन गण्यते ॥

अथ छत्रोपानहदानं ।

हहस्पतिः ।

असिपत्रवनं मार्गं चुरधारासमन्वितं ।
 तीक्ष्णातपश्च तरति छत्रा-पानत्प्रदो नरः ॥

आदित्य पुराणे ।

निटाघकाले वर्षायां छत्रं यः सम्प्रयच्छति ।
 नास्य कियन्नोदाह कदाचिदपि जायते ॥

महाभारते ।

उपानहो प्रयत्नादयो ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।
 मर्दते कण्टकान् मूर्ध्नि विपमान् मन्तरत्यपि ॥
 गकटन्दम्यमंयुक्तं दत्तं भवति तेन वै ।
 यान्दान्नतरोयुक्तं तस्य मार्गं विगाम्यते ।

उपतिष्ठन्ति कौन्तेय रौप्य-काञ्चनशोभनं ॥

ब्राह्मणाय सुशोलाय यो दद्यात् काष्ठपादुके ।

स वाहनेन दिव्येन दिवं गच्छति भोगवान् ॥

सूर्यकरसन्तमरेणुकादर्शनकीपितस्य जमदग्नेः सूर्येण सह

सम्वादे

सूर्य उवाच ।

महर्षे गिरसस्त्राणं छत्रं मद्रश्मिवारणं ।

प्रतिगृह्णोष्व पद्माञ्च चाणं त्वं चर्मपादुके ॥

अद्य प्रभृति चैवैतल्लोकेषु प्रचरिष्यति ।

पुण्यकेषु च कालेषु परमलयमेव च ॥

उपानच्छत्रमेतद्वै भूर्य्येणैह प्रवर्तितुं ॥

पुण्यमेतत्तु विख्यातं त्रिषु लोकेषु भारत ।

तस्मात् प्रयच्छ विप्रेभ्यश्चोपानञ्च सुत्तमं ।

धर्मस्ते सुमहान् भावी न मे वास्ति विचारणा ॥

छत्रं हि पुरुषव्याघ्र यः प्रदद्याद्विजातये ।

शुभ्रं शतगलाकं वै स प्रेत्य सुखमेधते ।

शक्रलोके न वसते पूज्यमानो द्विजातिभिः ॥

अप्सरोभिर्य सततं देवैश्च भरतर्षभ ।

दक्षमानाय विप्राय यः प्रयच्छत्युपानहो ॥

स्नातकाय महाबाहो मंगिताय द्विजातये ।

मोषि लोकानवाप्नोति देवतैरपि पूजितान् ॥

शौनोके वसते कश्यपं प्रतिष्मरे तु भारत ।

एतत्ते भरतयेष्ट मया कार्त्स्न्येन कीर्तितं ॥
छत्रोपानहदानस्य फलं भरतसत्तम ।

वङ्गपुराणे ।

घर्भ-वर्षा-तपत्राणं छत्रं दद्याद्दिजातये ।
सर्व्व्याधिविनिर्मुक्तः श्रियं पुत्रांश्च विन्दति ॥
विमानेन च दिव्येन किङ्किणीजाल मालिना ।
महेन्द्रभवनं याति सेव्यमानोऽप्सरो गणैः ॥
दह्यमानाय विप्राय यः प्रयच्छत्युपानहौ ।
न तस्य मनसोदाहः कदाचिदपि जायते ॥
यानमश्वतरीयुक्तं तस्य हेममयं शुभं ।
उपतिष्ठति विप्रर्षे सर्व्वरत्नविभूषितं ॥

निङ्गपुराणे ।

वर्षासु छत्र दानेन तथा शीघ्रे च नारद ।
सर्वाद्वाद्युतास्ते स्युः सर्व्वकामैश्च संयुताः ॥
पुत्रान् श्रियं च लभते यच्छत्रं संप्रयच्छति ।
चक्षुर्व्याधिं न लभते यत्रभागमथायुते ॥
छत्राद्य विपमाद्यैश्च स च मोक्षमवाप्नुयात् ।
एवमाह महाभागः गाण्डिस्यो भगवानृषिः ॥

फाल्गुणायनः ।

यात वर्षा तपत्राणं छत्रं दद्याद्दिजातये ।

दानखण्डं १३ अध्यायः ।] हेमोद्रिः ।

स सर्व्वव्याधिरहितः श्रियं पुत्रांश्च विन्दति ॥

देवलः ।

एवदश्यायया याति यानेनोपानहप्रदः ।

यमः ।

एवदोष्टहमाप्नोति षट्शदीनगरं तथा ।

जमदग्निः ।

दक्षमानाय विप्राय चः प्रयच्छत्युपानहो ।
 स्यात्काय महावाही संगिताय द्विजातये ॥
 सोपि लोकानवाप्नोति दैवतैरपि पूज्यते ।
 गोलोके स मुदायुक्तो वसत्यपि हि भारत ॥

अत्रिः ।

आहकालेषु यो दद्याद्भीजनश्च उपानहो ।
 तस्य वै विपुलं पुण्यमग्नदानफलं नभेत् ॥

स्कन्दपुराणे ।

यः प्रयच्छेद्द्विजेन्द्राय उपानत्-काष्ठपादुके ।
 स अराग्नेन महता सुखं याति ममाक्षयं ॥

अथ पात्रदानं ।

स्कन्दपुराणे ।

भाजनं चः प्रयच्छेत्तु ऐमं रयविभूषितं ।

सोऽम्बरः गतसंकोर्णविमाने दिवि मोदते ॥
 राजत यः प्रयच्छेत्तु विप्रेभ्यो भाजनं शुभं ।
 स गन्धर्व्वपदं प्राप्य उर्व्वश्या सह मोदते ॥
 ताम्रं यो भाजनं दद्यात् ब्राह्मणेभ्यो विशिष्यतः ।
 स भवेत् यक्षराजस्य प्रभुर्व्वलसमन्वितः ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

तेजसानि तु पात्राणि दत्त्वा सुनवणानि च ।
 पात्रमेति च कामानां लावण्यञ्चाप्नुयान्महत् ॥
 तेजसानि तु पात्राणि सतैलानि प्रयच्छतः ।
 आरोग्यमुत्तमं प्रोक्तं लावण्यमपि चोत्तमं ॥
 तेजसानि तु पात्राणि सघृताणि प्रयच्छतः ।
 आरोग्यमुत्तमं प्रोक्तं स्वर्गं वासस्तथा दिजाः ॥
 तजसानितु पात्राणि समधूनि प्रयच्छतः ।
 लावण्यं मुत्तमं प्रोक्तं सौभाग्यमपि चोत्तमं ॥

अथ रुक्मादिपात्रदानं ।

कालिकापुराणे ।

रौक्मं क्षीरान्वितं पात्रं दधिपूर्णञ्च राजतम् ।
 मोक्तिकानां गतं योष्य वभ्रतयुग्मं निवेशयेत् ॥
 ततः पुराहास्याद्येन जयगण्डीदिमङ्गलैः ।
 हरिश्चैवार्भयेत् यद्गात् स्याद्य मोदर्थं वडजे ।
 विष्णुरूपमुक्तान्, तुम्हा पुत्रय दाने ॥

तत्सुतु पात्रमादाय वाद्यब्रह्मस्त्रैः स्वयं ।
 कुर्यात् प्रदक्षिणं तस्मै विष्णवे प्रभविष्णवे ॥
 ततश्चामर्ग्यं विधिवत् पूजयेत् विशेषतः ।
 एवं विप्रन्तु संपूज्य प्रणम्य च क्षमापयेत् ॥
 ब्राह्मणानपरान् भोज्य दक्ष्येच्चैव काश्चनं ।
 व्रतिनश्चान्नदानेन वस्त्राद्यैः पूज्य तर्पयेत् ॥
 दीना-न्ध-कृपणानाञ्च अनिवार्योदनं ददेत् ।
 उपोष्यैकादशीं शक्तां माघमासे तु पूर्णिमां ॥
 कुर्याद्विधिमिमं सम्यक्स हरेस्तु व्रजेत्पदं ।
 उपहसन्ति यो देवान् ब्राह्मणाञ्च तपस्विनः ॥

पात्ररूपव्रतश्चेदं न देयन्तेषु कर्हिचित् ।
 बुद्धि-रूपप्रदं चायुर्द्वन्द्वं सौभाग्य-सम्पदा ॥
 पुत्रदं सुखदं चैव विधिना चरितन्त्विदम् ।
 व्रतस्यास्य प्रयत्नार्थं शमयुक्तं गुणान्वितं ॥
 पूजयेद्भूतिकामार्थं पादुका-वस्त्र-काश्चनैः ।
 रौक्ममाज्ययुतं चाथ पात्रं नीलमणीयुतं ।
 अभावे तु तथा हेमः कर्पाईनाम्बरार्चितं ॥

नीलमणेरभावे कर्पाईमात्रेण हेम्रा भूपितमध्यभागं
 विधेयं ।

वस्तुयुग्मं नवं सूक्ष्मं पुष्पप्रकारचर्चितं ।
 आनीय तत्र तत्पात्रं शुची देगे निवेशयेत् ॥
 ततो जागरणं कुर्याद्भोत-वाद्यद्विमङ्गलैः ।
 प्रभाते तत्रयेत्यात्रं हरेरायतनं महत् ॥

स्नाप्य घौरादिभिर्देवं विष्णुं सम्पूज्य चैव तु ।
 निवेदयेत्तु तत्पत्रं प्रीयतामित्युदीरयेत् ॥
 ततो नानाविधैर्भक्ष्यैः सुगन्धेनोदनेन च ।
 दधिखण्डाद्ययुक् दत्त्वा नैवेद्यञ्च बलिं हरेत् ॥
 ततो नत्वा गृहं गच्छेद्गत्वा च प्रणमेत् पुनः ।
 प्रणम्य भोजयेद्भक्त्या व्रतिनश्च द्विजैः सह ॥
 दीनान्ध-क्षपणानाञ्च सर्व्वेपामनिवारितं ।
 आचार्य्यं हेमवस्त्राद्यैर्दक्षयेद्विधिवत्तदा ॥
 यथा शक्त्या पराञ्चैव दीर्घमायुर्जिजीविषुः ।
 एतत्पान्नव्रतं ज्ञेयं शुद्धं चात्रप्रक्राशितं ॥
 न देयं दुष्टवृद्धीनां द्विपतां पापकर्मणां ।
 वैष्णवे शिवभक्ते तु सौरे भागयते सदा ॥
 देयमेतद्विधानेन आयुर्धनविह्वहये ।
 ये द्विपन्ति नरा मूढा विष्णुं वाथ ह्यध्वजं ॥
 ते नूनं विष्णुभक्तास्ते विष्णुं चैव हरन्ति ये ।
 अनेनापि व्रतेनैव प्राप्य तत्पदमुत्तमं ।
 मोदते सुचिरं कालमायुष्मान् धनवानिह ॥

अथ भाण्डदानं ।

यशिष्ठः ।

दाता ताम्रस्य भाण्डानां रत्नानां भाजनं भवेत् ।

लिङ्गपुराणे ।

ताम्ना-यसानां भाण्डानां दाता यच्चाधिपो भवेत् ।
सभक्ते च परं स्थानं युज्यते च महाश्रिया ॥

ब्रह्मपुराणे ।

श्रीदुम्बराणि भाण्डानि यो दद्यादायसानि वा ।
महतीमृदिमाप्नोति दुर्लभां त्रिदशैरपि ॥

वायुपुराणे ।

स्वर्णरूप्यमयं माण्डं देवतार्थं ददाति यः ।
कुयेरलीकमासाद्य मोदते बहुपत्तरान् ॥

अथापाकदानं ।

भविष्योत्तरात्-

युधिष्ठिर उवाच ।

तन्मे कथय देवेश येन दत्तेन मानवाः ।
बहुपुत्रो बहुधनो बहुभृत्यश्च जायते ॥

श्रीभगवानुवाच ।

पुरा भारतवर्षेऽग्निन् राजासीद्भ्रुवाहनः ।
पितृपैतामहं तेन राज्यं प्राप्तमकण्ठकम् ॥
न तस्य देशे विद्वांसो न च वैरिभयं भयं ।
शरीरोत्था महाव्याधिः न चैवात्सरदायकः ॥
तस्यैवं कुर्वती राज्यं पूर्वकर्माजितं शुभं ।

नास्ति भृत्यो भारसहः सर्व्वराज्यधुरन्धरः ॥
 न पुत्रः प्रियकृत् कश्चिन्न मन्त्री मधुराचरः ।
 न मित्रं कार्य्यकरणे समर्थो न सुहृत्तेधा ॥
 न भोज्यसमये प्राप्ते भोजनं सार्व्वकामिकं ।
 न पत्रफलसंयुक्तं नाम्बलं वसनं न च ॥
 न धनं जनसम्बन्धं कारितो रत्नसञ्चयः ।
 तस्यैवं कुर्व्वतो राज्यमव्याहृतिविचेष्टितं ॥
 अथैकस्मिन् दिने विप्रः पिप्पलादोऽति विश्रुतः ।
 आजगाम महायोगी राज्ञः पार्श्वं महामतिः ॥
 तमागतं मुनिं दृष्ट्वा राज्ञो राज्ञी शुभावतीः ।
 पादार्घासनदानेन सर्व्वथा तमपूजयेत् ॥
 तत् कथान्ते च कस्मिद्वित् तमुवाच शुभावती ।
 भगवन् राज्यमेतन्मे सर्व्वबाधाविवर्जितं ॥
 कस्मात्त भृत्याः पुत्रा वा मन्त्रि-मित्रादिकं द्विज ।
 भोगावाप्तिर्न च तथा सर्व्वकालातिसायिनी ॥

पिप्पलाद उवाच ।

यद्येन पूर्व्वविहितं तदसौ प्राप्नुते फलं ।
 कर्मभूमिरियं राज्ञि नात शोचितुमर्हसि ॥
 न तत् कुर्व्वन्ति राजानो दायादा न च शत्रवः ।
 न बान्धवा न मित्राणि यद्येन च पुरा कृतं ॥
 तस्माद्भवद्विर्य्यहृत्त प्राप्तं तद्राज्यमुत्तमं ।
 भृत्य-मित्रादि-सम्बन्धो न दत्तः प्राप्यते कुतः ॥

शुभायत्युवाच ।

इदानीमपि विप्रर्षे कस्मात्तन्नोपदिश्यते ।
 येन मे वहवः पुत्रा धनं भृत्या भवन्ति च ॥
 मित्रं वा बन्धुयोगो वा व्रतं दानमुपोषितं ।
 कथयस्वामलमते येन सम्पद्यते सुखं ॥
 ततः स कथयामास पिप्पलादी हिज्जीत्तमः ।
 आपाकाख्यं महादानं सर्वसम्पत्प्रदायकं ॥
 शड्या कुरुशाहूल नारी वाप्यथ वा पुमान् ।
 येन दत्तेन भाग्यानां बहूनां भाजनं भवेत् ॥
 ततः श्रुत्वा ददौ राजा आपाकं दानसुत्तमं ।
 लभेत् पुत्रान् बहून् भृत्यान् मन्त्रिमित्रं सुहृज्जनं ॥

श्रीभगवानुवाच ।

आपाकाख्यं महादानं कथयामि युधिष्ठिर ।
 दत्तेन येन कामानां पुत्रा भवति भाजनं ॥
 ग्रहताराबलं लब्ध्वा कुम्भकारश्च पूजयेत् ।
 वासोभिभूर्पण्यैव पुण्यैद्यागुरुचन्दनैः ॥
 ब्रूयात्तथेदं सामान्यं यथा तृष्टोऽभिजायते ।
 त्वं मे भाण्डानि चित्राणि गुरुणि च लघूनि च ॥
 मणिकादीनि शुभ्राणि ख्यास्यथ समनोहराः ।
 घटकान् करकांश्चैव प्रणीता कुण्डकानि च ॥
 गरावादीनि पात्राणि भाण्डान्युच्चावधानि च ।
 अलिप्तराः प्रतिघटामयनोकटहानि च ॥

एवमन्यच्च यत्किञ्चिदुपभोग्यं भवेद्दृष्टे ।
 सम्पाद्य महाभाग विश्वकर्मा त्वमेव हि ॥
 भार्गवोपि प्रयत्नेन भाण्डौघैरन्वितं शुभं ।
 आपाकं कल्पयेदेवं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥
 सहस्रमेकं भाण्डानां स्थापयित्वा विचक्षणः ।
 सन्ध्याकाले मधित्वा तु हुत्वावापि हुताग्नं ॥
 रात्रौ जागरणं कुर्याद्गीतमङ्गलनिःस्वनैः ।
 ततः प्रभातेषिमले ज्ञात्वा निर्व्वापितं शतैः ॥
 रत्नवस्त्रैः समासाद्य* पुष्पमालाभिरञ्जयेत् ।
 यजमानस्ततः स्नात्वा शुक्लाम्बरधरः शुचिः ॥
 हैमरीष्यानि भाण्डानि ताम्रलोहमयानि च ।
 परितः स्थापयित्वा च स्रशक्त्या तानि षोडश ॥
 तानि चत्वारि चत्वारि न्यसेत्पूर्वादिदिक्कामात् ।
 पूजयित्वा प्रयत्नेन कृत्वा वापि प्रयत्नतः ॥
 नार्थ्याविधवास्तत्र समानीय प्रपूजयेत् ।
 प्रदक्षिणं ततः कृत्वा मन्त्रेणानेन पूजयेत् ॥
 आपाकत्रहरूपोसि भाण्डानीमानि जन्तवः ।
 प्रजानां ते प्रजापुष्टिः स्वर्ग्यास्तु ममाचयः ॥
 भाण्डरूपाणि यान्यत्र कल्पितानि मया किल ।
 भूत्वा सत्वानुरूपाणि उपतिष्ठन्तु तानि वः ॥

दानमन्त्रः ।

*समासाद्येति पुस्तकान्तरे पाठः ।

अत्रेदं दानवाक्यं ।

श्रीं अथ इमं पाकं नानाभाण्डरचितं विष्णुदैवतं नाना-
जनेभ्यः सौभाग्या-वैधव्य-सर्वं गुणोपेतगृहप्राप्ति पुत्रपौत्रादिसन्त-
ति स्वाम्ययोग्यसदासुखकामोऽहमुत्सृजामीति ।

यो ह्यर्थायेन भाण्डेन तत्तस्य प्रतिपादयेत् ।

स्त्रेच्छया चैव गृह्णन्तु न निवार्यस्तु कथन ॥

अनेन विधिना यस्तु दानमेतत् प्रयच्छति ।

विश्वकर्मा भवेत्तु षष्ठस्य जन्मत्रयं नृप ॥

नारी च दत्त्वा सौभाग्यमतुलं प्रतिपद्यते

गृहं सर्वगुणोपेतं भक्तमित्तजनैर्हृतं ।

अवियोगं सदा भर्ता रूपज्ञानुत्तमं लभेत् ॥

प्रदानमेतन्निर्दिष्टं प्रकारेण तथानघ ।

भियते बहुभिर्भैरूँमिरेषा नरोत्तम ॥

निष्पाद्य भाण्डानिचयप्रघरं प्रयत्ना-

दापाकदानमिह या कुरुते वरस्त्री ।

सा पुत्र-पौत्र-पशुवृद्धि-सुखानिलभ्या

प्रेत्याशु भर्तृसहिता सुखिनी सदास्ते ॥

अथ स्वामीदानं ।

भविष्योत्तरात् ।

अघातः सर्वपापघ्नं शुभदं कथयामि ते ।

दानं मानकरं पुंसां सर्वकामप्रदायकं ॥

कृत्वा ताम्रमयीं स्थालीं पलानां पञ्चभिः शतैः ।

अगक्तस्तु तदर्धेन चतुर्थांशेन वा पुनः ॥

सर्वं शक्ति विहीनस्तु मृगमयीमपि कर्तयेत् ।

सुगभीरोहरदरी दृढदण्डकडच्छकां ॥

दण्डकडच्छकशब्देन, दर्बिरभिधीयते ।

मृदुतण्डुलनिप्यन्नस्विन्नचीरप्रपूरितां

उपदंशौदकयुतां घृतपात्रसमन्वितां ॥

घातपाश्चात्तौतवर्णां चर्चितां चन्दनेन च ।

स्याप्य मण्डलकैर्गन्धैः पुष्प-धूपैरथार्चयेत् ॥

आदित्येहनि संक्रान्तौ चतुर्दशष्टमीषु च ।

एकादश्यां तृतीयायां विप्राय प्रतिपादयेत् ॥

ज्वलत्ज्वलनपाश्वस्यैस्तन्दुलैः सजनेरपि ।

न भवेद्भोज्यससिद्धिर्भूतानां पिठरीं विना ॥

त्वं सिद्धि. सिद्धिकामानां त्वन्तुष्टिस्तुष्टिभिच्छतां ।

अतस्त्वां प्रणतो याचे स त्वं कुरु वचो मम ॥

ज्ञाति बन्धु सुहृद्द्वर्गविप्रेषु स्वजनैस्तथा ।

अभुक्तवत्सु नाथीयां तथा भव वरप्रदा ॥

इत्युच्चार्य प्रदातव्या हण्डिका द्विजपुङ्गवे ।

तुष्टि पुष्टिप्रदा पुंसां सर्वान् कामानभीष्टता ॥

वशिष्टवचनं श्रुत्वा सा चकार तथैव तत् ।

प्रादात्स्थालीं ब्राह्मणानां बहूनां बहुदक्षिणां ॥

स्थालीं विगलवदनां सकडच्छकाच्च

यच्छन्ति ये मधुरशुन्वमयीं द्विजेभ्यः ।

तेषां सुहृत्स्वजनविप्रजनेन भोज्यं ।
संभुज्यमानमपि कृष्णं न याति नार्गं ॥

अधाम्निष्टिकादानं ।

भविष्योत्तरात् ।

श्रीकृष्ण उवाच ।

अग्निष्टिकामहं पार्थ कथयामि निबोध तां ।
यथा येन विधानेन सर्वमत्वसुखप्रदां ॥
आदौ मार्गशिरेमासि शोभने दिवसे शुभां ।
अग्निष्टिकां कारयित्वा सुखासनवतीं दृढां ॥
देवाङ्गणे मठे हृष्टे विस्तीर्णे चत्वरे तथा ।
उभयोः सम्ययोः कृत्वा सुशुष्कं काष्ठसञ्चयं ॥
ततः प्रज्वालयेदग्निं हुत्वा व्याहृतिभिः क्रमात् ।
वाह्मणान् भोजयेच्छक्त्या तेभ्यो दद्याच्च दक्षिणां ॥
अनेन विधिना कृत्वा प्रत्यहं ज्वालयेत्ततः ।
यदि कश्चित् क्षुधाघोः स्यात् भोज्यं तत्र प्रकल्पयेत् ॥

इदमिह दानवाक्यं ।

प्रेमं अद्यादि हेमन्तशिगिरास्यं ऋतुद्वयं यावत् सर्वकालं
वा यथासुखं सर्वमत्वप्रतापनार्थं इमामग्निष्टिकां विष्णुदेवतां
अपरिमितकालभोग्यब्रह्मलोकप्राप्तिसर्वार्थसम्पन्नचतुर्वेदनाम्न्य-
त्वकामोऽहं मुत्सजामीति ।

सुखासीनीलनस्तत्र विगीतीविज्वरमाया ।

या करोति कथाः पार्थ न ताः शक्यामधोदित् !
 राजवार्त्ता धर्मवार्त्ता जनवार्त्ता यदृच्छया ॥
 वदेन्नोकः सुखासीनो न केनापि निवार्थते ।
 अनेन विधिना यस्तु दद्यादग्निष्टिकां नरः ॥
 तस्य पुण्यफलं राजन् कथ्यमानं निवोध मे ।
 विमानेनार्कसंकाशे समारूढो महावने ॥
 षष्टिर्बर्षसहस्राणि षष्टिर्बर्षशतानि च ।
 अर्चितोत्यन्तसन्तुष्टो ब्रह्मलोके महीयते ॥
 इह लोकेऽवतीर्ण्य चतुर्वेदो द्विजो भवेत् ।
 निरुजः सत्रयाजी च अग्नितेजःप्रभावतः ॥
 चैत्ये सुरालयसभावसथेषु भव्यां
 येऽग्निष्टिकां प्रचुरकाष्टवतीं-प्रदद्युः ।
 हेमन्तशैशिरऋतौ सुखदां जनानां ।
 कायाग्निदीप्तिममलं यपुराप्नुवन्ति ॥

कात्यायनः ।

हेमन्ते शिशिरे चैव पुण्याग्निं यः प्रयच्छति ।
 सर्वलोकस्य तापार्थं स पुण्यां गतिमाप्नुयात् ॥
 यस्तापनार्थं काष्ठानि ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति !
 सर्वार्याम्नास्य सिद्धान्ति तैजसी चाभिजायते ॥

वक्रिपुराणे ।

य इन्धनानि काष्ठानि ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति !

दानखण्डं १३ अध्यायः ।] • हेमाद्रिः ।

८३८

सर्वं लोकप्रतापार्थं स पुण्याद्भ्रतिमाप्नुयात् ॥
संवत्तः ।

दद्याच्च शिशिरे वज्रं बहुकाष्ठं प्रयत्नतः ।
कायाग्निदीप्तिं प्रप्राञ्च रूपसौभाग्यमाप्नुयात् ॥
इन्धनानि च योदद्याद्विजेभ्यः शिशिरागमे ।
नित्यं जयति संग्रामे त्रिधा युक्तस्तु दीप्यते ॥

विष्णुः ।

इन्धनप्रदानेन दीप्ताग्निर्भवति संग्रामे शिवमाप्नोति ।

यमः ।

इन्धनानां प्रदानेन दीप्ताग्निर्भुवि जायते ।

महाभारते ।

यद्येन्धनार्थं काष्ठानि प्राञ्चयेभ्यः प्रयच्छति ।
प्रतापनार्थं राजेन्द्र प्रहृष्टो शिशिरे नरः ॥
सिद्धान्त्यर्थाः सदा तस्य कार्याणि विविधानि च ।
उपर्युपरिश्रूणां यपुषा दीप्यते च सः ॥
भगवांयाश्च सुप्रीतो वज्रं भवतिनित्यगः ।
न तं त्यजन्ति पगवः संग्रामेषु जयन्त्यपि ॥

यद्य दीपदानं ।

महाभारते ।

दीपप्रदाने वक्ष्यामि फलयोगमनुश्रमं ।
 यथा येन यदाचैव प्रदेया यादृगाय ये ॥
 ज्योतिस्तेजः प्रकाशं वाप्यूर्ध्वगत्यापि वर्णते ।
 प्रदाने तेजसस्तस्मात्ते जीयर्हयसे नृणां ॥
 अन्धन्तामस्तमिग्रश्च टक्षिणायनमेव च ।
 उत्तरायणमेतस्मिन् दीपदानं प्रशस्यते ॥
 यस्मादूर्ध्वगते तत् तममयैव भेषजं ।
 तस्मादूर्ध्वगतिर्दाता भवेत्तत्रेति नियमः ॥
 देवास्तेजस्विनो यस्मात् प्रभावन्तः प्रकाशकाः ।
 ताममा राजसायेति तस्माद्दीपः प्रदीयते ॥
 आनीय दाना घृष्टुष्मान् प्रभायुक्तो भवेन्नरः ।
 तं दत्त्वा नोपसेवेत न हरेन्नोपहिंसयेत् ॥
 दीपहर्ता भवेदन्धस्तमोगतिरथाशुभा ।
 दीपदः सर्वलोकेषु दीपमाली विराजते ॥
 गिरिप्रपाते गहने चैत्यस्थाने चतुष्पथे ।
 दीपदाता भवेन्नित्यं य इच्छेद्भूतिमात्मनः ॥
 कुलद्योतविशुद्धात्मा प्रकाशत्वं स गच्छति ।
 ज्योतिषां चैव सायोज्य दीपदानरतः सदा ॥

स्कन्दपुराणे ।

शिवादिदेवतागारे यतीनामाश्रमेषु च ।
 अग्निहोत्रिगृहेषु चैव तथैव च प्रतियये ॥
 सर्वत्र गद्गरः साक्षाद्सतीति विचिन्त्य च ।

चतुष्पथेषु चैत्रेषु ब्राह्मणायसथेषु च ॥
 वृचमालेषु गोष्ठेषु कान्तारगहनेषु च ।
 दीपदाना हि सर्वत्र महाफलमुपायुते ॥
 विप्रवेशमनि यो दद्यात् कार्तिके मासि दीपकं ।
 अग्निष्टोमफलं तस्य प्रवदन्ति मनोपिण- ॥
 सम्भ्यादीपप्रदो यस्तु स गच्छेत् परमं पदं ।

गारुडपुराणे ।

नोलकण्ठस्य मोक्षेण गयायाञ्च तिलोदकैः ।
 वर्षासु दीपदानेन पितृणामृणो भवेत् ॥
 यस्तु ब्राह्मणगृहेषु दीपमान्नां प्रयच्छति ।
 स निर्वर्त्य तमो घोरं ज्योतिषां लाकमाप्नुयात् ॥

सम्बतः ।

देवागारे द्विजानां वा दीपन्दत्त्वा चतुष्पथे ।
 मेधावी ज्ञानसम्पन्नश्चत्स्रांश्च सदा भवेत् ॥

विष्णुधर्मोत्तरात् ।

महावर्तिः सदा देया भूमिपालमहाफला ।
 कृष्णपत्रे विशेषेण तत्रापि च विशेषतः ॥
 अमावास्या च निदिष्टा द्वादशी च महाफला ।
 आश्वयुज्यामतीतायां कृष्णपक्षस्य वा भवेत् ॥

वृक्षमूलेषु गोष्ठेषु कान्तारे गहनेषु च ॥
 दीपदानेन सर्वत्र महत् फलमुपाश्रिते ।
 यावन्त्यचिनिमेषाणि दीपे प्रज्वलिते पुनः ॥
 तावन्त्येव स राजेन्द्र वर्षाणि दिवि मोदते ।
 दीपदानेन राजेन्द्र चक्षुष्मानिह जायते ॥
 रूप-सौभाग्य-युक्तश्च धनधान्य समन्वितः ।
 दीपमालां प्रयच्छन्ति ये नराः शार्ङ्गिणीगृहे ॥
 भवन्ति ते चन्द्रसमाः स्वर्गमासाद्य मानवाः ।
 केशवायतने दत्त्वा दीपवृक्षं मनोहरं ॥
 अतीव भ्रान्ते लक्ष्म्या दिवमासाद्य मानवः ।
 दीपदानं नरः कृत्वा कुण्डागारनिभं शुभं ॥
 केशवालय मासाद्य नाके भाति स शक्रवत् ।
 यथोज्ज्वलः सदा दीपो दीपदानाच्च मानवः ॥
 तथा नित्योज्ज्वलो लोके नाकपृष्ठेऽपि जायते ।
 सदीपे तु यथा देगे चक्षूंषि फलवन्ति हि ॥
 तथा दीपस्य दातारो भवन्ति सफलेक्षणाः ।
 यथैवोर्ध्वगतिर्नित्यं राजन् दीपगिखा पुनः ॥
 दीपदातुस्तथैवोर्ध्वं गति भवति शोभना ।
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन दीपा देया नरेश्वर ॥
 शान्प्रयुज्यामतीतायां यावद्राजेन्द्र कार्त्तिकी ।
 तावद्दीपप्रदस्योक्तं फलं राजन् विगेषतः ॥
 तावत् कामं प्रयच्छन्ति ते तु दीपं सदा निगि ।
 तद्दे देगे वद्विस्तेषां महत्पुण्यफलं लभेत् ॥

प्रघाल्य देवदेवेश कर्पूरेण च दीपकं ।
 अश्वमेधमवाप्नोति कुलञ्चैव समुद्धरेत् ॥
 एतन्मयीक्तं तव दीपदाने
 फलं समग्रं यदुवंशचन्द्र ।
 शुद्धा यथावस्ततं हि देवा
 दीपास्त्वया विप्रसुरालयेषु ॥
 इति भोगदानानि समाप्तानि ।

अथाभयदानं ।

तत्र विष्णुः ।

सर्वप्रदानाधिकाभयप्रदानं तत्प्रदानेनामीष्टलीकमवा-
 प्नोति ।

संवर्त्तः ।

भूताभयप्रदानेन सर्वान् कामानवाप्नुयात् ।
 दीर्घमायुष लभते सदा च सुखिनो भवेत् ॥

नन्दिपुराणे ।

मरुतां चन्द्रदेहानां तथा च म्याधिताकनां ।
 हिंस्त्राणां मीम्यमूर्त्तीनां तथाद्याफलदाभयं ॥
 वरमेवाभ्य सख्यस्य ज्योविताभयरक्षणं ।
 नतु विप्रसहस्रस्य गोमहस्रं मदक्षिणं ॥

सांकेत्यपुराणे ।

दानखण्ड' १३. अध्यायः ।] हेमाद्रिः ।

धिकं तस्य जीवितं पुंसः शरणार्थिनमातुरं ।
 यो नात्तमनुगृह्णाति यैरपन्नमपि ध्रुवं ॥
 यज्ञ-दान-व्यासीह परत्र च न भूतये ।
 भवन्ति तस्य यस्वार्थपरित्राणे न मानसं ॥

महाभारते ।

लोभा-द्वेषा-द्वया-द्वापि यस्त्वजेष्वहरणागतं ।
 ब्रह्महत्यासमन्तस्य पापमाहुर्मनीषिण ॥
 शास्त्रेषु निष्कृतिर्दृष्टा महापातकिनामपि ।
 शरणागतहन्तृणां न दृष्टा निष्कृतिः क्वचित् ॥
 मरुतामपि यज्ञानां कालेन क्षीयते फलं ।
 भीताभयप्रदानस्य घय एव न विद्यते ॥

तथा ।

प्राणिनं वध्यमानं हि यः शक्रः समुपेक्षते ।
 स याति नरकं घोरमिति प्राहुर्मनीषिणः ॥
 चतुःसागरपर्यन्तां यो दद्यात् पृथिवीमिमां ।
 सस्त्रेभ्यो ह्यभयं यय तयो रभयदोऽधिकः ॥

रामायणे ।

बदाश्रमिपुटं दीनं याचस्तमपराधिनं ।
 न हन्याच्छरणं प्राप्तं सतां धर्ममनुस्मरन् ।
 चार्त्ता वा यदि वा चमः परिषां शरणागतः ।
 यपि प्राणान् परित्यज्य रक्षितस्य सतात्मना ॥

नचेद्दयाहा मोहाहा कामाहा तन्नु रक्षति । ।

स्वयं शक्त्या यथान्यायं तत्पापं लोकगृहीतं ॥

विनष्टः पश्यतो यस्यारक्षितः शरणागतः ।

आदाय सुखतं तस्मात् सर्वंङ्गच्छत्यरक्षितः ॥

सुपर्याप्तनिःसृष्टस्य नाश्वमेधस्य तत्फलं ।

यत्फलं जातसन्तासे रक्षिते शरणागते ॥

सुपर्याप्तनिःसृष्टस्येति, सुपर्याप्तं सुसम्पूर्णं निःसृष्टं दानं यस्य

स तथा ।

पद्मपुराणे ।

सर्वेषामेव दानानामिदमेवैकमुत्तमं ।

अभयं सर्वभूतानां नास्ति दानमतः परं ॥

चराचराणां भूतानामभयं यः प्रयच्छति ।

स सर्वभयनिःशुक्तः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥

वज्रपुराणात् ।

शिविरुवाच ।

एकतः क्रतवः सर्वे समाप्तयरदक्षिणाः ।

एकतोभयभीतस्य प्राणिनः प्राणरक्षणं ॥

नातो गुरुतरो धर्मः कश्चिदन्योऽस्ति भूतले ।

प्राणिनां भयभीतानामभयं यत् प्रदीयते ॥

चराचकष्ट मत्स्यं प्रदत्तां लीयिताभय ।

म च विप्रमहस्रस्य गीसहस्रमनुद्धृतं ॥
 हेमधेनुधरादीनां दातारः सुलभा भुवि ।
 दुर्लभः पुण्यो लोके सर्वभूताभयप्रदः ॥
 महतामपि यज्ञानां कालेन चीयते फलं ।
 भीताभयप्रदानस्य चय एव न विद्यते ॥
 अभयं सर्वसत्त्विभ्यो यो ददाति दयापरः ।
 तस्य देहादिमुक्तास्य चयो नास्ति कुतश्चन ॥
 दत्तमिष्टं तपस्तप्तन्तीर्थसेवाश्रयं तथा ।
 सर्वाण्यभयदानस्य कलां नार्हन्ति पंडितो ॥
 चतुःसागरपर्यन्तां यो दद्यात् पृथिवीमिमां ।
 अभयं यस्य भूतेभ्यो यो ददाति ततोऽधिकं ॥
 अपि त्वजे राज्यमहं गरीरं वापि दुस्वजं ।
 नत्वेनं भयसन्त्रस्तस्यजे दीनं कपोतकं ॥
 यन्ममास्ति शुभं किञ्चित्तेन जन्मनि जन्मनि ।
 भवेत्ताता महार्त्तानामार्त्तनागाय देहिनां ॥
 नद्दहं कामये राज्यं न स्वर्गं नापुनर्भवं ।
 प्राणिनां दुःखतप्तानां कामये दुःखनाशनं ॥
 यथाव नावृतां वापीमहमेतामुदाहरे ।
 मत्वेनानेन भगवान् प्रसोदत महेश्वरः ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

म एकः पुण्यो लोके सर्वभूताभयप्रदः ।
 वधभोक्तव्य यः कुर्यात्परिपालनं नरोत्तमः ।

स्वर्गलोकमवाप्नोति पूजां देवगणास्तथा ॥
 नरोऽकृतपरित्राणः पुण्यं किञ्चिद्यदाचरेत् ।
 भागी तस्यापरित्रातुः नरः पुण्यस्य कर्मणः ॥
 पगूनाश्च मृगाणाश्च पक्षिणाश्च तथा दिजः ।
 वृण-दुम-नतानाश्च प्राणाद्भवति नाकभाक् ॥
 वधकस्य गतं हस्ते पशुं हत्वा नरोत्तमः ।
 नाकलोकमवाप्नोति सुखी सर्वत्र जायते ॥
 यावन्ति पशुरोमाणि तावदूर्पाणि मानवः ।
 सर्वलोकमवाप्नोति यस्य प्राणं करोत्यमो ॥
 अपि कीटपतङ्गस्य द्राणात् स्वर्गमुपाश्रुते ।
 यन्न्यदसदस्त्राणि नात्र कार्या विचारणा ॥
 चौरयस्तं नृपयस्तं रिपुयस्तं विमोक्षयेत् ।
 व्याप्तयस्तं तथा विप्राः सोऽग्रभिषक्तं मभेत् ॥
 व्याधितस्यौषधं कृत्वा प्राणदानफलं मभेत् ॥
 उपदेगं तथा कृत्वा भिषक्भूयं विना दिजाः ।
 प्राणदानफलं प्राप्य नाकलोके महीयते ॥
 ये रक्षणायाभिरता मनुष्या
 भीरुन् गतास्ते तद्देशेन्द्रमोकं ।
 यवन्ति नाद्यापि च ते नृवीराः
 कामेऽपि तेषां यत्रनश्च नास्ति ॥

इत्यभयदानविधिः ।

अथ पान्यद्वयं ।

गङ्गालोके स्थितिस्तस्य यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥ १

तमःप्रवेशभीतस्य परित्राणेन मानवः ॥

ब्रह्मलोकमवाप्नोति नात्र कार्या विचारुणा ॥

तमःप्रवेशनं । चक्षुरुत्पाटादिना अन्धीकरणम् ।

वधादपि परं पापं चक्षुषां तु वियोजनम् ।

पार्थिवेन न तत्कार्यं कदाचिदपि कस्यचित् ॥

तमःप्रवेशनं कृत्वा परेषां पुरुषाधमः ।

अन्धत्वं ध्रुवमाप्नोति यत्र यत्रापि जायते ।

अपि कल्पसहस्राणि तमसा ह्यभियुज्यते ॥

अद्भ्रुक्छेदनभीतस्य कृत्वा त्राणविनिर्मुक्तम् ।

रुद्रलोकमवाप्नोति कल्पाशेषमिति श्रुतिः ।

कल्पादिसर्गे भवति ज्ञानयुक्तो नरस्ततः ॥

कृत्वा वन्द्यनभीतस्य परित्राणं नरोत्तमः ।

सर्व्ववन्द्यविनिर्मुक्तो वायुलोके महीयते ॥

आसेधनाहिभीतस्य त्राणं कृत्वा तथा नरः ।

सर्व्वदुःखविनिर्मुक्तः साध्यानां लोकमाप्नुयात् ॥

ताडनाद्यम्भू भीतस्य त्राणं तत्र समाचरेत् ।

सर्व्वदुःखविनिर्मुक्तो भृगूणां लोकमश्नुते ॥

विवासनाद्य भीतस्य त्राणं कृत्वा तथा नरः ।

सर्व्वलोकमवाप्नोति मानुष्ये स्यान्मुत्तमम् ॥

धनापहारभीतस्य त्राणं कृत्वा नरोत्तमः ।

दानपुण्यमवाप्नोति लोकं दानदमेयघ ॥

अवमानाद्य भीतस्य त्राणं कृत्वा नरोत्तमः ।

गारुडपुराणे ।

पान्यं परिचरेद्यस्तु शयनासनभोजनम् ।
 स स्वल्पेन प्रयासेन जयति क्रतुयाजिनाम् ॥
 प्रतिशयं मुनिर्वीतं शुचिभूमितलं शुभं ।
 अध्वनोनाय सम्पाद्य सद्यो दहति पातकम् ॥
 वर्षायामुपलतमे हेमन्ते शिशिरेषु च ।
 शोषे च शीतलतले पान्यं विश्याम्य नाक्भाक् ॥
 दत्त्वा वासो विवस्त्राय रोगिणे रुक्प्रतिक्रियाम् ।
 दृषार्त्ताय जलं श्लाघुं सृष्टमन्नं बुभुक्षये ।
 पथिकाय यथा वित्तं सर्वं न्तरति दुष्कृतं ॥
 अध्वन्यमनुमान्यापि शाकमूलफलैर्जलैः ।
 सकृत् सत्कृत्य वाचापि श्रेयसो भाजनं भवेत् ॥
 अध्वगानां सुखार्थाय मार्गसत्कारकारिणः ।
 अगाधजलसञ्चारे तेषां नौकाधिकारिणः ॥
 प्रपामपारसैर्दिकैः पूर्णां पथिकहेतवे ।
 ये कुर्वन्ति नरो राजन् सर्व्ये ते स्वर्गभागिनः ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

मार्गे गेहं सुखं कृत्वा वज्रिष्टोमफलं लभेत् ।
 जनप्रतरणे गेहं यः करोति नरोत्तमः ।
 स तीर्णः सर्व्यं दुःसिन्धो नाकनाकं पश्यते ॥

तथा ।

शकरा-सोष्ट-पाषाण-कण्टकानि तथा नरः ।
 मार्गादपास्य यत्नेन गोदानफलमाप्नुयात् ॥
 यान्तसंवाहनं कृत्वा तदेव फलमश्नुते ।
 वीजयित्वा तथा पान्यं तालहन्तेन मानवः ।
 स्कन्धेन यान्तमूढ्यापि वाजपेयफलं लभेत् ॥
 वाहनेनाथ यानेन स्वेदयान्तं तथा वहन् ।
 साध्यानां लोकमासाद्य देवभोगानुपाश्रुते ॥
 यान्तस्य भोजनं दत्त्वा स्थानमाप्नोति शाश्वतं ।
 यान्ते तु तर्पिते तोयैः स्वस्तिमाप्नोति मानवः ॥
 उपानद्वागश्च च्छ्वेण यान्तं संयोज्य मानवः ।
 संस्थाप्य शुभदेशेषु क्षणाद्बहुफलं लभेत् ॥
 भारयान्तात् तथा भारं गृहीत्वा वहते तु यः ।
 कर्मणा तेन विप्रेन्द्राः स्वर्गलोकमुपाश्रुते ॥
 मूलेन वाहयित्वा यः परभारं विचक्षणः ।
 अश्वमेधस्य यज्ञस्य फलं दशगुणं लभेत् ॥
 रक्षणं पथितः कृत्वा पान्यानां मानवीक्ष्मः ।
 प्राप्य हृदि परां लोके रुद्रलोके महीयते ॥
 चौरिभ्यो रक्षणं कृत्वा शक्रलोके महीयते ।
 नदीतीरेषु सन्तार्य पान्यान् पथि तथा नरः ॥
 शीघ्रन्तरति दुर्गाणि चरधारांश्च पर्वतान् ।
 सर्वपीतं तथा नावं यः करोति नदीतटे ॥

अश्वमेधफलं तस्य नरः प्राप्नोति कर्मणः ॥
 सभास्थानानि रम्याणि यः करोति प्लिचक्षणः ।
 उद्यानानि विचित्राणि शकल्लोके महीर्यते ॥
 प्रेषणौघप्रदानेन स्मृतिं मेधाश्च विन्दति ।
 पान्यानां हि द्रव्या कार्या कर्मणा येन केनचित् ।
 क्षपास्थानं परं पान्यः स्वगृहाद्योविनिस्ततः ॥
 लिङ्गी वा प्यथवा वर्णी पान्यो पथिविचक्षणैः ।
 उपास्थानैश्च कर्त्तव्यः पान्यः पूज्यस्तु सर्वशः ॥

पान्यस्य पूजां पुरुषस्तु कृत्वा
 स्थानं समासाद्य पुरन्दरस्य ।
 प्राप्नोति पुण्यैर्दिवि देवभोगान्
 पान्यास्ततः पूज्यतमा नृलोके ॥

इति नानोपचाराः ।

अथाभ्यङ्गदानं ।

स्तदपुराणे ।

तैलेन शुभगन्धेन दत्त्वाभ्यङ्गं द्विजातये ।
 विरुह्य शुभचूर्णेन स्राप्य कोणेषु वारिणा ।
 प्राप्नोति चन्द्रसालोक्यं यावदाभूत संभवं ॥
 यस्तु मार्गपरीक्षान्तं द्विजातिं ग्रामकर्षितं ।
 तैलेनाभ्यञ्जयेत् प्राज्ञः स सुखी मोदते चिरं ॥

दानखण्डं १३ अध्यायः ।] हेमाद्रिः ।

यद्य पक्कादितैलेन द्विजं वा केशवं शिवं ।
 संस्त्रापयति पुण्यात्मा किं तस्य बहुभिर्मखैः ॥
 यो द्वादशीदिने विष्णुमभ्यर्चयति भक्तितः ।
 शुभगन्धेन तैलेन शक्तितो गोघृतेन वा ।
 तिलतैलेन वा लोके गन्धर्वाणां स मीदते ॥
 सर्पिषा कपिलाधेनोरघवान्येन सर्पिषा ।
 उत्तरायणमासाद्य योऽभ्यर्चयति धूर्जटिं ॥
 महापूजां घृतेनैव तस्मिन्नेव दिने शुभे ।
 कृत्वा मनुष्यो लभते राज्यं निहतकण्ठकं ॥
 सर्पिः पलसहस्रेण गोविन्दस्य शिवस्य वा ।
 महास्नानं नर कृत्वा ब्रह्महत्यां निरस्यति ॥

पद्मपुराणे ।

पर्वणि ब्रह्मकूर्शेन यः स्त्रापयति देवतां ।
 तस्य पुण्यकृती लोका न चीयन्ते कदाचन ॥
 पश्चामृतेन यो नित्यं पुण्यकामेषु वा पुनः ।
 स्त्रपनं सर्वदेवानां महापातकनाशनं ॥
 ब्रह्मकूर्शं पश्चामृते परिभाषायां ध्यायति ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

शिरोऽभ्यर्च्येन विप्राणां घोषितानां विजेतः ।
 सुरूपः शुभगः श्रीमांस्तेजसो जायते नरः ॥

अथ पादाभ्यङ्गदानं ।

कान्तायनः ।

पादाभ्यङ्गेः शिरोभ्यङ्गे दानं माना चूर्णादिभिः ।
मृष्टवावैर्विशेषेण पूजनीया द्विजोत्तमाः ॥

नन्दिपुराणे ।

पादाभ्यङ्गन्तु यो दद्यात् पात्याय परिवेदिने ।
स शुभाभरणैः पादैर्वन्दिभिर्नित्यवन्दिताः ।
भवेन्नृपो महाभागो मण्डले दशयोजने ॥
संवाह्य तु परित्यान्तं पादाभ्यङ्गादिना नरः ।
धर्मस्य पुरमाप्नोति सर्वं कामगुणोज्ज्वलम् ॥
दत्त्वा वारि सुखस्पर्शं पादाभ्यङ्गं द्विजातये ।
उच्छिष्टमार्ज्जनाच्चापि गोदानफलमाप्नुयात् ॥

नारदीयपुराणे ।

पादाभ्यङ्गं द्विजे दत्त्वा र्यातभ्यो वापि यद्भृतः ।
सुरेन्द्रलीकमासाद्य मीदते विगतव्यथ ॥
अध्वम्कटितपादानां परिचर्यां करोति यः ।
स सर्वं भोगसम्पूर्णं विमानमधिरोहति ॥

अथ यंत्रोपवीतदानं ।

आदित्यपुराणे ।

सौमजं वायु कार्पासं पट्टसूत्रमथापि वा ।
दद्याद्यज्ञोपवीतं यस्ते न हिंसन्ति वायसाः ॥

वायुप्रोक्ते ।

उपाकर्म्मणि विप्रेभ्यो दद्याद्यज्ञोपवीतकं ।
आयुष्मान् जायते तेन कर्म्मणा मानवो भुवि ॥

तथा ।

श्रावणे शुक्लपक्षस्य प्रतिपत्प्रभृति क्रमात् ।
पवित्रारोहणं कुर्याद्देवतानां यथावधि ॥
अग्नि-ब्रह्मा-श्विके-भास्य-पद्मग-स्कन्द-भानवः ।
दुर्गा-यमे-न्द्र-गोविन्द-कामे-शाः-पितरः स्मृताः ॥
इत्येताभ्यो देवताभ्यः श्रावणमलपक्षके ।
पवित्रारोपणं कुर्वन् याति विश्वोः परं पदं ॥

अथ शिरोरोगघ्नयज्ञोपवीतदानं ।

वायुपुराणे ।

उपवीतं हिरण्येन निर्मितं तु पलाशतः ।
तदह्नेन तदह्नेन यथाविभवतोपि वा ॥
उत्तरीयं राजतश्च तावत्यां सख्यया कृतं ।
ब्राह्मणाय ब्रह्मविदं श्रोत्रियायोपपादयेत् ॥

जन्तुषानि विधिवत् पूजितायाङ्गुलीयकैः ।
 धाता दिधाता जगतां परमात्मा चतुर्भुजः ।
 विनागयन् मे क्षिप्रं रोगवेगं शिरोगतं ॥

दानमन्त्रः ।

अथ गर्भश्रावणघञ्जोपवीतदानं ।

यज्ञोपवीतं कुर्वीत काश्चनं तु स्वगणितः ।
 अत्यन्तवर्णयुक्तेन राजितशोचरीयकं ॥
 पलाङ्गेन तदर्धेन तदर्धाङ्गेन वा पुनः ।
 अत्रिप्रदेशे देयन्तु मौक्तिकं वज्रमेव च ॥
 प्रक्षाल्य पञ्चगव्येन गायत्र्या ताम्बूमाजने ।
 मानप्रमाणं तस्मिंस्तु निक्षिपेदाज्यमन्धतः ॥
 आज्यस्योपरि संस्थाप्यमुपवीतं सुपूजितं ।
 गन्ध-पुष्पा-क्षतैर्धूपैर्नैवेद्यैरतिभक्तितः ॥
 ततो ब्राह्मणमाह्वयं शोभं तत्र च कारयेत् ।
 तिलैराज्येन मधुना मिथैरष्टोत्तरं शतं ॥
 तस्मै हुतवते देयं वक्ष्यामिः पूजिताय तु ।
 मन्त्रेषानि विधिवत् प्राक्षु खेनोपवीतकं ॥
 उपवीतं परमिदं ब्राह्मणा विष्टतं पुरा ।
 श्वनोकोस्य दानेन गर्भं मन्थारये ह्यहं ॥

दानमन्त्रः ।

फनान्यपि ब्राह्मणेभ्यो यस्मिन् कामे प्रदापयेत् ।

अनुव्रज्य तथा चार्थं प्रणिपत्य क्षमापयेत् ।
गर्भत्यावभवाद्दोषादेव कृत्वा विमुच्यते ॥

अथ यष्टिदानं ।

नन्दपुराणे ।

यष्टिं हृत्वाथ यो दद्यात् पुरुषस्तु दद्यापरः ।
सदा श्रेयो भवेन्नित्यं गतभीः स्वर्गमाप्नुयात् ॥

आदित्यपुराणे ।

यष्टिं ये तु प्रयच्छन्ति ते च हीनेऽथ दुर्बले ।
तेषान्तु विफलः पत्याः फल-मूलोपशोभितः ॥

ब्रह्मवैवर्ते ।

ये पद्मभ्यश्च पान्येभ्यो दीनेभ्योऽपि दयालवः ।
यष्टिदानं प्रकुर्वन्ति नीरीगास्ते न संशयः ॥
पद्मोत्तरणकार्याणि यष्टिना कुरुते सदा ।
गोसर्पादिनिवृत्तिश्च जायते यष्टिधारणात् ॥
भीतानां शरणं यष्टिर्गच्छतां निशि वा वने ।
शङ्खा-पद्मादिदोषोत्थामिथमेव निरस्यति ।
अतः प्रविकलेयश्च यष्टिं तुष्टिकरान्ददेत् ॥

स्कन्दपुराणे ॥

यतिभ्यो वैश्वन्द्वं द्विजेभ्योपि खनिचकम् ।
 प्रदाय परन्तीकेऽसौ यमदण्डं न गच्छति ॥
 प्रददाति यथावर्णं यो दण्डं ब्रह्मचारिणे ।
 स महाब्राह्मणो भूत्वा ब्रह्मवर्चसमश्नुते ॥

अथ यत्नादिवपनम् ।

आह यमः ।

ब्रह्मचारि-यतिभ्यश्च वपनं यस्तु कारयेत् ।
 नखकर्माणि कुर्वाणश्चक्षुषान् जायते नरः ॥

विश्वामित्रः ।

यतिभ्यो ब्रह्मचारिभ्यः पथिकेभ्यस्तथैव च ।
 अन्येषामपि दौनानां प्रकुर्वन् केशकृत्तनम् ॥
 नखानां घाघनं चैव कृत्वा रूपयुतो भवेत् ।
 यस्तु सर्वजनार्थाय केश-श्मश्रु-नखादिकीम् ॥
 क्रियां समुद्दिश्य भृतिं नापिताय प्रयच्छति ।
 द्रैवागारेषु तीर्थेषु वा श्रद्धया परया युतः ॥
 स यमेदाग्निने लोके योतगोकः शतं समाः ।

अथपान्यशुश्रूषाप्रसङ्गेण
 गोपरिचर्यां निरूप्यते ।

तत्र ब्रह्मपुराणे ।

वन्दनीयाय पूज्याय गावःसेषास्तु नित्यगः ।

तथा ।

गवाङ्गोष्ठे स्थितानान्तु यः करोति प्रदक्षिणं ।
प्रदक्षिणीं कृतं तेन जगत् सदसदात्मकम् ॥

विष्णुः ।

गावःपवित्रमाङ्गल्या गवि लोकाः प्रतिष्ठिताः ।
गावो वितन्वते यज्ञान् गावः सर्वाघसूदनाः ॥
गोमूत्रं गोमयं सर्पिः चीरं दधि च रोचना ।
पङ्कजमेतत्परमं माङ्गल्यं सर्वदा गवां ॥
शृङ्गोदकं गवां पुण्यं सर्वाघविनिमूदनम् ।
गवां कण्डूयनञ्चैव सर्वकल्मषनाशनम् ।
गवां ग्रासप्रदानेन स्वर्गलोके महीयते ॥

पद्मपुराणे ।

सदा गावः प्रणम्यास्तु मन्त्रे णानेन पार्थिव ॥
नमो गोभ्यः श्रीमतीभ्यः सौरभेयौभ्य एव च ।
नमो ब्रह्मसुताभ्यश्च भूयो भूयो नमो नमः ।
मन्त्रस्य क्षरणादेव गोदानफलमाप्नुपात् ॥

आदित्यपुराणे ।

लवणं च यथाशक्त्या गवां यो वै ददाति च ।
नेमिं पुण्ड्रहस्तं लोकं गवां लोकं व्रजन्ति ते ॥
योगं भक्त्या किञ्चिदप्राश्रयद्या-
होभ्यो नित्यं गोमती सत्ययादी ।

दानखण्डं १३ अध्यायः ।] हेमाद्रिः ।

शान्ती बुद्धो गोमहस्रस्य पुण्यं
संवत्सरेणाप्नुयाद्धर्मशीलः ॥

देवीपुराणे ।

गोपालको* गवां गोष्ठे यस्तु धूमं न कारयेत् ।
मच्चिकालीननरके मच्चिकाभिः स भक्ष्यते ॥
सृतवत्सान्तु गां यस्तु दमित्वा पिवते नरः ।
वाहितास्याधिरं तिष्ठेत् क्षधात्तो वै नराधमः ॥

महाभारते ।

गोकुलस्य तृपार्श्वस्य जलान्ते वसुधाधिप ।
उत्पादयति यो विघ्नं तमाहृष्येच्छातकम् ॥
कृत्वा गवार्थं शरणं शीत-वात-क्षमं महत् ।
प्राप्तमन्तारयति कुलं भरतमत्तम ॥

ब्रह्मपुराणे ।

सदीपा गौर्गृहे जाता परिपाण्या मदा मयं ।
दुःशीलोपि द्विज-पूज्यो नतु गूढः सुसंयतः* ॥
अनाद्यानां गवां यत्प्राकार्यम् गिगिरे मठः ।
पुण्यार्थं यत्र दीयन्ते तत्र-तोये-अनानि च ॥

दारीतः ।

दो मागो पायीयेदत्तं यतोये द्विस्तनन्देत् ।

दानखण्ड १३ अध्यायः ।] हेमाद्रिः ।

तथा ।

हृणीदेकादेषु वनेषु मत्ताः
क्रौडन्तु गावः सहपाः सवत्साः ।
घोरं प्रमुञ्चन्तु सुखं स्वपन्तु
शीता-तप-व्याधि-भयैर्विमुक्ताः ॥

इमं मन्त्रं स शुद्धात्मा जपेन्नित्यं समाहितः ।
गच्छन् तिष्ठन् जपन् जिघ्रन् भुञ्जन् क्रौडन् समुत्सृजेत् ॥
महाभयेषु सर्वेषु समेषु विपमेषु च ।
प्रयाणकाले च तथा श्रोतव्यमभयप्रदं ॥

तथा ।

घास-घासादिकं देयं निशि दीपः सुभाचरः ।
इतिहास-पुराणानां व्याख्यानं सोपवीणनं ॥
अन्तस्तुष्टैर्यथा शक्त्या परिचर्या यथाक्रमं ।
ताडना-क्रोश-खेदाद्य स्वप्नेऽपि न कदाचन ॥
तासां मूत्र-पुरीषे तु नोद्देगः क्रियते क्वचित् ।
शोधनीयथ गोघाटः शुष्कघारादिकैः सदा ॥
शीघ्रे वृक्षाकुले वैश्व-शीतलोये विकर्हमे ।
वर्षासु चाथ शिगिरे सुखोष्णे वातवर्जिते ॥
उच्छिष्टं मूत्र-विट्-श्लेष्म-मलं जघ्नाय तत्र च ।
रजस्वला न प्रवेश्या नाश्वजातिर्नपुंसली ॥
न लङ्घयेद्दक्षतरौ न क्रौडेन्नोठमन्विधौ ।
न गन्तव्यं गवां मध्ये सोपानतृकैः सपादुकैः ॥

हस्त्य श्व-रथ यानैश्च सवितानैः कदारुणम् ।
 दक्षिणोत्तरगैः प्रह्वैर्गन्तव्यञ्च पदातिरिः ॥
 गावःक्षयातुराः पात्याः अहया पितृ-माह्व-वत् ।
 गिरि-प्रपात-सिंह-र्च-सौता-तप-भयातुराः* ॥
 महाकोलाहले घोरे दुर्हिने देशविप्रवे ।
 गवां तृणानि दैयानि शीतलञ्च तथा जलं ॥

विष्णुधर्माक्षरात् ।

पुष्कर उवाच ।

गवां हि पालनं राजा कर्त्तव्यं भृगुनन्दन ।
 गावः पवित्रा माह्वत्या गोपु लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥
 गावो वितन्वते यन्नं गावो विश्वस्य मातरः ।
 शक्यन्मूत्रं परं तासामलक्ष्मीतापनं परं ॥
 तद्धि मेध्यं प्रथमेन तत्र लक्ष्मीः प्रतिष्ठिता ।
 उद्देगश्च न गन्तव्यः शक्यन्मूत्रं व्यजानता ॥
 गवां मूत्र-पुरोषे-तु षोडशनाद्यं न संत्वजेत् ।
 गोरजः परमं पुण्यमलक्ष्मीविघ्ननाशनं ॥
 गवां कण्डूयनञ्चैव सर्व्वकल्याणनाशनं ।
 गवां मृद्गोदकं राम जाह्नवीजलसन्निभं ॥
 गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकं ।
 पवित्रं परमं ज्ञेयं स्नाने पीने च भार्गव ॥

रञ्जोघ्नमेतत्प्राङ्गल्पं कलिदुःखप्रनाशनं ।
 रोचना च तथा धन्या रञ्जो-गद-गरापहा ॥
 यस्तु कथं समुत्थाय सुखमाज्ये निरौघते ।
 तस्यालक्ष्मीः चयं याति वर्द्धते नच किल्बिषं ॥
 गवां ग्रासप्रदानेन पुण्यं स महदश्रुते ।
 यावतोः शक्रुथाद्भावः सुखं धारयितुं गृहे ।
 धारयेत्तावतीर्नित्यं क्षुधितास्ता न धारयेत् ॥
 दुःखिता धेनवी यत्र वसन्ति द्विजमन्दिरे ।
 नरकं समवाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥
 दत्त्वा परगवे ग्रासं पुण्यं स महदश्रुते ॥
 गिगिरं सकलं कालं ग्रासं परगवे यथा ।
 दत्त्वा स्वर्गमवाप्नोति संवत्सरगतानि षट् ॥
 अग्रभक्तं नरो दत्त्वा नित्यमेव तथा गवां ।
 समाष्टकेन लभते नाकलोकसमायुतं ॥
 सायं प्रातर्गन्तुष्याणामशनं वेदनिर्मितं ।
 तथैकमशनं दत्त्वा गवां नित्यमतन्द्रितः ॥
 द्वितीयं यः समश्रुति तेन संवत्सरावरः ।
 गवां लोकमवाप्नोति याधमन्वन्तरं द्विजः ॥
 शीतघ्राणं गवां कृत्वा गृहे पुरुषसत्तम ।
 गवां प्रपाने* पानीयं कृत्वा पुरुषसत्तम ।
 वारुणं लोकमाप्नोति क्रीडित्यपरसांगणैः† ॥

गवां पानप्रवृत्तानां यस्तु विघ्नं समाचरेत् ।
 ब्रह्महत्या कृता तेन घोरा भवति भार्गव ।
 परां वृत्तिमवाप्नोति यत्र तत्राभिजायते ॥५
 गवां प्रचारभूमित्तु वाहयित्वा हलादिना ।
 नरकं महदाप्नोति यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥
 सिंह-व्याघ्र भयत्रस्तां पङ्कलग्नां जले गतां ।
 गामुद्धृत्य नरः स्वर्गं कल्पभोगानुपाश्रुते ॥
 गवां लवणदानेन रूपवानभिजायते ।
 सौभाग्यं महदाप्नोति लावण्यञ्च द्विजोत्तम ॥
 औषधञ्च तथा दत्त्वा विरोगस्त्वभिजायते ।
 औषधं लवणं तोयमाहारञ्च प्रयच्छति ॥
 तासाञ्चेद्वरुडानाञ्चरन्तीनां मिथी वने ।
 यामुत्प्लुत्य वृको हन्यान्नपालस्तत्र किल्बिषी ॥
 गोवधेन नरो याति नरकानेकविंशतिं ।
 तन्मात्सर्व्वप्रयत्नेन कार्य्यं तासान्तु पालनं ॥
 विक्रयाच्च गवां राम नरकं प्रतिपद्यते !
 तासान्तु कीर्त्तनादेव नरः पापात् प्रमुच्यते ॥
 तासां संस्पर्शनं धन्यं सर्व्वकल्पपनाशनं ।
 दानेन च तथा तामां कुलान्यपि ममुद्धरेत् ॥
 उदक्त्वा-सूतिकाटोपी नैव तत्र गृहे भवेत् ।
 भूमिदोषस्तद्यान्येऽपि यत्रैकी वसते च गौः ॥
 गवां निःश्वामयातेषु परा शान्तिर्गृहे भवेत् ।
 नोराजतं तत्परमं सर्व्वस्थानेषु कीर्त्त्यते ॥

गवां संस्पर्शनाद्राम कल्पयं चीयते नृणां ॥
 गोमूत्रं गोमयं चीरं दधि सर्पिः कुशीदकं ।
 एक रात्रौपवासय श्वपाकमपि शोधयेत् ।
 पृथक् च प्रत्ययाभ्यस्तमिति सान्तपनं स्मृतं ॥
 सर्वकामप्रदं राम सर्वाशुभविनाशनं ।
 कृत्वातिरुच्छ्रं पयसा दिवसानेकविंशतिं ॥
 निर्मलास्तेन चीर्णेन भवन्ति पुरुषोत्तमाः ॥
 चरहमुष्णं पिवेन्मूत्रं चरहमुष्णं घृतं पिवेत् ।
 चरहमुष्णं पयः पीत्वा वायुमन्नः परं चरहं ॥
 तप्तकृच्छ्रमिदं प्रोक्तं सर्वाशुभविनाशनं ।
 शीतकृच्छ्रस्तथैवैष क्रमाच्छीतैः प्रकीर्तितः ।
 सर्वाशुभविनाशाय निर्मितो ब्रह्मणा स्वयं ॥
 गोमूत्रेणाचरेत्स्नानं हृत्तिं कुर्याच्च गोरमैः ।
 उत्थितासूत्थितस्तिष्ठेदुपविष्टासु च स्थितः ॥
 अभुक्तवत्सु नाश्रीयादपीतासु च नो पिवेत् ।
 वाणं चैवात्मनः कार्यं भयार्त्ताय समुद्धरेत् ॥
 आत्मानमपि सन्त्यज्य गोव्रतं तत् प्रकीर्तितम् ।
 सर्वपापप्रशमनं मासेनैकेन भार्गव ॥
 व्रतेनानेन पूर्णेन गोलोकं पुरुषो ब्रजेत् ।
 अभोष्टमद्यवा राम यावदिन्द्रायतुर्दश ॥
 गवामाहारनिर्मुक्तानशुन् प्रतिदिनं यवान् ।
 मासेन तदवाप्नोति यत्किञ्चिन्नमेच्छति ॥
 गोमतीश्च तथा विद्यां सातं प्रातस्तथा जपेत् ।

गोलोकमाप्नोति नरोनात्र कार्या विचारणा ॥
 उपर्युपरि सर्वेषां गवां लोकः प्रकीर्तितः ।
 न वसन्ति सदा यत्र गावस्त्वाकाशगा दिवि ।
 विमानेषु विचित्रेषु वृतेष्वप्सरसाङ्गैः ॥
 किङ्किणीजालचित्रेषु वीणासुरचनादिषु ।
 सदा कामफला नद्यः क्षीरपायसकर्ममाः ॥
 शीतलामलपानीयाः सुवर्णसिकतास्तथा ।
 पुष्करिण्यः शुभास्तत्र वैदूर्यकमलोत्पलाः ॥
 मानसौ च तथा सिद्धिस्तत्र लोके भृगूत्तम ।
 तन्तु लोकं नरा यान्ति गवां भक्त्या न संशयः ॥
 गोमतीं कीर्त्तयिष्यामि सर्वपापप्रणाशिनीं ।
 तान्तु मे गदतो विप्र मृणुष्व सुसमाहितः ॥
 गावः सुरभयो नित्यं गावो गुग्गुलुगन्धिकाः ।
 गावः प्रतिष्ठा भूतानां गावः स्वस्वयनं परं ॥
 अन्नमेव परं गावो देवानां हविरुत्तमं ।
 पावनं सर्वदेवानां रक्षन्ति च वहन्ति च ॥
 हविषा मन्त्रपूतेन तर्पयन्त्यसरान् दिवि ।
 ऋषोणामग्निहोत्रेषु गावो होमनियोजिताः ॥
 सर्वेषामेव भूतानां गावः शरणमुत्तमम् ।
 गावः पवित्रं परम गावो मङ्गलमुत्तमम् ॥
 गायः प्यगंथ्य सोपान गावोधन्याः मनातनाः ।
 नमा गोभ्यः शीमतीभ्यः मोरभेयीभ्य एव च ।
 नमो ब्रह्मगुताभ्यश्च पथिवाभ्यो नमो नमः ॥

ब्राह्मणाद्यैर्वा गावश्च कुलमेकं द्विधा कृतम् ।
 एकत्र मन्त्रं स्मिष्ठन्ति हविरेकत्र तिष्ठति* ॥
 देव-ब्राह्मण-गो-साधु-साध्वीभिः सकलं जगत् ।
 धार्यते वै यदा कस्मात्सर्वं पूज्यतमा मताः ॥
 यत्र तीर्थे सदा गावः पिवन्ति दृषिता जलम् ।
 उत्तरन्त्यथवा येन स्थिता तत्र सरस्वती ॥

गवां हि तीर्थे च सतीह गङ्गा
 पुष्टिस्तथासां रजसि प्रवृद्धा ।
 लक्ष्मीः करोषे प्रणतौ च धर्म-
 स्तासां प्रणामं सततञ्च कुर्यात् ॥

भविष्यत्पुराणे ।

ब्रह्मीवाच ।

गामालभ्य नमस्तुत्य कुर्याद्यस्तु प्रदक्षिणं ।
 प्रदक्षिणी कृता तेन सप्तद्वीपा वसुन्धरा ॥
 गवां हुङ्कारशब्देन दृष्टिपातेन सत्तम ।
 पापं प्रणश्यते यस्मात्तस्मात्पश्यन् स्पृशेच्च ताः ॥
 कुतस्तस्य भवेत्पापं गृहं यस्य विभूषितम् ।
 सततं बालवक्त्राभिरर्जुनीभिरसङ्गतं ॥
 यावत्तीर्थानि मेदिन्यामासमुद्रसरांसि च ।

* हविरन्यत्र तिष्ठतीति कश्चित् पाठः ।

गवां शृङ्गोदकस्नानकलां नार्हन्ति पौंशीं ॥
 गवामस्थि न लङ्घेत मृते गन्धं न वक्ष्येत् ।
 थावदाध्राति तद्गन्धं तावत्पुण्येन युज्यते ॥
 गवां कण्डूयनं धन्यं गोप्रदानफलप्रदं ।
 तुल्यं गोशतदानस्य भय-रोगादि-पालनं ॥
 तृणोदकादिसयुक्तं यः प्रदद्याद्गवाङ्गिकं ।
 कपिलाशतदानस्य फलं विद्यान्न संगयः ॥
 पञ्चभूते शिवे पुण्ये पवित्रे सूर्यसम्भवे ।
 प्रतीष्टिदं मया दत्तं सौरभेयि नमोऽस्तु ते ॥
 पटुना च किमुक्तेन गावः पान्थाः प्रयत्नतः ।
 गावो देयास्तथा रक्ष्याः पूज्या आध्याय सर्व्वगः ॥
 गावो ये ताडयन्तीह सर्व्वलोकस्य मातरः ।
 ते यान्ति रौरवं नाम नरकं नात्र संगयः ॥
 ताडयेद्यस्तु वै मोहात् यो वा कथिन्नराधमः ।
 स गच्छेन्नरकं घोरं मम्पीडकमिति श्रुतिः ॥
 आयान्ती हन्तुकामां यः सौरभेयो विभायरो ।
 चम मातरिति द्यूशात्सयाति परमं पदं ॥

वाराहपुराणे ।

शम उवाच ।

गावः पवित्रं माद्रग्या देवानामपि देयताः ।

यस्ताः शुश्रूषते भक्त्या स पापेभ्यः प्रमुच्यते ।
 यावज्जीवं कृतं पापं तत्क्षणादेवं नश्यति ॥
 साङ्गलेग्रीवृतं तीर्थं मूर्ध्ना गृह्णाति यो नरः ।
 गरत्सु ह्यपजातेभ्यः स पापेभ्यः प्रमुच्यते ॥
 प्रस्रवे यो गवां स्रायात् रोहिण्यां मानवो भुवि ।
 मर्षपापकृतान् दोषान् दहत्याशु न संग्रहः ॥
 धेनोस्तनाद्दिनिष्क्रान्तां धारां क्षीरस्य यो नरः ।
 गिरसा प्रतिगृह्णीयात्स पापेभ्यः प्रमुच्यते ॥

इति गोपरिषद्यां ।

अथात्रदानं ।

महाभारते

शान्तिपर्वणि दानधर्म्यात् ।

युधिष्ठिर उवाच ।

भीष्म उवाच ।

इममर्थं पुरा पृष्ठो नारदो देवदर्शनः ।
यदुक्त्वा नसौ तस्मै गदतः शृणु भारत ॥

नारद उवाच ।

अन्नमेव प्रशंसन्ति देवा ऋषि-गणा-सुराः ।
लोकतन्त्रा हि संज्ञाय सर्वमन्त्रे प्रतिष्ठितं ॥
अन्नेन सदृशं दानं न भूतं न भविष्यति ।
तस्माद्दन्नं विशेषेण दातुमिच्छन्ति मानवाः ॥
अन्नमूर्जस्करं लोके प्राणायामे प्रतिष्ठिताः ।
अन्नेन धार्यते विश्वं सर्वं जगदिदं प्रभो ॥
अन्नाद्गृहस्था लोकेऽस्मिन् भिचवस्तत एव च ।
अन्नात्प्रभवति प्राणः प्रत्यक्षं नात्र संशयः ॥
कुटुम्बं पीडयित्वापि ब्राह्मणाय महात्मने ।
दातव्यं भिचवे चान्नमात्मनो भूतिमिच्छता ॥
ब्राह्मणायामिरूपाय यो दद्याद्दन्नमर्थिने ।
विदधाति निधिं श्रेष्ठं परलोके किमात्मनः ॥
आर्त्तमध्वनिवर्त्तन्तं वृद्धं द्विजमुपस्थितं ।
अर्चयेद्भूतिमन्विच्छन् श्रोत्रियं गृहभागतं ॥
क्रोधमुत्पतितं हित्वा सुशीलो वीतमत्सरः ।
अन्नदं प्राप्नुते राजन् दिवि चेह च तत्सुखं ॥
नावमन्येदभिगतं न प्रणुद्यात् कथञ्चन ।
अपि श्वपाके शुनि वा न दानं विप्रणश्यति ॥

अन्नदः पशुमान् पुत्री धनवान् भोगवानपि ॥
 प्राणवांश्यापि भवति रूपवांश तदा नृणां ।
 अन्नदः प्राणदो लोके सर्वदः प्रोच्यते स ९ ॥
 अन्नं हि दत्त्वातिथये ब्राह्मणाय यथाविधि ।
 प्रदाता सुखमाप्नोति देवैश्चापि प्रपूज्यते ॥
 ब्राह्मणो हि महद्भूतं श्रेयस्करति पादवत् ॥
 उच्यते यत्र यद्दीजं तद्धि पुण्यफलं महत् ॥
 प्रत्यक्षप्रोतिजननं भोक्तृणामन्नमेव च ।
 सर्वाङ्गीह्यन्नदानानि परोक्षे फलवन्त्यतः ॥
 अन्नादि प्रसवं विद्धि रति भद्राश्च पार्थिव ।
 धर्मार्थावन्नतो विद्धि रोगनागं तद्यान्नतः ॥
 अन्नं ह्यमृतमित्वाहुः पुरा काले प्रजापतिः ।
 अन्नं विभक्तिं लोकस्य शरीरं पाञ्चभौतिकं ॥
 अन्नं दिव्यं तु पुरुषं सर्वं ह्यन्ने प्रतिष्ठितं ।
 अन्नप्रणागे भिद्यन्ते शरीरे पञ्चधातवः ॥
 बलं बलवतीपीड प्रणश्यत्यन्नहानितः ।
 आवहाद्य विवहाद्य यज्ञायान्ते मृते तथा ॥
 न वर्त्तन्ते नरश्चैव ब्रह्मन् चान्नं प्रमीयते ।
 अन्नदः सर्वमेतद्धि यत्किञ्चित् स्थाणुजङ्गमं ॥
 त्रिषु लोकेषु धर्मार्थमन्नं देयमतो बुधैः ।
 अन्नदस्य मनुष्यस्य यत्न-मोक्षी-यशः सुखं ॥
 कीर्त्तिश्च वर्द्धते यस्य त्रिषु लोकेषु पार्थिव ।
 मेघेष्वदत्तं नैवेतत् प्राणिनां पतनं शिवः ॥

दानखण्डं १३ अध्यायः ।] हेमाद्रिः ।

ज्व मेघगतो वारि शक्नो वर्षति भारत ॥
 आदत्ते च वृसं भौममादित्यः स्वगभस्तिभिः ।
 वायुरात्रित्यतद्यान्तघरो देवः प्रजापतिः ॥
 तद्यदा मेघतो वारि पतितं भवति क्षितौ ।
 तदा वसुमती देवी सिग्धा भवति भारत ॥
 ततः सस्यानि रोहन्ति यैरेतद्वर्त्तते जगत् ।
 मांस-मेदो स्थि-शुक्राणां प्रादुर्भावस्ततः पुनः ॥
 संभवन्ति ततः शुक्रात् प्राणिनः पृथिवीपते ।
 अग्नीषोमी हि तच्छुक्रं प्रजनं पुष्यतश्च ह ॥
 एवमवञ्च सूर्यश्च पवनः सर्व एवच ।
 एक एव स्मृती रागिर्यतो भूतानि जञ्चिरे ॥
 प्राणान् दधाति भूतानां प्रजाय भरतर्षभ ।
 शृद्धमभ्यागतायाश्च यो दद्याद्वमर्षिणे ॥

भीष्मउवाच ।

नारदेनैवमुक्त्वाऽऽहमदामयं मदा नृप ।
 अयं सूर्यस्वमप्ययं तन्माहेहि युधिष्ठिर ॥
 दत्त्वायं विधिवद्राजन् द्विजेभ्यस्वमपि प्रभो ।
 यथावदनुरूपेभ्यस्ततः स्वर्गमवाप्सति ॥
 अथदानादि ये लोकास्तान् शृणुष्व नराधिप ॥
 भवनानि प्रकागन्ते दिवि तेषां महाकनाम् ।
 नानासंस्थानरूपाणि नानास्तभ्यास्वितानि च ॥

दुर्लभस्तु मुदा दाता भोक्तारश्च सुदुर्लभाः ।
 मुदा दाता च भोक्ता च तावुभौ स्वर्गधासिनौ ॥
 योऽन्नं बहुमतं भुङ्क्ते यथान्नं नावमन्यते ।
 यथान्नं प्रीतितो दद्यात्तस्यान्नमुपतिष्ठते ॥
 प्रीतितोऽन्नञ्च यो दद्याद्गृह्णीयाद्योऽभिपूज्य च ।
 प्रीतितोऽन्नमश्नाति पूजितः स्वर्गमश्नुते ॥
 यो दद्याद्प्रियेणान्नं यथाश्रमं नाभिनन्दति ।
 तावुभौ नरके मग्नौ वसेतां शरदःशतं ॥

स्तन्दपुराणे ।

सर्वेषामेव दानानामन्नदानं परं स्मृतं ।
 सद्यः प्रीतिकरं दिव्यं बलं वृद्धिचिविद्वेन ॥
 नान्नदानसमं दानं त्रिषु लोकेषु विद्यते ।
 अन्नाद्भवन्ति भूतानि म्रियन्ते तदभावतः ॥
 गर्भस्या जायमानाश्च वालवृद्धाश्च मध्यमाः ।
 आहारमभिकाङ्क्षन्ति देव दानव तापसाः ॥
 क्षुधा हि सर्वरोगाणां व्याधिः श्रेष्ठतमः स्मृतः ।
 तस्यासौषधनेपेन प्रतीकारः प्रकीर्तितः ॥
 अन्नदः प्राणदः प्रोक्तः प्राणदद्यापि सर्वदः ।
 तस्माद्दन्नप्रदानेन सर्वदानफलं लभेत् ॥
 धर्मा र्घं काम-मोक्षा र्णां द्वेष्टः परमसाधनं ।
 स्थितिस्तस्यासपानाभ्यामतस्तत् सर्वमाधनं ॥
 अयं प्रजापतिः साक्षादन्नं विष्णुः शिवः शंभुः ॥

तस्माद्दत्तसमं दानं न भूतं न भविष्यति ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

हंस उवाच ।

सर्वेषामिव दानानामन्नदानं विगिष्यते ।
 अन्नदानात्परं दानं न भूतं न भविष्यति ॥
 नात्र पात्रपरीक्षा स्यात्तु कालनियमस्ताथा ।
 न च देशः परीक्ष्योऽत्र देयमन्नं सदैव तत् ॥
 श्वभ्यश्च खपचेभ्यश्च पतितेभ्यस्तथैव च ।
 कृमिकीटपतङ्गेभ्यो देयमन्नं सदैव हि ॥
 अन्नं हि जीवितं लोके प्राणायान्ननिवन्धनाः ।
 अन्नदः प्राणदो लोके सर्वदश्च तथाऽन्नदः ॥
 भुक्ता तथा च यस्यान्नं सन्ततिः स्याद्विजीतम ।
 ज्ञातव्यं ब्राह्मण्येऽथ यस्यान्नं तस्य सन्ततिः ॥
 दातव्यं सर्ववर्ण्यो भोक्तव्यं ब्राह्मण्य तु ।
 यस्यान्नेनोदरस्येन ब्राह्मणो म्रियते द्विजाः ।
 तान्तु योनिमवाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥
 भक्षदः स्वर्गमाप्नोति शकलीकन्तु भोज्यदः ।
 लेह्यदीप्तरसां लोकं वसूनामपि चूष्यदः ॥
 वारुणं लोकमाप्नोति तथा पानप्रदो नरः ।
 पानकानि सुगन्धोनि शीतलानि प्रयच्छति ।
 सर्वकामसमूहय नात्र कार्या विचारणा ॥

न याति नरकं घोरं संमारांश्च न सेवते ॥
 यजेद्वाङ्मनपूर्वन्तु भाक्तमन्नं सदा गृह्णी ।
 अन्नमन्नद्विसकुर्यादन्नदानेन मानवः ॥
 भैक्षेणान्नं समाहृत्य विप्रैर्भ्यो यः प्रयच्छति ।
 स्वाध्यायनिरतो विप्रो दत्त्वेह सुखमेधते ॥
 सर्ववस्यं मनुष्येण न्यायेनान्नमुपार्जितं ॥
 कार्यं पात्रगतं नित्यमन्नं हि परमा गतिः ॥

तथा ।

कौमुदे शुकपक्षे तु योऽन्नदानं करीष्यतः ॥
 स सन्तरति दुर्गाणि प्रेत्य चानन्धमश्नुते ।

नन्दिपुराणे ।

अद्वाङ्मनानि जातानि देवा ह्यन्नाद्यकाङ्क्षिणः ।
 न तस्य पात्रादिविधिर्विना यादं प्रकीर्तितं ॥

तथा ।

अपि कीटपतङ्गानां शूनां चागडान्मयीनिनां ।
 दत्त्वात्वं लोकमाप्नोति प्राज्ञापत्यं समासतः ॥
 दान्येषुभ्योऽतिथिभ्योऽन्नं मित्रेभ्यश्च प्रयच्छतां ।
 दीनान्यक्तपणानां च शर्गः स्यादन्नदायिनां ॥
 याममात्रं नरो दत्त्वा भूतानामन्नगृह्णते ।
 शर्गं वसेत् समान्तं तु शतं भोगैर्भूतैः ॥
 यामे यामे फलं क्षेतादिधिव्यतिकीर्तितं ।

दानखण्डं १३ अध्यायः ।] हेमाद्रिः ।

एतद्देवाय ते प्रीतं द्विगुणं पुण्यगौरवं ॥
अन्नं विना क्षयान्तस्य दत्त्वान्नं देशकालतः ।
फलं पञ्चगुणं प्रीतं सर्व्वभावसमन्वितं ॥

राजसादिभावसमन्वितमित्यर्थः ।

देवतानां तु यो दद्यादन्नाद्यं यद्दद्यान्वितः ।
सिक्खासिक्खाद्वसेल्लक्षं ममानाममरैः सह ॥
एतद्द्वयगुणं पुण्यमन्ने व्यञ्जनसंयुते ।
यथेष्टदेवतादत्तादेतत्पुण्यं प्रकीर्तितं ॥
यो दद्याद्वाह्येऽन्नानि तस्य द्विगुणितं फलं ।
तस्माद्द्विष्यौ च दत्त्वान्नं द्विगुणं फलमश्रुते ॥
रुद्रायान्नप्रदानेन फलमेतच्चतुर्गुणं ।
यदा-कालसमायोगाद्वाह्यनानाश्च योगतः ।
शतसंख्यं भवेत्पुण्यं सम्यग्न्नप्रदायिनां ॥

लघुहारीतः ।

उपपन्नं यथाह्यन्नं भुञ्जते समुपस्थिते ।
आपीतरसमुच्छिष्टं न दद्यान्नैव होमयेत् ।

व्यासः ।

यस्त्वे कपन्तयां विषमं ददाति
स्त्रेहाद्भयाद्वा यदि वार्यहेतोः ।
देवैश्च दृष्टं मुनिभिश्च गीतं
तां ब्रह्महत्यां मुनयोवदन्ति ॥

अत्रिः

अत्रताय ह्यमन्त्राय यत्र भैक्षचरा हिजाः ।
 तं ग्रामं दण्डयेद्राजा चीरभक्तप्रदो हि क्षः ॥
 अधीत्य चतुरो वेदान् सर्वंगास्त्रार्थतत्त्ववित् ।
 नरेन्द्रभवने भुक्त्वा विष्ठायां जायते कृमिः ॥
 राजानं हरते तेजः शूद्रानं ब्रह्मवर्चसं ।
 स्वसुतानञ्च वो भुङ्क्ते स भुङ्क्ते पृथवीमनं ॥

टवलः ।

अष्टतं भोजयन् विप्रं स्वगृहे सति सर्पिषि ।
 परत्र निरयं घोरं गृहम्यः प्रतिपद्यते ॥
 गृष्टमन्नं स्वयं भुक्त्वा पद्यात् कदगनं लघु ।
 ब्राह्मणान् भोजयेन्नूर्ध्वं निरये चिरमावसेत् ॥
 यो गृष्टमन्नं हिजमुद्गवानां
 दद्यात् सुराणामथयातिष्ठिभ्यः ।
 स पुत्रपौत्रैरभिवर्द्धमानः
 समानतां वृत्ररिपोरुपैति ॥

इति पञ्चान्नदानविधिः ।

अथामान्नदानं ।

विष्णुधर्मीक्षरात् ।

हंम तत्राच ।

दानखण्ड १३ अध्यायः ।] हेमाद्रिः ।

धान्यानामुत्तमं दानं कथितं द्विजपुङ्गवैः ।
 धान्येभ्योऽपि परं धान्यं रक्तशालिः प्रकीर्तितः ॥
 रक्तशालिं नरो दत्त्वा सूर्यलोके महीयते ।
 दत्त्वा तथा सुगन्धाय गन्धर्वैः सह मोदते ॥
 कलमानां प्रदानेन शक्रलोके महीयते ।
 महाशालिः प्रदानेन वसूनां लोकमाप्नुयात् ॥
 क्षणशालिं तथा दत्त्वा अलकायां प्रमोदते ।
 व्रीहीनां सस्यदानानां दानात् स्वर्गमवाप्नुयात् ॥
 यवप्रदानेन नरः शक्रलोके महीयते ।
 तथा गोधूमदानेन वसूनां लोकमाप्नुयात् ॥
 प्रियो भवति लोकस्य प्रियङ्गुयः प्रयच्छति ।
 ददाति यस्तु श्यामाकं प्रीयन्ते तस्य देवताः ॥
 अन्येषां शूकधान्यानां प्रदाने नियतो नरः ।
 स्वर्गलोकमवाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥
 सुदुर्गदः शक्रलोकन्तु यमलोकन्तु मापदः ।
 यद्येष्टं लोकमाप्नोति तथा विप्रस्तिलप्रदः ॥
 पट्टिकात्रादानेन लोकं नैर्ऋतिकं लभेत् ।
 सचीनचणकं दत्त्वा लोकं वारुणमाप्नुयात् ॥
 वायव्यश्च मसूराणि राजमापाणि धानदं ।
 अन्येषां यमीधान्यानां दानात् स्वर्गमवाप्नुयात् ॥
 इक्षुमृहीकयीर्दानात्परिसौभाग्यमाप्नुयात् ॥
 पलाशदानात् फलदं श्लोके
 शुष्कायमुक्तं हि तदाप्तिरग्नात् ।

हेमाद्रिः । [दानखण्डं ३ अध्यायः

यजन्ति यज्ञैर्हि ततो द्विजेन्द्रा-
स्तस्मात्तु तत् पुण्यतमं प्रदिष्टं ६

इत्यामान्नदानविधिः ।

अथोदकदानं ।

तत्र मनुः ।

सलिलं यः प्रयच्छेत् जीवानां प्राणधारणं ।
शीतलं शोषकाले तु तस्य पुण्यफलं शृणु ॥
कपिलाकोटिदानस्य यत् पुण्यं हि विधीयते ।
तत् पुण्यफलमाप्नोति पानीयं यः प्रयच्छति ।
पूर्णचन्द्रं प्रकाशिनष्ठद्यां विमानेन रोहति ॥

सौरपुराणे ।

पानीयदानं परमं सर्वदानाधिकं स्मृतं ।
तस्मात्पानीयमानीयं देयं धर्मविदा तथा ॥

वेदव्यास ।

दुर्लभं सलिलं तात विशेषेण परत्र वै ।
पानीयस्य प्रदानेन वृत्तिर्भवति शास्वती ॥

भविष्यत्पुराणे ।

पानीयं प्राणिनां प्राणास्तत्र यत्नेन दीयतां* ।
पूर्वेषामेव दानाबामेतदेवाधिकं यतः ॥

दानखण्डे १३ अध्यायः ।] हेमाद्रिः ।

६८६

तथा ।

ग्रीष्मे चैव वसन्ते च पानीयं यः प्रयच्छति ।
वक्तुं जिह्वासहस्रेण तस्य पुण्यं न शक्यते ॥

पद्मपुराणे ।

सुगन्धाः शीतलाद्यापि रसैर्दिव्यैः समन्विताः ।
यः प्रयच्छति विप्रेभ्यस्तस्य दानफलं शृणु ॥
विमानं सूर्यसङ्गाशमप्सरोगणमेवितं ।
सोऽधिरुह्य दिवं याति वरुणस्य सन्लोकतां ॥

नन्दिपुराणे ।

योऽपि कश्चित्पार्त्तय जलपानं प्रयच्छति ।
स नित्यवृत्तो वसति स्वर्गे युगशतं नरः ॥

महाभारते ।

अन्नं हि सर्वदानानामधिकं मधुरमवीत् ।
अन्नाद्यापि प्रभवति पानीयं कुरुसत्तम ॥
नीरेण हि विना तात न कियत् संप्रवर्त्तते ।
नीरजातस्य भगवान् सोमो-ग्रहगणेश्वरः ॥
अमृतं यमुधा चैव स्वाहा चाप्यथा तथा ।
अथोपध्वो महाराज वीरुधस्य जलोद्भवाः ।
अतः प्राणभृतः प्राणाः सम्प्रप्ति विगाम्यते ॥
देवानाममृतं ह्यन्नं नागानाञ्च मुधा तथा ।

पितृणाञ्च च्चधा प्रोक्ता पशूनां चापि वीरुधः ॥
 अन्नमेव मनुष्याणां प्राणानाहुर्मनीषिणः ।
 तच्च सर्वं नरव्याघ्र पानीयात्संप्रवर्त्तते ॥ ६
 तस्मात्पानीयदानाद्द्वै न परं विद्यते शिवं ।
 तच्च दद्यान्नरो नित्यं य इच्छेद्भूतिमात्मनः ॥
 धन्यं यगस्यमायुष्यं जलदानं विशाम्भते ।
 शक्राद्याष्टाधिः कौन्तेय स्वर्गे तिष्ठति तोयदः ॥
 सर्वान् कामानवाप्नोति कीर्त्तिमिवेह शास्वती ।
 प्रेत्य चानन्दमाप्नोति पापेभ्यश्च प्रमुच्यते ॥
 तोयदो मनुजव्याघ्र स्वर्गे गत्वा महाद्युते ।
 अक्षयान् समवाप्नोति लोकानित्यव्रवीन्मनुः ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

पानीयमेव सफलं त्रैलोक्यं सचरावरं ।
 विकारः सलिलस्येदं स्थावरं जङ्गमं तथा ।
 पानीयेन विना वृत्तिर्लोके नास्त्योह कर्हिचित् ॥
 कृमि कोट-पतङ्गानां जलमेव परायणं ।
 यत्रोदकं तत्र सुराः सर्व्वेऽप्यप्रतिष्ठिताः ॥
 यत्रोदकं तत्र तथा ऋषयश्च महाव्रताः ।
 दुर्नभं तच्च लोकानां परलोके द्विजोत्तमाः ॥

गारुडपुराणे !

मूलेन ह्यत्त्वा धर्माच्चजलदानं प्रयच्छति ।

* शक्रुः द्याष्टाधिः इति इतिपाठः ।

दानखण्ड' १३ अध्यायः ।] हेमाद्रिः ।

प्रयाति तन्द्रसानोक्थं शुभमालांशुकावृतः ॥
 चौरकुल्लुप्तमायान्ति तथा यान्ति मधुस्रवाः ।
 घृत-दुग्ध-दकास्तस्य समुद्रा वशवर्त्तिनः ॥
 दिनानि बहुजीवन्ति अन्नेन रहिताः किल ।
 न हि तोयविहीनस्तु दिनमेकं हि जीवति ॥
 सर्वप्रदो नरव्याघ्र जलदानात् प्रकौर्त्तितः ।
 उदके सर्वबीजानि इत्येव गौणिकी स्मृतिः ।

स्कन्दपुराणे ।

वयाणामपि लोकानामुदकं जीवनं स्मृतं ।
 पवित्रममृतं तस्मात्तद्देयं पुण्यमिच्छता ॥

अथ करपत्रिकादिदानानि ।

देवलः ।

सतोयां पथिके विप्रे यो दद्यात् करपत्रिकां ।
 फलं स कूपखातस्य नूनमाप्नोति मानवः ॥

महाभारते ।

वृहस्पतेर्भगवतः पौष्णयैव भगस्य च ।
 अश्विनयैव वङ्गे य प्रीतिर्भवति भारत ॥
 परमं भेषजं हीतुर्यज्ञानामेतदुत्तमं ।
 पिपासया न म्रियन्ते स्त्रीपुच्छन्द्य जायते ॥
 न प्राप्नुयाच्च व्यसनं करकान् यः प्रवच्छति ।

प्रददेः ब्राह्मणायैभ्यः करकान् अद्वयायुतः ।
उपस्पर्शनपद्भागं नभते पुरुषः सदा ॥ ६

कात्यायनः ।

भोजयित्वा द्विजानन्नं करकान् यः प्रयच्छति ।
सुगीतसन्तिलोपेतान् सोऽपि सद्भ्रातृमाप्नुयात् ॥

आदित्यपुराणे ।

योददाति घटीपात्रं कुण्डिकां करकांस्तथा ।
तृपात्तस्य तथा धर्मो लभते शीतलं जलं ॥

स्कन्दपुराणे ।

यो घटं पयसा पूर्णं हेमपात्रनियोजितं ।
सपूज्य वस्त्रयुग्मेन दद्यात् स्वर्गं व्रजेद्भुवं ॥

अथ धर्मघटदानं ।

आह विष्णुः ।

शीतलेन सुगन्धेन वारिणा पूरितं घटं ।
शुक्लचन्दनदिग्धाद्गुण्यदामोपशोभितं ॥
दध्योदनयुतं कुर्याच्छरावं तस्य चोपरि ।
उपानच्छत्रसंयुक्तं धर्माख्यं कल्पयेद्वटं ॥
पुष्पात्तं गृहीत्वा तु इमं मन्त्रमुदीरयेत् ।
श्रीं नमो विष्णुरूपाय नमः सागरसंभव ।
अपां पूर्णोत्तरास्मांस्त्वं दुःखसंसारसागरात् ॥

प्रददेः ब्राह्मणाग्नेभ्यः करकान् श्रद्धयायुः
उपसर्गनपद्माग लभते पुरुषः सदा ॥ १

कात्यायनः ।

भोजयित्वा द्विजानत्रं करकान् यः प्रय
सुशीतसन्निलोपेतान् सोऽपि सद्गतिमाप्नुट
आदित्यपुराणे ।

योदटाति घटोपात्रं कुण्डिकां करकांस्त
हृत्पात्रस्य तथा धर्मं लभते शीतलं जलं ।

स्कन्द पुराणे ।

यो घट पयसा पूर्णं हेमपात्रनियोजितं ।
सपूज्य वस्त्रयुग्मेन दद्यात् स्वर्गं ब्रजेद्भुवं
अथ धर्मघटदानं ।

आह विष्णुः ।

शीतलेन सुगन्धेन वारिणा पूरितं घटं ।
शुक्लचन्दनदिग्धाद्ग पुष्पदामोपशोभितं ॥
दध्योदनयुतं कुर्याच्छरावं तस्य चोपरि ।
उपानच्छत्रसंयुक्त धर्माख्यं कल्पयेद्घटं ॥
पुष्पाघते गृह्येत्त्वा तु इमं मन्त्रमुदीरयेत् ।
श्री नमो विष्णुरूपाय नमः सागरसंभव ।
अर्पा पूर्णोत्तरास्मांसुवं दुःखसंसारसागरात्

दानखण्डे १३ अध्यायः ।] हेमाद्रिः ।

सुंस्त्राप्य पूजयेद्दत्तैर्नैवेद्यैश्च मनोरमैः ।
 प्रणिपत्य गृहे शानं मन्त्रमेतमुदीरयेत् ॥
 ओं नमः शङ्करः शम्भुर्भूवो धाता शिवो हरः ।
 प्रीयतां मे महादेव जलकुम्भप्रदानतः ॥
 एवं सङ्कल्प्य दाता च पश्चादागत्य वैश्वानि ।
 स शक्त्या शिवभक्ताय विप्रसुख्याय भोजयेत् ॥
 एवं यः कुरुते श्रीं जलदानक्रियां हरे ।
 यावद्विन्दति लिङ्गस्य पतितानि न संशयः ।
 स वसेच्छङ्करे लोके तावत् कीटो नरेश्वर ॥

अथ भणिकदानं ।

तत्र देवतः ।

श्रीं प्रवेगे भणिकं ददाति द्विजसन्नि ।
 योऽम्बु पूरितमाप्नोति स तद्भागलतः फलं ॥

भविष्योत्तरे ।

युधिष्ठिर उवाच ।

प्रपां दातुमगत्तेन विशेषं धर्ममीषता ।
 भणिकस्य कथं दानं कश्चिन् काले च दीयते ।
 किं फलस्य दानेन तदा च सा जनार्दन ॥

श्रीलक्ष्मण उवाच ।

उदकुम्भप्रदानेऽपि ह्यशक्तो यः पुमान् भवेत् ।
 तेनाश्वत्थतरोर्म्मूलं श्रेष्ठं नित्यं जिताकर्मान् ॥
 सर्वपापप्रशमनं सर्वदुःखप्रणाशनं ।
 सर्वरोगप्रशमनं नित्यं सन्ततिवर्धनं ॥
 अश्वत्थरूपी भगवान् प्रीयतां मे जनार्दनः ।
 इत्युच्चार्य नमस्कृत्य प्रत्यहं पापनाशनं ॥
 यः करोति तरोर्म्मूले सेकं मासचतुष्टयं ।
 सोऽपि तत्फलमाप्नोति श्रुतिरेषा सनातनी ॥

अथ गलन्तिकादानं ।

तथा ।

अथान्यदपि पद्यामि जलदानविधिं परं ।
 वसन्तसमयं ज्ञात्वा गत्वा देवालयम्परं ॥
 तत्र स्वायम्भुवं लिङ्गमार्यं वा देवपूजितं ।
 तस्य गर्भगृहान्तस्थं घटन्तोयेन सन्भृतं ॥
 कुर्यात्पुरभिगन्धैश्च वासितं वस्त्रगालितं ।
 स्रवन्तश्च दिवारात्रौ तज्जलं लिङ्गमूर्धनि ॥
 एवं यः कारयेत् कुम्भं श्रद्धा-भक्तिसमन्वितः
 शिवस्य विष्णोरकांस्य इष्टदेवस्य वा पुनः ॥
 स्रवन्तं कारयेत् कुम्भमच्छिद्रं देवमस्तके ।
 अनेन विधिना दत्त्वा नरोमासचतुष्टयं ॥
 ततः कर्काटके प्राप्ते देवं पञ्चामृतेन तु ।

दानखण्डं १२ अध्यायः ।] चेमाद्रिः ।

संघ्राप्य पूजयेत्तन्मैत्रेयैश्च मनोरमैः ।
 प्रणिपत्य गृहे शानं मन्त्रमीतमुदीरयेत् ॥
 श्रीं नमः शङ्करः शम्भुर्भवो धाता शिवो हरः ।
 प्रीयतां मे महादेव जलकुम्भप्रदानतः ॥
 एवं सङ्कल्प्य दाता च परादागत्य विश्रमि ।
 स गत्वा शिवभक्त्याय विप्रमुखाय भोजयेत् ॥
 एवं यः कुरुते श्रीं जलदानक्रियां हरे ।
 यावदिन्दुमि सिङ्गास्य पतितानि न संगमः ।
 स यसेष्ठाङ्करे लोके तावत् फीटो नरेभ्यः ॥

अथ मणिकदानं ।

तत्र देवलः ।

श्रीं प्रयेजे मणिकं ददाति द्विजसप्तमि ।
 योऽप्युपूरितमाप्नोति स तद्भागलतः फलं ॥
 भविष्योत्तरे ।

युधितिर उवाच ।

प्रपां दातुमशक्तेन विमेषं धर्ममोक्षता ।
 मणिकस्य फलं दानं कल्पितं कामे च दीयते ।
 किं फलमस्य दानेन तदापस्त जनार्दन ॥
 श्रीलशुभवाच ।

प्रपां दातुमशक्तेन विशेषधर्ममीषता ।
 दानं तेन प्रकर्त्तव्यं मणिकस्य युधिष्ठिः ॥
 यैशाखस्य तृतीयायां पौर्णमास्यां विशेषतः ।
 वसन्ते शीघ्रकाले च मणिकं तत्र दीयते ॥
 चत्वारिंशत्घटैः श्रेष्ठं विंशद्विर्गन्धमं स्मृतं ।
 विंशत्या कन्यसं प्रोक्तमतोद्दीनं न कारयेत् ॥
 जलपूर्णं ततः कुर्यात्कच्चिरण्यं स्वयत्कृतः ।
 शुक्लचन्दनदिग्धाङ्गं पुष्पदामोपशोभितं ॥
 वासोभिः सम्परिच्छाद्य सावभाण्डकृतोपरि ।
 तस्योपरि न्यसेद्देवं वरुणं हेमनिर्मितं ।
 सदक्षिणन्तु विप्राय दद्यात् संचिन्त्य केशवं ॥
 आपो नारा इति प्रोक्ता आदित्य-वरुणौ यमः ।
 मणिकं पृथिवीसर्वदातुः शान्तिं प्रयच्छतु ॥

पूजामन्त्रः ।

श्रीं आपः पवित्रं लोकानामसु शैते जनार्दनः ।
 मणिकासु प्रदानेन प्रीयतां जलशायकः ॥

दान मन्त्रः ।

अनेन विधिना दत्त्वा मणिकं द्विजपुङ्गवे ।
 दाता यत् फलमाप्नोति तच्छृणुष्व नरोत्तम ॥
 वियोगो नैव तस्यासीत् पुत्र-भाट्ट-धनेषु च ।
 गृहसंभारवैकल्यं न माप्नोति नरः क्वचित् ॥

दानखण्डं १३ अध्यायः ।] हेमाद्रिः ।

अपुत्रा लभते पुत्रं दुर्भगा सुभगा भवेत् ॥
 विधवां सप्तजन्मानि न जायेत मणिकदा ।
 गृहदानफलं प्राप्य विष्णुलोके महीयते ॥
 आश्वयुज्यां नवम्याञ्च शुक्लायां भरतर्षभ ।
 संरुद्रपुष्पके दिव्ये आखण्डलपुरे वसेत् ।

इति मणिकदानं ।

अथ प्रपादानं ।

महाभारते ।

प्रपाय कार्या दानार्थं नित्यन्तु द्विजसत्तम ।
 भुक्तेभ्यश्च प्रदीयन्ते पानीयानि विशेषतः ॥
 निदाघकाले पानीयं यस्य तिष्ठत्यवारितं ।
 स दुर्गविषमं कष्टं न कदाचिदवाप्नुते ॥

यमः ।

कृपा-राम-प्रपा-कारी तथा हृद्यस्य रोपकः ।
 कन्याप्रदः सेतुकारी स्वर्गमाप्नोत्यसंगयं ॥

यथा ।

येषां तद्भागानि प्रपाः शुभाया-
 रामाय कृपाय अतिशयाय ।
 अन्नप्रदानं मंथुरा च वापी
 तेषामयं शैव परस्य लोचः ॥

दानखण्डं १३ अध्यायः ।] हेमाद्रिः ।

सङ्गनाश्च प्रदानेन गीगतस्य फलं नरः ।
 गोरसानां प्रदानेन गोलोकं समवाप्नुयात् ॥
 गय्याश्च विविधाः कृत्वा प्रपायामासनानि च ।
 स्वर्गलोकमवाप्नोति यस्मिन् नात्र संग्रहः ॥
 तत्र वाङ्मनसा कृत्वा शीतशायनानि मानयः ।
 कायाग्निदीप्तिप्रकाशं सौभाग्यञ्च तथाप्नुयात् ॥
 इन्धनानां प्रदानेन रिपुभिर्नाभिभूयते ।
 तत्रोपयोगिभाण्डानां दानात् स्वर्गमवाप्नुयात् ॥
 इन्द्रलोकमवाप्नोति ताम्बूलादिप्रदानतः ॥

भविष्योत्तरे ।

युधिष्ठिर उवाच ।

प्रपादानस्य माहात्म्यं वद देवेभ्यः किञ्चन ।
 कथं देया कदा देया दानं तस्याय किं फलं ॥

श्रीलया उवाच ।

पतीति फान्गुने मामि प्राप्ते चैत महोत्सवे ।
 पुत्र्येऽङ्घ्रि विप्रकथिते चहृषद्भवमान्विते ॥
 मण्डपं कारयेद्द्विद्वान् घनश्यायं मनोरमं ।
 पुरस्य मध्ये षडि वा शैत्यहृषतसेऽपवा ॥
 सुशोतनतमं रम्यं विचितामममन्दुतं ।
 तत्राप्ये श्यापयेद्द्वयान् मण्डपान् च मोभवान् ॥

आकालमूलान् करकान् वस्त्रै रावेष्टिताननान् ।
 ब्राह्मणे शीलसम्पन्ने भृतिं दत्त्वा यद्योरेदतां ।
 प्रपापालः प्रकर्त्तव्यो बहुपुत्रपरिच्छदः ॥ १
 पानीयपानादथ्यान्तान् यः कारयति मानवान् ।
 एवं विधां प्रपां कृत्वा शुभेऽङ्गि विधिपूर्वकं ॥
 यथाशक्त्या नरयेष्ट प्रारम्भे भोजयेद्विजान् ।
 ततथोत्सर्जयेद्विद्वान्मन्त्रे णानेन मानवः ॥
 प्रपेयं सर्वसामान्या भूतेभ्यः प्रतिपादिता ।
 अस्याः प्रदानात् पितरस्तृप्यन्तु च पितामहाः ॥

इदमिह दानवाक्यं ।

अद्यादि मासचतुष्टयं पावत् त्रीन् वा द्वौ वा एकमेकं वा
 इमां प्रपां पानीया व्र-व्यञ्जनादि सहितां त्रिंशद्वर्षकोटिपरिमित-
 कालभोग्य इन्द्रलोकप्राप्तिकामी मर्त्यलोके चतुर्विंशद्वर्षात्प्राप्तकाम-
 सर्वभूतेभ्योऽहमुत्सृजामीति ।

अनिवारितं ततो देयं जलं मासचतुष्टयं ।
 त्रिपञ्चम्बा महाराज जीवानां जीवनं परं ॥
 गन्धार्घ्यं सुरसं शीतं शोभने राजते स्थितं ।
 प्रदद्यादप्रतिहतं मुखञ्चानवलीकयन् ।
 प्रत्यहं कारयेत्तस्यां भोजनं शक्तितो द्विजान् ॥
 अनेन विद्विना यस्तु शोभे तापप्रणायन ।
 पानीयमुत्तमं दद्यात्तस्य पुण्यफलं शृणु ॥
 कपिलाशतदानस्य सम्यग्दत्तस्य यत् फल ।

तत्पुण्यफलमाप्नोति सर्वदेवैः सुपूजितः ॥
 पूर्णचन्द्रप्रतीकाग्रं विमानमधिरुद्य सः ।
 याति देवेन्द्रनगरं पूज्यमानोऽप्सरोरुणैः ॥
 त्रिंशत्कोटगो हि वर्षाणां गच्छ-गन्धर्वमेवितं ।
 पुण्यक्षयादिहागत्य चतुर्विंशो द्विजो भवेत् ।
 ततः परं पदं याति पुनराहत्तिदुर्लभं ॥

सुखादुशीतमल्लिखा क्लमनागनी च
 प्रान्ते पुरस्य पथि पार्थ सराजभूमौ ।
 यस्य प्रपा भवति सर्वजनोपभोग्या
 धर्मोत्तरः स गन्तु जीवति जीवलोके ॥

इति प्रपादानविधिः ।

अथ जनागयनिर्माणं ।

तत्र कूपस्य तावदुच्यते ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

उदकेन विना हृत्तिर्नास्ति लोकदये मदा ।
 तन्माज्जनागयाः कार्य्याः पुत्रपेन विपयिता ॥
 पन्निष्टोमममः कूपः शीघ्रमेधममो मरो ।
 कूपः प्रहृत्तपानीयः सर्वैरुच्यते दुष्कृतं ॥
 कूपस्तु धर्ममासाद्य मर्षान्-भोगानुपाश्रये ।
 तथापि भोगमैपुण्यं व्यानाभ्यामात्पुत्रोत्तितं ॥

स्कन्दपुराणे ।

श्रवणं यो नरः कुर्यादपां पूर्णं सुशोभनं ।
 दद्यात् सुवाह्वणेभ्यस्तन्भोजयित्वा यथाविधि ॥
 अष्टाभिः सुविचित्राभिः पताकाभिरलङ्कृतं ।
 पितृं स्तरेत पञ्चाशतं* दत्त्वा च नरोत्तम ।
 यात्यम्बरःसुगीतेन वरुणस्य सलीकतां ॥

नन्दिपुराणे ।

यो वापीमथवा कूपन्देगे तीर्थविवर्जिते ।
 खानयेत् स नरो याति स्वर्गं प्रेत्य शतं समाः ।
 देवैरेकत्वमतुलं तृष्णाचुद्धर्जितः सदा ॥

आदित्यपुराणे ।

सेतुवन्धरता ये च तीर्थे शौचरताश्च ये ।
 तडागकूपकर्त्तारो मुच्यन्ते ते तृष्णाभयात् ॥

विष्णुः ।

अथ कूपकर्त्तुंस्तत्प्रहते पानीये दुष्कृताय* विनश्यति
 तडागकृद्वित्यहसो वारुणं लोक मन्दते ।

जलप्रदः सदा हसो भवति ।

तत् प्रवृत्ते, तस्मात् कूपात् प्रवृत्ते ।

देवीपुराणे ।

कूपः पञ्चकरादूर्ध्वं यावद्दुर्गस्तदुद्भवः ।
 वापी दण्डमयादूर्ध्वं दशवर्गा नृपोत्तमैः ॥
 कर्त्तव्या सर्वतोत्तारा द्विष्विद्यैकमथापि वा ।
 विज्ञा सम्भद्रकक्षान्ये वृत्ता वा चायथा तथा ॥
 अस्त्रा वा चार्द्धचन्द्रा वा धेनोयकसमाकृतिः ।
 कर्त्तव्या द्रव्यसारेण गोपथा सर्वकामदा ॥
 वेदाष्टमध्यगीत्तारा करमार्था यथा भवेत् ।
 फूपीवा ग्रीलयष्टी वा देया निमी यथा वृठा ॥
 भवने काष्ठपापाणैरुर्ध्वपीठसमुच्चया ।
 सुबुद्धा तोरणीपेता गणनाद्यष्टहाचिता ॥
 नागयद्यष्टहैर्देव्याभूयिता क्रीडिताकुला ।
 वापी भद्रा सुरश्रेष्ठ सर्वकामप्रदा नृणां ॥
 भद्रा पद्मा शुभा कान्ता विजया महान्ता तथा ।
 लया योक्ती भवेदापि नृपादीनां शुभावहा ॥
 प्रतापता चतुस्त्रा वाप्यः साधारणा गताः ।
 ग्रीवा काम्याधिकारेण कृपोत्तः शुभावहः ॥

दानखण्डं १३ अध्यायः ।] हेमाद्रिः ।

स याति वारुणं लोकं दिव्यकामसमन्वितं ॥

अथ भद्रातडागनिर्गमं ।

तत्र यमः ।

तडागे यस्य पानीयं सततं खलु तिष्ठति ।

स्वर्गलोकगतिस्तस्य नात्र कार्या विचारणा ।

तडागकर्त्ता वसति स्वर्गे युगचतुष्टयं ॥

यत्र विप्रोऽथ गौरेका पायिनी सलिलं क्वचित् ।

तडागन्तादृशं कृत्वा स्वर्गे दशयुगान् वसेत् ॥

महाभारते ।

देवा मनुष्याः पितरो गन्धर्वी-रग-राक्षसाः ।

स्यावराणि च भूतानि संश्रयन्ति जलाशयं ॥

कुलं सन्तारयेत् सर्वं यम्य खाति जलाशये ।

गावः पिवन्ति सलिलं साधवय नराः सदा ॥

तडागे यस्य गावस्तु पिवन्ति ह्यपिता जलं ।

मृग-पक्षि-मनुष्याश्च सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥

यत्पियन्ति जलं तत्र स्थायन्ते विश्रमन्ति च ।

तडागदस्य तत्सर्वं प्रेत्यानख्याय कल्पते ॥

तथा ।

वर्षारात्रे तडागे तु मलिनं यस्य तिष्ठति ।

अग्निहोत्रफलं तस्येत्येवमाहुर्मनीषिणः ॥

वसन्तकाले पानीयं तडागे यस्य तिष्ठति ।
 अतिरात्रस्य यज्ञस्य फलं स समुपाश्रुते ॥
 निदाघकाले पानीयं तडागे यस्य तिष्ठति ।
 वाजपेयसमन्तस्य फलं महर्षयो विदुः ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

कृत्वा तडागञ्च तथा वारुणं लोकमश्रुते ।
 दशवर्षसहस्राणि कल्पमात्रं हिजोत्तमः ।
 ततोऽपि पुण्यमाप्नोति तडागकरणात् पथि ॥
 भरौ तडागे पानीयं यस्य तिष्ठति वै हिजाः ।
 विमानेनार्कवर्षेण ब्रह्मलोकं स गच्छति ॥
 प्राहृत्कालेऽपि पानीयं तडागे यस्य तिष्ठति ।
 अग्निष्टोमफलन्तस्य पुरुषस्य प्रकीर्तितं ॥
 द्वादशाहफलन्तस्य शिशिरे यस्य तिष्ठति ॥
 वाजपेयफलन्तस्य वसन्ते यस्य तिष्ठति ।
 अश्वमेधफलन्तस्य निदाघे यस्य तु हिजाः ॥
 सस्यानां शेषनार्थाय नदीवाहे तथा कृते ।
 अश्वदः पानदयैव प्राणदय तथा भवेत् ।
 भागीरथस्य लोकानां समवाप्नोत्यसंशयः ॥
 पानीयगोधनं कृत्वा ऋदे देवविनिर्गमिते ।
 पुरुषः फलमाप्नोति दशगोदानजं हिजाः ॥
 दारुपापाणरचितं सुखमेव्यं जमांगयं ।
 पुराणं मानयः कृत्वा नाकश्लोके महीयते ॥

तडागं नलकोपेतं परिदाहसमन्वितं ।
 देवतारामसंयुक्तं सर्वकामप्रदायकं ॥ ६
 द्वारौवन्धे सुविस्तीर्णे परिदाहशुभः सदा ।
 अन्यथा न भवेच्छक्त दृढत्वं पालियन्धनं ॥
 मध्ये पाष्याः सुविन्यासं जलमार्गं जलावहं ।
 शैल पक्षेटक वापि कार्यं क्रोडायै भूमृतां ॥
 शीला चुरोपणे कुर्यात्फलकं शोभनं तथा ।
 सोपानपालिका कार्या विस्तीर्णा स्नान-भोजने ॥
 शोभाधिकेन संयुक्ता कूर्चे कार्येण यथा विधि ।
 यन्मृष्टे दृढोवन्धः कार्यः कामसहस्तथा ॥
 एवं पुण्यमवाप्नोति स्थैर्यकालयशात् कृते ।
 वाजिमेषः क्रतुर्यद्दत् सोपि पुण्यप्रदो भवेत् ॥
 द्वारौवन्धस्तदा तात पुण्यदी जायते नृणां ।
 पुण्यास्य सिद्धते तत्र नन्दादीनां नियमयात् ॥
 जयन्दादितडागादि अष्टौ पापहराणि च ।
 तेषु द्वारौ भवेच्छ्रेष्ठा देवा-रामसमन्विता ॥
 कूप यापी-जलोपेता पुत्रायुःकीर्त्तिदा सदा ।
 सा परिग्रहसंस्थानं भूपतेर्मानकम्पिता ॥
 पुरपत्तनदेवानां सिद्धार्थं जायते शुभा ।
 मरिचिदान्त्यैर्या न विष्णुकान्ता यसुन्धरा ॥
 मोभाग्यद्वारौवन्धस्य जलवेष्टादृकभ्रमा ।
 प्रियदेवमनुष्याणां तन्मन् त्वभिर्गन्धितं ॥
 पावनध्यायते शक्त अन्यथा निष्फलं मतं ।

अनुसर्गितद्वारीषु अपेयं सलिलं भवेत् ।
 तस्मात्सोत्सर्गिकं पेयं वर्षामूत्सर्जनं शुभं ॥
 तत्पूर्वा चोत्तरे संस्था ऐशान्यां पूर्वगापि वा ।
 दक्षिणे चैव लिङ्गस्तु शिवास्या शुभदा सदा ॥
 पश्चिमे सुभगा नाम ता यथोत्तरतस्तथा ।
 न कुर्युर्व्याम्यं नैर्ऋत्यामानेय्यास्तु शुभार्थिनः ॥
 प्रदक्षिणेन पूर्वस्यां रोपितव्यं शुभं सदा ।
 अन्यथा कलहोद्दिगं मृत्युम्वा लभते कृती ॥
 तस्माद्राज्यायुःशुभदं पुत्रसन्ततिवर्द्धनं ॥
 पश्चिमोत्तरपूर्वेषु चारामं जायते कृतं ॥
 द्वारीवन्धशिरोपेतं शक्तिभिर्नायकैर्युतं ।
 तदा कूपजला-रामभूषितं सर्वकामदं ॥
 एवं विधं पुरोपेतं ब्रह्मसूर्यास्तकान्वितं ।
 कुर्याद्यः सुरशादूल स लभेदीप्सितं फलं ॥
 इह कोर्त्तिं शुभान् पुत्रान् परत्र परमाङ्गतिं ।
 द्वारीवन्धात् फलं ब्रह्मन् हयमीधसमं भवेत् ॥
 समस्तपातकोच्छ्रित्तिलैः कृते भवति देववत् ।
 तस्मात्प्रपेण कर्त्तव्यं विधिना द्वारिगं जलं ॥
 समन्त्रं शास्त्रदृष्टेण कर्मणा सफलं भवेत् ।
 श्येनकादेस्ताद्यापुजा नागास्तु हृदयं जपेत् ।
 द्वारीवन्धप्रसिद्धार्थं अन्यथा न लभेत् कृतं ॥
 यतः पुण्यैस्तु सिद्धेयत द्वारीवन्धः सुरोत्तम ।
 अतः पुण्यविधिः कार्यो जपहोमव्रतादिकः ॥

देगरोगीकसद्दार्थं शिवस्यादेगतः शुभं ।
 नागानां धारिमिदार्थं नन्दाकूपं भवेत्कृतं ॥
 तर्घ्यपुण्या भवेद्दारी किन्तु मन्देष्टमाधना ।
 कृता विगौर्यते फाम्नात्तन्मात् कार्या मदा इदा ॥
 देगपश्चिमयाम्यस्यं तत्कर्तुर्मृत्युदं भवेत् ।
 जपं पश्चिमपूर्व्वेण रति-पुष-धनप्रदं ।
 याम्य सौम्यगतं दण्डं पत्नीधनविनाशनं ॥
 यक्षवारुणगम्भद्र-गय्यायःपुषदं गतं ।
 पूर्व्वोत्तरगतं देयं सुखदं धनदं मतं ॥
 पश्चिमे सद्गतं नन्दं धनकोशविर्वर्धनं ।
 जलवायुगतां हेमां हेमदश्च भवेद्धनं ॥
 रक्षोवायुगतं काकानुष्ठाटं कुरुते धनं ।
 अग्निवारुणिकं दाहं दहनं कीर्त्तिवर्धनं ॥
 देगदाहगतं पापं धनतापकरं तथा ।
 वायुदाहगतं तेजो धनहेमगजापहं ॥
 एवं लक्षणमात्रित्य कर्त्तव्या नाम धाटिकाः ।
 शुभावहा सदा कर्त्तुराज्यायुःसुतपत्तिकाः ॥
 वैरपत्ये सदा लोके धनं कर्त्तुर्मदावहं ।
 ऋमराष्ट्रे जने दोषाश्चहन्वादिधिना शुभं ॥
 सरुद्रां कारयेद्वारीं गणनाथसमन्वितां ।
 जयश्च विजयद्वार्यं सुदृग्दुर्ग्यात् सुरादृक् ॥
 नागाख्यं हृदयं जप्त्वा प्रस्फुरत् स्थापने शुभं ।
 मेना विवाहदेव्यश्च तर्घ्यितव्याः पुनःव्रतैः ॥

वृक्षैर्नानाविधैर्गन्धैः फल-धूप गन्धादिभिः ।
 कार्या मणौषवो वाट्यां पालीवन्धट्टादिभिः ।
 दानं देयं सदा शक्र नृपराष्ट्रसुखावहं ॥
 गोदानं भूमिदानञ्च कन्यादानं सुरोत्तम ।
 द्वारोवन्धे प्रदातव्यमेकं कोटिगुणं भवेत् ॥
 गजाश्वरत्नदानञ्च अन्नदानं प्रयत्नतः ।
 द्वारोवन्धेषु दातव्यं सर्वं कोटिगुणं भवेत् ॥
 गोमिधे नरमिधे च ह्यमिधे तथा मखे ।
 पुण्यं यज्जायते शक्र द्वारोवन्धे ततोऽधिकं ॥
 वापी-कूप-तडागानि देवता-यतनानि च ।
 एतानि वृत्तिधर्मेषु शुभानि फलदानि च ॥
 दोनान्धजर्षभीक्ष्णं दानं देयं यथाविधि ।
 एकं कोटिगुणं पुण्यं जायते नाल संशयः ॥
 एतत्ते कथितं शक्र द्वारोवन्धस्य यत् फलं ।
 प्रादुर्भावन्तु देवीनां क्षेपात्साहाय्यं कीर्तितं ॥
 शिवदूत्यास्तथा सम्यक्प्रादुर्भावं समङ्गलं ।
 यः शृणोति नरः सम्यक्सर्वं पुण्यफलं भवेत् ॥
 कूपा-राम-तडागादि प्रापाद्यग्नि प्रतिशयं ।
 सर्वं साधिष्ठितं वत्स अनन्तफलदायकं ॥
 यः कुर्याद्द्वारिवन्धानां तडागानां शतं तथा ।
 सर्वेश्वरजलं कृत्वा लभेत्पुण्यन्ततोऽधिकं ॥
 शिव-सूर्य-हरि-ब्रह्म-संयुक्तं सर्वकामदं ।
 याद्यामूर्तिः परा क्षेपा व्यापिनी मन्त्रमन्त्रगा ॥

दानखण्डं २३ अध्यायः ।] हेमाद्रिः ।

दमे च मिथुने वृद्धिर्द्विचिके निर्जलं भवेत् ।
पिष्टवृत्तिश्च कन्यायान्तुलायां गाम्भती गतिः ॥
सिंहो, मेषोधमुनीं जलस्य द्विज यच्छति ।

मत्स्यपुराणे ।

माघपक्ष शुभं शुक्लमतीते चोत्तरायणे ।
पुण्ये ऽङ्गि विप्रकथिते कृत्वा ब्राह्मणवाचनं ॥
प्रागुद्गक्प्रवणे देगे तडागस्य समीपतः ।
चतुर्हस्तां शुभां वेदीं चतुरस्रां चतुर्मुखीं ॥
तथा षोडशहस्तः स्यात् मण्डपय चतुर्मुखः ।
वेद्याय परितो गत्वा रत्निमात्रा विमिश्रतां ॥
नवसप्ताथवा पञ्च योनिर्ध्वंक्षा नृपात्मज ।
वितन्तिमात्रा योनिः स्यात् षट् समाङ्गुलविभूता
गत्वाय तत्र गम्ताः स्युः स्वपर्वींश्चित्तमिखला ।
सर्वतः सर्ववर्णाः स्युः पताकाध्वजसंयुता ॥
अश्वत्थो-हुम्बर-ब्रह्म-वट-गाखाकृतानि तु ।
मण्डपस्य पति दग्द्वाराख्येतानि कारयेत् ॥
शुभास्तथाष्टहोतारो द्वारपालाम्नाथाष्ट वै ।
अष्टौ तु जापकाः कार्या ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥
संखलक्षणसंपन्ना मन्त्रवन्तो जितेन्द्रियाः ।
कुलशीलसमायुक्ताः स्थापकस्य द्विजोत्तमः ॥
पुण्ये ऽङ्गि शुभलग्नाद्दी ब्राह्मणानाञ्च वाचनं ।

परिभाषायां दृश्यं :

तत्रोत्सर्गपूर्वदिवसे तडागाद्युत्सर्गं कार्त्तिक्य इति विहितं
संकल्पो यजमानो हृदिश्राद्धमाभ्युदयिक विधाय ब्राह्मणवाचनं
कुर्यात् ।

वास्तूपूजा चात्र कर्त्तव्या ।

यतस्तदकरणे मत्स्यपुराणे दोषः श्रूयते ।

वास्तूपूजामकुर्वाणस्तवाहारी भविष्यतीति ॥

तत् प्रकारस्तु गृहदाने दर्शितः ।

हस्तादिनक्षत्रं मुक्तं परिभाषायां ।

गर्त्ताः, कुण्डानि ।

तानि च चतस्रु दिक्षु चत्वारि, ऐशान्यां पञ्चमं, आचार्य-
कुण्डमिति पञ्च कुर्यात् ।

पताकास्तु प्राच्यादिप्रदक्षिणदिग्विदिक्षु पीत रक्त-हृष्य-
नीलाञ्जननिभशुक्ल कृष्ण-हरित सर्ववर्णाः कार्याः ।

ध्वजस्तु किङ्किणीकालङ्कितः ।

आचार्यप्रमुखान् पञ्चविंशतिब्राह्मणान् अमुकोऽर्घ्यघ्नेनाहं
यचे, तत्र मे त्वमृत्विग्भवेत्वादि दत्त्वा मधुपर्केणाभ्यर्चयेत् ।

प्रतिगर्त्तेषु कलशो यज्ञोपकरणानि च ।

व्यजने धामने शुभ्रे ताम्रपात्रे सुविस्तरे ॥

ततस्त्वेकद्वर्णाः सूर्यमयः प्रतिदैवतं ।

आचार्यः प्रक्षिपेद्भूसाधनमभ्यां विचक्षणः ॥

चरद्विमात्रो दूपः श्यात् क्षीरत्रयविनिर्मितः ।

यजमानप्रमाणो वा संस्थाप्यो भूतिमिच्छता ॥
 हेमालङ्कारिणः कार्याः पञ्चविंशतिर्ऋत्विजः ।
 कुण्डलानि च हेमानि केयूर-कटकानि च ॥

तथा ।

अङ्गुलीयं पवित्राणि वासांसि विविधानि च ।
 दक्षयेच्च समं सर्वान् आचार्यै हिगुणं पुनः ॥
 दद्याच्छयनसंयुक्तमात्मनयापि यत् प्रियं ।
 सोवर्णे कूर्ममकरो राजतो मत्स्यदुङ्गुभी ॥
 ताम्रो कुलोरमण्डूकी यायसः शिशुमारकः ।
 एवमासाद्य तान् सर्वानादावेव विशांपते ॥
 शुक्लमाष्याम्बरधरः शुक्लगन्धामुलेपनः ।
 सर्वोपध्वदकसान्नापितो वेदपुङ्गवैः ॥
 यजमानः सपत्नीकः पुत्रपौत्रसमन्वितः ।
 पश्चिमं दारमाश्रित्य प्रविशेद्यागमण्डपं ॥
 ततो मङ्गलशब्देन भेरीणां निम्बनेन च ।

प्रतिगर्त्तत्यादि, प्रतिकुण्डमामनहयं ताम्रपात्रद्वयं विष्टरद्वयं
 ध्वजनं वस्त्रं सूक्चन्दनादिभूषितं पञ्चरत्नगर्भकलमञ्च स्थाप-
 येत् । यज्ञोपकरणानि, पवित्रच्छेदन-प्रीक्षणोपात्र-प्रणीतापात्र-
 स्थाली-सुक्-सुवे-ध्वर्हिः-समिदाज्य-प्रभृतौनि तथा स्थापयिष्य-
 माण-देवतार्घवलीन् नानावर्णगन्धधूपदोषमाल्यानि चौरहस्य-
 निर्मितं यूपज्ञोपकल्पयेत् तच्च यूप-देवतावलिहरणानन्तरं पूर्ण-
 कुण्डान् प्राच्यान्दिशि दर्भानक्षतानि चावटे प्रक्षिप्य निखनेत्,

हुण्डुभ राजिल-कुलीर-कर्कटक-कुम्भादींश्च पञ्चरत्नगर्भायां सुवर्ण-
पात्राणि निक्षिप्य स्थापयेत्* । एवमन्यदपि प्रकृतोपयोगि-
कम्भारम्भात् पूर्वमेवासादयेत् ।

सर्वोपध्दः, परिभाषायां दर्शिताः ।

रजसा मण्डलं कुर्यात्-पञ्चवर्णेन तत्त्वावित् ।

षोडशारन्ततयक्रंपद्मगर्भश्चतुर्मुखं ॥

चतुरस्रश्च परितो वृत्तमध्ये सुशोभनं ।

वेद्याद्योपरितः कृत्वा ग्रहांल्लोकपतींस्तथा ॥

विन्यसेन्मन्त्रतः सर्वान् प्रतिदिक्षु विचक्षणः ।

भ्रूषादीन् स्थापयेन्मध्ये वारुणं मन्त्रमाश्रितः ॥

ब्रह्माणश्च शिवं विष्णुं तत्रैव स्थापयेद्बुधः ।

विनायकश्च विन्यस्य कमलामम्बिकां तथा ॥

शान्त्यर्थं सर्वलोकानां भूतग्रामं न्यसेत्ततः ।

पुष्पभक्षफलैर्युक्तमेवं कृत्वाधिवासयेत् ॥

कुम्भांश्च रत्नगर्भांस्तान् यासोभिरभिवेष्ट्य च ।

गन्धपुष्पैरलङ्कृत्य द्वारपालान् समन्ततः ॥

एतदसत तान् ब्रूयादाचार्यस्वभिपूजयेत् ।

बह्वृचो पूर्वतः स्थाप्यो दक्षिणेन यजुर्विदौ ॥

सामगौ पश्चिमे स्थाप्यो उत्तरेण त्वथर्वणौ ।

उदङ्मुखो दक्षिणतो यजमान उपाविशेत् ॥

रजसेत्यादि, रजसा तण्डुलादिधूर्णेन ।

तत्प्रकारस्तु परिभाषायां दर्शितः ।

हीमसंख्या तु समिदाज्ययोरष्टोत्तरशतं विधाय ग्रहादिभ्यस्तु
प्रत्येकमष्टाविंशतिराहुतयोहोतव्याः ।

ग्रहादिमन्त्रास्तु, तुलापुरुषेऽभिहिताः ।

विश्वकर्म्ममन्त्रः ।

रौद्रसूक्तं इमारुद्रायेत्यादि, पावमानन्तु मङ्गलसूक्तं ।

रात्रिसूक्तञ्च रौद्रञ्च पावमानन्तु मङ्गलं ।

जपेरन् पौरुषं सूक्तं पूर्वतो जुहुयात् पृथक् ॥

रात्रिसूक्तं, रात्रिवाक्य दायती इत्यादि ।

कनिकादञ्जनुषमित्यादि पुरुषसूक्तं प्रसिद्धं सूक्तं ।

शकं रौद्रञ्च सौम्यञ्च कौष्माण्डं जातवेदसं ।

सूरसूक्तं जपेरन्ते दक्षिणेन यजुर्बिन्दः ॥

शकं सूक्तं, इन्द्रनो विग्रतस्य रौत्यनुवाकोदुधनुशकमिति
सिद्धकं । रौद्रसूक्तं इमारुद्रा यःस्थिरधन्वन इभि पट् ।

ऋचः, सौम्यसूक्तं सोमो धेनु मिति पट् ऋचः ।

कौष्माण्डसूक्तं यद्देवादेवहेडनमिति चत्वारो ।

अनुवाकाः, जातवेदससूक्तं यस्वाहदाकीरिणेत्यनुवाकः
सूरसूक्तं सूर्योदेवीमिति पट् ।

ऋचः एतानि सूक्तानि तैत्तिरीयाणां प्रसिद्धानि ।

वैराजं पौरुषं सूक्तं सौम्यं रुद्रसंछिता ।

गौगवं पञ्च निधनं गायत्रं ह्येहसाम च ॥

वामदेव्यं ब्रह्मोम्यं रौरवं सौरधन्तरं ।

गवां व्रनं विकर्णञ्च रक्षीघ्नञ्च यगमृषा ॥

गायेति सामगा राजन् पथिमद्वारमाश्रिताः ।

यैराजं पिवांसौममिन्देत्यत्र प्रसिद्धं ।

सौपर्णाति उत्सृष्टमिन्द्रता मघमित्यत्र, चीणि, सामानि
रुद्र संहिता ।

आवोराजानमित्यादिप्रसिद्धं ।

यैव, उच्यते जातमन्वस इति प्रसिद्धं ।

पञ्च निधनं या, वाम देव्यं कयानयित्यत्र प्रसिद्धं ।

गायत्रस्तु प्रसिद्धं ।

ज्येष्ठ सामानि चीण्याद्य द्रोष्ठानि वामदेव्यं यामि गेयं वृद्ध-
त्सामस्वामिह वामह इति प्रसिद्धं ।

सौम्यं सोमव्रतं सन्ति पर्यासीति प्रसिद्धं ।

रौरवं पुनानः सोमेत्यत्र प्रसिद्धं ।

रथस्तरं अभित्वा घूरनी तुम इति प्रसिद्धं ।

गवां व्रतं त्वमन्वत प्रथम मितिहे सामनी, विकर्णं विभ्रा-
दित्यत्र प्रसिद्धं ।

रत्नोष्णं यमः समेष्टहृदिन्द्राद्येत्यत्र प्रसिद्धं ।

पाथर्वस्थायोत्तरतः गान्धिकं पौष्टिकं तथा ।

जपेरन् मनसा देवान् आयिता वदन् प्रभुं ।

पूर्वेषु रभितो राधायेवं सत्वाधिवासनं ।

तजा-श्व-रथ्या-वन्द्योक्त-सङ्ग-म-ऋदगोकुन्तात् ।

शदमानोयकुण्डेषु प्रसिपेघट्टराज्या ।

रोचनाश्च प्रसिद्धार्थान् गभान् गुरगुणमेव च ।

इन्द्रो वह्निर्यमश्चैव निवृत्ति-र्यरुणस्तथा ।
 वायुः कुर्वर ईशानोदिकपालाः पान्तु सर्वदा ॥
 संवत्सुरा-यने मासास्तिथिर्वाराय नाडिकाः ।
 मुहूर्त्तान्यभिविद्यन्तु नक्षत्राणि दिवानिशं ।
 इत्येषं रुद्रकुम्भेन कर्त्तारमभिविद्ययेत् ॥
 एवं कृत्वा समिदाज्यविधियुक्तेन कर्मणा ।
 ततः प्रभाते विमले सञ्जाले वा गवां गतं ॥
 ब्राह्मणेभ्यः प्रदातव्यमष्टपञ्चदशवा पुनः ।
 पञ्चाशदाथ षट्त्रिंशत् पञ्चविंशति वा पुनः ॥

एता गावो दक्षिणा भवद्भ्यः सम्पादिताः कर्मज्ञाद्देवताः
 प्रीयन्तामित्युदकपूर्वं दद्यात् ।

ततः साम्बक्षरैः प्रोक्ते शुद्धे क्षत्रे सुग्रीभने ।
 वेदगास्त्रैः सगान्धर्वैर्वाद्यैश्च विविधैः शभिः ॥
 कनकालङ्कृतां ह्यस्वा तत्र गामवतारयेत् ।
 सामगाय च ता देवा ब्राह्मणाय विद्याम्यते ॥

अथश्चानुमन्त्रणमन्त्रः ।

इदं सलिलं पवित्रं कुरुष्व ।
 शुद्धपूतो अमृतः सन्तु नित्यं ।
 मात्तारयन्ती कुरु तीर्थाभिषेकं ।
 लोकाशोकक्षारत्रे तार्यतेति ॥
 तत्पुण्यायै यजमानः संसम्पदरेत् ।
 लक्ष्मणाय च त्रिभुजाय चैव परिविष्टयेत् ।

स्रपनं तस्य कर्त्तव्यं पञ्चभङ्गसमन्वितैः ।

पूर्वं कर्त्तुं नमोहामन्वैरेवं कृत्वा विधानतः ॥

रोचनां गीरोचनां ।

सिद्धार्थाः, श्वेतसर्षपाः ।

पञ्चभङ्गाः,

अश्वत्थी-हुम्बर-प्लक्ष-वट-चूत-स्य पल्लवाः ।

अभिषेकमन्त्राः, तुलापुरुषे द्रष्टव्याः ।

अभिषेकस्तु, द्वितीयदिवसे विधेयः ।

शक्रादि देवताः, सर्वा ब्रह्म विष्णु महेश्वराः ।

सुरास्वामभिषिञ्चन्तु प्रयच्छन्तु धनानि च ।

नारायणो जगन्नाथस्तथा संकर्षणो विभुः ॥

प्रद्युम्नयानिरुद्धश्च ऋद्धिं यच्छन्तु ते सदा ।

आदित्या वसवो रुद्रा विश्वेदेवा मरुद्गणाः ॥

गन्धर्वाः किन्नरा यक्षाः सिद्धा विद्याधरोरगाः ।

अभिनन्दन्तु ते सर्वे, नदाः सागरपर्वताः ॥

वेदशास्त्रपुराणानि मीमांसा-च्छन्द-आगमाः ।

सृष्टकथादिका यान्याः कथाः सर्वाः सुभप्रदाः ।

गायत्री चैव सावित्री शची लक्ष्मीः सरस्वती ।

मृडानी मातरः सर्वा भवन्तु वरदाः सदा ॥

आदित्यचन्द्रमा भौमो वृधो जौवः सिताकर्कजः* ।

यद्वास्वामभिषिञ्चन्तु राहुः केतुश्च तर्पिताः ॥

* बुधश्रीवसितार्कजः इति पुस्तकान्तरे पाठः ।

अथ च शक्तिवाहिनं विधिदृष्टः स्वयम्भुवा ।
 स्वल्पेऽखेकोनिवत्कार्यं वित्तशाठ्याहते वृभिः ॥
 प्राहट्टकाले स्थितन्तीयमग्निष्टीमसमं घृतं ।
 शरत्कालस्थितं यस्यात् तदुक्तफलदायकं ॥
 वाजपेया-तिरात्राभ्यां हेमन्त-शिशिरस्थितं ।
 अश्वमेधसमं प्राहृष्यसन्तसमये स्थितं ।
 योषो च यत् स्थितम्नोयं राजस्रयांहिशिष्यते ॥

एतामहा राज विशेषधर्मान्
 करोति योर्थानथ शहवृद्धिः ।
 स याति रुद्रालयमाशु पूतः
 कल्पानमेकान् दिवि मोदते च ॥
 अनेन लोकाय महस्तापादीन्
 भुञ्जा परार्धहयमङ्गनाभिः ।
 सहेति विष्णोः परमं पदं यत्
 प्राप्नोति तद्योगयत्नेन भूयः ॥

एवमयं साधारणस्तडागादि प्रतिष्ठाविधिदत्तः विशेषस्तु
 शाखाविभेदेन पुरस्ताद्वक्ष्यते ।

तत्राविहृदधर्माणामेकत्रोपसंहारेण प्रतिष्ठानुष्ठानमादरणीयं
 विरुहधर्मसम्बन्धे तु अशाखोक्तमनुष्ठेयमिति ।

अथ वज्रिपुराणे ।

द्विज उवाच ।

पात्रीमादाय सौवर्णो पञ्चरत्नसमन्वितां ॥
 ततो निक्षिप्य मकरं मत्स्यादींस्तां च सर्वशः ।
 धृताश्चतुर्भिर्विप्रैश्च वेद-वेदाङ्गपारगैः ॥
 महानदीं जलोपेतां दध्य-क्षत-विभूषितां ॥
 उत्ताराभिमुखीं-न्युक्त्वा जलमध्ये तु कारयेत् ॥
 आयुर्वर्णेन साम्ना च पुनश्चाभित्यूचेति च ।
 आपोहिष्टेति मन्त्रेण क्षिप्त्वागत्य च मण्डपं ॥

आयुर्वर्णं सामा शस्त्रा देवोरभिष्टये इत्यत्र प्रनिहमरण्यगेयं
 तथायय, जलायय. सर्वोपयोगित्वेन सर्वभ्यो भूतेभ्यो मयोत्सृ-
 ज्यत इतित्याग कुर्यात् ।

पूजयित्वा सदस्यांस्तु वलिं दद्यात्समन्ततः ।
 पुनर्दिनानि होतव्यं चत्वारि मुनिसत्तमाः ॥
 चतुर्थीकर्म्म कर्त्तव्यं देया तत्रापि शक्तितः ।
 दक्षिणा राजशार्ङ्गं वरुण संस्मरंस्ततः ॥
 कृत्वा तु यज्ञपात्राणि यज्ञोपकरणानि च ।
 ऋत्विग्भ्यस्तु समन्दस्त्रा मण्डपं-विभजेत्पुनः ॥
 हेमपात्रौ च शय्याश्च स्थापकाय निवेदयेत् ।
 ततः सहस्रं विप्राणामथवाष्टशतं तथा ॥
 भोजयेच्च यथाशक्त्वा पश्चाद्गहाद्य विशतिं ।
 एवमेव पुराणेषु तडागे विधिरुच्यते ॥
 कूप वापीषु सर्वांसु तथा मुक्कदिणीषु च ।
 एष एव विधिर्दृष्टः प्रतिष्ठासु तथैव च ॥
 मन्त्रतस्तु विशेष स्यात् प्रासादो द्यानभूमिषु ।

दानखण्डं १३ अध्यायः ।] हेमाद्रिः ।

१०२५

अथ च गतिवार्द्धन विधिर्दृष्टः स्वयम्भुवा ।
स्वल्पेऽप्येकोऽग्निवत्कार्यं वित्तशाठ्यादते नृभिः ॥
प्राष्टकाले स्थितन्तोयमग्निष्टोमसमं स्मृतं ।
गरत्कालस्थितं यत्स्यात् तदुक्तफलदायकं ॥
वाजपेया-तिरात्राभ्यां हेमन्त-शिशिरस्थितं ।
अश्वमेधसमं प्राष्टुर्व्यसन्तसमये स्थितं ।
योषे च यत् स्थितन्तोयं राजसुयांदिगिष्यते ॥

एताम्रहाराज विगेषधर्मान्
करोति योर्ध्यानघ शुद्धबुद्धिः ।
स याति रुद्रालयमाश्रुतः
कल्पामनेकान् दिवि मोदते च ॥
अनेन लोकाय महस्तपादीन्
भुक्त्वा परार्द्धदयमङ्गनाभिः ।
सहेति विष्णोः परमं पदं यत्
प्राप्नोति तद्योगवसेन भूयः ॥

एवमयं साधारणस्तथागादि प्रतिष्ठाविधिदत्तः विगेषधु
गाखाविभेदेन पुरस्ताद्व्यत्यते ।

तथाविद्वदधर्माणां कश्चोपसंहारेण प्रतिष्ठानुष्ठानमादरणीयं
विद्वदधर्मसम्भवे तु स्वयाप्नोत्तममुच्यते इति ।

पत वशिष्ठपुराणे ।

दिग् उवाच ।

(१२८)

यारुणेष्टिर्यथा वेदे प्रोक्ता यादृक् स्वयम्भवा ।
मोहो न जायते येन तत्सर्वं ब्रूहि मे विभो ॥

यम उवाच ।

सुदिने शुभनक्षत्रे प्राग्विप्रानुपवेशयेत् ।
प्रोह्यावाह्यं च ऋग्विदसंवत्सरोसि वै यज्ञः ।
आवीराजेति सम्प्रानि अयं मेहोत्वधर्वणा ॥
पूर्वं पाद्यन्तु वै दद्याद्विदं विष्णुरितोत्पचा ।
आध्वावहन्तु हरय इत्यर्घ्यं सप्रदापयेत् ॥
ततश्चाचमनीयश्च विष्टरोस्वोतिविष्टर ।
कांस्यपात्रां मधु चान्यं कुकुरोसोतिमन्वितं ॥
त्रिःसंप्राश्य तथाचात्मन्नादापः पुनन्विति ।
दद्यात् स्थपतये चैव सदसस्पतिमित्यूचा ॥
ततस्तं ब्राह्मणा ब्रूयुः कस्वायुनक्ति कर्मणः ।
शाकुनेन ततो वश्य स्थानीपाकं समारभेत् ॥
लौकिकाग्निं पुरस्कृत्य लोकोहि वलवान् यतः ॥
श्रोत्रिये गामनद्वाह हन्यात् किन्न समाचरेत् ।
चक्षुषी पूर्वती हुत्वा व्याहृतीस्तदनन्तरं ॥

चक्षुषी आज्यभागो,

दद्यात् पूर्णाहुती पूर्णा गर्भाधानादिक ततः ।
कुर्यात्पञ्चभिस्त्रातं च धरुषं वारिसाद्वयं ।

रक्षोघ्नैश्चैव मन्त्राणि हुत्वा तैः क्रमशोऽनुप ॥
 शतं शतसहस्रम्वा तिलास्तत्र पृथक् पृथक् ।
 समिद्धिस्तु यथैर्ध्वापि दत्त्वा पूर्णाहुतिं पुनः ॥
 सर्वभोगोपकाराय शान्तिं कृत्वा द्विजोत्तमः ॥
 चरन्तु अपयेत् पक्ता वारुणं सर्वकामदं ॥ ।
 वारुणैरेव होतव्यं वरुणाय नियोजयेत् ।
 पूर्णाहुतिं ततो दत्त्वा कुण्डे कुण्डे यथाविधि ॥
 वरुणश्च नमेत्तत्र सयादोभिः समन्वितं ।
 उत्सृजेत्तत्र धेनूनां शतमेवार्धमेव वा ॥ ।
 बहूनामप्यभावे तु एकां रत्नै रलङ्कृतां ।
 देव-पितृ-मनुष्येभ्यः पुच्छे तस्यास्तिलोदकं ॥
 दत्त्वा निवेदयेत्पथात् सर्वालङ्कारभूषितां ।
 ऋत्विग्भ्यो गुरवे पूर्वं त्रिगुणां दक्षिणां सदा ॥
 स्त्रायादवभृथेनाथ पुत्र-भार्या-सुहृदृतः ।
 प्रदद्याद्दक्षिणान्तेभ्यो यथाशक्त्या तथा गवां ॥
 एवं यः कुरुते राजन् वारुणेष्टिं प्रयत्नतः ।
 स पूर्वपितृभिर्युक्तः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥
 एवमेतन्मया ख्यातं यदुक्तं बह्विना पुरा ॥

इति वारुणेष्टिः ।

बह्वृचपरिगिष्टात् ।

अथातो वारुणविधिं योपीयन्नं व्याख्यास्यामः

क्षोत्तिष्ठ मामुपे लोके प्रेत्य चैव शुभं क्लृप्तं ॥
 अतोतानागतौ चोभौ पितृवंशौ च भार्गवः ।
 तारयेद्दक्षरोपी च तस्माद्दृक्षांश्च रोपयेत् ॥
 पुष्यैः सुरगणान् वृक्षाः फलैयापि तथा पितृन् ।
 छाद्यया चातिथोन्तात पूजयन्ति महीरुहाः ॥
 किवरो-रग-रक्षांसि टेष गन्धर्व-मानवाः ।
 तथा महर्षेयश्चैव संश्रयन्ति महीरुहान् ॥
 पुष्पिताः फलवन्तश्च तर्पयन्तीह मानवान् ।
 वृक्षदं पुत्रवद्दृक्षास्तारयन्ति परत्र च ।
 तस्मात्तडागे रोष्या वै वृक्षाः श्रेयोर्धिभिःसदा ॥
 पुत्रवत्परिपाष्याथ पुत्रास्ते धर्मतः शुभाः ।

अथाह विष्णुः ।

वृक्षारोपयितुर्वृक्षाः परलोके पुत्रा भवन्ति ।
 वृक्षप्रदस्य वृक्षः प्रसूनैर्देवान् प्रीणयन्ति, फलैयातिथीन्,
 छाद्ययाभ्यागतान्, देवे वर्ष उददकेन पितृन् ।

पद्मपुराणे ।

अपुत्रस्य च पुत्रत्व पादपा इह कुर्वते ।
 यच्छन्ति रोपकेभ्यस्ते सत्तीर्थं तर्पणादिकं ॥
 सत्तीर्थ-पुत्रकृतं तर्पणादि तस्यादिजन्यं फलं रोपकस्य प्रय-
 च्छन्तीत्यर्थः ।

यत्रे नापि च राजेन्द्र पिप्पलारोपणं कुरु ।

स तु पुत्रसहस्राणामेकएव करिष्यति ॥

पुंससहस्राणां कर्तव्यमिति श्रेयः
 धनी वाञ्छेत्यवक्ष्येण ह्यशोकः शोकनाशनः ।
 ब्रह्मो यज्ञपतिः प्रोक्तयिष्या चायुःप्रदास्मता ॥
 जम्बुकी कन्यदा प्रोक्ता भार्यादा दाहिमी तथा ।
 परलू रोगनाशन पलाशो ब्रह्मदस्तथा ॥
 प्रेतत्वं जायते पुंसां रोपयेद्यो विभीतकं ।
 भङ्गुक्षे कुलवृद्धिः स्यात् खदिरे चाप्यरोगता ॥
 निम्बप्ररोपको यस्तु तस्य सुष्टो दिवाकरः ।
 यो वृक्षे शङ्करी देवः पाटलायान्तु पार्ष्णी ॥
 शिंशपायाम्बरमः कुन्दे गन्धर्वसत्तमाः ।
 तिमिङ्गीके दामवर्गी यकुनो दग्गुदस्तादा ॥
 यो वृक्षः, विल्वः ।

तिमिङ्गीकी वृक्षः, पञ्जः ।

पुण्यस्त्रीदायक्यैव चन्दनः पत्रसप्तया ।
 सोभाग्यदयस्यकथ करीरः पारदारकः ।
 अपत्यनागदस्तानी नादीगः कुमवर्द्धनः ॥
 बहुभार्याभारिकेली द्राक्षा मर्वाङ्गसुन्दरी ।
 रतिप्रदा तथा केपी मोषकी गदनागकः ॥
 मोषकः, शास्त्रनिः ।

दस्याद्यस्तथा येऽपि येनोक्तान्येऽपि दायकाः ।
 प्रतिष्ठान्ते गमिष्यन्ति ये नरु हृत्परोपकाः ॥

अविद्यत पराये ।

वरभूमिरुहाः पञ्च नतु कौष्ठरुहा दशः ।
 पत्रैः-पुष्पैः फलैः सुनैः कुर्वन्ति पिष्टतर्पणं ॥
 बहुभिर्यत सञ्जातेः पुत्रैर्हर्म्यार्थवर्जितैः ।
 वरमेकः पथि तरुर्यत्र विद्यमते जनाः ॥
 प्राणिनः प्रीणयत्यस्माच्छाखा-वस्कल-पक्षयैः ।
 पुष्पच्छदा सुतनवः पुष्पैर्देवान् फलैः पिष्टून् ॥
 पुष्प पत्र फल च्छाया-मूल यस्कल-दारुभिः ।
 धन्या महीरुहा येषां विफला यान्ति नार्थिनः ॥
 पुधाः सवत्सरस्यान्ते यावत् कुर्वन्ति मानवाः ।
 प्रत्यहं पादपाः पुष्टिं यथेष्टां जनयन्ति हि ॥
 न ततकरोत्वग्निहोत्रमसाध्यं यीयितां सुतैः ।
 यत्करोति घनच्छायः पादपः पथि शेषितः ॥
 सुच्छाया च सुपुष्पाच सुफला पुष्पवाटिका ।
 कुलयोषेव भवति भर्तृस्त्रीके हयानुगा ॥
 अशोकपल्लवकरा तिलकालङ्कृतानना ।
 सर्वोपभोग्या वेश्मी व वाटिका रतिदायका ॥
 सदास सस्त्रीभवति सदा दानं प्रयच्छति ।
 सदा यज्ञं स यजते यो रोपयति पादपं ॥

अश्वत्थमेक पिचुमर्दमेकं

त्र्ययोधमेक दश चिच्चिणीकं ।

कपित्थ विष्णामलकीत्रिपञ्च

पञ्चाम्रवापी नरकं न पश्येत् ॥

दानखण्डं १३ अध्यायः ।] हेमाद्रिः ।

१०३३

प्रतिशयाग्रान्तसमाश्रयित्वा-

हेमी च सत्रं फलदा वृभुचवे ।

अपत्यमेते परलोकहेतो-

विंशत्य तत् किं-तरवीन रोपिताः ॥

न खानिता पुष्करिण्यो रोपिता न महीरुहाः ।

मातुर्यौवनचोरेण तेन जातेन किं कृतं ॥

छायामन्यस्य कुर्वन्ति तिष्ठन्ति स्वयमातपे ।

फलन्ति च परार्थेषु न स्वार्थैकपरा द्रुमाः ।

अतो द्रुमाः सदा रोप्याः सर्वकामसमृद्धये ॥

इति वृक्षारोपणफलं ।

अथ वृक्षदानं ।

स्कन्दपुराणे ।

यैस्तु वृक्षं प्रकुरुते छाया-पुष्प-फलोपगं ।

पथि दिव्ये नरः पापात् सन्तारयति त्रै पितॄन् ।

नन्दिपुराणे ।

मार्गशीर्षे तु यो दद्याच्छायाविटपसंकुलं ।

सकुल्यास्तखण्डेषु महेन्द्रोद्यानवैश्वसु ।

विनोद्यन्ते सरोहन्दैर्देवैश्च युगाब्दं ॥

मार्गशीर्षे, अश्वमुखे ।

दद्यादि यत्र वृक्षमिति शेषः ।

(१३०)

फलवृक्षश्च यो दद्याद्धर्मसुदृश्य मानवः ।
स सर्वकामलप्तात्मा गच्छेद्वरुणमन्दिरं ॥६॥

महाभारते ।

देवेभ्योऽथ द्विजातिभ्यो यो दद्यात् फलदं द्रुमं ।
स पीयूषभुजां लोके सेव्यमानो वरोरुभिः ॥
क्रीडते देववत् कालमनन्तं पूर्वंजान्वितः ।
सहकारद्रुमन्दत्वा किन्नरैः सह भोदते ॥
याति दत्त्वा द्विजे जम्बूमम्बिकायाः सलोफतां ।
वारुणं नारिकेलेण खर्जूरेश च धानदं ॥
पूगद्रुमप्रदानेन लोकं सारस्वतं व्रजेत् ।
याति चन्द्रमसो लोकं दत्त्वा पनसभूरुहं ॥
चिञ्चाप्रदानतो याति रुचिरं लोकमाग्निनं ।
कपित्थ-दाडिमा म्नात-कदल्या-मलकीतरुन् ॥
दत्त्वा नक्षत्रलोकेषु सुखमश्नाति मानवः ।
अन्येषामपि वृक्षाणां सुमनःफलशास्त्रिणां ।
प्रदानतो नरो याति परमैश्वर्यसम्पदं ॥

तथा ।

पुष्पोपगम्याथ कनोपगम्या
यः पादपं-भ्रगंयते द्विजाय ।
स सोममृहं पद्मरत्नपूम्भं ।
प्राप्नोत्ययज्ञोपनतं गृहं ये ॥

दानखण्ड १३ अध्यायः ।] इमाद्रिः ।

१०

अथ कदलीदानं ।

आह वीधायनः ।

कारयेत् कदली-दिव्यां पर्णैः सर्वत्र संवृतं ।
फलपूगेन संयुक्तां सुवर्णस्य फलेन तु ॥
यथाविभवतः कुर्यादस्त्रे णावेष्ट्य सुवकैः ।
वाह्यणान् भोजयेच्चापि भक्षैर्नानाविधैः शुभैः ॥
होमञ्च कारयेत्तत्र पूर्ववद्वाह्येण च ।
हिरण्यगर्भइत्यादितल्लिङ्गैः प्राङ्मुखेन तु ॥
तस्मै तां कदलीन्दद्यादस्त्रा-लङ्कारपूर्विकां ।
पूजिताय दरिद्राय वृत्तिस्थायामवेदिने ।
धर्मज्ञाया-तिदान्ताय मन्त्रे णानेन तां क्षयी ॥
हिरण्यगर्भपुरुष परात्पर जगन्मय ।
रुम्भादानेन देवेश क्षयं क्षपय मे प्रभो ॥

दानमन्त्रः ।

पुण्याहवाचनं कार्यं ब्राह्मणैश्चैव द्वापारगैः ।
शिशैरिष्टैर्वन्धुमिय सह भोजनमाचरेत् ॥

अथ न्यग्रोधदानं ।

तथा ।

ब्रह्माः शक्ते ण येऽपि स्युर्ध्विपदिग्धेन संयुगे ।
तेऽपि शुद्धाः प्ररोहन्ति यथा प्रोक्तन्तु वायुना ॥

सौवर्णं राजतं वापि ताम्रं कांस्यमथापि वा ।
 पलद्वयेन चैकेन तदर्द्धेनाथवा पुनः ॥
 न्यग्रोधवृक्षं कुर्वीत स्कन्धगात्राभिरन्वितं ।
 वस्त्रयुग्मेन संवेष्ट्य स्कन्धे स्कन्धे पृथक् पृथक् ।
 हरिद्रापुष्पके स्वाप्य ब्राह्मणाय नियोजयेत् ॥
 उत्तराशापते देव कुर्वीत नरवाहन ।
 नाडीत्रयं नागयाशु न्यग्रोधस्य प्रदानतः ॥

दानमन्त्रः ।

अथाश्वत्थदानं ।

वायुपुराणे ।

भवेत् स्फुटितपादस्तु योऽभिहिंस्यादनस्यतीनु
 दानेन तत्प्रतीकारं प्रवक्ष्यामि यथोदितं ॥
 पलार्द्धेन तदर्द्धेन तदर्द्धेनाथवा पुनः ।
 अश्वत्थवृक्षं कुर्वीत स्कन्धगात्राभिरन्वितं ॥
 साण्डियं वस्त्रं वैदूर्यैः स्कन्धमध्ये प्वलद्वयतं ।
 वस्त्रे णायेद्य सर्वेषु धान्यस्योपरि विन्यसेत् ॥
 आचार्यः सर्वगात्राप्तो धर्मगात्राप्तुनिष्ठितः ।
 यद् वेदाङ्ग-तत्त्वज्ञो यश्चक्रगीणि निष्ठितः ।
 पूजितो यत्नमाप्याद्येऽश्वत्थं पूजयेत्पुनः ॥

वृक्षच्छेत्ता हृद्या यस्तु स नाडोन्नयवान् भवेत् ।
 वक्ष्यामि तत्प्रतीकारं सर्व्वलोकहितार्थं तु ॥
 सोवर्णं कारयेद्दृक्षमश्वत्थं स्कन्धशोभितं ॥
 पलाशेन तद्वर्णेन तद्वर्णेनाथवा पुनः ।
 कुर्याद्रूप्यमयं सूत्रं तेन तं परिवेष्टयेत् ॥
 तद्गुणोपरि संस्थाप्य पूजयेदुपचारतः ।
 अश्वत्थे यो निषदनमिति मन्त्रेण चोदितः ॥
 आचार्यो धर्मशास्त्रज्ञो जेदवेदाङ्गपारगः ।
 पुराणज्ञस्तथाशान्तो यत्तद्विद्यासुनिष्ठितः ॥
 तेनैव कारयेत् पूजामाह्वयं स्वयमेव हि ।
 होमश्चापि प्रकुर्व्वीत समिदाज्यतिलैरपि ।
 अग्निः संस्थापनं कार्यं मन्त्राध्यायोक्तमार्गतः ॥
 यदहं वाजयन्ते प समिद्धीमे प्रकीर्त्तितः ।
 आज्ये नाष्टादिको याज्ञो व्याहृतिभिस्त्रिणाहुतीः ॥
 ईगानदेगे कनकस्थापनं गान्तती भवेत् ।
 तेनाभिषेकं कुर्व्वीत आपोच्छिठादिमन्त्रकैः ॥
 पद्मगान्तिथ कर्त्तव्या ब्राह्मणैर्व्वेदपारगैः ।
 ततो नाडोन्नयनीं स्नात्वा शुक्लाम्बरधरः शुचिः ॥
 उदङ्मुखः प्राङ्मुखाय चाचार्याय निषेदयेत् ।
 मन्त्रेणानेन विधियत् पूजितायाङ्गुलीयकैः ॥
 यनप्रतीनां प्रवरोविष्णुरूपीऽतिपूजितः ।
 तस्य प्रदक्षिणं मन्त्रेण नमस्य गवर्द्धेदिना ॥
 सर्व्वं कामार्थहृदो म प्रीतो भवतु दातुः ।

धर्मज्ञः सत्त्ववादी च कुलीनो लोकसम्मतः ।
 प्राङ्मथ परया भक्ष्या तेन पूजादि कारयेत् ॥
 वनस्पतेरगनायेत्येतया पूजनादिकं ।
 धान्येयां त्रिंशो होमस्य समिदाज्यतिर्भवेत् ॥
 मन्वाय गान्धतो दृष्टा जाताषायतुमित्यपि ।
 तिलहोमो व्याहृतिभिरष्टोत्तरसहस्रकं ॥
 यदहं वायुमन्तेण आव्यहोमः प्रगम्यते ।
 सहगान्धिय कर्त्तव्या स्वष्टश्लोक्तयिधानतः ॥
 हुत्वा हुत्वा च सम्पातान् पात्रेऽन्वस्त्रिधापयेत् ।
 तेन विष्टुधिरोर्गं मे सम्यगाज्यप्रदानतः ॥
 अग्ने रुत्तरतो भागे कान्तशस्यापन भवेत् ।
 भद्रासनीपयिष्टस्य अभिषेकश्च कारयेत् ॥
 ततः शुक्लाम्बरधरः शुक्लगन्धामुनेपनः ।
 सौवर्णमाम्बुचक्षुः प्रदद्यात् प्राङ्मुखाय तु ॥
 गन्धवन्तैः पूजिताय रोगी स्वयमुदङ्मुखः ।
 आम्बु त्वं ब्रह्मणा सृष्टः सर्व प्राणिहिताय तु ॥
 हृत्पाणामादिमृतस्त्व देवानां प्रीतिवर्द्धनः ।
 फलचीर्येण यत् प्राप्त वैरुष्यं पूर्वजन्मनः ।
 सौवर्णहृत्प्रदानेन तुष्टा सर्व्वाय देवताः ॥
 विद्रधीनां शरीरोस्यं वाह्यमभ्यन्तरं तथा ।
 विनाशयन्तु सफलं स्वास्थ्यं कुर्वन्तु मे सदा ॥

नक्षत्राणि तद्यामूलं ग्रस्यन्ते दृमरीषणे ॥
 उद्यानमजलं राम नाभिरामं यदा तदा
 प्रवेशयेन्नदीवाहान् पुष्करिण्यथ कारयेत् ॥
 संस्कार्यमुद्भिदन्तीयं कृपाः कार्याः प्रयत्नतः ।
 हस्तोमवा तथामैत्रमाथं पुथंसयासवं ॥
 उत्तरात्रितयं राम तथापूर्वा सफाल्गुनी ।
 जलाशयसमारम्भे प्रशस्तं वारुणं तथा ॥
 संपूज्य वरुणं देवं विष्णुं पर्जन्यमेव च ।
 कल्पयित्वा द्विजान् कामैस्तदारम्भपरोभवेत् ॥
 अथोद्याने प्रवक्ष्यामि प्रशस्तान् पादपान् द्विज ।
 अरिष्टा-गोक-पुद्गाग-शिरोपाः-सप्रियङ्गवः ॥
 पनसाशोककदलीजम्बूलकुचदाडिमाः ।
 मङ्गल्याः पूर्वतो राम रोपणीया गृहेषु वा ॥
 कृत्वा बहुत्वमेतेषां रोप्याः सर्व्वे वनान्तरं ।
 शास्त्रलिं कीविदारश्च वर्जयित्वा विभीतकं ॥
 दमन देवदारुश्च पलाशं पुष्करन्तथा ।
 न विवर्ज्यस्तथा कश्चिद्दोद्याने विजानता ॥
 तत्रापि बहुला कार्या मङ्गल्यानां द्विजोत्तम ।
 साय प्रातश्च घर्मान्ते शीतकाले दिनान्तरे ॥
 वर्षाकाले भुवः शीघ्रे सेतुव्या रोपिता द्रुमाः ।
 उत्तमं विंशतिर्हस्ता मध्यमा श्लोड्यान्तरं ॥
 स्थानात् स्थानान्तरं कार्यं वृक्षाणां द्वादशान्तरं ।
 अभ्यासजातास्तरवः संस्पृशन्तः परस्परं ।

मांसप्लुतोवसामज्जासेकः कुरुवके हितः ।
 पूतिमत्स्याहितं पूतिकार्पासफलमेवच ॥
 अहिमेदस्य सेकोऽयं पाटलेषु च शस्यते ।
 शृगालमत्स्यमांसाभ्यां चम्पकेषु च दापयेत् ॥
 फले लतानां चीरेण रुधिरैण च शस्यते ।
 कपित्थविल्वयोः सेकं गुंडतीयेन कारयेत् ॥
 जातीनां मल्लिकायाश्च गन्धतोयं परं-हितं ।
 तथाकुप्यतजातीनां कूर्ममांसमप्रशस्यते ॥
 खर्जूरनारिकेलानां वंशस्य कदलस्य च ।
 लवणेन सतोयेन सेको हृदिकरः स्मृतः ॥
 विडङ्गतण्डलोपेतं मत्स्यमांसं नरोत्तम ।
 सर्वेषामधिशेषेण दोहदं परिकल्पयेत् ॥

एवं कृते चारुफलाः सुपुष्पाः
 सुगन्धिनोऽध्याधिविवर्जिताय ।
 भवन्ति नित्यन्तरवः सुरम्या-
 धिरायुषः स्वादुफलाः न्विताय ॥

देवीपुराणे ।

प्लुते मज्जने म्याने पुमान् देधेऽथ वा जने ।
 पारामं रोपयेत्प्राज्ञो विधिदृष्टेन कर्मणा ॥
 प्लुते, प्रतिस्त्रिंशे ।
 मज्जने जन्मगयसहिते ।

मयन्दो माधवी-रम्भा क्रीडास्थाने निवेशयेत् ।
 जातो-नेपालिका-कुन्द-तगरा-गन्धमक्षिका ।
 शुभाय कथितास्तात व्यत्ययाद्भयदा यतः ॥
 पूर्व्वेण सुसमारामन्तथाचीत्तरतोऽथवा ।
 पश्चिमे धनदं प्रीक्षां वायव्यां कीर्त्तिवर्द्धनं ॥
 न कुर्व्युर्याम्यनैर्ऋत्ये ये चाग्नेये शुभार्थिनः ।
 अन्यथा कलहोद्देगं सृत्वस्त्रा लभते कृती ॥
 तस्माद्राज्यायुःशुभदं पुत्रसन्ततिवर्द्धनं ।
 पश्चिमोत्तरपूर्व्वेण आरामञ्जायते कृतं ॥
 अथवारामजान् दोषान् चामुण्डा शामयेत् कृतान् ।
 महाभयं महान्मोर्षहृत्कृत्यं यद्योत्थितं ॥

सहस्रत्वं सहपीडा ।

पुष्य पद-कलानाञ्च वीजरेणसमाः समाः ।
 कर्त्ता देवसभावासं विधो यात्यविधो यधः ॥

तथा ।

एयं यद्योदिता भूमिं शृहां प्रवममाहिता ।
 परिगृह्य यद्याट्टेयं वनमानं गिरिध्वजं ॥
 मोमञ्च नागराजञ्च ततःकुर्यात्परिषत् ॥
 यद्यीजं मन्थरहितं गर्भाधानादियर्जितं ॥
 यामितं महकारादि यद्यीजं मन्थवर्जितं ।
 तज्जातं यापकाराय तथा जायेष यैकृतं ॥
 महारायेतिमन्थे न हेत्यंशु पञ्चमन्तविशु ।

प्राञ्चकेन तु राजेन्द्र बीजं भवति भीमनं ॥
 अविधौ कूपवाप्यादिखननीक्षणं च यत् ।
 कुर्वन्ति सहकारादिरोपणन्तु नराधमाः ।
 फलं सियां लभेत्तेषामिह चास्ते अधोगतिः ॥
 येऽशुद्धाः शुद्धयिधिना कुर्वन्ति वनरोपणं ।
 ते भ्रातृपत्नीकानां महासंशयकारकाः ॥
 कूपा-राम-तडागादि-प्रपा-वापी-प्रतिययं ।
 सर्वशाधिष्ठितं यत्तु ह्यनन्तफलदायकं ।
 वृक्षान् पद्मं समारोप्य शिवधाम प्रपद्यते ॥
 ये च पापा दुराचाराः शीतरुच्छेदकारिणः ।
 तेऽथ पाप्यादिनरके पथस्ते ब्रह्मणोदिनं ।
 मृतास्ते जीवमानास्तु ब्रह्मज्ञाः कीर्तिता भुवि ॥
 तस्मिन् देशे भयं नित्यं राजानी न चिरायुषः ।
 न च नन्दत्ययं लोको यत्र शीतरुच्छेदनं ॥

इत्यारामरोपणम् ।

अथ वृक्षप्रतिष्ठा ।

मत्स्यपुराणे ।

अथ जपुः ।

पादपानां विधिस्तत्र यथायदिस्तराहद् ।
 त्रिभिना केन कर्त्तव्यं पादपोद्यापनं यथैः ।
 ये च लोकाः मृतास्तेषां पा निदानं यदस्य नः ॥

सूतउवाच ।

पादपानां विधिं वक्ष्ये तथैवोद्यानभूमिषु ।
 तडागविधिवत् सर्वमासाद्य जगतीश्वर ॥
 ऋत्विग्मण्डपसम्भारमाचार्य्यद्यापि तादृशः ।
 पूजयेद्वाह्यणांस्तद्वेमेवस्नानुलेपनैः ॥
 सर्व्वीपधुदकैः सिक्तान् पिठालक्तविभूषितान् ।
 वृक्षान्माल्यैरलङ्कृत्य वासाभिरभिवेष्टयेत् ॥
 सूच्या सोवर्णया कार्य्यं सर्व्वेषां कर्णवेधनं ।
 अक्षनञ्चापि दातव्यं तद्वेमेमशलाकया ।
 फलानि सप्त चाष्टौ वा कालधौतानि कारयेत् ॥

कालधौतानि रुप्यमयानि ।

प्रत्येकं सर्व्ववृक्षाणां वेद्यान्तानधिवासयेत् ।
 धूपीत्र गुग्गुलः श्रेष्ठस्ताम्रपात्रैरधिष्ठितान् ॥
 सर्व्वधान्यकृतान् कृत्वा वस्त्रगन्धानुलेपनैः ।
 कुम्भान् सर्व्वेषु सर्व्वेषु स्थापयित्वा नरेश्वर ॥
 सहिरण्यानग्निपांस्तान् कृत्वा वलिनिवेदनं ।
 यथावल्लोकपालानामिन्द्रादीनां विधानतः ॥
 वनस्पतेय विहृद्भिर्हीमः कार्य्यो हिजातिभिः ॥
 ततः शक्ताम्यरधरां सोवर्णकृतभूषणां ।
 सकाम्यदोहां सोवर्णशृङ्गाभ्यामतिगासिनीं ।
 पशुभिर्नो वृक्षमध्याद्दुसृज्ये द्वामुदङ्मुग्धीं ॥
 ततोभिषेकमन्त्रेण वाद्यमङ्गनगीतकैः ।

नृग्यजुः साम-मन्त्रैश्च वारुणैरभितस्तदा ।
 तैरेव कुम्भैः स्रपनं कुर्यात्पूर्वाह्णपुङ्गवाः ॥
 स्रातः शुक्ताम्बरधरो यजमानः प्रपूजयेत् ।
 गोभिर्विभवतः सर्वानृत्विजः सुसमाहितः ॥
 हेमसूत्रैः सकटकैरङ्गुलीयैः पवित्रकैः ।
 वासीभिः श्वलैश्चैव तथोपस्करपादुकैः ॥
 चीराभिषेचनं दद्याद्यावद्दिनचतुष्टयं ।
 ह्योमश्च सर्पिषा कार्थ्या ययकृण्वतिलैस्तथा ॥
 पलाशसमिधः शस्तायतुर्घ्णंश्चि तथोत्सवः ।
 दक्षिणा च पुनस्तद्दद्यात् तत्रापि शक्तितः ॥
 यद्यदिष्टतमं किञ्चित्तत्तद्दद्यादमत्सरः ।
 भाचाय्ये द्विगुणं दत्त्वा प्रणिपत्य त्रिसर्जयेत् ॥
 अनेन विधिना यस्तु कुर्याद्दक्षोत्सवं वृष्टं ।
 सर्वान् कामानवाप्नोति पदश्चानन्य मयुते ॥
 यथैकमपि राजेन्द्र हर्षं संस्थापयेत्परः ।
 सोऽपि स्वर्गे वसेद्राजन् यावदिन्द्रायुतत्रयं ।
 भूतान् भव्यांश्च मनूजांस्तारयेद्रागसंमितः ।
 परमां सिद्धिमाप्नोति पुनरावृत्तिदुर्लभा ॥

इति हस्तप्रतिष्ठाविधिः ।

अथ नरपुत्रदामविधिः ।

मत्स्यपुराणे ।

दशपुत्रसमा वापी दशवापीसमो द्रुमः
दशद्रुमसमः पुत्री दशपुत्रसमो द्रुमः ॥

नन्दिपुराणे ।

तरुपुत्रं तु यः कुर्याद्विधिवद्द्विसन्निधौ ।
स महापातकैर्मुक्तः समुद्धृत्य कुलत्रयं ।
नरकैभ्यो नरोयाति प्रलापतिपुरं शुभं ॥

स्कन्दपुराणे ।

इत्येषं रुद्रमहिषी भूमिरुहसुतस्तव ।
शुत्वा पतिं त्रिलोकेशमिदमाह पतिव्रता ॥
भगवन् केन विधिना विधीनां सारसागर ।
पुत्रप्रतिकृतिर्वृक्षः क्रियते चन्द्रभूषण ॥
सलीलामिति सर्व्वज्ञः पृच्छन्ती विधिसुत
महादेवो महादेवीमिदं वचन मब्रवीत् ॥
देवि नागेन्द्रनासोरु नागेन्द्रगतिगामिनि ।
शृणुष्व येन विधिना गृह्यतेऽवनिजः सुतः ॥

अवनिजीह्वलः ।

स्वपुत्रार्थं भूमिरुहं ग्रहीष्यामीति पार्ष्वती ।
सोपवासा भवेन्नारी शचिवस्त्रा शचिव्रता ॥
ततश्चैव सहस्रांशायस्तृण्यङ्गते रवौ ।
उदिते विमले चापि तथादाविन्दुसन्निभे ॥
विप्रानामन्त्रयेद्भ्रात्रौ पावनान् वेदवादिनः ।